

INTRODUCTION

A critical edition of *Kiraṇāvalī* of Udayanācārya was undertaken by the Asiatic Society as early as 1911, and 288 pages were printed off during 1911-12, under the editorship of Mm. Sivachandra Sarvabhauma, in the *Bibliotheca Indica* Series. But, unfortunately, the work was interrupted for a long time and it was only recently that I was entrusted with the work of completing it. I took up this arduous task and critically edited the text and the commentaries from several manuscripts. The previously printed pages contain the text of *Kiraṇāvalī* of Udayanācārya, the commentary *Kiraṇāvalīprakāśa* of Vardhamāna Upādhyāya and the sub-commentary *Kiraṇāvalīprakāśavivṛti* of Rucidatta Miśra ; to these I have appended a commentary of *Kiraṇāvalī* by Bhaṭṭa Vādindra on the *Dravya* section from a unique manuscript in the Indian Museum Collection of the Asiatic Society. This solitary manuscript does not contain the name of the author or the title of the work, but the text shows that it is a commentary on *Kiraṇāvalī* ; and from the undermentioned śloka (fol. 48 a, lines 5-6, p. 677, lines 22-23), we learn that its author was Śaṅkarakiṅkara or Harakiṅkara, otherwise known as Bhaṭṭa Vādindra. According to *Nayanaprasādinī* commentary on *Citsukhī* (*Pratyaktattvapradīpikā*), he also wrote *Mahāvidyāvidāmbana* (G. O. S.) and *Rasasāra* (S. B. T.), a commentary on *Kiraṇāvalī*, *Guṇa* section, which has been edited by Mm. Dr. Gopinath Kaviraj. Dr. Kaviraj pointed out in his Introduction that Śaṅkarakiṅkara or Harakiṅkara was another name of Bhaṭṭa Vādindra, the celebrated author of the *Mahāvidyāvidāmbana* as is clear from the following verse :

प्रयतन्ते जगन्नाथ सनाथा निरुपद्रवाः ।

महाविद्यादिविन्यासा मयि शङ्करकिङ्करे ॥

I have dealt, at length, with the history and the development of the Vaiśeṣika system as expounded by the authors Kaṇāda and Praśastapāda in my *Introduction to Saptapadārthī* (C. S. S. no. 8) and Udayana, Vardhamāna and Rucidatta in my *Introduction to Kusumāñjalikārikā* (A. S. S. no. 2, C. U.). About Bhaṭṭa Vādindra Mm. Dr. Gopinath Kaviraj has said much in his *Introduction to Rasasāra* (S. B. T.). I, therefore, need not repeat them here. The curious readers are referred to these *Introductions* for a clear understanding of the subject-matter and the history of its development.

For the text and the commentaries of this edition, I have used eleven manuscripts.

1. The text of *Kiraṇāvalī* is based on the following manuscripts :

A—A.S. ms. no. III. A. 35 (Nāgara, fols. 36);

B—A.S. ms. no. III. A. 29 (Bengali, fols. 60);

C—Praśastapādabhāṣya with *Kiraṇāvalī*, edited by
Mm. Vindhyesvariprasada Dvivedi, Benares.

2. The text of *Kiraṇāvalīprakāśa* has been prepared from the following manuscripts :

A—A.S. ms. no. III. A. 36 (Nāgara, fols. 57);

B—*Kiraṇāvalīprakāśa* (Guṇa section only), edited by
Pt. Badrinath Sastri, Benares;

C—A.S. ms. no. III. C. 121 (Nāgara, fols. 83).

3. The reading of *Kiraṇāvalīprakāśavivṛti*, a sub-commentary, is based on the following manuscripts :

A—A.S. ms. no. 4917 (Indian Museum Collection,

B—A.S. ms no. 9400 (Indian Museum Collection, Nāgara, from *andhakāra* (*tejas*) to *ātman*, fols. 36-115) ;

C—Madras Government Oriental Manuscripts Library ms. no. R 1541, (Telugu, fols, 1-40, 42-47, 60-72=59, from the beginning up to the end) ;

D—A.S. Ms. no. 8455 (Government Collection, Nāgara, fols. 1-3, 5, 7-37).

4. The text of *Kiraṇāvalī-tīkā* (Dravya section only) by Bhaṭṭa Vādindra is based on the following manuscript :
A. S. ms. no. 9262 (Indian Museum Collection, Nāgara, fols. 2-72, 1st. and last fols. missing).

Rucidatta's *Kiraṇāvalīprakāśavivṛti* seems to be limited to the *Dravya* section only, the *Guṇa* section does not appear to have been commented on by him. All the manuscripts of the Asiatic Society on this work are incomplete, so I had to use the Madras Government Oriental Manuscripts Library manuscript in Telugu characters, to complete the text which runs to the end of the *Dravya* section. A description of the manuscript is given below :

“R No. 1541

Palm-leaf. $15\frac{3}{8} \times 1\frac{1}{4}$ inches. Foll. 59. Lines 8 in a page. Telugu. Slightly injured. Presented in 1915-16 by M. R. Roy. Pappu Subhārāyaḍugalu of Peramma Agrahāram, Amalāpuram tāluk.

किरणावलीप्रकाशविवरणम्

Rucidatta's is an explanatory commentary on Vardhamāna's *Kiraṇāvalīprakāśa*, which again is a commentary on Udayanācārya's *Kiraṇāvalī*, vide, no. 1963 on page 284 of Dr. Rajendralal Mitra's Catalogue, vol. v. It is also called *Dravyakiraṇāvalīprakāśa-vivaraṇa*.

Beginning :

गण्डाभोग, etc.

—पिच्छलतले, etc.

मिलदिति—विश्वस्य बीजं, etc.

End :

केचित्तु क्षेत्रं (जानातीति) क्षेत्रज्ञः.....शेषं सुवचम् ।

Colophon :

इति श्रीमहामहोपाध्यायश्रीरुचिदत्तविरचिते द्रव्यकिरणावलीप्रकाशविवरणे
द्रव्यपदार्थः सम्पूर्णः ।”

A Triennial Catalogue of Manuscripts 1913-14 to 1915-16, Government Oriental Manuscripts Library, Madras by S. Kuppuswami Sastri, M. A., Vol. II. Part I, Sanskrit C, 1917.

Kiraṇāvalī itself is not an original work but a commentary on *Praśastapādabhāṣya*, otherwise called *Padārthadharmasamgraha*, on the *Vaiśeṣikasūtra* of Kaṇāda, which is not a running commentary on the sūtras but a gist of them and as many as forty sūtras have been omitted in it, and this is why the *Bhāṣya* is known as *Padārthadharmasamgraha*. Udayana, it seems, did not comment on the entire *Padārthadharmasamgraha* but as far as the topic, called *buddhi* ; so all the mss. of *Kiraṇāvalī* and its commentaries and sub-commentaries end with that topic and leave out all the topics from *sukha* to *samavāya* (or *abhāva*), and I had to stop with *buddhi* in this edition. I did not think it necessary to append the *bhāṣya* to this edition, as *Kiraṇāvalī* has been treated herein as the main work and edited as such up to page 288 by the previous editor. The inquisitive readers may be referred to the Benares editions for the *bhāṣya* and other commentaries on it, such as (1) Vyomaśivācārya's *Vyomavali*, (2) Śrīdharaśācārya's *Nyāyakandalī*, (3) Bhaṭṭa Vāḍindra's *Rasasāra*, (4) Padmanābha Miśra's *Kiraṇāvalī-bhāṣkāra*, all of which are already available in print.

I did not incorporate Vādīndra's *Kiraṇāvalītikā* on *Dravya* together with Vardhamāna's *Prakāśa*, but appended it separately at the end, as I edited only that portion of *Kiraṇāvalī*, which starts from the topic of *tejas* (the previous portion being already published), while Vādīndra's *Tīkā* begins with *Kṣiti* or *Pṛthivī*. It was not edited before as it remained unnoticed so long. The folio marks noted in this edition are those of "A" mss. of the text, the commentary and the sub-commentary. An index of authors, works and technical terms is added for the benefit of readers.

SENATE HOUSE,	}	NARENDRACHANDRA BHATTACHARYA
Calcutta,		
The 27th January, 1956.		

[17b, 5] व्यवधायकं प्राप्तिविधातादन्यत्र सत्तयैव कार्यविरोधि, तथात्वे तस्मिन् सति न क्वचित् कार्यं भवेत् । योग्यं योग्येन गृह्यते, तत्त्वयोग्यत्वान्न गृह्यते, न तु व्यवहितत्वादित्यपि वार्त्त, स्थैर्ये स्वरूपयोग्यतायास्तदानीमप्यपरावृत्तेः । क्षणिकत्वेऽपि प्रत्यासीदतां सहकारिणामतिशयजनकत्वात् । न ह्यप्रत्यासीदन्तः सहकारिप्रत्ययाः समासहस्रेणापि भावानतिशाययन्ति । प्रत्यासत्तिश्च **बौद्ध**नये निरन्तरोत्पादः । 5 अस्माकं च द्रव्ययोः संयोग ¹एव स्यात् । न च कृष्णसारस्यार्थेन निरन्तरोत्पादः । नापि संयोगः । ²ततस्तदाश्रयस्यातीन्द्रियस्य गतिक्रमेण निरन्तरोत्पादेन वा ³संयोगेन वेत्यवशिष्यते । तदेतदग्रे निरूपयिष्यत इति एषा दिक् ।

कथमेतदेव तथा नान्यदूष्मादीत्यत आह—**अन्ये**ति । अन्येत्युपलक्षणम् । समानजातीयेन ⁴बलवता दुर्बलमभिभूयते । कथमन्यथा सौरेण तेजसा नयनमभिभूतं 10 रूपग्रहणासमर्थं ⁵भवति ? चक्षुरिति लोकप्रसिद्धमित्यर्थः । ⁶विषयविभागमाह—**विषय-संज्ञकमि**ति । विषय इति संज्ञा यस्य, तच्चतुर्विधम् । भौमं भूमौ भवम्, दिव्यं दिवि भवम्, उदर्यमुदरे भवम्, आकरजं खनिराकरस्तस्माज्जातम् । काष्ठेनोद्भिद्भिकारान् पार्थिवानुपलक्षयति तदेवेन्धनं दीपनं यस्य तत् तथोक्तम् ।

[33b, 13] रूपग्राहकत्वे प्रसन्नान्धस्यापि रूपग्रहणप्रसङ्गः, श्रोत्रवद्दृष्टविशेषोपग्रहेणैव 15 गोलकस्य ग्राहकत्वात् । मैवम् । पूर्वोक्ततैजसानुमानेनैव चक्षुषः प्राप्यकारित्वसिद्धेः । न चैवमुन्मील्य निमीलितनयनस्यापि साक्षात्कारापत्तिः । गोलकसन्निकृष्टेन्द्रियस्य विषयसंयोगे सति ज्ञानजनकत्वोपगमात् । क्षणभङ्गपक्षे तथोत्पादमभ्युपेत्याह—**योग्यमिति** । कुर्वद्रूपविशिष्टतत्त्वोत्पादोऽतिशयः, 'सहकारिप्रत्ययाः' सहकारि-कारणानि । निरन्तरोत्पादेनेत्यत्र भावानतिशाययन्ति इत्यनुषज्यते । क्वचिन्नि- 20 रन्तरोत्पादः । 'संयोगे वेती'ति पाठः सुगम एव । तदेतदिति । क्षणभङ्ग-निराकरणेन कथमेतदिति तेजस्त्वाविशेषे चक्षुरेव रूपव्यञ्जकं न 'तूष्मादी'ति कुतो

[99b, 14] **अदृष्टविशेषे**ति । तदुक्तं—विशिष्टादृष्टवैशिष्ट्यात् कृष्णसारं विलोचनं । व्यवधानाद्यभावश्च स्वरूपेणोपयुज्यते ॥ इति । **पूर्वोक्ते**ति । करणस्य कर्म-

1 B इति । 2 B ततः omitted. 3 B वा omitted. 4 B-जातीयेनापि । 5 B रूपग्रहणार्थं । 25 6 B विषय...विषयसंज्ञकमिति omitted. 7 B -विशेष इति ।

- ऊर्ध्वज्वलनमेव स्वभावो यस्य तत् तथा । जातिनिबन्धनो धर्मः स्वभाव इत्युच्यते । परार्थतामाह—**पचने**ति । पाको विह्वेदनं रूपपरावृत्तिर्वा । स्वेदनं वातश्लेष्मणोरपगमः । आदिग्रहणाच्छीतदुःखोपशमो दाहदुःखोत्पादनं च । दिव्यमबिन्धनमापः एवेन्धनं यस्य तत् । किं तदित्यत आह—‘सौरं’ सूरस्येदं सौरम् । विद्युदचिरप्रभा ।
- 5 आदिग्रहणाद् वड़वानल इत्येतदपि दिव्यम् । **भुक्तस्याहारस्ये**ति । आह्वियत इति आहार ओदनादिस्तस्य रसादिपरिणामनिमित्तमुदर्यम् । भुक्त एवाहारोऽस्य पार्थिवाप्यरूपम् इन्धनं तत्का[18a]र्यो रसः । आदिग्रहणान्मलधातुस्तद्विकारास्त एव परिणामास्तेषां निमित्तम् । आकरजं सुवर्णादि । आदिग्रहणाद् रजतताम्रकांस्याद्यष्टकम् । कथं पुनरेतत् तैजसम् ? यद्यपि गुरुत्वादयः संयुक्तसमवायेनाप्युपपद्यन्ते, तथापि
- 10 नैमित्तिकद्रवत्वादेव पार्थिवत्वमस्य सिध्यति घृतादिवत् । न च घृतादिद्रवत्ववदेवात्यन्ताग्नि-

- नि[34a]यम इत्यर्थः । **ऊर्ध्वज्वलनमिति** । यद्यप्युपर्यभिघातादिना कचिद्धो-
गमनमपि, तथापि भौमानलस्याद्गृष्टवदात्मसंयोगजन्यक्रिया ऊर्ध्वमेवेति भावः ।
उदर्यतेजोव्यावर्तनायैवकारमन्तर्भाव्य व्याचष्टे—**आप एवेति** । **भुक्तस्या-**
हारस्येति । पौनरुक्त्यनिरासायाह—**आह्वियत** इति । **तथापीति** । विवादपदं
15 पृथिवी नैमित्तिकद्रवत्वाश्रयत्वाद् घृतवदित्यर्थः । न च पार्थिवभागपक्षीकरणे
सिद्धसाधनमन्यस्य च पक्षत्वे सिद्धयसिद्धिव्याघातः । उभयवाद्यनुमतनैमित्तिक-
द्रवत्वाश्रयत्वेन पक्षत्वात् । नापि पक्षधर्मावच्छिन्नात्यन्तानलसंयोगोच्छिद्यमानद्रवत्वा-
श्रयत्वमुपाधिः । उपष्टम्भकभाग एव साध्याव्यापकत्वात् । ननु पार्थिवद्रवस्यात्यन्तानल-
संयोगनाश्रयत्वनियमादनुच्छिद्यमानद्रवत्वमेव तदतिरिक्तस्य द्रवत्वाधारत्वे मानमित्यत
20 आह—**न चेति** । अनुकूलतर्काभावे सहचारदर्शनमात्रस्य व्याप्त्यग्राहकत्वादित्यर्थः ।
तथापि पार्थिवद्रवत्वस्यात्यन्ताग्निसंयोगनाश्रयत्वं दृष्टमत्र च तदनाश्रयत्वमतो व्याप्ति-

- प्राप्तस्यैव जनकत्वादन्यथातिप्रसङ्गादिति तर्केण तस्याधिकरणत्वादिति भावः । **भुक्तस्येति** ।
‘आहारपदस्य भोजनपरत्वे भुक्तपरत्वे वा पौनरुक्त्यं स्यादित्यर्थः । यद्यपि भुक्त
एवाहार इत्यादि मूलमलम्बकं तद्व्याख्येयभाष्यान्तरस्याभावात्, भुक्तस्येत्यादिभाष्य-
25 व्याख्यानानुपपत्तेश्च ; तथापि प्रसङ्गादुदर्यवहेरेव परिचायकमसाधारणं धर्मान्तरभुक्तमिति
ध्येयम् । **उभयेति** । [100a] न च हेतुपक्षतावच्छेदकाभेदः, विवादपदत्व²स्याधिकस्य
पक्षतावच्छेदके³ प्रवेशादन्यथांशतः सिद्धसाधनापत्ते⁴रिति भावः । घटादौ साध्याव्याप्तेराह—
पक्षधर्मेति । पक्षधर्मो द्रवत्वाश्रयत्वम् । **उपष्टम्भकेति** । एतच्च तत्र द्रवत्वपक्षे
बोध्यम् । ननु तथाऽदर्शनादित्युक्तं⁵ घृतादौ तथैव दर्शनादित्यत आह—**अनुकूलेति** । तथा

संयोगादेतद्द्रवत्वं क्षीयेत । तथा प्रदर्शनात् । विशेषविरोधस्य चादूषणत्वात् ।
तथा च वक्ष्यामः । न चाक्षीयमाणेन द्रवत्वेन सत्प्रतिपक्षत्वमसाधारणत्वात् ।
किञ्च, योऽपि तैजसमिच्छति सुवर्णं तेनाप्यत्र पार्थिवो भागः ¹⁴ उपष्टम्भक एष्टव्यः ।

पक्षधर्मतयोर्विरोधान्न सुवर्णद्रवत्वं पार्थिवमित्यत आह—विशेषविरोधस्येति ।
दृष्टान्तवृत्तिधर्मविशेषसहचारमात्रं नानुमानदूषणम्, तस्य व्याप्त्यग्राहकत्वादिति श्वर- 5
साधने वक्ष्यमाणत्वादित्यर्थः । ननु यद्यप्यत्यन्तानलसंयोगोऽङ्घ्रिद्यमानं यद् द्रवत्वं
तदनधिकरणत्वं तैजसत्वे साध्ये न हेतुः । आकाशादावनैकान्त्यात् ¹ । तथाप्यसति
विरोधिद्रवद्रव्येऽनुच्छिद्यमानद्रवत्वाधिकरणत्वात् । जलपरमाणुवदपार्थिवत्वं तेन ²
कथ्यमानजलस्थघृतादौ न व्यभिचारः । नाप्यप्रयोजकत्वम् । अत्यन्तानल-
संयोगेन पार्थिवघृतादिद्रवत्वोच्छेदे पृथिवीद्रवत्वमेव प्रयोजकम् । असति 10
बाधकेऽनुगतस्य प्रयोजकत्वे सम्भवति तत्त्यागायोगात् घृतत्वादीनामनुगतत्वात् ।
नैमित्तिकद्रवस्य द्रवत्वस्य तथात्वे सुवर्णं द्रवत्वोच्छेदप्रसङ्गादित्यत आह—न चेति ।
दीपादेः सकलसपक्षाद्व्यावृत्तेरित्यर्थः । किञ्चेति । उपष्टम्भकेऽपि ¹⁴ इति ।

अ तथा व्याप्तेरदर्शनादित्यर्थ इति भावः । वक्ष्यमाणत्वादिति । त्वयैव ग्रन्थकारे-
णैवेति शेषः । एवं च वक्ष्यामः ³ इति मूलमपि ग्रन्थकारवचनम् । मीमांसकवचने ⁴ 15
अग्रे तेन तदवचनादसंगतिः स्यादिति भावः । तथापोति । अनुच्छिद्यमानेत्युपलक्षणम्,
पार्थिवत्वे साध्ये सत्यन्तविशेषणेऽनुच्छिद्यमानद्रवत्वानधिकरणत्वस्य पूर्वहेतोरप्यदोष ⁵ वत्त्वादिति
वदन्ति । तन्न, घटादावनैकान्त ⁶ त्वात् । नन्वेवमपि दीपादेः सकलसपक्षादित्यग्रिमग्रन्थ-
विरोधः, जलपरमाणोः सपक्षादव्यावृत्तेरिति चेत्, न ; अपार्थिवत्वेनैव ⁷ तैजसत्वस्यैव
साध्यत्वेन विवक्षितत्वात् ⁷ । एवं च जलपरमाणौ व्यभिचारवारणाय द्रव ⁸ त्वविशेषणम- 20
नित्यत्वमपि देयम् ⁹ । जलपरमाणुश्च व्यतिरेकदृष्टान्त इति भावः । तेनेति । सत्यन्त-
विशेषणेनेत्यर्थः । दीपादेरिति । यद्यपि सत्प्रतिपक्षे सत्प्रतिपक्षान्तरवदसाधारणोऽपि न
दोषः, ¹⁰ तस्यापि सत्प्रतिपक्षोत्थापकतया दोषत्वात्, तथापि ¹¹ संशयोत्थापकतया तस्य
¹² दोषत्वमिति मतावष्टम्भेनेदम् । यद्वा, ¹³ एतदस्वरसादेवाह ¹³—किञ्चेति । उपष्टम्भक

1 B -नैकान्तात् । 2 B तत् । 3 A वक्ष्यमाण इति । 4 B -वचनमग्रे । 5 B -दोषत्वादिति ।

6 B -नैकान्त्यात् । 7 A अपार्थिवत्वस्य तैजसत्वस्यैव साध्यत्वात् । 8 B द्रव्यत्व- । 9 B बोध्यम् ।

10 B तथापि । 11 B सत्प्रतिपक्षो- । 12 B दोषतादवस्थानिति । 13 A एतच्च रसादेराह ।

14 Vardhamāna reads उपष्टम्भकेऽपि ।

न चासौ द्रवत्वदशायामद्रव एवास्ते । तथा चाक्षीयमाणद्रवत्वं तत्राप्यस्तीति विपक्षैकदेशवृत्तित्वाद् विरुद्धो हेतुः, तस्मात् परिभावनीयमेतत् सूरिभिः । उच्यते— रूपवत्तया तावदेतत्त्रितयान्तर्भूतमिति स्थितम् । तत्र सांसिद्धिकद्रवत्वशैत्ययोरभावात् । स्नेहाविनाभूतद्रव्यान्तरसंग्रहानुपपत्तेश्च न जलम् । न च नैमित्तिकद्रवत्ववत्त्वात्
5 पार्थिवं, विपक्षे बाधकाभावात् । न हि निमित्ताद् द्रव्यान्तरे द्रवत्वोपपत्तिं किञ्चिद् विरुणद्धि । न चोर्ध्वज्वलनतिर्यक्पवनवज्जातिनियतमेतत्, एकदेशवृत्तित्वात् । न च तद्विशेषनियतं सर्पिरादीनां भिन्नजातीयत्वात् । तस्मात्तत्तद्भोगहेतुनियतादृष्ट-सहकार्यग्रिसंयोगनिबन्धनं द्रवत्वमुत्पद्यमानं कम्पवन्न पार्थिवत्वादिव्यवस्थाहेतुः ।

गुरुत्वाश्रये पार्थिवेऽत्यन्ताग्निसंयोगानुच्छिद्यमानद्रवत्वाधारत्वमनैकान्तिकम् । न हि
10 तेजोद्रवत्वदशायां तद्द्रवमेव पीतं द्रवमिति प्रतीतेः पीतभा[34b]गस्य काठिन्ये-
नोपलम्भापत्तेश्चेत्यर्थः । विरुद्ध इति । व्यतिरेकिणमभिप्रेत्योक्तम् । तत्रेति ।
न चानुद्भूतं सांसिद्धिकं द्रवत्वं तस्य शीतलशिलादौ रूपपरावृत्त्यप्रतिबन्धकत्वान्नैमि-
त्तिकद्रवत्वादपि जलत्वाभावः साध्यः । विपक्ष इति । ननु नैमित्तिकद्रवत्वे
पृथिवीत्वं समवायिकारणतावच्छेदकम् । असति बाधके त्यागायोगात् । न पृथिवी-
15 त्वस्य तत्प्रयोजकत्वे घटादावपि तत्प्रसङ्गात् । नापि घृतादिषु पृथिवीत्वव्याप्यं
धर्मान्तरमनुगतं द्रवत्वसमवायिकारणतावच्छेदकमस्ति । ननु⁵ कस्याश्चित्
पृथिव्यां द्रवत्वमुत्पद्यते, कस्याश्चित् पृथिव्यां⁶ नेति नियमार्थमवश्यं किञ्चिद् रूपं
घृतादावनुगतमास्थेयम् । ⁷तथाच तस्य पृथिवीत्व⁸व्याप्यस्य अपृथिव्यामसम्भव इति
चेत् । न । तद्धि न पृथिवीत्वजातिनियतं घटादावभावात् । नापि पृथिवीत्वव्याप्य-

20 इति । एतच्च यथाश्रुतमभिसेत्य विवक्षिते सत्यन्तस्यैव तत्राभावात् । केचित्तु सुवर्णते-
[100b]जस्त्वासिद्धौ विरोधिद्रवद्रव्यं जलमेव वाच्यं, तथा सतीदमुक्तमित्याहुः² । व्यति-
रेकिणमिति । ³साध्यावगतसहचारः साध्याभावसहचारी विरुद्ध इति मते ⁴व्यभिचारित-
व्यतिरेकिण एव विरुद्धत्वादिति भावः । न जातीति । न पृथिवीत्वजातिनियतमित्यर्थः ।

1 B सुवर्णं तेजसं त्वासिद्धौ । 2 B-मिति भावः । 3 B साध्यावगत- । 4 A व्यभिचारित ।

25 5 B अथ । 6 B पृथिव्यां omitted. 7 A पृथिव्याम्. 8 B पृथिवीत्व- omitted.

किं च^१ पार्थिवं रूपमग्निसंयोगादसति विरोध्यन्तरे परावर्त्तते, सति तु नेति नियमः ।
दह्यमानेषु घटादिषु दर्शनेन जलसम्बन्धाच्च तेष्वेवाददर्शनेन कार्यकारणभावव्यवस्थितेः ।
तदिदं सुवर्णादि निरन्तरं ध्मायमानमपि न पूर्वरूपं जहाति । न च रूपान्तर-
मापद्यते । तेन जलवदपार्थिवत्वमवधार्यते । तेनैव च द्रव्यान्तरेण प्रतिबद्धत्वा-

जातिविशेषनियतं घृतं विहाय लाक्षादौ सत्त्वादित्यदृष्टविशेषसहकृतबहिसंयोगस्य 5
तत्प्रयोजकत्वे तेजस्यपि तदुत्पत्तेरविरोधादित्यर्थः । 'किन्त्विति । असति
द्रवद्रव्यसम्बन्धे पार्थिवेऽत्यन्ताग्निसंयोगस्य पूर्वरूपविजातीयरूपजनकत्वनियमः ।
जलसम्बन्धे तदपगमै च पटादावदाहदाहयोर्दर्शनादित्यर्थः । तदिदमिति । सुवर्णं
यद्यत्यन्तानलसंयोगि पार्थिवं स्यात् पूर्वरूपविजातीयरूपवत् स्यात् । अन्यथा
पार्थिवं न स्यात् जलं वा स्यादग्निसंयोगि वा न स्यादित्यर्थः । तेनैव चेति । 10
पीतिमगुरुत्वाश्रयो यद्यत्यन्ताग्निसंयोगि पार्थिवत्वे सति^२ विजातीयरूपप्रतिबन्धक-
द्रवद्रव्यसंयुक्तं न स्यात् पूर्वरूपविजातीयरूपवत् स्यात् । अग्निसम्बन्ध[छ ?]पटवत् ।
प्रयोगश्च—अत्यन्ताग्निसंयोगि पीतं सुवर्णं विजातीयरूपप्रतिबन्धकद्रवद्रव्यसंयुक्तम् ।
प्रहरपर्यन्तमग्निसंयोगे सति पूर्वरूपविजातीयरूपानाधारपार्थिवत्वात् । जलमध्य-
स्थिताग्निसंयुक्तपीतपटवत् । न चाप्रयोजकत्वं विरोधिद्रवद्रव्यसंयोगं विना 15
पार्थिवाग्निसंयोगस्य पूर्वरूपविजातीयरूपजनकत्वादित्यर्थः । न च द्रवद्रव्यादन्यदेव

न च तन्नियतत्वं तद्व्याप्यत्वमिति घटे^३ तद्वृत्तावपि न दोष इति वाच्यम्,
अप्रयोजकतया तद्व्याप्तेरसिद्धेः । तदिदं वक्ष्यति—अदृष्टविशेषेति । घृतं विहायेत्युपलक्षणं
तथा सति घृताद्यारम्भकपरमाणौ द्रवत्वं न स्यात् । द्रवत्व^४साक्षाद्व्याप्यजातेरेव
तत्र सत्त्वेन घृतत्वादेस्तत्रासत्त्वात् । न चेष्टापत्तिः । अवयविद्रवत्वसामग्र्या 20
अवयवद्रवत्व^५सामग्रीनियमात् । अतएव घृताद्यनुगत-पृथिवीत्वव्याप्यनैमित्तिकद्रवत्वलक्षण-
कार्यकल्प्यं जात्यन्तरमेव^६ तदवच्छेदकमित्यपास्तम् । किन्त्विति । तथा च नैमित्तिक-
द्रवत्वं न पार्थिवत्वतैजसत्वनिश्चायकम्, संशयकत्वात् । किन्तु पार्थिवं रूपमित्यादिके^७
वापार्थिवत्वनिश्चायकमित्यर्थः । सुवर्णमिति^८ । विरोधिद्रव^९द्रव्यासंयुक्तत्वे सतीत्यपि
विशेषणमापादके बोध्यम् । एवं चाग्रेऽपि विरोधिद्रवद्रव्यसंबन्धं^{१०} वा स्यादिति पूरणीयम् । 25
पीतिमगुरुत्वेति । अत्र गुरुत्वपदमुपरज्जकम् । नन्वत्र [101a] विपर्ययापर्यव-

१ Vardhamāna reads किं तु. २ B यदि after सति. ३ A तद्वृत्तावपि. ४ B द्रवत्व-omitted. ५ A -द्रवत्वस्य. ६ A तद्-omitted. ७ B -कमपार्थिवत्व-. ८ B -मित्यादि. ९ B -द्रव-omitted. १० B-संबन्ध'.

दुषष्टम्भकोऽपि पार्थिवभागः सदृशरूप एवानुवर्तते । यत्तु **पुटपाकादिना** रक्तसारता दृश्यते तन्मिश्रीभूताभिभावकतत्तद्द्रव्योपगमादिति युक्तमुत्पश्यामः । तदयं प्रयोगः—सुवर्णादि न पार्थिवम्, अत्यन्तानलसंयोगेऽप्यपरावर्तमानरूपवत्त्वाद्,

प्रतिबन्धकम्, अदृष्टकल्पनापत्तेः । किन्तु क्लृप्तत्वात् द्रवद्रव्यमेव, तच्च¹ जलं न, प्रकृते तदसम्भवात् । अतः² परिशेषात् तत्तेजः, रूपवत्तया त्रितयान्तर्भावात् । अथ
5 सुवर्णं यदि तैजसं स्यात्³ न रूपपरावृत्तिप्रतिबन्धकं स्यात् ; यज्जातीयं यज्जनकं तज्जातीयं कथं तत् प्रतिबन्धकमस्तु ? न । अ[35a]सिद्धौ प्रसङ्गस्याश्रयासिद्धेः । तत्सिद्धौ धर्मिग्राहकमानविरोधात् । न चैवमुपष्टम्भकवदस्यापि पार्थिवस्य द्रुत-
सुवर्णान्तान्तिस्थादाहापत्तिः । प्रतिनियतद्रव्यविजातीयरूपप्रतिबन्धकस्वभावतया तत्सिद्धेः । एतेन पार्थिवत्वसाधकेऽनुमाने पीतिमगुरुत्वाश्रयस्य पक्षत्वे बाधः ।
10 अतिरिक्तपक्षीकरणे वाश्रयासिद्धिः । हेतुरपि यद्यग्निसंयोगानाश्रयरूपवत्त्वं तज्जल-
परमाणौ पार्थिवावयविन्यनैकान्तिकम्, अत्यन्तार्थश्च दुर्वचनः । असिद्धिश्च अत्यन्ताग्नि-
संयोगे सति रक्तसारतादर्शनात् । पूर्वरूपस्योच्छेदात् अभिभावकद्रव्यस्य रक्त-

सानम् । न हि यत्र तादृशरूपवत्त्वाभावस्तत्रात्यन्ताग्निसंयोगिपार्थिवत्वे सति तादृशद्रव-
द्रव्यसंयुक्तत्वम्, आकाशादौ व्यभिचारात् । मैवं, द्रवद्रव्यसंयुक्तं न स्यादित्यस्य द्रवद्रव्या-
15 संयुक्तं स्यादित्यर्थात् । तथा च तादृशपार्थिवत्वे सति तादृशद्रवद्रव्यासंयुक्तत्वस्य⁴
व्यतिरेकः⁵ पार्थिवत्वव्यतिरेकादाकाशादावप्यस्त्येवेति नोक्तदोषः । प्रकृत इति ।
सांसिद्धिकद्रवत्वाद्य⁶भावादित्यर्थः । असिद्धाविति । न च तेजःसंयोगत्वेन जनक-
त्वाज्जनकतावच्छेद⁷कवत्त्वेन च⁸ ज्ञातस्य न प्रतिबन्धकत्वप्रकारकानुमितिविषयत्वं
विरोधादिति वाच्यं, कारणत्वं हि न तेजःसंयोगत्वेनातिप्रसङ्गादित्युद्भूतानभिभूततेजः-
20 संयोगत्वेन वाच्यम् । न चोपष्टम्भकाभिभूते सुवर्णादितेजसि तदस्तीति न कश्चिदोष इति भावः ।
प्रतिनियतेति । न चोपष्टम्भकस्यैव⁹ स्वरूपप्रतिबन्धकस्वभावत्वं कल्प्यं, धर्मि-
कल्पनादिति न्यायादिति वाच्यम् ; पार्थिवत्वेन स्वरूपयोग्यतया प्रतिबन्धकत्वकल्पना¹⁰-
विरोधादिति भावः । अपार्थिवत्वेन तैजसत्वं विवक्षितं, पार्थिवत्वाभाव एव वा ? आद्ये,
जलपरमाणविति । अन्त्ये, पार्थिवेति । नासिद्धिस्तत्रापीति वाच्यं, सुवर्णतैजसत्व-
25 सिद्धिदशायां¹¹ तदन्वयव्यतिरेका[101b]नुविधायितयाभिभावकद्रवस्यैव रक्त¹²सारतेत्याशयात् ।

1 B न after तच्च. 2 B पारिशेष्यात्. 3 B स्यात् omitted. 4 B -त्वव्यति—। 5 B -रेक-
पार्थिवत्व-। 6 B -द्रवत्वाभावा-। 7 A -वच्छेदकत्वकारणत्वेन। 8 A -च omitted. 9 B -स्यैव।
10 B -कल्पनया। 11 A -सुवर्ण...दशायां omitted. 12 B -सौरते—(?)

जलवत् । तैजसं चैतत् । पार्थिवाप्याभ्यामन्यत्वे सति रूपवत्त्वात् , सूर्यालोकवत् । एतेन पारदादि व्याख्यातम् । आप्यादन्यत्वस्य द्रव्यान्तरसंग्रहाभावादेव सिद्धेः । सांसिद्धिकद्रवत्वस्याग्निसंयोगाज्जायमानत्वेन बाधितत्वात् । अबिन्धनतेजोवद् वैधर्म्योपपत्तिः । तैजसत्वे आगमसत्त्वादिति । नन्वभास्वररूपवत्त्वान्न तैजसमित्यपि स्यात् । न स्यादसिद्धेः । न हि मध्याह्ने प्रदीपो बहिर्भास्वरो नोपलभ्यत इति न भास्वरः । 5

सारतेत्यत्र मानाभावादित्यपास्तम् । उक्तप्रयोगे तात्पर्यात् । अथ¹ विवादाध्यासितं द्रवत्वाधिकरणं तैजसम् । असति विरोधिद्रवद्रव्यसम्बन्धेऽत्यन्ताग्निसंयोगानुच्छेद्या-
नित्यद्रवत्वाधिकरणत्वात् । यन्नैवं तन्नैवं यथा घृतम् । न चासाधारण्यम्,
अगृह्यमाणविशेषदशायां तस्य दोषत्वात् । तथाहि साध्याभाववद्द्रव्यावृत्तस्येव
साध्यवद्द्रव्यावृत्तत्वस्यापि सम्भवात् । सत्प्रतिपक्षोत्थापकतया दोषत्वम् । न 10
च साध्याभावसाधकस्य पृथिवीत्वसिद्धिपर्यवसायिनस्तुल्यबलत्वमनुकूलतर्काभावे-
नाग्निसंयोगात् द्रवत्वोच्छेदात्मकप्रतिकूलतर्केण च तस्य हीनबलत्वात् ।
तेजस्त्वसाधकस्य चानुकूलतर्कसदुभावेन प्रतिकूलतर्काभावत्वेन चाधिकबलत्वात् ।
यदापि संशयकत्वेनासाधारण्यस्य दोषत्वं तदापि विशेषादर्शनसहकृतस्य तथात्वम् ।
प्रकृते चानुकूलतर्कविशेषदर्शनसहकारेण तैजसत्वसाधकस्यातथात्वम् । तस्माद् 15
यदा साध्यतदभावकोटौ विशेषदर्शनं नास्ति तदैवासाधारण्यस्य दोषत्वम् ।
न चैवं शब्दो नित्यः शब्दत्वादित्यप्यहेतुः स्यात् । विशेषदर्शनदशायामिष्टत्वादित्य-
स्मद् गुरवः । न चोपष्टम्भकेन* व्यभिचारः, तत्र द्रवत्वाभावात् । पार्थिव-
द्रवत्वस्यात्यन्तानलसंयोगेनोच्छेदापत्त्या बाधकेन द्रुतप्रतीतेर्भ्रमत्वात् । न चैवं
पीतिमाश्रयस्य काठिन्योपलम्भापत्तिः । जलमध्यस्थितमसीक्षोदादेरिव द्रवद्रव्य- 20

असतीति । वैशेषिकमते यदि घृताद्यवयविनि द्रवत्वं नाग्निसंयोगनाशं तदा तत्र
व्यभिचारवारणाय तदन्यत्वमपि विशेषणं बोध्यम् । न चोपष्टम्भक* इति । न
चासतीत्यादिविशेषणादेव तन्निरास इति वाच्यं, ²सुवर्णतेजस्त्वादिसिद्धिदशायां व्यभिचार-
सन्देहस्यापरीहारात् । ³नाप्यनुद्भूततैजसत्वमेव साध्यं, तथापि सपक्षाभावान्नासाधारण्य-
गन्धोऽपि । किन्तद्⁴पनयनार्थमनुकूलतर्कानुसरणप्रयासेने⁵त्याशयेन साध्यप्रसिद्ध्यर्थं 25

1 B अथवा ।

2 B-तैजसत्वादि— ।

3 B नाप्य· omitted.

4 B किन्तदुप— ।

5 B-प्रयासेनेति साध्य— । Rucidatta reads-ष्टम्भके.

सम्बन्धेन तस्य प्रशिथिलसंयोगाश्रयत्वात् । यद्वा तेजस्त्वं नाद्रवरूपवन्मात्रवृत्ति-
रूपवद्वृत्तिद्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यजातित्वात् पृथिवीत्ववत् । न च रसवद्वृत्तित्व-
मुपाधिः, रसवत्त्वं द्रवत्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगि^१, अद्रुतवृत्तिद्रव्यत्वव्याप्य-
धर्मत्वात् पटत्ववदिति द्रुततेजःसिद्धौ^२ साध्याव्यापकत्वादिति सामान्यतो
५ दृष्टेन तेजसि द्रवत्वं प्रसाध्य विवादाध्यासितं द्रुतं तैजसमत्यन्ताग्निसंयोगानुच्छेद्या-
नित्यद्रव्यत्वाधारत्वात् । न यदेवं न तदेवं यथा जलमिति सपक्षाभावान्नासाधार-
ण्यम् । अथ द्रुतद्रुततरत्वादीनां क्रमशः प्रतीतेरत्य[35b]न्ताग्निसंयोगेन सुवर्णस्य

पीठमारचयति—यद्वेति । हेतुसन्निहितं रूपवद्वृत्तिपदं पक्षविशेषणं रूपवन्मात्रवृत्तीति तदर्थ-
स्तेन नीरूपवृत्तितया नार्थान्तरमन्यथा मनस्त्वादावपि साध्यसत्त्वेन^३ तद्वैयर्थ्यापत्तेः । तत् पदं
१० हेतौ कल्पितमत एव लीलावतीप्रकाशे तथैव पाठः इत्यप्याहुः । घटत्वे व्यभिचारादाह—
साक्षादिति । घटसौरालोकान्यतरत्वे व्यभिचारादाह—जातीति । न चेति ।
न च मनस्त्वादौ साध्याव्याप्तिः, रूपवद्वृत्तित्वरूपपक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वात् । यद्यपि
विरुद्धरसारब्धं द्रुतनीरसमादाय साध्याव्याप्तिः, चित्ररसे मानाभावात्, तथापि तदपि
प्र[102a]माणसाध्यमिति साध्य^४व्यापकत्वाय सामान्यत एव द्रुतनीरसं
१५ साधयति—रसवत्त्वमिति । अतएव तन्नी^५रसवृत्त्य^६त्यन्ताभावप्रतियोगित्वेनार्थान्तरान्न
द्रुततेजःसिद्धिरित्यपास्तं, द्रुतनीरसमात्रसाधनस्यैवोद्देश्यत्वात् । न चैवं द्रुततेजःसिद्धा-
वित्यनेन विरोधः, तेजःपदस्य नीरसपरत्वात्तावन्मात्रस्यैव प्रकृतोपयोगादेतदनुमानसाध्यत्वाच्च ।
अद्रुतवृत्तीति । एतच्च द्रुतत्वे व्यभिचारवारणार्थम् । द्रव्यत्वपदं रूपवत्त्वपरमतो
न स्पर्शवत्त्वादौ व्यभिचारः । व्याप्यपदस्य न्यूनदेशपरतया रूपवत्त्वे न व्यभिचारः । न
चैवमपि द्रुतघटान्यतरत्वे व्यभिचारः, अभावाघटितत्वविशेषणे च द्रुतघटाविति समूहा-
२० लम्बनविशेष्यत्वे व्यभिचार इति वाच्यम्, इतर^७निरूप्याघटितत्वे सतीति विशेषणात् । न
चैवमसिद्धिः, समवायभिन्नत्वस्यापीतरनिरूप्यविशेषणत्वात् । वस्तुतो रसत्वद्रवत्वसमाना-
धिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकम् अद्रुतवृत्ति^८द्रवत्वव्याप्यजातित्ववदिति तात्पर्यम् ।
विस्तरस्तु प्रत्यक्षप्रकाशे । सामान्यतो दृष्टेन तेजस्त्वपक्षकेण उक्तोपाधिनिरासे
तस्य निःकलङ्कत्वादिति भावः । अत्यन्तेति । असति विरोधिद्रवद्रव्यसम्बन्ध इत्यपि
२५ विशेषणमतो न जल[102b]मध्यस्थवृत्ते व्यभिचारः । अनित्यत्वं च द्रवत्वविशेषणत्वं^९
बोध्यम् । द्रवत्वमिति । द्रवत्ववति द्रवत्वान्तरानुत्पादादेकत्र च तारतम्याभावा-

१ B-प्रतियोगी । २ A साध्यव्यापक । ३ A-सत्त्वे । ४ B-साध्या— । ५ B-द्रुतनीरस- ।
६ A.—वृत्ताभाव- । ७ B-निरूप्यघटित- । ८ B—वृत्तिमात्र-वृत्तिलव्याप्य- । ९ B—विशेषणं बोध्यम् ।

उपष्टम्भकद्रव्यरूपाभिभवेनैवानुपलम्भोपपत्तेः । अथ नयनरश्मिवदनुद्भवेनैवानुपलम्भः किं न स्यात् ? न स्यात् । तद्वत् सुवर्णादिद्रव्यस्याप्यनुपलम्भप्रसङ्गात् । न ह्यनुद्भूतरूपं [18b] पं. द्रव्यमुपलभ्यते । ग्रीष्मोष्मणोऽपि निशि दर्शनप्रसङ्गात् । अभिभवेऽपि मध्यन्दिनोल्का-प्रकाशानुपलम्भवदनुपलम्भप्रसङ्गस्तुल्य इति चेत्, न । न हि रूपस्याभिभवेन द्रव्यं नोपल-

नाशात् तद्द्रुतत्वं नश्यति इत्यसिद्धो हेतुरिति चेत्, न । घृते हि द्रवत्वोच्छेदकाले 5 समानाधिकरणद्रवत्वसामग्रीसमवधानं नास्ति । *सुवर्णं त्वस्ति । एवञ्च¹ समानाधिकरणद्रवत्वसामग्र्यसमवहितान्नि-संयोगजन्यध्वंसप्रतियोग्यवृत्तिद्रवत्वव्याप्य-जातिमदद्रवत्वाधिकरणत्वं हेतुः । उपष्टम्भकेति । सुवर्णस्य प्रभावद्²

यद्यपि स्पर्शोऽनुद्भूतः, तथापि रूपमुद्भूतमेव, किन्तूपष्टम्भकपार्थिवपीतरूपाभि- 10 भूतमिति भास्वरमपि नोपलभ्यत इत्यर्थः । नन्वेवमन्धकारेऽभिभावक पीतरूपग्रहे भास्वररूपं सुवर्णस्योपलभ्येत बलवत्सजातीयग्रहण³कृताग्रहणस्याभि-भवत्वात् । मैवम् । बलवत्सजातीयसम्बन्धस्यैवाभिभवात् । लाघवात्

उपष्टम्भकद्रव्यसंयोग एव सुवर्णरूपग्रहे⁴ प्रतिबन्धक इत्यन्ये । तथाप्यन्धकारे 15 सुवर्णोपलम्भापत्तिः । अभिभूतरूपस्यापि तेजसो ग्रहणात् । तेजसि तेजोऽन्तरा-व्यञ्जकत्वात् न रूपे गृह्यमाण एव चक्षुषा द्रव्यग्रहणात् । सुवर्णरूपमभिभवादेव

दित्यर्थः । *सुवर्णेति । यद्यपि जलसंयोगादितस्तदुच्छेदे तत्समवधानं नास्ति, तथाप्य- 20 म्नि-संयोगजन्यद्रवत्वोच्छेदसमये तत्समवधानमस्तीत्यर्थः । घृते तु नैवं, तस्य भस्मप्राक्-काले द्रवत्वसामग्र्यभावात्, तत्पूर्वं व्यधिकरणद्रवत्वसामग्रीसत्त्वेऽपि समानाधिकरणद्रवत्व-सामग्र्यभावादिति भावः । एतच्च सुवर्णस्याग्नयनाभ्युपगमेन घृतस्य तन्नाशयत्वं च⁵ अभ्युपे-त्योक्तम् । सुवर्णं च समानाधिकरणे⁶ द्रवत्वसामग्री पिठरपाकमतेनोक्तेति ध्येयम् ।

एवं चेति । न च नज्द्रव्यं व्यर्थं घृते समानाधिकरणद्रवत्वसामग्र्यभ्युपगमेन व्यभिचारा- 25 भावादिति वाच्यम्, अग्निसंयोगप्रयोज्यनैमित्तिकद्रवत्वमात्रनिष्ठ⁷ जातिविशेषमादाय घृते व्यभिचारसम्भवात् । गुरुत्वा⁸दिकमादाय घटादौ व्यभिचारादाह—द्रव⁹त्वव्याप्येति ।

द्रव¹⁰त्वव्याप्यजातिमत्त्वमित्यर्थः । जलद्रवत्वस्याग्निनाशयत्वाभ्युपगमान्न तत्र व्यभिचारः । 25 नैमित्तिकद्रवत्वव्याप्यत्वं¹¹ विवक्षितमित्यन्ये । न च चरमद्रवत्वमादायासिद्धिरिति वाच्यं,

तत्र तादृशद्रवत्वसामग्र्यभावेऽपि चरमतन्नाशस्य जलादिसंबन्धनिवन्धनतः [103a] याऽग्नि- 30 संयोगनाशयत्वे¹² विशिष्टहेतुसत्त्वात् । अधिकं प्रत्यक्षप्रकाशे । तथापीति । ननु अनुद्भूतरूपस्पर्शवद्रूपमप्य¹³ अनुद्भूतमेवास्तु, रूपवत्स्पर्शोऽपि चाभिभूतोऽस्तु, न चैवं सुवर्णस्य चाक्षुषत्वानुपपत्तिः, स्पर्शानन्त्वानुपपत्तेस्तुल्यत्वात् । न च तदस्पर्शानमेव त्वया उपष्टम्भक-¹⁴मात्रस्येव ग्रहादिति वाच्यं, चाक्षुषत्वेऽपि तुल्यत्वात् । तस्माद् विनिगमकमात्रं चिन्त्यम् ।

1 B च omitted. 2 B प्रभावाद. 3 B -ग्रहणा- . 4 B -ग्रहप्रति- . 5 A च omitted. 6 B- -करणद्रवत्व- . 7 B—निष्ठ इति जाति- . 8 B गुरुत्ववादि- . 9 B द्रव्यत्व- . 10 B द्रव्यत्व- . 11 A—व्याप्यत्वं omitted. 12 B—नाशयत्वविशिष्ट- . 13 B अनुद्भूत-omitted ; A—प्यनुभूत- . 14 B मात्रस्यैव *सुवर्णं इति (?) .

भ्यते । महारजन[तः]रूपाभिभूते धवलिन्नि पटानुपलम्भप्रसङ्गात्, तस्मादभिभूतत्वाद् रूपमेव न दृश्यते । स तु माषराशिप्रविष्टमसीवन्महाप्रकाशसमाहारान्नेक्ष्यत इति सर्वमवदोतम् ।

कथं तर्हि सुवर्णादौ रसाद्युपलब्धिरित्यत आह—**तत्रेति** । प्रतिनियतेन्द्रिय-
ग्राह्य¹गुणाश्रयतया पृथिव्यादीनां सुप्रसिद्धत्वाद् गन्धादिहासक्रमेण च व्याख्यानात् ।
5 तेजोऽनन्तरं वायुलक्षणमाह—**वायुत्वाभिसम्बन्धादिति** । लक्षणार्थः पूर्ववत् ।
तस्य द्रव्यत्वसिद्धयर्थं गुणानाह—**स्पर्शेति** । एवं गुणवत्तया द्रव्यत्वे सिद्धे वायुत्व-
²व्यवस्थाविशेषमाह—**स्पर्शोऽस्येति** । अस्य वायोरनुष्णः स्पर्श इति तेजोव्यावृत्ति-
रशीत इत्यद्भ्यः, अपाकज इति पृथिव्याः । अत्रानुष्णाशीतत्वम् अस्य प्रत्यक्ष-

नोपलभ्यते । उपष्टम्भकरूपं चालोकाभावात् । ननु यथारुण-कपिलादिरूपाभि-
10 भूतमपि वह्निरूपं परं ³स्वं च प्रकाशयति, प्रकाशते⁴ च, तथा सुवर्णरूपमपि प्रकाशेत
प्रकाशयेच्च । अत्राहुः—अभिभूतवह्निसम्बन्धानभिभूत⁵वह्निमध्यादिव्यापिनी प्रभैवा-
भिव्यञ्जिका । यद्वा वह्नौ रूपभास्वरत्वे⁶ नाभिभूयेते⁷ किन्तु शुक्लत्वमात्रं ; सुवर्णं तु
रूपमैवाभिभूयते ; तेन तजत [रजत-?]शुक्लत्व-भास्वरत्वे ⁸अनभिभूते व्यक्त्यग्रहात्
गृह्येते⁹ इति च¹⁰ फलबलात् कल्प्यते । न होति । न चैवमन्धकारे सुवर्णोपलम्भा-
15 पत्तिः । फलबलेन बलवत्सजातीयसम्बन्धस्य तत्प्रतिबन्धकल्पनादित्युक्तत्वात् ।
गन्धाद्येकैकशून्यत्वमेकैकेषां गन्धाद्येकैकनिरूपणनिरूप्यमिति तत्क्रमेणाभि-
धानमित्याह—**प्रतिनियतेति** ।

अनित्यानुष्णाशीतापाकजस्पर्शसमवायिकारणत्वेन [वायव ?]यविनि वायुत्व-
सिद्धौ परमाणौ तदनुमानमिति मनसिकृत्याह—**वायुत्वेति** । लक्षणस्यार्थः ;

20 **उपष्टम्भकेति** । अभिभवः सजातीयसंबन्धः, अयं च तदाश्रयसंबन्धः इति भेदः । ननु¹¹
प्रभारूपतेजोऽन्तर¹² कल्पने गौरवं मानाभावश्चेत्यरुचेराह—**यद्वेति** । न चैवमिति ।
यद्यप्यन्धकार इत्यादिना गतार्थमिदं, तथापि तत्र¹³ स्वातन्त्र्येणोक्तमिह तु मूलानुसारेणेति
विशेषात् । **फलबलेनेति** । तथाच तद्रूपस्याग्रहात्तदनुपलम्भ इत्युक्तत्वादिति भावः ।
गन्धाद्येकैकशून्यत्वं गन्धवदाद्ये¹⁴कैकनिरूपणं लभ्यते । अन्यथा,¹⁵ गुणनिरूपणाप्राप्ते-
रिति आहुः ।

25 ननु लक्षणमर्थ एव न शब्द इति न तस्यार्थ इत्यत आह—**लक्षणस्येति** ।

1 B प्रतिनियतेन्द्रियग्राह्य-. 2 B-हेतुविशेष-. 3 B स्व' omitted. 4 B प्रकाशयते ।
5 A -बद्धानभिभूता । 6 A न between भास्वरत्वे and नाभि- । 7 B नाभिभूते । 8 B अभिभूते ।
9 B गृह्येतेति । 10 A च omitted. 11 B न च । 12 A—तेजोनुकल्पने । 13 A त्व
30 omitted. 14 A—यैकैक- । 15 B-प्राप्तिरिति ।

सिद्धम् । अपाकजत्वं त्वपार्थिवस्पर्शत्वात्तोयस्पर्शवत् । पाकजत्वं हि विशेषान्तर-
व्याप्तमुपलब्धम् । अन्यथा सर्वगुणानां पाकजत्वप्रसङ्गात् । तदितो व्यावर्तमानं
स्वव्याप्यमुपादाय, तद्विरहिणि पार्थिवे विश्राम्यतीति प्रतिबन्धसिद्धिः । सोऽस्ति
वायावित्यत्र प्रमाणं सूचयति—**गुणविनिवेशे**ति । तथाच सूत्रम्—“वायुः स्पर्श-
वानि”ति । संख्यादिषु **सूत्रकार**सम्मतिमाह—**अरूपिष्विति** । रूपरहितेषु 5
वर्तमानानामेषामचाक्षुषत्वं वदता **सूत्रकारेण** रूपरहिते वायौ सद्भावः स्वीकृतः ।
प्रमाणं तु संख्या-परिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागवत्तायां वायोर्द्रव्यारम्भकत्वम्, संख्या-
परिमाणपृथक्त्वसंयोगैर्विना द्रव्यारम्भानुपपत्तेः । विभागेन विना संयोगविनाशा-
नुपपत्तौ आरब्धद्रव्यस्य विनाशानुपपत्तेः परत्वापरत्वाभ्यां विना संयोगाल्पीयस्त्वभूय-
स्त्वासंभवे मूर्त्तत्वानुपपत्तेरिति । संस्कारे **सूत्रकार**ानुमतिमाह—**तृणे**ति । तृणे कर्म 10
वायुसंयोगादिति वचनादित्यर्थः । तथा च प्रयोगः—एतद्-रूपवद्द्रव्याभिधातमन्तरेण

प्रयोजनम् । विशेषान्तरेति । स्वसमानाधिकरणद्रव्यत्वसाक्षाद्वाप्यजात्यत्यन्ता-
भाववद्वृत्यवृत्त्यनेकजातिव्यापकगुणवृत्तिजातिमत्त्वं विशेषान्तरत्वम् । यद्वा

त्वं वैलक्षण्याश्रयाभिमतो धर्मी पृथिवीस्पर्शादिस्तत्समानाधिकरणा द्रव्यत्वसाक्षाद्-
व्याप्यजातिः पृथिवीत्वं तदत्यन्ताभाववद्वृत्तिजलादिः² स्पर्शादिस्तद्वृत्तिरनेकव्यापिका 15
जातिरनु[103b]ष्णाशीतस्पर्शविशेषादिस्तद्वृत्तम् । न चैवं जलादिस्पर्शादितन्मात्र-
वृत्तिजातेनानाजातिव्यापकत्वाभावात् । न च तेजोरूपे उद्भूतत्व-भास्वरत्वनानाजातिव्यापकत्व-
मादाय विशेषान्तरसत्त्वापत्तिः, पाकप्रयोज्याया नानाजातेर्विषक्षितत्वात् । वस्तुतः
पाकजत्वव्यापकत्वेनास्योक्तत्वात्, व्यापकव्यभिचारस्यादोषत्वात् । तत्र तत्सत्त्वेऽपि यथाश्रुते न
दोषः । अतएव सुखादावप्यतिव्याप्तिरपास्ता । न च वायुस्पर्शं उद्भूतत्वानुद्भूतत्व- 20
नानाजातिमादाय यथाश्रुते दोषः, तद्व्यावृत्तस्यैव निर्वचनादिति वाच्यम्, एकाभावेनैवापरा-
न्यथासिद्धेऽभयजातित्वानभ्युपगमात् । अभ्युपगमे वानेकपदस्य बहु³परत्वात् । तादृश-
जलत्वात्यन्ताभाववत्त्वं पृथिव्यामपीत्यसंभव इत्यत आह—**स्वसमानाधिकरणे**ति । सत्ता-
साक्षाद्द्रव्याप्यद्रव्यत्वमादाय वायुस्पर्शंतिव्याप्तिवारणाय—**द्रव्यत्वे**ति । घटत्वादिकमादाया-
संभववारणाय—**साक्षादिति** । गुण⁴वत्त्वादिकमादाय वायुस्पर्शंतिव्याप्ति⁵वारणाय 25
प्रथम**जाति**पदम् । अनेकजातिव्यापकसत्तासत्त्वात् तत्रैवातिव्याप्तिरित्यवृत्त्यन्तं, तत्र
स्पर्शत्वाद्यनेकधर्मव्यापकत्वमादाय वायुस्पर्शंतिव्याप्तिरिति द्वितीय[104a]**जाति-**
पदम् । वायुस्पर्शमनोऽन्यतरत्वादिकमादाय तत्रातिव्याप्तिरिति चरम**जाति**पदम् । यद्दे-

1 B सूत्रकारसम्मतिः. 2 A जलादिस्पर्शादि. 3 B बहुपरत्वाभावात्. 4 B गुणत्वादि. 5 A व्याप्तिरिति प्रथमः।

तृणे कर्म स्पर्शवद्देवगवद्द्रव्याभिघातजं विशिष्टकर्मत्वात् नदीपूराभिहतकाशादिवन-
कम्पवदिति । तदेतत् **कम्पलिङ्ग** इत्यत्र स्फुटीभविष्यति । एतेनारूपस्पर्शवान्
वायुरिति लक्षणमूहेत् । तथा च सत्यनुष्णाशीतपाकजरूपस्पर्शवान् वायुरिति सिध्यति ।
सोऽयं यदि अनित्य एव अवयवानवस्था स्यात् । कस्यचिन्नाशे अनाश्रयं च

- 5 उद्भूतत्वसमानाधिकरणस्पर्शत्वव्याप्यजातिव्यापक-गुणवृत्तिजातिमत्त्वम् । तदिदं
रूपं पाकजत्वव्यापकम्, न तु व्याप्यमतः स्नेहस्यावान्तरविशेषसत्त्वेऽपि
न दोषः । संख्येति । संयोगातिरिक्तानां द्रव्यारम्भं प्रत्यहेतुत्वेऽपि तद्गुणान्
प्रति हेतुत्वमस्त्येव [36a] अवयव्येकत्वादीनां कारणगुणपूर्वकत्वादवश्यं संख्यादिकं
कारणमभ्युपगन्तव्यमिति भावः । **विशिष्टकर्मत्वादिति ।** गुरुत्व-
- 10 द्रवत्व-संस्कार-नोदनादृष्टवदात्मसंयोगाजन्यकर्मत्वादित्यर्थः । न चादृष्टवदात्म-
संयोगाजन्यत्वमसिद्धम् । तज्जन्यकर्मवैजात्यस्यानुभवसिद्धत्वात् । एतेनेति ।
नीरूपत्वेन पृथिव्यादिभ्यो भेदः । स्पर्शवत्त्वेनाकाशादिभ्यः । तथा चेति । नीरूपत्वे
सतीति शेषः । अन्यथैतस्य रूपवत्त्वे पृथिवीविशेष एव वायुः स्यात् गन्धासहच-
रानुष्णाशीतस्पर्शवत्त्वं लक्षणान्तरमूहनीयम् । **कस्यचिन्नाश इति ।** यद्यपि
- 15 ति । उद्भूतत्वान्यजातिव्यापकस्पर्शत्वव्याप्यजातिमत्त्वमित्यर्थः । भेदगर्भसामानाधिकरण्यस्य
विवक्षितत्वादित्यप्याहुः । न चानुष्णाशीतत्वजातिमादाय वायुस्पर्शेऽतिव्याप्तिरिति वाच्यं,
पृथिवीवायुस्पर्शसाधारणतज्जातौ मानाभावात्, भावे वा स्पर्शत्वपदस्य तज्जातिपरत्वात् ।
पाकजत्वेति । पाकजगुणत्वव्यापकमित्यर्थः । अन्यथा तेजोऽवयविनि व्यभिचारात् ।
द्वितीयं च स्पर्शपाकजत्वव्यापकमिति मन्तव्यम् । न च जातिमत्त्वस्यैव पाकजगुणत्व-
- 20 व्यापकत्वसंभवे विशेषणान्तरवैयर्थ्यमिति वाच्यं, वायुस्पर्शव्यावृत्ततया विशिष्टोपादानात्,
'व्यापके व्यर्थविशेषणता ने'ति मतेनोक्तत्वात् । **केचित्त** तथा सति गुणत्वमात्रस्य
व्याप्यतया पाकजत्वविशेषणवैयर्थ्यापत्त्या विशिष्टहेतौ 'येन विशेषणेन विने'ति न्यायात्
साध्यविशेषणस्य सार्थकत्वात् । अन्यथा विशिष्टधूमेन विशिष्टवह्नयनुमानानुपपत्तेरित्याहुः ।
गुरुत्वेति । तावदजन्यत्वमत्र तावदसमवायिकारणकत्वाभावः । अन्यथा कर्ममात्रस्याह-
- 25 [104b]ष्टवदात्मसंयोगनिमित्तकारणकत्वादसिद्ध्यापत्तेः । न चेति । तदसमवायि-
कारणकत्वाभाव इत्यर्थः । **तज्जन्येति ।** तदसमवायिकारणकेत्यर्थः । **नीरूपत्व**⁹
इति । शेषोऽयमतिरेक्यप्रयोजको, न तु लक्षणप्रविष्ट इति बोध्यम् । अत एवाह—
अन्यथेति । यत्तु वैशेषिकमतेऽवयविनि पाकानभ्युपगमाद् घटादावतिव्याप्ते¹⁰-
रेतदुक्तमिति, तन्न ; एवमशीतेत्यादिवैयर्थ्यापत्तेः । वायुः शरीरारम्भको

30 1 B-जातिव्याप(?)स्पर्श- । 2 B-व्यादित्याहुः । 3 B-माभावात् 4 B-पाकत्वेति । 5 B
पाकत्वगुणत्व- । 6 A यथा सगुणत्वमात्रस्य । 7 B-मानानापत्ते- । 8 B-संग- । 9 A
नीरूपत्वजाति- । 10 A-व्याप्तिरुक्त- ।

कार्यमापद्येत । अथ नित्य एव तर्हि निष्प्रामाणिकः स्यात् परमाणुस्पर्शस्यातीन्द्रियत्वात् । स्थूलानां शब्दधृतिकम्पानां परमसूक्ष्मद्रव्याभिघाताद्यहेतुकत्वादित्यत आह—**स चायमिति** । द्विविधो नित्यश्चानित्यश्चेति । यथासंख्यमणुकार्यभावादिति । तत्र तयोरणुकार्ययोर्मध्ये कार्यलक्षणश्चतुर्विधः । चतस्रो विधा आह—**शरीरमिति** । तत्र तेषु मध्ये शरीरमयोनिजमेव, न तु पार्थिववद् योनिजमपि, वायोर्द्रव्यारम्भकत्वेन तेजोवच्छरीरारम्भकत्वे स्थिते क्व तदित्यपेक्षायामाह—**मरुतां लोक** इति । ननु तस्य तात्वाद्यभावे वाग्व्यापाराभावात् करचरणान्नभावे *चाहरणविहरणान्नभावात् । संस्थानविशेषाभावे चेन्द्रियाश्रयत्वानुपपत्तिः । कथं भोगायतनमित्यत आह—**पार्थिवेति** । [19a] उपलक्षणञ्चैतत् । भूतान्तरानुग्रहस्यापि सम्भवात् । **इन्द्रियमिति** । रूपादिषु मध्ये स्पर्शस्यैवोपलम्भकं यदिन्द्रियं तद् वायवीयम् । **सर्वप्राणिनामिति** । 10 पूर्ववदत्रापि स्पर्शोपलब्ध्या करणमात्रे सिद्धे संयोगाश्रयतया द्रव्यत्वं रूपादिषु मध्ये स्पर्शस्यैव व्यञ्जकत्वाद् वायवीयत्वम् । अङ्गसङ्गिसलिलशैत्याभिव्यञ्जकव्यजनपवनवदित्यूहनीयम् । कस्यचिदेव वायोरिन्द्रियारम्भकत्वं न सर्वस्येति नियमे हेतुमाह—**पृथिव्यादीति** । अतएव कुष्ठापहतायां त्वचि न स्पर्शोपलम्भ इत्यभिसन्धिः । तस्याधिष्ठानमाह—**सर्वशरीरव्यापीति** । सर्वशरीरव्याप्तस्य स्पर्शोपलम्भादित्यवधा- 15 तव्यम् । तदवसानं शरीरं नखलोमकेशदशनानां संयोगिद्रव्यमात्रत्वं त्वगिन्द्रियाना-

क्रियद्वयवनाशेऽपि यावद्वयवानाशात् तदाश्रितं भवत्येव तथाप्यत्र नाशपदेनाभावमात्राभिधानात् क्वचित् कार्येऽवयवानभ्युपगमै निराश्रयं कार्यं स्यादित्यर्थः । **वायोरिति** । वायुत्वं शरीरारम्भकवृत्तिद्रव्यारम्भकवृत्तिद्रव्यत्वसामानाधिकरण्याप्यजातित्वात् तेजस्त्ववदित्यर्थः । **रूपादिष्विति** । स्पर्शोपलम्भकं बहिरिन्द्रियं 20 वायवीयं रूपाद्यव्यञ्जकत्वे सति² स्वावृत्तिस्पर्शव्यञ्जकद्रव्यत्वादित्यर्थः । तेन ग्रीष्मोष्मणि तत्स्पर्शं च³ न व्यभिचारः । यद्यपि यदि त्वगिन्द्रियं त्वगेव तदा बाधस्तत्रस्थं द्रव्यान्तरं चासिद्धं, तथापि रूपप्रतीत्यसाधनं स्पर्शप्रतीतिसाधनं सामान्यतः सिद्धं⁴ धर्मि बोद्धव्यम् । **सर्वशरीरेति** । शरीरसंयोगस्याव्याप्यवृत्तित्वेऽपि शरीरयावत्तदवयवपरम्परासंयोगीत्यर्थः । ननु शरीरारम्भका न 25 खाद्योऽपि ? न च तत्र त्वगित्यत आह—**तदवसानमिति** । यावत्यवयवे त्वगिन्द्रियाधिष्ठानं तावत्येव शरीरं⁵ समवेतीत्यर्थः । तत्रस्थं त्वक्स्थं स्पर्शन-

द्रव्यारम्भकत्वादिति व्यक्तिविशेषे व्यभिचारीति अत आह—**वायुत्वमिति** । **रूपादीति** । आदिपदं हेत्वन्तरसूचनायेति बोध्यम् । ननु यदि वायुस्त्वग्राह्यद्रव्यं स्याच्चाक्षुषः स्यादिति

1 A-वयवनाशात्.

2 B सति omitted.

3 B वा.

4 B सिद्धधर्मि.

5 B समवेति.

* C चाहारविहरणा-

- श्रयत्वादित्यभिप्रायः । लोकप्रसिद्धां संज्ञामाह—**त्वगिति** । ननु वृद्धिक्षयवद्देहसहजावरण-
मात्रं त्वगित्युच्यते । तच्च पार्थिवं प्रत्यक्षसिद्धमिति नेन्द्रियं न च वायवीयमित्यत
आह—**इन्द्रियमिति** । न त्वगेव मुख्यतो वायवीयमिन्द्रियं त्वगित्युच्यते किन्तु
लक्षणया तत्तस्थमिन्द्रियं त्वगिति व्यवह्रियते लोकेनेत्यर्थः । **विषयस्त्विति** । तुशब्दे-
5 नोपलभ्यमानात् पृथिव्यादित्याद् व्यावर्तयति । उपलभ्यमानस्पर्शाधिष्ठानभूतो न तूप-
लभ्यत इत्यर्थः । नन्वनुपपन्नमेतत् स्पर्शनप्रत्यक्षत्वाद्वायोः त्वगिन्द्रियव्यापारानन्तरं
वायुर्वातीति प्रतीतेः । न ज्ञ स्पर्शमात्रमेव तत् प्रतीयते वायुस्त्वनुमीयत इति
युक्तम् । शीतो वायुरुष्णो वायुरिति तदीयस्पर्शाभिभवेऽपि वायुप्रत्ययात्, न च शीतोष्ण-
द्रव्योपनायकत्वेनानुमितस्य पवनस्य तथा प्रतीतिरिति युक्तम् । बाधकाभावात् ।
10 अस्त्यचाक्षुषत्वं बाधकम् । द्रव्यस्य हि स्पर्शनत्वं चाक्षुषत्वेन व्याप्तम् । तदितो
व्यावर्तमानं स्पर्शनत्वमपि व्यावर्तयतीति चेत् ? न । विपक्षे बाधकाभावात् ।
न हि चक्षुरूपाभ्यां त्वचः स्पर्शस्य वा किञ्चिदुपकर्तव्यम्, येन मिथोऽपेक्षा स्यात् ।

- प्रत्यक्षत्वं वायोः साधयति—**त्वगिति** । ननु स्पर्शलिङ्गग्रहे तदन्यथासिद्ध-
मित्याशङ्क्य निराकरोति—**न चेति** । घटेऽपि तथात्वापत्तिरिति भावः । शीतो वायु-
रिति यत्रापि वायोः स्पर्शो न गृह्यते तत्र लिङ्गासम्भवादनुमानाभावेन त्वगिन्द्रियप्रत्यक्ष-
15 एव वायुः । स्पर्शमात्रस्य तदलिङ्गत्वात् । शीतोष्णयोरपक्षधर्मत्वात् । अपाक-
जानुष्णाशीतस्पर्शाननुभवेऽपि शीतो वायुरिति प्रतीतेरित्यर्थः । ननु शीतोष्णद्रव्योप-
नायकत्वेनानुमितद्रव्ये रूपासहचरस्पर्शवत्त्वेन वायुत्वं परिशेषान्निश्चीयत इत्यत आह—
न चेति । तदप्रतिसन्धानेऽपि तत्प्रत्ययादित्यर्थः । विशेषदर्शने सत्यारोपानुपपत्ते-
रित्यपि द्रष्टव्यम् । तस्मात् ¹स्पर्शन एवायं भ्रमः । यश्च यत्करणको भ्रमः स
20 तदिन्द्रिययोग्यविशेष्यक इति वायुः प्रत्यक्ष एवेति भावः । स्पर्शनत्वे बाधकमाह—
अस्तीति । चक्षुषानुपलभ्यमानस्य द्रव्यस्य त्वचानुपलम्भादित्यर्थः । **विपक्ष**
इति । स्पर्शवद्द्रव्यस्याप्यचाक्षुषस्य स्पर्शनत्वेऽपि प्रतिकूलतर्काभावात् रूपवत्त्व-
स्योपाधित्वादित्यर्थः । ननु वायुर्यदि बहिरिन्द्रियजन्य² साक्षात्कारविषयद्रव्यं स्यात्³
स्पर्शनविषयद्रव्यं वा स्यादुद्भूतरूपः⁴ स्यान्न चैवं तस्मान्न तथा; तादृशसाक्षात्कार⁵-
2 विषयद्रव्यस्य रू[36b]पजनकत्वनियमात् । मैवं, रूपवत्⁶ समवेतस्य द्रव्यत्वस्य रूप-
जनकत्वे प्रयोजकत्वात् । न हि तादृशसाक्षात्कारविषयद्रव्यत्वं तत्प्रयोजकं तस्य
रूपजननोत्तरकालीनत्वात् । **किञ्चिदिति** । केनचिद् रूपेण सहकार्यमित्यर्थः ।

प्रतिकूलतर्क⁷ इत्यत आह—**रूपवत्त्वस्येति** । **रूपजनकत्वेति** । प्रत्यक्षरूपजनक-

1 B स्पर्शन. 2 A साक्षारविषय. 3 B स्यात् omitted. 4 B -रूपं. 5 A -साक्षार.
6 B -समवेतद्रव्य. 7 A -तर्कोऽस्ति इत्यतः ।

तथात्वे वा जात्यन्धेन घटादयोऽपि त्वचा नोपलभ्येरन् । रूपाभावेण द्रव्यवत् स्पर्शोऽपि नोपलभ्येत । उष्णं जलं शीतलं शिलातलमित्यतोष्णशीतस्पर्शाधिष्ठानयोस्तेजःपयसो-
 श्रक्षुषानुपलम्भेऽपि स्पर्शस्योपलब्धेः । द्रव्यस्य चक्षुषानुपलम्भ्यमानस्य स्पर्शने क्वचिदनु-
 पलम्भान्नैवमिति चेत् ? न । अपार्थिवे सर्वत्र त्वचा स्पर्शोपलब्धिरस्तु । द्रव्योपलब्धिस्तु
 चक्षुषैव क्वचिदनुमानेन वा भविष्यति । वायुवत् प्रत्यभिज्ञानमपि तद्वदेवोपपत्स्यते । अथ 5
 भ्रान्तौ यथा तथास्तु । प्रमाणचिन्तायां तु उपलम्भ्यमानः स्पर्श आश्रयसहित एवोप-
 लभ्यते, अनुभवस्य दुरपल्लवत्वात् । अतस्तोयतेजसोः त्वचोपलम्भ इष्यते । गुण-
 योग्यतामाश्रित्य त्वक्चक्षुषोर्द्रव्यावगाहनादिति यदि वायावपि समानमेतत् । तथाच
 प्रयोगः—वायुः प्रत्यक्षः उपलम्भ्यमानस्पर्शाधिष्ठानत्वाद् घटवदिति । अतोच्यते—द्रव्य-
 ग्रहणयोग्यतान्तर्भूतयोग्यताकानि खलु संख्यापरिमाण[19b] पृथक्त्वसंयोगविभाग- 10
 परत्वापरत्वानि कर्माणि । एवं ह्यमीषां द्वीन्द्रियग्राह्यता निर्वहति । यदि त्वचा वायु-
 रुपलभ्येत संख्यादयोऽप्युपलभ्येरन् । न चेत् द्रव्यमपि नोपलभ्येत । तुल्योपलम्भयोग्य-
 त्वात् । न च त्वचा वायोरेकत्वादिसंख्या वा हस्तवितस्त्यादिपरिमाणं वा पृथिव्या-
 दिभ्यः सजातीयतो वा पृथक्त्वं संयोगविभागौ वा परत्वापरत्वे वा कर्म वोपलभ्यते ।
 ननु तुल्योपलम्भने योग्यतैवासिद्धा दूरात् संख्यादीनामनुपलम्भेऽपि चलत्शालताल- 15
 तमालादी[ना]मुपलम्भादिति चेत् ? न, दूरादिदोषेण संख्यादयो मो²पलम्भिषत ।

तथात्वे वेति । सहकारित्वे वेत्यर्थः । रूपाभावेणेति । चाक्षुषग्रहे रूपस्योप-
 योगो, न त्वन्यत्रापि इत्यर्थः । द्रव्यात् स्पर्शस्य विशेषमाह—उष्णमिति ।
 अपार्थिव इति । तथा सति जलतेजसोरपि स्पर्शनत्वं न स्यादित्यर्थः ।
 क्वचिदनुमानेनेति । शीतस्पर्शादिनेत्यर्थः । ननु चाक्षुर्गृहीतस्य जलादेस्त्वचा 20
 प्रत्यभिज्ञानात् त्वग्ग्राह्यत्वं स्यादित्यत आह—प्रत्यभिज्ञानमिति ।
 वायावपि त्वचा प्रत्यभिज्ञानमस्त्येव तस्यानुमानिकत्वे जलादिप्रत्यभिज्ञानमपि तथा
 स्यादित्यर्थः । भ्रान्ताबुष्णं जलमित्यादिबुद्धौ । गुणयोग्यतामिति । यथा
 रूपयोग्यतया द्रव्यं चाक्षुषं तथा स्पर्शयोग्यतया त्वाचमिति वायुः प्रत्यक्ष इत्यर्थः ।
 वायुः प्रत्यक्ष इति । न च सामान्यादिप्रत्यासत्तिजन्यप्रत्यक्षेण सिद्धसाधनं, 25
 मीमांसकैस्तदनभ्युपगमात् । नापि पक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकमुद्भूतरूप-
 वत्वमुपाधिः । स्पर्शनप्रत्यक्षत्वे तस्याप्रयोजकत्वात् । चान्द्रमहसोऽपि स्पर्शन-
 त्वापत्तेः । महस्वे सत्युद्भूतस्पर्शवत्वस्यैव तत्र प्रयोजकत्वात् । न चोद्भूतस्पर्श-
 त्वेत्यर्थः । ³तथेति । तथा⁴ च यथा तोय-तेजसोस्त्वाचत्वं तथा वायोरपीति तु⁵भावः ।

वायुरिति । प्रत्यक्षस्पर्शाश्रय इति शेषः । अन्यथा भागवाधासिद्धयोः प्रसङ्गात् । 30

मीमांसाकैरिति । यद्यप्येवमपि नैयायिकस्य सिद्धसाधनं भवत्येव, तथापि

1 C भवति. 2 C नोपलम्भिषत, which is incorrect. 3 A यथेति. 4 B तथा च omitted. 5 B तु omitted.

तथापि योग्यताया अनिवृत्तेर्दोषनिवृत्तावुपलम्भात् । तस्मात् द्रव्योपलम्भसहचरोपलम्भ-
योग्यताकानां संख्यादीनामनुपलम्भादवगच्छामो न स्पर्शनः पवन इति । तदेतत्
तस्याप्रत्यक्षस्यापि नानात्वं सम्मूर्च्छनेनानुमीयत इत्यत्र स्फुटीभविष्यति । अतएवानु-
पलम्भ्यमानसंख्यादिके तोयतेजसी अपि त्वचा नोपलभ्येते इति विनिश्चयः । तथा

- 5 वत्त्वमपि तन्त्रम्, गौरवात् । उष्मादेः प्रत्यक्षत्वात् न व्यभिचारः । तस्मादिति ।
ननु कथमयं नियमः ? किं यद्व्यक्तयः संख्यादयो नाध्यक्षाः, सा व्यक्तिरप्रत्यक्षा ?
यद्वा, यज्जातीयसंख्यादिरप्रत्यक्षः, सोऽप्रत्यक्षः ? नाद्यः, पृष्ठलग्नवत्त्वयुक्तेः
संख्यापरिमाणग्रहेऽपि त्वचा ग्रहात् । नान्त्यः, तज्जातीये फुत्कारादौ संख्या-
परिमाण-पृथक्त्वानां ग्रहात् शरीरे वाय्वभिघात¹रूपसंयोगविभागश्च प्रत्यक्ष एव ।
10 परत्वापरत्वे अपि वामदक्षिणपार्श्वे² संयोगिनोर्वायोः³ प्रत्यक्षे वायुर्वातीति कर्म-
प्रतीतिश्च सार्वलौकिकी । अथ बहिरिन्द्रियजन्यद्रव्यसाक्षात्कारे महत्त्वे सत्युद्भूत-
रूपवत्त्वं प्रयोजकं सति सम्भवे⁴ त्यागायोगात्, नतूद्भूतस्पर्शवत्त्वं चन्द्रमहसां तद-
भावात् । नापि जन्येन्द्रियग्राह्य⁵विशेषगुणवत्त्वं कार्यमहत्त्वसमानाधिकरणविशेष-
गुणवत्त्वं वा । रसनगतपित्तद्रव्यस्योद्भूततत्त्वरसस्या⁶नुद्भूतरूपस्य वायूपनीतानु-
15 द्भूतरूपोद्भूतगन्धाश्रयचम्पकभागादेः प्रत्यक्षत्वापत्तेः⁷, गौरवाच्च । मैवम्, उद्भूत-
रूपवत्त्वस्य तत्प्रयोजकत्वे नयनगतपित्तद्रव्यस्य प्रत्यक्षत्वापत्तेः ; किन्तूद्भूतस्पर्शवत्त्वं
तथा । न चैवं⁸ प्रभाया अप्रत्यक्षत्वापत्तिः । प्रभा हि तेजसो रूपं न द्रव्यम् । तदाश्रय-
तेजःप्रतीतिश्च प्रत्यक्षरूपलिङ्गजा । यथा तवोष्मप्रतीतिः । चान्द्रसौरदीप-
प्रभादौ कर्मसंयोगादिकं न प्रतीयत एव । इन्द्रनीलादिप्रभायां च रूपस्य पूर्व-
20 देशानुपलम्भोत्तरदेशोपलम्भेन लिङ्गेन तदाश्रयतेजसः कर्मसंयो[37a]गविभागानु-
मानम् । न च बहिरिन्द्रिययोग्यानेकविशेषगुणवत्त्वं तत्र प्रयोजकं, तव प्रभात्रसरे-
ण्वोरप्रत्यक्षतापत्तेः, गौरवाच्च । अथ स्पर्शनतायामुद्भूतस्पर्शवदुद्भूतरूपमपि तन्त्रम्,

- स्वविशेष्यकप्रत्यक्ष⁹जनकत्वमुभयसिद्धं साध्यं, शेषः प्रत्यक्षप्रकाशे । नापीति ।
आका[105a]शातिप्रसङ्गवारणाय । जन्येति । जन्यशरीरादिग्राह्यत्वमादायोक्तदोषा-
दिन्द्रियपदम् । शब्दादेरुपनीतस्य चक्षुषा ग्रहाद् दोषतादवस्थ्यादाह—विशेषेति ।
25 ग्राह्यविशेषो ग्रहणविशेषविषयो लौकिकप्रत्यक्षविषय इति यावत् । तादृशत्रयणुकस्य
¹⁰द्वयणुके सत्त्वादाह—गुणेति । कार्येति । कार्यमहत्त्वयोरनुपादानेऽन्यतरोपादाने
वात्मातिप्रसंग इत्युभयोपादानम् । कार्यमहत्त्ववत्त्वं तत्समानाधिकरणगुण¹¹वत्त्वं वा
चक्षुराद्यतिप्रसक्तमिति विशेषपदम् । विशेषगुणो गुणविशेष उद्भूत इति यावत् ।
अत एवाह—उद्भूतेति । तथेति । एतच्चादृष्टादुद्भूत इति मतेन । यदि

30

1 B -स्वरूपं योगो वि- . 2 B -पार्श्वसं- . 3 A प्रक्षे- . 4 B भवे . 5 B -यद्दे वि- 6 B
अनुद्भूतरूपस्य omitted. 7 B प्रत्यक्षत्वापातात् . 8 B प्रयतायामप्र- . 9 B-विषयत्वमुभय- .
10 A द्वाणुकत्वे । 11 A-गुणत्वं वा ।

चोपलभ्यमानस्पर्शाधिष्ठानत्वमप्यनैकान्तिकमिति सिद्धम् । कुतस्तर्हि प्रत्येतव्य इत्यत आह—**स्पर्शो**ति । स्पर्शः शब्दो भृतिः कम्पश्च लिङ्गानि यस्य स तथोक्तः । तथाहि योऽयं रूपवद्द्रव्यासमवेतः स्पर्शः स क्वचिदाश्रितः स्पर्शत्वात् पृथिवीस्पर्शवत् । न चायं ¹जलानलयोरनुष्णाशीतत्वात् । न च पार्थिवः । रूपेणासमानाधिकरणत्वात् । यस्तु

उद्भूतरूपवत्येव चालुषत्ववत् स्पर्शनत्वदर्शनादिति चेत्, न । उद्भूतरूपवत्त्वे सत्यपि 5
प्रभायां न स्पर्शनत्वमित्युद्भूतस्पर्शस्यावश्यकत्वेनोद्भूतरूपवत्त्वस्यान्यथासिद्धत्वात् ।
उद्भूतस्पर्शं सत्युद्भूतरूपाभावेन स्पर्शनत्वाभावस्य चासिद्धेः । न च वायोरप्रत्यक्षत्वे
पृथिव्यतिरिक्ते तत्र मानं स्पर्शल्लिङ्गानुमानस्य पृथिव्यामप्युपपत्तेः । न चोद्भूतरूपा-
पत्तिरुद्भूतस्पर्शात् । कस्यचिदनुद्भूतरूपस्याप्युद्भूतगन्धवदुपपत्तेः । धर्मिकल्पनातो
धर्मकल्पनाया लघुत्वात् । अत्राहुः—चलति पक्षिकाण्डादौ पूर्वोत्तरदेशयोः संयोग- 10
विभागयोः प्रत्यक्षता न स्यात् । पूर्वोत्तरदेशयोः प्रभामण्डलत्वेनानुद्भूतस्पर्शत्वाद-
प्रत्यक्षत्वात् । तथाच चलतीति धीस्तल्लिङ्गिकापि न स्यात् । न पूर्वोत्तरदेशानुप-
लम्भोपलम्भाभ्यां संयोगविभागावनुमाय ताभ्यां गत्यनुमानम्, पूर्वोत्तरदेशयोर-
प्रत्यक्षतया लिङ्गासिद्धिरित्युद्भूतरूपवत्त्वं तत्प्रयोजकमिति वायुरप्रत्यक्षः । यद्वा,
द्रव्यस्पर्शनत्वेनोद्भूतस्पर्शवत्त्वमात्रं तन्त्रं निदाघोष्णफुत्कार इव संख्यादीनां 15
प्रत्यक्षत्वापातात् । योग्य¹द्रव्यवृत्तितया तद्²योग्यत्वात् । उद्भूतरूपवत्त्वमात्रमपि
तत्र न तन्त्रं नयनगतपित्तद्रव्यस्य प्रत्यक्षत्वे तद्गतसंख्यादिग्रहापत्तेरित्येकैक-
व्यभिचारेण विनिगमकाभावादुभयमपि तत्प्रयोजकं प्रमाणवतो गौरवं न च दोषायेति
वायुरप्रत्यक्षः । न चैवमपसिद्धान्तः । पीतः शङ्ख इत्यादौ नयनगतपित्तपीतिमैव
गृह्यते, न तु पित्तद्रव्यम् । ³प्रभायामैव तेजस इति वाचस्पतिमिश्राणां 20
वचनात् । ग्रन्थश्च वायुसंख्यादीनां त्वग्वेद्यत्वे चालुषत्वापत्तिः⁴ । न च रूप-

चोद्भूतादेवोद्भूतमिति मतम्, तदा त्रसरेणुस्पर्शोऽप्युद्भूत इति योग्य एव विविच्य परं न
गृह्यते । अन्यथा तदारब्धघटादेरनुद्भूतस्पर्शत्वापत्तेरिति । **इत्युद्भूते**ति । न चैवं
चान्द्रप्रभासंख्यादिग्रहापत्तिः, वि⁵श्वग्विसारिसरूप-सजातीयसंबलनरूपदोषस्य प्रतिबन्धक-
त्वात् । अन्यथा तत्रापि सौरप्रभासंख्यादिग्र⁶हापत्तेस्तुल्यत्वादिति । एवमुद्भूतरूपवत्त्व- 25
मात्रस्य प्रयोजकत्वे दोषाभावादुभयप्रयोजकत्वे[105b] ⁷मानाभावात्, भावे वा उद्भूत-
⁸गुणत्वादिकं तथास्तु । उद्भूतव⁹त्त्वमेव वा लाघवात् । न चैवमतिप्रसङ्गः । उद्भूतवत्त्वस्य
च मूर्तविशेष¹⁰मात्रवृत्तित्वाभ्युपगमात् । न चैवमपि परमाणावतिप्रसङ्गः, उद्भूतरूपवत्त्वेऽपि
तुल्यत्वात् । महत्त्वविशेषणेन तन्निवारणं तुल्यम् । अन्यथोद्भूतरूपवत्त्वमप्यतिप्रसक्तं

1 B द्रव्य- omitted. 2 B तद्योग्यत्वात्. 3 B प्रभायामिव. 4 B चालुषत्वापत्तेः. 30
5 A विष्वग्- 6 B-यद्वात्तेन तुल्य- 7 B साभावात् 8 B गुणवत्त्वादिकं 9 B -उद्भूतत्व-
10 B-विशेषगुणमात्र- 11 A जलायात्रयः, अन्- ।

पार्थिवो नासावेवं यथा घटादिस्पर्शः । न च रूपेणासामानाधिकरण्यमसिद्धम्, योग्यानु-
पलब्धेः । न चायोग्यरूपमिह भविष्यतीति वाच्यम् । अभिभावकस्य रूपान्तरस्या-
नुपलब्धेरभिभवानुपपत्तेः । पाकजत्वेन पार्थिवरूपस्पर्शयोस्तुल्ययोगक्षेमत्वेन स्पर्शस्योद्भवे

वद्वृत्तित्वमुपाधिः । तस्याप्यापाद्यत्वादित्येतत्परतया नेयः । ननु शीतो वायुरित्या-
5 रोपो न स्पर्शनः, विशेष्यस्य योग्यत्वात् । न च प्रभायां तथा, सामान्ये बाधका-
भावात् । न चानुमानोपनीते वायौ त्वगुपनीतशीतारोपो मनसा तल्लिङ्गस्पर्शादि-
चतुष्कस्याग्रहात् । शीतस्पर्शस्यालिङ्गत्वात् । न च शीतद्रव्योपनायकत्वेनानुमिते
वा [37b] यौ मनसा शीतारोपः । तदा शीतानाश्रयत्वेन प्रमिते वायौ तदना-
रोपात् । न च पीतः शङ्ख इतिवद्बहिरिन्द्रियजन्योऽयं भ्रमो येनानुमानिकविशेष-
10 ग्रहेऽपि दोषमाहात्म्याद् भवेत् । नापि शीतस्पर्शानुमिते द्रव्ये स्मृतवायोर्भेदः ।
वायुविशेष्यकशीतप्रत्ययात् । नापि स्वप्नज्ञानवन्मानसोऽयं भ्रमः । त्वगिन्द्रिय-
व्यापारानुविधानात् । अत्राहुः । यथा वायुवैधर्म्येण जलवृत्तितया गृहीतस्य शीतस्य
स्पर्शस्य वायावारोपो दिङ्गोहवद्दोषमाहात्म्यात् ; तथा शीतस्पर्शे वायुलिङ्गत्वारोपाद्वाय-
वीयत्वानुमानम् । न चैवं शीतो वायुरिति वायुविशेष्याप्रतीतिर्न स्यादिति वाच्यं,
15 शीतोऽयं वायवीय इति भ्रमानन्तरं शीतो वायुरिति मनसारोपात् । ननु त्वग्-
व्यापारानन्तरं वायुर्वातीति कथं प्रतीतिः ? तल्लिङ्गसंयोगविभागयोरप्रत्यक्षत्वात् ।
मैवम् । शरीराभिघातजसुखदुःखविशेषेणाभिघातमुन्नीय स्पर्शवद्भेदगवज्जन्यत्व-
मनुमाय वेगेन कर्मानुमानात् । एवं बहिरिन्द्रियजन्यद्रव्यप्रत्यक्षत्वे रूपवत्त्वस्य
प्रयोजकत्वे व्यवस्थिते वायुप्रत्यक्षत्वसाधकानुमाने पक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापक-
20 मुद्भूतरूपवत्त्वमुपाधिः रूपस्यायोग्यत्वं सर्वदा¹ अभिभवेन वा अनुद्भवेन वा । आद्ये,
अभिभावकस्येति । तेजोरूपेण पार्थिवरूपाभिभवे घटादिरूपस्यापि तेनाभि-
भवादनुपलम्भापत्तिरित्यर्थः । अन्त्ये, पाकजत्वेनेति । ननु यदि पाकजस्पर्श

स्यात् । तमसि तद्वतोऽपि सुवर्णस्याप्रत्यक्षत्वात् । यदि च रूपग्रहसामग्रीरूपग्रहसामग्र्य-
भावात्तत्र तथा, तदा तुल्यमिति । तथेति । अत्रापीदं चिन्त्यम् । अनुमाने विशेष-
25 दर्शनस्य प्रतिबन्धकतया शीतस्पर्शेन वायवीयत्वानुमानासम्भवः । न चानुमानपदं ज्ञानपरं,
तथा च तदिति वाच्यं, वायुलिङ्गत्वारोपादित्यनेन विरोधात् । एवं च मनसारोपादि²त्यप्य-
युक्तम्, मानसेऽपि विशेषदर्शनमात्रस्य प्रतिबन्धकत्वात् । न हि 'पीतः शङ्ख' इति भ्रमकाले
मानसोऽपि तथा प्रत्ययः, किन्तु शुक्लप्रत्यय एवेति । तदिदमुक्तम्—“न हि पीतः शङ्ख”
इति “बहिरिन्द्रियजन्योऽयमि”त्यादि । तस्माद् यदि वायोस्त्वगिन्द्रिययोग्यत्वमुपेयते, तदा परं
30 तेन पीतः शङ्ख इतिवद् विशेषदर्शने[106a]ऽपि शीतो वायुरिति प्रत्यय उपपद्यते इति ।

रूपस्यानुद्भवयोगात् । अन्यथा पृथिव्यां रूपस्योद्भवेऽपि स्पर्शानुद्भवप्रसङ्गात् । किं चानुपलभ्यमानरूपस्य स्पर्शाधिष्ठानस्य पृथिवीत्वे गुरुत्वमपि स्यात् । न च पवनापूरितस्य चर्मपूटकादेरपूरणदशातोऽधिकमवनमुनीयमानस्य धूमापूरितेनेदमनैकान्तिकमिति चेत्, न ।

उद्भूतरूपसमानाधिकरण इति व्याप्तिस्तत्रोद्भूतपाकजगन्धस्याप्युद्भूतरूपसमानाधिकरण्यव्याप्यत्वाद्वायूपनीतचस्पकभागादेरपि द्रव्यान्तरत्वापत्तिः । अथ गन्धस्य 5 पृथिवीजन्यत्वनियमात् तथाभूतोऽपि स पार्थिवस्तदानुष्णाशीतस्पर्शस्यापि पृथिवी-¹हेतुत्वनियमादनुद्भूतरूपसमानाधिकरण्यम् अविरोद्धम् । अत्र वदन्ति । अनुष्णाशीत-स्पर्शस्य पार्थिवत्वव्याप्यत्वे तद्रव्यञ्जकत्वगिन्द्रियस्य गन्धव्यञ्जकत्वापत्तिः । किञ्चोद्भूत-पृथिवीस्पर्शजनकस्यैवाग्निसंयोगस्य लाघवात्, उद्भूतरूपजनकत्वकल्पनात् तयोः समनैयत्यम् । अन्यथानुद्भूतस्पर्शा उद्भूतरूपा पृथिवी स्याद् गन्धोद्भूते तु वज्रादौ 10 व्यभिचारात् कारणभेद एव कल्प्यते । यथा च वज्रादेः पार्थिवत्वं तथोपपादित-मधस्तात् । यद्वा पूर्वत्रापरितुष्यन्नाह—किञ्चेति । ननु सामा[38a]न्यगुणत्वेऽपि विभागो न सर्वपृथिवीव्यापकस्तथा गुरुत्वमपि स्यात् । मैवं, विभागस्य कर्माद्यागन्तुककारणजन्यत्वात्, गुरुत्वस्य परमाणौ नित्यत्वेनावयविनि कारणगुणोत्पादेन सवपृथिवीव्यापकत्वात् । अस्तु गुरुत्वमपि वायौ, किमनिष्टमित्यत आह— 15 न चेति । यदि ³पवनापूरितं चर्मपूटमपूरणदशानवस्थितगुरुत्वाश्रयद्रव्यसम्बन्ध-मुनीयमानं स्यादपूरणदशोन्मानजन्यावनत्यधिकावनतिहेतुः स्यात् । यथैतदेव लोष्टसहितमुनीयमानमित्यर्थः । अत्र शङ्कते । धूमापूरितेनेति । समाधत्ते—

तद्रव्यञ्जकेति । पृथिवीमात्रगुणव्यञ्जकस्य गन्धव्यञ्जकत्वनियमादिति भावः । ननु पृथिवी-गुणमात्रव्यञ्जकत्वं तत्र तन्त्रं न चेह, तदुष्णस्पर्शादिव्यञ्जकत्वादन्यथा घटादिरूपव्यञ्जकतया 20 चक्षुषोऽपि तथात्वापत्तेरित्यरुचेराह—किं चेति प्राज्ञः । वस्तुतस्तथात्वे तादृशस्पर्शवत्तया त्वचोऽपि पार्थिवतया पार्थिवेन्द्रियस्य गन्धव्यञ्जकत्वापत्तिरित्यर्थः । एतच्च त्वगिन्द्रियस्य पार्थिवत्वे गन्धव्यञ्जकतापत्तेरुक्तत्वादित्यग्रे स्फुटम् । अन्यथेति । एतच्च त्र्यणुफेऽप्युद्भूत-स्पर्श इति मते बोध्यम् । ननु किं चेत्यत्र तर्कवैयधिकरण्यमेव दोषः । न च धूमापूरिते-नेत्यनैकान्तिकोद्भावनं तत्र घटते⁴ । तत्र तर्कान्तरं नास्त्येवेति । तदुद्भावनस्थानमाह— 25 यदीति । तदिदं वक्ष्यति—अत्र शङ्कत इति । ननु धूमजन्यद्रव्यत्वं धूमत्वे

अलंधूमदशायां तत्रापि गरिमविशेषहेतोरवनतिविशेषस्य प्रतीतेः । तस्माद् विवादा-
ध्यासितं द्रव्यं न पृथिवी, रूपरहितत्वात्, गगनवत् । गुरुत्वरहितत्वाद्वा तेजोवदिति स्पर्शा-
श्रयतया चतुर्थं द्रव्यं सिध्यतीति । एवमसति द्रव्याभिघाते योऽयं पर्णादिषु शब्दसन्तानः

- अलंधूमे[ने]ति ।** अस्यैव धूमस्य यदालंधूमदशा भवति, तदा साध्य-सत्त्वान्ना-
5 नैकान्तिकमित्यर्थः । नन्वलंधूमस्य 'धूमत्वे मानाभावः, धूमजन्यत्वस्यानैकान्तात्' ।
धूमत्वेऽपि धूमव्यक्तिविशेषे विरलेऽनैकान्तिकमैव । अत्राहुः—अलंधूमस्य 'धूमत्वे
धूमारभ्यद्रव्यत्वमेव मानं, न च तदसिद्धम् । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां तत्सिद्धेः ।
धूमत्वव्यञ्जकस्य गन्धविशेषस्य चक्षुर्लोहित्यादिनिदान^१स्पर्शविशेषस्य च^२ तत्रापि
भावात् । वायुत्वं यदि गुरुत्वसमानाधिकरणजातिः स्यादवनतिविशेषसमानाधि-
10 करणं स्यादित्यापादनार्थः । अलंधूमोऽतिशयितो धूमस्तेनातिशयितधूम^३पूरिते
चर्मपुटादावनतिरस्त्येवेत्यप्याहुः । **विवादाध्यासितमिति ।** न चानुष्णाशीतस्पर्शा-
नाश्रयत्वमुपाधिः । त्वगिन्द्रियस्य पार्थिवत्वे गन्धव्यञ्जकतापत्तेरुक्तत्वादपार्थिवत्वे
च तत्र साध्याव्यापकत्वात् । यद्वा, पृथिवीत्वमनुष्णाशीतस्पर्शसमानाधिकरणात्यन्ता-
भावप्रतियोगि द्रव्यत्वव्याप्यजातित्वात् जलत्ववदित्यनुमानात् । **एवमसतीति ।**
15 तन्त्रमिति नानेकान्तमित्यत आह—**धूमत्वेऽपीति ।** भवतु धूमत्वमलंधूमे, तथापि तदभिन्ने
धूमव्यक्तिविशेषे व्यभिचारतादवस्थ्यमेवेत्यर्थः । न चेति । धूमारभ्यत्वमसिद्धमित्यर्थः ।
अन्वये[१११०]ति । यद्यप्यन्वयादिमत्त्वेऽपि दक्षो न दुग्धारभ्यत्वं, किन्तु तदारम्भकारभ्यत्वं,
तथा^४ प्रकृतेऽप्यस्तु, युक्तं च तथा धूमस्यान्त्यावयवित्वेन तदनारम्भकत्वात्, आरम्भकत्वे वा
तद्विजातीयता^५नापत्तिः ; तथापि धूमारम्भकारभ्यद्रव्यत्वमेव तथात्वेन विवक्षितम् । अतएव
20 दुग्धारम्भकारभ्यत्वेऽपि यथा न दक्षो दुग्धत्वं तथा धूमारम्भकारभ्यत्वेऽपि तस्य धूमत्वं मा^६
स्त्वित्यप्रयोजकत्वमाशङ्क्य तत्र धूमत्वव्यवस्थितये तद्व्यञ्जकमाह—**धूमत्वव्यञ्जकस्येति ।**
यद्यप्येवमपि "त[अ]स्यैव धूमस्य यदालंधूमदशा भवती"ति प्रागुक्तेन विरोधो व्यक्तिभेदात्, तथापि
तज्जातीयस्यैवेति तदर्थो बोध्यः । अतएव तज्जातीयमलंधूममादाय व्यभिचारेऽपि तदभिन्नं
नष्टधूमव्यक्तिविशेषं विरलमादाय व्यभिचारमाशङ्क्य जातिगर्भं तर्कान्तरमाह—**वायुत्वमिति ।**
25 मनस्त्वे व्यभिचारादाह—**गुरुत्वेति ।** विरलधूमत्वे व्यभिचारादाह—**जातिपदम् ।**
हस्तक्षेपादिजन्यावनतिमादायेष्टापत्तिवारणाय—**विशेषेति ।** ^७गुरुत्वसमवाधिकारणकेत्यर्थः ।
न चालंधूमव्यावृत्तविरलधूम[१०७_२]मात्रनिष्ठजातो व्यभिचारः, तत्र मानाभावात् ; भावे वा तत्र
साध्यमस्त्येवेति केषाञ्चिन्मतमाह—**अलंधूम इति ।** न चैवमपि वाष्पत्वे व्यभिचारः,
उद्भूतस्पर्शसमानाधिकरण्येनापि जातेर्विशेष^८णात् । **द्रव्यत्वेति ।** सत्तायां व्यभिचारा-
30 दाह—**द्रव्यत्वव्याप्येति ।** अनुष्णाशीतस्पर्शवत्त्वोपाधौ व्यभिचारादाह—**जातीति ।**

1 B धूमवत्त्वे. 2 B-स्यानैकान्तात्. 3 B धूमवत्त्वे. 4 B-निदानस्य स्य-. 5 B च omitted.

6 B-धूम-omitted. 7 B नानैकान्तिक-। 8 A प्रक(?)प्यस्तु । 9 B तद्विजातीयतापत्तिः ।

10 B धूमत्वमस्त्वित्यप्र- । 11 B-त्वासमवाधिकारणिकेत्यर्थः । 12 B -शेषणत्वात् ।

स्पर्शवद्वेगवत्संयोगजन्यः, अविभज्यमानावयवद्रव्यसम्यन्विशब्दसन्तानत्वात् दण्डाहतभेरी-
शब्दसन्तानवदिति । एवं गुरुणो द्रव्यस्यापतनं धृतिः । ततोऽनुमीयते वायुः ।
तथाहि प्रयोगः—नभसि तृणतूलस्तनयित्नुविमानादीनां धृतिः स्पर्शवद्द्रव्यसंयोगहेतुका
अस्मदाद्यनधिष्ठितद्रव्यवृत्तित्वात्, नौकादिधृतिवत् । कम्पलिङ्गत्वमुक्तम् । एतेषां
चतुर्णामपि कार्यत्वात्तिस्तरङ्गः प्रतिबन्धः । तिर्यग्गमनं स्व[20a]भावो यस्य स तथोक्तः । 5
अदृष्टवदात्मसंयोगनिबन्धनमस्य तिर्यग्गमनम् । तेन कः पुरुषार्थ इत्यत आह—
मेघादीति । आदिग्रहणाद्वैहायसादीनां विमानादीनां भौमादीनाञ्च यानपात्रपांशुपटलादीनां

अनुभूतरूपस्य प्रागेव निषेधादिति भावः । **अविभज्यमानेति** । विभागजशब्द-
सन्ताने¹ व्यभिचारवारणाय । यद्वा, पर्णादिषु शब्दसन्तान एतच्छब्दकारण-
रूपवन्मात्रावृत्तिसंयोगजन्यः संयोगजशब्दत्वात्, सम्प्रतिपन्नवत् । **नभसीति** । 10
ननु धृतिरपतनम् । तच्च पतनस्य प्रागभावोऽत्यन्ताभावो वेति । तत्र स्पर्शवद्-
द्रव्यसंयोगत्वे² साध्ये बाधः । न च पतनप्रतिबन्धकः संयोगो धृतिः । अदृष्टवदात्म-
संयोगेनान्यथासिद्धेः । अत्राहुः—**मेघादिधृतिः**³ पतनप्रतिबन्धकसंयोग[ग]रूप-⁶

विभागजशब्देति । वंशदलादिविभागजेत्यर्थः । ननु वायुसंयोगस्य शब्दमात्र-
निमित्तत्वात्तत्र साध्यमस्त्येवे⁴ति कथं व्यभिचारः ? अन्यथा शब्दज-शब्देऽपि साध्यास⁵त्वे 15
तत्र बाधापत्तेरिति मूलप्रयोगेऽपरितुष्यन्नाह—**यद्वेति** । न च पर्णाकाशसंयोगेनादृष्टवदात्म-
संयोगेन च सिद्धसाधनं, स्पर्शवन्मात्रवृत्तित्वेनापि संयोगनिमित्तकारणत्वस्य च साध्यार्थ-
त्वात् । दृष्टान्तलाभायैतच्छब्दकारणेति रूपवद्विविशेषणमन्यथा भेरीदण्डसंयोगस्य रूप-
वन्मात्रवृत्तितया तज्जन्ये सम्प्रतिपन्नशब्दे साध्यवैकल्यापत्तेः । पर्णप्रभामण्डलसंयोग एव
तथास्त्विद्वत्यर्थान्तरवारणाय—**रूपवन्मात्रवृत्तोति** । **केचित्तु** पर्णशब्दमात्रस्य 20
पक्षतया यत्र पर्णं करसंयोगेन शब्दस्तत्रांशे सिद्धसाधनमतस्तद्विशेषणमित्याहुः ।
प¹¹र्णवृत्तिरूपवद्वृत्तित्वं बाधितमिति **मात्रपदम्** । तथा च पक्षधर्मताबलात् पर्णवायुसंयोग-
जन्यत्वं सिध्यतीति भावः । हेतौ च विभा[107b]गजश¹²ब्दे व्यभिचारवारणाय पदद्वयं
बोध्यमिति । **अदृष्टवदिति** । यद्यप्यसाधारण्यविशेषणादेवैतद्वैतहोषनिरासे सिद्धान्त¹³-
प्रयोगानुसरणे प्रयत्नगौरवं, तथापि वायुसंयोगस्यैव पतनप्रतिबन्धकतया तत्र तत्सं¹⁴योगहेतुकत्वं 25
बाधितमिति तदनुसरणमिति ध्येयम् । **मेघादीति** । आलोकमण्डलवृत्तित्वेनार्थान्तर-

1 B सन्तानव्य-. 2 B-वद् omitted. 3 B. संयोगजत्वे. 4 B-वृत्तिः. 5 B संयोगी.
6 B रूप-omitted. 7 B विभाजक-. 8 B-स्त्वैव कथं. 9 B साध्यसत्त्वे सन्तानपेक्षत्वात्पि ।
10 B संयोगस्य विशेषणीयत्वात्, संयोगसाधारणनिमित्तकारणत्वस्य चासाध्यत्वात् । 11 B पर्णवृत्ति-
12 B-शब्दे संयोगजसंयोगव्यभि- 13 B सिद्धान्ते । 14 B तत्संयोगित्वं ।

- जलानल्योश्च परिग्रहः । धारणादीत्यादिशब्दात् स्पर्शाभिव्यक्तिदीपनयोः¹ परिग्रहः, तेषु
समर्थः । **तस्याप्रत्यक्षस्यापीति** । यद्यपि परमाणुगुणानामतीन्द्रियत्वात् स्पर्शप्रत्यक्ष-
सिद्धत्वादर्थोदवयविवृत्तित्वे सिद्धे अवयविनश्च स्थूलस्य द्यणुकादिक्रमेणारम्भात् , पवन-
जातीयस्य नानात्वं धर्मिग्राहक[त्] प्रमाणादेव सिद्धम्, शक्यते च स्पर्शवत्तयाऽनुमातुम् ;
5 तथापि शिष्यबुद्धिव्युत्पादनाय चोद्या²भासनिराकरणाय च नानात्वानुमानप्रपञ्चमाह—
तस्येति । अथ किमिदं संमूर्च्छनं नामेत्यत आह—**संमूर्च्छनमिति** । समानजवयो-
स्तुल्यवेगयोर्विरुद्धदिक्क्रिययोः विरुद्धयोर्दिशोः क्रिये ययोस्तयोः सन्निपातो मेलकं संयोग-
विशेष इति यावत् । **वाय्वोरिति** । प्रकृतत्वेन स्पर्शवतोरिति तु विवक्षितम् ।
नन्वतीन्द्रियस्य नानात्ववद्वेगसंयोगावपि अतीन्द्रियावित्यत आह—**सोऽपीति** । सन्नि-
10 पातोऽपीत्यर्थः, ऊर्ध्वगमनेनानुमीयते । नन्वतीन्द्रियगमनमप्यतीन्द्रियम् । तत् कथं तेन
सन्निपातोऽप्यनुमीयत इत्यत आह—**अनुमितेन** [इति] । अथ केन लिङ्गेनैतदनुमेयमत
आह—**तृणादिगमनेन** [इति] । तत्राप्यूर्ध्वेत्यनुपञ्जनीयम् । तेनानेन तृणादीना-
मूर्ध्वगमनेन कार्येण प्रत्यक्षसिद्धेन कारणमूर्ध्वगमनं पवनस्यानुमेयम् । न चैतद् द्यणुक-
रूपस्य³ वायोस्तृणादीन्यूर्ध्वं⁴ नेतुमुत्सहत इत्यत आह—**सावयविनोरिति** । अवयवा-
15 नामवयवित्वेन तृणादिप्रेरणौपयिकं महत्त्वमभिप्रेमि । एवमियता ग्रबन्धेन संख्यादीनां
कर्मपर्यन्तानां वायावतीन्द्रियत्वमुक्तम् । तिर्यग्गमनस्वभावस्य कथमूर्ध्वगमनमित्यत्रोप-
पत्तिर्दृशिता । तथाच वायुतोऽप्यधिकमूर्ध्वगतिशीलं द्रव्यान्तरं नाशङ्कनीयमिति सूचितम् ।
-
- रूपवन्मात्रवृत्तिव्यतिरिक्तत्वे सति स्पर्शवन्मात्रवृत्तिः, शरीरतदवयवावृत्तिपतनप्रति-
बन्धकसंयोगत्वात् , पयःपूरधृत⁵वह्नित्रसंयोगवत् । **धर्मिग्राहकादिति**⁶ ।
20 धर्मिग्राहकप्रमाणोपजीवनप्रवृत्तादित्यर्थः । शक्यतेचेति । अयं वायुः किञ्चिद्वायु-
भिन्नः स्पर्शवत्त्वादित्यनुमानादित्यर्थः । **चोद्याभ्यासेति** । तिर्यग्गतिस्वभावस्य
वायोस्तृणाद्यूर्ध्वप्रेरकत्वमूर्ध्वगतिमत्त्वं विना न सम्भवतीति ऊर्ध्वगतिमत् । द्रव्या-
न्तरमेवेति । य आक्षेपस्तस्य तिर्यग्गतिस्व[38b]भावस्यापि वायोरन्योन्याभिघाता-
वारणाय सत्यत्वं, मेघादे रूपवत्तया तत्संयोगस्य रूपवद्वृत्तिव्यतिरिक्तत्वं बाधितमिति तत्रापि
25 **मात्रपदम्** । अदृष्टवदात्ममेघवृत्तित्वेनार्थान्तरमत उक्तं द्वितीयमात्रपदम् । एतत्संयोग-
कारणत्वमपि रूपवद्विशेषणम्, तेन घटनिष्ठजलपतनप्रतिबन्धकसंयोगादौ न व्यभिचारः । **केचित्तु**
रूपवत्पदपूर्वं मेघा⁷दिवृत्तीति बोध्यम्, अतएव क्वचित् तथा पा⁸ठोऽपीति नोक्तदोष इत्याहुः ।
हेतौ च शरीरादिवृत्तिप्रयत्नादृष्टवदात्मसंयोगे व्यभिचारादाह—**अवृत्त्यन्तम्** । घटाकाशसंयोगादौ
व्यभिचारादाह—**पतनप्रतिबन्धकेति** । ईश्वरप्रयत्नादृष्टादौ व्यभिचारादाह—**संयोगेति** । न
30 **चैवमपि**⁹ प्रयत्नवदीश्वसंयोगेऽदृष्टवदात्मसंयोगे च व्यभिचारस्तदन्यत्वेनापि विशेषणात् ।

1 C - दीपनिर्वापणादिपरिग्रहः.

2 C बोधाभासः.

3 B C तसरेणुरूपस्य वा added.

4 C नेतुं सामर्थ्यमित्यतः. 5 B नौ added between धृतवह्निव.

6 B-ग्राहकेति. 7 B—

पूर्वमेघादि- । 8 A—मेघादिम—। 9 B पाठ इति । 10 B विधारकप्रयत्न-

निम्नाभिसर्पणस्वभावानामप्यपां यथा द्रव्यान्तरसंमूर्च्छनादूर्ध्वगमनं तथैव पवनस्याप्यूर्ध्व-
गमनोपपत्तिरिति । अत्रैवं प्रयोगः—¹प्रतिघात्याद् वायोः प्रतिहन्ता वायुरन्यः तत्प्रतिहन्तृ-
त्वात् , देवदत्ताद् यज्ञदत्तवत् । अभेदे प्रतिघातानुपपत्तिः , संयोगस्य द्विष्टत्वात् ।
प्रतिहन्यते चायं वायुः तिर्यग्गमनस्वभावस्य प्रयत्नाद्यसद्भावे सत्यूर्ध्वगमनत्वात् ।
परस्पराभिहतनदीनीरपूरवत् । अन्यथा निमित्तान्तरासम्भवे कारणं विना कार्योत्पत्ति- 5
प्रसङ्गः । ऊर्ध्वगमनवानयं वायुः , तृणादीनामूर्ध्वगमनासम[20a]वायि-
कारणसंयोगाश्रयत्वात् , तृणादूर्ध्वगमनासमवायिकारणसंयोगाश्रयत्वादनलवत् । पूर्वक
एव तर्कः । तृणादीनामूर्ध्वगमनं स्पर्शवद्भेदवद्द्रव्यसंयोगजम् । अनूर्ध्वगमनशीलस्य
प्रयत्नाद्यसद्भावे तूर्ध्वगमनत्वात् , ज्वलत्पावकप्रेरिततृणादूर्ध्वगमनवदिति । चतुर्थी

देवोर्द्ध्वगतिरुपपन्ना, अभिघातश्च नानात्वेनैव स्यादिति निराकरणमित्यर्थः । प्रति- 10
हन्यादिति कचिल्लिपिप्रमादः । प्रतिघात्यादिति युक्तः पाठः । प्रतिघातजनक-
कर्मानधिकरणं सत् प्रतिघाताश्रयः प्रतिघात्यः । तादृशकर्माधिकरणं सत् प्रतिघाता-
श्रयः ²प्रतिहन्ता । प्रतिहन्ता चायमिति । स्पर्शवन्मात्रवृत्तिः स्पर्शवद्भेदवद्द्रव्य-
संयोगः प्रतिघातस्तथाच वायुस्तादृशसंयोगाश्रयः । अनूर्द्ध्वगमनस्वभावत्वे सति प्रति-
घातातिरिक्तोर्द्ध्वगमनासाधारणययोजकाभावत्वे सत्यूर्द्ध्वगामित्वात् , अन्योन्यप्रतिहत- 15
पयःपूरवदित्यर्थः । पूर्वक इति । कारणं विना कार्योत्पत्त्यसम्भव इत्यर्थः ।

प्रतिघातेति । तत्प्रतिघातजनकेत्यर्थः । तेनान्यप्रतिघातजनककर्माधिकरणे प्रतिघात्ये
नाव्याप्तिः । प्रतिहतव्यतिव्याप्तिवारणाय—**कर्मानधिकरणमिति** । न चैवमुभय-
कर्मज[108a]प्रतिघाताश्रयेऽव्याप्तिः, तस्यापि प्रतिघातजनकयत्किञ्चित्कर्मानधिकरणत्वात् ।
तथा च यत्प्रतिघातजनकयत्कर्मानधिकरणं⁴ सत् प्रतिघाताश्रयः स तत्कर्मापेक्षया प्रतिघात्यः 20
इत्यत्र तात्पर्यम् । तादृशेति । प्रतिघातजनकेत्यर्थः । एतच्च⁶ प्रतिघात्येऽतिव्याप्ति-
वारणाय । जनकत्वं च स्वरूपयोग्यत्वम् , एवं च प्रतिबन्धकात् कुतश्चित् प्रतिघातानुत्-
पादे तादृशकर्माधिकरणेऽतिव्याप्तिवारणाय 'प्रतिघाताश्रय'पदम् । सदिति स्वरूपाख्यान-
परम् । **स्पर्शवन्मात्रवृत्तिरिति** । एतच्च घटाकाशसंयोगादावतिव्याप्तिवारणाय ।
प्रकृतावस्थघटपटसंयोगेऽतिव्याप्तिवारणायान्त्यप्रतीकम् । तत्र स्पर्शपदं द्रव्यपदं च⁸ स्पष्टार्थम् । 25
न चैवमपि निविडसंयोगेऽतिव्याप्तिः । वेगजन्यसंयोगः स्पर्शवन्मात्रवृत्तिस्तथेति तात्पर्यात् ।
न चैवमपि नोदनातिव्याप्तिरुक्तरूपवतस्तस्यापि तत्त्वेनेष्टत्वादित्येके । तज्जातीयः स्पर्शवन्मात्र-
वृत्तिरिति विवक्षितः । ¹⁰नोदनाजातीयं च¹¹ न तथेत्यन्ये । अनूर्द्ध्वेति । असाधारणपदानन्त-
र्भावे हेत्वभावादसिद्धिरिति तद्गर्भत्वे बहौ व्यभिचार इत्यत उक्तमाद्यं सत्यन्तम्, अप्रसिद्धि-
वारणाय प्रतिघातातिरिक्तेति प्रयोजकविशेषणम् । ऊर्ध्वगामिनि शरीरादौ व्यभिचारवारणाय 30
द्वितीयं सत्यन्तम् । स्तिमितवायौ व्यभिचारादा[108b]ह—ऊर्द्ध्वगामित्वादिति ।

1 B प्रतिहन्याद. 2 B प्रतिहन्यते. 3 B तत्प्रतिघात. 4 B -करणत्वं. 5 B घात्येच
तात्- 6 B एतच्च घात्येऽति. 7 B-वृत्तीति. 8 B च omitted. 9 B संयोगः omitted.
10 B नोदन- 11 B च omitted.

विधामाह—**प्राणोऽन्तःशरीरे** [इति] । शरीराभ्यन्तरचारी वायुः प्राण इत्युच्यते
इत्यर्थः । तत् किं संस्थानभेदादेवायं विषयादिभ्यो भिद्यत इत्यत आह—**रसे**ति ।
अशितपीतस्याहारस्य सारो विकारो रसः । मलाः ¹मूत्रदूषिकापुरीषस्वेदादयः । धातवो
रुधिरादयः शुक्रान्ताः । उपलक्षणं चैतत् । दोषौ च पित्तकफौ । उदर्यश्चाग्निस्तेषां
प्रेरणमितस्ततो नयनम् । आदिग्रहणाद्वारणं विकारश्चैतेषां हेतुः । एतेन विषयाद-
5 साधारणार्थक्रियाभेदो दर्शितः मूर्तयोः समानदेशत्वविरोधमिया 'शरीराः पञ्च वायव'
इत्यागमसिद्धमन्यथा समर्थयति—**एकः सन् क्रियाभेदादिति** । एक एव प्राणः
[तेषां मलादीनां] कार्यभेदात् पञ्चसंज्ञाः लभते, न तु संज्ञाभेदात् संज्ञी भिद्यत
इत्यर्थः । मुखनासिकाभ्यां निष्क्रमणप्रवेशनात् प्राण इति । तेषामेव मलादीनामधो
नयनादपानः, समं नयनात् समानः । ऊर्ध्वं नयनात् उदानः, नाडीमुखेषु वितननाद्
10 व्यान इति ।

शरीराभ्यन्तरेति । न च शरीराभ्यन्तरचारिणि बाह्यवायावतिव्याप्तिः । ज्ञानजनक-
मनःसंयोगत्वे² सति शरीरेन्द्रियान्यवायुत्वस्य विवक्षितत्वात् । **रुधिरादय इति** ।
रक्तमांसमेदोऽस्थिमज्जशुक्राणि । **मूर्तयोरिति** । ³ननु मूर्तयोः समानदेशताविरोधः
संयोगेन समवायेन वा ? नान्त्यः, अनभ्युपगमात् । आद्ये तु घटप्राहकालोक-
15 चक्षुषोरिव विरलावयवत्वादविरोधः । अत्राहुः—लाघवादेकमहावयविसिद्धौ क्रिया-
भेदेनाप्यागमस्य चरितार्थत्वान्न ततः शरीरे पञ्च वायवः । अतएव क्रियाभेदमाह—
मुखेति । वायूनां परस्परप्रतिक्षेपकत्वेनान्तःशरीरे यावज्जीवं सम्मूर्च्छनाच्छरीरी
कष्टं दशामासादितः स्यादिति भावः । अप्रस्तुत⁴शङ्कायां ⁵सङ्गतिमाह—

ज्ञानेति । बाह्यवायावतिव्याप्तेराह—सत्यन्तम् । मनः⁶पदं त्वगिन्द्रिये व्यभिचारवारणाय ।
20 वायवीयशरीरातिव्याप्तिवारणाय शरीरपदं चेष्टाश्रयपरम् । तन्मनोयोगत्वेनैव ⁷ज्ञान-
जनकत्वादतो न तदवयवेऽतिव्याप्ति⁸रपि । त्वगिन्द्रि⁹यातिव्याप्तेराह—**इन्द्रियेति** ।
आत्मातिव्याप्तेराह—**वायुपदम्** । एतच्च प्राणमनोयोगजनकत्वमतेऽन्यथा मनःपदस्थाने
शरीर¹⁰पदप्रक्षेपेण तद्वक्षणमूढम् । **अप्रस्तुतेति** । द्रव्यनिरूपणस्यैव प्रस्तुतत्वादिति भावः ।

25 I C मूत्रपुरीषस्वेददूषिकादयः. 2 B-संयोगित्वे, 3 A ननु omitted. 4 B अप्रस्तुतत्वशङ्कया
सङ्ग- 5 B-कारणत्वं. 6 B-पदं च। 7 A ज्ञान-omitted. 8 B अपि omitted.
9 B त्वगिन्द्रियेति- 10 A-पद-omitted,

तेऽमी पृथिव्यादयः शरीरेन्द्रियविषयानारभमाणाः किमविच्छेदेनारभन्ते¹, आहो-
स्विद् विच्छेदोऽप्यस्ति ? यदापि विच्छेदेनारभन्ते तदापि किमेत एव किं वा अदृष्टमप्य-
पेक्षन्ते ? यदाप्यदृष्टमप्यपेक्षन्ते तदापि किमनधिष्ठिताः किं वा केनाप्यधिष्ठिता इति ?
कश्चात्र विशेषः ? अविच्छेदे “तद्वचनादाम्नाय[स्य] प्रामाण्यमि”ति व्याकुप्येत । लोक-
सन्तत्यविच्छेदे वेदसम्प्रदायस्याप्यविच्छेदात् । विच्छेदे चाद्यव्यवहारव्युत्पत्त्यनुपपत्तौ
सर्वव्यवहारलोपप्रसङ्गो, मूलाभावात् । “एत एवे”ति पक्षे वैचित्र्यानुपपत्तिः, एषां साधारण-
त्वात् । अदृष्टापेक्षायां सर्ववृत्तिनिरोधे कार्य्यानुत्पत्तिप्रसङ्गः । अदृष्टानां प्रथमवृत्तिलाभे
कारणाभावात् । अनधिष्ठितानामेव प्रवृत्तावचैतन्यानुपपत्तिः प्रवृत्त्यनुपपत्तिर्वा । अचेतन-
प्रवृत्तेः पराधिष्ठानकार्यत्वनियमात् । अधिष्ठातृत्वं च नास्मदादीनामुपादानाद्यनभिज्ञत्वात्
नेतरस्य प्रयोजनाभावादिति समाकुलितानन्तेवासिनः समाश्वासयन्नाह—**चतुर्णा**मिति ।

सृष्टिसंहारयोः सर्गप्रलययोर्विधिः प्रकारः द्वयणुकादिप्रक्रमेण सृष्टिः क्रियाविभागादि-
न्यायेनापरमाण्वन्तः प्रलय इति कथ्यते । सृष्टिसंहारयोरनिदं प्रथमतां प्रतिपादयितुं
सृष्टिक्रममुपक्रम्य संहारक्रमेण व्युत्पादयति—**ब्राह्मणे**ति ।

[क्षणद्वयं लवः प्रोक्तो निमेषस्तु लवद्वयम्]

अष्टादश निमेषाः स्युः² काष्ठार्क्षिज्ञशक्तु ताः कलाः ।

निशत्कलो मुहूर्तः स्यात् निशद्रात्र्यहनी तु ते ।

अहोरात्राः पञ्चदश पक्षो मासस्तु तावुभौ ।

ऋतुर्मासद्वयं प्रोक्तमयनं तु ऋतु³त्तयम् ।

अयनद्वितयं वर्षो मानुषोऽयमुदाहृतः ।

एष दैवस्त्वहोरात्रस्तैः पक्षादिस्तु पूर्ववत् ।

दैववर्षसहस्राणि द्वादशैव चतुर्युगम् ।

चतुर्युगसहस्रन्तु ब्रह्मणो दिनमुच्यते ।

रात्रिश्चैतावती तस्य ताभ्यां पक्षादिकल्पना ॥

तेऽमी इति । अविच्छेदेनेति । प्रलयं विनेत्यर्थः । एत एवेति । अदृष्टनिरपेक्षा
इत्यर्थः । केनापीति । कर्त्रेत्यर्थः ।

तद्वचनादीभ्यस्त्वचनादित्यर्थः । व्यवहारेति । व्यवहारः कुलालादीनां घटादि-
करणैः, व्युत्पत्तिः सङ्केतग्रहः । मूलाभावादिति । घटनोपदेशकस्य सङ्केत-
ग्राहकबुद्धव्यवहारस्य चाभावादित्यर्थः । वैचित्र्यं किञ्चिच्छरीरं कस्यचिदेव
भोगसाधनमित्यादि । अदृष्टापेक्षायामिति । प्रलये सर्वादृष्टानां
वृत्तिनिरोधे वृत्तिलाभे⁴ हेतोरन्यस्याभावादित्यर्थः । नेतरस्य नेश्वरस्येत्यर्थः । प्रयो-
जनेति । धर्माभावेन सुखाभावादधर्माभावेन दुःखाभावस्य स्वतः सिद्धत्वादित्यर्थः ।

सृष्टेः संहार इति विग्रहे सृष्टिप्रकारकथनविरोधात् द्वन्द्वसमासमाह—**सृष्टी**ति ।

- तथा[था च ?] वर्षशतस्या(21a)न्ते वर्तमानस्य ब्रह्मणः अपवर्गकाले मोक्षकाले ये असङ्कल्पितफलकर्मकर्तारः साकारोपासनावसितचेतसो यतयस्ते हिरण्यगर्भपदवीमनुप्राप्याप-
वृज्यन्ते इत्यागमात्, यदा त्वीश्वर एव कार्यवशाद् गृहीतदिव्यदेशो ब्रह्माद्यवस्था-
मापद्यत इति पक्षः, तदा ब्रह्मणोऽपवर्गकाले देहापवर्गकाले इति व्याख्येयम् । तस्यात्यन्त-
5 दुःखाभावत्वे नित्यमुक्तत्वादिति । संसारे जननमरणप्रबन्धान्धकारे खिन्नानां
नानाविधैर्दुःखैर्निःसङ्गीभूतानां निशीव निशि प्रलये विश्रामार्थं कियत्कालं दुःखोपशमार्थं
सकलभुवनपतेः कालाग्निरुद्रादिपरमेश्वरपर्यन्तानां भुवनानां पत्युः स्वामिनो यथेष्टं
विनियोक्तुरिति यावत् । अतएव महेश्वरः । अन्ये हीश्वरा जगदेकदेशपतय
इन्द्रवरुणयमादयः । स पुनः कृत्स्नस्यैव जगतः । अतो महानीश्वरस्तस्य सञ्जिहीर्षा-
10 समकालं संहरणेच्छा*समनन्तरकालम् । यद्यपि भगवत इच्छास्तीत्येवमाकारा एकैव,
तथाप्युपाधिभेदात् सञ्जिहीर्षा चिकीर्षेत्युच्यते । उत्पत्तिरपि तस्या उपाध्युत्पत्तिरेव । स
च कालविशेषो वर्षशतान्तादिशब्दवाच्यः, शरीरेन्द्रियमहाभूतोपनिबन्धकानामुत्पत्ति-
स्थितिहेतूनाम् । परमाणुभ्योऽधिकपरिमाणतयोपचाराद् द्यणुकमपि महाभूतमुक्तम् ।
सर्वात्मगतानामदृष्टानां सर्वेष्व्वात्मसु समवेतानामदृष्टानाम् । सर्गहेतूनामिति शेषः । वृत्ति-
15 निरोधे सति प्रलयहेतुना अदृष्टेन प्रतिबन्धे सति । “महेश्वरेच्छात्माणुसंयोगजकर्मभ्य इति ।”
महेश्वरेच्छया सहिता ये आत्माणुसंयोगा आत्मपरमाणुसंयोगास्तेभ्यो जातानि यानि कर्माणि

- तथाचेति । पक्षादिकल्पनयेत्यर्थः । साकारेति । चतुर्भुजाद्याकारेण¹ । परं
ब्रह्मध्यायिनो ब्रह्मशरीरमवाप्य मुक्ता भवन्तीत्यर्थः । तेन निराकार²ब्रह्मध्यायिनां
ब्रह्मपदवीं विनापि मुक्तिरिति सूचितम् । कार्यवशादिति । शरीरसाध्यवेदादि-
20 कार्यानुरोधादित्यर्थः । ननु संजिहीर्षासमकालमित्युक्तं कार्यकारणयोः समकालोत्-
पत्तिकत्वाभावादित्याशङ्क्याह³—*अनन्तरकालमिति⁴ । अस्तीति । विद्यमानैक-
रूपेत्यर्थः । उपाधिभेदादिति । संहारसर्गात्मक⁵कालोपाधिभेदादित्यर्थः ।
उत्पत्तिरिति । उपाध्युत्पत्तिरेवेति । संहारसृष्टिकारणसमवधानमेवेत्यर्थः ।
अदृष्टे गमनाभावादन्यथा व्याचष्टे—समवेतानामिति । ननु संहारे त्व⁶दृष्टस्यापि
25 वृत्तिनिरोधे⁷ संहार एव न स्यादित्यत आह—सर्गेति । आत्माणुसंयोगा इति ।
यद्यप्यात्मसंयोगस्य क्रियाहेतुत्वं नान्वयव्यतिरेकगम्यं परमाणुसंयोगेना⁸न्यथासिद्धे⁹,

- परमाणुसंयोगेनेति । स्पर्शवद्वेगवत्परमाण्वन्तराभिघातेनेत्यर्थः । केचित्तु सर्गादौ
द्व्यणुकारम्भकसंयोगजनकक्रियाजनने¹⁰नैवादृष्टवद्वात्मसंयोगस्या¹¹न्य¹²थासिद्धेर्द्व्यणुकारम्भक-
संयोगनाशकक्रियाजनने प्रमाणं नास्ति इत्यर्थ इत्याहुः । व्यधिकरण¹³गुणजन्येत्यनुमान-
30 प्रकाशे विपश्चितम् ।

1A- चतुर्भुजाद्याकार ब्रह्मध्यायिनो (?) ब्रह्म. 2A- तेन निराकारेति ब्रह्म. 3B- कारणत्वं
भावादित्यत आह. 4B- काल इति. *Vardhamāna reads अनन्तरकालम्. 5B- फलोपाधि.
6B- संहारहेतु. 7B- निरोधसं-. 8B- नैवान्यथा-. 9B- सिद्धिश्च. 10 A- जननैव (?).
11 B- योगस्यासिद्धेः. 12 A- सिद्धे दान. 13 B- गुण-omitted.

तेभ्यः शरीरेन्द्रियकारणाणुविभागास्तेभ्यस्तत्संयोगनिवृत्तौ शरीरेन्द्रियमूलपरमाणुसंयोग-
निवृत्तौ तेषां शरीरेन्द्रियाणामपरमाण्वन्तो विनाशः । यद्यपि परमाण्वन्त इति वक्तुमुचितं,
तथापि अन्तशब्दस्यावयवचनत्वभ्रमनिरासेन परमाणूनामवधित्वमाविष्कर्तुमापरमाण्वन्त
इत्युक्तम् । तेनैतदुक्तं भवति । तावदयं विनाशो यावत् परमाणवोऽवसानमिति ;
न तु यथा दशान्तः पट इति । तथा तेनैव प्रकारेण महेश्वरेच्छादिना पृथिव्युदकज्वलनपव- 5
नानामपि महाभूतानामनेनैव क्रमेण क्रियाविभागादिना उत्तरस्मिन्नुत्तरस्मिन् सति
पूर्वस्य पूर्वस्य विनाशः । जलादौ सति पार्थिवस्य महाभूतस्य ज्वलनादौ सति
जलस्येत्यादि । अयं च क्रमविशेषनिश्चय आगमादनुसर्तव्यः । एवमापरमाण्वन्तो
विनाश इति वचनादेव परमाणूनामवस्थाने प्रतिपादिते **सांख्या**दिमतनिरासाय
तदवस्थानमाह—**तत इति**, तदेत्यर्थः । प्रविभक्ताः कार्यद्रव्यरहिताः प्रचयाख्यसंयोग- 10
रहिताश्चेत्यर्थः । तत् किमेत एवावतिष्ठन्ते ? नेत्युच्यते । किं तर्हि धर्मश्चाधर्मश्च
संस्कारश्च भावनाख्यस्तैरनुविद्धाः सम्बद्धाश्चात्मानः । उपलक्षणञ्चैतत् । अन्योऽपि
नित्यवर्गः । अनित्येष्वपि पाकजा रूपादयो गुणाः कालावच्छेदोपाधितया [21b]

तथापि व्यधिकरणगुणजम्ब्या या क्रिया सा व्यधिकरणगुणसमानाधिकरणगुणजम्ब्या,
यथा स्पर्शवद्वेगवद्द्रव्याभिघातजा क्रिया । न च मूर्तमात्रसमवेतासमवायिकारणत्व- 15
मुपाधिः । कारणताप्राप्तकमानेन हेतोः साध्यव्याप्यत्वेनोपाधेः साध्याव्यापकत्वात् ।
यद्वा, अदृष्टस्य तत्क्रियाकारणत्वे तत्प्रत्यासत्तेरावश्यकत्वादात्मसंयोगघटितेव प्रत्या-
सत्तिरिति भावः । **सांख्या**दीति । प्रलयकाले सृष्टिहेतवः प्रकृत्याद्य एवावतिष्ठन्ते,
न तु परमाणव इति ¹**सांख्या**द्यस्तन्निरासार्थमित्यर्थः । प्रचयाख्येति । यद्यपि
प्रचयस्यावयविमात्रवृत्तित्वेनान्यत्वापि परमाणवः प्रचयरहिता एव, तथापि द्रव्यारम्भक-
संयोगराहित्यमात्रपरोऽयं ग्रन्थः । प्रलये मानं तु समयसमवायिकारणातिरिक्तवृत्ति- 20
ध्वंसप्रतियोग्यवृत्तिकार्यद्रव्यत्वम् । कार्यद्रव्यप्रागभावसमानकालीनारम्भकातिरिक्त-
कार्यद्रव्यानधिकरणवृत्तिध्वंसप्रतियोगिवृत्तिकार्यमात्रवृत्तिधर्मत्वात्, शब्दत्ववत् ।

यद्वेति । पूर्वव्यासावप्येतदेव विपक्षबाधकमन्यथा तत्राप्यप्रयोजकत्वमिति भावः ।
समयेति । समयेत्युपलक्षणम्, तदु²पाधिकमुपाध्यादिकमपि बोध्यम् । तच्च
तादृ³शाकाश⁴वृत्तित्वं सप्रतियोगिवृत्तित्वेनार्थान्तरं मा भूदिति बाधत्फोरणाय । समवायिपदं 25
द्रव्यसमवायिपरम् । तादृश⁵वृत्तित्वेनार्थान्तरवारणाय पक्षे द्रव्यपदम् । [109a] महा-
प्रलयेनार्थान्तरवारणाय ⁶कालीनान्तं ध्वंसविशेषणम् । कार्यद्रव्यप्रागभावपदयोरन्यतरान्त-
भावेन साध्यद्वयं बोध्यम् । अतो न व्यर्थविशेषणत्वम् । कार्यद्रव्यानधिकरणत्वं तदभावाधि-
करणत्वं च, तच्च कपालादावपीति तद्वृत्तिध्वंसमादाय अर्थान्तरवारणाय⁶ । **आरम्भकाति-**
रिक्तेति । द्रव्यसमवायिकारणातिरिक्तेत्यर्थः । **कार्यमात्रेति** । ननु ध्वंसत्वे व्यभिचारो, 30

1 B- संख्यादयः. 2 B तदुपाधिदिकृतदुपा- 3 A तादृगान- 4 B-वृत्तित्वध्वंस-
5 B तादृशशब्दवृत्ति- 6 A कालीनान्तं...वारणाय omitted.

वर्तमानानि [च] महाभूतसंक्षोभप्रभववेगजनितकर्माणि सन्तन्यमानान्यवतिष्ठन्ते । अन्यथा कालावच्छेदानुपपत्तौ पुनःसर्गानुपपत्तेः । तदिदमुक्तम्—**तावन्तमेव कालमिति** । ब्राह्मेण मानेन वर्षशतान्तं यावदित्यर्थः । एवं संहारक्रमं प्रतिपाद्य सृष्टिक्रमं प्रतिपादयन्नाह—**ततस्तदनन्तरम्** । 'पुन'रित्यभ्यासमाह । तेन सर्गप्रलययोरनादित्वमभिव्यनक्ति । अथ किमर्थं पुनर्भगवान् स्रक्ष्यतीत्यत आह—**प्राणिनां भोगभूतये** इति । प्राणिनां प्राणसम्बन्धयोग्यानां संसारिणामिति यावत् । भोगस्य स्वसमवेतसुखदुःखानुभवस्य

न चात्र विभुवृत्तिवृत्तित्वमुपाधिः । अन्त्यावयविकर्मत्वे साध्याव्यापकत्वात् । यस्तु परमाणवः कार्यद्रव्यसमानकालिकपरमाणुक्रियातिरिक्तक्रियावन्तः मूर्तत्वादित्यवान्तरप्रलये, महाप्रलये परमाणवः कार्यसमानकालीनैतद्वृत्तिध्वंसान्यध्वंसवन्तः मूर्तत्वादिति मानमित्युच्यते, तन्न । एतदन्यगुणवत्त्वस्योभयत्रापि उपाधित्वात् । **भोगस्यैति** । ननु प्रत्येकसमुदायविकल्पेनानुगमाव्यापकत्वे योगिनामतीतसुखदुःख-साक्षात्कारे भावनाजन्यस्वीयातीतसुखदुःख[स्व]साक्षात्कारे चातिव्याप्तिः ।

न च कार्यपदं भावकार्यपरं, मात्रपदवैयर्थ्यापत्तेः । न च भाववृत्तित्वे सति कार्यमात्रवृत्तित्वमित्यर्थः¹ । तथा चानन्तत्वे व्यभिचारवारणाय मात्रपदमिति वाच्यम्, तथापि चरमक्रियात्वादौ व्यभिचारात् । न च मात्रपदं कार्त्स्न्यपरम् । न चैवमसिद्धि²-विभाजकोपाध्यवच्छिन्न³यावत्कार्यवृत्तित्वे तात्पर्यमिति⁴ चेत्, न । आद्यपदस्यासिद्धिवारकतया व्यर्थत्वापत्तेः । न च व्याप्त्याश्रयसंकोचविशेषणस्य व्यर्थत्वं यथा नीलधूमे⁵-ऽनुविकाशकस्येति वाच्यं, संशयस्यैवं विकाशेऽपि व्याप्त्याश्रय⁶विकाशाभावात् । तदुपदिष्टोपाधेरकत्वात् । मैवं, तादृशध्वंसप्रतियोगिजातीयवृत्तित्वस्य साध्यार्थस्य विवक्षितत्वात् । न चैवमपि मात्रपद⁷वैयर्थ्यम्, अनन्तत्वे तज्जातीयव्योमादिवृत्तितया साध्यसत्त्वादिति वाच्यम्, ध्वंसप्रतियोगित्वेनापि जातीयस्य विशेषणात् । यद्वा, विभाजकोपाध्यवच्छिन्नेत्यादिकमेव विवक्षितम् । अखण्डाभाववद्विशिष्टोपाधौ च न व्यर्थविशेषणत्वम् । अतएव प्रमेयत्वादिहेतुः सर्वसिद्ध⁸ इति विपश्चितमिन्द्रियलक्षणव्याख्यानावसरे **प्रत्यक्षप्रकाशे** । **अन्त्ये[109b]**ति । यद्यपि कर्मत्व⁹ एव साध्याव्यापकत्वं, तथापि यत्र तादृशध्वंसप्रतियोगित्वं तदुपन्यासादन्त्यावयवीति विशेषणमिति । **मूर्तत्वादिति** । क्रियावत्त्वादित्यर्थः । अन्यथा निःक्रियविनष्टे व्यभिचारात् । **मूर्तत्वादिति** । ध्वंसवत्त्वादित्यर्थः । **एतदन्येति** । यद्यपि पक्षेतरत्वनिरासाय गुणपद¹⁰मयुक्तम्, साध्यव्यापकताग्राहकसत्त्वे बह्वीतरत्ववत् तस्याप्युपाधित्वात् ; तदसत्त्वे पक्षेतरद्रव्यत्वादिवदस्यापि पक्षेतरतुल्यत्वे¹¹ नानु-

1 B-वृत्तित्वमर्थः । 2 B-सिद्धिविभा- । 3 A-च्छिन्ना यावत्- । 4 B वाच्यं । 5 B-धूमो- ।

30 6 B व्याप्त्याश्रयस्यैव । 7 B मात्रपदं व्यर्थम् । 8 A—सिद्ध- (?)मिति वि- । 9 B कर्मत्वे साध्या-

10 A—पदत्व- । 11 B—तुल्यत्वेनोपाधि-

भूतये निष्पत्तये महेश्वरस्य सिसृक्षाया सर्जनेच्छाया अनन्तरं सर्वेष्व्वात्मसु संसारिषु गताः समवेताश्च ते वृत्तिलब्धा लब्धवृत्तयश्च ये अदृष्टविशेषास्तदपेक्षेभ्यस्तत्संयोगेभ्य आत्मपरमाणुसंयोगेभ्यः पवनपरमाणुषु कर्मात्पत्तौ सत्यां तेषां परमाणूनां परस्पर-संयोगेभ्यो द्यणुकमादिर्यस्य प्रक्रमस्य तेन महान् वायुः समुत्पन्नो नभस्याकाशे

अत्राहुः— स्वसमानकालीनसमानाधिकरणसाक्षात्कारविषयताव्याप्यजातिमत्साक्षात्- 5
कारो [39b] भोगः । यद्वा ईश्वरविशेष¹गुणवृत्तिगुणत्वव्याप्यजातिशून्यत्वे द्वेषान्ययो-
ग्यात्मविशेषगुणजन्यसाक्षात्कारो भोगः । न चास्मदादिसुखस्य योगिधीजनकत्वं तस्य
²व्यधिकरणबुद्ध्यजन्यत्वात् । अन्ये तु सुखदुःखविषयकजन्यसाक्षात्कारो योग-
जधर्माजन्यो भोगः । न चैवं योगिभोग एवाव्याप्तिः । योगिनां विद्यमानसुखदुःख-
साक्षात्कारस्य योगजधर्मजन्यत्वात् । अस्मदादीनामिव तेषामपि योग्यविषयकत्वात् । 10
न च स्वीयमपि सुखमितरसुखसाहित्येन योगी पश्यतीति वाच्यम् , मानाभावात् ।
भावेऽप्ययोग्यविषयेण सहैव तस्य योगजधर्मजन्यत्वेऽपि योग्यविषयकत्वे
पाधित्वात् ; तथापि हेतोरप्रयोजकत्वे तात्पर्यम् । स्वसमानेति । स्वपदं तादृश-
जातिमत्परम् । एतच्च प्रागेव व्याख्यातप्रायम् । यद्यपि तादृशजातिमत्त्वेन सुखदुःखयो-
रनुगमाद्यदोषनिरासेऽपि अग्रिमदोषतादवस्थं, तथापि तज्जन्यसाक्षात्कार इत्यर्थः । 15
यद्यप्येवं ⁶न ज्ञानसामान्यगर्भत्वेऽपि ⁶दोषस्तथापि साक्षात्कारत्वं जातिरिति न व्यर्थत्वम् ।
न च योगजधर्मजन्यत्वाच्चच्छेदकज्ञानत्वावान्तरजात्या योगिप्रत्यक्षस्यापि तादृशजातिमत्त्वेन
तत्साक्षात्काररूपे तस्मिन्नेवातिव्याप्तिरिति वाच्यम्, भेदगर्भसामानाधिकरण्यस्य विवक्षितत्वा-
ज्जातिपदस्य गुणत्वसाक्षाद्द्वयाप्यजातिपरत्वात् वा । ईश्वरेति । ज्ञानादिसाक्षात्-
काराद⁸व्याप्तेराह— शून्यान्तम् । गुणत्वादिकमादायासंभवादाह—गुणत्वव्याप्येति । 20
ज्ञानसुखान्य[110a]तरत्वमादाय दोषतादवस्थ्यादाह—⁹जातीति । द्वेषसाक्षात्काराति-
व्याप्तेराह—द्वेषान्येति । अदृष्टजन्यसाक्षात्कारातिव्याप्तेराह—योग्येति । रूपादि-
जन्यतया दोषतादवस्थ्यादाह⁹—आत्मेति । ननु प्रथमविशेषपदं व्यर्थम्, एवं ¹⁰चात्मैक-
त्वादिसाक्षात्कारातिव्याप्ति¹¹वारकं द्वितीयविशेषपदमपीति चेत्, न । आद्यस्य विशिष्टाभाव-
संपादकतया व्यर्थत्वाभावे द्वितीयस्यापि सार्थकत्वात् । ईश्वरविशेषगुणपदं ज्ञानेच्छा- 25
प्रयत्नान्यतमपरम्, अतो नोक्तदोष इत्यप्याहुः । एतादृशस्य योगिसाक्षात्कारस्य भोगत्वेनेष्ट-
त्वात् । एतादृश¹²स्य विषयजन्यत्वाभावात् । अन्यथा ¹³पूर्वोक्तस्य प्रत्येकसमुदाय-
विकल्प¹⁴स्य तादवस्थ्यापत्तेः । योगजधर्माजन्यः योगजधर्माद्यजन्योऽन्यथा सामा ⁵न्य-
प्रत्यासत्तिमादायातिव्या¹⁶प्तेः । ननु योगजधर्मस्य ¹⁷विश्वविषयत्वात् सामग्रेय च
मानसित्यत आह—भावेऽपीति । योग्यविषय¹⁸कत्व इति । 30

1B- गुणवृत्तिलव्याप्य . 2A व्यधिकरणाजन्य- . 3B तात्पर्यात् । 4A स्वमानेति (?) ।
5A तज्जन्यसाक्षा (?) इत्यर्थः । 6B ज्ञानत्वसामान्यगर्भत्वेऽपि न । 7A गुणत्वसाक्षाप्य- (?) ।
8B -साक्षात्काराति- । 9A जातीति...तादवस्थ्यादाह omitted. 10B चैकत्वादि- ।
11B -वारकद्वितीय- . 12B अतादृशस्य . 13A पूर्वोक्तमप्रत्येक- । 14A -वि...(?)स्य ।
15A सामान्य- omitted. 16A—व्याप्तापत्तेः । 17A विश्व-omitted. 18B- विषयत्व इति । 35

- दोधूयमानो भृशं कम्पमानः द्रव्यान्तरानुत्पत्तेरप्रतिहतवेगत्वात् पवनजातिनियत-
त्वाच्च तिर्यग्गमनस्वभावत्वमस्य । **तदनन्तरं** पवनोत्पत्तेरनन्तरं तस्मिन्नेव
पवने स्पर्शवद्वेगवत्तया गुरुत्वप्रतिबन्धकत्वाधारभूत इत्यर्थः । आप्येभ्यः परमाणुभ्य-
स्तेनैव द्यणुकादिक्रमेण महान् सलिलनिधिरुत्पन्नो भृशं प्लवमानस्तिष्ठति पवनवेगात् ।
5 **तदनन्तरं** सलिलनिधेरुत्पत्तेरनन्तरं तस्मिन्नेव महोदधौ पार्थिवेभ्यः परमाणुभ्यस्तेनैव
द्यणुकादिक्रमेण महापृथिवी, महती प्राथम्यात् सम्पूर्णतया संहता निविडावयवा
अविशीर्णतया । **तदनन्तरं** पृथिव्युत्पत्तेरनन्तरं तैजसेभ्यः परमाणुभ्यः [तेनैव द्यणुकादि-
प्रक्रमेण महांस्तेजोराशिः समुत्पन्नस्तिष्ठति] अनभिभवादतिशयेन दीप्यमानः ।
एवमनेन क्रमेण अभिध्यानं सङ्कल्पः तन्मात्रात्, न तु कुलालादिवत् कायव्यापारादित्यर्थः ।
10 तैजसानां परमाणूनां पार्थिवाणुसाहित्येनाण्डस्य हिरण्यत्वं विवक्षितम् । तस्मिन्नण्डे
चत्वारि वदनानि कमलानीव [यस्य ?] तं सर्वेषां लोकानां पितामहं शरीरिणामाद्यं ब्रह्माणं
सकलभुवनसहितम् उत्पाद्य सकलैरधस्तनैर्भूतलादिभिः उपरितनैर्भुवादिलोकैः सहित-
मुत्पाद्य प्रजासर्गे विनियुङ्क्ते 'त्वमेवं कुर्वि'ति । **स चेति** । चः समुच्चये द्विकर्तृकेषु
कार्येषु महेश्वरस्यापि कर्तृत्वात् । न च महेश्वरे कर्तरि किं ब्रह्मणेति वाच्यम् ।
15 शरीरान्वयव्यतिरेकानुविधायिकार्यत्वेन तस्याप्याकृष्यमाणत्वात् । अतिशयेन शान-
वैराग्यैश्वर्यसम्पन्नः । यद्यज्ञः स्यात् समर्थोऽपि न कुर्यात् । यदि च विरागी न
भवेत् कर्माणि नारुन्ध्यात् । तथाच प्रजानां कृतहानमकृताभ्यागमश्च स्यात् ।
यद्यनीश्वरो भवेत् जानतोऽप्यस्यापेक्षितं न सिध्येत् । यतस्तु त्रितयसम्पन्नस्ततः
प्राणिनां यानि कर्माणि तेषां विविधं पाकं विदित्वा । 'सुतानि'ति प्रत्येकमभिसम्बध्यते ।
20 'मानसानि'त्ययोनिजान् । 'प्रजापतीन्' दक्षादीन्, 'मनून्' स्वायम्भुवादीन्, 'देवान्'
आदित्यादीन्, 'ऋषीन्' भरद्वाजादीन्, 'पितॄन्' क'व्यवालादीन्, 'गणान्' कु^२ष्माण्डादीन् ।
गणशब्दः प्रत्ये[22a]कं चा^३भिसम्बध्यते । अत्र प्रजापतयस्तत्तत्प्रतिनियतप्रजा-
स्रष्टारः । मनवो राजधर्मप्रवर्तयितारः । देवा हविर्भोक्तारः । ऋषयः प्रथम-
वेदाध्यायिनः । पितरः स्वधाधिकारिणः । गणाः बलिभागिनः । **मुखेति** । मुखाद्

- 25 तस्याप्रयोजकत्वात् इत्याहुः । **हिरण्यत्वमिति** । तथैवागमसिद्धेरिति
भावः । **तस्यापीति** । शरीरिणो ब्रह्मणोऽपीत्यर्थः । **कृतहानमिति** ।
कृतस्याद्गृष्टस्य फलाजनकत्वमकृताद्गृष्टस्यापि सुखादि स्यादित्यर्थः ।

- यथा 'अनुव्यवसायो व्यवसायांशे लौकिकस्तद्विषयांशेऽलौकिकस्तथा सोऽपि', योग्यायोग्यविषय-
भेदेन तथेति भावः । अत्र योग्यां^५शेऽपि योगजधर्मस्य जनकत्वे बाधकाभावादुक्ताव्याप्तिताद-
वस्थ्यमेव । न हि योग्यातिरिक्तविषयकसाक्षात्कार^६त्वं तज्जन्यतावच्छेदकं गौरवात् । तथा च
30 प्रत्येकमवधुतसामर्थ्यतया लौकिकालौकिकोभयप्रत्यासत्तिजन्यत्वमेव तन्नेत्येकदेशित्वे बीजमिति ।

1 C कव्यवाहनादीन् . 2 A-D कुष्माण्डादीन् . 3 C बा- . 4 A अत्र व्यवसायो-
ऽनुव्यवसायालौकिकस्तद्विषयांशे लौकिकस्तथापि . 5 A योग्यांशेऽपि . 6 A -कारवत्त्व .

ब्राह्मणं बाहुभ्यां राजन्यमूरुभ्यां वैश्यं पद्भ्यां शूद्रमन्यान्यपि तिर्यग्नारकिप्रभृती-
न्युच्चावचान्युत्कृष्टापकृष्टानि । **आशयानुरूपैरिति** । फलजननपर्यन्तमाशेरत इत्याशयाः
कर्मज्ञानवासनाः तदनुरूपैस्तत्सदृशैर्धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्यैरित्युपलक्षणम् । अधर्माज्ञाना-
वैराग्यानैश्वर्यैस्तत्फलैश्च सुखादिभिश्च सम्यग् योजयति । यदा त्वीश्वर एव कार्यवशाद्
ब्रह्मादिशरीरमुपादत्त इति पक्षः, तदा नियोगः कायवाङ्मनोव्यापारसिद्धये तत्प्रेरणं
प्रयत्नव(दात्म)संयोगलक्षणम् । सुखेत्यादिना ब्राह्मणत्वाद्यभिव्यञ्जकव्यक्तिविशेषनिमित्त-
तत्तददृष्टोपनिबद्धभूतभेदप्रतिपादनम् । तदेवमियता प्रबन्धेन प्रलयविच्छित्तौ अदृष्टापेक्षैः
परार्थप्रवृत्तेन परमेश्वरेणाधिष्ठितैः पृथिव्यादिभिर्विश्वमारभ्यत इति वदता सर्व एव
पूर्वाक्षेपाः परिहृता बोद्धव्याः । तथाहि विच्छेदे 'तद्वचनादाम्नायस्य प्रामाण्यमिति
निष्प्रत्यूहमूहेत । मानसमन्वादिसृष्ट्या चाद्यव्यवहारमुपपादयेत् । अदृष्टापेक्षया वैचित्त्यं
समर्थयेत् । परार्थप्रवृत्त्या निष्प्रयोजकत्वशङ्कामुत्सारयेत् । परमेश्वराधिष्ठानेनाचैतन्य-
प्रवृत्ति[चैतन्यप्रवृत्ति]नियमौ च समञ्जसयेदिति ।

स्यादेतत् । सर्वमेतदीश्वरसद्भावसिद्धौ सम्भवेत् । तत्सिद्धावेव किं
प्रमाणमिति चेत्? तद्वहुत्वे[तद्वत्त्वे?]ऽपि किञ्चिदुच्यते । शरीरानपेक्षोत्पत्तिकं बुद्धिमत्पूर्वकं

कर्मवासना धर्माधर्मौ । ज्ञानवासना संस्कारः । **ब्राह्मणत्वाभिव्यञ्जकेति** । 15

अदृष्टविशेषोपनिबद्ध¹ भूतभेदाद्यशरीरजातीयो ब्राह्मणः । एवं वर्णान्तरेऽपि । तेन
ब्राह्मणावयवयोजितप्रकृष्टशूद्रशरीरेण ब्राह्मणत्वमिति भावः ।

उपोद्घातसङ्गतिमवतारयति—**सर्वमेतदिति** । ईश्वरसञ्जिहीर्षासिसृक्ताभ्यां
प्रलयसर्गावित्यर्थः । **शरीरानपेक्षेति** । नन्वीश्वरमात्रकर्तृकयावत्संग्रहायेदमनुगत-
मुक्तम् । तच्च शरीररूपादावव्यापकम् । न च शरीरं यत्र न निमित्तकारणं तत् कार्यं
तथोक्तं, तथापि सर्गाद्यकालीनघटादिवेदाद्यसंग्रहात् । अदृष्टद्वारा क्षित्यादेरपि शरीर-
जन्यत्वाच्च । अत एव शरीरापेक्षेण शरीरिणा यत्र कृतं कार्यमित्यर्थ इति निरस्तम् ।
अथाङ्कुरमात्रं पक्षः । तत्र यद्यपि क्षित्यादौ नैकान्तिकं तत्र साध्याभावस्यानिश्चयेन
साध्याभाववद्बुद्धित्वस्यैवानिश्चयात् । नापि सन्दिग्धानैकान्तिकः, स हि व्याप्त्य-
ग्रहरूपः, तत्र यदि व्याप्तिः पूर्व न गृहीता तदान्यस्य पक्षेऽन्तर्भावेऽपि नानुमानम् ;
अथ गृहीता तदा तत एव न व्याप्त्यत्वासिद्धिरिति व्यर्थ एव पक्षेऽपरान्तर्भावः ।
न च पूर्वमवधृतापि व्याप्तिः पक्षसमै साध्यसन्देहात् शिथिलायते । पक्षसमै
हेतोरग्रहे साध्यसन्देहस्य व्याप्त्यविरोधात् तद्ग्रहे तु पक्ष इव ततः साध्यसन्देह-
निवृत्तेरिति । मैवं, तथाप्येकैकोपादानाद्यभिज्ञसिद्धावपि नेश्वरसिद्धिरस्मदादिभिः

तेनेति । तत्र तादृशादृष्टविशेषारब्धत्वाभावादिति भा(110b)वः । **अस्मदादिभिरिति** ।

- ¹सिद्धसाधनाच्च । नापि जन्यप्रयत्नाजन्यं यत् कार्यं स पक्षः, अदृष्टद्वारा
क्षित्यादेरपि तज्जन्यत्वात् । ²बुद्धिमत्कर्तृत्वञ्च ³न बुद्धिमत्कारणत्वं ⁴तत्र
कर्मभिर्जीवानां (?) तत्सिद्धेः सिद्धसाधनम् । न च प्रयत्नजन्यत्वं तत्, तद्धि
पारम्पर्येण साक्षाद्वा । आद्ये, सिद्धसाधनम् । अन्त्ये, प्रयत्नाजन्यत्वे सति
5 प्रयत्नजन्यत्वमित्यर्थः । तच्चाप्रसिद्धम् । घटादिदृष्टान्तानां साध्यवैकल्यं च ।
न च [40a] शरीरक्रिया दृष्टान्त इति वाच्यम् । घटादिनानैकान्तिकं, चेष्टात्वं
चोपाधिः । न चोपादानगोचरापरोक्षज्ञानचिकीर्षाकृतिमज्जन्यत्वं साध्यम् ।
उपादानमात्रविवक्षायां सिद्धसाधनं, द्व्यणुकोपादाने त्वसिद्धेः । सामान्यादि-
लक्षणप्रत्यासत्या अनित्यं यदुपादानगोचरम् अपरोक्षं ज्ञानं तज्जनितौ
10 याविच्छाप्रयत्नौ तद्वता अस्मदादिनैव तज्जननोपपत्तेरर्थान्तरञ्च तेषामसत्त्वेऽपि
तद्वतः सत्त्वात् । तेषामप्यदृष्टद्वारा जनकत्वसम्भवाच्च, साक्षात् तज्जन्यत्वस्य
निरस्तत्वात् । एतेन साक्षात्कारिज्ञानचिकीर्षाप्रयत्नविषयसमवेतत्वं बुद्धिमत्-
पूर्वकत्वम् । न चाकार्येऽपि जात्यादावेतदस्तीति तस्यापि बुद्धिमत्पूर्वकत्वापत्तिः ।
कार्यनिष्ठस्य बुद्धिमत्पूर्वकत्वपर्यवसानादित्यपास्तम् । एतत्कालोत्पत्तिकारिक्तानि
15 कार्यणि एतत्कालोत्पत्तिकजनकज्ञानवज्जन्यानि कार्यत्वात्, एतत्कालोत्पत्ति-
कवदित्यप्यसाधीयः । एतत्कालोत्पत्तिकजनकज्ञानजन्यत्वं वा साध्यम् ।
तादृशज्ञानाश्रयजन्यत्वं वा, एतदुभयजन्यत्वं वा । नाद्यः, एतत्प्राक्कालावृत्तित्व-
स्योपाधित्वात् । न द्वितीयः, अस्मदादिभिश्च दृष्टद्वारा सिद्धसाधनात् ।
अतएव न तृतीयः । नाप्ययं घटः ⁵एतद्घटजनकानित्यज्ञानातिरिक्तज्ञानजन्यः,
20 जन्यत्वात् पटवदिति साधु । एतद् ⁶जन्यत्वस्योपाधित्वात् । ⁷नाप्यात्मत्वं
नित्यविशेषगुणवद्बुत्तिपाकज्ञानधिकरणविशेषगुणवद्बुत्तिद्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यजाति-
त्वात्, अप्वदिति मूर्त्तबुत्तित्वस्योपाधित्वात् ⁷ । उच्यते—अदृष्टाद्वारको-

- अस्मदादिसाधारणकिञ्चिदभिज्ञे ⁸नार्थान्तरमित्यर्थः । यथाश्रुतेऽङ्कुरस्यास्मदादिज्ञानजन्यत्वाभावेन
सिद्धसाधनानवकाशात् । न चादृष्टद्वारा तथात्वं, सकलपक्षत्वेऽपि तुल्यत्वात् । यदि च
साध्ये तद्वारकविशेषणोपादानान्न तथा, तद्वान्नापि तुल्यमिति । कर्मभिरिति ।
25 जीवात्मनामदृष्टेः क्षित्यादिसिद्धेः सिद्धसाधनमित्यर्थः । एतेनेति । सामान्यादिप्रत्यासत्ति-
जन्यज्ञानमादायास्मदादिना सिद्धसाधनेनेत्यर्थः । अतएवेति । उक्तस्योपाधित्वादेवेत्यर्थः ।
पा ⁹कजत्वेति । पाकजजातीयानधिकरणेत्यर्थः । तेनावयविनि पाकानभ्युपगमात् पृथिवीत्वे
व्यभिचारतादवस्थं नेति ध्येयम् । मनस्त्वे व्यभिचारादाह—विशेषेति । द्रव्यत्वसाक्षात्पक्षयो-
रन्यतरान्तर्भावेन चक्षुष्टादौ व्यभिचारः स्यादित्युभयोपादानम् । शब्दाश्रयत्वादौ व्यभिचारादाह—
30 जातीति । अदृष्टाद्वारकेति । एतच्च अनुमानप्रकाशे विपश्चितं विस्तरभन्नादुपेक्षितम् ।

1B- सिद्धसाधनत्वात्. 2B- बुद्धिमत्पूर्वकत्वञ्च. 3B न omitted. 4B -कारणकत्वम्.

5 B एतद्घटजनकानित्यज्ञानान्यज्ञानजन्यः. 6 A एतदन्वय— . 7 B नाप्यात्मत्वं .....—
स्योपाधित्वात् omitted. 8A -दभिज्ञो ना- । 9A पाकत्वेति ।

पादानगोचरजन्यप्रयत्नाजन्यं कार्यम्, अनागतगोचरप्रत्यक्षजनकेन्द्रियप्रत्यासत्तयजन्य-
साक्षात्कारिप्रमाचिकीर्षाप्रयत्नविषयीभवदुपादानकं प्रागसत्त्वे सति सत्त्वात्, घटवत् ।
तथा चैतत् । तस्मात् तथा । ज्ञानेच्छाप्रयत्नानां न यौगपद्यमिह विवक्षितम् ।
दृष्टान्ते साध्याप्रसिद्धेः । नापि पौर्वापर्यं बाधात् । किन्तु ज्ञानाधिकरणक्षणा-
व्यवहितोत्तरक्षणवृत्तित्वाधिकरण¹ व्यवहितोत्तरक्षणवृत्तिकृतिमत्त्वम् ।

5

समवेतप²दमप्यधिकमत्र³ प्रवेक्ष्यमन्यथा ध्वं⁴ससाधारणपक्षत्वेऽंशतो बाधात् । न च साध्यस्तदुपा-
दानपदं कारणमात्रपरमेवेति वाच्यम्, हेतौ सत्त्वविशेषणवैयर्थ्यापत्तेरिति । पूर्वोक्तार्थान्तर-
वारणाया⁵ह—अनागतेति । यद्यप्युपादानप्रत्यक्ष[111a]स्य तद्धेतुत्वात् पक्षीभूततद्⁶द्वय-
णुकाद्युपादानगोचरो नास्मदादिप्रयत्न इति तमादाय नार्थान्तरं, तथापि प्रमाविशेषणतयाऽस्यो-
पादानमावश्यकमिति भावः । यद्यप्येतद् विशेषणं परं प्रत्यसिद्धं, तथापि प्रसाध्याङ्गकतया 10
तदुपात्तमिति ध्येय⁷म् । वस्तुतस्तूदासीनज्ञानादिसिद्धसाधनवारणाय स्वजनकीभूतत्वेनापि
⁸प्रमादिकं विशेषणीयं सामान्यादिप्रत्यासत्तिजन्यं⁹ च¹⁰ ज्ञानं न जनकम¹¹तिप्रसङ्गादिति
बाधादेव ; तेन नार्थान्तरमिति तद्विशेषणम¹²नुपादेयमेव । तदिदमुक्त गङ्गेशचरणैः
“द्रव्यत्वेन ज्ञानलक्षणया वा कपालगोचरप्रत्यक्षेऽपि घटादावकर्तृक¹³त्वात् क्षित्यादौ
कर्तृत्वनिर्वाहकं ज्ञानं सिध्यत् तद्विलक्षणमेव सिध्यती”ति । साक्षात्का¹⁴रपदं लिङ्गादि- 15
करणकज्ञा¹⁵नजन्यज्ञानपरं, न त्विन्द्रियजन्यज्ञा¹⁶नपरं, प्रत्यक्षत्वजातिप¹⁷रं वा । आद्ये
बाधात्, अन्त्येऽन्यतरासिद्धेरिति ध्येयम् । प्रमात्वपर्यन्तं ताद्रूप्यसिद्धये¹⁸ उक्तप्रमादि-
विषयोपादानसम¹⁹वेतत्वं व्यर्थलड²⁰र्थयोरविवक्षितत्वादिति हेतौ च सत्यन्तं व्योमादिपरं
च ध्वंसे व्यभिचारवारणाय । यद्यपि सत्ता जातिः परं प्रत्यसिद्धा, तथापि प्र²¹साध्याङ्गकतया
न दोषः, समवेतत्वपरं तदित्यप्याहुः । किन्त्विति । एतच्च वस्तुगतिमभिप्रेत्य, न तु 20
तेन रूपेण सा[111b]ध्यता, यथाश्रुते दोषाभावात् । अतएवोपादानप्रत्यक्षं विना सत्यामपि
चिकीर्षायां प्रयत्नानुत्पादेन तस्य साक्षात्प्र²²यत्नजनकत्वमिति वाच्यम् ; तथा च चिकीर्षा-
नन्तरभावित्वं ज्ञानस्य, न तु वैपरीत्यम् । न च साक्षाज्जनकत्वेऽपि चिकीर्षानन्तरभावित्वे
मानाभावः । चिकीर्षाया इष्टसाधनतानुमित्यादिजन्यतया तत्समानकालं प्रत्यक्षस्यानुत्पात²³-
पूर्वकालीनस्य प्रयत्नपूर्वका²⁴लासत्त्वेनार्थतस्तत्त्वाभावात् । अस्तु वा चिकीर्षानन्तर्यनियम- 25

1 B -क्षणाव्यव- . 2 B समवेतत्वमप्यधिक- . 3 A-धिकमात्रं प्र- . 4 A-ध्वंस-omitted.
5 B आह omitted. 6 B -तद्-omitted. 7 A भावः . 8 B प्रमादिकं omitted.
9 B-जन्यज्ञानं . 10 B च omitted. 11 B जनकमिति प्र- . 12 B-विशेषणमुपा- .
13 B-कर्तृत्वात् . 14 A-कारि- . 15 B ज्ञानान्यज्ञानान्यज्ञानपरं . 16 A-ज्ञानत्व- . 17 A-परत्वं .
18 B-सिद्धार्थ- . 19 B -दानत्वमात्रं . 20 A -चतुर्थयोरविव- . 21 A प्रसिद्धाङ्गक- . 30
22 B साक्षात्कारजनकमिति 23 B -नुत्पत्त्या तत्पूर्वं . 24 B -पूर्वसत्त्वेन .

कारणवत्त्वात् । यद् यत् कारणवत् तत्तद् बुद्धिमत्पूर्वकं यथा रथः । तथा चैतत् । तस्माद्

- न चोपादाने खण्डनम्¹ । व्याप्त्यनुसारेण हि² साध्यं सिद्ध्यति । व्याप्तिश्च यत्र कार्यत्वं तत्र तदुपादानाभिज्ञत्वमिति³ रूपा, न तु यत्किञ्चित्तदुपादानाभिज्ञत्व⁴ मितिरूपा । एवञ्च विशेषत एव व्याप्तिर्यत्र कार्यत्वं तत्र तत्तदुपादानाभिज्ञत्वमिति सिद्ध्यति । यद्वा सामान्यतोऽपि साध्यनिर्देशे पक्षधर्मताबलादभिमतविशेषलाभः । कारणवत्त्वादिति हेतोरुक्त एव तात्पर्यम् । यथेति । ननु साध्यविकलो दृष्टान्तः । न हि घटादौ ज्ञानेच्छाप्रयत्नवतो जनकत्वं नित्यत्वविभुत्वाभ्यामन्वयव्यतिरेकाभावात् । न च सुखवत् कार्यत्वात् तज्जन्यत्वमनुमेयम्, आत्मसमवेतत्वस्योपाधित्वात् । न च ज्ञाना[40b]द्युपहितस्यान्वयव्यतिरेकौ स्त एवेति वाच्यम् । उपाधायक-ज्ञानाद्यन्वयव्यतिरेकेणैवान्यथासिद्धेः । मैवम् । अस्ति हि चेष्टाजननद्वारा प्रयत्नः कार्यहेतुः । चेष्टाजनकत्वं च कृतिवदात्मनोऽपि यन्निष्ठो व्यधिकरणो गुणो
- स्तथापि यत्र देवात्तथाभावस्तत्र व्यभिचारस्य ब्रह्मलेपायितत्वादित्यपास्तम् । यत्तु यदि⁶ चिकीर्षानन्तर्य⁷ नियमस्तथापि भाव्युपादान⁸ प्रत्यक्षं कृतिहेतुस्तदा चिकीर्षैव हेतुर्न स्यात् । उपादानप्रत्यक्षस्य विशिष्ट⁹त्वेन निर्विकल्पकादिपूर्वकतया स्वोत्तरभाविना तेनोपादानप्रत्यक्ष⁹क्ष-¹⁰ज्ञानसमकालं चिकीर्षाविनाशात् । तस्माच्चिकीर्षाहेतुज्ञानानन्तरमुपादानप्रत्यक्षं,¹¹ तच्चिकीर्षिते-
नोक्तव्यभिचार इति, तच्चिन्त्यम् । चिकीर्षाहेतुज्ञाने उपादानप्रत्यक्षविषयविशेषणस्यापि विषयत्वसं¹²भवे तज्जनितचिकीर्षानन्तरं विनश्यदवस्थे¹³ न तेनो¹⁴पादानविशिष्टप्रत्यक्ष-संभवे निर्विकल्पकानपेक्षणात् । अन्वयात् तत्राप्युपादानप्रत्य[112a]क्षहेतुनिर्विकल्पकेन तद्धेतुज्ञाननाशे चिकीर्षैव नोत्पद्येतेति दिक् । न चेति । पूर्वोक्तोपादानखण्डनमपि नेत्यर्थः । तथाचोपादानगोचरज्ञानादिजन्यत्वेऽपि साध्यदोषाभाव इति भावः । अतएव तत्साध्या-
भिप्रायेणैवाह—तन्नेति । ननु यत्तदभ्यासननुगमाच्च व्याप्तिप्रह इत्यरुषेराह—यद्धेति । उपादानगोचरकृतित्वेन जनकत्वमत्र विषक्षितम् । तेन च रूपेण स्वविषयसमवेतकार्यं प्रत्येव जनकत्वमित्यस्या¹⁵न्योपादानगोचरकृतिजन्यत्वे बाधादभिमतविशेषसिद्धिरित्यर्थः ।
¹⁶तत्साध्याभिप्रायेणैवाह—नन्विति । मूलोक्तसाध्याभिप्रायेणेत्यन्ये । “नित्यत्वविभुत्वाभ्यामि”ति दैशिककालिकव्यतिरेकाभाषप्रदर्शनाय ।¹⁷यद्यप्यन्वयोऽस्त्येव, तथाप्यन्वय-विशिष्टव्यतिरेकाभाषादित्यर्थः । आत्मेति । आत्मवृत्तित्वस्येत्यर्थः । तेन ज्ञानधर्मसादौ न साध्यव्यापकत्वम् । यन्निष्ठ इति ।¹⁸यः स्पन्दः स्वव्यधिकरणयदीयगुणजन्यः स तत्संयोगजन्य इत्यर्थः । अत्र कपालरूपजन्यघटरूपे व्यभिचारादाह¹⁸—स्पन्द इति ।

1 A खण्डनम् omitted. 2 A हि omitted. 3 A -भिज्ञजन्यरूपा. 4 A -जन्यत्व—
5 B व्यभिचारस्य omitted. 6 B यदि omitted. 7 B -न्तरभावरूपादानप्रत्यक्षकृति-(?) ।
8 B विशिष्टज्ञानत्वेन । 9 A तेनोपादानप्रत्यक्ष- । 10 B -ज्ञान omitted. 11 B तच्चि- ।
12 B -भवाज्जनित- । 13 A -दवस्थे तेन । 14 B उपादान- omitted. 15 B -मित्यन्योपा- ।
16 B तस्मात् सा- । 17 A यद्यन्वयः । 18 A यः स्पन्द- व्यभिचारादाह omitted.

बुद्धिमत्पूर्वकम् । नन्वनुपलब्धपूर्वकोटिषु पर्वतादिषु कारणवत्त्वस्याप्रतीतेर्भागासिद्धिमिदमिति चेत् ? न । द्रव्येषु सावयवत्वेन तद्गुणेषु कार्यगुणत्वेन कर्मसु कर्मत्वेनैव तदनुमानात् । कारणवत्त्वस्यासर्वज्ञपूर्वकत्वेन सह दृष्टान्ते घटादौ दर्शनात् तद्विपरीतस्य पक्षे विवक्षितत्वात् विरुद्धमिदमिति चेत् ? न । साहचर्यमात्रेणाविरोधात् । कार्यत्वेनानित्यत्वानुमाने रूपसाहचर्यवदरूपस्याविनाभावाभ्युपगमे त्वसर्वज्ञत्वाद्युपेतकर्तृकत्वमुपपादयति । हेतौ कस्तद्विपरीतमभिप्रेयात् यतो विरोधश्चोद्येत । असर्वज्ञस्य शरीरिणः प्रमाणनिरस्तत्वात् । त्वमेव तद्विपरीतमभिप्रेषीति चेत् ? नन्वेवमसर्वज्ञेन शरीरिणा हेतोरव्या-

यत्कर्मजनकः तत्संयोगस्य ¹तत्र जनकत्वात् । स्पर्शवद्वेगवद्द्रव्याभिधातजक्रियायां ²तथा दर्शनात् । न चैवम्, अपितु प्रयत्नवदात्मसंयोगोऽस्तु हेतुर्न तु प्रयत्नवानिति वाच्यम् । आत्मसंयोगस्य ³कारणत्वे संयोगिनोऽपि कारणत्वात् । अन्यथा संयोगेनान्यथासिद्धमिन्द्रियमपि कारणं न स्यात् । तथापि दृष्टान्तेनोपादानगोचरं प्रत्यक्षं जनकमनुमितिरूपस्य कृतिसाध्ये इष्टसाधनताज्ञानस्य जनकत्वादिति न वाच्यम् । सिद्धवृत्त्यसिद्धगोचरस्य प्रयत्नस्य सिद्धगोचरप्रत्यक्षं विनाऽनुपपत्तेस्तस्यापि हेतुत्वात् । शब्दे च न व्यभिचारः, तस्यापि पक्षत्वात् । अनुपलब्धेति । यस्य पर्वतादेरुत्पत्तिर्न गृहीता तत्र हेतुरसिद्ध इत्यर्थः । सावयवत्वेनेति । यद्यपि सावयवत्वं नावयवजन्मत्वमसिद्धेर्व्यर्थविशेषणत्वात् अवयवसमवेतत्वञ्च जात्यादावनैकान्तिकं, तथापि अवयवसमवेतद्रव्यत्वं सावयवत्वम् । कार्येति । कार्यवृत्तिगुणत्वेनेत्यर्थः । दर्शनं सहचारदर्शनमात्रमविनाभावज्ञानं वा ? आद्ये, साहचर्यमात्रेणेति । कार्यत्वेनारूपे शब्देऽनित्यत्वानुमाने यथा घटादौ रूपसाहचर्यदर्शनेऽपि साध्यसिद्धिरविरुद्धा तथा प्रकृतेऽपीत्यर्थः । अन्त्ये, अविनाभावेति । यदि कारणत्वमसर्वज्ञकर्तृ- पूर्वकत्वव्याप्तमेव तदा पक्षे ततस्तत्सिद्धौ क तद्विपरीतसिषाधयिषेत्यर्थः । असर्वज्ञस्येति । अङ्कुरादावसर्वज्ञस्य कर्तुर्बाधितत्वात्तद्विपरीतः सर्वज्ञः कर्ता त्वया सिषाधयिषित इत्यर्थः । नन्वेवमिति । एवं सति हेतोर्नासर्वज्ञेन कर्त्तृ-

गुरुत्वजन्यपतनक्रियायां व्यभिचारादाह—स्वव्यधिकरणेति । आम्नादिपतनेष्वाश्रयावयव्याम्नादिजन्यत्वाद् व्यभिचार इत्यत आह—गुणेति । न चैवं क्रियायामात्मकारणत्वसिद्धावपि रथादौ न तत्सिद्धिः, तथाच साध्यवैकल्यं तव⁵ तदवस्थमेवेति वाच्यम्, मूर्त्तवृत्ति यत् कार्यं यदीयगुणनिमित्तकारणकं तत्तत्समानाधिकरणगुणजन्यमिति व्याप्त्यन्तरेण तत्सिद्धेरित्य⁶नुमानप्रका[112b]शे विपञ्चितम् । तथापोति । अवयवपदं सम्पातायातम् । साध्याविशेषभ⁷यादाह—कार्यवृत्तेति ।

¹ B -तज्जनकत्वात्, ² B तददर्शनात्. ³ A कारणवत्त्वे. ⁴ A साध्या. ⁵ B तव 30
omittad. ⁶ A-रित्याद्यनु. ⁷ A-विशेषभया(?)ह ।

पंनात् कुतस्तद्विपरीतेन विरोधः ? तथाविधस्यानुपलब्धेरिति चेत् ? सुतरां तर्हि विरोध-
सिद्धेरसम्भवो जात्यन्धेन रूपस्पर्शयोरिव परस्परधर्मिपरिहारेणाप्रतीतेः । प्रतीतौ वा
एकत्र धर्मिणि सहोपलम्भेन विरोधस्य बाधितत्वात् । दर्शनस्पर्शनाभ्यां वायावनुपलम्भेऽपि
पृथिव्यादौ रूपसहचरस्पर्शवत् ।

- 5 [22b] स्यादेतत् । न हेतुसाध्यविशेषयोर्विरोधं विशेषविरोधमाचक्ष्महे किं नाम
व्याप्तिपक्षधर्मताभ्यामानीयमानयोर्विशेषयोरेव विरोधः । तथाहि व्याप्तिस्तावद्दर्शनबल-
प्रवृत्ता यथादृष्टं विशेषमुपस्थापयति । नालौकिकमशरीरित्वादि । पक्षधर्मतापि
शरीरिणा किञ्चिज्ज्ञेन अनित्यज्ञानादिमता नोपपद्यत इति तद्विपरीतमुत्थापयति । न
चानयोर्विरोधे किञ्चित् सिध्यति । सोऽयं विशेषविरोध इति तदपि नास्ति । स्वरूपेणानदो-
10 रविरोधात् । परस्परानपेक्षाभ्यां च विशेषानुपस्थापनात् । न हि यो धूमवान्
सोऽग्निमानिति केवलया व्याप्त्या किञ्चिदुपनीयते , तथा सति पक्षधर्मतावैयर्थ्यात् ,
नाप्ययं धूमवानित्यनया पक्षधर्मतया नियमानपेक्षया किञ्चिदुपस्थाप्यते , तथा सति
व्याप्तिवैयर्थ्यम् , किन्तु परस्परसहकारितया । तथा च निरपेक्षदशायां विशेषानु-
पस्थानादेव विरोधासिद्धिः । सापेक्षदशायां सहोपलम्भादेवेति । नन्वलौकिकं विशेष-
15 मुपस्थापयति पक्षधर्मता । सर्वलौकिकं *व्याप्त्यानुस्मारितं न सहत इति ब्रूमः । ततः
किं, स न सिध्यतीति चेत् ? कोऽत्र तं साधयितुमुद्यतः ? अनेनैव विरोधेनान्योऽपि न
सिध्यतीति चेत् ? तदिदमायातम् , कार्यत्वं कार्यसमवायिकारणकत्वं न सहत इत्य-
कार्यमपि न स्यात् । स्यादेतत् । साध्यांशविशेषयोरिव¹ विरोधं विशेषविरोधभाव²माचक्ष्महे ।
तथाहि नित्यत्वमाकाशादौ ज्ञानत्वपरीहारेण सिद्धम् । ज्ञानत्वं च नित्यत्वपरीहारेणा-
20 स्मदीयज्ञाने , तथा कर्तुः शरीरित्वं कुविन्दादेः अशरीरस्याकर्तृत्वं मुक्तस्य, तदनयोर्ज्ञान-
त्वनित्यत्वयोः कर्तृत्वाशरीरित्वयोश्चैकधर्मिसंसर्गो विरुध्यते इति । एतदपि नास्ति ।
उपसंहारस्थानस्यैकस्य धर्मिणोऽप्रतीतेः । न ह्युष्णत्वशीतत्वे पयःपावकयोरेव विरुद्धे ,
व्याप्तिरिति तदनुपस्थितौ न तेन विरोधज्ञानमित्यर्थः । तथाविधस्येति ।
सर्वज्ञस्य कर्तुरज्ञानान्न च सिषाधयिषा सम्भवतीत्यर्थः । सुतरामिति । विरोध-
प्रतियोगिनोऽप्रतीतेर्न तत्र विरोधधीरित्यर्थः । प्रतीतौ चेति । सर्वज्ञत्वकर्तृत्वयो-
25 रेकत्वसत्त्वान्न विरोध इत्यर्थः । दर्शनेति । वायौ रूपस्पर्शयोः सामानाधिकरण्या-
ज्ञाने पृथिव्यादर्शनस्पर्शनाभ्यां साहचर्योपलम्भाविरोधादयमपि न विरोधीत्यर्थः ।
*व्याप्त्यानुस्मारितमिति । व्याप्त्यानुस्मरणविषयीकृतमित्यर्थः । स इति ।
लौकिको विशेष इत्यर्थः । तमिति । लौकिकं विशेषं शरीरत्वादिकमित्यर्थः ।
अनेनैवेति । लौकिकविशेषविरोधेनालौकिकोऽपि विशेषो³ऽशरीरित्वादिर्न सिध्ये-
30 दित्यर्थः । तदिदमिति । अन्येनाशरीरित्वादिना पक्षधर्मताया अविरोधादित्यर्थः ।
तथाच पक्षधर्मताबलादप्रतीतसिद्धयविच्छेद[41a]इति भावः । उपसंहारस्थानस्येति ।

किन्त्वेकत्र पयसि तेजसि पृथिव्यां चोपसंहियमाणे । तदेतेऽपि ज्ञानत्वनित्यत्वे धर्मिभेदेनाविरुद्धेऽपि यद्यस्मदादिबुद्धौ गगने चोपसंहाराद्विरुद्धे इति विवक्षितमायुष्मतः , अशरीरित्वकर्तृत्वे वा कुलालादौ शुकादौ चोपसंहाराद् विरुद्धे इत्यभिमतं 'चिरंजीविनो, न नः किञ्चिदनिष्टमापद्यते । न हि मूर्तत्वनित्यत्वे नभसि घटादौ वा विरुद्धे इति परमाणु-साधनस्य किञ्चिदपह्नीयते । अथेश्वरात्मनि तज्ज्ञाने चोपसंहारादनयोर्विरोधोऽभिलषितः , स तर्हि मूर्तत्वनित्यत्वयोः परमाणाविव धर्मिसाधकेनैव बाधित इति विबुध्यस्वेति , नास्ति विरोधगन्धोऽपि, विशेषविरोधोदाहरणं तु चन्दनदहनवानयं सुरभिधूमत्वादिति द्रष्टव्यम् ।
स्यादेतत् । व्यापकानुपलब्धिबाध एव विशेषविरोध इत्युच्यते । तथाहि कर्तृत्वव्यापकं शरीरादि । तच्चातो व्यावर्तमानं कर्तारमपि व्यावर्तयति । तृणादिविकारकारित्वेन हिमस्य वह्निमत्त्वसाधने [23a] तद्व्यापकमौष्ण्यमिव व्यावर्तमानम् अग्निमत्त्वमिति चेत् ? नैतदपि साधीयः । कस्य तर्हि किमत्र व्यापकम् ? किं कर्तुः शरीरित्वादिकम् आहोस्वित् कार्यस्य शरीरादिमत्कर्तृपूर्वकत्वम् ? प्रथमे, नेश्वरः कर्ता शरीरादिरहितत्वादिति प्रमाणार्थः । तथा चाश्रयासिद्धिः धर्मिग्राहकप्रमाणबाधो वा ।

ननु न व्याप्तिपक्षधर्मतोपस्थाप्यमानेन विरोधं ब्रूमः , किन्तु ज्ञानमनित्यमिति व्याप्तिग्राहकमानेन । एतेन व्याप्त्योर्न विरोधः । कार्यं सकर्तृकमिति व्याप्तिः पक्षधर्मतासाचिव्याद्वलीयसी, कर्त्ता शरीर्येवेत्यत्र व्याप्तौ तदभावात् न सा तथेति तुल्यबलत्वाभावादिति निरस्तम् । अत्राहुः—विपक्षे बाधकाभावाद्वा सहचारदर्शनादिसत्त्वेऽपि न व्याप्तिः । अन्यथावयवो महानेव तेज उद्भूत^३रूपमेवेति व्याप्तिविरोधात् । परमाणुनयनसिद्धिरपि न स्यात् । अस्मद्गुरवस्तु कर्त्ता शरीर्येवेति व्याप्ति-ग्रहेऽस्मदादीनामैवोपस्थितत्वात् विषयत्वम् । ननु पक्षधर्मताबलभ्यविशेषवत्याः कर्त्तृ-व्यक्तेस्तदनुपस्थितेरिति भिन्नविषयत्वाच्च विरोधज्ञानमित्याहुः । अथेश्वरात्मनी-ति । ननु क्षित्यादौ सकर्तृकत्वानुमितावपि सानुमितिरयथार्थाः शरीरे कर्तृज्ञानत्वात् , घटः कर्तेति ज्ञानवदिति साध्यम् । न चोपजीव्यमान^४बाधः, अनुमिति^५मात्रस्योपजीव्यतया तद्व्याथार्थ्या^६नुपजीव्यत्वात् । तत्राहुः अनुमितेर^७-याथार्थ्यं दोषादुत्पन्नमनुमित्या ज्ञाप्यं न तु कार्यम् । तत्र चायमेव दोषो दोषान्तरं वा । नाद्यः, असिद्धेः ; नान्त्यः, तदभावात् । किं च पर्वते अग्न्यनुमितिरयथार्था उभयसिद्ध-वह्निमद्भिन्ने वह्निज्ञानत्वात् , हृदो वह्निमानिति ज्ञानवदित्यपि स्यात् । तर्हि विशेष-विरोधः । क्व दूषणमित्यपेक्षायामाह—विशेषविरोधेति । यत्र साध्यसाधन-विशेषणयोर्विरोध इत्यर्थः । व्यापकेति । कर्तृव्यापकशरीरस्य याऽनुपलब्धिस्ततो

अयमेवेति । ^८त्वत्प्रयोगरूपस्त्वदनुमितिरूपो वेत्यर्थः । असिद्धेरिति ।

सदनुमितिपूर्वमिति^९ शेषः । तथाच दोषस^{१०}त्वे न तस्य तत्र हेतुत्वमिति भावः । किञ्चेति । यदि चात्राप्रयोजकत्वं

1C चिरंजीविनो. 2 A- धर्मतोपस्थाप्य— . 3 A उद्भूत उद्भूत— . 4B -मान—omitted. 5A अनुमात्र- . 6B-याथार्थ्यस्यानुप- . 7B -यथार्थत्वं. 8 B -त्वत्प्रयोगरूप- . 9B -पूर्वकमिति । 10 A दोषत्वेन मतस्य न तत्र ।

- सावयवाः परमाणवोमूर्तत्वादि[ति]वत् । द्वितीयस्तु नियमः प्रत्यग्रजायमानाङ्कुरादावेव शरीरिणः कर्तुरनुपलम्भेन निरस्तः । दृष्टान्तस्तु सर्वथैवानुपपन्नः । तृणादिविकारो हि यदि रूपादिपरावृत्तिमात्रहेतुः स नूनमौष्ण्यापेक्षेण तेजसा कर्तव्यः । तादृशे च पाकेऽनिमित्तं हिममिति । तेन न किञ्चिदनष्टमापद्यते । न हि सौरस्य तेजसस्तैलोक्य-
 5 पाकहेतोर्हिमादपगमः क्षमते । अथ विकारो भस्मादिरूपो विवक्षितः सोऽसिद्ध एव हिमदु[ह ?]तेषु तृणादिषु कुतोऽपि विरोधो बाधो वा ? अथ रूपादिपरावृत्तिमात्रेणैवाग्निः साध्यते तदशक्यम् । तस्य दर्शनस्पर्शनग्राह्यस्य योग्यानुपलब्धिबाधितत्वात् , अतादृशस्य तेजोमात्रस्य निवृत्तेरनिष्टत्वादशक्यत्वाच्च । तस्माद् व्यापकानुपलम्भा[द ?]नुमानं बाध्यत इति रिक्तं वचः । सत्प्रतिपक्षस्तु कथञ्चित् स्यात् । अग्निमद्धिमं तृणादि-
 10 विकारहेतुत्वात् । निरग्निकं हिमं तथाविधौष्ण्यरहितत्वात् । अस्तु तदेव प्रकृते । शरीरानपेक्षोत्पत्तिकम् अकर्तृपूर्वकं शरीरानपेक्षोत्पत्तिकत्वात् गगनवदिति । नैतदेवं शरीरानपेक्षाया उत्पत्तेरसाधारणत्वात् , सकर्तृकाद् घटादेरिवाकर्तृकाकाशादेरपि व्यावृत्तत्वात् , उत्पत्तिमात्रव्यावृत्तिमात्रस्य चासिद्धेः । शरीरादनुत्पत्तेश्चासमर्थ- विशेषणत्वात् । सपक्षे गगनादौ अनुत्पत्तिमात्रस्यैव व्याप्तत्वेन निश्चयात् । निश्चित-
 15 व्याप्तेश्च पक्षोपनयात् । अन्यथातिप्रसङ्गात् ।

- बाध इत्यर्थः । आकाशादेरिति । तत्रोत्पत्तिरेव न ; कुत्र शरीरानपेक्षेत्यर्थः । ननु शरीरापेक्षोत्पत्तिरहितत्वं हेतुः । स चाकाशादावस्त्येवेत्यत आह— शरीरादनुत्पत्तेरुचेति । ननु किमसमर्थविशेषणत्वम् ? यदि निष्प्रयोजन- विशेषणवत्त्वं तर्ह्यसिद्धिः । पक्षधर्मतासम्पत्तेरेव प्रयो[ज ?]नत्वात् । अथ व्यभि-
 20 चारा¹वारकत्वम् ? किमतः ? न हि व्यभिचारवारणार्थमेव विशेषणमुपादीयते । अपित्वसिद्धिवारणार्थमपि । व्यभिचारवारणार्थमप्यनुमानदोषव्युदासोपाधिप्रयुक्तम् । न तु तत् स्वत एव²प्रयोजकम् । अथ शरीरि³विशेषणा[न्त]र्भावेन⁴तद्व्याप्तिग्रहः, विशिष्टव्याप्तिग्रहे हि विशेष्यं चारग्रहः कारणमन्यथा⁵तत्तत्प्रयोजकद्रव्यत्वा- द्यन्तर्भावेनापि व्याप्तिगृ[हीता], अतएव प्रयोजनाभावान्नोपदेश्यत⁶ इत्यस्तु । ननु
 25 प्रमाणानामयं स्वभावो यदन्तर्भावं विना न तत्परिच्छेदकं तदेवान्तर्भावयति । सर्वेषामे[41b][व प्र]माणानां लाघवसहकारित्वात् । एवं च शरीरबहिर्भावे- नापि चेदजन्यत्वव्याप्तिः परिच्छेदुं शक्यते ।⁷ततो न तदन्तर्भावेन व्याप्तिरिति चेत् । मैवम् । ए[व] हि विशिष्ट⁸व्यापकतापि न स्यात् । तथा च⁹स्थापनानुमानमपि न स्यात् । अथ नीलधूमवत्त्वं न वह्निव्याप्तं¹⁰ व्यभिचारा¹¹वारकविशेषणत्वात् ।
 30 *द्रव्यत्वे सति धूमव¹²दिति चेत् । न । बाधात् । व्याप्यव्याप्यस्य सुतरां तदा तुल्यमिति भावः । *नीलत्वे सतीति । नीलत्वसमानाधिकरणधूमत्वमित्यर्थः । एतस्य वह्निविरुद्धतया न वह्निव्याप्यत्वमिति भावः । बाधमेव स्पष्टयति—व्याप्येति ।

1B वारकम्. 2B प्रयोजनम्. 3B शरीर-. 4B न व्याप्तिग्रहः. 5B तत्तदप्रयोजनाभावान्न प्रदर्शयत. 6B अतो. 7B विशिष्टस्य व्या. 8B च omitted. 9B स्वानुमानमपि. 10B -व्याप्य. 35 IIA व्यभिचारवारक-. 12 B धूमवत्त्वनि- *Rucidatta reads नीलत्वे सति for द्रव्यत्वे सति ।

स्यादेतत् । यथा ज्ञानस्य नित्यत्वे शरीरापेक्षा नास्ति , ज्ञानगतकार्यत्व-
प्रयुक्तत्वात् शरीरसम्बन्धस्य , तथा प्रयत्नस्य¹ ज्ञानापेक्षापि न स्यात् , प्रयत्नगतकार्यत्व-
प्रयुक्तत्वात् ज्ञानसम्बन्धस्येति । तर्कापरिशुद्धिरस्तु दूषणमिति चेत् ? तदप्यसारम् ।
ईश्वरमधिकृत्य तर्काणामाश्रयसिद्धयसिद्धिभ्यामनवसरदुःस्थत्वात् । यदीश्वरः कर्ता स्यात्
शरीरी स्यात् , अनित्यज्ञानवांश्च भवेत् । यदीश्वरस्य प्रयत्नः स्यादनित्यः स्यात् ।
यदि ईश्वरस्य प्रयत्नो नित्यः स्यात् ज्ञानानपेक्षः स्यात् । यदीश्वरस्य बुद्धिः स्यात्
असर्वविषया भवेदित्यादयो हि ते क्षित्यादिकमधिकृत्य विपर्ययापर्यवसानात् । यदि
विवादाध्यासितं बुद्धिमद्वेतुकम् अभविष्यत् अनित्यप्रयत्नहेतुकतामापत्स्येत । शरीरजन्यं

5

व्याप्यत्वात् । अथ यद्विषयत्वेन परामर्शः कारणमनुमितेस्तल्लिङ्गं , न च व्यर्थ²विशेषणे
विशेषणविषयतया³ परामर्शोऽनुमितिकारणं व्यभिचारादन्यथासिद्धेश्च , किन्तु
विशेष्यविषयत्वेनेति तदेव हेतुः । तर्हि धूमोऽपि हेतुर्न स्यात् । न हि धूमविषयतया
तस्यानुमापकत्वं व्यभिचारात् , किन्तु व्याप्यविषयतया । अव्याप्यवत्ताज्ञानमेव
यद्विषयज्ञानं विना न भवति तल्लिङ्गं ; प्रकृते च धूमवत्ताज्ञानमेव व्याप्यवत्ताज्ञानहेतुः ।
अतो लिङ्गं , न तु नीलं तत् , व्यभिचारात् । न तर्हि शरीराजन्यत्वे व्यर्थविशेषणत्वं
तद्व्यतिरेके व्याप्यवत्ताज्ञानस्यैवाभावात् । अथाकर्तृकत्वव्याप्यस्याभावस्य व्याप्यता-
जन्यत्वप्रतियोगिकत्वमात्रेण , न तु शरीरजन्यत्वप्रतियोगिकत्वेन शरीरांशस्य
व्यर्थत्वादिति व्याप्याभावप्रतियोगितावच्छेदकतायामेवास्तु व्यर्थत्वम् । ⁴नाजन्य-
प्रतियोगिकाभावसमूहे शरीरजन्यप्रतियोगिका यावन्तोऽन्योन्याभावाः तावन्मात्र-
मेवास्तु व्याप्यं , न त्वतिरिक्तविशेषणान्तर्भावेनापि व्यर्थविशेषणत्वाद् गौरवाच्चेति ।

10

15

अन्यथासिद्धेश्चेति । लाघवाद् विशिष्टविषयत्वेनैव हेतुत्वे विशेषणविषयत्व-
मन्यथासिद्धमित्यर्थः । अथेति । पक्ष इति शेषः । अतएव वक्ष्यति—न तर्हीति ।
अन्यथा तद्व्यतिरेकेऽपि व्योमादावजन्यत्ववत्ताज्ञानसंभवादसंगतेः । न तु नीलमिति ।
रूपमिति शेषः । ⁴अकर्तृकत्वव्याप्यस्याभावस्यान्योन्याभावस्य जन्यत्वप्रतियोगिकत्वमात्रेण
जन्यत्वाश्रयप्रतियोगिकत्वमात्रेण , न तु शरीरजन्यत्वाश्रयप्रतियोगिकत्वेन , न तु
तदाश्रयप्रतियोगित्वेनेत्यर्थः । अन्यथा जन्यत्वशरीरजन्यत्वाभावयोरखण्डयोर्व्यर्थविशेषण-
त्वाभावादिति ध्येयम् । व्यक्तिलाघवमाश्रित्य समाधत्ते—नेति । ननु
जन्यत्वाश्रयप्रतियोगिकयावदन्योन्याभाववत्त्वस्य लिङ्गत्वे न व्यर्थविशेषणत्वमित्यरुचेराह—
गौरवाच्चेति । व्यक्तिगौरवादित्यर्थः । [113A] व्याप्यतावच्छेदकगौरवं दोषो न
व्याप्यगौरवम् , अन्यथा नीलधूमस्यैव हेतुत्वे धूम एव न हेतुः स्यादित्याशयेन

20

25

¹C नित्यत्वे added after प्रयत्नस्य. ²A -विशेषणविषयतया. ³A न जन्य-. ⁴A अथेति । 30

अथवाकर्तृकत्वव्याप्य- ।

- विपरीतमेव वैयर्थ्यम् । अत्राहुः—यद्यप्येवं लाघवं शीघ्रोपस्थितिकतायामेव प्रयोजकं तच्चेहभावस्य प्रतियोगिभिरूपणाधीननिरूपणतया प्रतियोगिन्येव विचार्यम् । तत्र च जन्यत्वं शीघ्रोपस्थितिकमिति गुरोरपि तदभावस्यैव शीघ्रोपस्थितिकतया प्रयोजकम् । तस्मात् शीघ्रोपस्थितिकतया विशेष्या-
 5 भावत्वेनैव व्याप्यतावगम्यते, न तु विशिष्टाभावत्वेन । क तर्हि विशिष्टा-
 भावः प्रयोजकः ? यत्र विशेषणेऽसत्यपि विशेष्याभावे सति साध्यम्, एवं विशेष्येऽसति विशेषणाभावे सति¹ साध्यम् । यथार्द्रेन्धनवह्नि²विरहादौ । न ह्यत्र केवलविशेष्यविशेषणविरहादेव धूमाभावः । तत्सद्भावेऽपि विशेषणविरहस्य धूमाभावेनानौपाधिकसम्बन्धात् । अतएव विशिष्टव्यापकता । न च विशिष्टत्वेन सर्वत्र
 10 व्यापकतां ब्रूमः, किन्तु विशिष्टस्य व्यापकतामात्रम्, नीलधूमस्यैव व्याप्यताम् । न चैवं प्रकृतेऽपि सिद्धं जन्यत्वभावेऽपि *विशे[42a]षणमात्रव्यतिरेकेण साध्य-
 सम्बन्धानिश्चयात् । अतएवाकाशक्षित्याद्यन्यतरत्वादिकमपि नाकर्तृकत्वे हेतुः । न हि क्षित्यादिना सहाकर्तृकत्वस्य कापि सम्बन्धो गृहीतः, किन्त्ववश्योप-
 सद्धान्त्याह—यद्यप्येवमिति । एतदनन्तरं तथापीत्यध्याहार्यम् । अतएव कश्चित्
 15 तथैव पाठः । तच्चेति । शीघ्रोपस्थितिकत्वमित्यर्थः । यदि चान्योन्याभावोऽप्यखण्ड एव हेतुस्तदा न व्यर्थविशेषणता । किञ्च, जन्योपाधिरेवेत्यवधेयम् । अन्वये विशिष्टस्याप्रयोजकतया यद्व्यापकत्वं तदभावे साध्ये तद्विशिष्टाभावो हेतुरित्यर्थः । आर्द्रेन्धनेति । आर्द्रेन्धन-
 विशिष्टवह्निविरहादित्यर्थः । ⁵तदिति । वह्निसदभावेऽपि आर्द्रेन्धनविरहे धूमाभाव-
 नियमादित्यर्थः । अतएवेति । विशिष्टव्यापकताग्राहकस्य कार्यकारणभा⁶वादेः सस्वा-
 20 देवेत्यर्थः । यत्र च न तद्ग्राहकं तत्र न तथेत्याह—न चेति । किन्त्विति । तद्-
 ग्राहकसत्त्वे विशिष्टस्य ⁷व्यापकतेत्यर्थः । नीलेति । यथा कस्तूरिकादहनादौ नीलधूमत्वेन व्याप्यता, न तु सर्वत्रेत्यर्थः । ननु धूमे आर्द्रेन्धनविशिष्टवह्निवत् सकर्तृकत्वे शरीरविशिष्ट-
 जन्यत्वं व्यापकं तथा च तदभावे ⁸च साध्ये तद्विशिष्टाभावः प्रकृतेऽपि हेतुरस्त्वित्यत
 आह—न चैवमिति । जन्यत्वभावेऽपि विशेष्यीभूतजन्यत्वसद्भावेऽपीत्यर्थः । *विशे-
 25 षणतेति । शरीरमात्रेत्यर्थः । साध्येति । अकर्तृक⁹संबन्धानिश्चयादित्य[113B]र्थः ।
 संबन्धाभावादिति कृते क्षित्यादौ पक्षे जन्यत्वसदभावे शरीरमात्रव्यतिरेकादेवाकर्तृकत्वसंबन्ध
 इति असिद्धिरिति परो ब्रूयादित्यत उक्तं—संबन्धानिश्चयादिति । तथा च जन्यत्वमात्रमेव
 सकर्तृकत्वव्यापकम्, अतस्तदभावमात्रमकर्तृकत्वव्याप्यं, न तु शरीरविशिष्टजन्यत्वाभाव इति
 भावः । अतएवेति । विशिष्टाभावव्या¹⁰प्यताग्राहकमानाभावादेवेत्यर्थः । न हीत्या-
 30 पाततः, वस्तुतस्तु क्षित्यादिना तस्य संबन्धनिश्चयेऽपि न तद्धेतुः । धूमालोकान्यतरत्ववदव्यर्थ-
 विशेषणत्वाच्च । अन्यथाऽकाशान्यतरत्वादिकं तत्र हेतुः स्यादिति ध्येयम् । गृहीतो
 निश्चितः । किन्त्विति । तद्वदितहेतोस्तद्ग्रहं विनाऽग्रहात्तस्योपजीव्यत्वमित्यर्थः ।

1A सति omitted. 2B वह्नि-omitted. 3B जन्यत्वाभावे. 4B जन्यलोपाधि- । 5B तदिति
 omitted. 6 B—कारणत्वादेः । 7B अव्यापक- । 8A च omitted. 9 A अकर्तृकत्व-
 35 10 A-व्यापकता- । *Rucidatta reads विशेषणता for विशेषण-

वाऽभविष्यत् असर्वज्ञकार्यं चेत्यादयो हि ते तद्विपर्ययाश्चासमर्थविशेषणत्वेन¹ प्रागेव निरस्ताः । न च प्रयत्नेन बुद्धिः साध्यते, बुद्ध्या वा प्रयत्नः, इतरव्यावृत्त्या वा अन्यतर-
व्यावृत्तिर्येन² सम्बन्धोपाधिकं³ देश्यमवकाशमासादयेत् । किन्तु धूमत्वेन⁴ इन्धन⁵-
प्रभव⁶ वह्निमत्त्वमिव कार्यत्वेन [23b] परिदृष्टसामर्थ्यकारकचक्रप्रयोक्तृमत्त्वम् । तथा च
साध्यांशयोर्ज्ञानप्रयत्नयोर्दहनार्द्रेन्धनयोरिव सोपाधिरपि सम्बन्धो हेतुं न दूषयति । तस्य

5

जीव्याकाशत्वेनेति । तदेव व्याप्यम् । अपि च, प्रतिपक्षयोस्तावत् पक्षधर्मयोर्नोभयं
व्याप्यं वस्तुभेदप्रसङ्गात् । तत्र किं कार्यत्वं स्वसाध्याविनाभूतं शरीराजन्यत्वं
वा । तत्र शरीराजन्यत्वं नाकर्तृकत्वव्याप्यम् । अजन्यत्वस्योपजीव्यत्वेन तस्यैव
व्याप्यत्वात् । तस्य च व्यभिचारित्वे व्याघाताच्च । अस्तु तदपि व्याप्यमिदं
व्यापकमपीति चेत् ? न । व्यापकतायामपि तस्योपजीव्यत्वेनान्वयात् । न च 10
शरीराजन्यत्वमेव सकर्तृकत्वव्याप्यम्, न तु जन्यत्वं तत्राप्युपजीव्यत्वेन जन्यत्वस्यैव
व्याप्यत्वाद् व्यापकत्वाच्च । अन्यथा अदृष्टजन्यत्वस्य साधनेऽपि शरीराजन्यत्वस्य
प्रतिपक्षत्वप्रसङ्गादिति । नापि शरीराजन्यत्वाभावोऽखण्ड एव हेतुः । तत्र प्रति-
योगिनि शरीरस्य विशेषणत्वान्नाभाव इति न विशेषणवैयर्थ्यमिति वाच्यम्, तत्रा-
जन्यत्वस्योपाधित्वात् । न च पूर्वसाधनव्यतिरेकस्योपाधित्वे सत्प्रतिपक्षोच्छेदः 15
स्यात् । अधिकबलेनैव नियमात् । तद्विपर्ययाच्चेति । क्षित्यादिकं न बुद्धिमद्धेतु-
कमनित्यप्रयत्नाजन्यत्वादित्यादौ व्यर्थविशेषणत्वमजन्यत्वमात्रस्यैव साध्यव्याप्यत्वा-
दित्यर्थः । न चेति । यदि प्रयत्नेन बुद्धिं बुद्धिनिवृत्त्या स्वा प्रयत्ननिवृत्तिं साधयेत्
तदा ज्ञानसम्बन्धे प्रयत्नगतं कार्यत्वमुपाधिः स्यात् । न चैवमपितु यथा धूमेनैक-
दैर्वाद्देन्धनप्रभववह्निमत्त्वं साध्यते, तथा कार्यत्वेनैकदैव बुद्धिप्रयत्नसाधनमित्यर्थः । 20
तथाचेति । ज्ञानप्रयत्नयोर्मिथः सोपाधिसम्बन्धशालित्वेऽपि कार्यत्वेन सह निरु-
पाधिसम्बन्धत्वात् । किञ्च, कार्यत्वादेकैकजन्यत्वं सिद्धयर्थोत्थिततयजन्यत्वं

तस्य चेति । अजन्यस्यापि सकर्तृकत्वप्रसङ्गे व्याघातादित्यर्थः । अस्तित्वेति । तद्व-
व्याप्यमेवेदं समव्याप्तमेवेत्यर्थः । समव्याप्तिरपि लाघवादजन्य⁹त्व एवेत्याह—व्यापक-
तायामपीति । सकर्तृकत्वव्याप्यमिति । तत्समव्याप्तमित्यर्थः । तथा च 25
तदभाव एव अकर्तृकत्वसमव्याप्तो, न तु जन्यत्वाभाव इत्यर्थः । उपाधित्वादित्युपलक्षणम् ।
¹⁰अप्रयोजकत्वाच्चेत्यपि द्रष्टव्यम् । अधिकेति । साध्यव्यापकसाधनाव्यापकत्वेनेत्यर्थः । तथा
च यत्र न तथात्वं तत्र सत्प्रतिपक्षः स्यादेवेति भावः । तथेति । ज्ञानादिमत्त्वेनैव
कार्यमात्रजनकत-[114a]या विशिष्टव्यापकत्वादिति भावः । आर्थसमाजमहिम्ना वा विशिष्ट-

1A विशेषणत्वेन. 2C एतत्सम्बन्धोपाधिकत्वं 3C चोद्यमव-. 4C धूमवत्त्वेन. 5C 30
आद्देन्धन-. 6C दहनवत्त्व-. 7B. भाव- omitted. 8A एव omitted. 9A लाघवादन्व एव
इत्याहुः । 10 B प्रयोजक- ।

साध्यसम्बन्धे निरुपाधिकत्वादिति । ननु कारणविशेषादवश्यं कार्यविशेषेण भवितव्यम् । अस्ति च केषुचिच्छरीरं कारणं ततोऽ[पि] विशेषः स्यात् । अवश्यं चैतदभ्युपगन्तव्यम् । अन्यथा शरीरकर्तृत्वानुमानं न स्यात् । स च विशेषो यद्दृष्टेरक्रियादर्शिनोऽपि कृतबुद्धिस्तु-
 5 पद्यते । [तद्] इत्यदूरविप्रकर्षेणोच्यते । ततः स एव कर्तारं प्रयोजयति । कार्यत्व-
 सामान्यं तु तत्प्रयुक्तां व्याप्तिमुपजीवतीति न विशेषस्य विशेषं प्रत्येव प्रयोजकत्वे सामान्यं
 प्रत्यनुपाधित्वात् । अन्यथा घटत्वादिष्ववान्तरविशेषेषु यद्दृष्टेरित्याद्युपलक्षितोऽपि
 विशेषस्तत्प्रयुक्तां व्याप्तिमुपजीवतीत्यप्रयोजकः स्यादिति यत् किञ्चिदेतत् । तर्कस्तु

सिध्यति । समाजस्यार्थतया मिथोऽपेक्षाकृतत्वाभावादिति भावः । अवश्यमिति ।

कार्यविशेषस्याकस्मिकतापत्तेरित्यर्थः । ततो विशेष इति । यदवच्छिन्ने

10 कार्ये शरीरस्य कारणत्वं स जातिविशेषः कार्यविशेषे-
 ऽस्ति । तथा च स एव सकर्तृकत्वप्रयोजनकत्वेनोपाधिरित्यर्थः ।
 अन्यथेति । कार्यत्वाच्छरीरजन्यत्वं नानुमेयं क्षित्यादौ व्यभिचारादिति शरीर-
 जन्यत्वव्याप्यं तदभ्युपेयमित्यर्थः । ननु घटत्वादिभिः शरीरजन्यत्वमवसीयते
 अननुगतस्यापि जन्यतावच्छेदकत्वात् । न च त एवोपाधयः प्रत्येकसमुदायाभ्यां
 15 साध्याव्यापकत्वादित्यत आह—सर्वेति । अदूरविप्रकर्षात् सान्निध्यात् घ[42b]टा-
 दय इति शरीरप्रयोज्या इत्युच्यन्ते । न तु स्वरूपतः । तेषामव्यापकतया शरीरजन्यनिष्ठ-
 कार्यतानवच्छेदकत्वात् । अतो यद[व]च्छेदकं तद् यद्दृष्टेरक्रियादर्शिनोऽपि इत्यने-
 नोपलक्ष्यत इत्यर्थः । विशेष्यस्येति । कारणैक्यात् कार्ये अनुगतधर्मो भवति
 इति न नियमः । कर्मजन्यसंयोगविभागयोरेव व्यभिचारादिति घटत्वादिभिरेव
 20 विशेषेः शरीरजन्यत्वानुमित्युपपत्तेर्न तत्र जातिविशेषे मानमित्यर्थः । अन्यथेति ।
 यदि 'जातिविशेषोऽस्तीति सामान्यमप्रयोजकं तदा सोऽपि जातिविशेषो न शरीर-
 जन्यत्वव्याप्यः, घटत्वादीनामैव तत्प्रयोजकत्वेनोपाधित्वादित्यर्थः । तर्कस्त्विति ।

विवादपदं कर्तृजन्यं यदि न स्यात्, जन्यं न स्याद्, व्योमवदित्यर्थः । ननु शरीर-
 जन्यत्वमुपाधिरस्तु । न च पक्षमात्रव्यावर्तकविशेषणवत्त्वात् 'साधनविशेषणवत्तुल्य'³-
 योगक्षेमत्वाच्च तन्नोपाधिः, प्रकृते तादृशानुपाधिताबीजस्य साध्यव्यापकताग्राहकमाना-
 25 भावस्याभावात् । शरीरसहकृतस्यैव कर्तुः कार्यजनकतया कार्यकारणभावस्य साध्य-
 व्यापकताग्राहकत्वात् । अत एव बाधोन्नीतपक्षे तरे वह्निमत्त्वेन धूमवत्त्वे साध्ये
 आर्द्रेऽन्यनप्रभववह्निमत्त्वं रसवत्त्वेन जलस्य गन्धवत्त्वे साध्ये पृथिवीत्वमुपाधि-

बुद्धिस्तथापि नोक्तदोष इत्याह—किञ्चेति । आकस्मिकत्वेति । कारणविशेषस्य तदप्रयोज-

30 कत्व इति शेषः । प्रत्येकेति । न च शरीरजन्यतावच्छेदकमुपाधिरस्तु, तथाच नोक्तदोष
 इति वाच्यम्, शरीरजन्यत्वस्यैव तथात्वापत्तेरिति भावः । घटत्वादय इति । तथा च
 तदित्यादिमूलस्य घटत्वादिकं शरीरप्रयोज्यमित्युच्यते तत्प्रयोज्यजातिविशेषसान्निध्यादित्यर्थः

1A जाति omitted. 2B साधनविशेषितत्वात्, 3B साधन added before तुल्य

4 B -जन्यतावच्छेदकस्यैव ।

यदि कार्यं कर्तारमतिपतेत् , तत् कारणान्तरमप्यतिक्रामेत् । तथा च कार्यत्वमेव हीयत इति संक्षेपः । विस्तरस्तु **न्यायकुसुमाञ्जलावात्मतत्त्वविवेके** चाध्यवसेय इति । अस्तु तावदेवम् । विशेषस्य तु कुतः सिद्धिः ? यथा ह्यप्रतीतेन विरोधादि प्रत्येतु-मशक्यम् , तथा तस्य साधनमप्यशक्यम् । लब्धरूपं हि क्वचित् किञ्चिद्विधीयत इति चेत् ? न । साधनसामान्यसम्बन्धबलेन साध्यसामान्यविधावुपक्रान्ते तत्सहकारिपक्षधर्मताबलेना-प्रतीते विशेषे पर्यवसानात् । सामान्यसङ्गतिबलप्रवृत्तानां पदानामाकाङ्क्षादिसहकारिलब्धे-
5 डलौकिक इव वाक्यार्थ इति प्रमाणवृत्तम् । अन्यथा न किञ्चित् क्वचिदप्रतीतं प्रतीयेतेति ।

अत्र **कश्चिदाह** । कृतं तर्हि केवलव्यतिरेकिणा अन्वयिन एवाष्टद्रव्यातिरेकादे-
रप्यसिद्धेः² ।

तदसत् । आकाङ्क्षानुपपत्तिभ्यां विशेषव्यवस्थापनात् । शाब्दो ह्यर्थो यावता विना नान्वयमुपैति तावन्तमनालम्ब्य प्रतीतेरपर्यवसानमत्राकाङ्क्षेत्युच्यते । तावान्वयि-
रन्वयिनः । तत्प्रतीतौ पर्यवसितायां क्वचिद्विशेषे प्रमाणान्तरबाध्येऽनुपपत्तिश्च तावती

र्भवति, तेषां साध्यव्यापकताग्राहकमानसत्त्वादित्यत आह—**विस्तरस्त्विति** । शरीर-
जन्यत्वं नोपाधिः , हस्तादिजन्यकार्यं साध्याव्यापकत्वात् , साक्षात्प्रयत्ना-
धिष्ठेयजन्यत्वस्य च साधनव्यापकत्वात् । अदृष्टपरमाण्वादीनामीश्वरेण साक्षात्-
प्रयत्नाधिष्ठानादित्यन्यत्र विस्तर इत्यर्थः । **विशेष्यस्य त्विति** । नित्यज्ञानत्वा-
शरीरित्वादेः कथं सिद्धिस्तेन समं व्याप्यग्रहादित्यर्थः । तथेति । साध्यप्रसिद्धे-
रनुमानाङ्गत्वादित्यर्थः । **सामान्येति** । सामान्यग्राहकस्यापि मानस्य सहकारि-
विशेषाद्विशेषबुद्ध्युत्पायत्वं पदार्थमात्रशक्तानां पदानां पदार्थसंसर्गधीजनकत्ववत् ।
प्रकृते पक्षधर्मता सहकारिणी तत्र योग्यतादिरिति विशेष इत्यर्थः । **कृतं तर्हीति** ।
सामान्यतो दृष्टान्वयिपूर्वकं व्यतिरेक्यपि ³नातिरिक्तं मन्तव्यम् । इच्छा क्वचिदाश्रिता
गुणत्वादिति सामान्यतो दृष्टेनैव पृथिव्याद्यष्टद्रव्यवृत्तित्वबाधसहकृतेन तदतिरिक्तद्रव्य-
वृत्तित्वसिद्धेरित्यर्थः **आकाङ्क्षेति** । ⁴विशेषमनादाय सामान्याप्रतीतिराकाङ्क्षा,
सामान्यप्रतीतौ सत्यां प्रतीतविशेषबाधेनाप्रतीतविशेषकल्पनानुपपत्तिरित्यर्थः⁴ । तदेव
स्पष्टयति—**शाब्दो हीति** । [43a] अन्वयिनि पक्षादन्यत्र लिङ्गव्यापकतया प्रतीतस्य
25

पर्यवस्यतीति भावः । न स्वरूपतः न मुख्यतः । ननु तथैव किन्न ⁵स्यादित्यत आह—**तेषामिति** ।
सति सम्भवे अनुगतस्यैव तथात्वादित्याशयः । अत एव तदसंभवं दर्शयति—**कारणैक्या-**
दिति । यत्नान्तरस्याभावादिति भावः । ननु कारणान्तरस्य यत्नादेरतिक्रमादिष्टापत्तिरित्यन्यथा
व्याचष्टे—**चिवादपदमिति** । **साक्षात्प्रयत्नेति** । यद्यपि चेष्टाश्रयजन्यत्वेनोक्तदोषस्तथापि

अनुमानप्रकाशे द्रष्टव्यम् । व्यतिरेकिमात्रोच्छेदापत्तेराह—**सामान्येति** । 30

1C कार्यत्वादेव. 2C -रपि सिद्धेः । 3B नाधिकं. 4B विशेषकल्पनमनुपपत्तिरित्यर्थः ।

5 A. स्वात् omitted.

- सीमा व्यतिरेकिणः । तदत्र नगादिद्व्यणुकपर्यन्तपक्षीकरणे तत्कारणपरमाण्वादि-
विषयं ज्ञानं यदि न स्यात्, कः शब्दार्थो नगसागरादि सकर्तृकमिति । परिदृष्टसामर्थ्य-
कारण[क ?]चक्रप्रयोक्तुः कर्तृशब्दवाच्यत्वात् । एवं सर्गादिकार्यपक्षीकरणे तत्काले यदि न
शरीराद्यनपेक्षं ज्ञानं कोऽर्थः सर्गादि कार्यं बुद्धिमत्पूर्वकमिति । सर्गसन्निहितो हि
5 शरीरेन्द्रियविषयग्रामविरहोपलक्षितः कालः सर्गादिरित्युच्यते । तस्मात् विशेषप्रतीत्या
सामान्यप्रतीत्यपर्यवसानादिह पक्षधर्मतासहायात् कार्यत्वादेव नित्यसर्वशक्तृत्वसिद्धिः ।
इच्छादयः क्वचिदाश्रिताः कार्यत्वाद् गुणत्वाद्वा इत्यत्र तु अष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यपारतन्त्र्यम-
प्रतीत्य शाब्दोऽर्थो न प्रतीयत इति नास्ति । न हि आश्रयादिशब्दाः क्षित्यादिव्य[ति]-
रिक्तार्थाः क्षित्यादिविरुद्धार्था वा येन त[24a]त्प्रतिक्षेपनियमेनेच्छादिपदार्थानामन्वयः ।
10 प्रमाणान्तरबाधपर्यालोचनानुपपत्तिरन्यदेतदिति ।

- ‘साध्यसामान्यस्य पक्षसम्बन्धमात्रं सिध्यति तावतैव पक्षे साध्यबुद्ध्यपपत्तौ पक्ष-
धर्मताया उपपन्नत्वात् अन्वयिपूर्वव्यतिरेकिणि न पक्षादन्यत्र प्रतीतस्य पक्षसम्बन्धः
सिध्यति ; किन्तु सामान्यतो दृष्टानुमानविषयीकृतस्यैव प्रतीतचरयावद्भक्त्यविशेष-
बाधकसन्दर्शनानुपपत्त्या’ तदतिरिक्तविशेषनिष्ठत्वसिद्धिरित्यर्थः । ‘उक्तं तत्’
15 प्रकृते योजयति—‘तदत्रेति । अस्मदाद्यकर्तृकेषु सर्गादिद्व्यणुकादिषु ज्ञानादिजन्यत्वं
‘ज्ञानस्य सर्गादिकालीनपरमाण्वादिविषयत्वं’ विना न प्रतीयते इति सर्गादि-
कालीनत्वमेव ज्ञानस्य नित्यता ‘परमाण्वादिविषयवत्’ ‘सर्वविषयता इत्यर्थः । किं च
ज्ञानस्य प्रतिनियतविषयत्वं कारणाधीनं, नित्ये तु ज्ञाने तदभावात् सर्वविषयतैवोचिता ।
सप्तपदार्थप्रतिपादकवेदकर्तृकत्वादपि तस्य सर्वविषयता । इच्छादय इति ।
20 यत्र पृथिव्यादिवृत्तित्वबाधकारानन्तरं द्रव्यत्वग्राहकसामान्यतोदृष्टावतारस्तत्रा-
तिरिक्तद्रव्यवृत्तित्वमज्ञात्वा ‘द्रव्यवृत्तित्वं ज्ञातुमशक्यमिति तत्र सामान्यतोदृष्टादेव
विशेषसिद्धिरिति । न केवलव्यतिरेकावतारः । वस्तुतस्तु पक्षधर्मताबलादपि साध्य-
विशेषसिद्धौ विशेषोऽपि सामान्येन रूपेण भासते । अनुमितेर्व्यापकत्वावच्छेदक-
प्रकारत्वनियमात् । विशेषप्रकारिका तु प्रतीतिः सर्वत्र व्यतिरेकसाध्यैवेति तद्वश्यं
25 मन्तव्यमिति भावः ।

- किन्त्विति । अष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्य¹⁰त्वादिप्रकारकप्रतीत्यर्थं व्यतिरेक्यादर आवश्यक इति
भावः । सर्गादिकालीनत्वमेवेति । प्रकृतानुमितिविषयतयाऽभ्युपगम्यत इति शेषः ।
अन्यादृशी च सामान्यान्तरादेव सिध्यतीति भावः । तदेवाह [114b]—किञ्चेति ।
तत्प्रकारकप्रतीतिमनभ्युपेत्य प्रकारान्तरोपस्थितस्यानुमितिप्रकारकत्वमभ्युपेत्यैवेति ¹ बोध्यम् ।
30 एतदस्वरसादेवाह—वस्तुतस्त्विति ।

1B साध्य omitted. 2B-पूर्वक—, 3B बाधकस्य द¹नादनुपपत्त्या. 4B एतत्. 5A तत्रेति. 6B ज्ञानस्य सर्गादिकालीनत्वपरमाण्वादिविषयत्वेन. 7B परमाणुविषयतयेव. 8B सर्वविषयम्. 9B द्रव्यवृत्तित्व omitted. 10 B-द्रव्यादिप्रकार- । 11 B—ध्येयम् ।

आकाशनिरूपणप्रसङ्गेन कालदिशोरूपन्यासः । “आकाशकालदिशामि”ति ।
पारिभाषिकयो निमित्तमन्तरेण शृङ्गग्राहिकतया तिस्रः संज्ञा भवन्ति । आकाशं कालो दिगिति ।

काल-दिशोरूपन्यासं समर्थयति—आकाशेति । ग्रन्थलाघवाय
तत्राप्याकाशतुल्यतया पारिभाषिकेव संज्ञेति च बोधितमित्यर्थः ।
निमित्तमिति । प्रवृत्तिनिमित्तं विनैवेत्यर्थः । प्रवृत्तिनिमित्तत्वं शक्यत्वे शक्यवृत्ति- 5
त्वे च स्वभिन्नशक्यानधिकरणत्वं, न तु शक्यवृत्तित्वे सति शक्यानाश्रयत्वं केवलान्व-

शक्यत्व इति । एतच्च ¹द्रव्यपदशक्य²द्रव्याद्याकृतौ शब्दाश्रयत्वे चाति-
व्याप्तिवारणाय । यत्राकृतिव्यङ्ग्या जातिः प्रवृत्तिनिमित्तं तत्र घटादिपदे तदाकृतेः शक्यत्वात्तत्राति-
व्याप्तिरित्यत उक्तं—शक्यवृत्तित्वम् इति । द्रव्यपदशक्यद्रव्य एवातिव्याप्तेराह—शक्या-
नधिकरणत्वम् इति । तच्च शक्यद्रव्यत्वाधि³करणमेवेति तन्निरासः । एवं च केवलान्वयिरूपे 10
वस्तुपदादिप्रवृत्तिनिमित्तेऽव्याप्तिस्तस्य शक्यत्वाधिकरणत्वादत उक्तं—भिन्नेति । स्वभिन्ने-
त्यर्थः । क्वचित्तथैव पाठः । ननु केवलान्वय्यन्तराधिकरणतया तथापि⁴ तत्राव्याप्तिः ?
न स्वपदेन केवलान्वयिधर्म एव विवक्षित⁵ इति वाच्यम्, प्रमेयत्वत्वादि⁶ केवलान्वयिधर्म-
त्वादिशक्याधिकरणतया दोषतादवस्थ्यादिति चेत्, न । स्वभिन्नेत्वादिना शक्ये तत्पदजन्य⁷
ज्ञाने स्वभिन्नाविशेष्यत्वस्य विवक्षितत्वात् । न च प्रमेयपदादिभ्यः प्रमेयत्वमभिधेयत्वादि विशेष्य- 15
तयोपस्थितं भवति, यथा द्रव्यपदाद् द्रव्य⁸पदत्वविशेष्यतया द्रव्यं तत्र प्रमेयत्वस्य
प्रका[115a]रतया तद्विशेषणतयैवोपस्थिते (: ?) । न चैवं स्वभिन्नेति
व्यर्थम् । प्रमेयमात्रस्यैव तत्पदजन्यज्ञाने विशेष्यतया स्वस्यापि स्वविशेष्य-
तयोपस्थितेरव्याप्तितादवस्थ्यात् । न चैवमपि स्वभिन्नवैशिष्ट्यविशेष्यतया दोषतादवस्थ्यात्
वैशिष्ट्यस्याविशेषणतया तद्विशेष्यतया तस्यानुपस्थितेः । नन्वेवमपि वैशिष्ट्येऽतिव्याप्तिरिति चेत्, 20
न । शक्यवृत्तित्वेन शक्यवैशिष्ट्यनिरूपकत्वस्य विवक्षितत्वात् । न च वैशिष्ट्यमपि शक्यं, तथा
च नोक्तदोषः । न चैवमाद्यपदं व्यर्थं, शब्दाश्रयत्वादिवैशिष्ट्यस्याशक्यतया च¹⁰ त¹¹त्र एव तद्व्या-
वृत्तेरिति वाच्यम्, शक्यत्वस्य शक्तिजन्योपस्थितिर्विषयत्व¹²परत्वात् । तस्य च शब्दाश्रयत्व-
वैशिष्ट्येऽपि सत्त्वात् । न चै¹³वमपि मूर्तपदादिप्रवृत्तिनिमित्तस्यावच्छिन्नपरिमाणस्यैकदेशेऽ-
वच्छिन्नत्वादव्याप्तिः, शक्यवैशिष्ट्यस्य शक्तिविशेष्यवृत्तित्वेनापि विशेषणात् । साक्षात्त्वमपि 25
वैशिष्ट्यविशेषणमतो न घटाद्याकृतावतिव्याप्तितादवस्थ्यम् । न चावच्छिन्नत्वादिविशेष्यतया
परिमाणस्य तत्रोपस्थितेस्तत्राव्याप्तिरिति वाच्यम्, स्वविशेषणीभूयस्त्वभिन्नविशेष्यं
तत्त्वाभावस्य विवक्षितत्वात् । परिमाणस्य च तत्र परविशेषणत्वात् । यावति
प्रवृत्तिनिमित्तत्वमभिप्रेतं तद्विन्नविशेष्यत्वं वा विवक्षितं तच्च तत्राप्यस्ति ।
अवच्छिन्नत्व[115b]स्या¹³पि तत्र प्रवृत्तिनिमित्तभूतत्वात् । अत एव 30

1 A द्रव्यपदाशक्य— 2 B द्रव्याकृतौ । 3 B—द्रव्यत्वादिकरण— 4 B—तथापि omitted.
5 B विवक्षितः omitted. 6 A -आदि-omitted. 7 B- जन्य-omitted. 8 B- पदत्व-
omitted. 9 B वैशिष्ट्यवैशिष्ट्यमपि । 10 B च omitted. 11 B इत । 12 B-विषयपर- । 13 B
एवमपि omitted. 14 A -स्या-(?) omitted.

कुतो हेतोरित्यत आह—अपरजात्यभावे सतीति । अपरजातीनामाकाशत्वादीनामभावादित्यर्थः । तदेव कुत इत्यत आह—एकैकत्वाद् व्यक्तिभेदाभावात् । “नित्यमेकमनेकवृत्ति सामान्यमि”ति लक्षणव्याघातेन स्वरूपव्याघातादिति भावः । तथापि पारिभाषिकत्वमनुपपन्नमतीन्द्रियत्वेन स्वरूपनिर्देशानुपपत्तेः । यः शब्दाश्रयस्तदाकाशमित्येवं

- 5 यिन्यव्याप्तेः । आकृतिश्च न शक्यवृत्तिः । अवयवसंयोगरूपत्वात् । द्रव्यस्य द्रव्यपद-
शक्यत्वे शक्यवृत्तित्वे सत्यपि शक्यानाश्रयत्वं नास्ति, शक्यद्रव्यत्वाश्रयत्वात् ।
शक्यतावच्छेदकधर्मत्वं वा तत्त्वम् । शृङ्गग्राहिकयेति । व्यक्तिविशेष एव
शक्तिर्यथेयं व्यक्तिश्चैत्रपदबोध्येत्यर्थः । व्यक्तिभेदाभावादिति । आकाशमात्र-
वृत्तिधर्मो न जातिरेकमात्रवृत्तित्वात्, रूपवत् । तथापीति । प्रत्यक्षेण शक्या
10 असाधारणव्यक्तेरुपस्थितिं विना कथं पारिभाषिकी संज्ञा, आकाशस्यातीन्द्रिय-
त्वादित्यर्थः । ननु प्रत्यक्षेण तदुप[43b]स्थितिं विनापि व्यावृत्तव्यक्त्युपस्थितिः
शब्दाश्रयत्वेनैव स्यात् तदुपस्थितिमात्रस्य तन्त्रत्वादित्यत आह—यः शब्दाश्रय इति ।
एवं शब्दाश्रयत्वमेवोपस्थितत्वाप्रवृत्तिनिमित्तं स्यादिति पारिभाषिकत्वव्याघात इत्यर्थः ।
शब्दाश्रयत्वमशक्यत्वान्न प्रवृत्तिनिमित्तम् धर्मिव्यावर्तक(?)नाश्रयपरिचायकत्वमात्रोपक्षेण-
15 समवेतपदप्रवृत्तिनिमित्तसमवायाव्याप्तिरपास्ता । यत्तु स्वभिन्नसमवायत्वादिविशेष्यतया
तत्राव्याप्तिवारणाय शक्यत्वेनापि स्वभिन्नं विशेषणीयं, समवायत्वं च न शक्यम्, आकाशत्व-
स्येवाशक्यस्यापि तस्योपस्थितिसंभवादिति तच्चिन्त्यम् । मूर्त्तपदवदुक्तरीत्याऽव्याप्तिरसंभवे
तद्विशेषणवैयर्थ्यात् । तथा सत्याकाशपदे आकाशातिव्याप्तिप्रसङ्गाच्च । न च शक्यवृत्तित्वे सतीत्यपि
विशेषणम्, उक्तेनैवोपपत्तौ व्यर्थविशेषणत्वात् । यच्चोक्तं समवायत्वमाकाशत्ववन्न शक्यमिति
20 तच्चिन्त्यम्, समवायपदे तथात्वेऽपि समवेतपदे तथात्वाभावात् समवेतानाम³नन्तानामनुगतत्वे-
नाननुगततया समवायत्वविशिष्टस्यैव प्रवृत्तिनिमित्तत्वेन शक्यत्वात् । यदि च समवेते⁴ति वाक्यं
न पदं, तदा सर्वं समञ्जसमेवेति संक्षेपः । आकृतिश्चेति । घटाद्याकृतिरित्यर्थः ।
यद्यपि शक्यसंयोगानामनुगतत्वेन अवयवसंयोगत्वेन कपालसंयोगत्वादिना वा तत्र शक्ति-
ग्रहादवयवस्यापि शक्यत्वमुचितम्, अन्यतरकर्मजत्वादिना संकरेण जातिविशेषस्य तथात्वा-
संभवात्, तथापि न शक्यवृत्तिरित्यस्य न शक्तिविशेष्यवृत्ति⁶शक्त्यपस्थाप्यसाक्षाद्वैशिष्ट्य-
25 निरूपिकेत्यर्थः । अवयवसंयोगात्मिकाया⁷[89b, L. 10]स्तस्याः शक्तिविशेष्ये साक्षाद्वै-
शिष्ट्याभावात् । तथावयवस्य शक्यत्वेऽप्यदोषः । बुद्धिस्थत्वादिवदनुगमकत्वेऽपि न तत्र
शक्तिरित्यप्याहुः । शक्त्यवच्छेदक इति । यद्यप्यवच्छेदकत्वमनतिरिक्तवृत्तित्वादिकमति-
प्रसक्तं, तथापि स्वरूपसंबन्धवि[90a]शेषस्तथा, स च नान्यत्रेत्याहुः । वस्तुतस्तु शक्ति-
30 जन्योपस्थितिप्रकारकत्वमित्यर्थः । न चाकृत्यादावतिव्याप्तिः । शक्तिविशेष्यवृत्तिसाक्षाद्वै-
शिष्ट्यनिरूपकत्वे सतीत्यपि विशेषणात् । तज्जाति(न जाति ?)रिति । जातिपदवाच्येत्यर्थः
अन्यथाऽसमवेतत्वे बाधादनेकसमवेतत्वे सिद्धसाधनात् । नित्यत्वाभावे क्वचिद्बाधात्,
क्वचित् सिद्धसाधनादिति भाव एवेति । नानावृत्तित्वाभावादित्यर्थः । अशक्यत्वादिति ।

1B वच्यतेत्यर्थः.

2B शक्यासाधारण.

3B -नामनुगतत्वेनानुगततया समवायत्व-

35 4A इति omitted. 5B -नामनुगत। 6B -वृत्तिलशक्त्युप-। 7 MS. A ends with
अवयवसंयोगात्मिकाया-। Then the text is taken from MS., B. fol 89b., l. 10.,
beginning from-सत्याः ।

तु शब्दाश्रयत्वमेव स्यादुपाधिः । न । शब्दाश्रय[त्व ?]स्य उपलक्षणतया तटस्थत्वात् ।
अयमसौ देवदत्त इतीदं तावत् । अन्यथा “शब्दगुणमाकाशमि”ति सहप्रयोगो न स्यात् ।
यद्येवम्, आकाशादिशब्देभ्यः परस्य त्वतलादेर्निरर्थकत्वमापद्येत इति चेत्, न । आकाशस्य

त्वेन शक्तिबहिर्भावादित्याह—शब्दाश्रयस्येति । इदं तावदिति । यथा इदन्त्वेनैव
परिचिता असाधारणव्यक्तौ देवदत्तसंज्ञा न त्विदमपि शक्यमित्यर्थः । अन्यथेति । 5
यदि शब्दाश्रयत्वं प्रवृत्तिनिमित्तं स्यात्तदाकाशपदेनैव शब्दाश्रयत्वस्याप्युपस्थितिरिति
पौनरुक्त्यं स्यादित्यर्थः । यद्येवमिति । “तस्य भावस्त्वतलावि”त्यत्र भावशब्देन
प्रवृत्तिनिमित्तधर्माभिधानादाकाशपदेन च तदभावादित्यर्थः । आकाशस्येति ।
यथा तत्र भेदाभावात्तत्सम्बन्धाभावेऽपि सम्बन्धमुपचर्य प्रयोगस्तथात्रापि प्रवृत्ति-
निमित्तमुपचर्य त्वतलोः प्रयोग इत्यर्थः । ननु यदि शब्दाश्रयत्वं न प्रवृत्तिनिमित्तं 10
तदाकाशपदान्निर्विकल्पकं स्यात् धर्मिमात्रविषयत्वात् । अथ शक्तिग्रहकाले नियमतो
यद्धर्मवत्त्वेनोपस्थित एव धर्मिणि यत्र पदे शक्तिग्रहस्तत्पदात् तदशक्यमपि संस्कारा-
दुपतिष्ठते । अतः शब्दाश्रयत्वमशक्यमपि तत्पदादुपतिष्ठते । न चैवं घटत्वाद्युप-
स्थितिरपि तथैवास्तु इति तत्रापि शक्त्यभावापत्तिः । घटपदान्नियमतो घटत्वोपस्थिते-
स्तत्र शक्तिः । आकाशपदात्तु न शब्दाश्रयत्वमादायैवोपस्थितिः । अष्टद्रव्यातिरिक्त- 15
द्रव्यत्वेनाप्युपस्थितेः । अत्र वदन्ति सहप्रयोगानुपपत्तिरत्र मानम् । स च शब्दगुणो
धर्मी आकाशपदवाच्य इति मूढप्रबोधपरत्वेनान्यथासिद्धः । गृहीतसंगतिं प्रत्येतादृश-
प्रयोगोऽसिद्ध एव । नापि नियमेन शब्दाश्रयत्वस्यानुपस्थितिरप्रवृत्तिनिमित्तत्वे मानं

प्रवृत्तिनिमित्तत्वस्य वाक्यगर्भत्वादिति भावः । पौनरुक्त्यमिति । यद्यपि तस्याप्रवृत्ति-
निमित्तत्वेऽपि नियमत आकाशपदादुपस्थित्या पौनरुक्त्यं समानं तथाप्यप्रवृत्तिनिमित्तत्वे 20
नियतोपस्थित्यभावेन सहप्रयोगस्थले अष्टद्रव्यान्यद्रव्यत्वादिनोपस्थितिर्मन्तव्या, प्रवृत्तिनि-
मित्तत्वन्तु नियतोपस्थितिकत्वान्नैवमिति भावः । यथेति । एतच्चाभ्युपेत्योक्तम् । वस्तु-
तस्तु त्वतलोर्न प्रवृत्तिनिमित्तवाचकत्वं वाक्योत्तरवर्तितदण्डित्वादित्वतलोर्व्यभिचारात्, किन्तु
यत्पदजन्योपस्थितौ यः प्रकारः स एव तत्पदोत्तरभावप्रत्ययेनोच्यते । तथा चाशक्यस्यापि
शब्दाश्रयत्वादेस्तथात्वात् तद्वाप्यत्वमविरुद्धमिति बोध्यम् । अथेति । यद्यप्येवं न प्रकृत- 25
सङ्गतिरनियतोपस्थितिकत्वेन शब्दाश्रयत्वस्यानुपदमग्रेऽभिधानात्; तथापि यद्धर्मोपस्थितिः
शक्तिग्रहे प्रयोजिका तदशक्यमप्युपतिष्ठत इत्यत्र तात्पर्यम् । घटपदादिति । पदान्नियतोपस्थितेः
शक्तिसाध्यत्वनियमात् । कथमन्यथा योगरुद्धिरिति भावः । सहेति । तथाच नियतोप-
स्थितिकशब्दाश्रयत्वं शक्यं चेति भावः । अभ्युपेत्याह—नापीति । वस्तुतो लाघवमेव

स्वरूपमिति वदौपचारिकत्वाद्वावृत्तिपरत्वाद्देति । तस्य द्रव्यत्वव्यवस्थितये स्वरूप-
स्थितये च गुणानाह—¹तन्नेति । तास्वाकाशकालदिक्षु मध्ये आकाशस्य शब्देन
स्वरूपं संख्यादिना द्रव्यत्वं च व्यवस्थाप्यते । अरूपतया चक्षुषस्तत्त्वाप्रवृत्तेः । तस्य रूप-
योग्यतामुपादायैव द्रव्यग्राहकत्वात् । अन्यथा आत्मनोऽपि चाक्षुषत्वप्रसङ्गात् ।

- 5 ²विनिगमकाभावेनाक्षादिपदवन्नानार्थत्वेनाप्युपपत्तेः । न च तदेव सर्वविशेषाः नियमेन
प्रतीयेरन्निति वाच्यम् । व्युत्पन्नं प्रतीष्टत्वात् । अव्युत्पन्नं प्रति कारणाभावात् ।
एकस्यां व्यक्तौ नानेकं प्रवृत्तिनिमित्तमित्यपि नास्ति, मानाभावात् । न च भिन्न-
प्रवृत्तिनिमित्ततायां व्यक्तिभेदापत्तिः । आत्मपदप्रवृत्तिनिमित्तयोरात्मज्ञानत्वयो-
र्भेदेऽपि तदभावात् । किं च त्वतलोर्मु[44a]ख्यार्थत्वेनैवोपपत्तौ उपचरितार्थत्वे
10 मानाभावः । तस्मात् पूर्वापरितोषादाह—**व्यावृत्तीति** । व्यावृत्तिपदेनासाधारणो
धर्मः शब्दाश्रयत्वमुपलक्ष्यते । **अपोहवाद**निरासात् अष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यत्वं न
तथा गौरवात् । **केचित्तु** शब्दाश्रयत्वादीनामाकाशवृत्तिधर्मत्वेनाभिधानम् ,
³शब्दाश्रयत्वादिना ⁴वा ? नाद्यः । तदा ह्याकाशमात्रवृत्तिधर्मत्वं प्रवृत्तिनिमित्तं
स्यान्न तु धर्मः । नान्यः । नियमेनानुपस्थितेः । अतः प्रवृत्तिनिमित्तं विनैवा-
15 काशादीनामाकाशादिपदेनाभिधानं पदादपि निर्विकल्पकमिष्यत एवेत्याहुः । नन्वाकाशं
चक्षुर्ग्राह्यं न शब्दलिङ्गानुमेयमित्यत आह—**अरूपतयेति** । अरूपिद्रव्यतयेत्यर्थः ।
अन्यथा रूपादौ व्यभिचारात् । आकाशं न चाक्षुषं बहिरिन्द्रियग्राह्यं वा अरूपद्रव्य-
त्वादात्मवदिति प्रयोगः । न चासिद्धो हेतुः, नीलमाकाशमिति प्रतीतेरिति वाच्यम् ।
मेरोरिन्द्रनीलप्रभाया नैल्याभावात् । अन्यथा सन्निहिताकाशेऽपि तज्ज्ञानापत्तेः ।

- 20 विनिगमकं वक्ष्यति—**आत्मपदेति** । एतदप्यभ्युपगमवादेन । वस्तुतो लाघवादात्मत्व-
मात्रप्रवृत्तिनिमित्तम् । अत एवास्वरसादाह—**किं चेति** । नन्वेवं **मूल**विरोधः ।
सप्रवृत्तिनिमित्तत्वे तस्यौपचारि[90b]कत्वाभावादित्यत आह—**तस्मादिति** । न चैवं
पारिभाषिकत्वविरोधः । एकव्यक्तिमात्रवाचकतया तथाभावात् । **भाष्यानुसार-**
मतान्तरमाह—**केचिन्निविति** । अत्रेदमनभिमतिबीजं पदान्निर्विकल्पकमसंभवि । तज्जन-
25 कानुभवस्य सविकल्पकतया ततः समानप्रकारकस्मरणनियमात् । **किंचेति** उक्तयुक्तया
शब्दाश्रयत्वनियतोपस्थितिकतया शक्यमिति । **मेरोरिति** । न च विशेष्ययोग्यतामादायेन्द्रिय-
प्रवृत्तेः कथं चक्षुषायमारोपोऽपीति वाच्यं, मनसापि तत्संभवादित्याहुः । तच्चिन्त्यं, सन्नि-
हिताकाशेऽपि तदापत्तेः । तथाचेन्द्रनीलसन्निहिताकाशेऽनुभूयमानारोपो वाच्यः । स चानुप-
पन्न एवेति । वस्तुतो नीलविशेष्यकतयारोपानन्तरं मनसा तथारोप इति । यद्वा, आलोक

कथं तर्हीह पक्षी नेह पक्षीति प्रत्यय इति चेत्, आलोकमण्डलमाश्रित्येति ब्रूमः । तथापीहालोको नेहालोक इति कथमिति चेत् ? तदवयवानाश्रित्येति ब्रूमः । यत् किञ्चिदेतत् । कथं पुनः शब्दः तत्स्वरूपव्यवस्थापक इत्यत आह—**शब्द** इति । शब्दो न स्पर्शवद्विशेषगुणः, प्रत्यक्षत्वे

आलोकेन तदभिभवे दूरेऽपि तदापत्तेः । नन्वाकाशातीन्द्रियतायामिह पक्षीत्यादिधी-
श्चाक्षुषी न स्यादित्याकाशं चाक्षुषमेवेत्याह—**कथमिति** । इहेत्यालोकमण्डलं प्रतीयते 5
तच्चाक्षुषमेवेत्याह । **आलोकेति** । नन्वेतदालोकव्यक्तेरन्यत्र गताविह पक्षीति
धीर्न स्यात्, न च लोकान्तरं तत्र¹ विषयः¹ । आलोकान्तरसम्बन्धेऽपि तत्रैवेति
प्रत्यभिज्ञानात् । न चालोकत्वेनैव पूर्वमाधारता, न त्वालोकविशेषत्वेनेति तदुपपत्तिः ।
आलोकाभावेऽपि तत्रैवेति प्रत्यभिज्ञानात् । अथ प्रत्यभिज्ञानं नाधारैक्यग्राहक-
माकाश-तदंशयोः रूपाभावेनाचाक्षुषत्वनियमात्, किन्तु संस्थानविशेषवच्चक्षुः 10
सम्बन्धयोग्योपाध्यैक्यग्राहकं², तन्न । तत्रैवेति प्रत्यभिज्ञानेनाधारैक्योल्लेखात् ।
अन्यथान्यत्र गतेऽप्युपाध्यैक्यग्रहात् प्रत्यभिज्ञानापत्तेः । उपाध्यैक्ये प्रत्याभिज्ञा सत्या,
न तूपधेयेऽपीति चेत् ? न । उपाधेयांशे बाधाभावात् । अरूपद्रव्यस्य चाक्षुषतानैयत्यं
बाधकमिति चेत् ? तर्ह्याकाशमैवारूपमपि प्रत्यक्षविषय इत्यनन्यगत्याभ्युपेयताम् । 15
अत्राहुः—प्रत्यभिज्ञानं किम् आकाशाधारतायां तद्भागाधारतायां वा ? नाद्यः ।
अन्यत्र गते पक्षिणि तदाधारतापत्तेः । नान्त्यः । भागानां विभुत्वेऽति-
प्रसङ्गात् । अविभुत्वे चान्यत्र गमने प्रत्यभिज्ञानाभावापत्तेः । न च³ न
यान्त्येव । मूर्तत्वव्याघा[ता]त् । अथ भागानां प्रत्यभिज्ञोपपादकतयैव
कल्पनादितरथा तद्द्रव्यणानामाश्रयासिद्धतया यावता⁴ विना प्रत्यभिज्ञा नोप-
पद्यते तत् सर्वं कल्पनीयम् । न ।⁵ प्रत्यभिज्ञानस्य मूर्तद्रव्याभावाधारत्वेनान्यथा- 20
सिद्धेः⁶ । आलोके सति मूर्तद्रव्याभाव एव नास्ति इति चेत् ? न । निविड-
मूर्तद्रव्यस्य तदाप्यभावात् । तस्य चाकाश एव वृत्तेः । अधिकरणयोग्यतायाश्चा-
भावाध्यक्षतायामप्रयोजकत्वात् । न च मूर्तभावस्यान्यत्रापि सत्त्वादन्य[44b]त्र
गतेऽपि पक्षिणि प्रत्यभिज्ञानापत्तिः । पृथिवीभागोर्ध्वत्वादिभेदाभेदापेक्षया तत्रैव
एवाकाशनीलयोरभेद आरोप्यत इति । **इह पक्षीति** । यद्युपनीताकाशगोचरं तादृशं 25
प्रत्यक्षमक्षतमेव तथाप्युपनीतेनेह चालौकिकप्रत्यक्षज्ञानविषयस्यैवेदंशब्दाभिलाष्यत्वादित्यभि-
सन्धायैतदुक्तम्—**आलोकाभावेऽपीति** । न चालोकं विना कथं चाक्षुषधीरिति वाच्यम्,
अधिकरणीभूतालोकाभावेऽपीत्यर्थात् । तथाचाकाशमेव तद्विषय इति भावः । **किन्त्विति** ।
यत्र पूर्वं दृष्टतत्रैवेत्यनुभवस्य यदुपाध्यवच्छिन्नो दृष्टः पक्षी, इदानीमपि तदुपाध्यवच्छिन्न एव
विषयो नाधारैक्यमित्यर्थः । नन्वाधारैक्यविषयत्वेऽपि तद[प्र ?] त्यक्षं नेत्याह—**उपाधीति** । 30
पृथिवीभागेति । एवं च यद्युपनीताकाशगोचरत्वेनाप्युपपत्तिः, अतिप्रसङ्गस्योक्तोपाधिनैव
निरासात् । इदंशब्दाभिलाषस्यास्मिन् समये इत्यादिवदुपपत्तेः, तथापि समाधिसौकर्यादेतदुक्तम् ।

1B तद्विषयः. 2B -सम्बन्धयोग्यतायुपाध्यैक्यं ग्राहकं. 3B ते added. 4B विना omitted.
5A प्रत्यभिज्ञान-. 6B -न्यथोपपत्तेः.

सति अकारणगुणपूर्वकत्वात् । योऽपि[हि ?]स्पर्शवद्विशेषगुणं शब्दमिच्छति सोऽपि स्थूलवीणा-
शङ्खाद्याश्रयमिच्छेत्, न तु परमाण्वाश्रयमप्रत्यक्षत्वप्रसङ्गात्, परमाणुगुणानामतीन्द्रिय-
त्वात् । तथा च स्थूलाश्रयस्य सामान्यवतः कार्यत्वेन सामान्यादित्यव्यवच्छेदे स्पर्शरहित-
तया च द्रव्यत्वव्यावृत्तौ प्रतिनियतेन्द्रियग्राह्यतया च सामान्यगुणत्वकर्मत्वानुपपत्तौ विशेष-
5 गुणत्वमुभयवादिसिद्धम् । स्पर्शवद्द्रव्यं प्रति शब्दस्य तत्प्रतिषेधः प्रतिज्ञायते 'शब्दो न
स्पर्शवद्विशेषगुण' इति । अत्र हेतु'रकारणगुणपूर्वकत्वात्' । स्पर्शवतां शङ्खादीनां यानि
समवायिकारणानि तेषां गुणास्तदनपेक्षत्वात् । ये पुनः स्पर्शवद्विशेषगुणा न ते तदनपेक्षाः,
यथा रूपादय इति न केवलव्यतिरेकी । अत्र च पिठरपाकादेरनभ्युपगमात् न
तद्विशेषगुणैर्विरोधः, परमाणुगुणैस्तु स्यात् । तन्निषेधार्थमाह—प्रत्यक्षत्वे सतीति ।

- 10 मूर्तद्रव्याभावे भेदाभेदव्यवहारोपपत्तेः । अत एवान्यत्र गतेऽपि पतत्रिणि पूर्वानुभूताधः-
स्थितपृथिव्यादि यावद् भागोद्धर्धताभ्रमे तत्र पतत्रीति भवति प्रत्यभिज्ञानम् । ननु
विशेषनिषेधस्य शेषाभ्यनुज्ञाफलकत्वात् शब्दः स्पर्शवतां सामान्यगुणः स्यादित्या-
शङ्क्य विशेषगुणसिद्धयनुकूलपरिशेषसिद्धयर्थमाह—योऽपि होति । तथापि
किमेवमित्यत आह । तथाचेति । सामान्यवत्त्वं च नासिद्धं कार्यत्वे सति प्रति-
15 नियतेन्द्रियग्राह्यत्वेन तत्सिद्धेः । स्पर्शवतामिति । ननु कारणगुणपूर्वकत्वमेव
शब्दस्य कुतो न स्यात् । न च तथा सति अनभिघातदशायामपि शब्दोपलम्भापत्तिः,
दण्डादिसंयोगस्यैव तद्व्यञ्जकत्वात् । अथ घण्टादिनादस्य संयोगापगमेऽपि
गृह्यमाणत्वात्, नैवम् । न ह्यग्निसंयोगस्य रूपाद्युपाभ्युत्पादकत्ववत् दण्डादि-
संयोगस्यापि तथात्वाविरोधात् । अयमेव व्यञ्जकार्थः । अत्राहुः, पृथिवी-
विशेषगुणस्याग्निसंयोगपूर्वकत्वनियमात् । शब्दस्यातत्पूर्वकत्वाश्रयं पृथिवी-
20 विशेषः । अत एवान्यस्पर्शवद्विशेषगुणोऽपि नायम् । पाकजवृत्तिगुणत्वे

कार्यत्व इति । नन्वन्योन्याश्रयः । सामान्यवत्त्वे सिद्धे तेन कार्यत्वसिद्धिः, कार्यत्व-
सिद्धौ तेन सामान्य[91a]वत्त्वसिद्धिरिति चेन्न । कार्याविशेषे रूपवत्त्वादौ व्यभिचारवारणाय
कार्यपदस्यैकमात्रसमवेतपरत्वात् । व्यभिचारवारणस्य तावत्तैव सिद्धेः । अत एव शब्दादिष्वन्ते-
25 ऽपि न व्यभिचारः । एवं चोपनीतप्रत्यक्षमादाय विशेषे व्यभिचारवारणाय नियतपदं ग्रहण-
विशेषणं, तेन लौकिकप्रत्यक्षविषयत्वादित्यवधेयम् । केचित्तु कार्यपदमनित्यपरं, न चैवं
शब्दादिप्रागभावे व्यभिचारः, तदन्यत्वेन विशेषणादित्याहुः । अग्निसंयोगस्येति ।

- तथा च तद्वत्परमाणौ संयोगादाववयविनि कारणगुणप्रक्रमेण शब्दोत्पत्तिरिति भावः । यद्यप्यामघट-
रूपोपलम्भवदनभिघातदशायां शब्दोपलम्भापत्तिरिति तदवस्थैव, तथापि शब्दस्याशुविनाशितया
पूर्वस्य नष्टत्वादग्निमस्यानुत्पादान्नैवमित्याशयः । नन्वेवं पूर्वोक्तव्यञ्जकत्वविरोध इत्यत आह—
30 अयमिति । पृथिवीति । न चाक्षणिकत्वमुपाधिः । कार्यकारणलक्षणविपक्षबाधकेन
हेतोः साध्यव्याप्यतया तदव्यापकत्वेनोपाधेः साध्याव्यापकत्वादिति भावः । पाकजेति । न

हेत्वन्तरमाह—अयावद्द्रव्यभावित्वादि¹ति । सत्स्वेवं¹ शङ्खा[24b]दिषु निवृत्तेः¹ ।

ये पुनस्तेषां विशेषगुणाः न ते तेषु सत्सु निवर्तन्ते, यथा रूपादयः । अत्रापि² प्रत्यक्षत्वे सतीत्यनुषज्जनीयम् । अन्यथा परमाणुगुणैरेव विरोधः स्यात् । सुखादीनामात्मगुणत्व-
सिद्धौ अन्वयोऽपि द्रष्टव्यः । अनयोस्तर्कं सूचयति—आश्रयादन्यत्रोपलब्धेरिति ।

आश्रयत्वाभिमताच्छङ्खादेरन्यत्र कर्णशङ्कुल्यवच्छिन्ने नभस्युपलब्धेः । यद् (?) यदि शङ्खा-
द्याश्रयः शब्दः स्यात् शङ्खादिपिधानेऽपि नोपलभ्येत, कर्णविवरपिधान इव
सर्वदैवाप्राप्तेः । अप्राप्तस्य ग्रहणे सर्वत्र सर्वैः सर्वशब्दोपलम्भप्रसङ्गः । न च
शङ्खश्रवसोः प्राप्तिरस्ति, न चाश्रयानपेक्षा एव गुणाः परेण प्राप्यन्ते ।
तस्माच्छङ्खादीनि निमित्तान्यपहाय द्रव्यान्तरे वर्तमानो वीचितरङ्गन्यायेन कदम्ब-

व्याप्यजातिमत्त्वनियमात्तस्येति दिक् । सत्स्वेवमिति । शंखादिसमानकालीनध्वंस-

प्रतियोगित्वादित्यर्थः । न चेदमसिद्धम् । यावच्छङ्खमुपलम्भापत्तेः । न च
व्यञ्जकाभावादग्रहः, दण्डादिसंयोगाभावेऽपि घण्टानादस्योपलम्भात् । अन्यस्य
व्यञ्जकस्यानिर्वचनात् । तन्निर्वचनेऽपि अन्यूनानतिरिक्तदेशस्य समानेन्द्रियग्राह्यस्य
प्रतिनियतव्यञ्जकाभावात् । सर्वशब्दोपलम्भप्रसङ्गात् । कर्णेति । आकाशानभ्युप-

गमेऽपि श्रोत्राभ्युपगमाज्ञासिद्धिः । कर्णविवरेति । यथा श्रोत्रे पिहिते प्राप्त्य-

भावान्न शब्दः श्रूयते, तद्वदपिहिते तत्र न श्रूयेतेत्यर्थः । शब्दो यदि शङ्खादिविशेषगुणः
तदसम्बद्धेन्द्रियग्राह्यो न स्यात्, तद्रूपवदित्यापादनार्थः । न चाश्रयेति । संयुक्त-

समवायादिन्द्रियसम्बन्धविरोधादिति भावः । वीचितरङ्गन्यायेनेति । यथा

वीचिः प्रथमोत्पन्ना वीच्यन्तरमारभते, तच्च तरङ्गान्तरं, तथा शब्दोऽप्याद्यः सर्वतोदिक्षु

सजातीयशब्दान्तरं तदपि शब्दान्तरमित्यर्थः । यदि च कदम्बगोलकन्यायेनानेकं

शब्दमारभेत, तदा भिन्नदिगवस्थितयोर्य एव शब्दस्त्वया श्रुतः, स एव मयापीति

प्रत्यभिज्ञानं नोपपद्येत, तज्जातीयविषयत्वकल्पनस्य भ्रमत्वकल्पनस्य च

बाधकाभावेनापास्तत्वात् । ननु वीचितरङ्गन्यायेन किमर्थं शब्दोत्पत्तिः

स्वीकार्या ? आद्य एव उत्पन्नः शब्दः श्रवसा गृह्यताम् । न च कर्णशङ्कुल्यवच्छिन्नं

नभः श्रोत्रं तस्य च विदूरवर्तिवीणाद्यवच्छिन्नाकाशोत्पन्नेनाद्यशब्देनाप्राप्तेः,
तद्ग्रहणानुपपत्तिः । कर्णशङ्कुल्यवच्छिन्नं हि कर्णशङ्कुली वा नभो

चेष्टापत्तिः । महानलप्रक्षोभकालीनशब्दस्य तत्संयोगजत्वादिति वाच्यं, पाकजपदेन पाकासमवायि-

कारणत्वस्योक्तत्वात् । एतदेवाभिसन्धायोक्तं—दिगिति । अन्यूनेत्यादि शब्दप्रकाशे

द्रष्टव्यम् । नासिद्धिर्नान्यतरासिद्धिरित्यर्थः । एवं नभसो³ मूलं स्वमतेनेति

ध्येयम् । द्रव्यत्वादौ यथाश्रुते व्यभिचारादाह—शब्दो यदीति । विशेषपदं ताद्रूप्य-

1C सत्स्वेव वंशशङ्खादिषु तन्निवृत्तेः । 2C पूर्ववत् added after अत्रापि. 3B तद्वत् पिहिते.

- वा तयोः संयोगो वा ? नाद्यान्त्यौ, शब्दस्य तत्रासमवायात् । न द्वितीयः का[45a]श्रुत्पन्नशब्दस्येहस्थेनोपलम्भापत्तेः । न चायमस्मत्पक्षेऽपि दोषः । यः शब्दो यं प्रति योग्यः स एव तेन गृह्यते 'नान्य इति व्यवस्थोपपत्तेः । अन्यथा तवाप्यप्रतीकारादित्युक्तम् । अत एव प्रागुक्तं प्रत्यभिज्ञानमपि सङ्गच्छते
- 5 योग्यतावच्छेदिका जातिर्यतः स्वरात् पुरुषविशेषोऽनुमीयते । युक्तं चैतत् । अन्यथा मैत्रेणाहमनुवाकमध्यापित इति प्रतीतेः को विषयः ? न हि प्रागुक्ता जातिस्तद्विषयः, तस्या मैत्रासम्बन्धित्वात् । तद्धि तज्जन्यतया तज्जन्यशब्दाश्रयतया वा ? नाद्यः, तस्या अजन्यत्वात् । नान्त्यः, अस्मत्पक्षे प्रवेशापत्तेः । परस्परया तज्जन्यत्वे मैत्र-गुरुणाहमध्यापित इत्यपि स्यात् । अत्राहुः—निमित्तबीणाद्यपेक्षया दूरदूरतमादिषु
- 10 मन्दमन्दतमादिषु विचित्रा बुद्धिरस्ति । साद्यग्रहेणोपपद्यते, न ह्याद्यशब्दवृत्तितत्तद्वैजात्य-ग्रहाधीना सा गुणवृत्तिजातेर्व्यक्तिग्रहव्यङ्ग्यत्वात् । अनेक एवाद्यशब्दास्ते केचिदेव कैश्चिद् गृह्यन्ते इति चेत् ? नन्वेते किं युगपत् उत्पद्यन्ते क्रमाद्वा ? आद्ये, परस्पर-विनाश्यत्वे समानाधिकरणशब्दमात्रनाश्यत्वे वा क्षणिकत्वापत्तिः । द्वितीये तु, निमित्त-संयोगनाशेऽपि घण्टादिनादोपलब्धेः । तदभावे तदपेक्षकस्य नभःसंयोगस्याजनकत्वा-
- 15 दवस्थितशब्दादेव शब्दान्तरजन्यकार्यम् । न च तस्यापि स्वकारणादेव नाशः । क्षणिकत्वापत्तौ साक्षात्काराविषयत्वापत्तेः । अतस्तस्यापि स्वकार्यादेव विनाशो वाच्यः । ततः कथमाद्यस्यैव शब्दस्य ग्रहणम् ? कथं न वीचितरङ्गानवतारः ? कथं वा निमित्तावच्छिन्नस्य नभस इन्द्रियत्वम् ? शरीरासंयुक्तत्वात् इति । निमित्तानाञ्च बीणादीनामानन्त्यात् । लाघवात् कर्णशङ्कुल्यवच्छेदिका, श्रोत्रे कर्णाव-
- 20 च्छेदेनापि शब्दाग्रहादावश्यकत्वाच्च । न च प्रागुक्तोऽतिप्रसङ्गः । इह शब्दो नेह शब्द इत्यनुभवात् शब्दस्य व्याप्यवृत्तित्वे यस्य शब्दस्य समवायवृत्त्याधारता कर्णशङ्कुली-संयोगेनावच्छिद्यते स गृह्यते, यस्य तदत्यन्ताभावः, स न गृह्यत इत्येव तन्नित्युक्तः ।

सिद्धयर्थम् । शब्दे वैजात्यमाकस्मिकमिति त्वयाप्यभ्युपेयमित्याशयेनाह—यत् इति ।

अन्यथेति । मैत्रसंबन्धनुवाको मया श्रोत्रे साक्षात्कृत इति तदर्थः । व्यक्तिमात्रेति (?) ।

- 25 स चाद्यशब्द[91b]ग्रह उपपद्यते । अन्त्यस्य मैत्रसम्बद्धत्वाभावादिति भावः । अस्मदिति । मैत्रजन्याद्यशब्दग्रहं विना तद्वृत्तिजातेर्विषयत्वाभावादाद्यस्यैव ग्रह इत्यर्थः ।

व्यक्तिमात्रेति(?) । यद्यपि रूपत्वादिदोषेण तज्जात्यग्रहे जात्यन्तरारोपेण तदुत्पत्तिरिति सुवचं, तथापि प्रमात्वसंभवे भ्रमत्वकल्पनाया मानाभावादिति भावः । ननु बीणाद्यवच्छिन्नस्यापि नभसः श्रोत्रत्वात् प्राप्तिर्भावदाद्यग्रह उपपद्यत इत्यत आह—कथं वेति ।

मुकुलन्यायेन वा कर्णशङ्कुली¹मन्तमाकाशदेशमासन्न उपलभ्यते । अन्यथानुपलब्धि-
प्रसङ्गः । ननु वायुगुणो भविष्यति । अन्यथापि हि मेर्यादिषु ताडितेषु यावद्देवगमभिप्रतिष्ठ-
मानः पवनो *निमित्तीभविष्यतीत्यभ्युपगमः । वदन्ति च केऽपि “वायुरापद्यते शब्दतामि”ति ।
न । श्रोत्रस्य प्रतिनियतार्थग्राहकत्वेन बहिरिन्द्रियत्वात् बहिरिन्द्रियस्य च प्रतिनियतग्राह्य-

अत आद्यशब्दग्रहानुपपत्तौ वीचितरङ्गन्याय आवश्यकः । अन्यथापीति । आकाश- 5
गुणत्वेऽपीत्यर्थः । पवनो *निमित्तीभवतीति । न चात्र मानाभावः । आद्यशब्दे
संयोगासमवायिकारणत्वात् । दृष्टान्तेन द्वितीयादिशब्देष्वपि तदनुमानात् । न च
शब्दजन्यत्वमुपाधिः शब्दज्ञाने साध्याव्यापकत्वात् । ढक्कास्वनेन तत्समीपस्थजलकम्प-
दर्शनाच्च । शब्दतामिति । शब्दसमवायिकारणतामित्यर्थः । तथा च वायु-
गुणत्वे शब्दस्याकारणगुणपूर्वकत्वमयावद्द्रव्यभावित्वमिति पूर्वहेतुद्वयासिद्धिः । 10
संयुक्तसमवायेन च तद्ग्रह इति भावः । श्रोत्रस्येति । प्रतिनियतार्थग्राहकत्वं
न ज्ञानासमवायिकारणद्रव्यग्राहकयावदिन्द्रियग्राह्यगुणग्राहकत्वं बहिरिन्द्रिये साध्ये
आलोकेनानैकान्यात् । ना[45b]प्यात्मगुणाग्राहकेन्द्रियत्वं गुणपदवैयर्थ्यात्, किन्तु
ज्ञानाग्राहकेन्द्रियत्वम् । बहिरिन्द्रियस्येति । ननु यथा यत् बहिरिन्द्रियं तत्तद्-
ग्राह्यजातीयविशेषगुणवदिति नियमः । तथा यदिन्द्रियं तत्तद्योग्यविशेषगुणशून्य- 15
मित्यपि नियम एव । तथा च ग्राह्यः शब्दः श्रोत्रावृत्तिरेव वाच्यः । अथेन्द्रियत्व-
प्रयुक्तं न तथोक्तं किन्त्विन्द्रियत्वावच्छिन्नं यन्मूर्तत्वं तत्प्रयुक्तम् । तर्हि ग्राह्य-
जातीयविशेषगुणवत्त्वमपि न बहिरिन्द्रियत्वप्रयुक्तं, किन्तु बहिरिन्द्रियत्वावच्छिन्नं
यन्मूर्तत्वं तत्प्रयुक्तम् । उच्यते—श्रोत्रं किमशब्दगुणमैव, ग्राह्यगुणशून्यमैव वा ?
उभयथाप्यमूर्तं मूर्तं वा ? आद्ये, यद्यात्मादिरूपं तदा शब्दशून्यतापत्ते तस्येन्द्रियत्वे 20

तदनुमानादिति । मूर्तसंयोगानुमानादित्यर्थः । अन्यशब्दस्यैव तत्रासमवायित्वे तत्रापि
सिद्धान्तापातादिति निमित्तकारणानेकत्ववदसमवायिनात्त्वमपि न दोषाय, विनिगमकाभावा-
दित्याहुः । ननु शब्दाजन्यत्वं शब्दासमवायिकारणत्वमिति शून्यत्वमिति न साध्याव्यापकत्व-
मित्यनुशयेनाह—ढक्केति । तथा च ढक्काभिवाते वायोरावश्यकत्वात् तत्समवेत एव शब्द आस्ता-
मित्याशयः । वायुनिरपेक्षस्य शब्दान्तरोत्पादकत्वे शब्दपरम्पराणामविरामप्रसङ्ग इत्यपि बोध्यम् । 25
ज्ञानेति । सुखादिग्राहकतया मनसि व्यभिचार इत्यत उक्तम्—समानाधिकरणेति गुण-
विशेषणम् । ग्रहकारणत्वं त्वसाधारण्येन विवक्षितमिति न दोषतादवस्थ्यम् । केचित्तु “ज्ञाना-
समवायिकारण” इति पाठः, तत्र ज्ञानसमवायिकारणान्येत्यर्थः । तथा च ज्ञानसमवायिकारणान्यस्य
गुण इति विगृह्य मनसि व्यभिचारवारणमिति । ‘आलोकेने’त्युपलक्षणं ‘द्रव्ये’त्यादिविशेषणवैयर्थ्यं
चेत्यपि बोध्यम् । न च प्रतिनियतार्थलक्षणाभिप्रायेण तदिति वाच्यं, न हि तत्स्वातन्त्र्येणाभिप्रेतं, 30
किन्तु प्रकृतसाध्यहेतुविशिष्टतया तत्र च [92a] वैयर्थ्यमेवेति । तद्योग्येति । इन्द्रिय-
सामान्यगुणो योग्य एव । आश्रयायोग्यतया तु तद्ग्रह इत्यभिप्रायेण विशेषपदमित्याहुः ।

- जातीयविशेषगुणवत्त्वनियमात् । अन्यथा सर्वस्य सर्वार्थत्वेऽन्धबधिराद्यभावप्रसङ्गात् । एकस्य सर्वार्थत्वे तद्व्यावृत्तौ गुणान्तरानुपलम्भप्रसङ्गात् । तथा च शब्दस्य वायवीयत्वे श्रोत्रस्यापि वायवीयत्वप्रसङ्गः । ततः किमिति चेत् ? एकस्य स्पर्शशब्दग्राहकत्वे अनेकार्थतया बाह्यत्वानुपपत्तिः, बाह्यत्वे चानेकार्थत्वानुपपत्तिः । वायवीयत्वाविशेषेऽपि त्वक्श्रोत्रयोर्व्यक्तिभेदात् प्रतिनियतार्थत्वाविरोध इति चेत् ? न । प्रतिशरीरं प्राणादीनां व्यक्तिभेदेऽपि विषयवैचित्र्यादर्शनात् अदृष्टवैचित्र्यादेवमपि स्यात् । को विरोध इति चेत् ? तर्हि पार्थिवैकप्रभृ[कु ?]तीनामेवादृष्टवैचित्र्यादुत्पादकवैचित्र्यं विषयव्यवस्थायै भविष्यति । कृतं रसनादीनां प्रकृत्यन्तरकल्पनया । 'बाह्यानुसारेण तत्र तथेति चेत् ? समः समाधिः । तस्मात् यथोक्तहेतुभ्यां शब्दो न स्पर्शवद्विशेषगुणः ।
- 10 आत्मगुणो भविष्यतीत्यत आह—**नात्मगुणः** । कुत इत्यत आह—**बाह्येन्द्रिय-प्रत्यक्षत्वात्** । मनसोऽन्यदिन्द्रियं बाह्येन्द्रियं तत्प्रत्यक्षत्वात् गन्धवदित्यन्वयी । बाह्येन्द्रियत्वं तु श्रोत्रस्य प्रतिनियतेन्द्रियत्वा[?]च्चक्षुर्वत्* । आत्मगुणानां बाह्येन्द्रियेण ग्रहीतु-मयोग्यत्वात् । अन्यथा बुद्ध्यादीनामपि तथात्वप्रसङ्गः । हेत्वन्तरमाह—**आत्मान्तर-ग्राह्यत्वाद्देति** । यत्तस्थः शब्दः ततोऽन्य आत्मा । आत्मान्तरं तद्ग्राह्यत्वादित्यर्थः ।
- 15 ज्ञानानुपपत्तिः । शब्दवत्तायां च बाधकमग्रे मूले एव । अथात्मादिभिन्नं तदा तादृश-स्यामूर्तत्वे मानाभावः । शब्दवत्तायां तत्सिद्धौ सिद्धमिष्टम् । द्वितीये वा नियतार्थ-तया बहिरिन्द्रियत्वव्याघातः । तथाच वक्ष्यति—**बाह्यत्वे चेति** । अन्यथेति । सर्वेषामेवेन्द्रियाणां रूपग्राहकत्वेऽन्धस्यापीन्द्रियान्तरं रूपं गृह्णीयात् । बधिरस्यापि शब्दमित्यर्थः । यद्यन्धो रूपविषयकनिर्विकल्पकजनकबहिरिन्द्रियवान् स्यात् अन्धो न स्यात् । एवं बधिरादिकमधिकृत्य शब्दादावापादनम् । एकस्येति । एकस्यैव श्रोत्रस्य चक्षुषो वा शब्दरूपादिग्राहकत्वे तद्विनाशे गुणान्तरग्रहो न स्यादित्यर्थः । न च यावज्जीवावस्थानं त्वगैरेकमिन्द्रियं सर्वग्राहकमस्त्विति वाच्यम् । नासा-वच्छिन्नत्वचः कुष्ठोपघाते स्पर्शानुपलम्भवद्गन्धानुपलम्भापत्तेः । श्रोत्रस्यापीति । बहिरिन्द्रियतया तस्यापि शब्दवत् सिद्धेरित्यर्थः । **अनेकार्थतयेति** । स्पर्शशब्द-ग्राहकतयेत्यर्थः । **बाह्यानुसारेणेति** । जलादीनां भूतानां रूपादिषु मध्ये नियत-गुण²जन्यत्वाद्दसनादीनामपि प्रतिनियतभूतप्रकृतिकत्वमित्यर्थः । **सम इति** । वायवीयेन्द्रियेण स्पर्श एव ³व्यज्यत इति शब्दव्यञ्जनार्थमिन्द्रियान्तरमुपेयम् । तदेव शब्दाश्रयत्वेनाकाशमित्यर्थः । **बाह्येन्द्रियेति** । बाह्येन्द्रियग्राह्यत्वादात्मगुणत्वं साध्यं, तस्य निषेध इति योजनाभ्रमनिरासायाह—**कुत इति** । **आत्मान्तरेति** ।
- 30 शब्दो न स्वनिष्ठतया प्रतीयते किन्तु वोणाद्याश्रयतया, तथा च यद्ययं शब्द आत्मगुणः स्यात्, आत्माविषयक⁴विषयो न स्यात् । तादृशश्चायं तस्माद् गन्धादिवन्नात्मगुण-ज्ञानानुपपत्तिः, ज्ञातुरभावात् । इन्द्रियस्यातथात्वादिति भावः । **शब्दवत्तायामिति** । आत्मादेरिति[ति?] शेषः । यथाश्रुते वैयर्थ्यादाह—**यद्यन्ध इति** । उपनीत(?)भानमादाय व्यभिचारे

वीणाद्याश्रयतया हि शब्दः प्रतीयते, तत्सन्तानन्यायेन श्रोत्रस्थो वा तस्मादन्यश्चास्य ग्राहकः । ये *आत्मगुणाः गृह्यन्ते, ते ग्राहकस्था एव गृह्यन्ते, यथा सुखादयः । गृह्यमाणस्तु शब्दो न ग्राहकस्थ इति । एतदेव कुत इति चेत् ? अत आह—

¹आत्मन्यसमवायात् । ग्राहकेऽसमवायात् । इदमसिद्धमत आह—अहङ्कारेण

विभक्तस्य व्यधिकरणस्य [25a] ग्रहणात् । वीणा वाद्यते, वेणुः पूर्यते, न त्वहं वाद्ये 5

पूर्ये वेति कस्यचित् प्रत्ययः, अहङ्कारेण व्यधिकरणस्यापि आत्मसमवाये गन्धादीनामपि तथात्वे-
प्रसङ्गः । अन्ये “त्वात्मान्तरग्राह्यत्वादि”ति अनेकप्रतिपत्तृसाधारणत्वादिति हेत्वर्थं वर्ण-

यन्ति । स तु सन्दिग्धासिद्धः । सन्तानानुमानेन, मूलप्रत्यभिज्ञानान्नैष दोष इति चेत् ; तर्हि
सुखादीनामप्यनुमानेनानेकप्रतिपत्तृसाधारणप्रत्यभिज्ञानविषयत्वादनैकान्तिको हेतुः स्यात् ।

आत्मसमवेतस्यैव वीचीतरङ्गन्यायेन मूलप्रत्यभिज्ञानोपपत्तौ विपक्षे बाधकाभावाच्च । 10
तस्माद् यथाव्याख्यातमेवास्तु । न दिक्कालमनसां विशेषगुण इति शेषः । अत्र हेतुः—

श्रोत्रग्राह्यत्वादिति । अत्र श्रोत्रेति स्वरूपकथनमालं, ग्राह्यत्वात् प्रत्यक्षत्वादित्येव हेतुः

गन्धादिवदिति । आत्मगुणत्वे शब्दस्य मनसः श्रोत्रस्य साङ्कर्यप्रसङ्गः, दिक्कालमनो-
गुणत्वे तु शब्दस्य विशेषगुणत्वव्याघातः । हेत्वन्तरमाह — विशेषगुण²भावाच्चेति ।

इत्यर्थः । अत एवाह—ये *त्वात्मगुणा इति । ग्राहकस्था इति । ग्राहकविषय- 15

ज्ञा[46a]नविषया इत्यर्थः । सन्दिग्धासिद्ध इति । स्वसमवेत एव शब्दो

गृह्यते, नात्मान्तरस्थ इति हेतुः सन्दिग्धासिद्ध इत्यर्थः । तर्हीति । अनुमाने-

नानेकप्रतिपत्तृसाधारणप्रत्यभिज्ञानमनैकान्तिकमित्यर्थः । आत्मेति । स्वस्वात्मोत्पन्न-

शब्दसन्तानस्यैव मूलशब्दप्रत्यभिज्ञानोपपत्तेरप्रयोजकत्वमित्यर्थः । न दिक्कालेति ।

‘विशेषगुण’ इति पक्षविशेषणं कृत्वा दिक्कालमनोगुणत्वाभावः साध्यत इति न 20

प्रतियोग्यप्रसिद्धिः, अनुषङ्गोऽपि शेषविशेष इति शेष इत्युक्तः । स्वरूपेति । ननु

ग्राह्यत्वं यदि ज्ञेयत्वं तदा दिगादिगुणेनानैकान्तिकम् । अथ प्रत्यक्षत्वं तत् ?

तन्न । तस्य श्रोत्रपदसमभिव्याहारलभ्यत्वात् । मैवं । विशेषगुणत्वे सति दिगादि-

गुणत्वाभावस्य केवलान्वयित्वात् । अत एव विशेषगुण इति पक्षविशेषणमुक्तम् ।

तथा श्रोत्रं व्यर्थमैव । एवं च ग्राह्यत्वादित्यस्य सामान्यस्य प्रत्यक्षत्वादिति विशेष- 25

व्याख्यानमनास्थया । आत्मगुणत्व इति । शब्दस्यात्मविशेषगुणत्वे मनसा तद्ग्रहो

मा भूदिति निर्विकल्प[?]गर्भेति भावः । विशेषेति । तथा च व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभाव-

रूपसाध्यमभिसन्धायैतदुक्तम् । वस्तुतो विशेषगुणोऽयं न दिक्कालमनोगुण इत्यत्रापि साध्येऽपि

न दोषः । श्रोत्रपदसमभिव्याहारेण हि श्रोत्रजन्यज्ञानविषयत्वमात्रं लभ्यम् ; तथा चालौकिक-

जन्यप्रत्यक्षमादायानैकान्तिकतादवस्थ्यात् । ज्ञानपदं लौकिकत्वेनावश्यं विशेषणीयमिति । 30

श्रोत्रपदं स्वरूपकथनपरमिति बोध्यम् । अतएवेति । विशिष्टाभावस्य साध्यत्वे

तस्य विशेषगुणत्वाभावेनापि पर्यवसानसंभवात् । तन्निरासार्थं तदित्यर्थः ।

दिक्कालमनसामिति वाक्यशेषः । प्रयोगस्त्वेवं, शब्दो न दिक्कालमनोगुणः, विशेष-
गुणत्वात्, गन्धादिवदिति । तद्गुणत्वे शब्दस्य तेषां तत्त्वव्याघातः । धर्मिग्राहक-
प्रमाणेन तेषां विशेषगुणप्रतिक्षेपादिति । ननु यदि नाम शब्दः पृथिव्यादीनामष्टानां
गुणो न भवति, मा भूत्, आकाशं तु नवममस्तीति किं प्रमाणमत आह—**पारिशेष्याद्**

- 5 **गुणो भूत्वा आकाशस्याधिगमे लिङ्गमिति ।** अयमर्थः । शब्द-
स्तावद् द्रव्याश्रितो गुणत्वात् रूपवदिति । सामान्यतो द्रव्यसिद्धौ शब्दाश्रयत्वेनाकाश-
संज्ञायां निवेशितायां तदाकाशं पृथिव्यादिभ्यो भिद्यते¹ शब्दाश्रयत्वात् । यः पृथिव्यादि-
भ्यो न भिद्यते नासौ शब्दाश्रयः, यथा पृथिव्यादय एव । न च नायं शब्दाश्रय एव ।
तस्मादितरेभ्यो भिद्यत इति, यथा च पृथिव्यादिषु शब्दो न समवैति तथोक्तमधस्तादिति
10 सर्वमनवद्यम् । सोऽयं परिशेषो व्यतिरेकस्तदिदमुक्तं “गुणो भूत्वे”ति । एवमाकाशस्य
स्वरूपे सिद्धे शब्दगुणत्वे च गुणान्तराण्यस्यैवाह—**शब्दलिङ्गाविशेषादिति ।**
यद्यपि च द्रव्यत्वादेव सामान्यतः संख्यायां सिद्धायामेकत्वमपि सिद्धम्, न ह्येकत्वमन्तरेणा-
समवायिकारणनिरपेक्षं द्वित्वादिकं सिध्यति । भवितव्यं च तत्र द्वित्वादिना पृथिव्यादीनां
नवानां पञ्चानां लयाणामित्यादेर्व्यवहारस्य बाधकं विना संख्यानिमित्तत्वात् । अन्यथा
15 पृथिव्यादिषु सा न स्यात्, तथापि शब्दाश्रयस्य द्रव्यस्यानेकत्वव्यवच्छेदेन नियतमेकत्वं
साधयितुमयमारम्भः । तच्च वैभवे सति शब्दलिङ्गमविशिष्टं सत् साधयति । सर्वेषामपि

- वाच्यः । तथा च ज्ञानाविषयशब्दविषयनिर्विकल्पकजनकं यदि मनः स्यात् श्रोत्रं
स्यात् । श्रोत्रं वा यद्यात्मगुणग्राहकं स्यान्मनः स्यादित्यर्थः । तत्त्वव्याघात
इति । दिक्त्वकालत्वमनस्त्वव्याघात इत्यर्थः । **पृथिव्यादिभ्यो भिद्यत**
20 **इति साध्यप्रसिद्धिः** पृथिव्यामेवोक्ता । द्रव्याश्रितः शब्दोऽष्टद्रव्यातिरिक्ताश्रयः,
अष्टद्रव्यानाश्रितत्वे सति द्रव्याश्रितत्वात्, यन्नैवं तन्नैवमिति । **अनेकत्वव्यव-**
च्छेदेनेति । द्वित्वादिसंख्यायाः शब्दाश्रयमात्रवृत्तित्वव्यवच्छेदेनेत्यर्थः ।
अविशिष्टमिति । एकाश्रयमेव सर्वमित्यर्थः । तदुपपादयति—**सर्वेषामिति ।**

- तथाचेति । शब्दक्षेपि(?)विषयतया शब्दनिर्विकल्पकजनके व्यभिचारवारणाय ‘ज्ञानाविषये’ति
25 ‘जनक’विशेषणम् । शब्दस्तु ज्ञानविषयः सन् तथेति नोक्तदोषः । न चैवमप्यात्मसंयोगादौ व्यभि-
चारः, अ-साधारण्येन जनकत्वस्य विवक्षितत्वात् । न चैवमपि श्रोत्रसन्निकर्षं व्यभिचारः, तदन्य-
त्वेनापि विशेषणादित्याहुः । **श्रोत्रत्वेनेति (?)** । अत्र च ग्राहकत्वमिन्द्रियत्वेन विवक्षितमतो
नात्मसंयोगादौ व्यभिचार इति व्यतिरेकी । एतच्चोपलक्षणं, गुणत्वादिदृष्टान्तेनान्वयिनोऽपि
सम्भवादित्यवधेयम् । ननु पृथिव्यादिकमन्तर्भाव्यानेकत्वे व्यभिचारच्छेद आकाशे अशक्य
इत्यत आह—**शब्दाश्रयेति ।** निष्ठान्तद्वित्वविशेषणमुपरज्जकं, न तु यत्किञ्चित् तादृश-

ननु लाघवं न मानान्तरम्, किन्त्वनुमानसहकारितया । सा चानुमितिमात्रे
 तद्विशेषे वा ? नाद्यः, व्याप्त्यादिज्ञाने सति तदभावादनुमित्यभावापत्तेरनभ्युप-
 गमाच्च । नान्त्यः, विशेषो हि नैकत्वविषयत्वं घटभिन्नम् एकत्वाश्रयो द्रव्यत्वात्
 घटवदित्यत्र व्यभिचारात् । नाप्येकव्यक्तिकानुमितित्वम्, अन्योन्याश्रयात् ।
 'सहकारितायां सत्यामनुमितेः सत्त्वात् । अथैतत्ककारभिन्नाः सर्वे शब्दाः एतत्- 5
 ककाराश्रयप्रतियोगिकान्योन्याभावशून्याश्रयकाः शब्दत्वात्, एतद्वत् । यद्वा
 आकाशघटनिष्ठं द्वित्वम् आकाशमात्रनिष्ठसंख्यावृत्तिगुणत्वव्याप्यजातिशून्यम्,
 एकत्वसंख्याशून्यत्वात्, त्रित्वादिवदित्यभेदानुमानम् । तन्न, अप्रयोजकत्वात् ।
 न च भेदाग्रहसहकृतेन मनसैवाभेदः परिच्छिद्यते । मनसो बहिरस्वातन्त्र्यात् ।
 भेदाग्रहात् तथाभावे भेदाग्रहस्य मानान्तरत्वापत्तेः । न च भेदाग्रहोऽपि तत्र समर्थः । 10
 आत्मनो भेदस्यायोग्यतया तदग्रहस्यायोग्यानुपलम्भरूपत्वात् । अन्यथा ककार-
 गकाराश्रययोरभेदाग्रह^१ एव सिध्येत् । अथ तदेवातिरिक्तं लिङ्गपरामर्शसामर्थ्यात्
 प्रतीयते यद्विषयानुमितिः पक्षे साध्यसंसर्गं न गोचरयति, न तु तदतिरिक्तमपि,
 अतिप्रसङ्गात् । तथा च द्वितीयं ककाराश्रयमविषयीकुर्वाणाप्यनुमितिः ककाराश्रय- 15
 विषयीकरोतीति न द्वितीयमवगाहते । एकं तु तत् सिद्ध्यति । एकविषयत्वे
 नानाविषयत्वस्याभावात् । न(?) एवं होक्तव्यमपि न विषयीकुर्यात् । तदपि
 विषयत्वेऽपि ककाराश्रयबुद्धिसम्भवात् । न च विषयतासम्भवः, तत्र लाघवं
 सहकारि । अत एव कार्यताकारणताव्याप्यतादिग्राहके प्रत्यक्षे शब्दप्रवृत्तिनिमित्त-
 ग्राहक[१]नुमाने शब्दशक्तिग्राहके अनुमाने वास्य सहकारित्वम्, एवं सति लाघवम्, एवं 20
 सति गौरवमिति परामर्शानन्तरं लघोरेव सिद्धेः । अत एवेश्वरोऽप्येकः सिद्ध्यति । तर्हि
 भिन्नकर्तृके ह्यपि लाघवात् कार्यत्वमेककर्तृकतां बोधयेदिति चेत्, बोधयत्ये[त्वे ?]व ।
 'नानैक[कर्तृ?]कत्वे संशयश्च ज्ञानप्रामाण्यसंशयात् । पश्चाद्वाधकेनैककर्तृकत्वं
 बाध्यते । व्यभिचाराद्यभावे सद्धेतोरप्याभासानुमिति[:] कथमिति चेत् ? न ।
 बाधितविषयत्वात् । आभासे तस्यैव तन्त्रत्वात् । अलघुनि लघुग्राहकन्यायस्या-
 यथार्थत्वेन तज्जात्यनुमितेराभासत्वाच्च । ननु श्रोत्रं शब्दाश्रयत्वादाकाशं तच्च 25

जातिशून्यत्वेन सिद्धसाधनम् । यावत्ता[92b]द्विशजातिशून्यत्वे बाधः । आकाशैकत्वनिष्ठ-
 संख्यात्वस्य तत्र सत्त्वादिति चेन्न । गुणपदेन संख्यात्वस्य विवक्षितत्वात्, गुणत्वव्याप्यपरम्परा-
 व्याप्यं विवक्षितमित्यन्ये । न चाकाशत्रयस्य पराभिप्रेतत्वादृष्टान्तसन्दिग्धासिद्धिरिति
 वाच्यम्, अतद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिणा त्रित्वादपदस्य रूपादिपरत्वादित्याहुः । तथाभावे बहिः-
 प्रवृत्तौ । आत्मन इति । स्वस्याकाशस्येति यावत् । योग्यानुपलम्भस्यैव ग्राहकत्वमित्या- 30
 शयः । अन्यथेति । भेदाग्रहवदभेदाग्रहस्यापि सत्त्वेनाभेदग्रहवत् भेदग्रहस्यापि प्रसङ्गादित्यर्थः ।
 ननु ज्ञानस्य जनकज्ञानायाथार्थ्यादेवायाथार्थ्यमित्यत आह—अलघुनीति । परमाणुपरिमाण-

1 B लाघवं added before सहकारितायां, 2 B नद भेदग्रह added after गृह-

3 B नानैकत्वे.

शब्दानां तदेकाश्रयोपपत्तौ आश्रयान्तरपरिकल्पनायां गौरवप्रसङ्गात् श्रोत्रव्यवस्थाप्यदृष्टव्य-
वस्थयोपपद्यते इति वक्ष्यमाणत्वादिति । “तदनुविधानात् पृथक्त्वमे” तदपि पू[25b]र्ववत् ।
द्रव्यत्वेन सामान्यतः परिमाणसिद्धौ सत्यामाह—**विभववचनात् । महानाकाशः,**

तथा चात्मेति सूत्रकारवचनात् । विभवो विभुत्वं सर्वमूर्तिमद्भिः सह संयोगस्तस्मात्

- 5 परममहत्परिमाणम् । ¹परिमितस्य ²संयोगानुपपत्तेः । परममहदिति भावप्रधानो
निर्देशः । अथवा परममहतो द्रव्यस्य परिमाणं परममहत्परिमाणमिति षष्ठीतत्पुरुषः ।
सामानाधिकरण्येन परममहापरिमाणम् [इति] स्यात् । अथ विभुत्वस्य कुतः सिद्धिः ?
स्पर्शशून्यत्वे सति प्रत्यक्षगुणाश्रयत्वादात्मवदिति । अन्यथा परमाणुत्वे प्रत्यक्षगुणाश्रयत्व-
विरोधात् अवयवित्वे स्पर्शशून्यत्वविरोधात् । शब्दकारणवचनात् संयोगविभागौ ।

- 10 नानेति नाकाशमैकमित्यत आह—**श्रोत्रव्यवस्थापीति** । एकत्वे स्वाभाविके
औपाधिकं नानात्वमित्यर्थः । **द्रव्यत्वेनेति** । यद्यप्याकाशं परिमाणवत् द्रव्यत्वा
दित्यत्र स्पर्शवत्वमुपाधिः, तथापि परिमाणत्वमणुपरिमाणभिन्ननित्यद्रव्यवृत्तिगुणवृत्ति-
गुणत्वसाक्षाद्व्याप्यजातित्वात् सुखत्ववत् । अणुत्ववदिति व्यतिरेकी वा, विभु-
परिमाणसिद्धेः । **भावप्रधान इति** । तथा च परममहत्त्वं परिमाणमित्यर्थः ।

- 15 एवमसमासमुक्त्वा भावप्राधान्य एव षष्ठीसमासमाह—**अथवेति** । कर्मधारय-
समासे दोषमाह—**सामानाधिकरण्ये** हीति । “आन्महतः सामानाधिकरण-
जातीययो”रित्यापत्तेरित्यर्थः । वस्तुतस्तु कर्मधारयेऽपि केवलस्य महच्छब्दस्यात्वं
न तदन्तस्य ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्नास्तीति वचनात् । न च पदान्ता
धिकारे तस्य तदुत्तरपदस्येति वचनात् तदन्तविधिः, तस्य केवलपदाधिकारविषयत्वात् ।

- 20 अत्र तूत्तरपदाधिकारः, अन्यथा “इष्टकेषीकामालानां चित्तूलभारिष्वि”त्यत्रोत्तरपदा
धिकारे तदन्तविभ्युपसंख्यानवैयर्थ्यात् । ननु पूर्वानुमाने परममहत्त्वसिद्धावप्याकाशे
कुतस्तत्सिद्धिरित्याह । **अथेति** । विभुत्वस्य सकलमूर्तसंयोगित्वस्येत्यर्थः ।

- यद्यपि विनश्यदवस्थारब्धमूर्तस्याकाशसंयोगोत्पादकाल[47a] एव विनाशादेतत् न
सिद्ध्यति, तथापि विनश्यदवस्थद्रव्यस्य द्रव्यानारम्भकत्वादेतत् समाधेयम् । यद्वा,
25 सकलमूर्तसंयोगित्वं सर्वपरमाणुसंयोगित्वमभिप्रेतम् । **आत्मवदिति** । आत्मनो

वृत्तितयार्थान्तरमित्यत उक्तम्—**अणुपरिमाणभिन्नेति** गुणविशेषणम् । घटादि-
परिमाणवृत्तित्वेन तथात्वादाह—**नित्यद्रव्यवृत्तीति** । यद्यपि तादृशनित्यवृत्तीत्येव साध्यता,
द्रव्यवृत्तिगुणेति व्यर्थं, तथापि नित्यस्यान्यविशेषणत्वेनोपादानमिति भावः । द्रव्यगुणपदे स्पष्टार्थम् ।

- गुणत्वेति** । गुणविभाजकोपाधित्वादित्यर्थः । अन्यथा कालिकापरत्वजातौ व्यभिचारापत्तेः ।
30 तत्रोभयसाधारणोपाधिना विभागादित्यर्थः । अणुत्वं च व्यतिरेकदृष्टान्तोऽन्वये साध्यसाधन-
वैकल्यात् । अत एवोक्तं ‘व्यतिरेकेणे’ति । सुखत्वादिकमन्वयदृष्टान्तोऽपीत्यवधेयम् ।

भावप्रधान एवेति । एतच्चोत्तरप्रधानतया तत्पुरुषस्योक्तम् । **अन्यथेति** । पदाधिकार-
तयैव तत्प्राप्तेरिति भावः । **तथापीति** । अन्यथा कार्यस्य निराश्रयत्वापत्तेरिति भावः ।
यदि चाश्रयनाशक्षण इवोत्पत्तिक्षणेऽपि अनाश्रितः स्यादिति ब्रूयात्, तदाभ्युपेत्याह—**यद्वेति** ।

“संयोगाद्विभागच्छब्दाच्च शब्दनिष्पत्ति”रिति सूत्रकारवचनात् संयोगविभागौ । यद्यपि द्रव्यत्वेनैव संयोगविभागयोः सिद्धिः, तथापि विपक्षे बाधकं वक्तव्यमिति तदुच्यते । यदि संयोगविभागौ नभसि न स्याताम्, असमवायिकारणाभावात् शब्दो नोत्पद्येतेति । यद्यपि धर्मिग्राहकादेव प्रमाणात् द्रव्यत्वमस्य सिद्धं, तथापि संख्यादिगुणवत्त्वेनापि साधयितुं शक्यमिति तदप्याह—अत इति । गुणवतोऽप्यद्रव्यत्वे द्रव्यलक्षणव्याघातादिति । अना- 5
श्रितत्वाच्चेति । आश्रयैकस्वभावत्वाच्चेत्यर्थः । अन्यथा समवायेन व्यभिचारः स्यात् । आश्रयैकस्वभावत्वस्याप्यद्रव्यत्वे गुणत्वाद्यापत्तौ स्वरूपव्याघातादिति । यद्यप्येकत्वादेव नित्यत्वाकार्यत्वे सिद्धे अनित्यकार्यत्वे च ततः पूर्वं पश्चाज्जायमानाः शब्दाः आकाशान्तरे वर्तेरन्, तस्मादेकत्वादेव पूर्वापरकोटिविकलं नभः, तथापि प्रपञ्चार्थमाह—समानेति । 10
तथाहि नास्यारम्भकं नभ एव तेनैव तस्यानारम्भात्, नापि नभोऽन्तरमसत्त्वात् । नापि विजातीयं पृथिव्यादि, कारणगुणपूर्वप्रक्रमेण कार्ये रूपादिमत्त्वप्रसङ्गात् । नाप्यात्मदिक्-कालमनांसि, स्पर्शशून्यतया तेषामनारम्भकत्वादिति शब्दाश्रयतया ¹पारार्थ्यमस्यो-क्तम् । सम्प्रति तदुपलम्भकतया ²पारार्थ्यमाह—सर्वप्राणिनामिति । तर्हि सर्वेषां सर्वशब्दोपलब्धिः स्यात्, तस्य सर्वसाधारणत्वात् व्यापकत्वाच्चेत्यत आह—श्रोत्र-भावेनेति । ननु किमिदं श्रोत्रम् ? न हि पृथिव्यादेर्प्राणादिवदाकाशस्यापि किञ्चित् कार्यद्रव्य- 15
मस्तीत्यत आह—श्रोत्रं पुनरिति । पुनःशब्देन पृथिव्यादिकार्येभ्यो प्राणादिभ्यो व्यवच्छिन्नन्ति । श्रवणे कर्णशष्कुल्यौ तयोर्विवरं तत्संज्ञको नभोदेशः । अव्याप्य-वृत्तिसंयोगोपचारेण देशव्यपदेशः । नन्वसौ बधिरस्याप्यस्तीत्यत आह—शब्देति । [26a]शब्देन निमित्तेन विषयतया यदुपभोगः सुखदुःखानुभवः तत्प्रापकाभ्यां सम्पाद-

विभुत्वं नासिद्धं, तस्य नित्यतया परमाणुत्वान्तद्गुणानामप्रत्यक्षत्वापत्तेः । 20
पारिशेष्यात् तत्सिद्धेः । यदि संयोगेति । संयोगविभागान्यतरभिन्ना-समवायिकारणजन्यः आद्यः शब्दो यद्येतदन्यतरासमवायिकारणको न स्यान्नोत्पन्नः स्यात् । यद्वा, यद्याकाशं विशेषगुणासमवायिकारणशून्यं स्यात्, विशेषगुणवन्न स्यात्, कालवत् । तत्रान्यस्यासम्भवात् संयोगविभागयोः सिद्धेरित्यर्थः । आश्रयैकेति । समवायान्यत्वे सत्यसमवेतभावत्वादित्यर्थः । यद्यप्येकत्वादेवेति । 25
सकलकालावस्थायित्वादेवेत्यर्थः । नापि विजातीयमिति । आकाशं यदि पृथिवीसमवेतद्रव्यं स्यात् रूपादिमत् स्यादित्यर्थः । ननु देशोऽवयवो राष्ट्रवनादिव्रा तदुभयमपि मूर्तं, न च नभस्तथेत्यत आह—अव्याप्यवृत्तोति । अव्याप्यवृत्तिसंयोगा-

यथाश्रुते वैयधिकरण्यादाह—संयोगेति । आपादकविशेषणं चैतत्, अतो न शब्दजशब्दादौ व्यभिचारः । [93a] नोत्पन्नेति । नोत्पन्नं भावः स्यादित्यर्थः । यद्याकाशमिति । 30
न च घटे व्यभिचारः । गन्धाद्यसमवायिकारणशून्येऽपि तस्मिन् गन्धादिति वाच्यम्, अवयव-भिन्नत्वे सतीति विशेषणादित्याहुः । आपाद्ये जन्यत्वं विशेषणम्, अतो नेश्वरे व्यभिचारः । नन्वेतदसिद्धं सम्बन्धान्तरेणाश्रितत्वादित्यत आह—समवायेति । वैयधिकरण्यादाह—

आकाशमिति ।

काभ्यां धर्माधर्माभ्यामुपनिबद्धो विशिष्ट इत्यर्थः । एवं सति विशेष्यसद्भावेऽपि विशेषणांशस्य वैकल्यात् कस्यचिद् बाधिर्यं, यथा शरीरसद्भावेऽप्युपभोगहेत्वदृष्टवैकल्यात् सुख-
ज्ञानाद्यनुपपत्तिरित्याह— **तस्य चेति** । उपलक्षणं चैतत् । कर्णमलादिनापि शुषिरव्या-
घातादपि बाधिर्यं भवति । अन्यथा मैषज्यादिप्रयोगवैयर्थ्यापत्तिरिति ।

- 5 काललक्षणमाह—**काल** इति । अत्र परापरेति भावप्रधानो निर्देशः ।
परत्वापरत्वयोर्व्यतिकरः परापरव्यतिकरः । दिक्कृताभ्यां परत्वापरत्वाभ्यां विपरीते
परत्वापरत्वे इत्यर्थः । परापरव्यतिकरश्च यौगपद्यादिप्रत्ययाश्चेति समासः, ते लिङ्गानि यस्य स
तथोक्तः । परत्वापरत्वयोरुत्पत्ति**गुणे** वक्ष्यते । ते युवस्थविरयोर्वर्तमाने कालमनुमापयतः ।
कथम् बहुतरतपनपरिस्पन्दान्तरितजन्मनि हि स्थविरे युवानमवधिं कृत्वा परत्वमुत्पद्य-
10 मानमसमवाधिकारणवत् कार्यत्वादिति स्थिते च रूपादीनां च व्यभिचारे तपनपरिस्पन्दानां

श्रयत्वगुणयोगाद् गौणव्यपदेश इत्यर्थः । **एवं सतीति** । ननु सकलदृष्टकारण-
सम्पत्तावदृष्टवैकल्यान्न कार्याभावः । न च यथा श्रोत्रमाकाशं शब्दोपलब्धिहेतुः, तथा
कर्णशङ्कुल्यप्यनुपहता सावधिरस्य नास्तीति वाच्यम् । उपघातो हि कर्णशङ्कुल्यां
मलादियोगः, सहकार्यदृष्टव्यतिरेको वा । नाद्यः, अप्रतिक्रियबाधिर्यानुप-
15 पत्तेः । नान्त्यः, दृढदण्डनुन्नचक्रस्याप्यभ्रमणापत्तेः । अत्राहुः । श्रोत्रवददृष्ट-
विशेषजन्यकर्णशङ्कुलीविशेषः कारणं, स च कार्यैकोन्नेयः, बधिरस्य च तद्भावात् ।
तदिदमुक्तं 'विशेष्यसद्भावेऽपि' नभःसत्त्वेऽपि 'विशेषणांशस्य' कर्णशङ्कुलीविशेषस्य
वैकल्यात् । ननु केवलादृष्टविरहात् क्वचिद् बन्ध्यासंप्रयोगादौ केवलादृष्टाभावादपि
कार्याभावमाश्रित्येदमुक्तमित्यन्ये ।

- 20 **काललक्षणमिति** । यद्यपि कालो धर्म्येव साधितः, "कालः परापरे"त्यादि-
ग्रन्थेन, तथापि धर्मिसाधनमपि लक्षणस्याश्रयासिद्धिनिराकरणमिति तस्य लक्षणं
तात्पर्यम् । ननु परापरशब्दवाच्यम् । परत्वापरत्वाश्रयो द्रव्यं, न च तत्काललिङ्ग-
मित्यत आह—**अत्रेति** । तथा च परत्वापरत्वे गुणौ लिङ्गे इत्यर्थः । व्यतिकरो वि-
[47b]शेषः, कारणव्यङ्ग्या जातिः । तदेव स्फुटयति—**दिक्कृताभ्यामिति** ।
25 विपरीते विजातीये । ननु परत्वापरत्वे काललिङ्गे, न तु तत्प्रत्यय इत्यत आह—
परापरेति । ननु परत्वापरत्वे नित्यत्वेनाकरणकेन ताभ्यां कारणत्वेन कालोऽनुमीयत
इत्यत आह—**परापरत्वयोरिति** । ननु तयोर्मूर्तवृत्तित्वेन कालावृत्तित्वात्पक्ष-
धर्मत्वमित्यभिप्रेत्याह—**कथमिति** । **रूपादीनामिति** । नीरूपे वायौ नीरसे

ननु सकलेति । शरीरादिसद्भावेन च दृष्टसकलसम्मतिरिति भावः ।

- 30 **मूर्तवृत्तित्वेनेति** । मूर्तमात्रवृत्तित्वेनेत्यर्थः । वृत्तिपदं समवायपरम् । यद्यपि कालो-
ऽत्र न पक्षः, तस्यैव साध्यत्वेनासिद्धेस्तथाचापक्षधर्मत्वमित्ययुक्तं, तथापि तदाश्रयतया न तत्-

च वैयधिकरण्ये तदवच्छिन्नद्रव्यसंयोगोऽसमवायिकारणमिति विज्ञायते ? न 'चाविभुनो

तेजसि निर्गन्धे जलेऽपि तयोरुत्पत्तेरित्यर्थः । ननु स्पर्शो न व्यभिचारी । न च
मनसि व्यभिचारः, तत्र परत्वादिसत्त्वे मानाभावात् । न च स्पर्शोत्कर्षादिना परत्वा-
द्युत्कर्षाद्यभावात् स तदसमवायिकारणं तवापि कालपिण्डसंयोगोत्कर्षाद्यभावात्
परत्वाद्युत्कर्षाद्यभावात्तस्याप्यसमवायिकारणत्वापत्तेः । यदि वा समवायिकारणोत्- 5
कर्षाद्यभावेऽपि बहुतरबहुतमसूरसञ्चरणाधीनावोत्कर्षापकर्षौ त्वयापि समाधेयौ तदा
समः समाधिः । अत्राहुः—“रूपादीनामि”ति भावप्रधानो निर्देशः, तेन रूपादीनां
व्यभिचारात् अभावात् परत्वापरत्वयोरिति प्रकरणात् । तथा च रूपाद्यसमवायि-
कारणको रूपाद्यात्मको भवति । न च परत्वापरत्वे तथेत्यर्थः । एवं परत्वापरत्वयोः
स्पर्शासमवायिकारणकत्वे स्पर्शात्मकता स्यादिति भावः । तदवच्छिन्नेति । पिण्ड- 10
संयुक्तत्वे सति सूर्यसंयुक्तं यद् द्रव्यम् तद्गुणोऽसमवायिकारणम् । तदाश्रयश्च मूर्ते न
भवतीति व्यापकद्रव्यसिद्धिरित्यर्थः । तथापि संयोगस्य समवायिकारणकत्वं कुतः
सिद्ध्यति ? विभुगुणेषु संयोगस्यैव विजातीयसामान्यगुणासमवायिकारणत्वात्
तद् द्रव्यमिति । ननु विशेषणतासम्बन्धेनैव तदुपपत्तिः । विशेषणतैव सम्बन्धान्तर- 15
नियतेति चेत् ? न । घटाभावभूतलयोग्यविचारात् । भावत्वे सतीत्यस्यापि
ज्ञानघटयोरनैकान्त्यात् । अस्तु वा सम्बन्धः साक्षादेव पिण्डमार्तण्डकर्मणोस्तस्य
द्रव्यत्वे तद्द्रव्यापकसंख्याद्यनेककल्पनापत्तेः । मैवम् । रविकर्मणा पिण्डस्य साक्षात्-
सम्बन्धे तत्र चलतीति धीप्रसङ्गात् । न चैवं तद्विलक्षणस्यावच्छेदस्य प्रतीतेः ।
कर्मसमवायेन तथा प्रतीतिः । अयं तु तद्विलक्षण एव सम्बन्ध इति चेत् । न । अद्रव्य-
निरूपितस्य स्वातिरिक्तसाक्षात्सम्बन्धस्य समवायत्वव्याप्तेः । नापि विशेषणता- 20
सम्बन्धेन वैशिष्ट्यप्रतीतिः । स्वरूपसम्बन्धातिरिक्तसम्बन्धे बाधकमन्तरेणाद्रव्यस्य
तदसमवायिनि विशेषणतायाः परम्परासम्बन्धव्याप्तत्वात् । सूर्यक्रियायाः पिण्डेन

सिद्धिरिति भावः । तत्रेति । जन्यत्वगर्भत्वादपेक्षाबुद्धेर्नित्ये ज्येष्ठव्यवहारभावादिति भावः ।

विभुगुणेऽपि । एतच्च महत्त्वे अवयवमहत्त्वस्यासमवायित्वाद् व्यभिचारवारणार्थम् ।
एकत्वस्य द्वित्वाद्यसमवायित्वाद् व्यभिचार इत्यत उक्तं—स्वविजातीयेति । वैजात्यं 25
गुणत्वसाक्षाद्व्याप्यजात्या विषक्षितम् । विभागस्य शब्दं प्रत्यसमवायित्वाद् व्यभिचारादाह—
सामान्येति । प्रयत्नादृष्टादेस्तादृशगुणजन्यतया व्यभिचारादाह—असमवायीति ।

अस्तु वेति । अतिरिक्त इति शेषः । अद्रव्येति । एतच्च संयोगवारणाय । अभावे
व्यभिचारवारणाय—स्वातिरिक्तेति । असंभवे समवायादिपरम्परासम्बन्धे व्यभिचारादाह—

साक्षादिति । न च सोऽपि समवायः षोढा परिगणनविरोधादिति भावः । स्वरूपेति । 30

भूतलेऽभावविशेषणतायां व्यभिचारादाह—स्वरूपेति । पुरुषे दण्डविशेषणतायां व्यभिचारादाह—

अद्रव्यस्येति । घटे रूपविशेषणतायां व्यभिचारादाह—तदसमवायिनीति । यथा-
ऽभावेऽतिरिक्तवैशिष्ट्यादिसम्बन्धे बाधकं तथा गौरवम् । एवमेव प्रकृते बाध[93b]कमित्य-

- द्रव्यस्य संयोगः तथा भवितुमर्हति व्यभिचारादिति तत् द्रव्यं विभु स्यात् । न चात्माकाशौ तथा भवितुमर्हतः , विशेषगुणवत्त्वात् पृथिव्यादिवदित्याचार्याः¹ । अत्रैवमालोचनीयम् । पृथिव्यादीनां संयोगस्यातद्धेतुत्वे विशेषगुणवत्त्वमप्रयोजकम् । सूर्यादिगतिप्राप्तिविरहस्योपाधेः सत्त्वात् । अन्यथा मनसस्तथाभावप्रसङ्गात् विशेषगुणविरहिणस्तस्याकारणत्वे अप्राप्तेरन्यस्य कारणस्याभावात् , तस्माद्विशेषगुणवत्त्वाविशेषे पृथिव्यादीनामव्यापकत्वात् परत्वाद्यकारणत्वं व्यापकत्वादात्माकाशयोस्तत्कारणत्वं भविष्यतीति को विरोधः ? विप्रकृष्टबुद्धिमपेक्ष्योत्पद्यमानं

- सहाश्रयघटितसम्बन्धकल्पनात् । द्रव्ययोरनारभ्यारम्भकयोः सम्बन्धः संयोग एवेति नियमाच्च [48a] । आकाशात्मनोः संयोगेनान्यथासिद्धिमाशङ्क्य निराकरोति—
- 10 न चेति । तथेति । तथाभूतसंयोगाश्रयावित्यर्थः । आचार्याः व्योम-
शिवाचार्याः । यद्यप्याकाशादौ संयुक्तसंयोगलक्षणप्राप्त्यभावे साध्ये बाधः , परत्वापरत्वासमवायिकारणसंयोगानाश्रयत्वे साध्ये युवस्थविरपिण्डयोर-
नैकान्तः , परत्वं प्रति निमित्तकारणताभावे साध्ये परमात्मनि भागे बाधः , संसार्यात्मपक्षीकरणे च तेनैव व्यभिचारः ; तथाप्याकाश आत्मा वा परत्वापरत्वा-
15 समवायिकारणसंयोगासमानाधिकरणविभुत्वाश्रय इति साध्यम् । यद्वा आकाशपिण्डसंयोगो न परत्वापरत्वासमवायिकारणं विशेषगुणमात्रवृत्तित्वात् , गन्धवत् । अत्रोपाधिमाह—पृथिव्यादीनामिति । अप्राप्तेरुपाधेः साध्य-
प्रयोजकत्वमाह—अन्यथेति । मनसस्तदकारणत्वे सूर्यगत्या प्राप्त्यभाव एव प्रयोजको न विशेषगुणवत्त्वमिति । परत्वापरत्वासमवायिकारणसंयोगाधारतया
20 कालं साधयित्वा तन्निमित्तकारणविप्रकृष्टसन्निकृष्टबुद्धिकारणसम्बन्धघटकतया तं साधयति—विप्रकृष्टबुद्धिमिति । अतो न पौनरुक्त्यम् ।

- रूपेराह—द्रव्ययोरिति । अन्यथातीन्द्रियसंयोगोच्छेदप्रसङ्गादिति भावः । सम्बन्धः साक्षात्-
सम्बन्धः, तेन सामानाधिकरण्यरूपपरम्परासम्बन्धवति द्रव्ये न व्यभिचारः । तथापीति ।
स तु सामानाधिकरणात् प्रतियोगिविशेषणं निषेधविशेषणं वा । नाद्यः, प्रतियोग्यप्रसिद्धेः ।
25 न च दिशि तत्प्रसिद्धिः, शब्दसाम्येनानुमानाप्रवृत्तेः, उभयसाधारणजातेरनभ्युपगमात् । नान्त्यः, पिण्डे व्यभिचारादिति चेत् , न ; जात्यभावेऽप्युभयसाधारणोपाधेः सत्त्वात् । अत एव तयोरेक-
गुणत्वमिति भावः । काळसिद्धौ तत्प्रसिद्धिरित्यन्ये । केचित्तु एतदस्वरसादाह—यद्वेति ।
अत्र यथाश्रुतो हेतुरसिद्ध इत्यतो हेत्वन्तरमाह—विशेषेति । एवमात्मपिण्डसंयोगपक्षकमपि
द्रष्टव्यम् । आत्माकाशादौ संयुक्तसंयोगलक्षणप्राप्त्यभावे साध्ये बाध इत्यादिपूर्वदोषादाह—

30 I आचार्या व्योमशिवाचार्याः । See *Vyomavatī* as referred to by Vardhamāna in his *Kiraṇāvalīprakāśa*.

प्रकृष्टबुद्धिं निमित्तीकरोति । अल्पतरसूरसञ्च¹राद्यपेक्षया बहुतरतपनपरिस्पन्दान्तरितत्वञ्च विप्रकर्षः । न चैष स्थविरशरीरस्य² स्वरूपतः सिध्यतीति तपनसमवेतेन कर्मणास्य सम्बन्धत्वाभावात् । अतो यद्द्वारेण संयुक्तसंयुक्तसमवायलक्षणया प्रत्यासत्त्या आदित्यगतिः स्थविरपिण्डमुपावर्तते तद्द्रव्यमस्ति । न पृथिव्यादि तथा भवितुमर्हति , अप्राप्तेर्व्यभिचाराच्च । अतः सकलमूर्तद्रव्यसंयुक्तेन भवितव्यम् । न चात्माकाशौ तथा भवितुमर्हतः विशेषगुणवत्त्वात् पृथिव्यादिवदित्याचार्याः । नन्व-
प्रयोजकमेतत् , अप्राप्त्युपाधि[28b]कत्वात् , अन्यथा मनसस्तथाभावप्रसङ्गात् , विशेषगुणरहितस्य तस्याकारणत्वे अप्राप्तेरन्यस्य कारणस्याभावात् । तस्माद्विशेषगुणवत्त्वाविशेषेऽपि पृथिव्यादीनामव्यापकत्वात् परत्वाद्यकारणत्वं व्यापकत्वादात्माकाशयोस्तत्कारणत्वं भविष्यतीति को विरोधः ? न आकाशस्य स्वप्रत्यासत्तिमात्रेण संयुक्त-

अत इति । विशेषणसम्बन्धं विना विशिष्टज्ञानाभावात् । साक्षात्सम्बन्धबाधे तदुपनायकसम्बन्धघटकतया कालः सिध्यति इत्यर्थः । अत्राप्याकाशात्मभ्यामन्यथासिद्धिं निराकरोति—न चेति । आकाश आत्मा वा पिण्डनिष्ठसूर्यस्पन्दविशिष्टज्ञानजनकपिण्डसूर्योभयवृत्तिसंयोगानाश्रय इति साध्यम् । यद्वा आकाशात्मानौ परत्वापरत्वनिमित्तकारणतपनसंयोगानाश्रयौ तपनान्यविशेषगुणवत्त्वादिति वाच्यम् , अतो बाधादि । अप्राप्तेरुपाधेः प्रयोजकमव्यापकत्वमुपाधिमाह—अव्यापकत्वादिति । ननु विशेषगुणवत्त्वेनाकाशात्मनोस्तथाविधसंयोगानाश्रयत्वे इतरसम्बन्धाघटकत्वे च साध्ये परत्वाश्रयपिण्डतपनाप्राप्तिरुपाधिर्वाच्यः । तत्र साध्यव्यतिरेको यद्याकाशादावेकत्र तदा तत्रैव साध्यव्यापकत्वम् । अथ सर्वत्र तदा पिण्डतपनप्राप्तालोकमण्डले साध्याव्यापकत्वम् ।

अत्राहुः—विनिगमकाभावात् सर्वेषामेव व्यापकानामुपनायकत्वे सिद्धे पिण्डतपनप्राप्तस्यालोकस्य एकत्वग्राहकमानाभावान्नोक्तदोष इत्यर्थः । अत्राव्यापकत्वमवच्छिन्नपरिमाणवत्त्वम् । तत्रावच्छिन्नपदस्य पक्षमात्रव्यावर्तकत्वेन पक्षेतरत्वेना-

आकाश आत्मा वेति । जन(?)बाधवारणाय तत्र पिण्डेत्यादि विशेषणम् । ताद्रूप्यसिद्धये पिण्डे सूर्यं व्यभिचारवारणाय द्वितीयपिण्डपदम् । यद्देति । बाधवारणाय कारणान्तम् । अदृष्टवदात्मसंयोगमादायांशे बाध इत्यत उक्तं—तपनेति । निमित्तपदं हेतौ स्फुटार्थम् । हेतौ विशेषपदं दिशि व्यभिचारवारणाय । अप्राप्तेरिति । तथा चोभयमप्युपाधिरिति भावः ।

तथाविधेति । परत्वादिनिमित्तकारणेत्यर्थः । तत्साध्येति । साध्यं सूर्यस्पन्दानुपनायकत्वं तद्रव्यतिरेकस्तदुपनायकत्वं यद्येकस्यैवाकाशस्यात्मनो वा (आत्मनो वा ?) तदुपनायकत्वं तदा तदुपनायके परस्मिन् (अपरस्मिन् ?) प्रकृतसाध्यमस्ति । ननु...उपाधिरिति । साध्यव्यापकत्वमित्यर्थः । साध्यरूपो [94a] व्यतिरेक इत्यन्ये । अथेति । यदि सर्वस्य विभोरुपनायकत्वं तदा कचिदपि विभुनि साध्यं नास्तीत्युभयसंयोगिन्यालोकमण्डले साध्याव्यापकत्वमित्यर्थः । विनिगमकेति । तथा विभुनि सर्वत्र साध्याभावात् आलोकमण्डले

समवायिनं धर्ममन्यत्र संक्रामयितुमसमर्थत्वात् । तथात्वे वा एकत्र भेर्यामभिहतायां सर्वभेरीषु शब्दोत्पत्तिप्रसङ्गात् सूरक्रियावद्भेरीसंयोगस्यापि संयुक्तसंयुक्तसमवायाविशेषात् । कालस्य तु तत्स्वभावत्वादयमदोषः । असिद्धिदशायां प्रसङ्गस्याश्रयासिद्धेः, सिद्धि-
 5 दशायाञ्च बाधितत्वात्, आत्मनोऽपि द्रव्यान्तरस्थितेषु धर्मेषु द्रव्यान्तरव्यवच्छेदाय [स्व]प्रत्यासत्त्यतिरिक्तसन्निकर्षापेक्षत्वात् । अन्यथा वाराणसीस्थेन नीलेन पाटलि-
 पुत्रस्थस्य स्फटिकमणेरुपरञ्जनप्रसङ्गात् । कालस्य विप्रकृष्टक्रियोपसंक्रमणशक्ततयैव सिद्धेर्नायं प्रसङ्ग इत्यवदातम् । तदयं प्रमाणार्थः । स्थविरादौ परत्वं तपनपरिस्पन्द-
 विप्रकर्षबुद्धिजन्यं तदन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वात् पटकुविन्दवत् । ते च तपन-
 परिस्पन्दाः स्थविरे प्रत्यासत्तिमपेक्षन्ते स्वभावतोऽप्रत्यासन्नत्वे सति तदवच्छेदकत्वात्
 10 पटाद्यवच्छेदकमहारजनरागवदिति । सेयं प्रत्यासत्तिर्द्रव्यकृता प्रकारान्तरासम्भवे सति प्रत्यासत्तित्वात्, पटे महारजनरागप्रत्यासत्तिवत् । अन्यथा प्रत्यासत्त्यभावे सन्निकर्ष-
 विप्रकर्षयोरसम्भवादपेक्षणीयानुपपत्तौ परत्वाद्यनुत्पत्तिप्रसङ्गे तस्य व्यवहारविलोपप्रसङ्गः ।

व्यापकत्वस्यानुपाधित्वे साध्याव्यापकत्वम् । प्रतिकूलतर्केणाह—तथात्वे इति । ननु प्राप्तिमात्रेण भेरीदण्डसंयोगो न शब्दजनकः, किन्तु यत्र समवेतस्तत्रैव । न चान्यत्र
 15 भेर्यामुत्पन्नः संयोगोऽन्यत्र समवेति । न च समवायोऽप्याभ्यामन्यत्रोपनेयः । इतरानुपनीतस्यैव संयोगस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यां शब्दकारणत्वव्यवस्थितेः ।

अत्राहुः—[48b] उत्पाद्यतेऽनयेति उत्पत्तिरुत्पत्तिकारणं शब्दस्योत्पत्ति-
 भेरीदण्डसंयोगः । तस्य सर्वत्र प्रसङ्गः स्वसम्बद्धबुद्धिकारित्वलक्षणः । तेन भेरी-
 दण्डसंयोगो यदि घटसम्बन्धिताप्रयोजकरूपवान् स्यात् पटसम्बन्धी स्यादित्येवं-
 20 परो ग्रन्थः । ननु आत्मा यत्र महारजनसम्बन्धात् रक्तं पटं करोति तत्र तस्य द्रव्यान्तरमहारजनधर्मोपनायकत्वं दृष्टमेवेत्यत आह—आत्मनोऽपीति । अत्रापि
 हस्तादिकं द्वारीकृत्यैवात्मनस्तदुपनायकत्वमिति भावः । उपरञ्जः विशिष्टधीजननं,
 विप्रकर्षो भूयस्त्वं तदनुविधायित्वं तत्प्रागभावव्यापकप्रागभावप्रतियोगित्वम् ।
 स्थविरेति । स्वभावातिरिक्तस्थविरप्रत्यासत्तिमन्त इत्यर्थः । तदवच्छेद-
 25 कत्वादिति । तद्विशेषणत्वादित्यर्थः । न च स्वरूपसम्बन्ध एव पिण्डसूर्य-
 स्पन्दयोरस्त्विति वाच्यम् । अतिरिक्तसम्बन्धे बाधकाभावात् । द्रव्यकृतेति ।
 सूर्यस्थविरपिण्डभिन्नद्रव्यनिरूपितेत्यर्थः । अत्र विपक्षे बाधकमाह—अन्यथेति ।

चाव्यापकत्वाद्युपाधिसत्त्वान्न साध्याव्यापकत्वमित्यर्थः । ननु प्रकर्षो जातिरूपो न वा ?
 अत्र तदुपनयो न वा ? तदुपनयपरत्वमिति व्याचष्टे—[वि?]प्रकर्ष इति । ननु
 30 तदनुविधायित्वं तज्जन्यत्वं, तथाच साध्याविशेष इत्यत आह—तदिति ।

तच्च द्रव्यमितरेभ्यो भिद्यते विशिष्टपरत्वाद्यनुमेयत्वात् । यत् पुनरितरेभ्यो न भिद्यते न तदेवं यथा पृथिव्यादीति । एतेनापरत्वं लिङ्गतया व्याख्यातम् । यौगपद्यमेककालता, अयौगपद्यमनेककालता, चिरत्वं दीर्घकालता, क्षिप्रत्वमल्पकालता । अत्र कालशब्देन कालोपाधयः सूर्यगत्यादय उच्यन्ते । तेषां प्रत्ययैः कालोऽनुमीयते । ननु प्रत्ययाः कारणतया विषयंतया वा कालं व्यवस्थापयेयुः । नाद्यः, आत्मेन्द्रियाणां तत्कारणत्वात् । 5 न द्वितीयः, तस्यातीन्द्रियत्वात् ऐन्द्रियकप्रत्ययविषयत्वविरोधादित्यत आह—**तेषामिति** । विषयेषु घटादिषु युगपद् भवन्ति युगपद् गच्छन्ति युगपत् कुर्वन्ति युगपद्वर्तन्ते इत्यादीनां पूर्वप्रत्ययविलक्षणानां द्रव्यादिप्रत्ययविलक्षणानां द्रव्यादिप्रत्ययव्यावृत्तावप्यनुवृत्तेरनुवृत्तावपि तेषां [29a] व्यावृत्तेः । विलक्षणत्वेन विनिश्चितानामुत्पत्तावन्यस्य निमित्तस्यासम्भवात् कालमन्तरेणेति शेषः । एते युगपज्जायन्ते कुर्वन्त्यवतिष्ठन्ते इत्यादीनामेकस्मिन् काले 10 एकस्यां सूर्यगतौ सूर्यगत्यवच्छिन्ना इत्यर्थः । न चाप्राप्ताः सूर्यगतयो विषयान्तर-मवच्छेत्तुमुत्सहन्ते । न च स्वरूपेणासां प्राप्तिरस्ति । तस्माद्विशिष्टप्रत्ययान्यथानुपपत्त्या विशेषणप्रापकं द्रव्यमुपकल्प्यते । अन्यथा निमित्तमन्तरेण नैमित्तिकस्य व्यवहारस्यानुपपत्तेः । न च वाच्यं सम्बन्धप्रतीतौ विशिष्टप्रत्ययो विशिष्टप्रत्ययेनैव च तत्प्रतीतावितरेतराश्रयप्रसङ्ग इति । न ह्यत्र सम्बन्धो विशेषणमपितु क्रिया, 15 सा च प्रतीतैवेति सर्वं सुस्थम् । विशेषणसम्बन्धो हि विशिष्टप्रतीतौ सत्तयैवोप-युज्यते, न तु स्वज्ञानेन । अन्यथा समवायस्यातीन्द्रियत्वात् गुणकर्म-सामान्यविशिष्टप्रतीतिः **वैशेषिक**नये दत्तजलाञ्जलिः स्यात् । **परेषामप्यहं** शरीरी-त्यादौ अदृष्टस्य नियामकस्याप्रतीतौ विशिष्टप्रत्ययो न स्यात् । तस्माद्विशिष्टप्रतीत्यन्यथा-नुपपत्त्या विशेषणसम्बन्धः प्रतीयते, न तु सम्बन्धाप्रतीतौ विशिष्टप्रतीतिरेव न 20 सिध्यतीति स्थितिः । यत् [तत्] साधर्म्यमुक्तं सर्वोत्पत्तिमतां निमित्तकारणमिति तदाह—**सर्वकार्याणामिति** । उत्पत्तिरात्मलाभः ,

एवं कालसिद्धौ तल्लक्षणमाह—**तच्चेति** । **विशिष्टेति** । ए[त]त्पिण्डातिरिक्तत्वे सति परत्वविशेषासमवायिकारणसंयोगाधारत्वादित्यर्थः । 'युगपद् भवन्तीति । उत्पत्तयौगपद्य^२मात्रं विवक्षितं नोत्पत्तिमतः । तच्च कालमन्तर्भाव्यैव नान्यथेत्यर्थः । 25 न च स्वरूपेणेति । पिण्डसूर्यक्रिययोः संयोगसमवायान्यतरः सम्बन्धो नेत्यर्थः । **सम्बन्धप्रतीताविति** । कालसंयोगश्चाप्रत्यक्ष इति भावः । न ह्यत्रेति । विशिष्टज्ञानं विशेषणज्ञानसाध्यम्, विशेषणं चात्र क्रिया । सा प्रतीतैव, सम्बन्धश्च स्वरूपसन्नेव कारणम्, न तु तज्ज्ञानमपीत्यर्थः । एतच्च विशिष्टज्ञाने विशिष्टज्ञानमात्रे विशेषणविशेष्यासंसर्गाग्रहस्यैव हेतुत्वात् । **परेषामिति** । येषामपि समवायः प्रत्यक्षः 30 तेषामप्यहं शरीरीति विशिष्टज्ञानमदृष्टात्मकसम्बन्धनिमित्तकम्, न त्वदृष्टज्ञानपूर्वक-मिति सम्मतमित्यर्थः । **उत्पत्तिरिति** ।

नोत्पत्तिमत इति । युगपद् वर्तत इत्यनेन पौनरुक्त्यं स्यादिति भावः । **विशेषणेति** । अत्रैवकारः सम्बन्धव्यवच्छेदार्थ इति बोध्यम् ।

- स्थितिराविनाशात् क्रमवत्सहकारिसम्बन्धः, विनाशः प्रध्वंसः, तेषां हेतुः । अत्र प्रमाणमाह—**तद्व्यपदेशात्** [इति] । तेन कालेनोत्पत्त्यादीनां व्यपदेशात् अद्योत्पन्नः [श्वः] परश्व उत्पन्नो वेति इदानीमत्रास्ति अद्य नष्टः [श्वः] परश्वो वेति व्यपदेशात्, यथा चैतत्तथोक्तम् । ¹व्यवहारान्तरे हेतुत्वमाह—**क्षणे**ति । उत्पन्नं द्रव्यं यावदगुणमुत्पद्यते, 5 अन्यतन्तुसंयोगे यावन्न पट उत्पन्ने कर्मणि यावन्न विभागः तावान् कालः क्षणः ।

- “अध्य[?]स्तक्षणयोगस्य क्षणयोगो जनिर्मते”त्याहुः । तस्यार्थः । स्वाधिकरणक्षणध्वंसानाधारक्षणसम्बन्धः । तन्न । क्षणो हि समवायावच्छेदकं कर्म तदवच्छिन्नः समयो वा । उभयथापि चरमगन्धध्वंसोत्पत्त्यव्याप्तिः । अत एव स्वसमानकालीनप्रतियोगिकध्वंसानाधारसमयसम्बन्ध उत्पत्ति- 10 रित्यपास्तम् । चरमध्वंससमानकालीनप्रतियोगिकध्वंसाप्रसिद्धेः तदुत्पत्त्यव्यापनात् । अत्राहुः—स्वाधिकरणक्षणध्वंसासमानाधिकरणक्षणयोग उत्पत्तिः । असतापीदृशा क्षणेन स्वसमये चरमध्वंसस्य सम्बन्धोऽभ्युपेयः । उत्पत्त्यस्य चरमध्वंस इति प्रतीतिबलात् विषयेणैव ज्ञानस्येति दिक् । स्थितिरिति । स्वध्वंसप्रागभावानवच्छिन्नसमयसम्बन्ध इत्यर्थः । ननु चोत्पन्न इत्यादौ सूर्यकर्मैवाधारो ज्ञायते 15 कालस्तु तत्सम्बन्धघटको न त्वाधार इत्यतः [49a] आह—यथा चेति । सम्बन्धस्य कारणत्वं सम्बन्धे कारणत्वनियतमिति कालोऽपि कारणमित्यर्थः । उत्पन्नं द्रव्यमिति । उत्पन्नद्रव्यगुणप्रागभावयोरनेकक्षणवृत्तित्वेऽपि तदुभयवैशिष्ट्यं क्षणव्यवहारे हेतुः । तदपि यद्युपाधितया नित्यं, तथापि कालान्तरे प्रागभावस्य सहकारिणो विरहान्न क्षणव्यवहारजनकमित्यर्थः । न च प्रलयकाले द्रव्योत्पत्तेर- 20 भावादव्याप्तिः । ब्रह्माण्डान्तर्वर्तिद्रव्योत्पत्तेरवान्तरप्रलयेऽपि सत्त्वात् । महाप्रलये क्षणव्यवहारस्याप्यसिद्धेः ।

- स्वेति । स्वाधिकरणं यः क्षणस्तदध्वंस इत्यर्थः । स्वाधिकरणेति । अत्र स्वाधिकरणत्वं प्रथमक्षणविशेषणमतो नासम्भवः । स्थितिक्षणातिव्याप्तेरधिकरणान्तम् । द्वितीयादिक्षणयोगः प्रथमक्षणध्वंससमानाधिकरण एवेति तन्निरासः । अधिकरणपदं कालपरमतो द्वितीयादिक्षणध्वंससमानदेशतया नासम्भवः । अत्रापि पूर्वदोष इत्यत आह—**असतापी**ति । अन्यथा- 25 ल्यातेरसद्वैशिष्ट्येनापि विषयविषयिभावसम्बन्धवदसतापि तादृशक्षणेन चरमध्वंसस्य सम्बन्धोऽभ्युपेय इत्यर्थः । न चातिप्रसङ्गः । प्रतीतिबलेन तत्काल एव तथाऽभ्युपगमात् । एवं च पूर्वपक्षलक्षणमपि सुस्थमेवेति भावः । अत्र विशिष्टज्ञानसामग्रीबलादसद्वैशिष्ट्यविषयत्वसम्भवेऽपि तादृशक्षणस्याप्रसिद्धतया तद्वदितलक्षणस्याप्रसिद्धत्वेन तेन कथं लक्षणप्रयोजनव्यव- 30 हारादिसिद्धिरिति चिन्त्यम् । [94b] **केचित्तु** यावद्धंसाधिकरणसमयोपाधिसम्बन्धः ध्वंसाप्रतियोगियावत्समानकालीनपदार्थसमयसम्बन्धो वा विवक्षितः । तेन नित्यस्थितिसंग्राह्यतापक्षेऽपि न दोषः । तदपीति । तदुभयविशिष्टत्वमित्यर्थः । न चानित्यघटित उपाधिरप्यनित्य

अथवा सामग्री कार्यरहिता क्षण इति संक्षेपः । अक्षिपक्षमकर्मैकं निमेषः इत्यादि गणित-
शास्त्रानुसारेणानुसन्धेयम् । यद्यपि धर्मिग्राहकादेव प्रमाणात् संख्यादयः सिद्धाः, तथाप्या-
काशादिव्यवच्छेदार्थविशेषगुणविरहमाविष्कर्तुं सामान्यगुणानाह—**तस्य गुणा** इति ।
अत्रापि एकत्वादिसमस्तसंख्यायोगे सिद्धे विशिष्टपरत्वाद्यनुमेयस्यानेकत्वव्यवच्छेदान्नि-
यतमेकत्वं विवक्षन्नाह—**काललिङ्गाविशेषादिति** । व्यापकतयैकस्यैव सर्वत्र 5
सूर्यादिगत्युपनायकतया सन्निकृष्टविप्रकृष्टबुद्ध्यत्पादनद्वारेण विश्ववर्तिपरत्वापरत्वोत्पत्तौ
निमित्तस्योपपत्तेरनेकत्वकल्पनायां कल्पनागौरवप्रसङ्गादित्यर्थः । “तदनुविधानात्

सामग्रीति । कार्यप्रागभावोपहितसामग्री क्षणः । ननु गुणादिप्रागभावा[वा]
वच्छिन्नद्रव्यादिषु नान्यतमः क्षणः, विनिगमकाभावात् ? सर्वेषाञ्च तथात्वेऽननुगमः ।
अत्राहुः—कालोपाध्यव्यापकः कालोपाधिः क्षणः । यद्वा स्वाधेयकादाचित्काभाव- 10
प्रतियोग्यनाधारकालोपाधिः क्षणः । यथायथं त्वयमपि लक्षणं प्रामाणिकत्वा
ज्ञानेकार्थत्वं न दोषायेत्यन्ये । धर्मिग्राहकादिति । संयोगाश्रयत्वेनैव
कालसिद्धौ संयोगस्तद्व्याप्यत्वाच्च संख्यादि सिध्यतीत्यर्थः । **एकत्वादीति** ।
यद्यपि घटाद्यपेक्षया द्वित्वादिकमपि तत्रास्ति, तथापि कालव्यक्तेरेकत्वात्तदपेक्षया
तन्नास्तीत्यर्थः । **एकस्यैवेति** । लाघवसहकृताद्धर्मिग्राहकमानादेवैकत्वमित्यर्थः ।
तदनुविधानादिति तद्व्याप्यत्वादित्यर्थः । 15

इति वाच्यम् । परम्परासंबद्धजातेरेव तथाभ्युपगमात् । अधिककालस्थायित्वमात्रे तात्पर्य-
मित्यन्ये । तदुभयवैशिष्ट्यं तत्सम्बन्धः । तच्च स्वरूपद्वयम् । न चान्यदा तदुभयमस्ति,
प्रागभावाभावादित्यर्थः । तदुपलक्षणं पूर्वकाले द्रव्याद्यभावादित्यपि बोध्यम् । **कार्येति** । ननु
कारणप्रागभावानधिकार्यप्रागभावाधारः क्षणः सामग्रीति क्षणगर्भं सामग्रीलक्षणं सामग्रीगर्भं च 20
क्षणलक्षणम् इत्यन्योन्याश्रय इति चेत्, न । सामग्रीपदस्य चरमकारणपरत्वात् । **अननुगम**
इति । न च कार्यत्वेन गुणादीनां चरमकारणत्वेन द्रव्यादीनामननुगमान्नैवमिति वाच्यं,
प्रथमकल्पाभिप्रायेणैतच्छङ्कोदयात् । **कालेति** । कालोपाधिरव्यापको यस्य स तथा, यदा
क्षणस्तदा दण्डाद्यभावात् एकोपाधेरसंभवादिति योजयन्ति । तच्चिन्त्यम् । एवं हि दण्डाद्य-
व्याप्तेः । यदि च यदा दण्डस्तदा तद्व्यतिप्रहरादिरिति तस्य तद्व्यापकत्वात् न तथा, तदा 25
दण्डादेरपि क्षणव्यापकत्वादसंभवः । **केचित्तु** कालोपाधेरव्यापक इति षष्ठीतत्पुरुषः, न हि
क्षणो दण्डादिकं व्याप्नोति । नानाक्षणघटिते दण्डे सति प्रत्येकक्षणस्यापि नियमात् । वस्तुतः
कालोपाध्यन्तराघटितः कालोपाधिरित्यर्थः । दण्डादेः क्षणघटितत्वनियमात् । अत एवाभेद-
निबन्धनासंभवशङ्कापि नास्ति, स्वस्य स्वाघटितत्वात् । अत एव महाप्रलयेऽपि नातिव्याप्तिः ।
तादृशकालोपाध्यप्रसिद्धेरिति व्यवहारस्य तन्मूलस्याभावात् । तस्य कालोपाधित्वाभावात् 30
तत्र नातिप्रसङ्ग इत्यप्याहुः । **स्वेति** । स्वलक्ष्यत्वाभिमतः कालोपाधिस्तदाश्रितः

- पृथक्त्वम्”पि पूर्ववत् । “कारणे कालः” [२।२।९] इति वचनात्
 “का[29b]रणे कालाख्ये”ति सूत्रकारवचनात् परममहत्परिमाणम् ।
 विशिष्टपरत्वापरत्वाद्यसाधारणकारणे द्रव्येऽविभौ विश्ववर्तिमूर्तगुणपरत्वाद्युत्पत्तौ
 सूर्यादिगत्युपाध्युपनयनशक्तेः परममहत्त्वाभावे च वैभवानुपपत्तेः परममहत्त्वं
 5 कालस्य सिद्ध्यतीत्यर्थः । “कारणपरत्वादि”ति वचनात् संयोगः, कारण-
 परत्वात् कारणापरत्वाच्च परत्वापरत्वे इति वचनादित्यर्थः । कारणं परत्वादेः कालः,
 तस्य परत्वापरत्वे तदुत्पादकौ मूर्तसंयोगावुपचारात् । तद्विनाशकत्वाद्विभागः, तस्य
 संयोगस्योत्पन्नस्य सत्याश्रये विनाशको विभागः सिद्ध इत्यर्थः । एतेन धर्मिग्राहकस्य
 प्रमाणस्य द्रव्यत्वस्य वा संख्यादिपञ्चकसाधकस्य सहायास्तर्का दर्शिताः । तथा हेतुत्वा-
 10 भावे द्वित्वाद्यसिद्धिरसमवायिकारणाभावात् पृथक्त्वाभावे एकत्वानुपपत्तिः
 व्यापकव्यावृत्तेः द्विपृथक्त्वासिद्धिश्च । परममहत्परिमाणाभावे वैभवानुपपत्तिः संयोगाद्य-
 सिद्धौ परत्वाद्यसिद्धिरसमवायिनिमित्तकारणयोरभावात् विभागाभावे कार्यस्य संयोगस्य
 नित्यत्वप्रसङ्ग इति । तस्याकाशवदिति । यथाकाशस्य धर्मिग्राहकादेव द्रव्यत्वं
 सिद्धं गुणवत्त्वादपि सिद्ध्यति तथा कालस्यापि । यथाकाशस्य एकत्वादेव नित्यत्वं
 15 सिद्धं, समानासमानजातीयकारणाभावादकार्यतया च सिद्ध्यति तथा कालस्यापीत्यर्थः ।
 स्यादेतत् । यद्येकः कालः, कथमतीतानागतवर्तमानभेदेन व्यवहियते ?
 न हि क्षणलवादिवद्वा अतीतादयोऽप्युपाधिभेदाः सन्ति, किन्तु त एव भावाः । भावे

त एव भावा इति । ^२उपाधिभेदाभावेऽपि क्षणादयो भावाः स्वभावा
 एवेत्यर्थः । भाव इति । उपाधिभेदे वा तत एव व्यवहारोपपत्तौ न

- 20 कादाचित्काभावस्तत्प्रतियोगिनो नाधार इत्यर्थः । एकक्षणे प्रागभावतत्प्रतियोगिनोरसत्त्वात् ।
 न चैवं दण्डादिः, प्रतिक्षणं कस्यचिदुत्पादेन तत्रो[95a]भयसत्त्वात् । प्रागभावगर्भत्वाच्च न
 महाप्रलयातिव्याप्तिः । न च महाप्रलयाव्यवहितपूर्वक्षणेऽव्याप्तिः, तस्य प्रागभावानाधारत्वादिति
 वाच्यं, तस्यापि ध्वंसप्रागभावाधारत्वात् । न चैवं तत्प्रतियोग्यत्यन्ताभावाधारतयाऽसंभवः ।
 यन्निरूपितप्रागभाववत्त्वं यस्य तदनाधारत्वं [त]स्य विवक्षितत्वात् । लक्षणं प्रवृत्तिनिमित्तम् ।
 25 न चानेकार्थत्वे गौरवमिति वाच्यं, तत्तत्प्रकारकप्रतीत्यभ्युपगमेन तस्य प्रामाणिकत्वात्
 अन्यथानेकार्थमात्रोच्छेदापत्तेः । एतदस्वरसादेवान्ये इत्यप्याहुः । स व्याप्यो यस्येति विग्रहः ।
 यद्वा तत्पदं संख्यादिपरम् । संयोगस्येति शेषः । एवमग्रेऽप्यूहनीयम् । ^२औपाधिकेति ।

वा त एव सन्तु, कृतमन्तर्गडुना कालेनेत्यत आह—**काललिङ्गे**ति । अञ्जसा मुख्यया वृत्त्या प्रारम्भ इति सन्निकृष्टं प्रागभावमाह । **क्रिये**ति व्यापारोऽभि- निर्वृत्तिरिति फलसिद्धिः निरोध इति विनाशः, तेन प्रत्येकमनागतादित्रिकं धर्मधर्मिभेदात् द्विविधमुक्तं भवति । तथाहि भविष्यतीति पट इति पटस्य धर्मिणः प्रागभावास्तित्ता भविष्यत्ता तदुपलक्षितः कालो भविष्यन् । पटं भावयिष्यति कुविन्द इत्यत्र तु धर्मिणो 5 वर्तमानत्वेऽपि पटोत्पत्त्यनुगुणप्रागभाववत्ता कुविन्दस्य भविष्यत्ता तदुपलक्षितः कालो भविष्यन् । एवमुत्पद्यते पटः स्मारयति पूर्वानुभवोऽनुभूतमर्थमनुभावयति पूर्वकर्म स्वानुरूपं फलमिति धर्मिणामभावेऽपि तद्व्यापारसत्ता वर्तमानता तदुपलक्षितः [30a] कालो वर्तमानः । अस्त्यात्मा विद्यते व्योम वर्तते पट इत्यादौ धर्मिसत्तैव विद्यमानता तदुपलक्षितः कालो वर्तमानः । एवमभूत् पटः, अकार्षीत् पटम् इत्यादौ धर्म्यवस्थानेऽपि 10 फलसिद्धौ तदुत्पादकानुगुणव्यापारप्रध्वंसस्ति[स्थि ?]तिरतीतत्वं, तदुप¹हित- कालोऽप्यतीत इत्युच्यते । नष्टो घट इत्यादौ धर्मिस्वरूपनिवृत्तिरेवातीतत्वं तदुपलक्षितः कालोऽप्यतीत एव । न चैष व्यवहार उपाधिमात्रेण शक्यते, यदा भारतवर्षे मध्याह्नः,

कालकल्पनेत्यर्थः । **सन्निकृष्टमिति** । यद्यपि प्रागभावमात्रस्य भविष्यत्ता- व्यवहारहेतुत्वं, तथापि प्रतियोगिव्याप्यधर्मग्रहं विना प्रागभावो न 15 गृह्यत इति दर्शनार्थं सन्निकर्षोऽप्युक्तः । प्रागभावस्य प्रतियोग्यपेक्षया सन्निकर्षविप्रकर्षयोर्वस्तुतोऽसत्त्वेऽप्युपाधिभेदो स्त इति भावः । धर्मधर्मिभेदादिति । यं भावनान्वेति तं संख्यावदाख्यातवाच्यः कालोऽभ्युपैति, न च धर्मिणः प्रागभाव- प्रतियोगितास्तीति । धर्मस्य प्रागभावप्रतियोगित्वात् धर्मिणि तथा व्यवहारो जायत इत्यर्थः । धर्मसत्तायामुदाहरणत्रयमाह—**एवमिति** । धर्मिसत्तायां चेतनाचेतन- 20 भेदेनोदाहरणत्रयमाह—**अस्त्यात्मेत्यादि** । एवमग्रेऽ“प्यभूदिति” चेतनाचेतन- साधारण्येनोदाहरणं द्रष्टव्यम् । चेतनविनाशाभावात् तमुपेक्ष्याह—**नष्ट** इति । विद्यमानप्रागभावप्रतियोगि भविष्यंस्तदुपलक्षितः कालोऽपि तथा, विद्यमानध्वंस- प्रतियोग्यतीतस्तदुपलक्षितः कालोऽपि तथा । अनुत्पन्नध्वंसो नष्टप्रागभावश्च वर्तमानस्तदुपलक्षितः कालोऽपि तथेत्यत्र तात्पर्यम् । अस्तु तर्ह्युपाधिभिरेव 25 वर्तमानादिव्यवहारः, किमुपाधिमतेत्याशङ्क्य निराकरोति—**न चेति** । यदेह

तथा चैवकारो भिन्नक्रम इति भावः । **प्रागभाव** इति । प्रागभावत्वेन न गृह्यत इति भावः । **सन्निकर्षे**ति । संयोगविभागरूपयोरित्यर्थः । ननु कालान्वयः सर्वत्र धर्मिण्येवेति द्वैविध्यानुपपत्तिरित्यत आह—**सं[यं] भावने**ति । तथा चैकत्र धर्मं धर्मिणोर्वास्तवप्रागभाव- प्रतियोगित्वमन्यत्र धर्मस्य तथात्वात्, तथा व्यवहार इत्येव द्वैविध्यमिति । **अनुत्पन्ने**ति । 30

तदा उत्तरेषु कुरुषु अर्धरात्र इत्यादौ सम्बन्धाभावात् । बौद्धः सम्बन्धो भविष्यतीति चेत्, सत्यं ; तदर्थमेव निमित्तमनुसराम इत्यलमतिविस्तरेण । स एकोऽप्युपाधिभेदादनेकव्यवहारमातनोति इति । अत्र दृष्टान्तमाह—**मणिवदिति** । यथा स्फटिकादिकरूपोऽपि नीलपीताद्युपाधिभेदात् नीलः, पीत इत्यादि व्यवहियते तथा कालोऽपीत्यर्थः । तत् किं मणौ पीतादिव्यवहारवत् कालेऽप्यतीतानागतादिव्यवहारो भ्रान्त इत्यत आह—**पाचकवद्रेति** । न चौपाधिक इत्येतावतैव भ्रान्तो मा भूत् पाचकादिव्यवहारो भ्रान्तः, किन्त्वतस्मिंस्तदिति । न चैवं प्रकृते इत्यर्थः ।

गुणे परत्वापरत्वलिङ्गत्वं दिशः स्फुटीभविष्यतीत्यभिप्रायवान् तदुपेक्ष्य पूर्वापरादिप्रत्ययलिङ्गतामाह—**दिगिति** । तदेव स्फुटयति—**मूर्तेति** । अमूर्तद्रव्यस्यावधित्वं नास्ति व्यापकत्वादत उक्तम् “मूर्तद्रव्यमवधिं कृत्वे”ति । व्यापकत्वादेव तेषां पूर्वापरादिप्रत्ययविषयत्वं नास्तीत्यत आह—**मूर्तेष्वेवेति** । पूर्वेण दक्षिणेनेत्यादौ तृतीयाविधानं “प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानमि”ति [पा] तृतीया पूर्वं दक्षिणमित्याद्यर्थे । ननु प्रत्यये न निमित्तं सिद्धयति विशेषस्य^१ तु कुतः सिद्धिरित्यत आह—**अन्यनिमित्तासम्भवात्** । अन्येषां द्रव्यगुणादीनां व्यभिचारात् प्रथमचरमादित्यसंयोगो ह्यत्र निमित्तम् । न च तेऽपि द्रव्यान्तरानुवर्तिनो द्रव्यान्तरेऽनुपसंक्रान्ता विशिष्टप्रत्ययानुत्पादयितुमीशते, अतो भवितव्यं परममहता द्रव्यान्तरेण । न चाव्यापकसंयोगम् आश्रित्य सूर्यसंयोगा विशिष्टप्रत्ययानुत्पादयन्ति । न चात्माकाशौ तथा भवितुमर्हतः ।

मध्याह्नस्तदोत्तरकुरुष्वर्द्धरात्रमिति वर्तमानयोः सामानाधिकरण्यमसति कालेऽनुपपन्नमिति त[49b]द्वघटकः कालो मन्तव्य इत्यर्थः । **बौद्ध** इति । विशिष्ट[धी]जनकत्वमेव सम्बन्ध इत्यर्थः । **तदर्थमेवेति** । सैव सम्बन्धं विना नेति तदर्थं कालमपेक्ष्यत इत्यर्थः ।

ननु कालकृतपरत्वापरत्वे विजातीये अपि दिशो लिङ्गे, तत् कुतो नोक्ते इत्यत आह—**गुणे** इति । **अमूर्तद्रव्यस्येति** । परम्परासम्बन्धस्यैव पूर्वापरावधित्वादित्यर्थः । ननु पूर्वापरेणेत्यादितृतीया न युक्ता, कर्तृकरणयोस्तदर्थयोरभावादित्यत आह—**तृतीयाविधानमिति** । **अन्यनिमित्तेति** । दिशं विनेति शेषः । **प्रथमचरमेति** । यदपेक्षया सूर्योदयाचलसंयोगसन्निहिता दिक् सा प्राची । यदपेक्षया सूर्यास्ताचलसन्निहिता सा प्रतीची । सन्निधिस्तु सूर्यसंयुक्तसंयोगाल्पीयस्त्वमिति तत्संयोगघटकतया दिक् सिध्यतीत्यर्थः । **तेऽपीति** । आदित्यसंयोगा अपि द्रव्यान्तरसूर्ये वर्तन्ते, द्रव्यान्तरे घटादावनुप[सं]क्रान्ता असम्बद्धा इत्यर्थः ।

स्वावच्छिन्नः कालो वर्तमान इत्यर्थः । **सूर्यसंयुक्तेति** । सूर्यसंयुक्ताचलविशेषसंयुक्तसंयोगाल्पीय-

पूर्वकादेव न्यायात् कालो भविष्यतीति चेत्, न । कालस्य क्रियामात्रोपाधिनिबन्धन-
 व्यवहारहेतुत्वात् । अन्यथा जगति वर्तमानैकत्ववत् प्राच्यादेरेकत्वप्रसङ्गात् । अस्माकं
 प्राच्या एवान्येषां प्रतीचीत्वात् । न¹ चैवं कालोऽन्यधर्मोपाधिकं व्यवहारमन्यत्र कुर्वाणः
 प्रमातृनियममपेक्षते । नन्वपेक्षत एव यो ह्यत्र दिवसस्तस्यान्यत्र रातित्वात् ? सत्यं, दि²
 व्यवहरामन्तर्भावा, न तु वर्तमानादिस्तथा, वर्तमानस्य सर्वत्र वर्तमानत्वात् । ननु 5
 प्राच्याः सर्वान् प्रति प्राचीत्वं, तस्मात् विलक्षणेन व्यवहारेण विलक्षणमेव निमित्तमाकर्ष-
 णीयम्, उपाधिरेव तथास्त्विति चेत्, न । सूर्यसंयोगस्य साधारणत्वात् । कथं तर्हि
 व्यवहारवैलक्षण्यं दि[30b]ग्वादिना समर्थनीयमिति चेत् ? न । उपनायकस्वभाव-
 वैलक्षणेनैव तदुपपत्तेः । दिशो ह्ययं स्वभावभेदो यत् प्रमातृभेदमाश्रित्य परधर्मोपनायकत्वं,
 न त्वन्यस्य । कालस्यैवं स्वभावभेदः किं न कल्प्यते इति चेत्, न । क्रियां 10
 प्रत्यन्यथा दर्शनात् । अपिचान्यधर्ममात्रमन्यतोपदर्शयेदिति कालस्य स्वभावः
 क्रियामात्रं वा ? आद्ये, सर्वधर्मान् सर्वतोपसंक्रामयेदित्यतिप्रसङ्गः ; द्वितीये,
 संयोगोपनायकमन्यत् कल्पनीयम् । अन्यथा प्राच्यादिव्यवहारानुपपत्तेः ।

पूर्वकादेवेति । विशेषगुणवत्त्वादेवेत्यर्थः । कालस्येति । धर्मिग्राहकमानेन
कालः सूर्यक्रियामैवान्यतोपनयति न तत्संयोगमपीति । निर्णीतमित्यर्थः । 15
 ननु कालस्य सर्वोत्पत्तिमन्निमित्तत्वात् संयोगविशिष्टज्ञानोत्पादकमस्त्येव । न च
 सर्वोत्पत्तिमन्निमित्तत्वं कालस्य साधारण्येन । असाधारण्येन पुनः क्रिया-
 मात्रोपाधिजन्यव्यवहारहेतुत्वमिति वाच्यम् । क्रिया हि धात्वर्थो वा स्पन्दो वा ।
 आद्ये, संयोगोऽपि तथा । अन्त्ये, तूत्पन्नद्रव्यस्य गुणशून्यस्य क्षणोपाध्य-
 मिधानविरोधः । 20

अत्राहुः—क्रियामात्रेत्यत्र मात्रपदेन प्रमातृपदेन प्रमातृविशेषनियतव्यवहार-
 विषये यद्विशेषणं तद्रव्यावर्तनेन सकलप्रमातृसाधारणव्यवहारविशेष्यविशेषणोप-
 नायकत्वम्, न तु वैपरीत्यमित्यर्थः । अत एव वक्ष्यति—**न चैवमित्यादि ।**
सत्यमिति । भारतवर्षे मध्याह्नेनोत्तरकुरुषु निशीथानुमानेऽधिकरणतया दि-
 शोऽप्यन्तर्भाव इति । तेन तत्र नियमापेक्षेत्यर्थः । **वर्तमानस्येति ।** यन्निरूपितो 25
 यो^० वर्तमानः स तदपेक्षया वर्तमान एव । या तु यन्निरूपिता प्राची सा तन्निरूपिता
 प्रतीच्यपि भवतीत्यर्थः । **उपनायकेति ।** उपनायकद्रव्यस्वभाववैलक्षण्येनेत्यर्थः ।
अन्यथेति । संयोगोपनायकं विनेत्यर्थः । ननु सूर्यक्रियावत् तत्संयोगोऽपि
 स्त्वमित्यर्थः । **अन्त्ये त्विति ।** उत्पन्नमात्रद्रव्यगुणप्रागभाववैशिष्ट्यस्यापि कालोपनेयतया
 स्पन्दमात्रोपनायकत्वासिद्धेरित्यर्थः । ननु “वर्तमानस्य सर्वत्र वर्तमानत्वादि”त्ययुक्तं, कालान्तरे 30
 तस्यातथात्वादित्यत आह—**यन्निरूपितेति ।** नन्वेवं सूर्यक्रिया न कालोपनेया क्रियात्वाद्

- न च तत्क्रियासंयोगयोरेकजातीयत्वमस्ति यतोऽन्यन्नोपदधातीत्युच्यते । तस्मात् क्रियोपसंक्रान्तिरिव रविसंयोगोपसंक्रान्तिरपि नियतस्वभावद्रव्यमुपस्थापयतीति साधूक्तं “मन्यनिमित्तासम्भवादि”ति । तत् सिद्धमेतत्—दिग् इतरेभ्यो मिद्यते उपाध्युपनयनद्वारेण पूर्वापरादिप्रत्ययहेतुत्वात् । यत्तु नेतरेभ्यो मिद्यते न तदेवं, यथा [पृथि]¹व्यादीति । तद्गुणानाह—**तस्यास्त्विति** । अत्रापि संख्यादीनां धर्मिग्राहकप्रमाणात् सिद्धौ द्रव्यत्वाद्वा विशेषगुणव्यवच्छेदे तात्पर्यम् । तर्कान् सूचयति—**कालवदेते सिद्धा** इति । यथा काललिङ्गाविशेषादेकत्वं काले, तथा दिग्लिङ्गाविशेषादेकत्वं²दिशि । यथा तदनुविधानात् पृथक्त्वं काले, तथा दिश्यपि । यथा कारणे काल इति वचनात् परममहत्त्वं तथा दिश्यपि । यथा कारणपरत्वादिति वचनात् काले संयोगस्तथा दिश्यपि । यथा तद्विनाशकत्वाद्विभागस्तथा दिश्यपीत्यर्थः । यद्येकैव दिक् कथं दश दिश इति प्रसिद्धिरत आह—**दिग्लिङ्गे**ति । अञ्जसा मुख्यया वृत्त्येति । परममहर्षिभिः सर्गादिप्रभवैर्मरीच्यादिभिर्दशविधाः संज्ञाः कृताः । ताः किमर्थम् ? श्रुतिस्मृतिलोकव्यवहारार्थम् । “प्राचीनप्रवणे वैश्वदेवेन यजेत”, “न प्रतीचीशिराः शयीते”ति श्रौतो व्यवहारः । “आयुष्मान् प्राङ्मुखो भुङ्क्ते”इति स्मार्त्तः । “दक्षिणेन याही”ति लौकिकस्तदर्थम् । ताः किं पारिभाषिक्यो, नेत्याह । अन्वर्थाः अनुगतार्थाः । केषाम् ? भगवतः सवितुर्ये संयोगविशेषाः तेषाम् । किंभूतस्य सवितुर्महं प्रदक्षिणमावर्तमानस्य परितो भ्रमतः । पुनः केषामन्वर्था इत्यत आह—**लोकपालपरिगृहीतानां⁴ दिक्प्रदेशानाम् ।** लोकपाला इन्द्रादयः । कथं ताः सवितुः संयोगविशेषानुगमेन *दशविधाः संज्ञा इत्यत आह—**प्राच्यादिभेदेने**ति । तथाहि प्रथममस्यामञ्चति सवितेति प्राची । प्रतीप-
मस्यामञ्चतीति प्रतीची । उदगस्यामञ्चतीति उदीची । अवागस्यामञ्चतीति अवाची ।

- कालेनोपनीयत इत्याशङ्क्य निराकरोति—**न चेति** । उपनेयतावच्छेदकैकरूपा-
भावादित्यर्थः । **अन्यदिति** । क्रियाभिन्नमित्यर्थः । **तस्मादिति** । सूर्यसंयोगो न कालोपनेयः संयोगत्वात् घटसंयोगवदित्यनुमानमत्राहुः । विपक्षे बाधकमुक्तमेव ।
[50a] **प्रथममस्यामिति** । ननु प्राथम्यं रविसंयोगस्य विभुना वा अविभुना वा ।
25 नाद्यः, सामान्यतोऽसम्भवात् । न च प्रथमदिने तत्र संयोगः, रात्रौ तद्रव्यवहारा-
भावापत्तेः । नान्त्यः, प्रतीच्यामपि प्राचीव्यवहारापत्तेः ।

- अत्राहुः—सूर्योदयसन्निहिता दिक् प्राची । तद्रव्यवहिता दिक् प्रतीची । प्राच्यभिमुखस्थितपुरुषवामप्रदेशावच्छिन्ना दिगुदीची । तादृशपुरुषदक्षिणप्रदेशा-
वच्छिन्ना दिग् दक्षिणा । वामत्वदक्षिणत्वे शरीरावयववृत्तिजातिविशेषौ । तत्तद्-
30 घटक्रियावदित्यपि स्यादित्यत आह—**विपक्ष** इति । **सूर्येति** । सूर्योदयाचलसंयुक्तसंयोगालपी-
यस्त्वं सान्निध्यं, तद्भूयस्त्वं व्यवधानमत्र बोध्यम् । **[वा]मत्वेति(?)** । न च मानुषशरीरावयव
वृ[95b]त्तिजातिभिः सङ्करभयात्तन्नानात्वेनानुगतोत्तरव्यवहारानापत्तेरितिवाच्यं, तत्तदुत्तरत्वस्या-

एवं प्रागवाची, अवाक्प्रतीची, प्रत्यगुदीची, उदक्प्राची, सूर्यापेक्षया यतः पृथिवी साऽधस्तात्, पृथिव्यपे[31a]क्षया यतो नक्षत्राणि सा ऊर्ध्वा । ततो भक्त्योपचारेण दश दिशः सिद्धा इत्येकत्वाविरोध इत्यर्थः । ननु लोकपालपरिग्रहनिबन्धनाभिर्दश-भिर्दिग्भिः सह भक्त्यापि विंशतिर्दिशः स्युरित्यत आह—आ'सामेवेति । यैवास्माकं प्राची सैव माहेन्द्री ; निमित्तमात्रं भिद्यते, न तु नैमित्तिकमित्यर्थः । उपलक्षणं चैतत् । 5 पूर्वापरादिसंज्ञा अपि तत्समानार्था, न तु मित्रा इति भक्त्यापि दशैव दिश इति ।

²उद्देशानुसारेण दिग्लक्षणानन्तरम् आत्मलक्षणमाह—आत्मत्वेति । आत्मत्वं नाम सामान्यविशेषस्तदभिसम्बन्धात् आत्मा इतरेभ्यो भिद्यते इति पूर्ववद्

दिगन्तरालिका प्राच्यवाच्यादिः । गुरुत्वासमवायिकारणक्रियाजन्यसंयोगाश्रया दिग्धः । अदृष्टवदात्मसंयोगजातिक्रियाजन्यसंयोगाश्रया दिगूर्ध्वमिति³ संक्षेपः । 10

यद्यपि सुखसमवायिकारणत्वं नात्मव्यवस्थापकम्, ईश्वरात्मन्यव्याप्तेः, नापि ज्ञानाश्रयत्वस्य क्वाचित्कत्वं किञ्चिद्धर्मनियम्यम्, तच्च नियामकमसति बाधके जातिरूपमिति तत्सिद्धिः, तस्यापि क्वाचित्कत्वनियामकधर्मान्तरापेक्षायामन-वस्थापत्तेः, ज्ञानं द्रव्यत्वभिन्नतद्व्याप्यजातिसमानाधिकरणं मूर्तेन्द्रियग्राह्य-गुणत्वाद् रूपवदित्यनुमानमप्रयोजकम्, तथाप्यात्मपदशक्यतावच्छेदकतयानुगत-धर्मसिद्धौ बाधकाभावात् जातित्वमित्याशयेनाह—आत्मत्वमिति । नन्वात्म- 15 नोऽप्रत्यक्षत्वमित्ययुक्तं, लिङ्गानुसन्धानं विनाहमिति प्रत्यक्षस्यात्मविषयकस्य

प्यननुगतत्वात् । तद्वक्षिणत्वाभावकृतसमानाधिकरणाद्वा शरीरवृत्तिजातित्वेन तासामनुगमात् । एवमग्रेत्या[ऽप्या?]हुः । अत्र पश्चिमाभिमुखस्य वामभागभागावच्छिन्नो(?) दक्षिणेत्येव किं न स्यादिति?, विनिगमनाविरहादिति चिन्त्यम् । 20

गुरुत्वेति । न च तादृशक्रियाजन्यत्वं संयोगस्य तदवच्छेदकाधःसंयोगत्वमज्ञात्वा न ज्ञेयत्वमित्यन्योन्याश्रयः । संयोगत्वेनैव क्रियाजन्यत्वं क्रियात्वावान्तरजा(जा?)त्या गुरुत्वासमवायिकारणत्वं ज्ञेयमिति विशिष्टवैशिष्ट्यसंभवादिति भावः । दिक्पदं तत्तत्क्रियाश्रयातिव्याप्तिवारणार्थम् । एवमग्रेऽपि बोध्यम् । अदृष्टेति । न च क्रियामात्रस्यादृष्टवदात्मसंयोगजत्वाप्रयत्नादिजत्वात् । प्रयत्नादिजन्याभितिर्यगादि-दिश्यति- 25 व्याप्तिरिति स्वाभाविक्यास्तदन्याभिक्रियाया विवक्षितत्वात् इत्येके । तदसमवायित्वं विवक्षितम् । तत्र तस्य निमित्तत्वमित्यन्ये ।

मूर्तेति । एतच्च व्यभिचारवारणाय । मनोग्राह्यतया शब्दस्य दोषतादवस्थ्यात् आह—इन्द्रियेति । तेन चेन्द्रियत्वेन ग्राहकत्वं विवक्षितमतो नोक्तदोषः । ग्रहश्च लौकिको बोध्यः । रूपत्वादौ व्यभिचारवारणाय—गुणेति । 30

- व्याख्येयम् । ननु न शरीरातिरिक्तमात्मानमुपलभामहे । गौरोऽहं स्थूलोऽहं ब्राह्मणोऽहं मनुष्योऽहं गच्छाम्यहं नृत्याम्यहं जातोऽहं पितुः पुत्रः पुत्रस्य पिता ज्येष्ठस्य कनीयान् कनीयसो ज्येष्ठ इति गुणकर्मसामान्यविशेषजन्माद्यधिकरणमात्मानं चक्षुरादिनैव सर्वः प्रत्येति, न त्वरूपं विभुमचलमनन्तमजमपूर्वमपरमात्मानं कश्चित् स्वप्नेऽप्यनुभवतीत्याश्रया-
- 5 सिद्धमात्मत्वं यथा प्रसिद्धाश्रयं च पृथिव्यादिना गतार्थम्, तथाहं जाने अहं यते अहं भुञ्ज इति ज्ञानाद्यधिकरणतया मनसा आत्मानुभूयते एव । अहङ्कारस्य शरीरादिविषयत्वं चाग्रे निराकरिष्यत इत्यभिप्रायः । तथाप्यात्मत्वं स्वरूपासिद्धम् । परमात्मनोऽप्रतीतेः व्यक्तिभेदासिद्धौ सामान्यविशेषासिद्धेरित्यत आह—**तस्येति** । सौक्ष्म्यमिन्द्रियग्रहणयोग्यताविरहः । तस्मादप्रत्यक्षत्वे तस्य करणैः श्रोत्रादिभिः समधि-
- 10 गमः क्रियते । ननु करणान्यप्यप्रत्यक्षाणीत्यत आह—**शब्दाद्युपलब्ध्यनुमितैः** । शब्दाद्युपलब्धयः करणसाध्याः क्रियात्वात् छिदिक्रियावदित्यनुमितैः । कथं पुनः करणैरात्मा समधिगम्यत इत्यत आह—**वास्यादीनामिति** । पूर्वं व्याप्तिर्दर्शिता, प्रयोगस्त्वेवम्—श्रोत्रादीनि कर्तृव्यापार्याणि करणत्वात् वासीवत् । करणत्वं चामीषां धर्मिग्राहकप्रमाणसिद्धम् । ननु कस्यचित् करणस्य वास्यादेः पाण्यादिकरण-
- 15 प्रयोज्यत्वदर्शनेऽपि यथा न सर्वं करणप्रयोज्यमनवस्थाप्रसङ्गात्, तथा क[31b]-स्यचित् करणस्य कर्तृप्रयोज्यत्वेऽपि न सर्वं तथा भविष्यतीति को विरोधः ? उच्यते—

- सर्वानुभवसाक्षिकत्वादित्याह—**नन्विति** । गौरोऽहमित्यादिना क्रमेण रूपपरिमाण-विशेषात्मकगुणकर्मजातिजन्मपरत्वापरत्वानि शरीरधर्मा दर्शिताः, विभुत्वमित्यनेन स्थौल्याभावो दर्शितः । **यथा प्रसिद्धेति** । गौरोऽहमित्यादिधीविषयस्य शरीरस्य
- 20 पृथिव्याद्यन्तर्भाव एवेत्यर्थः । नन्वहं जान इत्यादिधीरपि शरीरविषयैवेत्यत आह—**अहङ्कारस्येति** । **तथापीति** । तथा च परत्वाभिप्रायेणात्मनोऽप्रत्यक्षत्वमित्यर्थः । यद्यपि स्वरूपेण जातिग्रहे योग्यव्यक्तिग्रह एव हेतुर्न त्वनेकव्यक्तिग्रहः, अनेकव्यक्तिवृत्तित्वग्रहे तस्य हेतुत्वात्, तथाप्यात्मान्तराप्रतीत्या भेदाभावान्नैकव्यक्तिकं सामान्यमिति भावः । ननु सौक्ष्म्यं यद्यप्रत्यक्षत्वं तदा साध्यविशेषोऽथाणुत्वं
- 25 तदा स्वरूपासिद्धिरित्यत आह—**इन्द्रियेति** । तस्य परमात्मनः । **कथमिति** । व्याप्त्यसिद्धेरित्यर्थः । **श्रोत्रादीनोति** । ननु परेण शरीरस्यैव कर्तृत्वस्वीकारात्¹ -द्व्यावृत्तत्वे साध्ये सिद्धसाधनम् । तद्भिन्नेति विशेषणे तस्य साध्याप्रसिद्धिः । किञ्च, कर्तृव्यापार्यत्वं कर्तृजन्यव्यापाराश्रयत्वं वा प्रयत्नविषयत्वं वा । उभयथाप्यस्मज्जन्यफूत्काराश्रयत्वे तद्द्वारा अस्मदीययत्नविषयत्वे च सिद्धसाधनम् ।

- 30 **तद्भिन्नेतीति** । एतच्च कर्तृपदस्य जन्यज्ञानाश्रयपरत्वे बोध्यम् । ज्ञानाश्रयमात्रपरत्वे ईश्वरस्याग्रे सिद्धयभ्युपगमेन सिद्धत[96a]या सिद्धसाधनं तदा बोध्यम् ।

कारकेषु समानजातीयकारकापेक्षानियमो नेष्यते अनवस्थाप्रसङ्गात् । विजातीय-
कारकापेक्षानियमस्त्विष्यत एव । अन्यथा लक्षणव्याघातात् । चक्षुरादीनां च
कर्त्रनपेक्षत्वे तत्साध्यक्रियाप्रतिसन्धानानुपपत्तिप्रसङ्गात् । तस्माद् योऽसौ श्रोत्रादीना-
मेकोऽधिष्ठाता स आत्मेति । प्रमाणान्तरमाह—**शब्दादिष्विति** । प्रसिद्धया ज्ञानेन ।
प्रसाधको ज्ञाता । तथाहि ज्ञानं क्वचिदाश्रितं कार्यत्वाद् रू'पवत् कार्यत्वमेतेषामभूत्वा 5
भावि, लक्षणं प्रत्यक्षसिद्धम्, कार्यस्याप्यनाश्रितत्वे समवायिकारणव्यावृत्तावितरयोरपि
व्यावृत्तेरकारणक³त्वप्रसङ्गः, तथापि शरीरेन्द्रियमनसामन्यतमस्मिन्नाश्रितं भविष्यतीत्यत
आह—**न शरीरेन्द्रियमनसामिति** । “चै⁴तन्यमि”त्यग्रे भविष्यति⁴ । कुतः ?
⁵अज्ञत्वात्, अज्ञत्वव्याप्ततयैव तेषां सिद्धत्वादित्यर्थः । एतदेव दर्शयति ।—“न
शरीरस्य चैतन्यं” न शरीरं चैतन्याश्रय इत्यर्थः । **घटादिवद्भूतकार्यत्वादिति** । 10
भूतत्वात् कार्यत्वाच्चेत्यर्थः । अन्यथा असमर्थविशेषणो हेतुः स्यात् । ननु चैतन्या-
श्रयत्वेन भूतत्वस्य कार्यत्वस्य वा को विरोध इत्यत आह—**मृते चासम्भवादिति** ।

न चास्मदीयव्यापाराणाश्रयो देवदत्तश्रोत्रं देवदत्तशरीरभिन्नकर्तृव्यापाराश्रयः करणत्वा-
द्वासीवदिति साध्यम् । ईश्वरव्यापाराश्रयत्वेन सिद्धसाधनम् । न चैतावतापि
परात्मा सिद्ध एवेति वाच्यम् । संसारिणः परात्मनोऽत्र सिषाधयिषितत्वात् । 15
अन्यथेश्वरस्य प्रागेव साधनात्तत्ताविप्रतिपत्तौ मानाभिधानस्या[50b]र्थान्तरापत्तेः ।
करणत्वमपि न कर्तृत्वव्यापाराश्रयत्वम्, साध्याविशेषात् । नापि फलाव्यवहित-
पूर्ववर्तिव्यापारवत्वम् । व्यापारवत्वमात्रस्यैव सामर्थ्यं विशेषणवैयर्थ्यात् । अत्राहुः—
अस्मदीयव्यापाराविषयः परश्रोत्रं जन्यज्ञानवत् । व्यापारविषयः श्रोत्रत्वात्
अस्मदीयश्रोत्रवत् । इदमनुमानमत्र करणपदेन विशेषपरेणाभिधित्सितम् । श्रोत्रे च 20
शब्दसाक्षात्कारानुकूलः कर्तृव्यापारश्चासङ्गापरनामा मनःसंयोगभेद एव ।
अन्यथेति । कर्तृव्यापारविषयस्यैव करणत्वात् । इह तदभावे करणलक्षणव्याघात
इत्यर्थः । **चक्षुरादीनामिति** । दर्शनस्पर्शनाभ्यामेकार्थं प्रति सन्धानात्मकं
स्मरणात्मकं च प्रतिसन्धानं न स्यादित्यर्थः । **क्वचिदिति** । द्रव्य इति शेषः ।
विपक्षे बाधकमाह—**कार्यस्यापीति** । इतरयोरपीति । निमित्तासमवायि- 25
कारणयोः कारणोपकारत्वात् तदाश्रितत्वादित्यर्थः । सम्बन्धपेक्षायामाह—
चैतन्यमिति । साध्याविशेषं परिहरन्नाह—**अज्ञत्वव्याप्ततयैवेति** । ज्ञानाभाव-
वत्तया स्वग्राहकमानेन विषयीकृतत्वादित्यर्थः । **अन्यथेति** । विशिष्टस्य हेतुत्वे

वासीवदिति । यज्ञदत्तव्यापाराश्रयवासीवदित्यर्थः । **अस्मदीयेति** । अस्मदादीत्यर्थः ।
मूलविरोधं परिहरन्नाह—**इदमिति** । विशेषपरेण करणविशेषश्रोत्रपरेणेत्यर्थः । द्रव्यत्वेनात्म- 30
सिद्धयर्थमाह—**द्रव्य इतीति** । समवायिकारणाश्रयत्वे तदुपकारकत्वं हेतुः । यथा राजाश्रितः

- यदि हि शरीरविशेषगुणश्चैतन्यं भवेत् , रूपादिवद् यावद्द्रव्यभावि भवेत् । चकारात् यावत्पृथिव्यादिव्यक्तिवृत्तिः भवेत् , पृथिव्यादिविशेषगुणस्य यावद्द्रव्यभावित्व-
नियमात् । पृथिव्यादिचतुष्टयविशेषगुणस्य च यावत्पृथिव्यादिव्यक्तिभावित्याच्च ।
अत्राप्यनियमे को विरोध इति चेत्, न । शरीरस्य कार्यतयोत्पत्तेः । प्रागनुभवाभावेन
5 संस्काराभावात् स्मृत्यनुसन्धानानुपपत्तिरित्येतत्कर्तृप्रदर्शनार्थमेव कार्यत्वस्योपपादन-
मित्यवधातव्यम् । नेन्द्रियाणां चैतन्यमित्यनुवर्तते । कुतः ? करणत्वात् कुठारादि-
वदिति शेषः । तर्कमाह—**उपहतेष्विति** । अनुभवानुविधायितया तावदनुभव-
कार्या स्मृतिः । सोऽप्यन्तरा किञ्चिद् यदि विशेषं नादध्यात् चिरध्वस्तो न स्मृतिं जनयेत् ।
अनुत्पन्ननिरन्वयध्वस्तयोरविशेषत्वात् अतिशयमप्यादधानः स्वसमानाश्रयमेवादधीत ।
10 अन्यत्नाधाने अतिप्रसङ्गात् । तस्मात् स्मृतिसंस्कारानुभवाः समानाश्रया इति नियमः ।

- सतीत्यर्थः । **यदि हीति** । स्वाश्रयसमानकालीनध्वंसाप्रतियोगि स्यादित्यर्थः ।
चकारादिति । यद्यपि पृथिव्यादिव्यक्तिवृत्तित्वं न क्वचिदपि शरीरगुणे प्रसिद्धं,
तथापि ज्ञानत्वं यदि पृथिवीवृत्तिविशेषगुणवृत्तिगुणत्वव्याप्यजातिः स्यात्, घट-
वृत्तिगुणावृत्तिः स्यात् इत्यापादनार्थः । **अनुभवाभावेनेति** । इष्टसाधनता-
15 ज्ञानजन्या प्रवृत्तिः । न च कालेन स्तनपानस्येष्टसाधनत्वं तज्जन्मन्यनुभूतमिति ।
प्रवृत्त्यन्यथानुपपत्त्या जीवनादृष्टोद्बोधितः संस्कारस्तस्य कल्प्यत इत्यर्थः ।
करणाभावादिति । यद्यपि आत्मनः क्वचित् क्रियायां करणत्वमस्त्येव तथापि
करणपदेनात्र इन्द्रियवृत्तिद्रव्यविभाजकोपाधिमत्त्वं विवक्षितम् । यद्यपि स्मृत्यनुभव-
सामानाधिकरण्यादेवेन्द्रियाच्चैतन्यं सिद्धं, तथापि व्यापकत्वात् संस्कारसामानाधि-
करण्येनापि तत् साधयितुमाह—**सोऽपीति** । स्मृतिकालीनध्वंसप्रतियोग्यनुभवो
20

- पण्डित इति बोध्यम् । ननु यावद्द्रव्यभवनमुत्पत्तिः सत्त्वं वा, आद्यक्षणेऽसतो नेत्यत आह—
स्वाश्रयेति । ननु द्रव्यत्वादौ प्रसिद्धिरस्त्येवेत्यत आह—**गुण इति** । तथा च व्याप्त्यग्रहाच्छि-
थिलमूलत्वमिति भावः । **तथापीति** । स्नेहत्वे व्यभिचारवारणाय **पृथिवीवृत्तीति** । द्रव्यत्वे
व्यभिचारवारणाय—**विशेषेति** । गुणत्वव्याप्यपदं यद्यस्ति तदा स्वरूपाभिधानपरमित्याहुः ।
25 तच्चिन्त्यम् । पाकप्रयोज्यगन्धादिनिष्ठजातिविशेषे व्यभिचारवारकत्वात् । व्याप्यत्वञ्च
साक्षाद्द्रव्याप्यत्वम्, अत एव **विलासे** तथैव पाठः । जातिपदं च पटरूपत्वादावुपाधौ
व्यभिचारवारणाय । आद्यगुणपदं स्पष्टार्थम् । **यद्यपीति** । तथाच तत्र व्यभिचार
इति शेषः । संस्कारे व्यभिचारमाशङ्क्याह—**स्मृतिकालीनेति** । स्मृत्यव्यवहितप्राक्-

तथा चेन्द्रियेषु चैतन्याश्रयेषु स्वीक्रियमाणेषु तेषामुपघाते अन्धादिभिः पूर्वानुभूतानां
रूपादीनामस्म[32a]रणप्रसङ्गः । घटादीनां विषयाणां कुठारादीनां च करणानामचैतन्ये
जीवनविरहो हेतुः । तत्राप्याध्यात्मिकवायुविरहः त[था]त्रापि बाह्यधातूपग्रहाभावः ।
तत्रापि तृप्त्या¹देरभावः । त²त्रापि पुष्टेरभावः² । अत्रार्थे तर्कं सूचयति—
विषयासान्निध्ये चेति । यदि हि विषयाश्रेतयेरन् तेषामसन्निधावनुस्मृतिर्नादध्यात् । 5
असन्निधिश्च नाशहेतुको द्रष्टव्यः । न ह्यसत्यनुभवितरि तत्स्मरणमुपपद्यते कारणाभावादि-
त्यर्थः । अनुभवस्य पश्चाद्भावेन स्मृतिरनुस्मृतिरुच्यते । अस्तु तर्हि नित्यत्वात्
सर्वविषयत्वादभूतत्वाच्च चैतन्यं मनसोऽत आह—**नापि मनस** इति । अयमभिप्रायः ।
ज्ञानाश्रयतया मनोऽनुमीयमानं कर्तुं स्यान्नतु करणं ; तथा च युगपदनेकविषयसन्निधावनेक-
चक्षुरादिकरणाधिष्ठानेन युगपदनेकान्यालोचनान्यनेकाश्च स्मृतीरारभेत । न हि करणवत् 10

यदि स्मृत्यव्यवहितप्राक्कालवर्तिव्यापारजनको न स्यात् , स्मृतिजनको न स्यादित्या-
पादनार्थः । **अन्धादिभिरिति** । अन्धो यदि चैतन्याश्रयो न स्यात् रूपविषयक-
स्मृतिमान् न स्यादित्यर्थः । **जीवनविरह** इति । ननु जीवनं यदि शरीरात्मो-
भयसाधारणम्, तदा बाह्यधातूपग्रहाभावे कथमात्मनो जीवनम् ? अथ शरीरमात्र-
नियतं, तथापि जीवनाभावेन कथमात्मनश्चैतन्यम् ? अत्राहुः—जीव्यतेऽनेनेति 15
व्युत्पत्त्या जीवनं यत्न उक्तः । स चात्ममात्रनियतः तद्विरहश्चाचैतन्ये साध्ये ना-
नैकान्तिकः । बाह्यधातूपग्रहाभावत्वं बाह्यधातुविषयकेच्छात्यन्ताभावः, स चात्मनि
न वर्तते इत्यात्मनो जीवनमुपपन्नम् । न च व्यर्थविशेषणत्वम्, इच्छात्यन्ताभाव-
मात्रस्य विवक्षितत्वात् । अत्र स्वरूपासिद्धिं निरस्यति—**तत्रापीति** ।

यदि हीति । घटा[51a]नुभवो यदि घटसमवेतः स्यात्, घटासमानकालीनघट 20
स्मरणजनको न स्यादित्यर्थः । अनुशब्दं समर्थयन्नाह—**अनुभवादिति** । कर्तुं
स्यात्, विभु स्यादित्यर्थः । **न त्विति** । न त्वविभ्वित्यर्थः । कर्तुरपि करणत्वेन
मुख्यार्थबाधात् । न च तस्यैव ³कर्तृत्वकरणत्वे ⁴स्तामुभयनिमित्तसमावेशादिति
वाच्यम्, परमाणुत्वे ज्ञानादीनामतीन्द्रियत्वापत्तेः, विभुत्वे च श्रोत्रेण सहजसंयोगा-
भावे श्रोत्रज्ञानानुत्पत्तिप्रसङ्गात् । यद्येवं स्यात् को दोष इत्यत आह—**तथाचेति** । 25
न हीति । कायव्यूहदशायामेकस्यैव कर्तुरनेकविषयजन्यभोगस्वीकारादिति भावः ।

कालीनेत्यर्थः । एतच्चापादकविशेषणमतो न दोषतादवस्थ्यम् । अदृष्टद्वारा स्मृतिजनके
प्रयत्नादौ व्यभिचारादाह—**स्मृत्यव्यवहितेति** । यथाश्रुते वैयधिकरण्यादाह—

अन्धो यदिति । **रूपविषयेकेति** प्रकृताभिप्रायम् । वैयधिकरण्यादेवाह—

घटानुभव इति । समवायिघटासमानकालीनं स्मरणं न स्यादिति तर्कसूचनाय 30

घटासमानकालीनेति । तदि[दमु?]क्तं मूले न ह्यसतीति । **पदविषयेति**

स्वरूपाख्यानम् । **एवमिति** । अजोऽपि संयोग इत्यर्थः । नन्वेकप्रत्यक्षकाल इन्द्रियसं

- कर्तुरयं धर्मो यदेकदैकामेव क्रियामभिनिर्वर्तयति, तथात्वे व्यासङ्गो न स्यात् । करणा-
न्तरापेक्षायां च संज्ञाभेदमात्रम् । अथ करणतयैव तदनुमाने ज्ञानाश्रयतयाप्यनुमास्यत
इत्यत आह—**स्वयं करणभावाच्चेति** । सिद्धे हि चैतन्याश्रये कर्तरि करणं मनोऽनु-
मीयते । तथा च धर्मिग्राहकप्रमाणबाध इति भावः । दिक्कालाकाशानां च
5 प्रसक्तिरेव नास्ति । तेषां बुद्धयाक्षेपप्रतिक्षेपेणैव शब्दादिभिरुपस्थापनात् । अतः
पारिशेष्यात् “प्रसक्तप्रतिषेधेऽन्यत्राप्रसङ्गाच्छिष्यमाण”तयात्मकार्यत्वात्, पृथिव्याद्यसम-
वायित्वे सति कार्यत्वादित्यर्थः । तदयं प्रयोगः—ज्ञानं पृथिव्याद्यष्टकातिरिक्तद्रव्याश्रितं,
तदनाश्रितत्वे सति कार्यत्वात् । यत् पुनः पृथिव्याद्यतिरिक्ताश्रितं न भवति, तत्
तदाश्रितत्वे सति कार्यमपि न भवति, यथा शब्दादिरिति, केवलव्यतिरेकीति । स्यादेतत् ।
10 आत्महेतुसिद्ध्यर्थं परात्मप्रसाधनार्थं चायमारम्भः । यथा परात्मा परोक्षः, तथा परबुद्धिरपि
परोक्षैव । तथाच किं केन साध्यत इत्याशङ्क्याह—**शरीरसमवायिनीभ्यामिति** ।

- व्यासङ्ग इति** । चाक्षुषज्ञानवतो मैत्रस्य स्वस्वग्राहकेन्द्रियसम्बन्धे रूपादिषड्-
विषयज्ञानं स्यादिति भावः । **संज्ञाभेदमात्रमिति** । करणभिन्नस्य ज्ञातुः
सिद्धावर्थे विवादाभावादात्मनि मनःसंज्ञापरं भिद्यत इत्यर्थः । **मनोऽनुमीयत इति** ।
15 **सुखसाक्षात्कारः** कर्तृभिन्नासाधारणजन्यः क्रियात्वात् त्रिदिक्रियावदिति मनोऽनु-
मानमित्यर्थः । **तेषामिति** । अहं शब्दादिमानित्यननुभवादित्यर्थः । एवं परिशेषे
सति व्यतिरेकिणमाह—**ज्ञानमिति** । न च साध्याप्रसिद्धिः । ज्ञानाश्रयद्रव्य-
सिद्धौ पृथिव्यादौ बाधावतारे तत् द्रव्यं पृथिव्याद्यष्टद्रव्यभिन्नम् अष्टद्रव्यावृत्तिधर्म-
वत्त्वात् इत्यष्टद्रव्यभिन्नद्रव्यसिद्धौ ज्ञाने तद्वृत्तित्वं साध्यते । साध्यप्रसिद्धिर्द्रव्यत्वेन
20 च ततः स्वपक्षाद्धेतुव्यावृत्तावसाधारणत्वं तस्य सत्प्रतिपक्षोत्थापकतया दूषणत्वात् ।
तस्य चात्रासम्भवात् तत एव हेतोः साध्याभावसाधने विपक्षे बाधकाभावात् । न चैवं
सपक्षसत्त्वेऽन्वयित्वम्, अन्वयव्याप्त्यप्रतिसन्धानदशायां केवलव्यतिरेकिणोऽवतारात् ।

- विषयतायां तज्ज्ञानाभावो व्यासङ्गः । स चैकज्ञानमात्रजनकत्वे कर्तृरुपपद्यते, न तु विरुध्यत
इत्यन्यथा व्यासङ्गार्थमाह—**चाक्षुषेति** । **सुखेति** । ज्ञानमात्रपक्षत्वे लिङ्गज्ञानादिना-
25 थान्तरमत आह—**साक्षात्कारे इति** । कर्तुरेव निमित्तसमावेशेन करणत्वमप्यास्तामिति
मनः सिध्येदित्यत आह—**कर्तृभिन्नेति** । शरीरादिनार्थान्तरमत अ[96b]ह—
असाधारणेति । मनस्तु तत्रासाधारणमपीति न बाधः । सुखेनैवार्थान्तरमत आह—
करणेति । यदि च प्रकारान्तरेण मनोऽनुमानं तदा व्यासङ्गानुपपत्त्या तदणुत्वमितौ तद्धर्मज्ञाना-
नीन्द्रिया(?)त्वापत्तिरेव बाधिकेति भावः । **न चैवमिति** । अष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यत्वपर

विग्रहस्याधिष्ठातानुमीयते । अधिष्ठातेत्यस्य विवरणं **प्रयत्नवानिति** । संयोगीति शेषः । लिङ्गमाह—**प्रवृत्तिनिवृत्तिभ्यामिति** । प्रवृत्त्या च निवृत्त्या चेत्यर्थः । अनयोः प्रत्येकमेव लिङ्गत्वात् । क्रियामात्रस्य चानैकान्तिकत्वमाशङ्क्याह—

हिताहितप्राप्तिपरिहारयोग्याभ्यामिति । हितं सुखसाधनम्, अहितं दुःखसाधनम् । तयोर्यथासंख्यं प्राप्तिपरिहारौ । तद्योग्याभ्यामिति योग्यग्रहणम् । क्वचिदन्तरायसम्भवेन प्राप्तिपरिहारयोरसिद्धावपि चेष्टात्वस्य प्रयोजकत्वमादर्शयितुम् । एवम्भूते च प्रवृत्तिनिवृत्ती प्रायेण शरीरतदवयवसमवायिन्याविति शरीरसमवायिनी-भ्यामिति स्वरूपमुक्तम् । यथाच वृक्षलतादीनामपि शरीरित्वं त[32b]थोक्तमधस्तात् ।

²वक्ष्यते च अत्र दृष्टान्तः—**रथकर्मणा सारथिवदिति** । अस्य प्रयोगः— विवादाध्यासितं शरीरं प्रयत्नवदधिष्ठितं हितप्राप्तियोग्यक्रियावत्त्वात्, अहितपरिहारयोग्यक्रियावत्त्वाद्वा, रथवत् विपक्षे प्रयत्नवद्वयतिरेकेण प्रवृत्त्यनुपपत्तिप्रसङ्गे बाधकं तत्कार्यत्वादिति । **प्राणादिभिश्चेति** । अनेन “प्राणापाननिमेषोन्मेषजीवनमनोगतीन्द्रियान्तरविकाराः सुखदुःखेच्छा-द्वेषप्रयत्नाश्चात्मनो गति[?]लिङ्गानी”ति सूत्रं [३।२।४] स्मारयति ।

अधिष्ठानं सम्बन्धं विना अनुपपन्नमिति तमाह—**संयोगीति** । प्रवृत्त्येति । प्रवृत्तिनिवृत्तिपदं क्रियापरं, न तु यत्नपरं तस्य शरीरासमवायात् । अत एवाह—**क्रियामात्रस्य चेति** । ननु चेष्टात्वस्य प्रयोजकत्वे शरीरेत्यादि व्यर्थमित्यत आह—**एवम्भूते चेति** । लतादौ व्यभिचारमाशङ्क्याह—**यथा चेति** । **विवादाध्यासितमिति** । परकीयं जीवच्छरीरमित्यर्थः । **प्रयत्नवदिति** । ननु प्रयत्नवदधिष्ठितत्वं यदि तत्संयोगित्वं तदाश्मदादिना सिद्धसाधनम् । अथ प्रयत्नविषयत्वं तदेष्वरप्रयत्नेनार्थान्तरता । अथ चेष्टाजनकानित्यप्रयत्नविषयत्वं तत् ? तथाप्यस्मच्छरीरचेष्टाजनकास्मत्प्रयत्नविषयत्वेन सिद्धसाधनम् । हेतुश्च यदि चेष्टावत्त्वं तदा दृष्टान्तासिद्धिः । अथ शरीरक्रियामात्रम् ? तदा मृतशरीरक्रियायां व्यभिचारः । अत्राहुः—समवायविषयताव्यतिरेकेण प्रयत्नाधिकरणत्वमेव साध्यम् । पादे मै सुखमितिवत् करे प्रयत्न इति प्रतीतेः । न चान्यप्रयत्नस्यान्यशरीरमुक्तयुक्त्याधिकरणमिति न सिद्धसाधनम् । हेतुश्च चेष्टावत्त्वमेव विवक्षितम् । रथपदेन च लक्षणया अनुष्ठातृशरीरमुभयबादिसिद्धं विवक्षितम् । अतो न दृष्टान्तासिद्धिः । **शरीराभ्यन्तरेति** । ईश्वरेणा[51b]न्यथासिद्धिवारणार्थं प्राणत्वजातिपरिचायकमुक्तम् ।

इत्यर्थः । **समवायेति** । प्रयत्नावच्छेदकत्वं साध्यमित्यर्थः । **चेष्टावत्त्वमिति** ।

रथपदेन चेति । यद्यपि “शरीरस्यन्दनौ रथावि”ति काण्डशेषदर्शनात्तस्य तद्वाच्यत्वेन लक्षणानुपपत्तिः, तथाप्यनुमातृशरीरं दृष्टान्त इति सामान्यशब्दस्य विशेषपरत्वे लक्षणैवेति तथोक्तमिति भावः । **ईश्वरेणेति** । स्वशरीरे प्राणवायुक्रियाया भोक्तृप्रयत्नप्रयोजकत्वदर्शना-

कथमिति ? केन प्रकारेण व्याप्तिर्ग्राह्येत्यर्थः । उत्तरं **शरीरे**ति । लिङ्गत्वमभिव्यनक्ति—**विकृते**ति । शरीरपरिग्रहीतः शरीराभ्यन्तरचारी मनःसहचर इति यावत् । तस्मिन् विकृतं स्वभावसिद्धतिर्यगुगमनादन्यादृशं हि कर्मोर्ध्वाधोगतिलक्षणम् । तस्य दर्शनादिति व्याप्तिर्ग्राहकप्रमाणमुक्तम् । **भस्त्राध्मापयिते**वेति दृष्टान्तः । प्रयोगस्त्वेवम् ।

- 5 जीवच्छरीरं भोक्तृप्रयत्नवदधिष्ठितं सम्मूर्च्छनाद्यभावे सति विकृतक्रियपवनाश्रयत्वात्, भस्त्रावत् । अथवा 'शरीरो वायुः भोक्तृप्रयत्नप्रेरितः, असति सम्मूर्च्छने विकृतक्रिय-वायुत्वात्, भस्त्रावत्' । लिङ्गात्तरं विवृणोति—**निमेषे**ति । अक्षिपक्षमणोः संयोगनिमित्तं कर्म निमेषः, विभागहेतुरुन्मेषः, तेनापि प्रयत्नवाननुमीयते, नन्वेतद्वात-विकारजनितनयनस्पन्देनानैकान्तिकमत आह—**नियते**नेति । नियमेन यादृग्निमेषो-
10 न्मेषकर्म प्रयत्नवदन्वयव्यतिरेकानुविधायि दृष्टं तादृशेनेत्यर्थः । अथ किमिदं तादृशत्वम् ? इच्छापूर्वकत्वमिति चेत् । तस्याप्यसिद्धतया साध्यत्वात् हिताहितप्राप्तिपरिहारार्थ-त्वस्याविवक्षितत्वात्, विवक्षितत्वे वा प्रवृत्तिनिवृत्तिभ्यामेव गतार्थत्वात् । सत्यं प्रपञ्चार्थमुपन्यासः । अत्रापि प्रयोगः । जीवच्छरीरं भोक्तृप्रयत्नवदधिष्ठितं विशिष्ट-निमेषोन्मेषक्रियावत्त्वात्, दारुयन्त्रवत् । विशिष्टं वा निमेषोन्मेषकर्मप्रयत्नवत्
15 पूर्वकं विशिष्टनिमेषोन्मेषकर्मत्वात्, दारुयन्त्रनिमेषोन्मेषकर्मवत् । जीवनलिङ्गक-मनुमानमाह—**देहस्ये**ति । वृद्धिरवयवोपचयः, भग्नक्षतयोर्विघटितविशिष्टयोरस्थिपर्व-मांसभागयोः संरोहणं सङ्घटनम् तयोर्निमित्ततयाधिष्ठातानुमीयते । शरीरावयवानां

- जीवच्छरीरमिति** । ननु सम्मूर्च्छनं यदि स्पर्शवद्वेगवद्द्रव्याभिधातमात्रं तदा पक्षे तदभावासिद्धिः । अथ विदिकसजातीयाभिधातः, तदा कुड्यादि-
20 स्वलितवायुनानैकान्तः । अत्राहुः—विकृता क्रिया यस्येति प्राणवायुरेव तथोक्तः, तदाश्रयत्वसाधनेच्छानैकान्तः । भस्त्रापदेनानुमातृशरीरं विवक्षितम् । साध्ये भोक्तृपदम् ईश्वरेणान्यथासिद्धिवारणार्थम् । **शरीर** इति । परशरीरप्राणस्य जन्यप्रयत्नविषयत्वं प्राणत्वात् स्वप्राणदृष्टान्तेन साध्यमिति भावः । **पूर्वं चार्थमिति** । चेष्टात्वं यत् पूर्वं लिङ्गमुक्तं तद्विशेषस्यात्र लिङ्गत्वमित्यर्थः ।
25 **विशिष्टे**ति । नोदनाभिधातसंस्कारादृष्टवदात्मसंयोगाजन्यक्रियावत्त्वादित्यर्थः । **विघटिते**ति । विघटनं किञ्चिदवच्छेदेन संयोगे सति किञ्चिदवच्छेदेन विभागः, विश्लेषस्तु यावदवच्छेदेन संयोग उत्पन्नस्तावद[व]च्छेदेन विभागः संरोहणं व्रणनाशः । **शरीरावयवानामिति** । यद्यत्रेश्वरेण प्रयत्नवता सिद्ध-साधनं बलमीकादिवृद्धौ व्यभिचारश्च, तथाप्यनित्यप्रयत्नवन्नैमित्तिकत्वं साध्यं शरीर-वृद्धित्वं हेतुः गृहकुड्यवृद्धिवदित्यनेनोभयानुमतशरीरविशेषवृद्धिरेवोपलक्ष्यते ।
30 दिति भावः । **चेष्टाश्रयत्वमिति** । तदाश्रयत्वेति । तदाश्रयत्वेनेति । सम्मूर्च्छनविकल्प-भयात् स्वप्राणेऽंशतः सिद्धसाधनाच्च । **परे**ति । सविशेषे प्रपञ्चोऽनुपपन्नोऽन्यथा पौनरुक्त्या-पत्तेः । अतो विशेषमाह—**चेष्टात्वमिति** । **बलमीके**ति । यद्यपि तत्र किमिविशेषो निमित्तमिति न व्यभिचारः, तथाप्यतद्गुणसंविज्ञानवद्बुद्धिणा पाषाणादिवह्नौव्यभिचारो बोध्यः ।

वृद्धिभग्नक्षतसंरोहणे यत्नवन्निमित्तके वृद्धित्वात् संरोहणत्वाच्च गृहकुञ्जवृद्धिवत् ।
 “संरोहणवच्चे”ति सूत्रे च जीवनशब्दो जीवनकार्ये वृद्धिसंरोहणे लक्षयति । मुख्यतो हि स्व-
 [31a] कार्योपार्जितशरीरावच्छिन्नात्ममनःसंयोगो जीवनमिति क्वचित् संरोहणादिपदं
 श्रूयते । तेनाहारोपादानमलोत्सर्गौ गृह्येते । तथा हि जीवच्छरीरं प्रयत्नवदधिष्ठितम्,
 अभिमतानभिमतोपादानोत्सर्गवत्त्वात् यन्त्रधारागृहवत् । न चैतद् वृक्षादिनानैकान्तिकं, 5
 तन्नापि भोक्तृविशेषनिष्ठस्येष्टत्वात् । लिङ्गान्तरमाह—अभिमतेति । अभि[म]तो
 विषयो रूपादिस्तद्ग्राहकं करणं चक्षुरादि तेन सम्बन्धः संयोगस्तस्य निमित्तं कारणं यन्मनः-
 कर्म तेनानुमीयते—गृहकोणेषु व्यवस्थितो गृहकोणव्यवस्थितस्तमेव पेलकमुद्दिश्य पेलकस्य
 जतुगुलकस्य प्रेरको दारको बालक इवेति । अयमभिप्रायः—प्रयत्नायौगपद्यान्मन-
 स्तावत् प्रतिशरीरमेकमणु गतिमच्चेति सिद्धम् । तत् पक्षयित्वेदं प्रयुज्यते । मनःप्रयत्न- 10
 वदधिष्ठितं गुरुत्वद्रव्यत्वादिकारणान्तरासम्भवे सति गतिमत्त्वात्, दारकप्रेरितपेलक-
 वदिति । अदृष्टोपग्रहादेव तत्र क्रिया स्यादिति चेत्? न । क्वचिदेवमपि । यद्यपि

ननु जीवनलिङ्गकमनुमानमाहेत्युपक्रम्य वृद्धिलिङ्गानुमानमुपक्रमविरुद्धमित्यत आह—
 सूत्रे चेति । जीवनस्य लिङ्गत्वे बाधकमाह—मुख्यतो हीति । आत्मविशेषगुण-
 कारणभूतात्ममनःसंयोगो जीवनमित्यर्थः । मुख्यजीवनपदार्थस्य स्वशरीरेऽप्यती- 15
 न्द्रियत्वाद्वायुस्तेरग्रहादिति भावः । जीवच्छरीरमिति । ननु प्रयत्नवदधिष्ठानमात्रे
 साध्ये ईश्वरेण सिद्धसाधनम् । अनित्यत्वेन प्रयत्नविशेषणे चाभिमतानभिमत-
 जलानलादानोत्सर्गवत् पवनादौ व्यभिचारः । न चाभिमतानभिमतादानोत्सर्गहेतु-
 प्रयत्नवदधिष्ठितत्वं साध्यम् । तादृशादानोत्सर्गजनकवेषावत्त्वं लिङ्गं स्वशरीरं
 दृष्टान्त इति वाच्यम्, अत्रापि ईश्वरेण सिद्धसाधनात् । अत्राहुः—आह्रियतेऽनेनेत्या- 20
 हारः, उदानवायुरुक्तः, उत्सृज्यतेऽनेनेत्युत्सर्गोऽपानवायुस्ताभ्यामनित्यप्रयत्न-
 वदधिष्ठितत्वं साध्यं, न पूर्वप्राणानुमानेन पौनरुक्त्यम्, उदानत्वादिना प्रकारान्तरेणाभि-
 धानात् । मन इति । मनो नित्यप्रयत्नवदधिष्ठितम् । अनित्यप्रयत्नासमवहित-
 सामर्थ्यभावे सति कर्मत्वात् । बालप्रेरितपेलकवदित्यर्थः । क्वचिदेवमिति ।

आत्मेति । एकमात्मपदं सम्पातायातम् । यद्यप्यनित्यत्वेन प्रयत्नविशेषणादेव नेश्वरेण सिद्धसाधनं 25
 तथाप्याहारोत्सर्गपदयोर्मुख्यार्थबाधादाह—आह्रियत इति । ईश्वरेण सिद्धसाधनादाह—
 मनो नित्येति । वायौ व्यभिचारादाह—अनित्येति । ननु नद्यादौ यत्र गमनमिच्छति,
 न तु तदर्थं यतते स्रोतसा स्वयमेव शरीरं मीयते तत्र तत्कर्मण इच्छानुविधायितास्ति, न च

चैवमप्यात्मसिद्धिस्तथाप्यभिमतेत्यादिना इच्छानुविधायिनः कर्मणो लिङ्गत्वेन विवक्षितत्वात् प्रयत्नवदधिष्ठानसिद्धिः । यद्यपि ज्ञानविषय इच्छया विषयीक्रियते इच्छाविषयश्च प्रयत्न-विषयः स्यात् , मनस्त्वतीन्द्रियं सदज्ञातं कथमेवं भविष्यतीति, तथापि स्पर्शनेन्द्रियेण रस-मलधातुवहनाडीवन्मनोवहानां नाडीनामुपलम्भात् तद्गोचराविच्छाप्रयत्नावदूरविप्रकर्षेण तदपि व्याप्नुत इत्युच्यते अदृष्टस्य नियामकत्वाच्च तलैव तदा तत्प्रत्यक्षम् । न हि जलाद्य-
 5 भ्यवहरणहेतवो मलादुच्यत्सर्जनहेतवो नाज्यश्चक्षुषोपलभ्यन्ते , न वा तद्विषयः प्रयत्नः अनाद्य-भ्यासवासनावशाददृष्टविशेषनियमाच्च तस्य स्पर्शनप्रत्यक्षत्वमेव तत्र कारणमेषितव्यम् । तथा प्रकृतेऽपीति । इन्द्रियान्तरविकारं विवृणोति—**नयने**ति । नयनस्य चक्षुषो विषयः चिरवित्वादिरूपं तस्यालोचनं ग्रहणं तस्यानन्तरं रसानुस्मृतिस्तदनन्तरं व्याप्ति-
 10 स्मृतिस्तदनन्तरं तथाविधरसानुमानमित्यनेन क्रमेणेन्द्रियान्तरस्य विकारो दन्तोदकसंस्खल-लक्षणः, तस्य दर्शनादुभयदर्शी अनुमीयते उभाभ्यामुभयं द्रष्टुं शीलमस्येत्युभयदर्शी अनेक-गवाक्षान्तर्गतप्रेक्षकवदिति दृष्टान्तः । प्रयोगस्तु — ^१नयनेन्द्रियमचेतनं नियतविषयत्वात्

यत्र सुषुप्त्यनन्तरं ज्ञानमित्यर्थः । **एवमपीति** । अदृष्टाश्रयत्वेनापीत्यर्थः ।

इच्छानुविधायिन इति । बुभूत्सितार्थग्राहकेन्द्रियमनःसंयोगजनकमनोगती-
 15 च्छानुविधायिनः कर्मणः प्रयत्नवज्जन्यत्वनियमादित्यर्थः । **मनस्त्वतीन्द्रियमिति** । यद्यप्यतीन्द्रियस्याप्यनुमितिविषयत्वेन प्रयत्नविषयत्वं स्यात्, वायवीयशरीरवत्, तथापि साक्षात्प्रयत्नाधिष्ठानप्रत्यक्षगुणवत्त्वव्याप्यमिति न मनसि तत्सम्भव इत्येतत्परोऽयं ग्रन्थः । ननु त्वचा सदैव स्वशरीरग्रहापत्यागन्तुक[52a]स्तत्संयोगो ग्राहकः । न च मनोवहनाज्या सह त्वच आगन्तुकः सम्बन्धः इत्यत आह—**अदृष्टस्येति** ।
 20 क्वचिद्नागन्तुकोऽपि संयोगोऽदृष्टबलात् ग्राहकः स्वीकर्तव्य इति भावः । **प्रकृतेऽपीति** । मनोवहनाडीष्वपीत्यर्थः । **नियतविषयत्वादिति** । ननु किञ्चित्साक्षात्कारजनकत्वं नियतविषयत्वमात्मनानैकान्तिकम् । न च रससाक्षात्-कारजनकत्वे सति रूपसाक्षात्कारजनकत्वादित्यर्थः । साक्षात्कारजनकत्वमात्र-स्यैवाचेतन्यसाधनसमर्थतयेतरोपादानवैयर्थ्यात् । न च साक्षात्कारजनकत्वं स्वरूपा-सिद्धम् । अतस्तत्परिहारार्थमितरपदोपादानं, तथापि व्याप्यत्वासिद्ध्यापत्तेः ।

25 प्रयत्नजस्त्वमित्यतो व्याचष्टे—**बुभूत्सितेति** । वायवोगेति । उपादानप्रत्यक्षस्य प्रयत्न-जनकत्वमङ्गीकृत्येदमुक्तम् ।

गवाक्षवत् । यद्वा, चेतनो नियतविषयेभ्यो भिद्यते प्रतिसन्धातृत्वात् प्राक्प्रत्यग्गवाक्ष-
दर्शिवदिति । अन्यथा अन्येन दृष्टस्यान्येन 'स्मरणात् [31b] प्रतिसन्धाना-
नुपपत्तेः । इच्छानुपपत्तेश्च विकारानुपपत्तिः कारणाभावादिति । ननु भस्त्रादिषु
सर्वत्र प्रयत्नवानधिष्ठाता शरीरी उपलब्धः, तथा च यथासिद्धदृष्टान्तबलेन विग्रहस्यापि
तथाभूत एवाधिष्ठाता अनुमातुमुचितः । अनवस्थाभयान्नैवमिति चेत्, तर्हि 5
विग्रह एव प्रयत्नवानस्तु । कृतं ततोऽप्यधिकेनाधिष्ठातेति, न । प्रतिसन्धातुस्तथाभावात्,
शरीरस्य च भेदेन तथाभावानुपपत्तेः, भूतत्वकार्यत्वादिना तस्य प्रागेव चैतन्यप्रतिषेधात्
प्रतिषेत्तुस्यमानत्वाच्चेति । एवं कार्येण कारणमनुमाय गुणैर्गुणिनमनुमिनोति—**सुखे**ति ।
तथा हि सुखादयो द्रव्याश्रिताः गुणत्वात् रूपवदिति प्रयोगः । अनाश्रितत्वे द्रव्यादन्याश्रितत्वे
वा गुणत्वव्याघातात् । सिद्धं च गुणत्वमेषां कार्यत्वे सत्यव्यापकत्वे सति वैकैकेन्द्रियग्राह्यत्वाद् 10

अत्राहुः—नियतो विषय आश्रयो यस्य तन्नियतविषयं तेजस्त्वादि तस्मात् । अत एव
पृथिवीत्वहेतुपक्षे गवाक्षो दृष्टान्तः । न चातिरिक्तात्मसाधनप्रस्तावेनाद्यचैतन्य-
साधनमर्थान्तरम्, नयनाद्यचैतन्यसिद्धावर्थादतिरिक्तात्मसिद्धेः । चेतन इति ।
परबुद्ध्याश्रय इन्द्रियभिन्नः प्रतिसन्धातृत्वात् अहमिवेत्यर्थः । नन्विति । अधिष्ठेय-
भस्त्रादितोऽधिष्ठाता भिन्न इति दृष्टबलेनाधिष्ठेयशरीरभिन्नोऽधिष्ठाता शरीररूप एव 15
सिद्धेद्यत् । अन्यथा विशेषविरोध इत्यर्थः । तर्हीति । दृष्टान्ते शरीरभिन्न-
स्याधिष्ठातुरप्रसिद्धौ शरीरान्तरस्यानवस्थाभयादसिद्धावुपस्थितत्वाल्लाघवाच्च शरीर-
रूप एवाधिष्ठातास्तु । तत्प्रयत्नेनैवाधिष्ठानात् प्राणक्रिया स्यादित्यर्थः । तथा-
भावाद्धिष्ठातृत्वादित्यर्थः । न च शरीरमेव प्रतिसन्धातृ सम्भवतीत्यत आह—
शरीरस्य चेति । बाल्यादिभेदेन शरीरस्य भेदात्, बाल्ये तु भूतं यौवने न स्मर्यत 20
इत्यर्थः । प्रतिसन्धानसमानाश्रयश्च यत्न इति शरीरभिन्न एवाधिष्ठाता सिध्यतीति
भावः । रूपत्वादौ व्यभिचारवारणार्थमाह—**कार्यत्वे सतीति** । अव्यापकत्वे
सति वेति । ननु चाव्यापकत्वमव्याप्यवृत्तित्वं यदि शेषवैयर्थ्यम् । अथ सकलमूर्त-
संयोगित्वविरहः, तदा व्यभिचारः स्फुटः । न चात्मसामान्यान्यत्वेन विशेषितो हेतुः
कार्यः । ज्ञानध्वंसादावनैकान्त्यात् ।

25

वृत्तिपदं समवाय-परमतो न ध्वंसादौ व्यभिचार इति भावः । शेषवैयर्थ्य-
मित्युपलक्ष[97a]णम् । दृष्टान्तसिद्धिरित्यपि द्रष्टव्यम् । तदेति । शब्दध्वंसादाविति शेषः ।
न चात्मेति । सत्यं तद्द्वयस्यार्थ इत्यर्थः । हेतुकार्यम् (?) हेतुवेकदेशी कार्य-

रूपवत् शब्दवच्चेति । कार्यस्य द्रव्यत्वे निरवयवत्वामूर्तत्वव्याघातात् , कर्मत्वे संयोग-
विभागानपेक्षकारणत्वप्रसङ्गात् , सामान्यादित्वे स्वलक्षणव्याघातादयस्तर्का ऊहनीयाः ।
ननु भवत्वमीषां द्रव्याश्रितत्वाद् गुणत्वं , तथापि शरीराश्रितत्वम् इन्द्रियाश्रितत्वं वा
भविष्यतीत्यत आह—**ते चेति । कस्मादिति ।** शिष्यस्याकाङ्क्षोत्थानहेतूनाह—

5 अहङ्कारेणैकवाक्यताभावात् ।

सामानाधिकरण्येनावबोधविरोधादित्यर्थः ।

- योऽहं सुखसाधनं सक्चन्दनादिकमुपलभ्य तदुपादित्सुः प्रयतमानः तदुपात्तवान् सोऽहं
सुखी, योऽहं दुःखसाधनमहिकण्टकाद्युपलभ्यापि न परिहृतवान् सोऽहं दुःखी । योऽहं
सुखं दुःखं वा अनुभूतवानस्मि सोऽहं साधनमुपलभ्यादातुमिच्छामि द्वेष्मि वेत्यनेन क्रमेण
प्रतिसन्धीयमानाः खल्विमे गुणाः सुखादयो अनुभूयन्ते । इदं प्रतिसन्धीयमानत्वममीषा-
मनेकाश्रयतया विरुध्यते, चैत्रमैत्रसुखादिषु प्रतिसन्धानादर्शनात् । तथा च शरीरेन्द्रि-
याणामपि प्रत्यहं परिणतिभेदेन भिन्नत्वात् गुणादीनाममीषामप्रतिसन्धानप्रसङ्गः ।
भिन्नाश्रयाणामपि वा प्रतिसन्धाने चैत्रस्य मैत्रगुणानामपि प्रतिसन्धानापत्तिः । ननु
शरीरगुणा अपि प्रतिसन्धीयन्त एव, तद् यथा योऽहं गौरः स्थूलो ह्रस्व आसं, सोऽहमिदानीं
श्यामः कुशो दीर्घ इति, न तस्य भ्रान्तत्वात् । प्रकृतमपि प्रतिसन्धानं भ्रान्तमेव भविष्यति,
किं नः छिन्नमिति चेत् , न । स्मर्तुरभ्रान्तेः । अन्येन दृष्टस्यान्येन[1] स्मरणात् । अन्यथाति-
प्रसङ्गात् । तस्मात् प्रतिसन्धातुर्देहादिभ्योऽन्यत्वे सिद्धे तदधिकरणत्वे च सुखादीनामनु-

अत्राव्यापकत्वे सति इत्येकमात्रसमवेतत्वे सतीति विशेषणमुपादेयमित्येके ।
विकल्पेन हेतुद्वयमत्र द्रष्टव्यम्, न तु समुच्चयेन । अत एव वा-कारशून्यः पाठः
प्रामादिक इत्यन्ये । एकवाक्यत्वं शब्दधर्म इत्यन्यथा व्याचष्टे—**सामाना-**

- 20 **धिकरण्येनेति ।** तमेवाह—**योऽहमिति ।** प्रत्यक्षेणैव सुखादीनामेक-
मधिकरणं गृह्यत इत्यर्थः । **तथा चेति ।** शरीरभेदेऽप्यभिन्नकृतकत्वेनानुभवस्मृतयोः
प्रतिसन्धानाच्छरीरभिन्नस्थिरात्मसिद्धिरित्यर्थः । न च प्रतिसन्धानं भ्रमः ।
क्षणभङ्गस्य निषेत्स्यमानतया बाधकाभावात् । **शरीरेन्द्रियगुणा इति ।** शरीरे-
न्द्रियविशेषगुणा इत्यर्थः । तेन शरीरात्मसंयोगादावहन्त्वसामानाधिकरण्येऽपि
मित्यर्थः । अन्यथा तावन्मात्रहेतुत्वे घटत्वादौ व्यभिचारापत्तेः । अत एवात्मसामान्यान्यत्वेन
25 विशेषितमिति क्वचित् पाठः । **अत्रेति ।** न च क्वचित् कार्यत्वे सतीत्यर्थः ।
सत्यं तद्व्यस्यैव तत्र तात्पर्यात् । एवं च कर्मणि व्यभिचारवारणायाग्रिम-
प्रतीकमिति बोध्यम् । **विकल्पेनेति ।** कार्यत्वं च प्रागभावप्रतियोगित्वे सति

भूयमाने प्र[32a]योगः—सुखादयो न शरीरगुणाः, अहङ्कारेण समानाधिकरणत्वात्, स्मृतिवदिति । स्यादेतत् । प्रतिसन्धानबलेन स्मृतिबुद्ध्योर्देहाद्यनधिकरणत्वं सिध्यतु, देहादीनां भेदेन प्रतिसन्धातुं स्मर्तुं चासमर्थत्वात् । सुखादयस्तु गौरत्वादिवद् देहधर्मा एव भ्रान्तिवशादहङ्कारसमानाधिकरणतया प्रतिसन्धास्यत इति चेत्, न । ज्ञानेन भिन्नाधिकरणानां कार्यकारणनियमानुपपत्तेः । न ह्यन्यो जानात्यन्य इच्छति अन्यः प्रयतत इति सम्भवति । तथात्वे वा चैत्रे द्रष्टरि मैत्रे चैषितरि जैत्रो यतेत । तस्मादन्याधिकरण्ये-
नैवामीषां कार्यकारणभावनियमो नान्यथेति । हेत्वन्तरमाह—प्रदेशवृत्तित्वादिति ।
देहाद्यव्यापकत्वादित्यर्थः । प्रयोगस्त्वेवं—सुखादयो न स्पर्शवद्विशेषगुणाः, तदव्यापकत्वात् ।

व्यभिचारः । शरीरमात्रगुणत्वनिषेधः साध्य इत्येके । अहङ्कारेणेति । प्रतिसन्धाने-
नेत्यर्थः । देहादीनामिति । न च बुद्धीनामुपादा[52b]नोपादेयभावान्नियमः ।
साक्षात्तयात्वे कालान्तरस्मृत्यनुपपत्तेः । परस्परया च तत्त्वे शिष्याचार्यबुद्ध्योः
प्रतिसन्धानापत्तेः । न च शरीराभेदो नियामकः । तस्य वस्तुतः प्रकृतेऽप्यभावात् ।
नापि शरीरभेदग्रहः । तथा शरीरभेदग्रहेऽपि स्मरणदर्शनादिति । भ्रान्तिवशा-
दिति । तथा चाहङ्कारसमानाधिकरण्यानुभवस्य भ्रमतया तत्त्वमसिद्धमित्यर्थः ।
तस्मादिति । यद्यपीश्वरज्ञानादिव्यधिकरणमैवेच्छादि जनयति, तथापि जन्य-
ज्ञानाद्विषयं नियमः । तदव्यापकत्वादिति । 'तदिति' स्वरूपानुवादमात्रम् ।
'अव्यापकत्वादि'त्येव हेतुः । अन्यथा 'तत्'पदवैयर्थ्यात् । तच्च स्वसमानाधिकरणा-
त्यन्ताभावप्रतियोगित्वम् । तत्र पादे मे सुखं शिरसि वेदनेत्यादि प्रत्यक्षं मानम् ।

ध्वंसप्रतियोगित्वं विवक्षितमिति न शब्दध्वंसादौ व्यभिचारः । न वा शब्दप्रागभावादौ
स इति भावः । न चैवं प्रभायां त्रसरेणौ च व्यभिचार इति वाच्यम् । तदन्यत्वेनापि
विशेषणादित्येके । त्वचापि तद्ग्रहो भवत्येवं विविच्य परं नेति मताश्रयणादित्यन्ये ।
ननु द्वितीयसत्यन्तवद्वितीयहेतौ अव्यापकत्वं यद्यप्यव्याप्यवृत्तित्वं तदा शेषवैयर्थ्यमेव । यदि च
सकलमूर्त्तसंयोगित्वविरहस्तदा रूपत्वा(दा ?)वनैकान्तिकमिति चेन्न । सकलकालाव्यापकत्वस्य
विवक्षितत्वात् । तच्च यद्यप्यनित्यत्वपर्यवसितमिति शब्दप्रागभावादौ व्यभिचारस्तदवस्थ एव,
तथापि ध्वंसावच्छिन्नसत्तावत्त्वेनात्ययो न वेति पार्थिवपरमाणुषु विशेषैरित्यर्थः । तेषामयावद्-
द्रव्यभावित्वादिति भावः । यथाश्रुते ईश्वरमित्यतबुद्धिकार्यत्वेन रूपादौ व्यभिचारः । ज्ञानांशे

- ये पुनस्तद्विशेषगुणास्ते तद्व्यापकाः, यथा रूपादिरिति व्यतिरेकः । 'तत्-
संयोगवदित्यन्वयः । हेत्वन्तरमाह—**यावद्द्रव्यभावित्वात्** । सत्येव द्रव्ये
स्पर्शवति निवर्तमानत्वात् इत्यर्थः । ये पुनः स्पर्शवद्विशेषगुणाः, ते यावद्द्रव्यभाविनो
भवन्ति, यथा रूपादय इति व्यतिरेकः । संयोगवदिति वा पूर्ववद्वान्वयः । अनयोस्तर्कः ।
5 यदि स्पर्शवद्विशेषगुणा भवेयुः, न नियतबुद्धिकार्या भवेयुः, नियामकाभावात् विषय-
विषयिभावस्य नियामकत्वे चैतन्मैत्रविषयिण्या मैत्रसमवेतस्य सुखादेरुत्पादनप्रसङ्गा-
दिति । स्यादेतत् । तथापि ताभ्यां हेतुभ्याम् इन्द्रियगुणत्वममीषां निषिद्धं, शब्देन
व्यभिचारात् । न हि शब्दो यावद्द्रव्यभावी, नापि श्रोत्रं व्याप्य वर्तते, निमित्ताभि-
मुख्येन तत्सन्निविमपेक्ष्योत्पत्तेः, यावति गगने पवनसम्बन्धः, तावत्येव शब्दो जन्यते
10 नान्यत् । अन्यथा प्राच्यां शब्दः प्रतीच्यां शब्द इति देशावच्छेदेन प्रत्यक्षानुपपत्तिरित्या-
शङ्क्य हेत्वन्तरमाह—**बाह्येन्द्रियाप्रत्यक्षत्वादिति** । मानसप्रत्यक्षत्वादित्यर्थः ।
न शरीरेन्द्रियगुणा इच्छादयो मानसप्रत्यक्षत्वाद् बुद्धिवत् ज्ञानवैयधिक²रण्येनामीषाम-
प्रत्यक्षत्वप्र³सङ्गात् । तथापि प्रत्यक्षत्वे चैत्वेण मैत्रसमवेतानां सुखादीनामुपलम्भापत्तेः
शरीरादिगुणानाममीषां चक्षुरादिग्राह्यत्वे अन्धादिभिरनुपलम्भप्रसङ्गः । मनोग्राह्यत्वे च
15 तद्वर्माणामन्धादिभिरपि रूपाद्युपलम्भापत्तेः⁴ । इन्द्रियसामर्थ्यनियमाद् रूपरसादि-
वद्विषयनियमो भविष्यतीति चेत्, न । मनसः सर्वविषयत्वात्, नियतबाह्यविषयत्वे च

ये पुनरिति । न च परमाणुविशेषगुणैर्व्यभिचारः । ऐन्द्रियकस्पर्शवद्विशेषगुण
इत्यर्थात् । स्थूलविशेषणा इत्यन्ये । **यदि स्पर्शवदिति** । देवदत्तेच्छाद्वेषप्रयत्ना
यदि देहेन्द्रियतद्वयवविशेषगुणाः स्युः, देवदत्तेतरजन्यज्ञानजन्याः सन्तो न देवदत्त-
20 ज्ञानजन्याः स्युः, शरीररूपवदित्यर्थः । **तथापीति** । इन्द्रियविशेषगुणत्वप्रति-
षेधेऽपि नेन्द्रियगुणत्वावच्छिन्नप्रतियोगिको व्यतिरेकः साध्यत इत्यर्थः । नन्वेता-
दृशोऽपि व्यतिरेकस्ताभ्यामैव साध्यतामित्यत आह—**शब्देनेति** । **निमित्तेति** ।
निमित्तकारणाभिमुख्येनेत्यर्थः । ननु चाप्रत्यक्षशरीरेन्द्रियगुणैर्व्यभिचार इत्यत
आह—**मानसेति** । मानसप्रत्यक्षयोग्यत्वादित्यर्थः । **मनोग्राह्यत्वे चेति** ।

25 **इष्टापत्तिः** । एवमपि श्रोत्रगुणभावोऽस्त्वित्यर्थान्तरमिति । अथ तर्कमाह—**देवदत्तेति** ।
देवदत्तबुद्धिजद्वित्वेनानैकान्तिकमित्यत उक्तम्—**विशेषेति** । जन्यज्ञानजन्यत्वदशायां तर्कोऽय-
मिति नेष्टापत्तिः । एवं च पक्षविशेषणमपि तदर्थमि[97b](ति?) ध्येयम् । प्रत्यक्षपदस्य
साक्षात्कारपरत्वेऽसिद्धिरित्यतो व्याचष्टे—**मानसेति** ।

मनस्त्वव्याघातादिति । अहं युवा कामी यते सुखी दुःखी वा, स्पर्शनसुखो वायुः कर्णे कटु रटति मनो मे दुःखितं मनसि मे हर्षः पादे मे सुखं शिरसि मे वेदना इत्यादि-
प्रत्ययात् । शरीरेन्द्रियगुणत्वममीषां शङ्कास्पदमिति तदेव ¹प्रतिषिद्धयते । अन्यगुणत्वे ²तु
शङ्कैव नास्तीत्यु[32b]पेक्षितवान् । सम्प्रति पूर्वहे³तुचेष्टादीनां रथकर्मणा सारथि-
वदित्यादिदृष्टान्तेषु विशेषविरोधाभासपरीहाराय प्रत्यक्षसिद्धं पृथिव्याद्यतिरिक्तं स्वात्मान-
मेव दर्शयिष्याम इत्यभिसन्धाय प्रत्यक्षमाह—**तथाऽहंशब्देने**ति । अहंशब्देन

प्रत्यक्षमुपलक्षयति, यथा परात्मानुमीयते तथा प्रत्यक्षतोऽप्यहंप्रत्ययेन आत्मा विषयीक्रियत
इत्यर्थः । न ह्ययमहंप्रत्ययो लिङ्गजः शब्दजो वा तदनुसन्धानमन्तरेणोपजायमानत्वात् ।
ननु च पृथिव्यादिविषय एवायमहंप्रत्ययो भविष्यतीत्याशङ्क्य तर्कमाह—**पृथिव्यादि-**

शब्दव्यतिरेकादिति । पृथिव्यादिप्रत्ययवैयधिकरण्यादित्यर्थः । यदि ह्ययमहं- 10

प्रत्ययः पृथिव्यादौ भवेत् अहं पृथिवी अहमाप इत्या[द्या]कारो भवेत् द्रव्यप्रत्ययवत् ।
न चैवम् । स्यादेतत् । सामान्यतो मा भूत् विशेषतस्तु भविष्यति । यथा कश्चित्
पार्थिवो गोघटादिर्न तु सर्वस्तथा कश्चित् पार्थिवोऽहं मैत्र इति को विरोधः । न अहङ्कारस्य
प्रतिसन्धातृविषयत्वात् शरीरस्य च ⁴भेदेनाप्रतिसन्धातृत्वमुक्तक्रमेण तन्मूलपरमाणवः⁴
स्थिरत्वात् प्रतिसन्धातृत्वेनाहङ्कारविषया भविष्यन्तीति चेत्, न । तेषामतीन्द्रियत्वात् । 15
अपि च शरीरगोचरत्वे अस्य बाह्येन्द्रियजन्यत्वमापद्येत । तथा च चक्षुरादिव्यापाराप⁵-
गमे अहमिति प्रत्ययो न स्यात्, मानसत्वेऽपि वास्य शरीरस्य तद्गुणानाञ्च गौरत्वादीनां
मानसत्वप्रसङ्गः । न हि निर्गुणं द्रव्यमुपलभ्यते । तथान्धादीनामपि रूपवदहंप्रत्यया-
नुपपत्तिरिति । तस्मात् परमार्थतः सामान्यतो विशेषतश्च सकलपृथिव्यादि⁶प्रत्यय-

ननु रूपादिप्रहे प्रतिनियतेन्द्रियसापेक्षमेव मनस्तथाच नायं दोषः । मैवं, सुखादीनां 20
शरीरगुणत्वे तद्ग्रहायापि तद्वदेव नियतबहिरिन्द्रियापेक्षा स्यादित्यर्थः । ननु देहादि-
गुणवत् अन्यगुणत्वमपि किं न प्रतिषिद्धमित्यत आह—**अहं युवेति** । अहं घटोऽहं
पटो वेति प्रत्ययाभावादित्यर्थः । **विशेषविरोधेति** । दृष्टान्ते शरीरभिन्नस्याधि-

ष्ठातुरदर्शनात् पक्षे तद्विरोधाच्छरीरभिन्नाधिष्ठातृसिद्धिरिति विरोधपरिहारायेत्यर्थः ।
प्रत्यक्षमाहेति । पूर्व लिङ्गसाधनाय प्रत्यक्षमुपन्यस्तमिदानीं तदेवात्मसाधनाये- 25
त्यपौनरुक्त्यम् । नन्वहंप्रत्ययस्य लिङ्गजत्वाच्छब्दत्वाच्च न वस्तुविषयः, किन्तु
अनादिविकल्पाहितवासनानुभवतयाऽलीकविषयक इत्यत आह—**न ह्यहमिति** ।

अहंकारस्येति । जन्मान्तरीयानुभवैहिकस्मरणयोरेकमधिकरणं प्रतिसन्धातृ ।
न च तथा देहे सम्भवतीति भावः । **सकलपृथिव्यादिति** । पृथिव्यादिसाक्षात्कार-

मानसप्रत्यक्षविषयत्वादित्यर्थः । फलानुपहितभागेऽसिद्धिवारणाय योग्यतान्तर्भाव 30
इत्यन्ये । सकलपृथिव्यादिवैधर्म्यं पृथिवीसाक्षात्कारस्यापीति ततोऽपि तत्सिद्धिर्न
स्यादित्यत आह—**पृथिव्यादिसाक्षात्कारेति** ।

1 C प्रतिषिद्धम्. 2 B तु omitted. 3 C हेतूनां 4C भेदेनाप्रतिसन्धातृत्वादित्युक्तत्वात्
तन्मूलाः परमाणवः, 5C -रोपरमे. 6B प्रत्यय omitted.

व्यतिरेकादहंप्रत्ययस्तदतिरिक्तं द्रव्यमालम्बते । तथा च चेष्टादीनामपि हेतूनामात्म-
कार्यत्वे सिद्धे परत्रापि ततस्तत्सिद्धेः । रथवदित्यादौ मच्छरीरवदित्यादिविपरिणामे-
नोदाहरणस्य निरुपद्रवत्वादिति सर्वमवदातम् ।

तदेतद्वैनाशिकैरुपहस्यते । बुद्धेर्हि कार्यस्य यद्युपादानकारणमात्मा विवक्षितः

- 5 स एव नो बुद्ध्यन्तरम् । अथ सुखादीनां गुणानामाश्रयो द्रव्यं तदपि प्रक्रियामालं क्षणिकत्व-
सिद्धौ अस्य षट्पदार्थीकाव्यस्य बाललालनार्थत्वात् । तथा हि यत् सत् तत् क्षणिकं यथा
घटः संश्च विवादाध्यासितः शब्दादिरिति

वैधर्म्यादित्यर्थः । नन्वेवं दृष्टान्तासङ्गतिरित्यत आह—रथवदिति ।

- 'बुद्धेर्हीति । यदि बुद्धेः कार्यत्वादानुमितमुपादानमात्मेत्युच्यते तदा सिद्ध-
10 साधनम् , बुद्ध्यन्तरस्यैव बुद्ध्युपादानत्वात् । सौगतानां सजातीयकारणस्यैवो-
पादानत्वादित्यर्थः । अथ गुणत्वेन सुखादीनामा[53a]श्रयो द्रव्यं, तन्न । क्षणिकत्व-
सिद्धौ भिन्नकालयोर्गुणगुणिनोराश्रयाश्रयिभावाभावादित्याह—अथेति । बालेति ।
लालनं व्युत्पादनम् । तावन्मात्रप्रयोजनिकेयं प्रक्रिया न प्रामाणिकीत्यर्थः । प्रतिसन्धानं
भ्रमः, क्षणभङ्गसाधकस्यैव बाधकत्वात्, अभेदव्यवहारश्च भेदाग्रहात् । स्मृतिनियमश्च
15 बुद्ध्योरुपादानोपादेय²भावानुपपन्ना इत्यर्थः । यदिति । क्षणभङ्गे विप्रतिपत्तयः—
कारणस्य कार्योपधानं कारणत्वमात्रप्रयोज्यं न वा ? सत्त्वमुत्पत्तिव्याप्यं न वा
कार्यं स्वसमवायिकारणसमानकालीनं न वा ? ननु [यदि ?] हेतुतावच्छेदकमेव पक्षताव-
च्छेदकं तदा व्याप्तिग्राहकमानादेव साध्यसिद्धावनुमानं व्यर्थमित्यत आह—विवादे-
ति । एतच्चान्त्यशब्दः क्षणिकत्ववादिनाम् अंशतः सिद्धसाधनत्ववारणाय
20 शब्दादिरिति । अलीक³व्यावृत्तभागासिद्धिनिरासार्थम्, आदित्यस्यैकस्याभावेऽप्य-
ननुगमो न दोषः । न चैवं पक्षभिन्ने सन्दिग्धानैकान्तिकं साध्या⁴भावत्वे निश्चिते हेतोः
सत्त्वासत्त्वसंशय एव तस्य दोषत्वात् । अन्यथा प्रसिद्धानुमानेऽपि पर्वतापर्वत-
⁵धूमवतामेकधर्माभावेन तदापत्तेः । घटस्य क्षणिकत्वासिद्धावपि स्वसिद्धत्वेन
प्रसाध्याङ्गकतया दृष्टान्तत्वम् । अत्र यद्यपि सौगतमते पूर्वापरदक्षिणविरहो न
25 वस्तुस्वरूपातिरिक्त इति स्वलक्षणं परिच्छिन्दत् अध्यक्षमेव पूर्वापरक्षणाव्यावृत्तिं बोध-
येत्, क्षणिकतामपि बोधयतीति सम्भवति, तथापि परं प्रतीदृशमध्यक्षमप्रसिद्धमिति
तदपेक्ष्यानुमानमुक्तम् । सत्त्वक्षणिकत्वयोर्व्याप्तिः परं प्रत्यसिद्धा, तां साधयति—

कारणत्वेति । परमते कुर्वद्रूपत्वेन स्वरूपयोग्यतेति तन्मात्रप्रयोज्यमेव कार्यत्वम्,

अस्मन्मते बीजत्वादिना सेति सहकारिसमवधानप्रयुक्तं तदिति भावः । सहकारिसमवधान-

- 30 योग्यतायामन्वयस्या(?) दिगादौ चालीके च प्रसिद्धिर्घटादावेव प्रसिद्धिरुभयमतेऽपि न विनश्य-
दवस्थस्यापि समवायित्वमिति मताश्रयणादित्याहुः । ननु यदोति । हेतुतावच्छेदिका यस्य

सत्त्वं तावत् यत् किञ्चिदस्तु, प्रस्तुते तावत् सत्त्वमर्थक्रियाकारित्वं विवक्षितं **बौद्धानाम्** । तच्च भावानां प्रत्यक्षसिद्धम् । व्याप्तं च क्रमयौगपद्याभ्याम् । न हि क्रमाक्रमाभ्यामन्यः प्रकारः शङ्कितुमपि शक्यते व्याघातस्योत्कटत्वात् न क्रम इति निषेधा-
देवाक्रमो¹पगमात् । नाक्रम इति निषेधादेव ²क्रमोपगमात्, अनभ्युपगमे च प्रतिषेधो
व्याहन्यत इति तौ च क्रमाक्रमौ स्थिरे न सम्भवन्तौ इत्यर्थक्रियामपि ततो व्यावर्तयतः । 5
वर्तमानार्थक्रियाकरणकाले हि अतीतानागतयोरप्यर्थक्रिययोः समर्थत्वे तयोरपि ³करणत्व-
प्रसङ्गात् । [33a] असमर्थत्वे तु पूर्वापरकालयोरप्यकरणापत्तेः । समर्थोऽप्य⁴पेक्षणीयोऽस-
न्निधेर्न करोति तत्सन्निधेश्च करोतीति चेत् ? अथ किमर्थं सहकारिणामपेक्षा ? किं स्वरूप-

सत्त्वं तावदिति । सत्ता वा प्रामाणिकत्वं वेत्यर्थः । प्रस्तुते हेतुप्रयोग इत्यर्थः ।
अर्थक्रियाकारित्वं जनकत्वमतो हेतुदशायां न व्यर्थविशेषणता । क्रमो नानाकालीनकार्य- 10
जनकत्वं, स्वकार्यप्रागभावसमानकालीनकार्यजनकत्वं वा ? यद्यपि क्रमः कारितगर्भ
एव निर्वाच्यस्तथापि कारिताविशेषद्वयव्यावृत्त्याकारितासामान्यं व्यावर्तत एव ।
यौगपद्यमेककालता वा । **वर्तमानेति** । ननु वर्तमानो भावोऽतीतानागतार्थक्रिया-
कारीष्यत एव पूर्वापरकाले तेनैव तयोः कारणात् । वर्तमानकार्यकरणकालेषु
तदापादने व्याप्त्यभावः । मैवम् । यत्काले यत्करणसमर्थं यत्, तत्काले 15
⁵तस्य तत्कृत्या[पा]दकमिति व्याप्तेः । यद्वा एतत्कालीनत्वस्य पक्षविशेषणत्वात्
कारित्वं सामान्यत आपाद्यमानमैतत्कालीनत्वावच्छिन्नमैव प्रतीयते ।
तस्मात् कुशूलस्थबीजं यद्यनागताङ्कुरजनकमिन्नं स्यात्, अनागताङ्कुरा-
व्यवहितपूर्व[53b]वृत्तणमात्रवृत्ति स्यात् सहकारिमध्यप्रविष्टबीजवदित्यापादनार्थः ।

(१) स हेतुषोक्त इति ध्येयम् । यद्यपि क्रम इति । तथा च व्याप्यव्यापकयोरभेद इत्यसिद्धिः । 20
सामान्यविशेषभेद इत्याशयेनाह—**तथापीति** । व्यापकत्वं च क्रमयौगपद्योरन्यतरत्वेन
बोध्यम् । **एककालतेति** । एककालीननानाकार्यकारित्वमित्यर्थः । यथाश्रुते दैयधि-
करण्यादाह—**कुशूलस्थमिति** । एतच्च सामग्रीमध्यप्रविष्टबीजांशे इष्टापत्तिवारणार्थम् ।
अतीताङ्कुरजनकमिन्ने व्यभिचारादाह—**अनागतेति** । अनागतघटजनके व्यभिचारादाह—
अङ्कुरेति । आपाद्ये मात्रपदम् अव्यवहितपदं चांशत इष्टापदनवारणाय । यत्किञ्चि- 25
दङ्कुरव्यवहितक्षणवृत्तितया आपाद्याप्रसिद्धिर्व्यभिचारश्चेत्यत आह—**अनागतेति** । तथा च
यदङ्कुरजन[98a]काभिन्नत्वमापादकं तदङ्कुराव्यवहितपूर्वक्षणमात्रवृत्तित्वमापाद्यमिति भावः ।
स्वमतेनैव दृष्टान्तमाह—सहकारीति । तथा च सिद्धो विरुद्धधर्माध्यासाद् भावभेद इति

1 C - क्रमाभ्युपगमात्.

2 C अकालोप.

3 C करण.

4 C - पेक्षणीयासन्निधेर्न.

5 B तत्तदुत्पादक.

- लाभार्थमुतोपकारार्थमथवा कार्यार्थम् ? न प्रथमः, स्वरूपस्य स्वकारणाधीनस्यान्त्यस्य वा पूर्वसिद्धत्वात् । न द्वितीयः, स्वयं सामर्थ्ये असामर्थ्ये वा तस्यानुपयोगात् । सामर्थ्ये स्वयमेव कार्यं कुर्यात् । किं तेन ? असामर्थ्ये तूपकारसहस्रेणापि न कुर्यात् । तथापि किं तेन ? अत एव न तृतीयः, स्वयं सामर्थ्ये उपकारिवत्
- 5 सहकारिणामप्यनुपयोगादिति अनेकाधीनस्वभावतया कार्यमेवापेक्षत इति चेत् , न । तस्यास्वतन्त्रत्वात् । स्वातन्त्र्ये वा कार्यत्वव्याधातात् । तद्धि तत्साकल्येऽपि स्वातन्त्र्यादेव न भवेदिति, अथवा केयम् अपेक्षा नाम ? किं तैः सह करोतीत्यन्यथः पर्यवसन्नः स्वभावभेदः ? अथ तैर्विना न करोतीति व्यतिरेकनिष्ठं स्वरूपमेव, आहोस्मिन् तैरुपकृतः करोतीत्युपकारभेदः ? न प्रथमः, स्वभावस्य तादवस्थ्यात् ।
- 10 न ह्यस्य सहकारिव्यावृत्तौ स्वभावव्यावृत्तिः । ननु यत एव सहकारिव्यावृत्तावस्य स्वभावो न व्यावर्तते अत एव तैर्विना न करोति । कुर्वाणो हि तैः सहैव करोतीति स्वभावं जह्यात् । स तर्हि स्वभावभेदः सहकारिसाहित्वे सति कार्यकारणनियतः सहकारिणो न जह्यात् । प्रत्युत 'पलायमानानपि गले पाशादिना'

- एतेन सामर्थ्यं यदि कारणं तदापादकाविशेषः, अथ योग्यता सा यदि जनकत्वं तदेव च
- 15 सत्त्वम् । न च तदतीतान[1]गतार्थक्रियाविशेषकरणव्याप्यतयोभयानुमतम् , अथ जनकतावच्छेदकरूपवत्त्वं तदपि बीजत्वादि, तदानैकान्तिकं, कुर्वद्भूतत्वं चेत् , तदाऽन्यतरासिद्धिरित्यपास्तम् । तथा समर्थादसमर्थोऽन्य एवेति व्याप्तिः सिद्धा । स्वरूपलाभार्थं स्वोत्पत्त्यर्थमित्यर्थः । उपकारः कार्यानुकूलः कारणवृत्तिधर्मः । स्वरूपस्येति । बीजादेश्चकारणस्येत्यर्थः । तस्योपकारस्य उपकारवदिति स्वयं
- 20 सामर्थ्यासामर्थ्ययोः किं सहकारिभिरित्यर्थः । अस्वतन्त्रत्वादिति । साध्यत्वादित्यर्थः । अपेक्षा हि प्रतीक्षा तद्विलम्बेनावस्थानं, तच्च सिद्धस्यैव न साध्यस्येति भावः । तादवस्थ्यादिति । सहकार्यभावकालेऽपीति शेषः । अत एवाह—न हीति । कुर्वाणो हीति । सहकारिभिर्विना कार्यं कुर्वाणः सहकारिभिः सह करोतीति स्वभावं त्यजेदित्यर्थः । तर्हीति । यस्य यः स्वभावविशेषः तस्य यावत्स्वत्व-
- 25 मवस्थानात् सहकारिनियतकार्यकारणस्वभावस्य तद्वैपरीत्यापत्तिरित्यर्थः ।

कृष्यानयेत् । अन्यथा स्वभावहानिप्रसङ्गात् । अत एव न द्वितीयः । अकर्तृस्वभावा¹-
परावृत्तेः । अथ तद्विरहादकर्तृस्वभावः स्यात् । कालान्तरेऽपि ²स्वभावहेतुवशादुप-
सर्पतोऽपि सहकारिणः ³परमाणुवन्न कुर्यात् तद्विरहादकर्तृशीलः खल्वयमिति । अथ
सहकारिषु सत्सु कर्तृस्वभावः तद्विरहे त्वकर्तृस्वरूप इत्यभिप्रायः विरुद्धधर्माध्यासस्तर्हि
स्वभावं भिन्त्यात् । न चायं कालभेदेन परिहर्तव्यः । धर्मिणोऽनतिरेकात् , अतिरेके 5
वास्यौदासीन्यापत्तेः ।

तथा हि सामर्थ्यासामर्थ्याभ्यामन्यो धर्मी स्वरूपेण न किञ्चिदेव स्यादिति ।
उपकारपक्षस्त्वेनेक⁴मुखानवस्थादुःस्थतया नोपन्यासस्यापि योग्यः । तथाह्युपकारेऽपि
कर्तव्ये सहकार्यन्तरा पेक्षया उपकारपरम्परापात इत्येका । उ⁵पकारिणाप्युपकर्तव्यमिति
तत्परम्परापात इत्यपरा । कर्तव्यस्योपकारस्य च धर्म्यभेदे धर्म्येव क्रियेत भिन्ने तु 10
धर्मिणः किमायातम् ? न ह्यस्मिन् जाते [33b] नष्टे वा अन्यस्य ⁷स्वरूपं किञ्चिद्
भवत्यतिप्रसङ्गात् । अथ तेनापि⁸ किञ्चिदुपकारान्तरमाधेयमिति तृतीया⁹ ।

स्यादेतत् । क्षणिकोऽपि भावो किं निरपेक्षः सापेक्षो वा ? न प्रथमः, केवलाद्
वर्ष¹⁰शतेनापि ¹¹कार्यानुपपत्तेरिति । न द्वितीयः, अनुपकारकापेक्षायामतिप्रसङ्गात् ।
¹²उपकारापेक्षायां च पूर्ववदनेकमुखानवस्थापातात्¹² । तथा पुञ्जात् पुञ्जोत्पत्तौ बीजमपि 15
पवनपाथस्तेजोऽङ्कुरान् करोतीति पक्षे किं येनैव स्वभावेनाङ्कुरं ¹³जनयति तेनैव पवनादीन-
न्येन वा ? न प्रथमः । कार्याणामभेदप्रसङ्गात् । न द्वितीयः । एकस्यापि

अत एवेति । सहकारिविरहकरणस्वभावस्य न सहकारिस्त्वेन तत्करण-
स्वभावः स्यादित्यर्थः । विरुद्धेति । एकस्यैव विरुद्धस्वभावत्वे भेदः स्यादित्यर्थः ।
धर्मिण इति । धर्मिणः स्ववृत्तिधर्मभेदात् सहकारिसाहित्यासाहित्यस्य कर्तृत्वा- 20
कर्तृत्वस्य च धर्म्यभिन्नत्वादित्यर्थः । अह्येति । धर्मिण इत्यर्थः । औदासीन्यं निः-
स्वरूपत्वं, तदेव सङ्गद्यति—तथा हीति । न च वेशेषिकाणामापाद्या प्रसिद्धिः,
अप्रमङ्गुरो यदि स्वधर्मभिन्नः स्यात्, अङ्गुरो न स्यात् घटवदित्यापादनार्थः । तृतीयं
एवं दूषयति—उपकारपक्षस्त्विति । अनुपकारकेति । अनुपकारपक्षेऽनव-
स्थानादित्यर्थः । कार्याणामिति । पवनादिकं यदि यावदङ्कुरप्रयोजकप्रयोज्यं 25
स्यादङ्कुरः स्यादित्यर्थः । एकस्यापीति । तत्र मते धर्मधर्मिणोरभेदादक्षिण-

भावः । यथाश्रुते वैयधिकरण्यादाह—पवनादिकमिति । तत्रेति । स्वभावो धर्म-

I B वपरावृत्तेः. 2 B स्वहेतु-. 3 C परमाणु. 4 C मुख्यन-. 5 C उपकारिण.
उपकारपरम्परा. 7 B स्वरूपे, 8 C तेनापि तस्य. 9 C अनवस्थेति added. 10 C 30
II C कार्यस्थानुत्पत्तेः. 12 C omitted. 13 C करोति.

- क्षणिकस्य स्वभाव¹भेदोपपत्तेरिति । तदिदमशिक्षितो²पत्तासनम् । साहित्यकरण-
लक्षणायां ह्यपेक्षायां क्षणिकस्यास्य सापेक्षत्वादेव समर्थस्य सहकार्यव्यभिचारात् ।
अन्यथा तु निरपेक्षत्वमेव तैर्विना तस्यासत्त्वात् । सहकार्यनुपकार्यत्वाच्च । स्थिरस्वभाव-
स्तैर्विनाप्यस्तीति समर्थः किं न कुर्यादिति विशेषः । एकस्यैवानेककार्यकारिस्वभावस्य
5 स्वकारणादुत्पत्तेः कार्यभेदेन स्वभावभेदापादनस्यापि दूरनिरसनात् । न च स्थैर्येऽप्येष
न्यायः सम्भवति, उत्पत्तेरनन्तरमेव तावत् कार्यकरणप्रसङ्गात् । तदैव तस्य तत्-
स्वभावत्वादिति । एतेनैकजातीयतैकदेशताप्रसङ्गावपि निरस्तौ वेदितव्यौ । तस्मात्
क्रमयौगपद्ययोर्व्यापकयोर्व्यावृत्तेरक्षणिकाद्वयावर्तमाना अर्थक्रिया क्षणिके विश्राम्यतीति प्रति-
बन्धसिद्धिः । अन्वयेन वा यद् विरुद्धधर्माध्यस्तं तन्नाना, यथा शीतोष्णे । कालभेदेन
10 विरुद्धधर्माध्यस्तश्च³ विवादाध्यासितो भावः । न चायमसिद्धः । सामर्थ्यासामर्थ्ययोः
प्रसङ्गतद्विपर्ययसिद्धत्वात् । तथा हि यद् यदा यज्जननसमर्थं तत् तदा तत् करोत्येव, यथा
सामग्री स्वकार्यम् । समर्थश्चायं भावो वर्तमानार्थक्रियाकरणकाले अतीतानागतयोरप्यर्थ-
क्रिययोरिति प्रसङ्गः । स्वभावहेतुः सामर्थ्यमात्रानुविधायित्वात् अर्थक्रियाकारित्वस्य । यद् यदा
यन्न करोति तदा तन्न⁴समर्थं तन्न, यथा शिलाशकलमङ्कुरे । न करोति चैष वर्तमानार्थ-
15 क्रियाकरणकाले अतीतानागते अर्थक्रिये इति व्यापकानुपलब्धिः प्रसङ्गविपर्यय इति ।

- कस्यापि भिन्नस्वभावतया भेदापत्तेरित्यर्थः । सापेक्षत्वमितरसाहित्यनियतजनकत्वं
वा योग्यत्वे सति इतरव्यतिरेकात् कार्याभाववत्त्वम् ; आद्ये, साहित्यकरणेति ।
अन्त्ये, तैर्विनेति । एकस्यैवेति । अनेककार्यकारित्वमैव धर्मो, न तु कार्यभेदान्ना-
नेति धर्मधर्मिणोरभेदेऽपि न तदभेदात् धर्मभेदापत्तिरित्यर्थः । एतेनेति । एक-
20 जातीयताप्रसङ्गोऽनङ्कुरस्य पञ्चनादेरङ्कुरजातीयताप्रसङ्गः । एकदेशतया प्रसङ्गश्चानङ्कुर-
स्याङ्कुरदेशताप्रसङ्गः [54a] अङ्कुरदेशीयताजनकस्वभावजन्यत्वात् स्वभावान्तरजन्यत्वे
धर्मभेदापत्तिः । ताविमौ प्रसङ्गौ नानादेशीयनानाजातीयकार्यकारित्वलक्षणैक-
धर्मस्वभावेन निरस्तावित्यर्थः । स च⁴ क्षणिकत्वयोर्व्यतिरेकव्याप्तिमुक्त्वा अन्वय-
व्याप्तिमाह—अन्वयेन वेति । नानेति । विरुद्धधर्माश्रयप्रतियोगिकान्योन्या-
25 भाववदित्यर्थः । न चायमिति । कालभेदेन विरुद्धधर्माध्यासो पक्षधर्म इत्यर्थः ।
तदुपपादयति—सामर्थ्येति । स्वभावहेतुस्तादात्म्यहेतुरित्यर्थः । न हीति ।
यदिदमिदानीं समर्थं स्यात्, तदा कुर्यादिति प्रसङ्गः । न च करोति
तस्मादसमर्थमिति विपर्ययः । तथाभूतश्च सन्दिह्यत इत्यापातः

किरणावली

अत्र संक्षेपतः किञ्चिदुच्यते । सत्त्वं तावदसिद्धव्यातिकृतया व्य-
 ऽस्माकम् । सन्दिग्धविषयव्यावृत्तिकृतया सन्दिग्धानैकान्तिकप्रभेदो
 न हि कुर्वद्रूपत्वाक्षेपकरणधर्मत्वोत्पत्त्यनन्तरकारित्वादिशब्दवाच्यादन्यादृ-
 मुपादाय प्रसङ्गाद्यवकाशः । तथाभूतं च सन्दिह्यते । न ह्येवंभूतत्वे भाव-
 मनुमानं वा सं[34a]भवति । सहकारिषु सत्सु करोति तैर्विना न
 इत्ययमस्य स्वभावो दर्शना² दतिक्रमेणाभ्युपगम्यते । अविरोधात् उभयवासिद्धि-
 त्वया ह्येतदवश्यमभ्युपगन्तव्य³म् । क्ष⁴णिकत्वेऽपि भावः कुर्वद्रूपः ⁵सहकारि-
 सहैव⁵ करोति इति नियतस्वभावोऽन्यथा सहकारिणामसहकारित्वप्रसङ्गात् । ⁶ततोऽन्वय-
 नियमे ⁶तैर्विना न करोति इ⁷त्येवेति व्यतिरेकोऽप्यवर्जनीयः । अन्वयव्यतिरेकयोरन्यतर-
 नियमस्यान्यतरसिद्धि⁸र्नान्तरीयकत्वादिति बौद्धस्थितेः । तथा च तैर्विना कृतस्य करण- 10
 मापाद्यमानमापादकमेव व्याहन्तीति । नन्वलोक्तं तैः सहैव करोतीति स्वभावाभ्युपगमे
 सहकारिणो न जह्यात् । प्रत्युत पलायमानमपि गले पाशेन बद्धाकृष्यानयेदिति सत्य-
 मुक्तम् । आत्मानमवीक्षमाणेन तु तत् प्रलपितं तवापि हि व्यतिरेकनियमे सहकारिणः
 स्वकारणादाप⁹ ततोऽपि निवार्य न कुर्यात् । तैर्विना न करोतीत्ययमस्य स्वभावः । अथ
 तैः सहैव करोतीत्ययमप्यस्य हि स्वभावः ? एवं तर्हि विरोधः स्यात् । 15
 स्यादेतत् । स्वकारणाधीनसन्निधयः सहकारिणस्तेषामुपनयनापनयनयोरय¹⁰
 मनीश्वर एव । यद्युपनिबन्धेनं तूच्यते । यदि सहकारिणो न स्युर्न कुर्यादिति ¹¹न तु
 ते तदानीं न सन्तीति¹¹

विचारदशायां तु कुर्वद्रूपत्वं¹² नास्त्येवेत्यर्थः । सहकारिष्विति । अयं
 समुदायार्थः । यथा सामग्रीमध्यनिविष्टस्यैव सहकारिविरहदशायाम् अकारणत्वं 20
 स्वमतसिद्धं लोकप्रसिद्धं च स्वीक्रियते सहायोपलम्भेनाविरोधात् , तथापि यद्यक्षणिक-
 स्यापि सहकारिणालाभयोः करणाकरणे स्याताम् , को विशेषः ? एवञ्च धर्म्य-
 भेदेऽपि करणाकरणयोः सहकारिणालाभाभ्यामिवोपपत्तेर्न भेदसिद्धिः । अमैद-
 सिद्धिस्त्ववाधितप्रत्यभिज्ञानाद्विरोधः स्यादिति क्षणिकोऽपि भावः सहकारिविरहे
 कार्यकारणस्वभावः तत्समबधाने च तत्करणस्वभावश्चेति विरुद्धधर्माध्यासाद् भिन्नः 25
 स्यादित्यर्थः । ¹³यद्युपनिबन्धेनेति । तर्कोपनिबन्धेनेत्यर्थः । तर्कितोऽयमर्थः,

स्तथा च तयोरभेदादित्यर्थः । यथा सामग्रीति । यथा त्वन्मते क्षणिकत्वस्यैव तत्काले
 तत्कारित्वं कालान्तरे च तदकारित्वम् अवच्छेदभेदेन न विरुद्धम् , तथा मयापि स्थिरस्य
 तदुभयं न विरुद्धमित्यर्थः । धर्म्यभेदेऽप्युपगमवादः ।

1 C-सिद्धमसिद्ध- 2 C दर्शनानति- 3 C-गमनीयम्. 4 C क्षणिकोऽपि. 5 C सहकारिषु
 सत्सु एव सहैव, 6 C तथा च तै- 7 C इति for इत्येवेति. 8 C -मिद्धिनान्तरीयकत्वादिति. 30
 9 B आपतितोऽपि. 10 B -मनीश्वर. 11 C न तु...सन्तीति omitted. 12 B कुर्वद्रूपत्वं omitted.
 13 B यद्युपनिबन्धेनेति.

किरणावली

सहैव भाव इति चेत् ? नन्वस्माकमप्येवमस्तु, स्वकारणाधीनसन्निधीनां
 व्यापनयनयोरयमनीश्वर एव यद्युपनिबन्धे तूच्यते । यदि हि सहकारिणः
 तु ते तदानीं सन्तीति¹ ।
 यादेतत् । तैः सह करोति तैर्विना न करोतीत्ययमस्य स्वभाव इत्यावयोः समोऽभ्युप-
 किन्त्वयं विशेषः । तैः सहैव करोतीति योऽस्य स्वभावः स पश्चादस्ति न वा ?
 पश्चादपि कुर्यात् । द्वितीये त्वस्मन्मतापातः । अथ तवापि मते तैः सहैव
 यतोऽस्य तैर्विना न करोतीति योऽस्य स्वभावः स यद्यस्ति तदा न कुर्यादेव । नास्ति चेत्,
 व्यतिरेकव्यावृत्तावन्वयव्यावृत्तिरिति स्वरूपहानिप्रसङ्गः । स्वरूपमस्त्येव तैर्विना स्वभाव-
 मालं तु नास्तीति चेत् ? ममाप्युत्तरकालं स्वरूपमस्त्येव तत्साहित्यमालं तु नास्तीति
 10 समः समाधिः । तस्मात् सहकार्यन्वयव्यतिरेकोपलक्षितमपेक्षितं च कार्येण स्वरूपमेव
 भावानां तादृशं तदेव सामर्थ्यपदार्थः । तदेव सहकार्यन्वयमपेक्ष्य कु²र्यादित्युच्यते
 य³द्व्यतिरेकमपेक्ष्य न कु⁴र्यादिति युक्तमुत्पश्यामः ।

अथवास्तु समर्थः स्वभावः । तथापि क्षणिकपक्ष एव कालविरोधादसिद्धो
 विरुद्धधर्माध्यासः ? कथम् ? यदा क्षणिको भावः स्वकालस्थ एव काञ्चिदर्थक्रियां
 15 करोति तदापि तामेवार्थक्रियां कालान्तरेऽपि किं न करोतीति परिभावय ।

असत्त्वादिति चेत् ? किमत्रासत्त्वेन ? न हि सत्त्वप्रयुक्तं कारणं तथा सति
 देशान्तरेऽपि कुर्यात् तस्मात्तत्र देशे काले वाऽस्तु । मा भूत् यदि समर्थस्तदा कुर्यादेव ।
 अ[34b]त एव⁵ स्वप्नावसानिकं विज्ञानं प्रहराद्यन्तरितमपि सुषुप्तस्य जागराद्यज्ञानमुत्पादय-
 तीति प्रज्ञाकरः । असामर्थ्यादेव तर्हि न करोतीति चेत्, तर्हि तामेवार्थक्रियां प्रति

- 20 न तु सहकारिभावस्तत्रास्तीति भावः । नन्विति । स्थिरेऽपि सहकार्यभावे तत्सत्त्वं
 तर्कितं, न सहकारी तत्रास्तीत्यर्थः । पश्चादस्तीति । सहकारिविरहकालेऽपीत्यर्थः ।
 अथेति । सिद्धान्तः । अन्वये सत्येवार्थसिद्धो यो व्यतिरेकः स क्षणिके
 यद्यस्तीत्यर्थः । व्यतिरेकव्यावृत्ताविति । व्यतिरेकनियमव्याप्यत्वादन्य-
 नियमस्येत्यर्थः । सम्प्रति पराभ्युपगतक्षणिकप्रतिबन्धाकालभेदेन विरुद्धधर्माध्यासं
 25 परिहरति—अथवेत । असत्त्वादिति । अविद्यमानत्वादित्यर्थः
 तथा सतीति । यदि सत्त्वप्रयुक्तं कारणं न सामर्थ्यप्रयुक्तं, तदा स्वदेशवद्देशान्तरे-
 ऽपि स्वकार्यं जनयेत् इत्यर्थः ।⁵स्वप्नान्तिकमिति । स्वप्नस्यान्ते अवसाने भवं

¹स्थिरेऽपीति । तथा च नानुमितिसिद्धिरिति निगर्हः ।

अत्र संक्षेपतः किञ्चिदुच्यते । सत्त्वं तावदसिद्धव्यातिकृतया व्याप्यत्वासिद्ध¹ प्रभेदो-
ऽस्माकम् । सन्दिग्धविषयव्यावृत्तिकृतया सन्दिग्धानैकान्तिकप्रभेदो **बौद्धस्य** ।
न हि कुर्वद्रूपत्वाक्षेपकरणधर्मत्वोत्पत्त्यनन्तरकारित्वादिशब्दवाच्यादन्यादृशं सामर्थ्य-
मुपादाय प्रसङ्गाद्यवकाशः । तथाभूतं च सन्दिह्यते । न ह्येवंभूतत्वे भावस्य प्रत्यक्ष-
मनुमानं वा सं[34a]भवति । सहकारिषु सत्सु करोति तैर्विना न करोति 5
इत्ययमस्य स्वभावो दर्शना² दतिक्रमेणाभ्युपगम्यते । अविरोधात् उभयवासिद्धत्वाच्च
त्वया ह्येतदवश्यमभ्युपगन्तव्य³म् । क्ष⁴णिकत्वेऽपि भावः कुर्वद्रूपः ⁵सहकारिभिः
सहैव⁵ करोति इति नियतस्वभावोऽन्यथा सहकारिणामसहकारित्वप्रसङ्गात् । ⁶ततोऽन्वय-
नियमे ⁶तैर्विना न करोति इ⁷त्येवेति व्यतिरेकोऽप्यवर्जनीयः । अन्वयव्यतिरेकयोरन्यतर-
नियमस्यान्यतरसिद्धि⁸र्नान्तरीयकत्वादिति **बौद्ध** स्थितेः । तथा च तैर्विना कृतस्य करण- 10
मापाद्यमानमापादकमेव व्याहन्तीति । नन्वलोक्तं तैः सहैव करोतीति स्वभावाभ्युपगमे
सहकारिणो न जह्यात् । प्रत्युत पलायमानमपि गले पाशेन बद्धाकृष्यानयेदिति सत्य-
मुक्तम् । आत्मानमवीक्षमाणेन तु तत् प्रलपितं तवापि हि व्यतिरेकनियमे सहकारिणः
स्वकारणादाप⁹ ततोऽपि निवार्य न कुर्यात् । तैर्विना न करोतीत्ययमस्य स्वभावः । अथ
तैः सहैव करोतीत्ययमस्य हि स्वभावः ? एवं तर्हि विरोधः स्यात् । 15

स्यादेतत् । स्वकारणाधीनसन्निधयः सहकारिणस्तेषामुपनयनापनयनयोरय¹⁰
मनीश्वर एव । यद्युपनिबन्धेनं तूच्यते । यदि सहकारिणो न स्युर्न कुर्यादिति ¹¹न तु
ते तदानीं न सन्तीति¹¹

विचारदशायां तु कुर्वद्रूपत्वं¹² नास्त्येवेत्यर्थः । **सहकारिष्विति** । अयं
समुदायार्थः । यथा सामग्रीमध्यनिविष्टस्यैव सहकारिविरहदशायाम् अकारणत्वं 20
स्वमतसिद्धं लोकप्रसिद्धं च स्वीक्रियते सहायोपलभ्येनाविरोधात् , तथापि यद्यक्षणिक-
स्यापि सहकारिलाभालाभयोः करणाकरणे स्याताम् , को विशेषः ? एवञ्च धर्म्य-
भेदेऽपि करणाकरणयोः सहकारिलाभालाभाभ्यामिवोपपत्तेर्न भेदसिद्धिः । अमैद-
सिद्धिस्त्ववाधितप्रत्यभिज्ञानाद्विरोधः स्यादिति क्षणिकोऽपि भावः सहकारिविरहे
कार्यकारणस्वभावः तत्समबधाने च तत्करणस्वभावश्चेति विरुद्धधर्माध्यासाद् भिन्नः 25
स्यादित्यर्थः । ¹³यद्युपनिबन्धेनेति । तर्कोपनिबन्धेनेत्यर्थः । तर्कितोऽयमर्थः,

स्तथा च तयोरभेदादित्यर्थः । यथा सामग्रीति । यथा त्वन्मते क्षणिकत्वस्यैव तत्काले
तत्कारित्वं कालान्तरे च तदकारित्वम् अवच्छेदभेदेन न विरुद्धम् , तथा मयापि स्थिरस्य
तदुभयं न विरुद्धमित्यर्थः । धर्म्यभेदेऽप्योत्पत्त्यभ्युपगमवादः ।

1 C-सिद्धमसिद्ध- . 2 C दर्शनानति- . 3 C-गमनीयम् . 4 C क्षणिकोऽपि . 5 C सहकारिषु
सत्सु एव सहैव , 6 C तथा च तै- . 7 C इति for इत्येवेति . 8 C -सिद्धिनान्तरीयकत्वादिति .
9 B आपतितोऽपि . 10 B -मनीश्वर . 11 C न तु...सन्तीति omitted . 12 B कुर्वद्रूपत्वं omitted .
13 B यद्युपनिबन्धेनेति .

तैर्विना समर्थो नास्त्येव भाव इति चेत् ? नन्वस्माकमप्येवमस्तु, स्वकारणाधीनसन्निधीनां सहकारिणामुपन्यापनयनयोरयमनीश्वर एव यद्युपनिबन्धे तूच्यते । यदि हि सहकारिणः स्युः, कुर्यान्न तु ते तदानीं सन्तीति¹ ।

- स्थादेतत् । तैः सह करोति तैर्विना न करोतीत्ययमस्य स्वभाव इत्यावयोः समोऽभ्युप-
5 गमः । किन्त्वयं विशेषः । तैः सहैव करोतीति योऽस्य स्वभावः स पश्चादस्ति न वा ? प्रथमे पश्चादपि कुर्यात् । द्वितीये त्वस्मन्मतापातः । अथ तवापि मते तैः सहैव कुर्वतोऽस्य तैर्विना न करोतीति योऽस्य स्वभावः स यद्यस्ति तदा न कुर्यादेव । नास्ति चेत्, व्यतिरेकव्यावृत्तावन्वयव्यावृत्तिरिति स्वरूपहानिप्रसङ्गः । स्वरूपमस्त्येव तैर्विना स्वभाव-
मात्रं तु नास्तीति चेत् ? ममाप्युत्तरकालं स्वरूपमस्त्येव तत्साहित्यमात्रं तु नास्तीति
10 समः समाधिः । तस्मात् सहकार्यन्वयव्यतिरेकोपलक्षितमपेक्षितं च कार्येण स्वरूपमेव भावानां तादृशं तदेव सामर्थ्यपदार्थः । तदेव सहकार्यन्वयमपेक्ष्य कु²र्यादित्युच्यते य³द्व्यतिरेकमपेक्ष्य न कु⁴र्यादिति युक्तमुत्पश्यामः ।

- अथवास्तु समर्थः स्वभावः । तथापि क्षणिकपक्ष एव कालविरोधादसिद्धो विरुद्धधर्माध्यासः ? कथम् ? यदा क्षणिको भावः स्वकालस्थ एव काञ्चिदर्थक्रियां
15 करोति तदापि तामेवार्थक्रियां कालान्तरेऽपि किं न करोतीति परिभाषय । असत्त्वादिति चेत् ? किमत्रासत्त्वेन ? न हि सत्त्वप्रयुक्तं कारणं तथा सति देशान्तरेऽपि कुर्यात् तस्मात्तत्र देशे काले वाऽस्तु । मा भूत् यदि समर्थस्तदा कुर्यादेव । अ[34b]त एव⁵ स्वप्नावसानिकं विज्ञानं प्रहराद्यन्तरितमपि सुषुप्तस्य जागराद्यज्ञानमुत्पादय-
तीति प्रज्ञाकरः । असामर्थ्यादेव तर्हि न करोतीति चेत्, तर्हि तामेवार्थक्रियां प्रति

- 20 न तु सहकारिभावस्तत्रास्तीति भावः । नन्विति । स्थिरेऽपि सहकार्यभावे तत्सत्त्वं तर्कितं, न सहकारी तत्रास्तीत्यर्थः । पश्चादस्तीति । सहकारिविरहकालेऽपीत्यर्थः । अथेति । सिद्धान्तः । अन्वये सत्येवार्थसिद्धो यो व्यतिरेकः स क्षणिके यद्यस्तीत्यर्थः । व्यतिरेकव्यावृत्ताविति । व्यतिरेकनियमव्याप्यत्वादन्य-
नियमस्येत्यर्थः । सम्प्रति पराभ्युपगतक्षणिकप्रतिबन्धाकालभेदेन विरुद्धधर्माध्यासं
25 परिहरति—अथवेत । असत्त्वादिति । अविद्यमानत्वादित्यर्थः तथा सतीति । यदि सत्त्वप्रयुक्तं कारणं न सामर्थ्यप्रयुक्तं, तदा स्वदेशवद्देशान्तरे-
ऽपि स्वकार्यं जनयेत् इत्यर्थः । स्वप्नान्तिकमिति । स्वप्नस्यान्ते अवसाने भवं

³स्थिरेऽपीति । तथा च नानुमितिसिद्धिरिति निगर्वः ।

समर्थोऽसमर्थश्चेत्यापतितं, को दोषः, कालभेदादिति चेत् ? स्थिरेऽप्येवमेवादोषोऽस्तु । असत्त्वमेवासामर्थ्यमिति चेत्, न । उक्तोत्तरत्वात् । सामर्थ्ये स्वकालस्थ एव तदा तामेवार्थक्रियां कुर्वानो गीर्वाणशापेनापि नापहस्तयितुं शक्यते । किं पुनस्तवामुना मर्मपीडाजनितविरुद्धविक्रोशमात्रेण असामर्थ्येन ? तदा कुर्यादेतम् । किं च यस्मिन् मते असत्त्वमधिकं नास्ति, किन्तु स एव भावस्तदा न कथं विरुद्धधर्माध्यासः ? 5 एकस्य विधिनिषेधस्वभावानुपपत्तेः ।

कानुपपत्तिः ? साम्प्रतं यद्यमस्ति कालान्तरे च नास्तीति चेत् ? सामर्थ्यासामर्थ्ययोरप्येवमस्तु, प्रथमं समर्थस्यासमर्थस्य वा, पश्चात् स्वभावविपर्ययः कुत आगत इति चेत् ? प्रथमं सतोऽसतो वा, पश्चात् स्वभावविपर्ययः कुत आगत इति च तुल्योऽनुयोगः । नायं स्वभावविपर्ययः, किन्तु स्वदेशकालस्य एवान्यदेशकालयोरसद्व्यवहारकारी स्वकारणादेवायात इति चेत् ? ममापि तामर्थक्रियां प्रति तदानीं समर्थ एवान्यदा न समर्थ इति स्वकारणादेवायात इति तुल्यम् । तस्मात् सार्थक्रिया तेन तदैव कर्तव्या, नान्यदेति स्वभावनियमोऽप्युभयोर्दर्शनयोः समानः । अन्यदा तु न कर्तव्यैवेति क्षणिकपक्षेऽन्वदैव कर्तव्यैवेति स्थिर पक्ष इति विशेषः । न चान्यदा करणे, तदा तत्करणयोः कश्चिद् विरोधो देशभेदेनार्थक्रियाभेदनियमवदुपपत्तेः । तस्माद् देशकालविषयभेदेन करणाकरणे सामर्थ्यासामर्थ्ये च विरुद्धे एव न भवत इत्यन्यो विरुद्धधर्मोऽनुसर्तव्यः । स यत्न नास्ति, तत् क्षणवदनवधेरपि गगनादेरभेदोऽध्यवसातस्य इति रहस्यम् । विस्तरस्तु आत्मतत्त्वविवेके न्यायकुसुमाञ्जलौ चानलसधियां सुलभ इति । 10 15

ज्ञानं ¹तेनाविद्यमानेनापि कालान्तरे जागराद्यज्ञानं जन्यते सामर्थ्यप्रयुक्तत्वाज्जननस्येत्यर्थः । ननु कालभेदेन स्थिरपक्षे तदा विरुद्धधर्माध्यासपरिहारः स्यात्, यद्यसत्त्वमसामर्थ्यं न स्यात्, तथात्वे च स्वपक्षहानिरित्याह—असत्त्वमेवेति । एकस्यापि सामग्रीनिविष्टस्य प्रकारभेदेन सामर्थ्यास[1] मर्थ्यदशनात् । स्थिरपक्षेऽपि ततो न भेद इत्याह—नोक्तेति । स्वकाले भावो विधिस्वभावः, कालान्तरे निषेधस्वभाव इति कालभेदाद्विरोध इत्याह—²साम्प्रतमिति । अन्यदा त्विति । अन्यार्थक्रियाकाले क्षणिकभावस्याभावादित्यर्थः । अन्यदैवेति । [54b] सहकारिसत्त्वकाल इत्यर्थः । न चेति । तदा तदकरणं हि तदा तत्कारणविरोधि, तद्ध्येयत इत्यर्थः । ननु बुद्धिरेव बुद्ध्युपादानं गुणी च गुणाभिन्न इति पक्षद्वये जाग्रति कथं 20 25

³संप्रतीति । पूर्वमेकत्र सत्त्वोपलम्भेन तयोरविरोध इत्युक्तं, संप्रति ।

1 A तेनाना(?)विद्यमानोपि.

2 B -भेदान्न.

3 Rucidatta reads संप्रति.

- एवं स्वैर्यसिद्धौ न बुद्धिबुद्धेरुपादानं गुणत्वात् । न च गुणगुणिनोरभेदो विरुद्ध-
धर्माध्यासादिति संक्षेपतः सर्वं सुस्थम् । स्यादेतत् । तत् किं सुखादय एवात्मनो गुणाः,
यदेभिरेव गुण्यनुमातव्यः । नन्वेवं बुद्धयदृष्टादीनामगुणत्वे वा अन्यगुणत्वे बहुविप्लवे
सुखादीनामपि चात्मगुणत्वं न सिध्येत् । संयोगाद्यभावे तेषां तद्गुणानां कादाचित्कत्वानुप-
पत्तेरित्याशङ्क्याह—**तस्य गुणा** इति । तेषां प्रत्यक्षसिद्धत्वेऽपि गौरवत्वात् **सूत्रकारानु-**
मतिमाह—**आत्मलिङ्गाधिकार** इति । **प्राणादिसूत्रे** बुद्ध्यादयः
प्रयत्नान्ताः सिद्धाः । यद्यपि बुद्धिस्तत्र कण्ठरवेण नास्ति, तथापि सुखादय एव
स्वकारणतया तामाक्षिपन्ति । न ह्यन्यसमवेततया दृष्टादिबुद्ध्याऽन्यस्य सुखादिक-
मुत्पाद्यते । तथात्वे देवदत्ते चन्दनस्पर्शमनुभवति यज्ञदत्तस्य सुखमुत्पद्येत ।
इन्द्रियान्तरविकाराच्चोभयदर्शित्वं विवक्षाबुद्धिगुणत्वमात्मनो दर्शितमिति भावः ।
धर्माधर्मावात्मान्तरगुणानामकारणवचनादिति विहितनिषिद्धाचरणेन धर्माधर्मौ जायेते,
चिरध्वस्तस्य कर्मणः कालान्तरभाविफलहेतुत्वानुपपत्तेस्तौ कुल जायेतामित्यपेक्षायां
सूत्रकारेणोक्तम् “आत्मान्तरगुणानामात्मान्तरगुणेष्वकारणत्वादि”ति । अस्यार्थः ।
अन्यसमवेताभ्यां धर्माधर्माभ्यामन्यस्य सुखदुःखानुपपत्तेः । उत्पत्तौ वा कृतहानाकृता-
भ्युपगमप्रसङ्गात् । न चान्यसमवेतत्वेऽपि तत्कृतत्वेन नियमो भविष्यतीति वाच्यम्,
ऋत्विगादिष्वपि प्रसङ्गात् । दृष्टप्रयोजनापेक्षितत्वेऽपि तेषां कर्तृत्वात् । न हि दृष्टा-
पेक्षया तत्कर्तृत्वं कर्मणो निवर्तते । तदयं प्रमाणार्थः । देवदत्त-
विवक्षितार्थसिद्धिरित्यत आह—**एवमिति** । **बहुविप्लवे** [इति] । कार्यतायाः
प्रतिनियतेन्द्रियग्राह्या अपि बुद्धेरगुणत्वे रूपादीनामप्यगुणत्वापत्तिरिति तदन्तर्भावेन
“चतुर्विंशतिः गुणा” इति विभागव्याघातः । अदृष्टस्याप्यगुणत्वे जन्यं यद् यद् भोगसाधनं
तत्तद् विशेषगुणमिति व्याप्तिः शरीर एव भज्येत । अन्यगुणत्वे च भोगं प्रति नियमा-
नुपपत्तिः, पृथिव्यादिगुणत्वनिषेधाद्दृष्टमद्रव्यापत्तौ “नव द्रव्याणी”ति विभागव्याघात
इत्यर्थः । **संयोगादीति** । आत्ममनः संयोगः सुखाद्यसमवायिकारणमात्मनि संयो-
गाद्यभावे तेषां कादाचित्कत्वं कारणप्रयोज्यं न स्यादित्यर्थः । **गौरवादिति** ।
सूत्रकारवचसीति शेषः । नन्वदृष्टमन्यसमवेतमपि येन स्वकृत्या जनितं तस्यैव
भोगायेति नोक्तदोष इत्याशङ्क्य यजमानसमवेतमप्यदृष्टमृत्विक्कृतत्वादृत्विज
एव भोगमुत्पादयेदित्यनेन निराकरोति—**न चेति** । ननु दृष्टदक्षिणा-
द्युद्देशेन तद् ऋत्विग्भिः कृतमिति न तद्भोग इत्यत आह—**द्रष्टव्येति** ।
तावतापि तत्कृतस्यानपायादित्यर्थः । ननु धर्माधर्मोत्पत्तिनियमवत्
सुखाद्युत्पत्तिनियमोऽपि स्यादित्यत आह—**तदयमिति** । देवदत्ताद्यशरीरं
विरोध्यवच्छेदभेदेनाविरोध इत्युच्यते इत्यपौनरुक्त्यम् । **देवदत्ताद्यशरीरमिति** ।

विशेषगुणप्रेरितभूतकार्यास्तदुपगृहीताश्च शरीरादयः कार्यत्वे सति तद्भोगसाधनत्वाद् गृह[दि]वदिति । जाते(पुत्रे ?)ष्टिपितृयज्ञाभ्यामपि पुत्रपितृगामिफलसिद्धिः, तदाश्रयापूर्व-जननद्वारेणैवेत्यव्यभिचारः ।

संस्कारान्यदेवदत्तविशेषगुणाव्यवहितोत्तरकालोन'भूतकार्यमिति साध्यम् । अतो न संस्कारादिनान्यथासिद्धिः । विशेषगुणेति वचनान्नात्मसंयोगेनान्यथासिद्धिः । 5

तदुपगृहीताश्चेति । देवदत्तशरीरं संस्कारान्यदेवदत्तविशेषगुणसमानकालीन-मित्यर्थः । एवमिन्द्रियेऽपि । गृहादिवदिति । तत्कृतगृहादिवदित्यर्थः ।

ननु पुत्रेष्टिपितृयज्ञजन्यमदृष्टं व्यधिकरणमेव पुत्रपितृगतं फलं जनयतीति व्यभिचार इत्यत आह—पुत्रेष्टीति । तत्रापि समानाधिकरणमेवादृष्टं फलं जनकमिति न व्यभिचारः । ननु तत्रापि कर्तर्येवादृष्टं विहितक्रियायाः 10 यागस्येव कर्तृगतादृष्टजनकत्वात् । न च मुक्ते पुत्रे तददृष्टनाशात् पितरि स्वर्गो न स्यादिति वाच्यम् । अदृष्टस्य फलनाश्वयतया पितृस्वर्गाभावे नादृष्टनाशात् । स्ववृत्तिभोगजनकादृष्टस्य मुक्तिविरोधित्वात् । ननु

युवशरीराद्यंशे पूर्वकालीनज्ञानादिनार्थान्तरमित्यत उक्तमाद्येति । आद्यशरीरपक्षत्वे यज्ञदत्तादि-शरीरांशे बाधासिद्धी इत्यत उक्तं देवदत्तेति । संस्कारेणार्थान्तरधारणाय संस्कारान्येति । 15 ईश्वरज्ञानादिना तद्वधारणाय देवदत्तेति । परिमाणादिना तद्वधारणाय विशेषेति । जन्मान्तर-ज्ञानादिना तद्वधारणाय व्यवहितेति । यद्यपि संस्कारान्यत्वगर्भत्वेऽप्रयोजकत्वम्, तथा च

संस्कारेणैवार्थान्तरम्, अन्यथा दृष्टान्यत्वविशेषणे गुणान्तरमपि सिध्येत्; तथापि तज्जन्यत्वे स्मृतिव्यापत्तिः । तस्य तत्प्रयोजकतयैव सिद्धेरिति विरोधादेव तेन नार्थान्तरमिति बाध-स्फोरणाय तद्विशेषणम् । अत एव तद्विशेषणं शब्दखण्डे तन्नोपात्तमिति ध्येयम् । एवं च 20 जनकत्वेनापि विशेषगुणो विशेषणीय इति ध्येयम् । यद्यपि तादृशवि[98b]शेषगुणकार्यमित्येव कार्याध्य(?)सिद्धिस्तथापि मूलानुरोधादेतदुक्तम् । देवदत्तशरीरमिति । अत्रापि स्वजनकत्वेन विशेषगुणो विशेषणीय इति संस्कारान्यत्वगर्भत्वेऽप्रयोजकत्वं तदगर्भत्वे तेनैवार्थान्तरमिति दूषणमपास्तम् । न च शरीरजनकादृष्टस्य शरीररूपफलनाश्वयतया प्रकृतसाध्यं बाधित-मिति वाच्यं, तथात्वेऽपि शरीरोत्तरतन्नाश इति तत्समानकालीनत्वाबाधात् । वस्तुतस्तु तन्मुख्य-फलात् तन्नाश इति नोक्तदोष इति । अत्र साध्ये हेतौ मूलोक्तं कार्यत्वविशेषणमनादेयम् । 25

तत्कृतेति । प्रयत्नादेवात्मविशेषगुणस्य चेष्टाद्वारा गृहादिजनकत्वेन तदसमानकालीनत्वात् साध्यवैकल्यमिति चेत्, तादृशविशेषगुणजन्यत्वसाध्याभिप्रायेण दृष्टान्तादित्येके । अन्ये तु वर्तमानप्रत्यययोग्यकालत्वमेव तत्समानकालत्वं विवक्षितम्, चेष्टादिकाले प्रयत्नाभावेऽपि करोतीति प्रत्ययादित्याहुः । 30

अन्यकृतेन कर्मणाऽन्यत्रापूर्वोत्पत्तिरिति शास्त्रसिद्धमृत्विगादिवदिति । तदेव धर्माधर्मा-
वप्यात्मगुणौ **मुने**रनुमतौ । संस्कारे तदनुमतिमाह—**संस्कारस्मृत्युत्पत्ताविति** ।
अने“नात्ममनसोः संयोगात् संस्काराच्च स्मृति”रिति **सूत्रं** स्मारयति । न चान्यत्र
संस्कारोऽन्यत्र स्मृतिः । देवदत्तेनानुभूते यज्ञदत्तस्य स्मरणात् । अतोऽनुभवसमानाश्रयः
5 संस्कारः सिद्ध इत्यर्थः । व्यवस्थावचनात् संख्येति “नानात्मानो व्यवस्थात”इति **सूत्रं**
दर्शितम् । द्रव्यत्वेन सामान्यतः संख्यायां सिद्धायां किं पृथिव्यादिवदनेकत्वमुत
आकाशादिवदेकत्वमेवेत्यतो नानात्वे दर्शिते तन्नान्तरीयकतया बहुत्वसंख्या दर्शितेत्यर्थः ।

अथ कोऽयं व्यवस्थानियमः ? प्रथमा तावत् कश्चित् संसरति, कश्चिदपवृक्त
इति यदि ह्येक एवात्मा, शुको प्रह्लादो वा मुक्त इति कोऽपरः संसरेत् ? न च नेयता
10 कालेनापवृक्त एव कश्चित् तथा च सति नापवृज्येत । न ह्यनादौ संसारे यन्न वृत्तं
तदुत्पत्स्यत इति सम्भवति । न च बन्धमोक्षावेकस्य सह सम्भवतो विरोधात् ।

अपरा च व्यवस्था—कश्चिदीश्वरः कश्चिदनीश्वर इति । न चेश्वरो नाम जगति
नास्ति, तत्सद्भावे यत्नस्य कृतत्वात् । नाप्यस्मदादयः स्वात्मनि सर्वज्ञत्वं सर्वकर्तृत्वं
पितृगतमदृष्टं जन्यते । मुक्ते पितरि दोषाभावे योगिनामिव विहितक्रियायाः पितृ-
15 वृत्त्यदृष्टाजनकत्वात् । तथात्वे च साङ्गमपि श्राद्धादिकं निष्फलं स्यादिति तद्विधेर-
प्रामाण्यापत्तिः, पुत्रगतादृष्टेन च मुक्तेऽपि पितरि सुखोत्पत्तौ न विरोधो, योगिनामिव
सुखोत्पत्तौ दोषस्याहेतुत्वात् । अत्राहुः—स्वर्गोपपादकमपूर्वं स्वर्गाश्रये कल्प्यते ।
तस्य प्रथमोपस्थितत्वात्लाघवात् कल्पनायाः साक्षादुपपादकविषयत्वाच्च, [55a] न तु
स्वर्गहेतुकामनाश्रये विलम्बितोपस्थितिकत्वाद् गौरवात् परम्परया स्वर्गोपपादकत्वाच्च ।
20 यदि च पुत्रकृतपुण्येन मुक्तस्य शरीराद्युत्पत्तिः सुखं च स्यात्, तदा साक्षिविधया
पुत्रस्यासत्याभिधानेन मुक्तस्यापि पितुर्नरकप्रसङ्गः, मुक्ते च पितरि श्राद्धादिना
दोषाभावादेव नादृष्टमुत्पद्यते । न चैवं साङ्गस्य श्राद्धस्य निष्फल-
त्वम् । अदृष्टोत्पत्तौ स्वरूपसतो दोषस्याङ्गवैगुण्यात् । न त्वन्यकृतेन कर्मणा
कथमन्यत्रापूर्वोत्पत्तिरित्यत आह—**अन्यकृतेनेति** । एकदण्डिमतनिरासायाह—

25 **नियम इति । न ह्यनादाविति** । ननु यन्न वृत्तं तन्न वर्तस्यतीति यदि व्यक्त्यपेक्षया
नियमस्तदा भाविघटेन व्यभिचारः । अथ तज्जातीयापेक्षया तदा ध्वंसेन व्यभिचारः ।
अत्राहुः—आगमान्मुक्तिः श्रवणादिसाध्यत्वेनावगता, यदि च यथावदनुष्ठितश्रवणादि-
सम्पत्तावपि सा शुकादीनां न जाता, अन्येषामपि भविष्यत्युपायाभावात्, तदिद-
मुक्तम्—“न ह्यनादौ संसारे यन्न वृत्तं” शमादिसम्पत्तावपि निःश्रेयसम् शुक्तस्य,

30 **तस्येपि(?)ति** । पितृगतस्वर्गत्वादिना स्वर्गाश्रयस्य प्रथममुपस्थापितत्वादित्यर्थः । शेषं
शब्दखण्डे द्रष्टव्यम् । **ध्वंसेनेति** । भाविध्वंसजातीयेनेत्यर्थः । एवं च
भाविघटजातीयेनापि व्यभिचारो बोध्यः ।

चावगच्छन्ति, उपदेशाद्यपेक्षत्वादिच्छाविधाताच्च । अन्या च व्यवस्था—
 कश्चित् सुखी कश्चिदुःखीत्यादि । ननु पादे मे सुखं, शिरसि मे वेदनेति-
 वच्छरीरस्य भेदेनैकस्यापि सुखदुःखे यदि स्यातां तदा को दोषः ? न ब्रूमः
 एकस्य सुखदुःखे न भवत इति । किन्तु योऽहं देवदत्तः सुखी सोऽहं देवदत्तो
 दुःखीति प्रतिसन्धानं स्यादिति ब्रूमः । अप्रतिसन्धानेऽपि शरीरभेदेनोपपत्स्यते । 5
 जन्मान्तरसुखादिवदिति चेत् ? न । अत्र संस्कारस्यासत्त्वादभिभवादननुद्भवाद् वा
 तदुपपत्तेः । न चैवमिहापि स्यात्, देवदत्तवत् यज्ञदत्तेनाप्यप्रतिसन्धानप्रसङ्गात् ।
 अविद्यावशादात्मनोऽपि सुखादयो नात्मीयतया प्रतीयन्त इति चेत् ? न । यज्ञदत्त-
 वद्देवदत्तेनात्मीयतया तदप्रतिसन्धानप्रसङ्गात् । परमविदुषेश्वरेणापि अस्म[35b]-
 दादिदुःखस्य प्रतिसन्धानापत्तेश्च । एतेन जीवानामियं व्यवस्था, न तु परब्रह्मण इति 10
 निरस्तम् । यतो व्यवस्था तत एवात्मानस्तु तत्त्वतो भिन्नाश्चेति स्थितिः । ³परब्रह्मणि
 चेश्वरादन्यस्मिन् प्रमाणाभावात् । अनेकात्मत्वे ऐकात्म्यश्रुतिविरोध इत्यपि नास्ति ।
 मुमुक्षुणा सर्वं विहायात्मनिष्ठेन भवितव्यम्, न चैक एवेति तात्पर्यादित्यर्थः ।
पृथक्त्वमप्यत एवेति । यतः संख्या सिद्धा ततः पृथक्त्वमपि,
 संख्यानुविधानात् तस्येत्यर्थः । द्रव्यत्वेन परिमाणयोगे सिद्धे सत्याह— 15
तथा चात्मेति वचनादिति । “विभवान्महानाकाशस्तथात्मे”ति सूत्रं
 स्मारयति । विभुत्वाद् यथाकाशो महँस्तथा तत एव वैभवादात्मापि महानित्यर्थः ।
 विभुत्वमेव तस्य कुत इति चेत् ? न । तत्कार्यस्य ज्ञानसुखादेः सर्वत्र दर्शनात् ।

तद् भविष्यत्यन्येषामित्यर्थः । उपदेशादीति । उपदेशादिभिरज्ञातज्ञापनाच्च
 सर्वज्ञत्वं किञ्चित्कार्यजनकत्वादिच्छाविधातस्ततो न सर्वज्ञकर्तृत्वमित्यर्थः । 20
 असत्त्वाद्विनष्टत्वादित्यर्थः । अभिभवात् प्रतिबन्धादित्यर्थः । अनुद्भवाद्बोधका-
 भावादित्यर्थः । न च यद्वच्छेदेन प्रतिसन्धानजनकानुत्पत्तिस्तच्छरीरावच्छेदे-
 नैव परं प्रति सन्धानमिति वाच्यम् । जन्मान्तरीयानुभवजनितप्रतिसन्धाने तद्-
 भावात् जातिस्मरत्वस्य चागमैर्न बोधात् । ‘परमविदुषे’त्यनेनाविद्याविरहो दर्शितः ।
 सम्प्रति जीवात्मनां व्यवस्थातो भेदेऽपि परमात्मा सर्वशरीरेष्वेकः इति² त्रिदण्डमतं 25
 दूषयति—इयं व्यवस्थेति । सुखित्वे दुःखित्वे च प्रतिसन्धानरूपा । यत इति ।
 शरीरसम्बन्धे यस्य सुखदुःखादिकं स जीवात्मा भिन्नः सिद्धयतीत्यर्थः । ³परमेति ।
 तथाचेश्वरस्य सकलशरीरावच्छेदो नास्त्येवेति क विवाद इत्यर्थः । श्रुतिविरोध
 इति । आत्मनां भेदे “एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म” इति श्रुतिविरोध इत्यर्थः ।
तत्कार्यस्येति । शरीरात्मान्यगतावपि सुखाद्युपलम्भादित्यर्थः । 30

- शरीरस्य गत्यैव तदुपपन्नमिति चेत्, न । अमूर्तत्वात् । एतदपि कुत इति चेत् ? परमाणुत्वेऽप्रत्यक्षत्वप्रसङ्गात् प्रत्यक्षगुणानधिकरणत्वप्रसङ्गाच्च । अवयवित्वेऽनित्यत्व-प्रसङ्गाच्च । आदिमत्तया वीतरागजन्मापत्तेश्च । एवं सूत्रकारानुमतिदर्शनच्छलेन बुद्ध्यादिषु परिमाणान्तेषु प्रमाणमादर्शितम् । सम्प्रति संयोगविभागवानात्मा द्रव्यत्वात्
- 5 पृथिवीत्ववदिति प्रमाणस्य तर्कमाह—सन्निकर्षजत्वात् सहकार्यन्तरानपेक्षस्यात्मनः सुखादि-कारणत्वे तेषां सन्ततोत्पत्तिप्रसङ्गात् । निमित्तमात्रापेक्षित्वे सर्वतोत्पत्तिप्रसङ्गात् । तथा च शरीरावच्छेदेन तदुत्पत्तिनियमो न स्यात् । शरीरेणात्मावच्छेदस्य च संयोगा-दन्यस्यानुपपत्तेः । एवं मनःसंयोगोऽस्य समवायिकारणत्वेन व्याख्यातः । अदृष्टवदात्म-संयोगश्च ज्वलनपंचनादिक्रियाकरणत्वेन व्याख्यातः । तद्विनाशकत्वाद्विभाग इति ।
- 10 यद्यात्मनि विभागो न स्यात् उत्पन्नोऽपि संयोगो न विनश्येत्, आश्रयनाशाभावादिति भावः ।

- मनस्त्वाभिसम्बन्धान्मन** इति । मनस्त्वं नाम सामान्यविशेषस्तदभि-सम्बन्धान्मन इतरेभ्यो भिद्यत इत्यर्थः । ननु मनो न सिद्धं, कुतो मनस्त्वमित्यत आह—**सत्यपीति** । यद्यप्यस्मिन्नसत्यपि कदाचिद् भवति, तत् तदतिरिक्तापेक्षं ; यथा
- 15 सत्यपि तुर्यादिसन्निकर्षे कदाचिदभवन् पटस्तदतिरिक्तकुविन्दापेक्षः, सत्यपि चेन्द्रियार्थ-सन्निकर्षे कदाचित् ज्ञानसुखादिकं भवति, तस्मात्तदतिरिक्तापेक्षम् । यच्च तदपेक्षणीयं

- शरीरसम्बन्धस्य गत्यैवेत्यर्थः । न च नित्यत्वमसिद्धमित्याह—**आदिमत्तयेति** । अनित्यत्वं भावस्यादिमत्तायां सत्यां स्यात् । तस्याश्चात्मनि सत्त्वे तस्य जन्म न स्यात् । रागहेतोस्तनपानादीष्टसाधनताज्ञानस्य तज्जन्मन्यभावात् । ततो जन्मान्तरे
- 20 तद्वाच्यम् । एवं पूर्वजन्मनीत्यनादित्वमात्मन इत्यर्थः । **आश्रया(?)नाशेति** । आश्रयगुणनाशस्य विरोधिगुणजन्यत्वनियमादित्यर्थः । इत्यात्मपदार्थः ।

[55b] **मनस्त्वमिति** । मनस्त्वं सुखसाक्षात्कारासाधारणकारणतावच्छेदक-तया साधनीयम् । नन्विति । आश्रयासिद्धिद्वारा स्वरूपासिद्धिरित्यर्थः । **सत्यपि चेति** । रूपादिषु विषयेष्विन्द्रियसन्निकर्षेषु सत्स्वपि युगपज्-ज्ञानाभावः

- 25 **एवं पूर्वेति** । ‘नैनं छिन्दन्ती’त्यागमश्चात्रार्थं बहुतरोऽनुसन्धेयः । **आश्रयेति** । एतच्चाश्रयनाशजन्यगुणनाशे व्यभिचारवारणाय । स्वसमवायिनाशजन्यघटादिनाशे व्यभिचारादाह—**गुणेति** । अविशेषपदमपि देयम् । तेन द्वित्वादिनाशे न व्यभिचार इति वदन्ति । तच्चिन्त्यम् । प्रकृतासङ्गतत्वापत्तेः संयोग[99a]नाशस्य प्रस्तुतत्वात् । तस्मात्तदन्यगुणनाशे नियमो बोध्य इति ।

तदेव मन इत्यर्थः । अपेक्षणीयान्तराभावे प्रागपि कार्योंत्पादप्रसङ्गात् । व्यासङ्गेन चैतल्लक्षणीयम् । तथाच क्वचिद् यौगपद्याभिमानः शतपत्तस्य पत्रशतव्यतिभेदवदाशुभावा-
दूहनीयः । अदृष्टमपेक्षणीयं भवतीति चेत् ? न । तदितरकारणचक्रसाकल्येऽपि
तदसन्निधेरनुपपत्तेः । तदसन्निधौ तदितरसाकल्यानुपपत्तेरिति । लिङ्गान्तरमाह—
श्रोत्रादीति । स्मृतिः शरीरावच्छिन्नात्मसंयुक्तद्रव्यसाध्या कार्यत्वे सति आत्मविशेष- 5

सहकार्यभावप्रयुक्तस्तदेव सहकारि मन इत्यर्थः । व्यासङ्गेन चेति । इन्द्रिया-
न्तरजन्यज्ञानोत्पत्तिदशायामित्यर्थः । एतदिति । इन्द्रियविषयसन्निकृष्टे सत्यपि ज्ञाना-
भावरूपमित्यर्थः । नन्वेवं दर्शनस्पर्शनजन्यज्ञानयोः क्वचित् कथं यौगपद्यधीरित्यत
आह—**तथाचेति** । मनसोऽणुत्वाभ्युपगमाद्युपदिन्द्रियाप्राप्तौ यौगपद्यधीर्भ्रम
इत्यर्थः । **आशुभावादिति** । मनसः शीघ्रसञ्च[र]ात् सन्नपि क्रमो न संलक्ष्यते 10
इत्यर्थः । तदितरेति । यद्यपि परमाणुक्रियाविशेषेऽदृष्टेतरसद्भावेऽपि तद्व्य-
तिरेकात् कार्यव्यतिरेकः, तथापि ज्ञानरूपकार्यस्य यावददृष्टकारणसद्भावे सत्य-
दृष्टव्यतिरेकान्न ज्ञानव्यतिरेक इत्यर्थः । **शरीरावच्छिन्नेति** । नन्वात्मसंयोगो
नोपलक्षणं त्वगादिना सिद्धसाधनात् । न विशेषणं दृष्टान्तासिद्धेः । न हि रूपादि-
साक्षात्कारे शरीरात्मसंयोगः कारणम् । मैवम् । सुखमिन्द्रियवृत्त्यसाधारण- 15
कारणताप्रतियोगिककार्यताश्रयः, कार्यात्मविशेषगुणत्वादित्यत्र तात्पर्यम् ।

क्रियाविशेषे द्व्यणुकारम्भकसंयोगजनकक्रियाविशेषे । **तथापीति** । न च तत्साक्षात्कारे
योगजधर्मरूपादृष्टव्यतिरेकाद् व्यतिरेक इति वाच्यम् । अत्रापि तदुत्तरभाविनिदिध्यासनाद्यपेक्षा-
संभवादित्येके । योगजधर्मो नादृष्टरूपः, किं तु संस्काररूप इत्यपरे तदतिरिक्तज्ञाने नियमोऽय-
मित्यन्यथाहुः । **त्वगादिनेति** । यद्यपि त्वचः सर्वज्ञानजनकत्वपक्षे तत्र तत्संभवेऽपि 20
चक्षुरादिना सिद्धसाधनाभावः, तथाप्यादिपदग्राह्यं प्राणादिकमेव बोध्यम् । यद्यपि विशेषण-
त्वपक्षेऽपि प्राणेन सिद्धसाधनं तथाप्यात्मप्राणसंयोगः शरीरप्राणसंयोगेनान्यथासिद्धेन कारण-
मिति मतभेदे तदभावाद् दोषान्तरमाह—**दृष्टान्तेति** । न च शरीरात्मसंयोगस्य ज्ञानमात्र-
जनकत्वेन दृष्टान्तासिद्धिरिति वाच्यं, शरीरात्मसंयोगद्वयविशिष्टद्रव्यान्तरत्वं साध्यमन्यथा
सिद्धसाधनात् । तथा च तदुभयसंयोगो द्रव्यान्तरनिष्ठो न कारणमित्यर्थः । **सुखमिति** । 25
ननु मनोसिद्धिदशायां साध्यमिदमप्रसिद्धम्, इन्द्रियत्वस्य मनोगर्भत्वादिति चेत्, न ।
प्रकारान्तरेणापि तन्निर्वचनसंभवात् इत्येके । अन्ये तु इन्द्रियपदं द्रव्यपरम् । न चैव-
मात्मादिना सिद्धसाधनं तस्यासाधारणत्वाभावात् । न च मनोऽपि तथा । सुखविशेषे
तस्यासाधारणत्वात् । अन्यथा यथाश्रुतेऽसङ्गतेरित्यप्याहुः । वस्तुतः, सुखमात्मादिभिन्नद्रव्य-
जन्यमिति साध्यम् । न चाप्रयोजकत्वं व्यासङ्गानुपपत्तिरूपतर्कसत्त्वादिति । एवं च हेतौ 30
यदि व्यर्थविशेषणत्वशङ्का, तदा तावन्मात्र एव तात्पर्यम् । अत्र चाक्षुषादिज्ञानं न दृष्टान्तः ।

- गुणत्वात् रूपादिज्ञानवत् यद् द्रव्यं तन्मनः । श्रोत्राद्यन्यतमं भविष्यतीति चेत्,
अत उक्त—**श्रोत्राद्यव्यापारे** इति । अन्यथासमवायिकारणाभावे तदनुत्पाद-
प्रसङ्गात् । विषयविप्रकर्षाच्च तद्व्यापारोपरमो लक्षणीयः । लिङ्गान्तरमाह—**बाह्ये**ति ।
सुखाद्युपलब्धिरिन्द्रियसाध्या जन्यसाक्षात्कारित्वाद् रूपाद्युपलब्धिवत् । श्रोत्रादिकमेव तत्-
5 साधनं भविष्यतीत्याशङ्क्योक्तम् [36a]—**बाह्येन्द्रियैः श्रोत्रादिभिरगृहीते**ति ।
यदि बाह्येन्द्रियैः श्रोत्रादिभिः सुखादयो गृह्येरन् अन्धबधिरादिभिर्नोपलब्धाः स्युरित्यर्थः ।
सुखादीनां बुद्धेरन्यत्वं बुद्धेरस्वसंवेद्यत्वं च वक्ष्यते । एवं सिद्धे मनसि व्यक्तिभेदसिद्धौ
सत्यां नियतकार्यतया मनस्त्वमपि सेत्स्यतीत्यभिप्रायवानस्य गुणानाह—**तस्ये**ति ।
यद्यपि द्रव्यत्वादेव संख्या[दि]पञ्चकं सिद्धं, तथापि **सूत्रकारा**नुमतिप्रदर्शनव्याजेन
10 विशेषं विवक्षन्नाह—**प्रयत्ने**ति । अणुत्वे हि मनसो बहुत्वमर्थसिद्धमन्यथैकस्मिन्नेक-
वर्तमाने शरीरान्तरे तत्कार्यं ज्ञानादि न स्यात्, अतो बहुत्वे सत्येकस्मिन्नपि शरीरे
बहुभिस्तैर्भवेत्तद्व्यं, युगपज्ज्ञानोत्पत्तिप्रसङ्गस्तदवस्थः । तद्वरमेकमेव तद्विभु तदस्त्वि-
त्याशङ्क्य **सूत्रकृतो**क्तं, “प्रयत्नज्ञानायौगपद्यादेकं मन” इति । एकैकस्मिन् शरीरे
एकैकमेव मनः प्रयत्नायौगपद्यात्, ज्ञानायौगपद्याच्च अणुत्ववत् प्रतिशरीरमेकत्वमनु-
15 मातव्यमित्यर्थः । ‘पृथक्त्वमप्यत एव’ संख्यानुविधानादेवेत्यर्थः । “तदभाववचनादणु-
परिमाणम्” । “तदभावादणु मन” इति **सूत्रकार**वचनादित्यर्थः । तच्छब्देन पूर्वोक्तं

- अन्यथे**ति । न च शरीरसंयोगस्त्वक्संयोगोऽसमवायिकारणम्, सुखादीनां
वेगादिव्यापकत्वप्रसङ्गात् । न च यद्वचच्छेदेन विषयसंयोगः, तद्वचच्छेदेन शरीरसंयोगोऽ-
समवायिकारणम् । अत एव वैज्ञानिकसुखस्य नावच्छेदोपलम्भ इति वाच्यम् ।
20 नित्यस्य ज्ञानासमवायिकारणसंयोगाश्रयत्वात् । श्रोत्राद्यव्यापकत्वमाशङ्क्याह—
विषयेति । यद्यपि विषया(?)विप्रकर्षो मनस्यपि तुल्य एव न हि स्मर्तव्यघटा-
सन्निकृष्टं मनः संस्कारात्मकश्च सन्निकृष्टः श्रोत्रादावपि, तथाप्यन्धानामपि स्मृति-
दर्शनात् श्रोत्रादीनामकारणत्वमिति मनोजन्यैव स्मृतिरित्यत्र तात्पर्यम् । ननु
सुखादयो बुद्ध्यभिन्नाः बुद्धिश्च स्वसंवेद्या । तथाच श्रोत्रादिभिरेव तदुपलम्भ इत्यत
25 आह—**सुखादीनामिति** । व्यक्तिभेदेति । वक्ष्यमाणप्रमाणादिति शेषः ।

नित्य[यत ?]कार्येति । सुखसाक्षात्कारकारणतावच्छेदेनेत्यर्थः ।

नित्यस्येति । ज्ञानासमवायिकारणसंयोगाधारो नित्यः । तादृशसंयोगाधारत्वादात्मवत्
इत्यर्थः । न च वि[99b]भुत्वमुपाधिः । शरीरादेस्तथात्वे व्यासङ्गानुपत्तिरूपतर्कसत्त्वे तस्य
साध्याव्यापकत्वादिति भावः । **श्रोत्रादीनामिति** । श्रोत्राद्यव्यापारे सतीति शेषः ।

वैभवं परामृशति—तेन विभवाभावादित्यर्थः । विभवाभावश्च ज्ञानायौगपद्याद्, विभवे ह्येकेन्द्रियग्राह्या इव नानेन्द्रियग्राह्या अपि रूपादयो विषयाः सकृदेव ज्ञायेरन्, कारणयौग-

तेनेति । यद्यपि विभवाभावमात्रान्नाणुत्वसिद्धिः, घटे व्यभिचारात्, तथापि स्पर्शात्यन्ताभाववत्तयाऽवयवकल्पनायां गौरवाच्च । सावयवत्वाभावादणु मन इति भावः । अनभ्युपगतसूत्रप्रामाण्यं प्रत्याह—विभवाभावश्चेति । 5

इदमत्राभिसंहितम् । व्यासङ्गदशायां स्वविषयसम्बन्धेऽपि यस्यासम्बन्धान्न युगपत् ज्ञानानि तदिन्द्रियसहकारिकमेण तदधिष्ठापकम् । [56a] अतस्तदेव सुखादिग्राहकमिति धर्मिग्राहकमानसिद्धमणुत्वम् । तथाहि चाक्षुषज्ञानवतो मैत्रस्य स्वस्वविषयसम्बद्धानि घ्राणादीनि स्वस्वविषयसाक्षात्कारहेतुशून्यानि, तदा तदजनकत्वात् घटवत्, अन्यथा सामग्रीसत्त्वे युगपज्ज्ञानोत्पत्त्यापत्तिः । न बाहूषविलम्बाद्विलम्बः । 10 तदितरसाकल्ये तद्विलम्बस्यासिद्धेः । अतो मनःसंयोगविरहस्तत्र प्रयोजकः । स च मनोवैभवपक्षे न सम्भवति । न वा शरीरपरिमाणतुल्यपरिमाणमनःपक्षे । अथ बुभुत्सापि ज्ञानहेतुरिति तद्विरह एवात्र प्रयोजकः । न च घटायोन्मीलितं चक्षुःपटं नैव प्रकाशयेत् । यतो बुभुत्सितार्थग्राहकेन्द्रियान्येन्द्रियजबोधं सा विरुणद्धि, न त्वन्यमपि तथैव दर्शनात् । तन्न । बुभुत्सा हि समानाधिकरणाव्यवहितपूर्ववर्तिनी ज्ञानकरण- 15 मन्यादृशी वा । नाद्यः । जागराद्यज्ञाने व्यभिचारात् । नान्त्यः । अतिप्रसङ्गात् । नापीन्द्रियमनःसंयोगविशेष एव विषयग्रहे हेतुः । स हि न जातिरूपः । अनुगतहेत्वभावात् । नापि सहकारिरूपः । तस्यैव हेतुत्वापत्तेः । अथ ज्ञानकरणमेकत्रात्मन्येकदा एकमेव ज्ञानं जनयति समूहालम्बल[न?]करणवत् । न चान्यज्ञानसामग्रीसत्त्वे तेनावश्यम्भाव्यम् । तदसत्त्वे किं करणधर्मत्वेनेति वाच्यम् । करणस्यैकदैक- 20 ज्ञानमात्रजनकस्वभावतया अन्येषामजनकतया करणाभावे सामग्र्यसत्त्वात् । तथापि पञ्चलु यदेकां जनयति तत्र नियामकमास्थेयम् । तेषामप्यन्यथाज्ञानज[न]ने मिथः कलहे¹ कः समाद्भ्यात् ? तावद्विषयैकज्ञा² नापत्तिश्च । ³एकजन्यसमूहालम्बनवत् । न च चाक्षुषत्वादिजातिसङ्करापत्तेर्नैकं ज्ञानं, चित्ररूपवच्चाक्षुषत्वादिविजातीयज्ञानोत्पत्त्यापत्तेः । अथ चक्षुर्धनःसन्निकर्षदशायां देहसम्बद्धं मनोऽवश्यं देहमनोयोगस्य 25

तथापीति । तथा च निरवयवस्याविभुनः परमाणुत्वमिति नियम इति भावः ।

चाक्षुषज्ञानवत् इति । एतच्च प्रत्यक्षप्रकाशे द्रष्टव्यम् । घटवदिति । न च घटाविषयत्वेन दृष्टान्तासिद्धिः । स्वजन्यसाक्षात्कारविषयत्वमेव हि त्वविषयत्वम् अत्रान्यथा इन्द्रियस्यापि मुख्यसविषयकत्वाभावादिति भावः । अथेति । न चैकत्रात्मनीत्यधिकम् ।

आलोकादौ करणतया एकत्र विषयतया आत्मान्तरे युगपदनेकसाक्षात्कारजननादिति भावः । 30

- कारणत्वात् । तत्सम्बद्धे च देहत्वक्सम्बन्धोऽप्यवर्जनीयः, अधिष्ठानसम्बन्धस्याधिष्ठेयेन्द्रियसम्बन्धनियमात् । अन्यथाधिष्ठानसम्बन्धेऽप्यधिष्ठेयबहिरिन्द्रियसम्बन्धविरहादेवाग्रहणोपपत्तेर्व्यासङ्गान्यथासिद्धमनसोऽणुत्वमपि न साधयेत् । तथा च त्वक्चक्षुर्भ्यां ज्ञानद्वयमैकं वा ज्ञानं रूपस्पर्शविषयकमुत्पादनीयम् । मैवम् ।
- 5 मनोऽणुत्वेऽधिष्ठानसम्बन्धार्थग्राहि इन्द्रियस्य यद्वच्छेदेन विषयसंयोगस्तद्वच्छेदेन च मनःसंयोगः कारणम् । इतरेन्द्रियासम्बद्धमनःसंयोगो वा, यथा दर्शनमितरेन्द्रियस्य ज्ञानकरणं न चैतन्मनोवैभवपक्षे सम्भवति । ननु मनोऽणुत्वेऽपि कथं बुभुत्सितः शब्दो मन्देऽपि गृह्यते, नान्यः । अन्यथानन्यगतिकतया कार्यदर्शनात् । बुभुत्सितशब्दग्रहसामग्रेण बलवती तदा मनोवैभवेऽपि तथास्तु । मैवम् । सकल-
- 10 रूपादिबुभुत्सायां मिथः प्रतिबन्धादज्ञानस्य बुभुत्साधीनबलवत्त्वात् सकलविषयकज्ञानस्य चोत्पत्तिप्रसङ्गात् । तथाप्यणुत्वे बहुभिः पठ्यमानास्तु गा[56b]थास्तु तावद्गोचरबुभुत्सायां सर्वेषां ज्ञानमज्ञानं वा स्यात्, न त्वेकं ज्ञानमिति चेत् ? कोलाहले श्रूयमाण एव बुभुत्सितशब्दग्रह इत्यन्येषामपि कोलाहलत्वेन तज्ज्ञानविषयत्वात् । बहूनामैकदासमाजेन युगपत् सन्निधाने व्यक्तिग्रहेऽपि तद्गत एकत्वाद्यग्रहात् ।
- 15 अगृहीतकत्वादिनानाजातीयशब्दस्य कोलाहलज्ञानविषयत्वात् । कोलाहलेऽपि बुभुत्सितशब्दकत्वादिजातिग्रहे बुभुत्साया एव हेतुत्वात् । एककालीननानाशब्दबुभुत्सायाश्च व्यभिचारेणाहेतुत्वात् । अथ मनो विभु विभुगुणग्राहकेन्द्रियत्वात् श्रोत्रवदित्यादिभिः प्रतिबन्धः । न चापाततोऽसिद्धिरिन्द्रियत्वादिविशेषणे च मनसो धर्मिग्राहकमानबाधः । सुखसाक्षात्कारस्यासाधारणेन्द्रियकरणतया विभुत्वाणु-
- 20 त्वौदासीन्येन मनःसिद्धेर्न व्यासङ्गानुपपत्तिलक्षणप्रतिकूलतर्कपराघातात् मनो न विभु, शब्दानाधारेन्द्रियत्वादित्यादिप्रत्यनुमानाच्च । अथ मनो यदि मूर्त स्यात् स्पर्शवत् स्यात् । तथा चारम्भकत्वापत्तौ क्रमेण महावयव्यारम्भे व्यासङ्गानुपपत्तिः । न च निःप्रयोजनतया स्पर्शवतोऽप्यनारम्भकत्वम् । आरम्भे सत्यवश्यं प्रयोजनम्, न त्वापाततस्तदनुपलम्भादनारम्भः सर्वप्रयोजनानामस्मादृशैरनाकलनात्

- 25 मनोऽणुत्व इति । तथा च त्वगिन्द्रियस्य यद्वच्छेदेन विषयसंयोगस्तद्वच्छेदेन मनःसंयोगे मानाभावान्मनोऽणुत्वपक्षे सङ्गति न वैभवपक्षे, तत्र तद्वच्छेदेनापि संयोगसंभवादित्यर्थः । आपातत इन्द्रियत्वासिद्धिदशायामित्यर्थः । विशेषणे चेति । साधने चेत्यर्थः । धर्माति । अणुत्वेनैव तत्सिद्धिरित्यभिमानः । मनो नेति । यद्यपि प्रथमेणैव प्रतिरुद्धत्वात् तत्प्रतिपक्षेऽपि सत्प्रतिपक्षान्तरमनर्हं, तथापि अन्यतरप्रामाण्याभावस्य ध्रौव्ये एकस्य बहूनां वा

पद्यात् । एतेन स्पर्शशून्यत्वादयः **परेषां** विभुत्वे हेतवः कालात्ययापदिष्टा द्रष्टव्याः ।

न व्यासङ्गानुपपत्तिलक्षणप्रतिकूलतर्कादेव मूर्तत्वस्पर्शवत्तयोर्व्याप्तौ बहिरिन्द्रिय-
वृत्तिद्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिमत्त्वस्योपाधेरुक्त्येवत्वात् । अथ मनः स्पर्शवदेव किं
न स्यात् ? न चारम्भकत्वे क्रमान्महावयव्युत्पत्तौ ज्ञानयोगपद्यापत्तिः । आरम्भ-
कस्यापि प्राणिजीवनपर्यन्तमनारम्भकतया एकाकिंचिरकालावस्थाविपार्थिव- 5
परमाणुवदुपपत्तेः । न स्पर्शवत्त्वे हि मनः पृथिव्यादिवत्तुष्टयान्तभूतं वा स्यात् ,
अस्मादन्यद्वा ? नाद्यः । तस्य यथास्वमिन्द्रियतापन्नस्य गन्धादिग्राहकतानियमात् ,
अदृष्टविशेषात् तज्जातीयत्वेऽपि प्रतिनियतार्थग्राहकतायामेकजातीयेन्द्रियपरिशेष-
प्रसङ्गात् । नेतरः । तथा भूतस्य हि स्पर्शो न तावदध्यक्षगम्यः, अनभ्युपगमात् । नापि
कार्यलिङ्गकपृथिव्यादिविलक्षणस्पर्शवद्द्रव्यस्य घटादिवदननुभवात् । ननु दीर्घां 10
शङ्कुलीं भक्षयतः कथं पञ्च ज्ञानानि ? न च क्रमस्तत्र यौगपद्यानुभवस्य बाधितत्वात् ।
न च व्यासङ्गस्तद्बाधकः । मनोऽवयवित्वेन तत्सङ्कोचविकाशाभ्यामुभयोपपत्तेः ।
मैवं, सङ्कोचविकाशयोरदृष्टजन्यत्वे तत् एव तदुभयोपपत्तौ मनसोऽसिद्धेः । एकपञ्चा-
दिबुभुत्सायाश्च तद्वेतुत्वे मनसो वैभवेऽपि तदुपपत्तेः, अवयविनो लघुत्वात् ।
एतेनाणु मनःपञ्चकम् अवयविनो लघुत्वात्, बुभुत्सादिवशात् तेषामेकपञ्चकेन्द्रिय- 15
सम्बन्धादुभयोपपत्तेरित्यपास्तम् । पञ्चबुभुत्सायां सर्वेषां पञ्चेन्द्रियसम्बन्धे
व्यासङ्गानुपपत्तेः । अत्र ज्ञाना[57a]दिक्षेत्रज्ञान्यमूर्तसंयोगासमवायिकारणक-
गुणत्वव्याप्यजातिमत् विभुविशेषगुणत्वाच्छब्दवदित्यनुमानमप्याहुः । एतेनेति ।
मनो विभु स्पर्शात्यन्ताभाववद्द्रव्यत्वादित्यादयो मनःग्राहकमानबाधिता इत्यर्थः ।

तत्कल्पनमिति विनिगमकलाघवार्थं तदुपन्याससंभवादिति भावः । बहिरिन्द्रियेति । 20
एतच्च पक्षवृत्तितया साधनव्यापकत्वपरिहारार्थम् । सत्तामादाय दोषतादवस्थ्याबाह—
द्रव्यत्वव्याप्येति । भेदगर्भ[72a]²व्याप्यत्वस्याह— मनोसंक्रान्तदं.....[?] स व्याप्य-
जात्यव्याप्यत्वगुणस्वरूपप्राप्ति.....(?)ह—जातीति । तज्जातिबाधः । एवं गुणत्वादि-
(?)नां गन्धरूपकत्वकल्पनादिति भावः । इति.....(?)—र्हेति । देवस्य देववाचकस्य च
देवगन्धगुणकल्पनेत्यर्थः । अज्ञानादिति । शरीरसंयोगेनार्थं तत्(?) धारणम् । 25

[72b]केचित्तु—क्षेत्रं [जानातीति ?] क्षेत्रज्ञ आत्मा तदुभयान्यस्मिन् यो
मूर्तसंयोग इति योज्यं ; तेन शरीरसंयोगेनार्थान्तरवारणाय मूर्तेति । शरीरात्मसंयोगस्य
निमित्तकारणतयार्थान्तरवारणाय सहमिति [समवायीति ?] संयोगविशेषणम् । विभ्विति ।
स्नेहव्यभिचारवारणाय । विद्वेति ।...(?)—रवारणाय विशेषपदम् । उक्तविपक्षे बाधकसम्भवेऽपि
सदयुक्तमेव प्रमाणं तदसम्भवे नेदमपीति किमनेनेत्यरुचिं भावयति—अपीति । शेषं सुवचम् । 30

इति श्रीमहामहोपाध्यायश्रीरुचिदत्तविरचिते किरणावलीप्रकाशविवरणे द्रव्यपदार्थः सम्पूर्णः ॥१॥

1 B-बुभुत्साया. 2 Ms. B ends with भेदगर्भ. Then the text is taken from
Ms. C fol. 72a beginning from—व्याप्यत्वस्याह to the very end of the book.

यद्येवमणु मनः, कथं तर्हि द्विस्त्रिचिह्नानां गृहगोधादिशरीराणामुत्पत्तनापसर्पणादिचेष्टा-
विशेषाः ? न ह्यविभुनैकेनानेकाधिष्ठानं सम्भवतीति चेत्, न । तत्क्षणमपूर्वोत्पन्न-
प्रयत्नवशात् कर्मोपगृहीतान्तःकरणान्तरवशाद्वेति यत्किञ्चिदेतत् । **अपसर्पणोपसर्पण-**

वचनात् संयोगविभागाविति । “अपसर्पणमुपसर्पणमशितपीतसंयोगाः कार्यान्तर-

- 5 संयोगाश्चेत्यदृष्टकारितानी”ति **सूत्रकार**वचनात् । अपसर्पणं पूर्वशरीरविभागहेतुर्मनःकर्म,
उपसर्पणम् उत्तरशरीरप्राप्तिहेतुर्मनःकर्म । ततः संयोगविभागौ सिद्धौ । अन्यथा
तदनुपपत्तौ प्रेत्यभावानुपपत्तिरिति भावः ।

- स्यादेतत् । मनसोऽतीन्द्रियत्वात् परापरव्यवहारायोगात् प्रयत्नादृष्टोप-
ग्रहाच्च क्रियोपपत्तौ परत्वापरत्ववेगापगमो निर्वीज इत्यत आह—**मूर्तत्वादिति ।**
10 मूर्तस्य तैः सह स्वभावतः सम्बन्धात्, तेन तेऽनुमातव्याः । न हि प्रात्यक्षिक एव संव्यवहार
इति नियमो धूमाद्यनुमिते बहुधादौ तद्व्यवहाराभावप्रसङ्गात् । नाप्यदृष्टोपग्रहेण
क्रियोत्पत्तौ वेगो न स्यात् । ²ज्वलनपवनादौ तदभावप्रसङ्गादिति भावः ।

- स्यादेतत् । मूर्तत्वाद् द्रव्यारम्भकत्वं मनसः किं न स्यात् इत्यत आह—
अस्पर्शवत्त्वादिति । न हि मूर्तत्वस्य द्रव्यारम्भकत्वेन सह स्वाभाविकः सम्बन्धः,
15 विपक्षे बाधकाभावात् । स्पर्शवत्त्वं तु द्रव्यारम्भकत्वेनाप्रयोजकं, द्रव्यानारम्भे स्पर्श-
वत्तायां प्रमाणाभावादनुपलभ्यत्वप्रसङ्गात् तदीयकार्यान्तरस्याप्यभावादिति । न च
मूर्तत्वेन स्पर्शोऽनुमातव्यः । तद्विरहेण वा अमूर्तत्वं, मूर्तस्य स्पर्शविरहे विरोधाभावात् ।

- कथं तर्हीति ।** मनोऽधिष्ठित एव शरीरे तद्व्ययवे वा चेष्टोत्पत्तेरित्यर्थः । न च
तत्र छेदकखड्गाद्यभिघातकर्मजनितवेगादिवत् क्रियाजनितवेगादेव क्रिया चेष्टात्वस्य
20 ग्रहात् । तस्याश्च प्रयत्नवदात्मसंयोगासमवायिकारणत्वात् । **तत्क्षणमिति ।**
मनोऽवच्छेदवशायामेव तदवच्छेदेन प्रयत्नोत्पत्तेः । प्रयत्नवदात्मसंयोगासमवायि-
कारणकक्रियायामुत्तरकालमनुवृत्तेः । अदृष्टोपगृहीतमनोऽन्तरसम्बन्धेन वा
क्रियोत्पादादित्यर्थः । **पूर्वशरीरेति ।** विभागाश्रयान्तरोपन्यासो विपक्षबाधकाभि-
प्रायेण हेतुदशायां तु विभागहेतुमनःकर्मत्वमेव विवक्षितम् । अन्यथा विशेषण-
25 वैयर्थ्यात् । **अन्यथेति ।** मनःकर्मणः संयोगविभागाजनकत्व इत्यर्थः ।

- प्रेत्यभावेति ।** प्रेत्यभावो मरणजन्मनी ते च मनःसंयोगविशेषौ तत्सामान्या-
भावेन सम्भवत इत्यर्थः । **मूर्तत्वस्येति ।** यद्यप्यनुत्पन्नपरत्वादिविनिष्टद्रव्ये
व्यभिचारः, तथापि वेगस्तावत् सर्वत्र मूर्तकारणप्रक्रमेणोत्पाद्यते । परत्वापरत्वे च
यद्यस्मदाद्यपेक्षाबुद्ध्या क्वचिन्नोत्पद्यते तर्हि योगिनामीश्वरस्य चापेक्षाबुद्ध्योत्पत्तस्येते
30 इति भावः । व्यापकानुपलब्धिमाशङ्क्याह—**न हीति ।** ²ज्वलनादाविति ।

विभवाभावस्य च परममहत्त्वेन सह विरोधादित्याह—“क्रियावत्त्वान्मूर्त मन” इति । प्रक्रमात् क्रियावत्त्वेनाविभुत्वमुपलक्षयति ।

स्यादेतत् । करणत्वेन मनसः पूर्वं ज्ञातृत्वं प्रतिषिद्धं, तदनुपपन्नं, ज्ञानकरणत्व-ज्ञानकर्तृत्वयोर्विरोधाभावात् । प्रयोक्तृप्रयोज्ययोः कथमेकत्वमिति चेत् ? तथापि भेदोऽस्तु कुतस्त्वज्ञत्वमत आह—**साधारणे**ति । तथा चैकामिप्रायेण प्रवृत्तिनिवृत्ती न स्याताम् । 5 प्रत्युतामिप्रायविरोधात्, न प्रवृत्तिर्न निवृत्तिश्च स्यादिति भावः । यद्येवमं मनस्तर्हि स्वार्थं न गुणतः स्वरूपतश्च न परार्थमतीन्द्रियत्वादत आह—**करणभावादिति** । तथापि मूर्तस्य विशेषगुणयोगः स्यात् । अन्यथा द्रव्यत्वमपि न स्यात् । मूर्तत्व-समानाधिकरणस्य द्रव्यत्वस्य विशेषगुणवत्त्वव्याप्यत्वादत आह—“गुणवत्त्वाद् द्रव्यम्” । अवैभवान्मूर्तत्वेऽपि गुणवत्त्वाद्विशेषगुणरहितस्यापि द्रव्यत्वाविरोधः इत्यर्थः । तथापि 10 गुरुत्वद्रवत्वस्थितिस्थापकाभावे कथं क्रियावत्त्वं वेगस्य क्रियोत्तरकालीनत्वात् ? न हि मूर्तत्वमानेन क्रियेत्यत आह—**प्रयत्नादृष्टपरिग्रहादिति** । क्वचित् प्रयत्नपरिग्रहात्, क्वचिददृष्टपरिग्रहादित्यर्थः । इतिशब्दो **द्रव्यपदार्थपरिसमाप्तौ** ।

इति श्रीमदाचार्योदयनविरचितायां **किरणावल्यां द्रव्यपदार्थः** समाप्तः ॥१॥

तत्राप्यदृष्टवदात्मसंयोगस्य वक्तुं सुकरत्वादित्यर्थः । ननु क्रियावत्त्वं 15 मनसोऽसिद्धमित्यत आह—**क्रियावत्त्वेनेति** । यद्यपि पूर्वमुपसर्पणा-पसर्पणयोः संयोगविभागसाधकत्वेनोक्तत्वात् क्रियावत्त्वं मनसो नासिद्धं, तथापि विभवाभावात् अणुत्वसिद्ध्या मूर्तत्वे सिद्धेऽपि स्पष्टार्थमेव भाष्यकृत् पुनरिदमबोचदिति ज्ञापनार्थम् । तच्चरितमनुवर्तमानेनोक्तमेव विभवाभावं हेतुतयोप-लक्ष्य व्याख्यातम् । अस्तु साधारणविग्रहवत्त्वं किमनिष्टमित्यत आह—**तथा** चेति । 20 देवदत्तशरीरं यदि देवदत्तभिन्नचेतनाधिष्ठितं स्यादेवदत्ताभिप्रायजन्यप्रकृत्यवच्छेदकं न स्यात्, यज्ञदत्तशरीरवदित्यर्थः । न परार्थं न परप्रयोजनकं तथा चेन्द्रियत्व-व्याघात इत्यर्थः । मूर्तत्वविशेषगुणवत्त्वसाधनेन विपक्षे बाधकमित्यत आह—**अविभवान्मूर्तत्वेऽपीति** । विशेषगुणवत्त्वाभावे द्रव्यत्वं न स्यादिति । न विपक्षे बाधकं गुणवत्त्वादेव द्रव्यत्वोपपत्तेः । विशेषगुणवत्त्वस्य तत्प्रयोजकत्वे दिगादीना-मप्यतत्त्वापत्तेरिति ¹भावः । **वेगस्येति** । क्रियोत्पादकस्यानादित्वे पूर्वक्रियाहि- 25 तोत्तरवेगसन्तानादेव मनसः क्रियोत्पत्तिरिति ¹ न वाच्यम् । मनसः सदागतिमत्त्वा- [57b]भावात् ²वेगसन्ताने ‘मनोऽभावात्’, पूर्वक्रियोत्पादितवेगस्य यत्किञ्चिदुत्तरसंयोगनष्टत्वात् । समुच्चयभ्रमं निराकरोति—**क्वचिदिति** । सुषुप्त्य-नन्तरं केवलादृष्टजन्या मनःक्रियेत्यर्थः । “आशुसञ्चारि चेत्य”नेतिशब्दस्यार्थमाह— 30 **इतिशब्द** इति । अत्र वर्तत इति शेषः ॥

यस्तर्कतन्त्रशतपत्रसहस्ररश्मि-

गङ्गेश्वरः सुकविकैरवकाननेन्दुः ।

तस्यात्मजोऽतिगहनां किरणावलीं तां

प्राकाशयत् कृतिमुदे बुधवर्धमानः ॥

5

इति श्रीमहोपाध्यायः श्रीगङ्गेश्वरात्मज-महोपाध्याय-

श्रीवर्धमानविरचित-द्रव्यकिरणावली-

प्रकाशः समाप्तः ॥१॥

तुष्टेर्मोचयतो बद्धानतुष्टेर्वध्नतः पुनः ।

कारागारमिदं विश्वं यस्य नौमि तमीश्वरम् ॥

एकत्र सन्निपतितासितकण्ठविम्बमन्यत्र चन्द्रकिरणाहितशुभ्रभावम् ।

सन्ध्याजलाञ्जलिमनङ्गरिपोर्नमामि हस्तप्रविष्टमिव पुण्यतमं प्रयागम् ॥१॥

नतिबन्धुतेरपि प्रारिप्सितविघ्नविघातकत्वात्तामादौ कृतां निबन्नाति—
तुष्टेरिति । तुष्टिः अनुरक्तिः, अतुष्टिः द्वेषः, तदुभयमपि मोचनीययोरीश्वर-
विषयकमेव । “परात् परतरं यान्ति नारायणपरायणाः । न ते तत्र गमिष्यन्ति
ये द्विषन्ति महेश्वरम् ॥” इति स्मृतेः । यद्वा मोचनेच्छाबन्धनेच्छे तुष्ट्यतुष्टी ईश्वरस्यैव ।
तद्विच्छाया एकत्वेऽपि तत्तत्फलपधानात् सिद्धासञ्जिहीर्षावदौपचारिको भेदः,
सहकारिभेदसमवधानात् तस्याः कार्यभेदजनकत्वाच्च । अत्र “बन्धनतः पुन”रित्यनेन
बन्धस्यावृत्त्या मोक्षानन्तरं बन्ध इत्यर्थे विरोधाद् “तुष्टेः पुन”रिति योजना । तथा च
व्यवच्छेदार्थः पुनःशब्दो नावृत्त्यर्थे इति नोक्तदोषः । यद्वा “बन्धनतः पुन”रित्यनेन
बन्धस्य निरन्तरावृत्तिरुच्यते न मोक्षोत्तरेति नोक्तदोषः । मुक्तिबन्धौ दुःखसंतत्य-
त्यन्तोच्छेदतदनुवृत्ती तयोश्च शरीरावच्छेद्यत्वात् । विश्वपदेन भोगायतनं शरीरमेव
कारागारत्वेन निरूप्यते न च तयोः सादृश्यप्रतिपादनार्थं तयोरेव विशेषणम् उचितम् ।
अन्यत्र हि कारागृहे प्रभोरेव तोषातोषाभ्यां मोक्षबन्धदर्शनात् प्रकृतेऽपीश्वरव्यापाराय-
स्तत्वात् तत्साम्याय तद्विशेषणस्यैवोचितत्वात् ।

“कारो वधे निश्चये च बलौ यत्ने पशावपि ।

तुषारशैले च पुमान् स्त्रियां भूतिप्रसेवके ॥

सुवर्णकारिकायाश्च बन्धनागारबन्धयोः ॥”

इति मेदिनीकारः ।

अतः मेदिनीकारकोषात्^२ कारा बन्धनं तदर्थं गृहं कारागृहं यथा “कारागृहे
निर्जितवासवेन” इत्यत्र । कारारूपं गृहं कारागृहम् । विशेषसुपादाय च^३ सामान्य-
पदोपादानं विशेषगतातिशयं प्रतिपादयतीति व्युत्पत्तेरपि विशेषप्रतिपत्तये गृहपदमि-
त्यन्ये ।

साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां निरूपितानि द्रव्याणि । सम्प्रति ताभ्यामेव गुणान् निरूपयति—
रूपादीनामिति । गुणशब्देनाप्रधानमप्युच्यते । यथा वयमिह गुणीभूता इति ।
 न चाप्रधानमात्रस्य गुणत्वसामान्येन योग इत्याशङ्कामपनेतुमुक्तं **रूपादीनामिति** ।
 तथापि कियतामत उक्तं

- 5 अत्र द्रव्ये धर्मिणि निरूपिते धर्मा रूपादयो निरूप्यन्त इति द्रव्यगुणनिरूपणयो-
 हेतुहेतुमद्भावं दर्शयितुं वृत्तवर्तित्वमात्रे कीर्तयति—**साधर्म्येति** । यद्वा प्रतिबन्धक-
 प्रधानीभूतद्रव्यतत्त्वनिरूपण¹ जिज्ञासानिवृत्तिकथनेनावसरलक्षणैव संगतिरनेनोक्ता ।
 प्रकारे तृतीया । निरूपणं च² सजातीयविजातीयव्यावृत्तत्वेन ज्ञानम् । ननु गुणाना-
 मित्यत एव रूपादिप्राप्तौ रूपादीनामिति व्यर्थमित्यत आह—**गुणशब्देनेति** ।
- 10 ननु गुणशब्दवद्रूपादिशब्दसर्वशब्दो नानार्थो ततोऽपि कथं शङ्कापनयः ? न च
 प्रकरणसाचिव्यात् तथा । गुणपदमात्रो³पादानेऽपि तत्सम्भवात् । न च
 रूपादीत्यादिशब्दो व्यवस्थावाची, व्यवस्था च वैशेषिकप्रसिद्धेति रूपादिपदं
 चतुर्विंशतिगुणपरमिति युक्तं, तथापि गुणपदस्य⁴ वैयर्थ्यापत्तेः । न चादिपदस्य
 व्यवस्थावाचित्वं गुणपदसमभिव्याहारादेवेति वाच्यम्, एकपदेनैव तदुपदर्शनसम्भवे-
 15 नेतरपदस्य वैयर्थ्यापत्तेः ।
- अत्राहुः—रूपादिपदं चतुर्विंशतिमात्रपरं रूपत्वादीनां जातिरूपतया
 शीघ्रोपस्थितत्वात्⁵ उपाधेश्च⁶ विलम्बितोपस्थितिकत्वात् । एतच्छास्त्रप्रसिद्धेर्वा ।
 गुणपदं चाप्राधान्यार्थम्⁷ अप्राधान्यञ्च द्रव्यापेक्षया⁸ रूपादीनां द्रव्यधर्मत्वेना-
 प्रधानत्वात् द्रव्यस्य च धर्मितया प्रधानत्वात् । तदुपदर्शनं च धर्मिनिरूपणं
 20 धर्मनिरूपणहेतुरिति संगतिप्रदर्शनपरम् । तथापि रूपत्वरसत्वादिनोपस्थिते
 धर्मिणि प्रत्येकमन्वये वाक्यभेदापत्तिः । अथ गुणत्वेनोपस्थितिस्तदा⁹ तत्र¹⁰
 गुणत्वविधानादुद्देश्यविधेयतावच्छेदकप्रकारयोरभेदानुपपत्तिः ।
- सैवम् । गुणत्वसम्बन्धस्य तल्लक्षणत्वस्य वा विधेयत्वात् । यद्वा, रूपादि-
 पदगुणपदयोरुभयोरपि चतुर्विंशतिपरत्वे रूपादीनां गुणत्वाभिसम्बन्धो गुणानां
 25 द्रव्याश्रितत्वमिति प्रत्येकमनादृत्यैवान्वयः । अग्रे तु रूपादीनां निष्क्रियत्वं गुणाना-
 मगुणत्वमित्येकावृत्त्यैवान्वयः, अन्यथा त्वनेकावृत्तिकल्पना स्यात् । **तथापीति** ।

1 B -निरूपण- omitted. 2 B तु. 3 A -मात्रपदोपा- . 4 B -पदवै- . 5 B -स्थितिकत्वात्,
 6 B विलम्बोप- . 7 A -प्रधाना- . 8 A -पेक्षम् . 9 A तदा omitted. 10 A तत्र omitted.

सर्वेषामिति । गुणत्वं नाम सामान्यविशेषः तेनाभिमतः सम्बन्धः समवायलक्षणः, तेन गुण इतरेभ्यो मिश्रते गुण इति वा व्यवहर्तव्यो गुणत्वामिसम्बन्धात् । यस्तु न तथा नासौ गुणत्वामिसम्बन्धो यथा द्रव्यादिरिति लक्षणमुक्तं वेदितव्यम् । गुणत्वमसिद्धं गोत्वादिवदप्रतीतेर्व्यवस्थापकाभावाच्च । तथाहि सामान्य-

ननु रूपादीनां गुणत्वसम्बन्धे विहिते संकोचकाभावात् सर्वेषामिति प्राप्यत एवेति 5 सर्वेषामिति व्यर्थम् । भत्राहुः—यद्रूपावच्छिन्ने गुणत्वसंबन्धो विधीयते तद्रूप-सामानाधिकरण्यमात्रेणापि तत्पर्यवसानात् तद्रूपव्यापकत्वं गुणत्वसम्बन्धस्य न प्राप्तमिति तदुबोधनार्थं सर्वपदम् । यद्वा, कपिञ्जल 'न्यायेन बहुवचनं न त्रित्व-मात्रपरमिति बोधनार्थं “सर्वेषामि”त्युक्तम् ।

सामान्यविशेषो रूपादिचतुर्विंशतिमात्रवृत्तिजातिविशेषः । नन्वमिसम्बन्ध 10 इत्यत्राभिपदं व्यर्थम्, अभिव्याप्तेः² सर्वपदेनैव दर्शितत्वादित्यत आह— अभिमत इति । एकार्थसमवायित्वेनाभिमत³ इत्यर्थः । तेनेति । तच्छब्देन गुणत्व-मात्रं परामृश्यते, न तु समवायोऽपि । तावन्मात्रस्यैव गमकत्वे तस्य व्यर्थत्वात् । न चैवं⁴ समवायादिपदं व्यर्थम् । समवायेन संबन्धेन गुणत्वं हि⁵ हेतुर्नित्युपदर्शनार्थ-त्वात् । उक्तमिति । केवलव्यतिरेकानुमानरूपमित्यर्थः । गुणत्वमिति । 15 नन्वनुमानपरतायामाश्रयासिद्धिः, सिद्धौ वा बाधः साध्यसाधनविकलश्च दृष्टान्तः, अत एव नानुपलम्भमात्रपरत्वमपि । मैवम् । गुणत्वं तावत् उभयसिद्धम् । तज्जातिरूपाधिर्वेति विवादः । तत्र गुणत्वं न जातिः, अनुगतत्वेना-प्रत्यक्षत्वात्, व्यतिरेके⁶ गोत्वादिवदित्यर्थात् । रूपं न रूपत्वतद्रव्याप्यभिन्नसत्ता-व्याप्यजातिमत्, तत्त्वेनाप्रतीयमानत्वात्, गोत्वादिवदित्यन्ये । तन्न । गुणत्ववत् 20 सत्तारूपत्वादिजातिरपि तेनङ्गीकृतेति तदसिद्धेस्तादवस्थ्यात् ।

व्यवस्थापकेति । ननु व्यवस्थापकं व्यञ्जकं तस्य चाननुगमेऽपि गोत्वादिजाति-सत्त्वानुगतो व्यञ्जको जातिव्यवस्थापकः । प्रत्युत व्यञ्जकानुगमे⁷ जातिरेव न सिध्येत् तत एवानुगतबुद्ध्यपत्तेः⁸ । अननुगतं च व्यञ्जकं रूपत्वादि प्रकृतेऽस्त्येव ।

1 B -न्यायाद्.

2 B अमेः.

3 A -समवायादिसुभिमत.

4 B समवायपदवैयर्थ्यम्.

5 B हि omitted.

6 A -रेकेण.

7 B -व्यञ्जकस्यानुगतत्वे.

8 A -बुद्ध्यपपत्तेः.

वानगुणो गुण इति गुणव्यावृत्तिरितरेतराश्रयप्रसङ्गदूषिता गुणरहितत्वे हि तत्सिद्धिः तत्सिद्धौ च तद्रहितत्वसिद्धिरिति । सामान्यवान् स्पर्शरहितो द्रव्याश्रितो गुणः सामान्यवान् कार्यानाश्रयो गुण इति चातिव्यापकं कर्मण्यपि गतत्वात् । कर्मान्यत्वे सतीति तु प्रक्रियामात्रम् अनपेक्षितव्यावृत्तेरतिप्रसङ्गकत्वात्, रूपान्यत्वे रसान्यत्वे सति

- 5 अत्राहुः—गुणत्वे व्यञ्जकं भवदनुगतमनुगतं वा जाति-समनियतं स्यात्? आद्ये, गुणत्वमसिद्धमित्युक्तम् । व्यञ्जकाननुगमेऽपि गोत्वमनुगतप्रतीत्या सिध्यति । रूपादिषु गुणत्वप्रकारिका जातिविषयानुगतधीनास्तीत्यर्थः । अन्त्ये, व्यवस्थापकाभावादिति । कर्मव्यावृत्तस्यानुगतस्य व्यञ्जकस्याभावादित्यर्थः । गुणत्वे प्रत्यक्षं वा मानं स्यात् अनुमानं वा? आद्ये, गुणत्वमसिद्धमित्युक्तं, गोत्वादिवदिति
- 10 व्यतिरेकदृष्टान्तः । यथा गोत्वादिक^१मनुगताकाराभ्यक्षसिद्धं न तथा गुणत्वमित्यर्थः । अन्त्ये, व्यवस्थापकाभावादित्यन्ये । पूर्वं गुणत्वे बाधकमुक्तम्, इदानीं साधकमपि नास्तीत्युच्यते इत्यपरे । इतरेतराश्रयेति । वस्तुतः कर्मण्यतिव्याप्तत्वाच्चेदं गुणत्वसमनियतं व्यञ्जकम् । अतएव सामान्यवान् संयोगानाश्रय इत्यपि । इतरेतराश्रयाभावेऽपि कर्मण्यतिव्याप्तमिति भावः । अतिव्यापकमिति । लक्षणपक्षे
- 15 दूषणमिदम् । यदा तु रूपादौ रूपत्वादितद्व्याप्येतरसत्ताव्याप्यजातिमत्त्वे साध्ये तल्लिङ्गं तदा तत्र स्पर्शरहितत्वं व्यर्थं विशेषणम् । सामान्यवत्त्वमात्रं तु विपक्षे^३ बाधकाभावादप्रयोजकम् । अन्यथा कर्मण्यपि तत एव कर्मत्वतद्व्याप्येतरसत्ताव्याप्यजातिमत्त्वं स्यात् । न च द्रव्यावृत्तितज्जातिसिद्धौ तदुपयोगः । तथापि कर्मावृत्तितायास्तत्रासिद्धेरिति दूषणं द्रष्टव्यम् । न च कर्मान्यत्वेन लक्षणविशेषणाद्वैष दोष इत्यत आह—कर्मान्यत्वे सतीति ।

- 20 ननु नैतत् प्रक्रियामात्रं “कर्मान्यत्वे सती”त्यकृते कर्मण्यतिव्याप्तेः । ‘रूपान्यत्वे रसान्यत्वे सती’त्यत्र च ‘रूपरसादावेवाव्याप्तेः । अथान्योन्याभावोऽनुयोगितावच्छेदकरूपेणानुयोग्युपस्थितौ प्रतीयते, प्रतियोग्यवृत्तिश्च धर्मोऽनुयोगितावच्छेदकः, अत्र चानुयोगितावच्छेदकं नास्ति, न च^५ रूपत्वादिजातिस्तथा, तदसिद्धेः । तन्न । जात्यभावेऽपि चक्षुर्मात्रग्राह्यगुणत्वाद्युपाधीनामेव तथात्वात् । कर्मणो विपक्षत्व-
- 25 निश्चय एव कर्मान्यत्वं विशेषणम् । अत्र तु स नास्तीति चेन्न । कर्मावृत्तिव्यवस्थापकबलेन रूपादौ कर्मावृत्ति^७जातिसिद्धौ तन्निश्चयात् ।

1 B स्यात् omitted. 2 B गोलमनु-. 3 B विपक्षवा-. 4 A रूपादावेवा-. 5 A च omitted. 6 B तु omitted. 7 B कर्मव्यावृत्त-.

चेत्यादेरपि सुवचत्वात् । किमत्र व्यवस्थापकेन रत्नतत्त्वमिव गुणत्वमुपदेशापेक्षेण चक्षुरादिना प्रत्यक्षत एव प्रतीयत इति तु स्वशिष्यव्यामोहनं निमित्तमन्तरेणोपदेशस्यागममात्रत्वात् ।

न च सामान्यवत्त्वकार्यानाश्रयत्वमात्रस्य जातिव्यवस्थापकत्वे कर्मसाधारणी जातिः 'सिद्धये दिति कर्मणो विपक्षत्वानिश्चयः । न हि निमित्तान्तरेण रूपादौ कर्मसाधारण- 5 जात्यन्तरसिद्धिरुक्तव्यवस्थापकबलेन कर्मव्यावृत्तजातिसिद्धौ विरोधिनी । एकत्रोभय- तादृशजातिसिद्धौ विरोधाभावात् ।

अत्राहुः—न धर्ममात्रं जातिव्यवस्थापकम्, अपि तु जातिनियतम् । अन्यत्वं च न तथा, तथात्वे वा रूपान्यत्वेन रसादौ रसान्यत्वेन वा रूपादौ तत्कल्पनेति सङ्करापत्तिः । यद्वा, अन्यत्वं व्यभिचारिजातीयतया व्याप्यत्वेन व्यवहारादौ न निश्चेतुं 10 शक्यते, रूपान्यत्वादिना रसान्यत्वादिना च व्यभिचारिजातीयत्वमैव दर्शितम् ।

किमत्रोत । व्यवस्थापकेन लिङ्गेनेत्यर्थः । रत्नतत्त्वमिति । यथा रत्नतत्त्व- व्याप्यजातिरिन्द्रियसन्निकर्षमात्रवेद्यापि रूपप्रभाविशेषवान् मणिः पद्मरागपदवाच्य इति जातिविशेषनियतधर्मोपदेशजसंस्कारसधोचीनेनेन्द्रियेणानुभूयते, तथा गुणत्व- सामान्यमपि सामान्यवान् कार्यानाश्रयः कर्मान्यो गुणपदवाच्य इत्युपदेशजसंस्कार- 15 सहकृतेन्द्रियवेद्यमित्यर्थः । निमित्तमिति । सामान्यनियतधर्मान्तर्भावेनोपदेशे जातिग्राहको, न च प्रकृते सोऽस्तीत्यर्थः ।

ननूक्तोपाधिरूपमैव सामान्यमादायोपदेशः प्रत्यक्षेण जातिग्रहे सहकारी स्यात् । न वा सामान्यनियत² एव धर्मोपदेशः प्रत्यक्षसहकारीति नियमः । अनतिप्रसक्त- धर्मोपदेशस्यैव तत्सहकारित्वसम्भवात्, लाघवाच्च । अथाध्यक्षज्ञाने जनयितव्ये 20 नेन्द्रियाणां शब्दः सहकारी साक्षात्त्वशब्दत्वजात्योः संकरापत्तेः, किन्तु शाब्दं ज्ञान- मिन्द्रियसहकारि, धर्मविशेषज्ञानव्यङ्ग्यत्वाद् रत्नजातिविशेषाणाम्, शब्दस्यापि परिचायकधर्मोपदर्शनद्वारा सहकारित्वं वाच्यम् । तथाच धर्मविशेषज्ञानमैवेन्द्रिय- सहकार्यस्तु । तन्न । प्रकृते³ गुणत्वप्रतीताविन्द्रियाणामुक्तव्यवस्थापकज्ञानस्यैवेन्द्रिय- सहकारित्वापत्तेः ।

वस्तुतो रत्न⁴ जातिविशेषज्ञानेऽपि नोपदेशस्येन्द्रियसहकारित्वम् । उपदेशं विनाप्यनु- गतमतेर्जातिविषयायाः सत्त्वात् । उपदेशस्य तु जातिविशिष्टस्य शब्दविशेषवाच्यता- प्रतिपाद⁵ नोपयोगित्वं प्रथममनेकधर्मदर्शने किं धर्मविशिष्टो धर्मी शब्दविशेषवाच्य इति परिच्छेत्तुमशक्यत्वात् । तदिहापि कर्मान्यत्वाद्युपाधिना व्यावृत्तो धर्मी गुणपदवाच्य इत्युपदेशजज्ञानसापेक्षमिन्द्रियं गुणत्वं गमयिष्यति । अत्राहुः—रत्नविशेषेऽनति- 30 प्रसक्तो धर्मविशेषो रूपादिविशेष एव वाच्यः, तस्य च कार्यस्य कारणतावच्छेदकः⁶

1 B सिध्यतीति. 2 B -नियतधर्मोप-. 3 A प्रकृतेऽपि. 4 B रत्नगत-. 5 B -पादनेनोप-, 6 A कार्यकारणतावच्छेदकः.

- तस्माद्वरं 'भूषणः' 'कर्मापि गुणस्तल्लक्षणयोगादि'ति । न कर्मणश्चलनात्म-
 कतया प्रतीयमानस्य तावद् रूपादिव्यावृत्तमुत्प्रेक्षणाद्यनुवृत्तमेकजातीयत्वमनुभवसिद्धं
 परस्परविरुद्धसंयोगविभागलक्षणकार्योत्पादकत्वं च तस्य व्यवस्थापकमप्यनुभवसिद्धमेव ।
 तद्विपरीतं च कार्यं रूपादीनां चतुर्विंशतेरुपलभ्यते, ततस्तैः कर्मविपरीतजातीयैर्भवितव्यम् ।
 5 न ह्येकजातीयत्वे कार्यभेदनियम उपपद्यते, न चाकर्मत्वेनैतद् भविष्यतीति वाच्यम्,
 अकर्मतया द्रव्यस्याप्यविरुद्धकार्यकारित्वप्रसङ्गात् । तथा च रूपादिवत् नैकं द्रव्यं
 संयोगविभागावारमेत । तस्माद्यथाविरुद्धकार्यकारित्वाविशेषेऽपि सापेक्षत्वानपेक्षत्वाभ्यां

- सामान्यविशेषोऽवश्यं वाच्यः, स च योग्यव्यक्तिवृत्तितया प्रत्यक्षः । गुणत्वे तु
 प्रमाणान्तरानवतारदशायामुक्तव्यवस्थापकेनोपदेशेन वा विप्रतिपक्षं प्रति प्रत्यक्षमसिद्धं,
 10 सिद्धौ वा रसादावपि रूपान्यत्वोपाधिसहकारेण सामान्यमेकं प्रत्यक्षं सिध्येत् । न
 चैतच्छास्त्रं रत्नशास्त्रवदागमतया गुणत्वे मानम्, युक्तिप्रणयनवैयर्थ्यात् । परं
 प्रत्याप्नोक्तत्वासिद्धेश्च प्रामाण्यासिद्धौ चागममात्रं न प्रत्यक्षसहकारि ।

तस्मादिति । कर्मव्यावृत्तव्यवस्थापकस्योक्तस्यातिप्रसङ्गकत्वात् सामान्य-
 वत्त्वकार्यानाश्रयत्वमात्रेण जातिसिद्धौ च² कर्मसाधारण्यमित्यर्थः ।

- 15 तस्मादिति । स्वोत्पत्त्युत्तरकालभाविभावभूतानपेक्षत्वमात्रमत्रानपेक्षत्वं
 विवक्षितम्, तेन कर्मणो द्रव्यपूर्वदेशसंयोगनाशापेक्षित्वेऽपि नासिद्धिः । नन्वेकजातीय-
 कार्यकारित्वेनैकजातीयत्वं साध्यते कर्मविलक्षणकार्यकारित्वेन विजातीयत्वं वा ?
 नाद्यः, व्यभिचारात् द्रव्यकर्मणोस्तथात्वेऽप्यतथात्वात् सत्तया सिद्धसाधनाच्च । द्वितीये
 चाप्रयोजकत्वम्³, एकजातीयत्वासिद्धेः । अपि च परस्परविरुद्धसंयोगविभागरूप-
 20 कार्यकारित्वमसमवायिकारणत्वमत्राभिमतं, कारणत्वमात्रं वा ? नाद्यः, अकर्मत्वेनैव
 तदभावसम्भवात् । न हि द्रव्ये संयोगविभागोभयासमवायिकारणत्वमस्ति ।
 नान्त्यः । धर्मादौ परमेश्वरज्ञानादौ च विरुद्धकार्यकारितया गुणत्वाभावापत्तेः ।
 किञ्च, विरुद्धकार्यान्वकार्यजनकत्वं⁴ रूपादौ कर्मव्यावृत्तजातिसाधकम्⁵, विरुद्ध-
 कार्याजनकत्वं⁶ वा ? आद्ये, यदि जनकत्वमात्रेण, तदा द्रव्यकर्मसाधारणी जातिः
 25 स्यात्, असमवायिकारणत्वेन तु⁷ कर्मसाधारणी स्यात्, अदृष्टज्ञानसाधारणी च न
 स्यात् । अन्त्ये, सामान्यादि-साधारण्यम् । न च सामान्यवत्त्वेन तद्विशेष्यम्⁸
 अदृष्टेश्वरज्ञानादौ गुणत्वासिद्धि-प्रसङ्गात् । न च विरुद्धकार्यासमवायिकारणत्व-
 व्यतिरेको विवक्षितः, द्रव्यसाधारण्यापत्तेः । अत्राहुः—रूपादौ संयोगविभाग-
 30 समवायिकारणत्वासमवायिकारणत्वशून्ये जातिमति यत् कारणत्वं तन्न रूपत्वाद्य-
 वच्छेद्यं, मिथोव्यभिचारात्, सत्तायाश्चाति⁹प्रसक्तत्वादित्यनुगतधर्मावच्छेद्यं तदेव

1 Nyāyabhūṣaṇa—Nyāyasūtravṛttikāra. See TR. 2A च omitted.

3B चाप्रकृतत्वम्. 4A विरुद्धकार्याजनकत्वम्. 5B -व्यवस्थापकम्. 6A विरुद्धकार्याति-
 रिक्तकार्यजनकत्वं. 7B -कारणत्वेऽपि, 8B तद्-omitted. 9A -प्रसक्तत्वात्.

द्रव्यकर्मणोर्विजातीयत्वं, तथा सामान्यवत्त्वकार्यानाश्रयत्वाद्यविशेषेऽपि विरुद्धाविरुद्ध-
कार्यत्वाभ्यां गुणकर्मणोरपि विजातीयत्वमित्यवदातम् ।

सोऽयं संयोगविभागयोरनपेक्षं कारणं कर्मेत्यस्य सूत्रस्यार्थः ॥ **द्रव्याश्रितत्वम्**
इति । अनाश्रितत्वनित्यत्वे चान्यत्रावयविद्रव्येभ्य इति वदताऽर्थादाश्रितत्वनित्यत्वे चान्यत्र
नित्यद्रव्येभ्य इत्युक्तम् ।

5

गुणत्वम् । न चैवं तद्विलक्षणकारणतया द्रव्यकर्मसाधारणी जातिः सिध्येत् ।
संयोगविभागसमवायिकारणत्वेन द्रव्यत्वस्य तदुभयासमवायिकारणत्वेन च कर्मत्वस्य
सिद्धावविरोधात् ।

यद्वा, रूपादयो रूपत्वादिभिन्नसत्ताव्याप्यजातिमन्तः, सामान्यवत्त्वात् कर्मवत् ।
न च रूपाद्यवृत्तिजातिमत्वमुपाधिः, साध्याव्यापकताग्राहकमानाभावात् । अत एव 10
न कर्मत्वमुपाधिः । द्रव्ये साध्याव्यापकत्वाच्च । न चैवं द्रव्यमात्रे द्रव्यगुणयोर्वा
द्रव्यत्वादि¹ तद्व्याप्यसत्ताव्याप्य² सामान्यवत्वमपि सामान्यवत्त्वादनु³मीयेतेति
वाच्यम् । विपक्षे बाधकाभावात् । प्रकृते च ⁴तादृशकार्यस्याकस्मिकतापक्षेरेव⁵
विपक्षबाधकत्वात् ।

यद्वा, रूपत्वं सत्ताव्याप्यजातिव्याप्यं रूपमात्रवृत्तिजातित्वात् शुक्लत्ववत् । 15
न च रूपत्वव्याप्यत्वमुपाधिः । पृथिवीत्वादौ साध्याव्यापकत्वात् निमित्त-
कारणतातिरिक्तेन रूपेण संयोगविभागोभय⁶कारणता तद्विरोधिनी सामान्यसमाना-
धिकरणा या कारणता सा गुणत्वव्यवस्थापिका । द्रव्ये हि तादृशकारणताविरोधिनी
कारणता क्वचित् द्रव्यस्य तन्निमित्तकारणत्वेन समावेशात् ।

सामान्यस्य तु तादृश्यपि कारणता न सामान्यसमानाधिकरणा । न च निमित्त- 20
कारणत्वातिरिक्तत्वेन रूपेण यत्तौ प्रति कारणत्वं तेन द्रव्यकर्मसाधारणी जातिः
स्यात् । तौ प्रति कारणान्तरसाधारणं यदसमवायिकारणत्वं तस्य जात्यव्यवस्थापक-
त्वात् । अन्यथा तौ प्रति समवायिकारणत्वातिरिक्तं यत् कारणत्वं तेन संयोग-
मन्तर्भाव्य जातिसिद्धौ साङ्कर्य⁷ स्यात् । विभागपूर्वकसंयोगासाधारणकारणत्वा-
भावश्च गुणत्वव्यञ्जकः । तेन संयोगादृष्टेश्वरज्ञाना⁸दौ उभयजनकत्वेऽपि न तत्र 25
गुणत्वाभावः ।

स्वोक्ते सूत्रकार⁹सम्प्रतिमाह—सोऽयमिति । द्रव्याश्रितत्वस्य
द्रव्यादिपञ्चकेऽतिव्याप्तिं निराकर्तुमाह—अनाश्रितत्वेति । ‘उक्तं’ साधर्म्यप्रस्तावे

1 A आदि omitted. 2 A -जातिमत्त्वमपि जातिमत्त्वादनु-. 3 A -जातिकार्यस्याकस्मिकत्वप्रसक्तेरेव.

4 B -तिरिक्ता या. 5 B संयोगविभागौ प्रति. 6 A जातिसांकर्यं. 7 B -ज्ञानानामुभय-. 30

8 B -रानुमति-.

नित्यद्रव्यवृत्तयोऽन्त्या विशेषा इति चोक्तम् । वक्ष्यते च मूर्त्तद्रव्यवृत्तित्वमिति च कर्मसु । लक्ष्यते सामान्यमपि सामान्यरूपेण पदार्थत्रयवृत्तिः । समवायस्त्ववृत्तिरेवेति । गुणास्तु गुणरूपेण सर्वत्र द्रव्य एव वर्त्तन्ते । न न वर्त्तन्त एव समवायवत् । न क्वचित् द्रव्ये वर्त्तन्ते विशेषवत् कर्मवच्च । न न वर्त्तन्तेऽपि द्रव्यवत् । नाद्रव्येऽपि 5 वर्त्तन्ते, सामान्यवदिति । तदेतदेषां द्रव्याश्रितत्वमित्यस्यार्थः ।

तदेतद् द्रव्यलक्षणव्यावृत्त्या सिद्ध्यति । न हि तस्मिन् सति गुणत्वामिसम्बन्धो भवितुमर्हति, जातिसङ्करप्रसङ्गात् ।

प्रशस्तपादाचार्येणेति शेषः । समवायवदिति व्यतिरेक¹दृष्टान्तः । तेन यथा समवायो न वर्त्तते, तथा गुणा न वर्त्तन्त इति नास्ति, यथा वा द्रव्याणि कानिचिन्न वर्त्तन्ते, तथा केचिद्गुणा न वर्त्तन्ते इति नास्ति, यथा च कर्मणि विशेषाः 10 केषुचिदेव द्रव्येषु वर्त्तन्ते न तथा गुणाः, यथा सामान्यमद्रव्येऽपि वर्त्तन्ते न तथा गुणाः, किन्तु पदार्थत्वावान्तरविभाजकोपाधिना सकलद्रव्यवृत्तय इत्यर्थः । ननु गुणरूपेणेति यदि गुणत्वं सामान्यं विवक्षितं तदा स्वरूपासिद्धिः, गुणत्वस्य द्रव्यावृत्तित्वात् । अथ गुणव्यक्तय एव विवक्षितास्तथापि स एव दोषः, गुणव्यक्तीनामेकैकद्रव्यवृत्तित्वेन सकलद्रव्य²वृत्तित्वाभावात् । 15

मैवम् । द्रव्यत्वावच्छिन्नव्याप्यताप्रतियोगिकव्यापकतावच्छेदकसत्त्वासाक्षाद्-व्याप्यजातिमत्त्वस्य³ विभुसमवेतवृत्तिसत्तासाक्षाद्ग्राप्यजातिमत्त्वस्य वा विषक्षितत्वात् ।

निष्क्रियत्वागुणत्वयोः कर्मादावतिव्याप्तिरिति पूर्वसाधर्म्यद्वयोपपादकतया द्वे व्याचष्टे—तदेतदिति । पूर्वसाधर्म्यद्वयमित्यर्थः । द्रव्यलक्षणेति । रूपादिभ्यो द्रव्यत्वस्य व्यावृत्त्येत्यर्थः । न हीति । रूपादिषु द्रव्यत्वे सतीत्यर्थः । जातिसङ्करेति । 20 यद्यपि द्रव्यत्व⁴व्याप्यगुणत्वे न जातिसाङ्कर्यं तथापि सर्वत्र⁵ गुणेषु यद्यनित्यगुणाः स्युस्तर्ह्यनिर्मोक्षापत्तिरिति । यत्र गुणे गुणो नाङ्गीकार्यस्तत्र केवलं गुणत्वं वर्त्तते घटादौ च केवलं द्रव्यत्वमित्यन्यत्र तयोः सङ्करः स्यात्, गुणेषु गुणस्य नित्यत्वे च⁶ जातित्वापत्त्या गुणत्वव्याघात इत्यर्थः । वस्तुतो गुणे द्रव्यत्वसत्त्वे तदविनाभूत-संयोगादेरप्यावश्यकत्वान्न तत्र गुणत्वं वर्त्तते । ⁷संयोगाद्यसमवायिकारणतासमवायि- 25 कारणताविरोधिकारणतया⁷ गुणत्वकल्पनात् । यश्च धर्मो यत्र नास्ति तत्रापि तेन धर्मेण जातिकल्पनेऽतिप्रसङ्गः । न वा गुणेषु द्रव्यत्ववृत्तौ मानमस्ति । मानाभावेऽपि जातिकल्पने सर्व सर्वजातीयं स्यादिति⁸ भावः ।

1 B व्यतिरेके. 2 B द्रव्यावृत्तित्वात्. 3 A -व्याप्यावान्तरजातिमत्त्वस्य. 4 B व्याप्यत्वे गुणत्वस्य.

5 A सर्वत्र omitted. 6 A नित्यत्वेन. 7 A संयोगादिसमवाय्यसमवायिकारणताविरोधितया. 8 B स्यादित्यर्थः.

नाप्यभिव्याप्त्या द्रव्याश्रितत्वम् एकजात्युपग्रहाभावादित्यभिप्रायवानाह—

निष्क्रियत्वमगुणवत्त्वं चेति । चलनात्मिकायाः क्रियाया निष्क्रान्ता निष्क्रिया रूपादयस्तेषां भावस्तत्त्वम् । मूर्त्तिविरहेणैतदवसेयम् । क्रियाया-
स्तदनुविधायित्वात् । मूर्त्यभावश्च रूपादीनां समानदेशत्वादध्यवसेयः, मूर्त्तत्वसमान-
देशत्वयोः सहजविरोधात् । गुणा येषु वर्तन्ते ते गुणवन्तो न गुणवन्तोऽगुणवन्तस्तेषां 5
भावस्तत्त्वम् । समानजातीयगुणाभावस्तावदनवस्थाप्रसङ्गात् । रूपादौ रसादि-
वेगान्तानां सद्भावे मूर्त्तत्वप्रसङ्गात् । बुद्ध्यादीनां तु प्रतिसन्धातृगुणत्वव्यवस्थितेर-
प्रसक्तिरेव । शब्दस्य नभोनियमात् । गुणेषु गुणयोगे च समवायिकारणत्वप्रसक्तौ
द्रव्यत्वापत्तेर्गुणत्वव्याघात एव ।

नाप्यभिव्याप्त्येति । जातिसङ्कराद्गुणे गुणत्वानभ्युपगमे गुणत्वरूपेण 10
सर्वद्रव्यवृत्तित्वं यद्द्रव्याश्रितत्वमुक्तं तदपि न स्यादित्यर्थः ।

ननु निष्क्रियत्वं स्वरूपासिद्धं धात्वर्थात्मिकायाः क्रियाया गुणेष्वपि सत्त्वादित्यत
आह—**चलनेति ।** एतद् निष्क्रियत्वम् । **क्रियाया** इति । मूर्त्तत्वस्य क्रियासमवायि-
कारणतावच्छेदकत्वादित्यर्थः । **समानदेशत्वादिति ।** एतत्पटाश्रित^१तन्तुरूपं
यदि मूर्त्तं स्यात् एतत्तन्तावेतत्पटस्य समानदेशं न स्यादिति क्रमैणापादनम् । 15
निष्क्रियत्वञ्च यद्यपि निष्क्रियविनष्टद्रव्येऽतिव्याप्तं तथापि क्रियां प्रति समवायिकारणता-
वच्छेदकरूपाभाववत्त्वं^२ च साधर्म्यमभिप्रेतम् । ननु न विद्यन्ते गुणा यस्येति बहुव्रीहिणैव
विवक्षितार्थलाभे नञ्त्तत्पुरुषान्मतुब् व्यर्थः, कर्मधारयमत्वर्थीयाद्बहुव्रीहिरेवेष्टो लाघवा-
दिति न्यायात्, प्रत्युत पर्युदासनञ्चा गुणैतरत्वं^४ ततः प्रतीयेत । तच्च विवक्षितं
नेत्यत आह—**गुणा येष्विति । अनवस्थेति ।** यद्यप्यनवस्थाधर्मिणोऽग्रिमाग्रिमस्या- 20
प्रसिद्धावाश्रयासिद्धिस्तथापि रूपादीनां रूपादिमत्त्वे रूपादिमत्वमेव न स्यादित्य-
व्यवस्थैवानवस्थार्थः । योग्यानुपलब्धिबाध इत्यपि द्रष्टव्यम् ।

गुणेऽपि । यद्यपि रूपादीनां गुणवत्त्ववादिनो द्रव्यत्वसमवायिकारणत्वे
इष्टे एव, तथापि रूपादीनां द्रव्यत्वे तदविनाभूतपरिमाणमपि मन्तव्यम् । तद् यद्य-
वच्छिन्नं तदा मूर्त्तत्वं तच्च निराकृतमेव । अथानवच्छिन्नं तदा विभुत्वापत्तौ 25
बाह्येन्द्रियाप्रत्यक्षत्वापत्तिः, अकार्यत्वापत्तिश्चेति भावः । यद्वा, पूर्वापरितोषेणाह—
रूपावयवीति । नन्वत्रापाद्यापादकयोर्वैयधिकरण्यं रूपेष्वेव वर्तत इति वापादक-
मसिद्धं घटादावपि रूपं वर्तताम्, रूपे च रूपान्तरमस्त्विति कथं घटादेर्नीरूपत्वं रूपस्या-
वयवित्वे चापादकाभावः ?

रूपावयवी च रूपेष्वेव वर्तत इति घटादेनीरूपत्वप्रसङ्ग इत्यादि ॥

एवं निर्गुणत्वनिष्क्रियत्वे च 'रूपादयो गच्छन्ति चतुर्विंशतिर्गुणा महाश्छब्द
इत्यादयो व्यवहारास्तदेकार्थसमवायादिना साधर्म्येण गौणाः समर्थनीयाः । चकारात्
समवायिकारणताविरहः । यदा हि गुणकर्मणी गुणेषु न स्तस्तदा द्रव्ये का कथा ? न हि
5 निर्गुणं द्रव्यमाश्रयते । कारणगुणाभावे तस्यापि निर्गुणत्वप्रसङ्गात् । न च निर्गुणे
द्रव्ये किञ्चित् प्रमाणमस्तीति ।

सम्प्रति गुणानामेवान्योन्यं वैधर्म्यमाह—रूपेति । एते मूर्तिं न

अत्राहुः—रूपं यदि कार्यं सद्रूपवत् स्यात् अवयविभस्यात्, यदि चावयवि
स्यात् घटावृत्तिः स्यात् ; किञ्च रूपस्य रूपवत्त्वे घटरूपयोरुभयोरपि
10 समवायिकारणत्वेनानुगमात् यदि रूपं समवायिकारणं तदा घटादेनीरूपत्वप्रसङ्गः ।
आदिपद्ग्राह्यं च रूपरसयो रूपरसवत्त्वे मूर्तत्वापत्तौ घटादे रसवत्त्वे नीरूपत्वप्रसङ्गः,
रूपवत्त्वेऽपि² नीरसत्वप्रसङ्ग इत्यपि³ ।

नन्विदमसिद्धं गुणानां चलनप्रतीतेः संख्यादिगुणप्रतीतिश्चेत्यत आह—एवमिति ।
यद्यपि गौणी वृत्तिः शब्दधर्म इति शब्दप्रयोगरूपव्यवहारसमर्थनेऽपि प्रतीतिर्नैव⁴
समर्थिता तत्र गौणत्वाभावात्⁵ । तथापि संख्यादिप्रतीतौ साक्षात्सम्बन्धे बाधकात्
15 परम्परासम्बन्धेनाप्युपपत्तेरन्यथासिद्धिः । यद्वा, परम्परासम्बन्धेन दोषेण प्रतीतिरिय-
मारोपरूपा, न चैवं शब्दे महत्तर⁶ महत्तमादिधीर्न स्यादाकाश⁷ रूपस्याश्रयस्यैकरूपत्वे-
नाविशेषादिति वाच्यम् । अतएवानुपपत्तेस्तस्यास्तारतम्यादिरूपावान्तरसामान्याधीन-
त्वात् महत्त्वैकार्थसमवायस्यातन्त्रत्वात् । चशब्दसमुच्चयान्तरस्य स्वशब्देनोपात्त-
त्वादनुक्तसमुच्चय⁸माह—चकारादिति । एतच्च रूपादीनां द्रव्यत्वाभावसाधनायोक्तं,
20 न तु साधर्म्यं कर्मादावतिव्याप्तेः । समवायिकारणत्वाभावमैवोपपादयति—
यदा हीति । तस्यापि कार्यद्रव्यस्यापीत्यर्थः⁹ । कार्यद्रव्यगुणे कारणगुणाना-
मसमवायिकारणत्वादिति भावः ।

ननु मूर्तगुणत्वं संख्यादावतिव्याप्तं मूर्तमात्रगुणत्वमपि मूर्तमात्रवृत्तिसंख्यादौ
25 गतमित्यत आह—एते¹⁰ मूर्तिमिति । मूर्तिवृत्तितावच्छेदकगुणत्वव्याप्य-
जातिमन्त इत्यर्थः । ननु सा जातिर्यदि गुणत्वसाक्षाद्द्रव्याप्या विवक्षिता, तदा
वेगस्थितिस्थापकयोरव्याप्तिः, तद्वृत्तिसंस्कारत्वजातेरमूर्तवृत्तिभावनावृत्तित्वात् ।
अथ गुणत्वव्याप्यमात्रजातिर्मता, तदा¹¹ निविडत्वादिसंयोगभेदे परिमाणभेदे चाति-
व्याप्तिः । अतएव अमूर्तवृत्त्यवृत्तिगुणत्व¹²साक्षाद्द्रव्याप्यजातिमत्वमित्यपास्तम् ।

30 1 A रसादयो. 2 A रूपवत्त्वे च. 3 A इत्यादि. 4 A एव omitted. 5 B गुणवत्त्वाभावात्.
6B महत्तर-omitted. 7 B -काशमहत्त्वस्यैक-. 8A -चयमर्थमाह. 9A इत्यर्थः omitted.
10A मूर्तं- 11B निविडादिसं. 12A -साक्षाद् omitted.

व्यभिचरन्तीत्यर्थः । वेगः संस्कारविशेषः । उपलक्षणमेतत् । स्थितिस्थापकोऽपि
द्रष्टव्यः । बुद्धीत्यादि । एते मूर्तिविरोधिना इत्यर्थः । भावना संस्कारविशेषः ।
संख्येति । द्रव्यमात्रस्य व्याप्यव्यापकभूता इत्यर्थः ॥

संयोगेति । एका संयोगव्यक्तिर्द्वयोर्द्रव्यव्यक्त्योर्वर्तते । तथा विभागद्वित्व-
द्विपृथक्त्वव्यक्तय एकैकाः । आदिग्रहणात् त्वित्वत्रिपृथक्त्वादयः, अनेकशब्दस्यैकपर्यु- 5
दासवृत्तित्वात् त्रिचतुःपञ्चादिद्रव्यव्यक्तिष्वपि वर्तन्ते इति । शेषास्त्विति । रूप-
रसगन्धस्पर्शैकत्वैकपृथक्त्वपरिमाणपरत्वापरत्वगुरुत्वद्रवत्वस्नेहसंस्कारबुद्ध्यादिशब्दान्ता एकै-
कस्यामेव व्यक्तौ वर्तन्ते इत्यर्थः ॥

मैवम्, संस्कारत्वान्यविभुगुणत्वव्याप्यजातिशून्यगुणत्वस्य भावनान्यत्वे सति
कालगुणवृत्तिमूर्तगुणवृत्तिगुणत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिमत्त्वस्य वा विवक्षितत्वात् । 10
वेगस्य गुणे विभागाभावादाह—वेग इति । उपलक्षणमिति । भावना-
तिरिक्तसंस्कारत्वेन शक्यलक्ष्यसाधारणरूपेण जहत्स्वार्थलक्षणयेत्यर्थः । ननु
चामूर्तगुणत्वं संख्यादावतिव्याप्तम्, अमूर्तमात्रगुणत्वममूर्तमात्रवृत्तिसंख्यादावपि
गतमित्यत आह—एते मूर्ता इति । मूर्तिविरोधितावच्छेदकगुणवृत्तिजातिमन्त
इत्यर्थः । ननु 'अत्रापि सा जातिर्यदि गुणत्वसाक्षाद्व्याप्या मता, तदा 15
भावनायामव्याप्तिः । तद्वृत्तिसंस्कारत्वजातेमूर्तगुणवेगादिवृत्तेः । अथ गुणत्व-
व्याप्यमात्रं तदा परममहत्त्वेऽतिव्याप्तिः । अत एव मूर्तवृत्त्यवृत्तिगुणत्व-
व्याप्यजातिमत्त्वं तत्त्वमित्यपि हेयम् ।

मैवम् । संस्कारत्वान्यमूर्तगुणवृत्तिगुणत्वव्याप्यजातिशून्यगुणत्वस्य २मूर्त्य-
समवायिकारणविशेषगुणत्वस्य वा विवक्षितत्वात् । ननु भावनायाः प्रयत्नविशेषतया 20
प्रयत्नपदादेव तल्लभ इत्यत आह—भावेनेति । विशेषः स्मृतिहेतुत्वम् । ननुभय-
गुणत्वं मूर्तामूर्तवृत्तिगुणत्वं तच्च मूर्तमात्रवृत्ति अमूर्तमात्रवृत्तिसंख्याव्यक्तावव्याप्तम् ।
न च संख्याजातीये तथात्वम् । संख्याजातीयं हि न संख्याव्यक्तिः । एकस्याः
संख्याव्यक्तेर्मूर्तामूर्तवृत्तित्वाभावात् । नापि संख्यात्वं जातिः, तस्य द्रव्यावृत्तेः ।
न च मूर्तगुणवृत्त्यमूर्तगुणवृत्तिगुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वम्, संस्कारेऽतिव्याप्ते- 25
रित्यत आह—द्रव्यमात्रस्येति । द्रव्यत्वावच्छिन्नव्याप्यताप्रतियोगिकव्यापकता-
वच्छेदकगुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वं संस्कारत्वान्यमूर्तगुणवृत्तिविभुगुणवृत्तिगुणत्वव्याप्य-
जातिमत्त्वं वा विवक्षितमित्यर्थः । एकेति । यद्यपि द्विशब्देन द्वित्वाधार उच्यते
तद्वृत्तित्वं रूपादावप्यस्ति, तथापि ह्याश्रयान्योन्याभावव्यापकात्यन्ताभावाप्रतियोगि-
गुणत्वमेकत्वाव्याप्यगुणत्वं वा विवक्षितम् । आदिग्रहणादिति । एकत्वान्य- 30
संख्या एकपृथक्त्वान्यपृथक्त्वं वा न गृह्यत इत्यर्थः । ए[कै ?]कस्यामिति ।

रूपेति । विशेषा एव वैशेषिकं तस्य गुणाः स्वाश्रयव्यवच्छेदोचितावान्तर-
सामान्यविशेषवन्त इत्यर्थः । नैमित्तिकद्रवत्वं पृथिवीतेजसोः सामान्यगुण इत्यत उक्तं—
सांसिद्धिकेति । तथाहि—रूपं भास्वरत्वादिना, रसो मधुरत्वादिना, गन्धो गन्धत्वे-
नैव, स्पर्श उष्णत्वादिना, स्नेहः स्नेहत्वेन, यथोक्तं द्रवत्वं तादृश्येण, बुद्ध्यादयो बुद्धित्वा-
5 दिना स्वाश्रयमितरेभ्यो व्यवच्छिन्दन्ति । संख्येति । वेगेति । भावनातिरिक्त-
संस्कारोपलक्षणम् । तेन स्थितिस्थापकोऽपि गृह्यते । सामान्यं साधर्म्यं तद्रूपा
गुणाः सामान्यगुणा न स्वाश्रयव्यवच्छेदाय प्रभवन्तीत्यर्थः ॥

यद्यप्येकत्वाश्रय¹व्यक्तिवृत्तित्वं द्वित्वादावपि अनेकावृत्तित्वं² चावृत्तावपि गतम्, तथापि
स्वाश्रयान्योन्याभावव्याप्यधर्मनिरूपितवैयधिकरण्याधिकरणगुण³त्वम् अन्योन्याभाव-
व्यापकात्यन्ताभावप्रतियोगिगुणत्वं वा⁴ स्वाश्रयान्योन्याभावात्यन्ताभावव्याप्यगुणत्व-
10 मैकैकवृत्तित्वमभिप्रेतम्⁵ ।

ननु शास्त्रान्तरेऽपि⁶ रूपादयो गुणाः प्रसिद्धा एवेत्यत आह—विशेषा
एवेति । “विनयादिभ्यष्टगि”ति स्वार्थिकः प्रत्यय इत्यर्थः । स्वाश्रयेति ।
यद्यप्येतत् संयोगभेदादावप्यस्ति, तथापि पृथिवीवृत्तिवृत्तिजलवृत्तिवृत्तीतरसंयोगा-
वृत्तिगुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वम् । अत्र परममहत्त्वे तादृशी जातिर्नेति न तत्रातिव्याप्तिः ।
15 यद्वा, परममहत्त्वावृत्तीति विशेषणं देयम् । भावनान्यत्वविशिष्टमनोवृत्तिवृत्तिगुणत्व-
व्याप्यजातिमत्त्वानाश्रयत्वे सति गुरुत्वपाकजद्रव्यत्वान्यगुणत्वं वा वैशेषिकगुणत्वं,
न तु द्रव्यत्वव्याप्यविभक्तोपाध्यवच्छिन्नेतरभेदप्रयोजकगुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वम् ।

यदि हि⁸ विभक्तोपाधिव्याप्यत्व⁹मात्रं विवक्षितं तदा निविडसंयोगस्य
पृथिवीमात्रवृत्तित्वादतिव्याप्तिः । अथ तत्समनियतत्वं¹⁰ तदा सुखादावव्याप्तिः,
20 तस्येश्वरात्मावृत्तित्वेनात्मत्वावच्छिन्नेतरभेदप्रयोजकत्वाभावात् । नापि संस्कार-
त्वान्यमनोगुणवृत्तिगुणत्वव्याप्यजातिशून्यगुरुत्वनैमित्तिकद्रवत्वान्यगुणत्वं, स्थिति-
स्थापकेऽतिव्यापकत्वात्, तस्य स्पर्शवन्मात्रवृत्तित्वात् ।

न स्वाश्रयेति । पूर्वनिरुक्तविशेषगुणान्यगुणत्व¹¹मत्र विवक्षितम्,
यथोक्तस्यासम्भवित्वात् । एकैकेनैवेति । यद्यप्येकैकत्वमैकत्वसंख्याधिकरणत्वं
25 तच्च द्वयोरप्यस्ति, तथापि द्रव्यग्राहकयावदिन्द्रियाग्राह्यबहिरिन्द्रियग्राह्यगुणत्वव्याप्य-
जातिमत्त्व¹²मत्राभिप्रेतम् ।

1 B व्यक्ति-omitted. 2 A अनेकवृत्त्यन्तत्वं. 3 B-गुण-omitted. 4 B -प्रतियोगित्वं.
5 A -गुणत्वं वैकवृत्तित्वमभिमतम्. 6 B अपि omitted. 7 A प्रसिद्धा omitted.
8 B हि omitted. 9 A -व्याप्यमात्रं. 10 B -नियतं. 11 B -मात्रं. 12 B -मात्रमभि-

शब्देति । बाह्येन चक्षुरादिना एकैकेनैवेन्द्रियेण ग्रहीतुं योग्या इत्यर्थः ।
संख्येति । बाह्येति अनुवर्तते । संख्यादयो वेगान्ताश्चक्षुःस्पर्शनग्रहणयोग्या इत्यर्थः ।
बुद्धीति । बुद्ध्यादयः प्रयत्नान्ता अन्तःकरणेनैव ग्रहीतुं योग्या इत्यर्थः । गुरुत्वधर्मा-
 धर्मभावना ह्यतीन्द्रियाः । **भावने**ति वेगमात्रव्यवच्छेदाय । तेन स्थितिस्थापकोऽपि
 गृह्यते । इन्द्रियमतीत्य वर्तन्ते इत्यतीन्द्रियाः, न केनचिदिन्द्रियेण गृह्यन्ते इत्यर्थः । 5
 हिशब्दस्त्वर्थः ।

अपाकजेति । स्वाश्रयस्य यत् समवायिकारणं तस्य ये सजातीया गुणाः तत्-
 पूर्वकाः । तथाहि तन्त्वादिरूपादिभिः पटादिरूपाय आरभ्यन्ते । वेगेन स्थितिस्थाप-
 कोऽप्युपलक्षणीयः । पार्थिवपरमाणुरूपादयो नैमित्तिकं च द्रवत्वं नैवमित्यव्यापकत्वमा-
 शङ्क्याह—**अपाकजे**ति । ¹द्रवत्वमित्यत्राप्यपाकजेत्यनुषजनीयम् । कारणपदस्या- 10
 नन्तरं मात्रपदमप्यध्याहार्यम् , अन्यथा संयोगविभागावपि क्वचिदेवमित्यतिव्याप्तिः

योग्या इत्यतीन्द्रियाव्याप्तिनिवृत्त्यर्थम् । ननु शब्दादीनामपि मनःसहकृतेन्द्रिय-
 वेद्यत्वात् द्वीन्द्रियग्राह्यत्वमित्यत आह—**बाह्येतीति चक्षुःस्पर्शनेति** ।
 यद्यप्येतत् संस्कारत्वमादाय भावनायामप्यस्ति, तथापि संस्कारत्वान्यद्रव्यग्राहकया-
 वदिन्द्रियग्राह्यगुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वं विवक्षितम् । नन्वन्तःकरणग्राह्यत्वं प्रत्यक्षमात्रे- 15
 ऽतिव्याप्तं बहिरिन्द्रियेष्वपि तत्सहकारित्वादित्यत आह—**अन्तःकरणेनैवेति** ।

योग्या इत्यनेन चरमज्ञानादावव्याप्तिर्निरस्ता, तत्रापि योग्यतावच्छेदकरूपसत्त्वात् ।

ननु चादृष्टाद्यपि योगजधर्मादिजन्याभ्यक्षस्यानुव्यवसायस्य च विषय इति
 तत्रातिव्याप्तिः, ईश्वरबुद्ध्याद्यव्याप्तिः । न च बहिरिन्द्रियाजन्यनिर्विकल्पककारणेन्द्रिय-
 सन्निकर्षाश्रयगुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वं तत्त्वम् । आत्मसंख्यापरिमाणयोरतिव्याप्तेः । 20
 तयोर्द्रव्ययोग्यतान्तर्भूतयोग्यताकत्वेन मनोजन्यनिर्विकल्पकविषयत्वात् ।

मैवम् । अदृष्टभावनाभिज्ञात्मविशेषगुणवृत्तिगुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वस्य बहिरिन्द्रिय-
 जन्यसाक्षात्काराजन्यविषययोगजधर्माजन्यजन्यसविकल्पकाजन्यसाक्षात्कारविषयगुण-
 त्वव्याप्यजातिमत्त्वस्य वा विवक्षितत्वात् । न केनचिदिति । यद्यप्येतत् 25
 परमाणुगुणेष्वीश्वरबुद्ध्यादिषु चातिव्याप्तम् , तथापि संस्कारत्वान्यनिर्विकल्पक-
 विषयगुणत्वव्याप्यजातिशून्यगुणत्वं वेगान्यत्वे सति वेगेतरप्रत्यक्षगुणावृत्ति-
 गुणत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिमत्त्वं वाभिप्रेतम् । ननु स्वकारणगुणपूर्वकत्वमैव
 नास्तीत्यत आह—**स्वाश्रयस्येति** । ²द्रवत्वेत्यत्रेति । परिमाणादावयोग्यत्वा-
 न्नानुषङ्गो द्रवत्वे तु योग्यतावशात् स इत्यर्थः । कचिदिति । यत्र कारण-

- स्यात् । एष्वेवैतत् संभाव्यत इत्यन्ययोगव्यवच्छेदेनैतत् साधर्म्यं तेन क्वापि कर्मजत्वेऽपि वेगस्य न दोषः । **बुद्धीति** । बुद्ध्यादयः शब्दान्ता अकारणगुणपूर्वकाः, एतेषामाश्रयस्य नित्यतया कारणाभावादिति भावः । एते अकारणगुणपूर्वका एवेत्यर्थः । तथा च संयोगविभागवेगनैमित्तिकद्रवत्वैरकारणगुणपूर्वकैरपि नातिव्याप्तिः । न ह्येवंजातीया अकारणगुणपूर्वका एव, क्वचित् कारणगुणपूर्वकाणामपि दर्शनादिति ।
- 5 **बुद्धीति** । बुद्ध्यादयः पाकजान्ताः संयोगजाः । संयोगासमवायिकारणका इत्यर्थः । बुद्ध्यादयो भावनान्ता आत्ममनःसंयोगजाः, शब्दशब्देन शब्दविशेषो ग्राह्यः, स च भेर्याद्याकाशसंयोगजन्यः । तूलेत्युपलक्षणम् । द्रव्यान्तराण्यपि समानसंख्यापरिमाणैरवयवैरारब्धानि सातिशयपरिमाणानि ग्राह्याणि । तत्परिमाणं प्रचयाख्यसंयोगजम् । उत्तरः संयोगस्तन्तु-
 10 दुर्यादिसंयोगात् पटदुर्यादिसंयोगः । नैमित्तिकं द्रवत्वमग्निसंयोगात् । परत्वापरत्वे दिक्कालपिण्डसंयोगात् । पाकजाः पार्थिवपरमाणुरूपादयोऽग्निसंयोगादिति ।

संयोगविभागवेगाः कर्मजाः । संयोगविशेषविभागविशेषवेगविशेषा इत्यर्थः । तत्र संयोगविभागावाद्यौ । वेगोऽवेगवद्द्रव्यारब्धे वर्तमान इति । शब्दोत्तर-

- द्वयसंयोगविभागाभ्यां कार्ये तावित्यर्थः । **एष्वेवेति** । यद्यपि सम्भावना योग्यता तद्वच्छेदकत्वं न गुणत्वसाक्षाद्व्याप्यजातेः 'अपाकजे'त्यस्य व्यर्थतापत्तेः, द्वित्वादावति-
 15 व्याप्तेश्च, तथापि गुणत्वसाक्षाद्व्याप्यजातेस्तत्त्वम् । न च परिमाणगुरुत्व-द्रवत्वस्नेहाव्याप्तिस्तत्रापि परिमाणत्वादिव्याप्यजातेः सत्त्वात् । यद्वा पाकजभावन-द्विष्टगुणान्यत्वे सति स्वाश्रयसमवायिसजातीयगुणासमवायिकारणकवृत्तिगुणत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिमत्त्वं तत्त्वम् । एत इति । ननु व्यक्तिविशेषस्याननुगततया
 20 नित्यमात्रवृत्तिवृत्तिगुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वं तत्त्वं वाच्यम् । तत्र यदि गुणत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिर्विवक्षिता तदा भावनायामव्याप्तिः । अथ जातिमत्त्वमात्रं विवक्षितं तदा परममहत्वेऽतिव्याप्तिः ।

- मैवम् । विभुविशेषगुणत्वस्य विवक्षितत्वात् । **शब्दविशेष** इति । शब्द-विभागाजन्यः शब्द इत्यर्थः । **तूलेतीति** । प्रचयाख्यसंयोगवन्मात्रोपलक्षण-मित्यर्थः । न च परिमाणाव्याप्तिः । संख्यापरिमाणोभयान्यतरमात्रजन्यजन्य-
 25 परिमाणस्य विवक्षितत्वात् ।

- उत्तर इति । कर्माजन्यः संयोग इत्यर्थः । संयोगजत्वमत्र संयोगासमवायिकारणकत्वं न तु तज्जन्यत्वमात्रमिति न विभागेऽतिव्याप्तिः । **कर्मजा** इति । कर्मासमवायिकारणका इत्यर्थः । **आद्याविति** । संयोगविभागासमवायिकारणकौ यौ न भवत इत्यर्थः । **अवेगवदिति** । वेगाजन्यो वेगोऽत्र विवक्षितः । वेगवद्द्रव्यारब्ध-
- 30

विभागौ विभागजाविति । शब्दशब्दः शब्दविशेषे वर्तते । परत्वेति । बुद्ध्य-
पेक्षाः अपेक्षाबुद्धिजन्या इत्यर्थः । आदिग्रहणात् त्वित्रिपृथक्त्वादयो ग्राह्याः ।
तदितरे च यद्विपरीता इत्यर्थात् । रूपेति । रूपादयः स्नेहान्ताः समानजात्यारम्भका
इति । इहारम्भकत्वमसमवायिकारणत्वं यदि विवक्षितं तर्हि अनुष्णपदोपादानमनुपपन्नम् ।
न ह्युष्णस्पर्शो विजातीयासमवायिकारणम् । अथ कारणत्वमात्रमारम्भकत्वं स्नेहोपादान- 5
मनुपपन्नं, स हि विजातीयस्यापि संग्रहस्य कारणमिति वक्ष्यते । तत् कथमेतत् ?
इत्थमेतत् । कारणत्वमात्रे विवक्षिते द्वयस्यापि वर्जनम् । असमवायिकारणत्वे
विवक्षिते द्वयस्याप्यवर्जनम् । समाना एका जातिर्येषां ते समानजातयः तदारम्भकाः रूप-
रसगन्धस्पर्शशब्दपरिमाणैकत्वैकपृथक्त्वस्नेहा असमवायिकारणतामाप्नुवन्तः समानजातीये-
ष्वेव एत एवोष्णस्पर्शस्नेहौ विहायात्मधर्मेतरकारणं भवन्तः समानजातीयेष्वेवेत्यर्थः । 10

वेगस्य वेगजन्यत्वादेवेत्यर्थः । शब्दविशेष इति । शब्दसंयोगाजन्यः शब्द इत्यर्थः ।
बुद्ध्यपेक्षत्वं सुखादावतिव्याप्तं मत्वा व्याचष्टे—अपेक्षाबुद्धीति । अपेक्षाबुद्धित्वं
जातिविशेषः । यद्यप्येतत् संस्काराद्यतिव्याप्तं तथापि मनोगुणवृत्तिकर्मजन्य-
जातीयावृत्तिनित्यावृत्तिगुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वं तत्त्वम् । द्वयस्येति । उष्णस्पर्शस्य
स्नेहस्य चेत्यर्थः । तथा च स्पर्शोऽनुष्णत्वं विशेषणमुपादेयमेव । स्नेहोपादानं तु न 15
कर्तव्यमेवेति भावः । द्वयस्याप्यवर्जनमुष्णस्पर्शस्य स्नेहस्य चेत्यर्थः ।

तथा चानुष्णपदं त्यक्त्वा स्पर्शमात्रमेवोपादेयम् । स्नेहेति । कर्तव्यमेवेति भावः ।
एतदेव स्पष्टयति—रूपरसेति । यद्यप्येतत् संयोगजात्यारम्भकसंयोगादिव्यक्तिष्व-
प्यस्ति, तथापि स्वनिष्ठगुणत्वव्याप्यजातिशून्यसमवायिकारणवृत्तित्वे सति असमवायि-
कारणनिष्ठैकवृत्तिमात्रवृत्तिगुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वमत्राभिप्रेतम् । 20

एत एवेति । 'अनात्मधर्मे'ति विशेषणं रूपादीनामपि ज्ञानसुखादिविजातीय-
जनकत्वात् स्वरूपासिद्धिनिरासार्थम् । ज्ञानेतरस्वनिष्ठगुणत्वव्याप्यजातिविजातीया-
कारणमात्रस्यैकवृत्तिमात्रवृत्तिगुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वं तत्त्वमित्यर्थः । 'विजातीयमेवे'त्य-
वधारणमुभयारम्भकव्युदासाय । यद्यपीश्वरेच्छायतनयोरस्मदादीच्छायतनजनकत्वा-
त्तत्राव्याप्तिः, बुद्धिजनकत्वात् द्वित्वादावतिव्याप्तिश्च, तथापि ज्ञानेतरास्मदादिप्रत्यक्षा- 25
त्मविशेषगुणवृत्तिगुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वं तत्त्वमत्र विवक्षितम् ।

सुखेति । एते विजातीयमेवारभन्ते । सुखमिच्छां दुःखं द्वेषं तौ प्रयत्नं प्रयत्नः क्रियामिति । तुशब्दः पूर्वापरान् व्यवच्छिन्दन् अवधारणं द्योतयति । पुत्रस्य सुखदुःखाभ्यां पितुः सुखदुःखे समानजातीये अपि भवत इति चेन्न ; विषयमात्रत्वात् । विषयत्वेऽपि ज्ञानद्वारा तत् कारणमिति चेत् , न ; भविष्यतोरपि पुत्रस्य
5 सुखदुःखयोर्ज्ञाने पितुः सुखदुःखाद्युत्पत्तिदर्शनात् । न चानागतमपि साम्प्रतिकस्य कारणम् पूर्वभावनियमस्य तत्त्वादिति । साक्षात्कारणत्वं वा विवक्षितम् ।

सुखमिति । सुखविषयमिति शेषः । **दुःखमिति ।** दुःखविषयं द्वेषमित्यर्थः । **विषयमात्रत्वादिति ।** सुखदुःखयोः स्वरूपसतोः ज्ञानापेक्षणावश्यकत्वे तेनैवान्यथा-सिद्धिरित्यर्थः । **विषयत्वेऽपीति ।** स्वविषयकज्ञानं तयोर्व्यापारो व्यापारेण च
10 व्यापारो नान्यथासिद्धोऽतिप्रसङ्गादित्यर्थः । **भविष्यतोरपीति ।** अनागतयोः सुखदुःखयोर्ज्ञानं न व्यापार इति तयोर्ज्ञानमैव तद्वेतुरित्यन्यथासिद्धिरेवेत्यर्थः । ननु सुखादिमात्रं प्रति व्यभिचारेऽपि चन्दनादिवैषयिकसुखादिकं प्रति सुखादीनां कारणत्वं स्यात् , अन्यथाऽनागतचन्दनादिज्ञानादपि सुखोत्पत्तेस्तेषामपि सुखहेतुत्वं न स्यात् । मैवम् । वैषयिकसुखस्येन्द्रियार्थसन्निकर्षजन्यत्वात् पुत्रादिसुखादेश्च पित्राद्यतीन्द्रियत्वेन
15 तदजनकत्वात् । वस्तुतः सुखदुःखविषयत्वेन ज्ञानस्य सुखाद्युत्पादकत्वमिति विषयतया तस्य कारणतावच्छेदकत्वं न तु कारणत्वम् । नन्वेवं सुखदुःखयोरपि इच्छाद्वेषजनकत्वं न स्यात् , तज्ज्ञानयोरेव तत्त्वादित्यत आह—**साक्षादिति ।** स्व-ज्ञानद्वारा पुत्रादिसुखादेः पित्रादिसुखादिजनकत्वेऽपि प्रकृते स्वविषयकप्रत्यक्षजनन-समकालमिच्छादिजनकत्वं विवक्षितं सुखाद्यनन्तरं तज्ज्ञानं विना तदुत्पत्तौ विलम्बा-
20 भावेन तस्येच्छाद्यजनकत्वात् । अत्रेच्छाद्वेषयोरुपादानपरिहारफलकत्वात्तयोश्चाना-गतमात्रविषयकत्वाद्नागतयोश्चाजनकत्वात् । सुखदुःखज्ञानमैवेच्छाद्वेषजनकमित्य-तीन्द्रियमात्रावृत्तिज्ञानान्यात्मविशेषगुणमात्रवृत्तिगुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वं तत्त्व पारि-

संयोगेति । अत्र स्नेहोऽपि ग्राह्यः, संयोगाद्विजातीयं द्रव्यादि । विभागाच्छब्दः । संख्यातः परिमाणम् । गुरुत्वात् पतनम् । द्रवत्वात् स्यन्दनम् । स्नेहात् संग्रहः । उष्णस्पर्शात्¹ पाकजाः । ज्ञानादिच्छा । धर्मात् सुखम् । अधर्माद् दुःखम् । संस्कारात् क्रियास्मृती इति विजातीयवर्गः । सजातीयाः प्रसिद्धाः । बुद्धिसुख-
दुःखेच्छाद्वेषभावनाशब्दाः स्वाश्रयसमवेतारम्भकाः । यद्यपि बुद्धिर्द्वित्वादिकमन्य- 5
त्राप्यारभत इति उभयत्रारम्भकेषु पठितुमुचिता, तथापि स्वाश्रयसमवेत-
विशेषगुणेष्विति द्रष्टव्यमित्यदोषः । रूपरसगन्धस्पर्शपरिमाणस्नेहप्रयत्नाः परत्रारम्भका
इति । अवयवरूपादयः स्नेहान्ता अवयविनि रूपादिकमारभन्ते । प्रयत्नश्चात्मनि
वर्तमानः, शरीरे चेष्टाम् । यद्यपि स्नेहः संग्रहं स्वाश्रयेऽप्यारभमाणः
प्रयत्नश्च विहितनिषिद्धप्रवृत्तिरूपः स्वाश्रये धर्माधर्मावुत्पादयन् संयोगादिषु 10
पठितुमुचितः, तथापि परिमाणान्ताः परत्रैव स्नेहान्ताः सजातीयं परत्रैव

भाषिकमेवेत्याहुः । संयोगेतीति । नन्वेतस्य व्यक्तिपरतायामजनकव्यक्तावव्याप्ति-
जातिपरत्वे चानुष्णस्पर्शे² इच्छाद्वेषयोश्चातिव्याप्तिः । ईश्वरेच्छाप्रयत्नयोः
समानासमानजातीयारम्भकत्वात् ।

मैवम् । ज्ञानभिन्नेश्वरविशेषगुणानुष्णस्पर्शान्यत्वे सति स्वसमानजातीयज्ञानेतर-
स्वविजातीयकारणवृत्तिगुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वस्य विवक्षितत्वात् । **स्वाश्रयेति ।** 15
यथाश्रुतस्योभयत्रारम्भकेऽतिव्याप्तेः स्वाश्रयसमवेतमात्रारम्भकत्वं साधर्म्यमत्राभि-
मतम् । नन्वेतस्य व्यक्तिपरतायामजनकव्यक्तावव्याप्तिः । जातिपरत्वे च वेगस्थिति-
स्थापकयोरतिव्याप्तिस्ताभ्यां स्वाश्रयकर्षजननात् । बुद्धिशब्दयोरव्याप्तिश्च । ईश्वर-
ज्ञानस्य अस्मदादिज्ञानजनकत्वात् । शब्दस्य च व्यधिकरणज्ञानजनकत्वात् । मैवं, 20
व्यधिकरणज्ञानभिन्नविशेषगुणजनकानित्यगुणावृत्तित्वे सति ज्ञानभिन्नविशेषगुण-
जनकवृत्तिगुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वस्य यत्नेतरप्रत्यक्षगुणत्वव्याप्यजातिमद्विभुविशेष-
गुणत्वस्य वा विवक्षितत्वात् । **स्नेह इति ।** द्रव्यान्तर इव जलेऽपि स्नेहः संग्रहाख्यं
संयोगं जनयतीत्यर्थः । **परिमाणान्ता इति ।** 'परत्रैवे'त्युभयत्रारम्भकव्यवच्छेदाय ।
यद्यप्येतदजनकव्यक्तावव्यापकं तथापि समानाधिकरणाजनकमात्रवृत्तिज्ञानान्य- 25
जनकवृत्तिगुणत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिमत्त्वमत्र विवक्षितम् । **स्नेहान्ता इति ।**

प्रयत्नान्ता एकाश्रितमन्यतैव । प्रयत्नशब्देनात्र प्रयत्नविशेषो विहितनिषिद्धविषयो ग्राह्य इत्यदोषः । **संयोगेति** । संयोगो द्रव्यं स्वाश्रये भेरीदण्डादिसंयोगो नभसि शब्दं वंशदलयोर्विभागो विभागं स्वाश्रये शब्दमन्यत संख्या कारणगता कार्य्ये संख्यां परिमाणं च स्वाश्रये द्वित्वादिकम् । एकपृथक्त्वं स्वाश्रये द्विपृथक्त्वादि अन्यतैकपृथक्त्वमेव । एक-
 5 ग्रहणं द्विपृथक्त्वादीनाम् अकारणत्वप्रतिपादनार्थम् । गुरुत्वं स्वाश्रये पतनम् अन्यत्र गुरुत्वमेव । द्रवत्वं स्वाश्रये स्यन्दनमन्यत द्रवत्वमेव । वेगः स्वाश्रये गमनम् अन्यत्र वेगवदवयवारब्धे द्रव्ये वेगमेव । वेगशब्देनात्र स्थितिस्थापकोऽपि ग्राह्यः । धर्मश्च स्वाश्रये सुखम् अन्यत्र पवनादौ क्रियामिति, अधर्मः स्वाश्रये दुःखमन्यत पवनादौ 'क्रियामिति । सामान्यतश्चात्र स्नेहः प्रयत्नश्च विहितनिषिद्धगोचर उपादेयः । संयोगविशेषेण संग्रहेण
 10 स्नेहकार्य्येण कारणस्य स्नेहस्य धर्माधर्माभ्यां च कार्य्याभ्यां विहितनिषिद्धगोचरस्य प्रयत्नस्य कारणस्योपलक्षणादिति । **गुरुत्वेति** । गुरुत्वात् पतनम् । द्रवत्वात् स्यन्दनम् ।

समानाधिकरणसजातीयजनकावृत्तिसजातीयजनकवृत्तिगुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वमित्यर्थः । प्रयत्नान्ता इति । स्वसमानाश्रयैकवृत्तिजनकावृत्तिज्ञानेतरैकाश्रितजनकवृत्ति-
 गुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वमित्यर्थः । विहितनिषिद्धगोचरयत्नेऽतिव्याप्तिं निरस्यति—
 15 प्रयत्नशब्देनेति । अकारणत्वेति । स्वध्वंसज्ञानभिन्नं कार्य्यं प्रतीत्यर्थः ।
संयोगविशेषेणेति । न चैवं संयोगाद्यन्वयो न स्यात् शक्योपलक्ष्यसाधारणैक-
 रूपाभावेनाजहत्स्वार्थलक्षणाया अभावादिति वाच्यम् । स्नेहसंयोगमात्रगुण-
 विषयबुद्धिविषयत्वप्रयत्नादृष्टकार्य्यकारणभावबुद्धिविषयगुणत्वयोर्द्वयोः कमेण सत्त्वात् ।
 नन्वेतदजनकव्यक्तावप्याप्तेरीश्वरज्ञानादावतिव्याप्तेर्न व्यक्तिपरं, नापि जातिपरं, द्वित्वे
 20 द्विपृथक्त्वे भावनायां ज्ञानादौ चातिव्याप्तेः । मैवम् । समानाधिकरणज्ञानेन
 जनकानित्यवृत्तिस्वव्यधिकरणज्ञानान्यकार्यजनकवृत्तीश्वरविशेषगुणावृत्ति-संस्कारत्व-
 पृथक्त्वान्यगुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वस्य विवक्षितत्वात् ।

गुरुत्वेतीति । संस्कारत्वान्यत्वे सति संयोगत्वान्यकर्मासाधारणकारणवृत्ति-
 गुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वमित्यर्थः । अतो नाजनकव्यक्तावप्याप्तिर्भाविनादौ चातिव्याप्तिः ।

वेगाद् भ्रमणम् । प्रयत्नाच्चेष्टा । धर्माधर्माभ्यां भूकम्पादि । संयोगविशेषान्नोदनाभि-
घातलक्षणादिष्वादिकर्म । अत्रापि वेगेत्युपलक्षणम् । स्थितिस्थापकोऽपि ग्राह्यः ।
रूपादिशब्दान्तानामसमवायित्वम् , असमवायिकारणत्वम् । तल्लक्षणमग्रे वक्ष्यते ।
सावधारणं चैतत् । तेनोष्णस्पर्शस्य पाकजोत्पत्तिं प्रति निमित्तत्वमप्यस्तीति
तद्व्यवच्छेदार्थमुक्तमनुष्णेति । यद्यपि च रूपादीनां धर्माद्युत्पत्तौ निमित्तत्वमप्यस्ति 5
'अरुणये'त्यादि 'श्वेतं छागमि'त्यादिदर्शनात्, तथापि बुद्धिनिमित्तत्ववत् द्रव्यादि-
साधारणत्वात् तस्य तदतिरिक्तं प्रति निमित्तत्वमिह व्यवच्छेद्यम् । यद्यपि च रसस्य
जीवनपुष्टिबलारोग्येषु निमित्तत्वमनुपदमेव वक्ष्यति, तथापि विशेषज्ञशाल्मैकसमधिगम्यत्वात्
अदृष्टनिमित्तत्ववत् तदुपेक्ष्य तदितरप्रमाणगम्यनिमित्तत्वमिह व्यवच्छेद्यम् । यद्यपि च
स्पर्शवेगावपेक्ष्य क्रिया अभिघातमुत्पादयतीति स्पर्शस्याभिघाते निमित्तत्वमस्ति तथा 10
स्नेहस्य संग्रहे तथाप्येकाश्रितकार्य्यापेक्षया एतद् द्रष्टव्यमित्यदोषः । बुद्ध्यादीनां भावना-
न्तानां निमित्तत्वम् । निमित्तकारणत्वमेव । यथा च प्रत्यासत्त्यविशेषेऽपि नैषामसम-

अवच्छिन्नपरिमाणं न क्रियाकारणं किन्तु कारणतावच्छेदकमिति न तत्रातिव्याप्तिः ।
'नोदनाभिघातेति । शब्दासमवायिकारणावृत्तिसंयोगत्वव्याप्यजातिमत्त्वं
नोदनत्वं , शब्दासमवायिकारणावृत्तिसंयोगत्वव्याप्यजातिमत्त्वमभिघातत्वम् । तल्ल- 15
क्षणमिति । कार्यकारणभावनिरूपकधर्मिनिरूपितकारणताश्रयत्वं कारणैकार्य-
समवायिकार्यैकार्यसमवायान्यतरप्रत्यासत्त्याआत्मविशेषगुणान्यकारणत्वंवाअसमवायि-
कारणत्वमित्यर्थः ।

समवायिकारणप्रत्यासत्त्यविशेषेऽपि नादृष्टादावात्मविशेषगुणेऽसमवायि-
कारणत्वव्यवहारः शिष्टानामिति न विशेषणासिद्धिः । अरुणयेति । आरुण्यं 20
नाश्रयावच्छेदकत्वेनोपलक्षणं विशेषणतायां बाधके सत्येवोपलक्षणत्वमिति
व्युत्पत्तेरित्यर्थः । एकाश्रितेति । ज्ञानादृष्टजीवनादिभिन्नैकवृत्तिकार्य्यं प्रति
निमित्तकारणतावच्छेदकरूपशून्यत्वे सत्यसमवायिकारणतावच्छेदकरूपवत् स्थिति-
स्थापकान्यगुणत्वमित्यर्थः । निमित्तकारणत्वमेवेति । असमवायिकारणावृत्ति-
निमित्तकारणवृत्तिगुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वमाकाशेतरविभुविशेषगुणत्वं वेत्यर्थः । 25
पूर्वोक्तासमवायिकारणलक्षणे विशेषणासिद्धिं निराकर्तुमाह—यथा चेति । विभु-

वायिकारणत्वं तथा वक्ष्यते । संयोगादीनां वेगान्तानामुभयथा कारणत्वम् , असम-
 वायितया निमित्ततया च । तथाहि भेरीदण्डादिसंयोगः शब्दे निमित्तम् ,
 मेर्याकाशसंयोगेऽसमवायिकारणम् । वंशदलविभागो निमित्तम् , वंशदलाकाश-
 विभागोऽसमवायिकारणं शब्दस्य । उष्णस्पर्शः पाकजे निमित्तम् , उष्णस्पर्शे-
 5 ऽसमवायी । गुरुत्वमभिघातजादिक्रियायां निमित्तं , पतनगुरुत्वयोरसमवायि । द्रवत्वं
 संग्रहादौ निमित्तं द्रवत्वस्यन्दनयोरसमवायि । वेगो वेगगमनयोरसमवायी , अभिघाते
 निमित्तमिति । परत्वादीनामकारणत्वम् , न निमित्तत्वं नाप्यसमवायित्वमित्यर्थः ।
 आदिग्रहणेन त्वित्वत्तिपृथक्त्वादीनां ग्रहणम् । संयोगादीनां प्रदेशवृत्तित्वम् ।
 अत्र प्रत्यक्षाणां युगपदुपलम्भानुपलम्भप्रमाणकमेतत् । धर्माधर्मभावानां तु
 10 व्यापककार्यविशेषगुणत्वेनानुमेयम् ।

विशेषगुणत्वात् शब्दवन्मूर्त्तसंयोगासमवायिकारणकवृत्तिगुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वावश्यं-
 भावादात्मविशेषगुणानामात्ममनःसंयोगासमवायिकारणकत्वव्यवस्थितावसमवायि-
 कारणान्तरकल्पनायां मानाभावात् प्रागुक्तयुक्तेत्यर्थः । उभयथेति । पूर्वोक्त-
 बुद्ध्यदृष्टादिभिन्नकार्यनिमित्तकारणवृत्त्यसमवायिकारणवृत्तिस्पर्शत्वसंस्कारत्वान्यगुण-
 15 त्वव्याप्यजातिमत्त्वं तत्त्वमित्यर्थः । अकारणत्वमिति । स्वध्वंसज्ञानान्या-
 जनकमात्रवृत्तिगुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वमित्यर्थः । प्रदेशवृत्तित्वमिति । स्वात्यन्ता-
 भावसामानाधिकरण्यमित्यर्थः । भावाभावान्तरवैधर्म्यं प्रमाणयन्नाह—अत्रेति ।
 महति वृत्तादौ शाखायां कपिसंयोगोपलम्भान्मूले च तदनुपलम्भात् भावाभावान्-
 न्तरयोरदृष्टमपि सामानाधिकरण्यमनन्यथासिद्धप्रत्यक्षबलादाद्रियत इत्यर्थः । तर्हि यत्र
 20 न प्रत्यक्षं तत्र कथं तत्सिद्धिरित्यत आह—धर्मेति ।

ननु 'कार्ये'ति विशेषणं व्याप्यवृत्तीश्वरज्ञानादौ व्यभिचारवारणार्थं न युक्तं
 सामान्यत एवात्मविशेषगुणानां प्रदेशवृत्तित्वस्य मूलेऽभिधानात्तस्याप्यव्याप्य-
 वृत्तित्वात् । युक्तं चेत्तत् । ज्ञानत्वं न व्याप्यवृत्तिवृत्ति अव्याप्यवृत्तिवृत्तिसंस्कार-
 त्वान्यगुणत्वव्याप्यजातित्वात् संयोगत्ववदिति मानात् । न च मूर्त्तगुणजातित्व-
 25 मुपाधिः, शब्दत्वे साध्याव्यापकत्वात् । नापि कार्यमात्रवृत्तित्वमुपाधिः । आकाशत्वादौ

अन्यथा असमवायिकारणप्रादेशिकत्वानुरोधेन सुखादीनामपि प्रदेशनियमानुपपत्ति-
 प्रसङ्गात् । न च भावाभावावेकत्र विरुद्धौ प्रकारभेदेनाविरोधात् । अवयवान्तर-
 दिगन्तरावच्छेदेन हि तावद्विरुद्धौ तथैव दर्शनात् । न चैवं व्यवच्छेदकाश्रयावेव
 भावाभावौ अविरोधार्थमुपाधिभेदो, न तूपाधिभेद एव तदाश्रयः । न हि कार्यभेदेन
 शक्त्यशक्ती कार्यभेदमेवाश्रयेते इति देशभेदेन वा शक्त्यशक्ती देशभेदमेवाश्रयेते 5
 इति । शेषाणामाश्रयव्यापित्वम् । पूर्वोक्तेभ्यः संयोगादिभ्यो येऽन्ये ते शेषाः,
 तेषां रूपरसगन्धस्पर्शसंख्यापरिमाणपृथक्त्वगुरुत्वद्रवत्वस्नेहवेगस्थितिस्थापकपरत्वापरत्वाना-
 मित्यर्थः । अपाकजानां स्नेहान्तानां यावद्द्रव्यभावित्वं यावदाश्रयमेतेषां
 स्थितिरविनाशः, आश्रयविनाशादेव परमेते विनश्यन्ति, न त्वन्यथेत्यर्थः । पाकजानि
 रूपरसगन्धस्पर्शवद्द्रवत्वानि सत्येवाश्रये विनश्यन्तीत्यत उक्तमपाकजेति । स्थितिस्थापको- 10
 ऽप्यत्र ग्राह्यः ।

शेषाणामिति । पाकजानां पार्थिवपरमाणुरूपादीनां पाकजस्य च पृथिवी-

साध्याव्यापकत्वात्, न च विपक्षे बाधकभावः । ईश्वरज्ञानादीनां व्याप्यवृत्तित्वेऽस्म-
 दादिज्ञानानामव्याप्यवृत्तित्वे व्याप्याव्याप्यवृत्तिजातीयताविरोधात् ।

अत्राहुः—ईश्वरज्ञानादीनां व्याप्यवृत्तित्वे मूलग्रन्थस्याव्याप्यवृत्तिवृत्ति- 15
 संस्कारत्वान्यगुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वे तात्पर्यान्न विरोधः, अनुमाने च पक्षधर्म-
 गुणवृत्तित्वावच्छिन्नसाध्यव्यापकं कार्यमात्रवृत्तित्वमुपाधिः । न चोक्तविपक्ष-
 बाधकाद्धेतोः साध्यव्याप्यतया तद्व्यापकत्वेनानुपाधित्वं मूर्तगुणानामैव तथा
 विरोधात् । तत्रैव प्रमाणप्रसारात् ।

विपक्षे बाधकमाह—अन्यथेति । अविरोधायेति । एतत्तात्पर्यं संयोगे 20
 विवेचयिष्यामः । कालनिष्ठनित्यगुणवृत्तिगुणत्वव्याप्यजातिशून्यविभुगुणवृत्तिसंस्कार-
 त्वान्यगुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वं पारिभाषिकमैव प्रादेशिकत्वमित्यप्याहुः ।

आश्रयेति । स्वात्यन्ताभावासमानाधिकरणगुणत्वं प्रदेशवृत्तिगुणान्यगुणत्वं
 वेत्यर्थः । आश्रय[वि]नाशादेवेति । यद्यपि विनश्यदवस्थ-संयोगेऽतिव्याप्तिः,
 नित्यरूपादावव्याप्तिश्च, तथापि स्वाश्रयसमानकालीनध्वंसाप्रतियोगिमात्रवृत्तिगुणत्व- 25
 व्याप्यजातिमत्त्वम् । **पाकजानामिति ।** वेगोऽप्यत्रोपसंख्येयः । तस्यापि

तेजसोः द्रवत्वस्य बुद्धिजानाञ्च परत्वापरत्वद्वित्वद्विपृथक्तत्वादीनां शब्दबुद्ध्यादीनां च व्यापक-
जन्यविशेषगुणानां संयोगविभागयोश्चायावद्द्रव्यभावित्वं सत्यपि द्रव्ये विनाश इत्यर्थः ।

- तदेतदुद्देशमात्रमाचार्येणोक्तमेवमन्यदपि स्वयमूहनीयम् । तद् यथा
रूपाद्येकैकत्यागेनारूपत्वारसत्वादीनि । सांसिद्धिकद्रवत्वरूपरसगन्धस्पर्शस्नेहानां मूर्त्त-
5 विशेषगुणत्वम् । रूपरसगन्धस्नेहगुरुत्वद्रवत्वस्थितिस्थापकानां स्पर्शव्याप्यत्वम् ।
स्नेहशैत्यसांसिद्धिकद्रवत्वानां जलमात्रवृत्तित्वम् औष्ण्यभास्वरत्वयोस्तेजोमात्रवृत्तित्वम् ।
रसगुरुत्वयोर्जलावनिगुणत्वम् । गन्धमाधुर्येतररसशुक्लेतररूपाणां पृथिवीमात्रवृत्तित्वम् ।
बुद्ध्यादीनां भावनान्तानामात्मविशेषगुणत्वम् । रूपद्रवत्वयोः पृथिव्यप्तेजोमात्रवृत्तित्वम् ।
नैमित्तिकद्रवत्वस्य क्षितितेजोमात्रवृत्तित्वम् । नैमित्तिकद्रवत्वपार्थिवपरमाणुरूपादीनां
10 पाकजत्वम् । संख्यापरिमाणप्रचयानामेव परिमाणकारणत्वम् । संयोगविभाग-
शब्दानामेव शब्दकारणत्वम् । स्पर्शगुरुत्वप्रयत्नवेगानामेवामिघातहेतुत्वम् ।

एकत्वैकपृथक्त्वसंयोगविभागानामेवानेकाश्रितगुणारम्भकत्वम् । परत्वापरत्व-

- समानाधिकरणध्वंसप्रतियोगित्वात् । अयावद्द्रव्यभावित्वं च पूर्वनिरुक्तरूप-
रहितगुणत्वम् । मूर्त्तेति । मूर्त्तिव्याप्यतावच्छेदकविशेषगुणवृत्तिजातिमत्त्वमित्यर्थः ।
15 स्पर्शव्याप्यत्वमिति । स्पर्शसमानाधिकरणमात्रवृत्तिगुणत्वसाक्षाद्व्याप्यजाति-
मत्त्वमित्यर्थः । जलवृत्तित्वं जलवृत्तिमात्रवृत्तिगुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वम्¹ । एवम-
ग्रेऽपि निर्वाच्यम् । जलावनाति । जलावनिवृत्तिवृत्तितदन्यवृत्त्यवृत्तिगुणत्व-
व्याप्यजातिमत्त्वमित्यर्थः । पृथिवीमात्रेति । पृथिवीवृत्तिविशेषगुणमात्रवृत्तिगुणत्व-
व्याप्यजातिमत्त्वमित्यर्थः । इत्थमग्रेऽपि । पाकजत्वमिति । तेजःसंयोगा-
20 समवायिकारणैकवृत्तिगुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वमित्यर्थः । अतो न तेजोऽवयवसंयोग-
जन्यतेजोऽवयविसंयोगेऽतिव्याप्तिः । नापि विनश्यदवस्थपृथिवीरूपादावव्याप्तिः ।
परिमाणेति । परिमाणासमवायिकारणवृत्तिसंयोगत्वान्यगुणत्वव्याप्यजाति-
मत्त्वमित्यर्थः । 'शब्दकारणत्वं' शब्दासमवायिकारणत्वमित्यर्थः । अभिघातेति ।
अभिघातनिमित्तकारणवृत्तिगुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वमित्यर्थः । अनेकाश्रितेति ।
25 अनेकाश्रितगुणासमवायिकारणवृत्तिगुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वमित्यर्थः ।

योरेव दिक्कालपिण्डसंयोगजत्वम् । परत्वापरत्वचरमज्ञानद्वित्वद्विपृथक्तवादीनामेव निमित्त-
विनाशविनाश्यत्वम् । एतदन्येषामेव गुणान्तरविनाश्यत्वम् । कार्यगुणानामेवाश्रय-
विनाशविनाश्यत्वम् । अपार्थिवपरमाणुरूपरसस्पर्शसांसिद्धिकद्रवत्वस्नेहगुरुत्वस्थिति-
नित्यद्रव्यैकत्वेकपृथक्त्वपरिमाणेश्वरबुद्धीच्छाप्रयत्नानां नित्यत्वाकार्यत्वे । इतरेषां
नित्यत्वकार्यत्वे इत्यादि ।

5

दिक्कालेति । दिक्कालसंयोगासमवायिकारणैकवृत्तिगुणत्वमित्यर्थः । अतो न
दिक्कालसंयोगजसंयोगेऽतिव्याप्तिः । परत्वापरत्वेति । ननु चरमज्ञानं भोगरूप-
मन्त्योपान्त्यशब्दवत् स्वविषयसुखदुःखाभ्यामैव नाश्व्यम् । न च विनिगमकाभावः,
कार्यविभुविशेषगुणत्वेन शब्दवत् समानाधिकरणगुणनाश्व्यत्वानुमानात् । अत्राहुः—
ज्ञायतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या ज्ञानं चरमः संस्कार एवात्र विवक्षितः, यद्वा अन्त्यशब्दस्य 10
नोपान्त्यशब्दनाश्व्यत्वं क्षणिकत्वापत्तेः, किन्तूपान्त्यशब्दध्वंसस्यैवान्त्यशब्दध्वंसकत्वम् ।

अनुमानं चरमसंस्कारे अनैकान्तिकमप्रयोजकं च । किञ्च, ये विशेषगुणानाश्या
विभुविशेषगुणास्ते स्वानन्तरोत्पत्तिकाविरोधिगुणानाश्या एवेति नियमः । अन्यथा
प्राक्तनसंस्कारेण ज्ञानाद्युत्पत्त्यग्रिमक्षण एव तेषां नाशादप्रत्यक्षत्वापत्तिः । निमित्त-
नाशनाश्व्यत्वं चात्र मूर्तवृत्तिमात्रवृत्तिगुणत्वव्याप्यजातिशून्यत्वे सति संयोगान्य- 15
निमित्तनाशनाश्व्यत्वं विवक्षितमतो न चरमपार्थिवपरमाणुरूपादेः परमाण्वाकाश-
संयोगस्य च निमित्तनाशनाश्व्यत्वादतिव्याप्तिः ।

गुणान्तरेति । पूर्वनिरुक्तान्यगुणत्वमित्यर्थः । कार्यगुणानामिति ।
अत्र विशेष्यसमभिध्याहारादेवकारस्यान्ययोगव्यवच्छेदौ विवक्षितः, नायोगव्य-
वच्छेदः । तेनाकार्यगुणानां नाश्रयनाशनाश्व्यत्वमित्यर्थान्न विरोधिगुणानाश्व्यकार्य- 20
गुणाव्याप्तिः । अपार्थिवेति । अत्र पार्थिवपरमाणुवृत्तिस्थितिस्थापकादेरपि
नित्यत्वात् स्नेहपर्यन्तमेवापार्थिवत्वं परमाणोर्विवक्षितम् उत्तरत्र परमाणुमात्रमेव
विवक्षितमित्याहुः । नित्यत्वमत्र ध्वंसाप्रतियोगिगुणत्वम् अकार्यत्वं च प्रागभावा-
प्रतियोगिगुणत्वम् एतदन्यगुणत्वं चानित्यत्वादि । आदिपदसंग्राहं च परत्वापरत्व-
गुरुत्वद्रवत्ववेगस्थितिस्थापकानां मूर्तमात्रसामान्यगुणत्वं धर्माधर्मभावानाम- 25
तीन्द्रियात्मविशेषगुणत्वमित्यादि ।

- सम्प्रति प्रत्येकं रूपादीनां वैधर्म्यं संक्षेपार्थमेकग्रन्थेनाह—**रूपादीनामि-**
 त्यादि । सर्वेषां चतुर्विंशतेरपीत्यर्थः । रूपं रसो गन्ध इत्यादिका सङ्ज्ञाः , ताः किं
 पारिभाषिक्य औपाधिक्यो वा ? नेत्याह—अपरसामान्यसम्बन्धात् । रूपत्वरसत्व-
 गन्धत्वादिसमवायात् निमित्तादित्यर्थः । तदसिद्धं चक्षुर्मात्रग्राह्यत्वादुचपाधिनिबन्धनत्वात्
 5 रूपादिसङ्ज्ञानामिति चेत् , न । अननुसंहितोपाधेरुपहितप्रत्ययायोगात् ।

ननूद्देशकमप्राप्ततया रूपस्यैव निरूपणे कर्तव्ये रसादिनिरूपणमयुक्तमित्यत
 आह—**संक्षेपार्थमिति ।** संक्षेपो ग्रन्थलाघवम् ।

- पारिभाषिक्य इति ।** काचित् संज्ञा जातिरूपप्रवृत्तिनिमित्तवती । प्रवृत्ति-
 निमित्तं च वाच्यं सद्वाच्यवृत्तित्वे सति वाच्योपस्थापकं गोत्वादि । काचिदुपलक्षण-
 10 वती, तच्च वाच्योपस्थापकमात्रं, न तु शक्यन्तभूतमिति विशेषः । यथा शब्दाश्रयत्वो-
 पलक्षिते 'आकाशमिति संज्ञा । काचिदौपाधिकी, यथोपलक्षणीभूतपचिक्रियान्तर्भावेण
 पाकानुकूलकृतियोंभ्यतामात्रेण पाचकादिसंज्ञा । यत्र तु प्रवृत्तिनिमित्तोपलक्षणयोगाभावे
 सङ्केतविषयस्य व्यक्तिविशेषस्य प्रत्यक्षेणोपस्थितिस्तत्र या शृङ्गग्राहिकया चैत्रादिसंज्ञा
 सा पारिभाषिकी । तासु रूपादिसंज्ञा कतमेत्यर्थः । **रूपत्वेति ।** तथा च
 15 गवादिपदवन्नैमित्तिकीयं संज्ञेत्यर्थः । **तदसिद्धमिति ।** जातिरूपमिति शेषः ।
 प्रकृते रूपाकारानुगतमते लौकिकानामभावादित्यर्थः । न च निषेध्याप्रसिद्धिः ।
 रूपत्वस्योभयसिद्धत्वात्तदीयजातित्वोपाधित्वयोरेव विवादात् । शुक्लरूपं
 शुक्लत्वतद्व्याप्येतरगुणत्वव्याप्यजातिमत्र भवतीत्यर्थ इत्यन्ये । **चक्षुर्मात्रेति ।**
 द्वीन्द्रियग्राह्यसंख्यादिव्यावर्त्तनाय मात्रपदम् ।

- 20 यद्यपि रूपेऽपि तन्नास्ति मनसापि तद्ग्रहात् , चक्षुर्मात्रबहिरिन्द्रियग्राह्यत्वं च
 रूपाभावेऽपि गतम् , भावत्वेन विशेषणेऽपि त्रसरेणुसंयोगादावतिव्याप्तं, चक्षुर्ग्राह्य-
 विशेषगुणत्वं च स्नेहादावपि गतम् , तथापि चक्षुर्मात्रबहिरिन्द्रियग्राह्यविशेषगुणत्व-
 मुपाधिः । एवं रसनादिमात्रबहिरिन्द्रियग्राह्यविशेषगुणत्वादिकं रसत्वादीत्यर्थः ।
 न चातीन्द्रियरूपे तद्व्यवहारानापत्तिर्ग्रहणानन्तरं रूपप्रत्ययापत्तिश्च, चक्षुर्ग्रहणयोग्यता-
 25 याश्च तद्वच्छेदकरूपाप्रतीतावज्ञानादिति वाच्यम् , नीलपीताद्येकैकमेवेति मते तस्याती-
 न्द्रियत्वाभावात् । न च तस्य जातित्वापत्तिः । गोत्वादिना परापरभावानुपपत्तेः ।
 नीलतरादिप्रतीतेश्च तदन्यरूपासंभेदविषयत्वात् । **अननुसंहितेति ।** रूपादिधीः

न च रूपत्वादिसामान्यविशेषविशिष्टरूपाद्युपलब्धिमन्तरेण परस्परव्यावृत्तेषु चक्षुरादिषु मानमस्ति विशिष्टोपलब्धेरेव प्रमाणत्वे परस्पराश्रयत्वम् । चक्षुराद्यवगमे विशिष्टोपलब्धिर्विशिष्टोपलब्ध्या च चक्षुराद्युपलब्धिरिति । न चाविशिष्टोपलब्धिमात्रोपनीतम- विशिष्टमिन्द्रियमात्रमुपाधिर्विशिष्टव्यपदेशे रसादिष्वपि रूपादिव्यवहारप्रसङ्गादिति । तस्मात् रूपत्वादिसामान्यविशेषकोडीकृततत्तदर्थग्रहणनियमेन चक्षुरादीन्यप्युन्नेयानि । 5
तथाचोच्यते 'रसादिषु मध्ये रूपस्यैव व्यञ्जकत्वादिति' । अन्यथा रसनादिग्राह्येषु मध्ये चक्षुर्मात्रग्राह्यस्यैव व्यञ्जकत्वादित्यर्थः स्यात् । तथाचासिद्धमसिद्धेन साधयतो महानैयायिकत्वमित्यलमनुकम्पनीयेष्वतिनिर्वन्धेन । एतेन रसत्वादयो व्याख्याताः ।

साक्षात्कारिणी चक्षुर्मात्रग्राह्यत्वं च न प्रत्यक्षं, इन्द्रियतज्जन्यज्ञानगोचरत्वयोरतीन्द्रियत्वादित्युपाधेरज्ञाने सा न स्यादित्यर्थः । ननु मानान्तरोपस्थापितं चक्षुर्ग्राह्यत्व- 10
मध्यक्षे भासते न वा रूपादिधीः प्रत्यक्षसिद्धेत्युभयसिद्धं रूपादिव्यवहारस्तूक्तोपाधिनिबन्धन इत्यत आह—न चेति । चक्षुरादिस्वरूपे तत्तैजसत्वादौ च मिथोव्यावृत्तरूपाद्युपलब्धिं विना मानान्तराभावात्तत्र तद्ग्राह्यत्वाच्च तद्भेदेऽन्योन्याश्रय इत्यर्थः । ननु नीलपीतादिधीकरणतया चक्षुःसिद्धौ नायं दोषः, न चैवं नीलाद्येकैकधीकरणतया भिन्नभिन्नकरणसिद्धौ पञ्चबहिरिन्द्रियनियमानुपपत्तिः । नीलपीतादिधीकरणेषु गन्धाद्य- 15
व्यञ्जकत्वे सति नीलादिव्यञ्जकत्वेन तैजसत्वं प्रसाध्य तत एवेन्द्रियविभागात् नीलादिकं पक्षीकृत्य लाघवादेककरणसाधनाद्वा तैजसेन्द्रियमात्रग्राह्यविशेषगुणत्वेन च नीलादौ रूपाकारानुगतधीः स्यात् । मैवम् । एतादृशीं परम्परामविदुषोऽपि रूपप्रत्ययात् । चक्षुरूपस्य घटादिरूपाभिन्नत्वे प्रत्यक्षत्वप्रसङ्गाच्च । एकस्यैव उद्भवानुद्भवविरोधात् । पाकेन रक्तमुत्पन्नं श्यामं नष्टमित्यनुभवाच्च । न चायं भ्रमो बाधकाभावात् । न चोत्पाद- 20
नाशधीः समवायविषया, रक्तसमवायो नष्ट इत्यनुभवापत्तेः समवायनित्यत्वस्य वक्ष्यमाणत्वाच्च । नीलादितुल्यतया गन्धादिव्यक्तीनामपि नित्यत्वापत्तेश्च । किञ्च नीलादिव्यक्तीनामननुगमैव साक्षात्कारकारणत्वाभावे अनुगतधर्मसिद्धौ तज्जातित्वे बाधकाभावात् । शुक्लाकारानुगतधीकारणतया अनुगत 'शुक्लत्वजातिसिद्धौ शुक्लत्वजाति-
गुणत्वव्याप्यजातिव्याप्या शुक्लमात्रवृत्तिजातित्वात् तद्वान्तरतारतम्यवदित्यप्याहुः । 25
वस्तुतो यद्यपि रूपाकारानुगतधीर्नास्ति लौकिकानां तथापि नीलो वर्णः पीतो वर्ण इति वर्णाकारानुगतधीरस्त्येव । वर्णत्वमेव च रूपत्वम् । गन्धरसादौ चानुगतमतिरस्त्येव सार्वलौकिकीति प्रत्यक्षत एव तत्सिद्धिः ।

तत्रेति । गुणेषु मध्ये । गुणत्वे सति चक्षुषैव यत् ग्राह्यं तद्रूपमिति लक्षणार्थः ।

‘गुणत्वे सती’ति रूपत्वादिव्यवच्छेदाय । एतेन प्रमाणमप्युक्तम् । आश्रयमाह—

पृथिव्युदकज्वलनवृत्तीति । ज्वलनशब्देनेह तेजोमात्रं विवक्षितम् । त्रिष्वेव

वर्तते नान्यत्वेत्यर्थः । विषयस्थस्यार्थक्रियामाह—**द्रव्याद्यपलम्भकम् ।** द्रव्यशब्देनात्र

5 बाह्यद्रव्यमभिमतम् । तद्रूपसम्बन्धात् गृह्यते न त्वन्यथा । आदिशब्देन गुणकर्म-

सामान्यानि । तत्र गुणाः संख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्वद्रवत्वस्नेह-

वेगाः । कर्माणि च रूपिद्रव्यसमवायात् । सामान्यानि तु कानिचित् रूपैकार्थसमवायात् ,

कानिचित् रूपैकार्थसमवेतसमवायात् , कानिचिद्रूपसमवायादिति सर्वत्र रूपस्य

कारणत्वम् । यद्यपि चैतन्महत्त्वस्याप्यस्ति, तथापि विशेषगुणत्वे सतीति द्रष्टव्यमित्यदोषः ।

10 करणोपकारितामाह—**नयनसहकारीति ।** बाह्यलोकाप्यायितं हि चक्षुः

स्वविषयग्रहणे क्षमम् । स चोद्भूतरूपः चक्षुषः सहकारी न त्वन्यथेति रूपं नयनसहकारी-

भाष्यस्थ‘तत्र’पदं व्याचष्टे—गुणेऽप्यिति । निर्धारणेन यल्लभ्यते तदाह—**गुणत्वेति ।**

चक्षुषैवेति । न चातीन्द्रियरूपाव्याप्तिः, चक्षुर्मात्रग्राह्यगुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वस्य

विवक्षितत्वात् । न चैवं रूपत्वपर्यवसाने पूर्वेण सह पौनरुक्त्यम् ,

15 शुक्त्वादिजातिविषयत्वादेतस्य । रूपत्वपरत्वेऽपि तस्य प्रकारान्तरेणाभिधानाच्च

पौनरुक्त्यमित्यन्ये ।

एतेनेति । एतेन इतरभेदानुमानेन । आश्रयासिद्धिरित्यर्थः । **आश्रयमिति ।**

प्रमाणद्वारा लक्षणमुक्त्वा आश्रयद्वारा लक्षणं वक्तुमित्यर्थः । संख्यादावतिव्याप्तिं

निरस्यति—**एष्वेवेति ।** न च स्पर्शद्रवत्वयोरतिव्याप्तिः । पृथिव्यादित्रिकविशेष-

20 गुणवृत्तिवायुवृत्त्यवृत्तिगुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वस्य विवक्षितत्वात् । **अर्थक्रियामिति ।**

चाक्षुषप्रत्यक्षकारणविशेषगुणत्वमर्थक्रियाद्वारकं लक्षणमभिधातुमित्यर्थः ।

ननु वायौ रूपाभावप्रत्यक्षे तमःप्रत्यक्षे च रूपस्य व्यभिचारान्न कारणत्वम्,

अनुद्भूतरूपाव्याप्तिः, उद्भूतरूपवत्त्वस्य प्रत्यक्षकारणतावच्छेदकत्वात् । मैवम् ।

चाक्षुषनिर्विकल्पककारणविशेषगुणवृत्तिगुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वस्य विवक्षितत्वात् ।

स चोद्भूतेति ।

त्युच्यते ; न तु स्वीयमेव रूपमस्य सहकारि सगुणानामिन्द्रियभावादिति न्यायेन तस्येन्द्रिय-
शरीरत्वात् । विधामाह—**शुक्लाद्यनेकप्रकारकम्** । शुक्लत्वादयोऽनेके प्रकारा
अवान्तरविशेषा यस्य तत् तथोक्तम् । यद्यपि नित्यत्वादिकं गुणान्तरसाधारणं, तथापि
पार्थिवपरमाणुषु पाकजत्ववैधर्म्यचिन्तायामुपयोक्ष्यत इत्यभिप्रायवान् कारणविरोधिना-
वभिधातुं नित्यं तावत् निर्द्धारयति—**सलिलादिपरमाणुषु नित्यमिति** । 5
आदिशब्देन तेजःपरमाणुपरिग्रहः । अनित्यता हि कार्यतया व्याप्ता, सा च रूपादीनां
कार्यद्रव्येषु विचित्रतया व्याप्ता, सा च सलिलादिपरमाणुरूपात् व्यावर्त्तमाना स्वव्याप्त्या
कार्यतामुपादाय विनाशितामपि निवर्त्तयतीति **पार्थिवपरमाणुष्वग्निसंयोग-
विरोधि** । अग्निसंयोगो विरोधी यस्य तत् तथा । उपलक्षणं चैतत् उत्पादकोऽप्यस्याग्नि-
संयोग एव । **सर्वकार्येषु कारणगुणपूर्वकम्** । अवयविषु यत् रूपं तदवयवरूप-

10

ननूद्भूतरूपवत्त्वस्य प्रत्यक्षकारणतावच्छेदकत्वाद्दण्डत्ववत्त्वस्य कारणत्वं न स्यात् ।
मैवम्, उद्भूतरूपोत्कर्षात् प्रत्यक्षोत्कर्षेण तस्य कारणत्वात् । दण्डत्वे¹ नैवम् ।
प्रकारभेदेनोभयस्याप्यविरोधाच्च । चान्द्रव्यज्ञाने विषयजन्यतया विषयभानेनैव
तत्र रूपस्य कारणत्वात् । द्रव्ये चानुगतानतिप्रसक्तत्वेन कारणतावच्छेदकत्वात् ।
न तु स्वीयमिति । अत्र चक्षुः साक्षात्कारकारणरूपवत् साक्षात्कारकारणतेजस्त्वात् 15
आलोकवत् इत्यत्रोद्भूतरूपवत्त्वमुपाधिः । न वास्य गुणमन्तर्भाव्येन्द्रियत्वं द्रव्यगर्भ-
त्वात्तल्लक्षणस्येति यदिन्द्रियं तत् प्रत्यक्षहेतुग्राह्यजातीयगुणवदित्येव सगुणाना-
मिन्द्रियभाव इत्यस्यार्थ इति सम्प्रदायविदः । प्रकारपदार्थान्वयानुरोधाच्छुक्लत्वादि
जातिपरतया व्याचष्टे—**शुक्लत्वादय इति** ।

विचित्रतयेति । द्रव्यत्वसाक्षाद्द्रव्याप्यजातिसमानाधिकरणगुणमात्रवृत्त्य- 20
नेकजातिव्यापकजातिमद्गुणत्वं विचित्रता पाकजत्वव्यापिकेत्यर्थः ।

न च जलपरमाणुः कार्यरूपवान्भूतत्वादिति वाच्यं, पक्षधर्मपरमाणुत्वावच्छिन्न-
साध्यव्यापकस्य पृथिवीत्वस्योपाधित्वात् । कार्यगुणानां निमित्तासमवायिकारण-
गुणापूर्वकतया कारणपदं समवायिकारणपरतया व्याचष्टे—**अवयविष्विति** । ननु
पार्थिवपरमाणुरूपयोरभेदाद्रूपस्य कार्यत्वे विनाशित्वे च परमाणोरपि तथात्वापत्तिः । 25
न च गुणगुणिनोरभेदे मानाभावः । न हि नीलः पटः दण्डी पुरुष इति प्रत्यययोर्विषय-
वैलक्षण्यमनुभूयत इति दण्डिपुरुषयोरिव नीलपटयोरप्यभेद एव, न च विशेषण-

पूर्वकमित्यर्थः । आश्रयविनाशादेव विनश्यतीति । न तु पिठरपाकवा-
दिनामिवाग्निसंयोगादपीत्येवकारार्थः ।

एतेन गुणगुणिनोरभेदवादो निरस्तः । फलतो विरुद्धधर्माध्यासस्य दर्शित-
त्वात् । तथाहि रूपत्वनिमित्ता रूपसञ्ज्ञेति दर्शिते पृथिवीत्वनिमित्ते च पृथिवीव्यवहारे
एतयोस्तादात्म्ये पर्यायता स्यात् । न च रूपशब्दात् शुक्लशब्दाद्वा कश्चित् घटादिकं
प्रत्येति घटशब्दाद्वा शुक्लादिकम् । न चाभेदे सामान्यविशेषभावोऽप्युपपद्यते । न च
सामान्यविशेषभावेऽप्यभेदादेव सामान्यं विशेषश्चेति सम्भवति विरोधात् । अनुवृत्तो हि
धर्मः सामान्यं व्यावृत्तो विशेषः । न च तदेवानुवृत्तं व्यावृत्तं चेति सम्भवति । किं च
रूपं चक्षुर्मात्रग्राह्यं तदेव चेत् द्रव्यं रूपवद्द्रव्यमप्यन्धेन नोपलभ्येत घटादिद्रव्यवद्वा
शुक्लादिरूपमप्यन्धेनोपलभ्येत यदि च पृथिव्येव रूपं न तोये तेजसि वा वर्त्तत ।

सम्बन्ध एव तद्विषयो नाभेद इति वाच्यं, दण्डी पुरुष इतिवन्नीली पट इति प्रतीत्या-
पत्तेः । न च मतुपो लोपादभेदोपचाराद्वा तदुपपादनम् । तयोः शब्दधर्मत्वादत्र त्वभेद-
बुद्धेर्मानत्वादित्यभिप्रेत्याह—एतेने त । अग्निसंयोगात् रूपस्य नाशेऽपि द्रव्यानाशे-
नेत्यर्थः । तदेव स्पष्टयति—तथा हीति । न च रूपशब्दादिति । यद्येतत्-
पटाभिन्नाः सर्वाः शुक्लव्यक्तयः स्युः तदैवं पटमानयेत्येतच्छब्दजन्यानयनकर्माणि स्यु-
रेतत्पटवदित्यर्थः । अभेदे सामान्यविशेषाभावं परिहरति—न चाभेद इति ।
सामान्यविशेषभावेऽभेदं निरस्यति—न च सामान्येति । द्रव्यमपीति । यद्ययं
पटः शुक्लरूपाभिन्नः स्यादन्धस्य त्वगिन्द्रियग्राह्यो न स्यादित्यर्थः । शुक्लादि-
रूपमिति । अन्धस्य त्वगिन्द्रियगृह्यमाणशुक्लपटरूपं यद्येतत्पटाभिन्नं स्यादेतत्-
साक्षात्कारविषयः स्यादित्यर्थः । तस्माद् गुणगुणिनोः प्रतिनियतेन्द्रियवेद्यतैव
तयोर्भेदे मानम् । न च रूपस्य पटात्मकतयान्धेन ग्रहेऽपि रूपत्वं न तेन गृह्यते ,
रूपत्वग्रहे चक्षुषः प्रयोजकत्वादिति वाच्यम् । धर्मधर्मिणोरभेदपक्षे रूपत्वस्यापि
रूपाभिन्नत्वात् । त्वचा रूपत्वस्यापि ग्रहापत्तेश्च , जातेर्भक्तिग्राहकेन्द्रियग्राह्यत्वा-
दिति भावः ।

यदि वा रूपमेव पृथिवी पयःपावकावपि पृथिव्येव स्यातां सामान्यविशेषभावे वा तादात्म्यं विरुध्येत । न चैवं द्रव्यस्यैवं सामान्यविशेषो रूपमस्तु, कृतं गुणेनेति वाच्यम्, तस्य प्रकाराभावात् । न हि गोत्वं प्रकारवत् । रूपं तु शुक्लाद्यनेकप्रकारकम् । न च गोत्वविशिष्टस्य शाबलेयादिभेदवत् रूपविशिष्टस्य शुक्लादिभेदो भविष्यतीति युक्तं, तत्रापि शुक्लतरशुक्लतमादिप्रकारवत्त्वात् । न च तारतम्यं सामान्यस्य सम्भवति । न हि सम्भवति गोतरो गोतम इति । किं च **पिठरपाकोऽप्यस्तु** परमाणुपाको वा शुक्लादिरूपं तावद्धर्मिणि सत्येव निवर्त्तते प्रवर्त्तते चेति सुप्रसिद्धम् । न चैतत् सामान्यस्य सम्भवति, तस्य नित्यैकरूपत्वात् । अन्यथा तत्त्वविरोधात् ।

5

एतेन रूपवदेव द्रव्यमुत्पद्यते रूपवदेव विनश्यतीति नास्त्यनयोः पूर्वपरभाव इति नापि द्रव्यविनाशरूपविनाशयोरिति निरस्तम् । एकत्र दर्शनेनान्यत्र तदनुमानात् । तथाहि अवयविरूपं समवायिकारणवत् कार्यरत्वात् घटवत् । अन्यथा कारणमालानपेक्ष-

10

[यदि चेति । यदि रूपं पृथिव्यभिन्नं स्यात् जलतेजोवृत्ति न स्यात् ।]

यदि चेति । यदि पयःपावकौ रूपाभिन्नौ स्यातां पृथिवी स्यातामिति तदीयाभ्युपगमे न तर्काः । ननु रूपस्य विशेषः पृथिवी स्यादिति नोक्तदोष इत्यत आह—**सामान्यविशेषेति** । नन्वत्यन्ताभेदे सर्वमिदं दूषणम् अत्र तु भेदाभेद इति द्रव्यस्य रूपाभेदेऽपि रूपं द्रव्याद्भिन्नम् । न चात्र मानाभावः । अन्योन्याभावत्वम् अव्याप्यवृत्तिवृत्तिनित्याभाववृत्त्यभावत्वसाक्षात्प्राप्त्यधर्मत्वात् अत्यन्ताभावत्ववदित्यनुमानात् । न चाप्रयोजकत्वं नीलः पट इति सामानाधिकरण्यबुद्धेरनन्यथासिद्धेः । अत्यन्तभेदाभेदाभ्यां तदनुपपत्तेः ।

15

अत्राहुः । भेदाभेदयोः परस्पराभावरूपतया विरुद्धयोरेकत्र समावेशाभावः । न च संयोगप्रतिबन्धिः । तस्यैव हि तत्राभावोऽवच्छेदकभेदेन वर्त्तते ज्ञायते वा, यथा संयोगाद्यभावः । तदिहापि नीलस्यापि पटान्योन्याभावः पटत्वेनेति नीलात् पटस्य भेदोऽस्तु । अभेदस्तु नीलान्योन्याभावाभावरूपः पटे न पटत्वावच्छेदेनैव । एकावच्छेदेन भावाभावयोरवृत्तेरप्रतीतिश्च । नाप्यवच्छेदकान्तरेण । तदज्ञानेऽपि नीलः पट इति प्रत्ययात् । नीलः पट इति प्रतीतिश्च नीलसम्बन्धविषया, शब्दप्रयोगश्चाभेदोपचारात् मतुब्लोपाद्वेति संक्षेपः । प्रकारेति । अवान्तरानेकभेदाभावादित्यर्थः ।

25

तत्रापीति । उत्कर्षस्य गुणक्रियामात्रनियतत्वादित्यर्थः । शुक्लत्वावान्तरजातिर्न घटत्वव्याप्या, स्फटिकादौ व्यभिचारात् । नापि तस्य व्यापिका, नीलघटे व्यभिचारादेकत्र शुक्लपटे तयोः संकरः स्यादिति । न चैतदिति । न च रूपादीनां नित्यत्वे तत्समवायस्योत्पत्तिविनाशौ स्याताम् । अग्निसंयोगात् रूपं नष्टमित्यनुभवो न तु रूपसमवायो विनष्ट इति । तैरपि नित्यसमवायस्य नित्यत्वोपगमाच्च ।

30

तथा कादाचित्कत्वानुपपत्तेः कार्यं च तत् कार्यगुणत्वात् पार्थिवरूपत्वाद्वा सामान्यवत्त्वे सत्यवयविधर्मत्वाद्वा सामान्यवत्त्वे सत्यस्मदादिबाह्यकरणप्रत्यक्षत्वाद्वा अस्मदादि-
प्रत्यक्षविशेषगुणत्वादेति संयोगवत् पार्थिवपरमाणुरूपवत् कर्मवत् घटवत् बुद्धिवदेति ।
अन्यथाऽवयविनाशेऽप्यविनाशात् तदुपलम्भापत्तिः । आश्रयस्य व्यञ्जकस्याभावादनुपलम्भे
5 सत्याश्रये परमाणौ तन्निवृत्तेरनुपपत्तिरिति तस्मादवयविनो रूपस्य चोपादानोपादेयभावात्
पूर्वापरभावनियम एवेति स्थितम् । विनाशस्यापि सहेतुकत्वस्थितौ यावद्द्रव्यभावस्य
कार्यरूपादीनामुपलम्भात् द्रव्याभावे चानुपलम्भनियमात् द्रव्यविनाशकार्यत्वमवसीयते ।
यौगपद्याभिमानस्तु कालसन्निकर्षाच्चक्षुस्मेषरूपोपलब्धिवदिति सर्वमवदातम् ।

‘रसत्वाभिसम्बन्धाद्रस’ इति स्थिते सत्याह—**रसो रसनग्राह्य** इति ।

10 रसनेनैव गृह्यते यो गुणः स रस इति प्रमाणलक्षणे । आश्रयमाह—**पृथिव्युदक-
वृत्तिरिति** । यद्यपि गुरुत्वमप्येवं तथापि प्रत्यक्षत्वे सतीत्यदोषः । अर्थक्रियामाह—
जीवनपुष्टिबलारोग्यनिमित्तम् । जीवनं मनसः शरीरेऽवस्थानं, पुष्टिः शरीरा-
वयवोपचयः, बलमायासक्षमता, आरोग्यं सुस्थता, दोषधातुमलाग्नीनां समतेति यावत् ।

कार्यगुणत्वादिति । कार्यस्य गुणत्वादित्यर्थः । ‘अस्मदादी’तीश्वरज्ञानादिना
15 व्यभिचारवारणाय । विशेषगुणेति अस्मैकत्वेऽनैकान्तिकत्वव्यावर्तनाय । ननु
रूपादीनामकारणमपि व्यञ्जकं द्रव्यमतो न द्रव्यविनाशे तदुपलम्भापत्तिरित्यत आह—
आश्रयस्येति । **सत्याश्रय** इति । अवयविरूपं नित्यं यदि परमाणुरूपाद्भिन्नं
तदा कारणत्वेन परमाणुरूपं न सिध्येदिति तयो रूपमभिन्नं वाच्यं, तथा च
परमाणौ रूपनिवृत्तिरग्निसंयोगाच्च स्यादित्यर्थः । रूपस्य नित्यत्वे तत्समवाय एव
20 नश्यतीति प्रागेव निरस्तम् । किञ्चावयविरूपस्य नित्यतायामनित्यवृत्तिनित्यत्वेन
जातिवदाश्रयं विनाऽन्यत्राप्युपलभ्येतेति भावः ।

पूर्वोक्ताया जातेरनतिक्रमेणैव लक्षणान्तरमिति दर्शयन्नाह—**रसत्वेति** ।
रसनेनैवेति । गुणपदं रसत्वतद्व्याप्यजातिव्यावर्तनार्थम् । यद्यपीदमतीन्द्रियरसा-
व्यापकं, तथापि रसनग्राह्यगुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वं रसनेतरबहिरिन्द्रियग्राह्यगुणत्व-
व्याप्यजातिमत्त्वं वा लक्षणम् । एवकारेण यदि रसो द्रव्याभिन्नः स्यात्, रसनेन्द्रिय-
मात्रग्राह्यो न स्यादिति तर्कः सूचितः । अत एवाह—**प्रमाणलक्षणे** इति ।
25 **आश्रयमाहेति** । पूर्ववत्तात्पर्यमूहम् । अदृष्टविशेषजन्यात्ममनःसंयोगो जीवनम् ।

उपलक्षणं चैतत् , मरणकृशत्वदौर्बल्यरोगकारणान्यपि द्रष्टव्यानि । तेषां निमित्तम् । यद्यपि गन्धादयोऽप्येवंभूतास्तथा संयोगभेदाश्च, तथापि रसं प्रधानीकृत्य न तु स्वातन्त्र्येणेति विवक्षितम् । बाह्यस्यार्थक्रियामाह—**रसनसहकारी** । बाह्येनोदकरसेन स्तिमितस्य द्रव्यस्य रसो रसनेन गृह्यते, न तु शुष्कस्य । विभागमाह—**मधुरे**ति । मधुरादिभिस्तद्भेदैश्च मधुरस्तरमधुरतमादिभिर्भिन्नो नानेत्यर्थः । **अस्यापीति । नित्येति ।** 5
भावप्रधानो निर्देशः । यथा रूपं सलिलपरमाणुषु नित्यं तथा रसोऽपि । यथा रूपं पार्थिवपरमाणुष्वग्निसंयोगविरोधि तदुत्पाद्यं च तथा रसोऽपि । यथा रूपं कार्य-द्रव्येषु कारणगुणपूर्वकमाश्रयविनाशाद्विनश्यति, तथा रसोऽपीत्यर्थः । तथैव चैतत् सर्व-मुपपादनीयमित्यर्थः । एतेन कारणविरोधिनावुक्तौ वेदितव्यौ ।

मरणं चादृष्टविशेषजन्यात्ममनःसंयोगध्वंसः । दौर्बल्यं बलाभावः, न तु कृशत्वम् । 10
बाह्येनेति । यद्यप्येतावता जलस्य कारणत्वसिद्धावपि तद्रसस्य कारणत्वं न सिध्यति । तथा जलं प्रतिनियतेन्द्रियजन्यसाक्षात्कारकारणप्रतिनियतेन्द्रियग्राह्यजातीय-गुणवत् प्रतिनियतेन्द्रियग्राह्यगुणग्राहकविशेषगुणवन्मूर्त्तत्वात् आलोकवदित्यनुमानात् तत्सिद्धिः ।

विभागमाहेति । न च चित्ररूपवत् षड्रसा हरीतकीति व्यवहारात् चित्ररसो- 15
ऽप्यधिकः, तत्र प्रमाणसद्भावात् । तथाहि विजातीयनानारूपवदवयवारब्धो घटो न नीरूपोऽप्रत्यक्षत्वप्रसङ्गात् , न चोद्भूतरूपवत्समवेतत्वमेव द्रव्यचालुषत्वे तन्त्रम् , यत्र हि चित्ररूपावयवारब्धोऽवयवी तत्र एतस्याप्यभावात् । न च तत्रापि रूपवत्-परम्पराश्रितत्वमस्तीति वाच्यं, परम्पराया अननुगमात् ।

रूपवत्समवेतत्वापेक्षया रूपवत्त्वस्य लघुत्वाच्च । नापि तत्राप्यव्याप्यवृत्तिनाना- 20
रूपाणि वर्तन्ते । तेषां व्याप्यवृत्तिजातीयताविरोधात् । एकं कर्बुरूपमित्यनु-भवाच्च । चित्ररसे तु मौनाभावः । अवयविनो गुणविरोधेन नीरसत्वे बाधकाभावात् । रसनस्य द्रव्याग्राहकत्वात् । षड्रसत्वव्यवहारस्य तु तत्तद्रसजन्योपकारजन-कत्वेनाप्युपपत्तेः । नापि क्षाररसोऽधिकः लवणजातीयत्वस्यैव प्रसिद्धत्वात् ।
भावप्रधान इति । अस्येत्यनेनान्वयानुरोधादित्यर्थः । **एतेनेति । उत्पत्ति-** 25
विनाशप्रदर्शनेन तत्कारणसत्त्वस्यावश्यकत्वादित्यर्थः ।

- ‘गन्धत्वाभिसम्बन्धाद्गन्ध’ इति स्थिते सत्याह—**गन्धो घ्राणग्राह्यः** । गुणेषु मध्ये यो घ्राणेणैव गृह्यते स गन्ध इत्यर्थः । एतेन लक्षणप्रमाणे दर्शिते । **पृथिवीवृत्तिः** । पृथिव्यामेव वर्त्तते नान्यत्वेत्याश्रय उक्तः । **घ्राणसहकारी**त्यर्थक्रिया । घृतादिगन्ध-सहकृतेन घ्राणेन मृगमदादिगन्धग्रहणादेतदुन्नेयम् । **सुरभिरसुरभिश्चेत्यवान्तर-**
- 5 **भेदः** । **असुरभिरिति** ¹सुरभिविपरीतं सामान्यविशेषमाह, न तु तदभावमात्रमधर्मवत् । **अस्यापीति** । अस्य नित्यत्वं नास्तीत्यतस्तद्विहा‘योत्पत्त्यादय’ इत्युक्तम् । उत्पत्ति-रादिर्येषाम् उत्पत्तितद्धेतुविनाशवद्धेतूनां ते तथोक्ताः । तेनोत्पत्तिर्द्वयी, परमाणौ कार्ये च । कारणमपि द्वयम्, अग्निसंयोगोऽवयवगुणश्चेति । विनाशोऽपि द्विविधः, परमाणौ कार्ये च । तत्कारणमपि द्विविधम्, अग्निसंयोगो द्रव्यविनाशश्चेति बहुवचनोपपत्तिः । **पूर्ववदिति** ।
- 10 **रसवदित्यर्थः** ।
- ‘स्पर्शत्वाभिसम्बन्धात् स्पर्श’ इति स्थिते सत्याह—**स्पर्शस्त्वग्निन्द्रियग्राह्यः** । त्वग्निन्द्रियेणैव गृह्यते यो गुणः स स्पर्श इत्यर्थः । आश्रयमाह—**क्षित्युदकज्वलनपवन-**
- वृत्तिः** । यद्यपि स्थितिस्थापकोऽप्येवं, तथापि विशेषगुणत्वे सतीत्यदोषः । **त्वक्सहकारी** । व्यजनादिवातस्पर्शसहकृतेन त्वग्निन्द्रियेण उदकस्पर्शस्योपलम्भादेत-
- 15 **दवसेयम्** ।

- गन्धत्वेति** । गन्धाकारानुगतमत्या तत्सिद्धिरिति भावः । **गुणेऽप्यिति** । गन्धत्वतद्व्याप्यजातिव्यावर्त्तनार्थः । **एतेनेति** । प्रत्यक्षं प्रमाणं, घ्राणग्राह्य-गुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वं लक्षणमित्यर्थः । **पृथिव्यामेवेति** । पृथिवीवृत्तिमात्र-वृत्तिगुणत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिमत्त्वमित्यर्थः । इन्द्रियगुणानामुक्तयुक्तेरिन्द्रियासह-
- 20 **कारित्वादन्यथा व्याचष्टे—घृतादीति** । यद्यप्येतावता घृतस्य सहकारित्वं सिध्यति न तु तद्गन्धस्य, तथापि घृतं प्रतिनियतेन्द्रियग्राह्यगुणग्राहकप्रतिनियतेन्द्रिय-ग्राह्यजातीयगुणवत् प्रतिनियतेन्द्रियग्राह्यगुणग्राहकविशेषगुणवन्मूर्त्तत्वादालोकवत् इत्यनुमानात् सिद्धिः । **सामान्यविशेषमिति** । प्रत्यक्षसिद्धमिति शेषः ।
- न त्विति** । असुरादिवत् पय्युदासनञ्च सुरभिविरोधी गन्धोऽसुरभिश्चावाच्यो
- 25 **न तु तदभाव इत्यर्थः** । **अधर्मवदिति** । यथा धर्मत्वविरोधिजातिमान् अधर्मो न तु तदभावमात्रमित्यर्थः । **उत्पत्त्यादय इति** बहुवचनोपरोधेनाचष्टे—**उत्पत्तिरिति** ।

तदेतद्रूपादिचतुष्टयं विषयसंस्कारकतया नयनादिसहकारि । **रूपानुविधायी** ।
 रूपमनुविधातुं शीलमस्येति रूपानुविधायी । यत्र रूपं तत्तावश्यं स्पर्शो भवति । रूप-
 व्यापक इति यावत् । अथवा रूपमनुविधायि यस्य स तथोक्तः । रूपं स्पर्शमनुविधत्ते
 स्पर्शपरतन्त्रं स्पर्शेन विना न भवतीत्यर्थः । अत्रापि रूपव्यापकत्वं स्पर्शस्य लभ्यते इति
 फलतो न कश्चिद् विशेषः । यद्यपि संख्यापरिमाणादयोऽपि रूपव्यापकास्तथापि विशेष- 5
 गुणत्वे सतीत्यदोषः । अवान्तरविभागमाह—**शीते**ति । कारणविरोधिनावतिदेशेन
 दर्शयति—**अस्यापो**ति । अत्रापि **नित्ये**ति भावप्रधानो निर्देशः । **पूर्ववदिति** ।
 रसवदित्यर्थः । गन्धे नित्यत्वाभावात् । यथा रसः सलिलपरमाणुषु नित्यस्तथा
 स्पर्शोऽप्यपार्थिवपरमाणुषु । यथा रसः पार्थिवपरमाणुष्वग्निसंयोगविरोधी तदुत्पाद्यश्च
 अवयविष्ववयवगुणपूर्वकः आश्रयविनाशादेव विनश्यति, तथा स्पर्शोऽपीत्यर्थः ।

5

10

अथेदानीं पाकजेषु परीक्षाशेषं वर्तयिष्यन्माह—**पार्थिवे**ति । पृथिव्याः
 कार्यभूताया इमे कारणभूता परमाणवः पार्थिवाः । अथवा पृथिव्याः पृथिवीत्वस्याश्रय-
 भूताः इमे इति पार्थिवाः, तेषां ये रूपादयो रूपरसगन्धस्पर्शाः, तेषां पाकजत्वेन यदुत्पत्ति-

विषयसंस्कारकतयेति । आलोकरूपादेः सर्वत्र भावाद्व्यादिचतुष्टयस्य
 विषयीभूय कारणत्वमित्यर्थः । यद्वा किं रूपादेरिन्द्रियसंस्कारकतया प्रत्यक्षे 15
 कारणत्वं किं वा विषयसंस्कारकतयेत्यपेक्षायामिदमुक्तम्, अन्यथालोकसंयुक्तेन
 चक्षुषान्धकारस्थपटादिग्रहणप्रसङ्गः । ‘रूपानुविधायी’त्यस्य यत्रैव रूपं तत्र स्पर्श
 इत्यर्थे वायौ नीरूपे स्पर्शो न स्यादित्यन्यथा व्याचष्टे—**रूपमिति** ।
रूपव्यापकत्वमिति । यद्यपि रूपव्यापकत्वं रूपसमानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रति-
 योगित्वं रूपस्यापि, तथापि ‘रूपभेदे सतीति विवक्षितम् । **यद्यपीति** । 20
 प्रथमव्याख्यानेऽपि^१ दूषणम् ।

अप्रकृतत्वशङ्कामपनयन्माह—**अथेति** । प्रसङ्गलक्षणा सङ्गतिः । परमाणोः
 पृथिव्यजन्यत्वेऽपि पार्थिवत्वमुपपादयति—**पृथिव्या** इति । ‘तस्येदमि’त्यत्र सम्बन्ध-
 मात्रस्य विवक्षितत्वादित्यर्थः । **पृथिवीत्वस्येति** । जातिविशिष्ट-शक्तपदस्य
 विशेषणे तात्पर्यादित्यर्थः । **पाकजत्वेनेति** । धर्मिपरत्वे भेदगर्भषष्ठ्यर्थानुप- 25
 पत्तेरित्यर्थः । यद्यपि विनाशनिरूपणं न साक्षात् प्रतिज्ञातं, तथापि प्रकारशब्देन
 तस्यावबोधः । पूर्वेषां विनाशादुत्तरेषाम् उत्पत्तिरित्यस्यैवोत्पत्तिप्रकारत्वात् ।

- विधानं प्रकारः, स कथ्यते। तत्र ¹ विप्रतिपत्तौ संशयः। केचिदाहुः—कार्यकारणसमुदाये पच्यमाने तस्मिन्नवस्थित एव रूपादयो विनश्यन्ति जायन्ते चेति। केचित्तु परमाणव एव स्वतन्त्राः पच्यन्ते कार्यन्तु पूर्वं निवर्त्तते अपूर्वं प्रवर्त्तते। तत्र कारणगुणपूर्वक्रमेण रूपादयो जायन्त इति। प्रयोजनन्तु धर्मधर्मिणोः साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां स्फुटं तत्त्वविवेकः।
- 5 स च सम्पगात्मविवेके उपयोक्ष्यत इति। तत्र परमाणव एव स्वतन्त्राः पच्यन्त इति पञ्चमुपादाय व्युत्पादयति—घटादेरित्यादि। आदिग्रहणेन सर्वपार्थिवोपादानम्। अमेति। प्रकृतपाकापेक्षया, न तु पार्थिवमपक्वं नामास्ति। अग्निना सम्बद्धस्य संयुक्तस्य तदारम्भकेषु घटाद्यारम्भकेषु परम्परया अणुषु परमाणुषु कर्माण्युत्पद्यन्ते। आरम्भकेष्विति। कार्य-
- 10 विनाशादिप्रक्रियासिद्धयर्थम्। कुतः? अग्नयमिधातान्नोदनाद्वा। अग्निनैव नोदनाभिवातौ संयोगविशेषौ कर्माधिकारे वक्ष्येते। तेभ्य कर्मभ्यो विभागा विभागेभ्यः संयोगविनाशाः द्रव्यारम्भकसंयोगविनाशाः तेभ्यः कार्यद्रव्यं विनश्यति द्रव्यणुकलक्षणम्। जात्यभिप्रायेणैकवचनम्। अत्र नोदनाद्युत्पत्तौ कर्मोत्पत्तिः प्रमाणम्। कर्मसु विभागास्तेषु पूर्वसंयोगनिवृत्तिः, तत्र कार्यद्रव्यविनाश इत्यस्तु। एषां कार्यकारणभाववधारणात् कारणं विना च कार्यानुत्पत्तेः कार्यद्रव्यं विनश्यतीत्यत्र किं प्रमाणम्? न हि
- 15 सति द्रव्ये रूपादीनां विनाशोत्पत्तौ नोपपद्येते परमाणुष्विव कार्यद्रव्येऽपि तयोरविरोधा-

¹ विप्रतिपत्तेरिति। पार्थिवावयविरूपादौ तेजःसंयोगासमवायिकारणकत्वं न वेति संशयः। स्वतन्त्राः कार्यध्वंसवन्त इत्यर्थः। कार्यं त्विति। द्रव्यणुकादिलक्षणमित्यर्थः। प्रयोजनं त्विति। अवयविविशेषगुणानां यावदाश्रयभावित्वस्थितौ बुद्ध्यादीनां शरीरे सत्येव नाशात्तदन्यधर्मत्वसिद्धिद्वारात्मतत्त्वज्ञानं प्रयोजनमित्यर्थः।

- 20 नन्वामेति यद्यवयविनो विशेषणं तदा वैयर्थ्यं सर्वस्य तस्यामत्वात्। अथ परमाणोस्तदा विरोधः, सर्वस्य तस्य पक्त्वादित्यत आह—प्रकृतेति। आपाकनिक्षिप्ताग्नि-साध्यपाकापेक्षया इत्यर्थः। न तु पार्थिवमिति। पृथिवी मूलकारणं परमाणुरित्यर्थः। कार्येति। कारणनाशस्य कार्यनाशहेतुत्वादित्यर्थः। द्रव्यणुकेति। तस्यैव साक्षात् परमाणुजन्यत्वादित्यर्थः। जातीति। द्रव्यणुकानां बहुतया
- 25 बहुवचनस्योचितत्वे अपीति शेषः। कर्मसु विभाग इत्यत्र विभागाजन्यो विभागो

दित्यत आह—तस्मिन्निति । न हि चन्द्रचक्षुषोस्तेजस्तथा पाचकं यथा सौरमित्युक्त-
मौष्ण्यापेक्षादिति । पृथिव्याः श्यामं रूपमनादीति केचिद्विचारितागमश्रद्धालवो
ल्पन्ति, तान् प्रत्युक्तं—पुनरिति । तेन जन्मनोऽभ्यासं वदन् श्यामादीनामुत्पत्तिमत्त्वं
दर्शयति । अन्यथा विनाशानुपपत्तेः 'पाकजा' इति रूपरसगन्धस्पर्शाः संक्षेपेणोक्ताः ।
यद्यप्येकस्योत्पादविनाशहेतुकत्वमेकजातीयत्वेऽपि कार्यस्य व्यक्तिभेदेन मध्यशब्दवत् 5
कालभेदेन चोपान्त्यशब्दवदुपपद्यते ; तथापि पाकजेषु नायं विधिः कार्यविनाशविशिष्टं

विवक्षितः । न हि चन्द्रचक्षुषोरिति । ननु तथेत्यनेन पाककारणताविशेष-
निषेधो न युक्तः, तयोरनुद्भूतस्पर्शतया सामान्यत एव पाककारणत्वाभावात्, उद्भूत-
स्पर्शस्यैव तेजसः पाककारणत्वात् । अत्राहुः पाकसामान्ये लाघवादुष्णस्पर्शः सामान्य-
कारणम्, आन्यादिनिष्ठोद्भूतोष्णस्पर्शः पाकविशेषे । किञ्च यद्विशेषयोः कार्यकारणभावो 10
बाधकं विना तत्सामान्ययोरपि तथात्वम् । अतश्चन्द्रचक्षुषोरपि पाकसामान्ये
कारणत्वमिति 'तद्विशेषे निषेधो युक्तः ।

अन्ये तु कार्यकारणभावस्यान्वयव्यतिरेकसमधिगम्यत्वात् अनुद्भूत-
स्पर्शान्वये च रूपपरावृत्त्यदर्शनात् उद्भूत एवोष्णस्पर्शः पाककारणम् । ग्रन्थश्चैवं
योजनीयः । चन्द्रचक्षुषोस्तथा तेजो नास्ति यथा सौरम् । कुतः पाचकम् । यथा 15
सौरम् । हिशब्दो हेतावित्यर्थः । यद्वा, चन्द्रादेस्तेजोऽपाचकं यत इत्यर्थो नेय
इत्यर्थः ।

अविचारितेति । आगमः श्यामरूपप्रवाहोऽनादिरित्येतत्परो न त्वेकस्याः
श्यामव्यक्तेस्तत्त्वपर इत्याहुः । अन्यथेति । अनादेर्भावस्य नित्यत्वादित्यर्थः ।
संक्षेपेणेति । 20

अवान्तररूपत्वरसत्वाद्यविवक्षया सामान्यस्यैव विवक्षितत्वादित्यर्थः । नन्वेक
एवाग्निसंयोगोऽपूर्वरूपादेरुत्पादकोऽन्यस्य तस्य नाशकोऽस्तु । न चैकस्योत्पादकत्व-
नाशकत्वे विरुद्धे । एकदोत्पाद्यनाशव्यक्तिभेदेन तयोरविरोधात् । यथैक एव
शब्दः पूर्वशब्दं नाशयत्युत्तरं चोत्पादयति । कालभेदाद्वा तयोरविरोधः । यथो-
पान्त्यशब्द एकदान्त्यं शब्दं जनयिष्यति, अन्यदा तमेव नाशयतीत्याह—यद्यपीति । 25

अयं विधिरिति । व्यक्तिभेदेनैकस्योत्पादकत्वनाशकत्वे कालभेदेन चेत्यर्थः ।

कार्यविनाशेति । न चात्र मानाभावः । अवयवरूपादिसमानकालव्याप्यत्वादव-

कालमपेक्ष्य रूपादिविनाशात् रूपादिविनाशविशिष्टञ्च कालमपेक्ष्य रूपाद्युत्पाददर्शनात् । सति च कार्ये कार्यावष्टम्भद्रव्यस्यैव प्रतिबन्धकत्वात् । सति च रूपादौ रूपाद्यन्तरानुत्पत्तेः । न च तावन्तं कालमेकोऽग्निसंयोगोऽनुवर्तितुमीष्टे । तेजसोऽविलम्बेन गमनशीलत्वात् । तेजोऽन्तरेणाभिहन्यमानत्वानुद्यमानत्वाच्च । अपिचोत्पादकस्यैव विनाशकत्वेऽग्नि-

- 5 यविरूपादेः सति कार्यद्रव्ये परमाणुरूपादिनाशे अवयवरूपाद्यभावेऽपि अवयविरूपादिसद्भावात्तद्भापत्तेः । एकपरमाणुपाके च कार्यद्रव्यानवष्टम्भ एवाश्रये अग्निसंयोगस्य नाशकत्वावधारणात्, अन्यत्रापि तथानुमानात्, सर्वप्रदेशावच्छेदेनाग्निसंयोगस्यैव रूपाद्युत्पादकतया तादृशस्यैव नाशकत्वाच्च । न चेदमसिद्धम् । एकपरमाणुपाके तथा दर्शनात्, परमाण्वन्तरसंयुक्ते च परमाणौ तादृशाग्निसंयोगाभावात्, मूर्तानां समानदेशताविरोधात् । तथा च परमाण्वन्तरसंयोगस्य द्व्यणुकासमवायि-
10 कारणस्य नाशे सति द्व्यणुकध्वंससमये योऽग्निसंयोगस्ततो रूपादिनाश इति स्थितम् ।

सति चेति । एकदैकस्मिन्नाश्रये नानारूपाननुभवादित्यर्थः । न च ता-

- वन्तमिति । यदा द्व्यणुकासमवायिकारणसंयोगनाशकविभागजनकं कर्म तदैतत्-
कर्मजनकाग्निपरमाणुसंयोगजनककर्मणो विनाशः, तदुत्तरक्षणे पुनरग्नौ कर्म,
15 ततो विभागः, ततो द्व्यणुकनाशकेनाग्निसंयोगेन परमाणुरूपनाशो वाच्यः,
द्व्यणुकनाशकश्चाग्निसंयोगो न तावत्कालमनुवर्तत इति न तस्माद्रूपादिनाश इत्यर्थः । ननु तस्य संयोगस्य तावत्कालानवस्थानेऽपि द्व्यणुकनाशसमकालोत्पन्नापराग्निसंयोग एक एवापररूपपूर्वरूपाद्युत्पादविनाशौ जनयत्वित्यत आह—
अपि चेति । यद्येकोऽग्निसंयोगो रूपाद्युत्पाद्य विनाशयति, तदा यदेव रूपादिकम-
20 जीजनदग्निसंयोगस्तदेव विनाशयेदिति घटादिनीरूपः स्यादित्यर्थः । ननूत्पादितं
रूपादि विनाश्याग्निसंयोगो रूपाद्यन्तरं जनयिष्यति, न च तस्यापि ततो नाशप्रसङ्गः
तदुत्तरमग्निसंयोगस्यैवोच्छेदात् । अत्राहुः—कर्मणः स्वजन्योत्तरदेशसंयोग-
नाशकत्वात् यदाग्निसंयोगेन स्वजनककर्मणो नाशस्तदैव श्यामादिनाशोऽथ
रूपाद्यन्तरोत्पत्तिस्तदग्नौ कर्मान्तरोत्पत्तिश्चेत्येकः कालः । ततो यदेवं रूपाद्यन्तरोत्-
25 पादकाग्निसंयोगेन रूपाद्यन्तरस्य नाशस्तदैव कर्मान्तरेण रूपाद्यारम्भकसंयोगविरोधि-
विभागोत्पत्तिः । तथा च पुनस्तत्र रूपाद्यन्तरोत्पत्तिकाले विभागेन रूपाद्या-
रम्भकसंयोगनाश इति कुतो रूपाद्यन्तरोत्पत्तिरिति घटादेर्नीरूपत्वप्रसङ्गः,

सन्तानव्यावृत्तौ रूपादिसन्तानव्यावृत्तौ घटादेर्नीरूपत्वप्रसङ्गः, विनाशकस्यैवोत्पादकत्वेऽग्नि-
संयोगस्यैकत्वादविशेषेण पाकतारतम्यस्यानुपपत्तिः, पुनस्तेनैव रूपादिविनाशात्
पुनरुत्पादकस्य विनाशकत्वे पूर्वदोषानतिवृत्तिः । तस्मात् परमाणुषु रूपादीनां विनाशोत्-
पादौ नैकाग्निसंयोगकारणकौ रूपाद्युत्पत्तिविनाशत्वात् श्यामाद्युत्पत्तिविनाशवदिति ।

कार्यसमानकालस्यैवाग्निसंयोगस्यासमवायिकारणत्वनियमात् । 'अथैक एवाग्नि- 5
संयोगो रूपादि विनाश्य तदुत्पादयति तत्राह—विनाशकस्यैवेति ।

कारणतारतम्यं विना कार्यतदनुत्पत्तेरित्यर्थः । यद्यपि पूर्वपूर्वाग्निसंयोगेन
तत्तद्रूपादिनाशद्वारा चिरकालाग्निसंयोगेन भाविरूपान्तरस्य जनने पाकतारतम्य-
मुपपद्यत एव, तथापि श्यामादिनाशकस्यैव अग्निसंयोगस्य रूपान्तरोत्पादकत्वे सिन्दूरादौ
चिरकालाग्निसंयोगाल्लौहित्यादितारतम्यमनुभूयमानं न स्यादित्यत्र तात्पर्यम् । 10
नन्वन्याग्निसंयोगः श्यामभिन्नं रूपं विनाश्य रूपान्तरं जनयतीति न पाकतारतम्या-
नुपपत्तिरित्यत आह—पुनस्तेनैवेति । पूर्वदोषेति । घटादेर्नीरूपत्वप्रसङ्ग इत्यर्थः ।

तस्मात् परमाणुष्विति । नन्वेतदप्रकृतं न त्वेकस्यैव रूपस्योत्पत्तिविनाशावेके-
नैवाग्निसंयोगेन जन्येते इत्युपक्रान्तं किं तर्हि पूर्वोत्तररूपव्यक्तयोरेक एवाग्निसंयोगो
नाशक उत्पादकश्चेति । न च तदभाव एवात्र साध्यः, दृष्टान्तस्य साध्यविकलत्वात् । 15
श्यामाद्युत्पत्तिविनाशयोरप्येकाग्निसंयोगाजन्यत्वासिद्धेः ।

अत्राहुः । परमाणो कुरूपमेतत्पूर्वनाशकाग्निसंयोगभिन्नाग्निसंयोगजन्यं
पार्थिवपरमाणुरूपत्वात् एतत्परमाणूत्तरकालभावरूपवत् । एवं तत्तत्पूर्वरूपाण्यपि
पक्षीकृत्यानुमेयम् ।

यद्वा, परमाणुरूपनाशो न रूपजनकाग्निसंयोगजन्यः, रूपनाशत्वात्, अवयविरूप- 20
नाशवत् । न चावयवविवृत्तित्वमुपाधिः । उक्तविपक्षबाधकाद्धेतोः साध्यव्याप्यतया
तदव्यापकत्वेनोपाधेः साध्याव्यापकत्वात् । एवं परमाणुरूपोत्पत्तिं पक्षीकृत्य रूप-
नाशकाग्निसंयोगाजन्यत्वमनुमेयम् । ननु यदि रूपादेरुत्पादको नाशकश्चाग्निसंयोगो
मिथो भिन्नस्तदा कदाचिदुपान्त्याग्निसंयोगोत्पादिते रूपे अन्त्याग्निसंयोगेन नाशिते
नीरूपोऽपि घट उत्पद्येत । न चोपान्त्याग्निसंयोगो रूपादिनाशक एवेत्यन्त्यः 25
स तदुत्पादक एवेत्यत्र नियामकमस्ति नाशकस्यैवोत्पादकत्वे तु नायं दोषः ।

1A अथोत्पाद्यविनाशकत्वे हि श्यामतादिनाशो न स्यात्, तत्राश एव रूपाद्यन्तरोत्पादात् added.

- तदिदमुक्तमन्यस्मादिति । एतेन पाकेन पूर्वरूपादिपरावृत्तिरेवावयविनाशे प्रमाणम् । अवयविरूपादिविनाशस्याश्रयविनाशहेतुकत्वावधारणात् कारणञ्च विना कार्यानुत्पत्तेः । ननु सत्यप्यवयविव्यग्निसंयोगादपि रूपादिविनाशः स्यादित्युक्तं न कतिपयावयवपाके कार्ये कारणरूपानुकारानुपपत्तेः । न हि श्यामा अवयवाः अवयवी च रक्त इति सम्भवति ।
- 5 निःशेषपाके त्वापरमाणु तेजःसम्बन्धे तेजसश्च स्पर्शवत्तया वेगवत्तया च नोदनाभिन्नातयोरन्यतरः संयोगोऽवयवविश्लेषहेतुक्रियाजनक इति कथं न कार्यद्रव्यविनाशः ? किं च रूपाद्यन्तरोत्पत्तिरप्यवयव्यन्तरोत्पादे प्रमाणम् । तद्रूपादेः कारणगुणपूर्वकत्वनियमात् । अग्निसंयोगान्नष्टे रूपादौ तत्तावयविनि कारणगुणप्रक्रमेण रूपादिर्भविष्यतीति अदोष इति चेत्, न । यत्ताग्निसंयोगो रूपादीनां नोत्पादकस्तत्र विनाशकोऽपि न स्यात्, जलादिवदिति
- 10 नियमात् । अग्निसंयोगस्यैव तदुत्पादकत्वे कारणगुणपूर्वकत्वव्याघातात् । व्याहन्यतामिति चेत्, न । आमदशायां श्यामादीनामनुत्पादप्रसङ्गात् । तस्मात् परमाणुषु पाकादेव रूपादीनां विनाशोत्पत्तौ अवयविनि च कारणगुणेभ्य एवोत्पादः आश्रयविनाशादेव

- मैवम् । अव्यवहितोत्तरक्षणभाविरूपप्रागभावसहितस्यैव पूर्वरूपनाशकत्वात् । कार्यद्रव्यं नश्यतीत्यत्र प्रागुक्तप्रमाणमाह—एतेनेति । घटनाशानन्तरं तद्रूप'नाशे
- 15 तथावधारणादित्यर्थः ।
- ननु यथा द्रव्यनाशे क्वचित् समवायिकारणनाशः क्वचिदसमवायिकारणनाशश्च हेतुस्तथावयविरूपादिनाशोऽप्याश्रयनाशवदग्निसंयोगोऽपि हेतुः स्यादित्याह—नन्विति । अग्निसंयोगादवयविनि कतिपयावयवपाको वा स्यात् सकलादवयवपाको वा ? नाद्य इत्याह—कतिपयेति । अवयवावयविनोरेकजातीयरूपवत्त्वनियमादित्यर्थः । अन्त्ये
- 20 त्वन्यत्र क्लृप्ताश्रयनाश एव तन्नाशक इत्याह—निःशेषेति । तद्रूपादेरिति । अवयविरूपादेरित्यर्थः । अवयवपाकपक्षेऽपि नियममुपपादयन्नाह—अग्निसंयोगादिति । यत्रेति । अनन्यथासिद्धान्वयव्यतिरेकाभ्यां तथावधारणादित्यर्थः ।
- आमदशायामिति । तदानीमग्निसंयोगाभावादित्यर्थः । पाकादेवेति । करणव्युत्पत्त्याग्निसंयोगादेवेत्यर्थः । आश्रय[वि?]नाशादेवेति । अवयवपाकमते कदाचिदग्निसंयोगादवयविरूपादिनाशात् तन्निवृत्त्यर्थमैवेत्युक्तम् । यद्यप्यग्निसंयोगादप्यवय-
- 25

अयमाशयः । ईदृशो हि तेजसो लाघवातिशयेन वेगातिशयः स्पर्शातिशयश्च
यत् तज्जन्यं कर्म कार्यद्रव्यं पूर्वव्यूहात् प्रच्यावयति । तदवयवांश्च व्यूहान्तरं
प्रापयति । अन्यथा सान्तरत्वेऽन्तरालेन प्रविशति पावके क्वथ्यमानाः क्षीरनीरादयो
नोर्ध्वं ध्मापयेरन् । मृदुसंयोगात् तथेति चेत्, न; तण्डुलादीनामपि तथा
दर्शनात् । अतिदृढानामप्युपलमणिवज्रादीनामग्निदग्धानां स्फुटनात् । सातिशयोऽग्नि- 5
संयोगस्तथेति चेत्, कोऽतिशयार्थः ? बह्वभ्यास इति चेत्, न । प्रथमस्याकिञ्चित्-
करत्वेऽभ्यासानुपयोगात् । न ह्याशुविनाशिनां क्रमभाविनां स्वरूपतः समुच्चयः
सम्भवति । तस्माच्चथा शरीरादौ प्रत्यहमनुरलक्षणीयः कालान्तरे स्फुटीभूतो
विशेषः प्रतीयते, तथा घटादिपाकेऽपीति युक्तमुत्पश्यामः । एतेन प्रत्यभिज्ञानं सर्वावस्था-
दर्शनमुपरि निहितमूर्तान्तरधारणमावरणसंस्थानसंख्यापरिमाणरेखादिचिह्नाद्यविपर्ययः 10
पूर्वद्रव्याविनाशे प्रमाणमिति निरस्तम् । सूचिव्यतिभेदेन विदलितत्रिचतुरत्तसरेणुघटादि-
वदुपपत्तेः । तथापि न नश्यन्त्येव घटादय इति **मीमांसकदुर्दुरुढाः** तेऽनुकम्पनीयाः ।
तथा हि परमाण्वपगमे द्व्यणुकमवश्यं नश्यतीति, अन्यथा कार्यनित्यताप्रसङ्गात् ।
तन्नाशे तु त्रसरेणवोऽवश्यं विनश्यन्ति । तन्नाशे तत्कार्यमित्यनेनैव क्रमेणान्त्यावयवि-
पर्यन्तः प्रलयः, अन्यथा निराश्रयकार्यावस्थानप्रसङ्गात् । कतिपयावयवनाशेऽप्य- 15
वस्थितावयवाश्रयं कार्यं स्यात् । न स्यात् । तावदवयवव्याप्तियोग्यपरिमाणवतो

नन्वग्निसंयोगमात्राज्ञा कार्यनाश इत्यत आह—**ईदृशो[शो]** हीति । व्यूहः संस्थानम्
अन्यथेति । यद्यग्निसंयोगो न पूर्वव्यूहप्रच्यावक इत्यर्थः । तथेति । व्यूहान्तरा-
पत्तिदर्शनादित्यर्थः । **आशुविनाशिनामिति** । क्रमभाविनामिति शेषः ।
घटादिपाकेऽपीति । घटादिपाके क्वचिन्मृदुत्वं नश्यति, कठिनत्वं चोपजायते, 20
क्वचिच्च विपरीतमित्यनुभवसिद्धम् । तौ च न स्पर्शभेदौ, चक्षुषापि तत्प्रतीतेः, किन्त्व-
वयवसंयोगभेदावेव । ततश्च पूर्वावयवसंयोगनाशेऽवयवविनाश आवश्यक इत्यर्थः ।
एतेनेति । वस्तुतः प्रत्यभिज्ञानं गकारादाविव तज्जातीयविषयत्वेनाप्युपपन्नं
पूर्वावयवविनाशस्योक्तयुक्त्या प्रामाणिकत्वेन तथा कल्पनात् । **तावदवयवेति** ।
तावदवयवव्याप्तियोग्यपरिमाणवत् कार्यद्रव्यं किञ्चिदवयवनाशे सति अविनश्यदवस्थं 25
सदितरावयवेषु न वर्तते । अन्यथा पूर्ववदेव तावद्देशव्यापकं परिमाणमुपलभ्येतेत्यर्थः ।

न्यूनेष्वसंमितेः संवृतपटवत् परिमाणसङ्कोचो भविष्यतीति चेत्, न भवेत् । स हि न तयोर्भेदोऽभेदस्य द्रव्यधर्मत्वात् न विनाशः । परिमाणस्य यावद्द्रव्यभावित्वात् स्वाश्रय-
विनाशैकविनाश्यत्वाच्चेति । स्वाश्रयावयवविश्लेषविनाशाभ्यां विनाश्यमपि भविष्यतीति
चेत्, न । अवयवविश्लेषविनाशाभ्यामवयवी न विनश्यति, तत् परिमाणं तु विनश्यतीति
5 महती प्रत्याशा । अवयविनः प्रत्यभिज्ञानादिति चेत्, क्षुद्रावयवविश्लेषे परिमाणं किं
न प्रत्यभिज्ञायते इत्यलमतिपीडया ।

अथ द्व्यणुकनाशमारभ्य कतिभिः क्षणैः पुनरन्यद्व्यणुकमुत्पद्य रूपादिमद्भवतीति
शिष्यजिज्ञासायां शिष्यबुद्धिवैशद्याय प्रक्रिया । तद् यथा नोदनादिक्रमेण द्व्यणुकनाशः,

संकोचः किं परिमाणस्य नानात्वमुत विनाशः ? तत्र नाद्य इत्याह—**स हीति** । स
10 संकोचः । तयोर्दृष्टान्तः । संवृतपरिमाणदार्ष्टान्तिकपरिमाणयोर्भेदो जानात्वम्,
कुतोऽभेदस्य द्रव्यधर्मत्वादित्यकारप्रश्लेषात् । द्रव्यस्य हि तत्राभेदो धर्मोऽभिन्नं द्रव्य-
मिति यावत् । न चाभिन्ने द्रव्ये परिमाणद्वयं वर्तत इत्यर्थः । अन्त्यमाशङ्क्य निरा-
करोति—**न विनाश इति** । परिमाणवति परिमाणान्तरानुत्पत्तेः । पूर्वपरिमाण-
स्याश्रयं विना विनाशानुपपत्तेरिति वयम् । सम्प्रदायविदस्तु सम्भेदपरिमाण-
15 संकोचात्मको न तयोर्दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकपरिमाणयोर्भेदस्य संकोचस्य संयोगविशेषतया
द्रव्यधर्मत्वात् परिमाणस्य च संयोगात्मककार्यर्यानाश्रयत्वात् । यद्वा, संवृतपटेन
तयोर्नम्रयोरवयवयोर्भेदो विशेषः संयोगलक्षण इत्यर्थ इत्यन्ये ।

आ[स्वा]श्रयेति । परिमाणस्य य आश्रयोऽवयवी तदवयवस्य कचिन् नाशात्
कचिद्विश्लेषात् तत्परिमाणं नश्यति द्रव्यमिव समवाय्यसमवायिनाशाभ्यामित्यर्थः ।
20 **अवयवेति** । तथाचासमवायिकारणस्य नाशात् द्रव्यनाश एव स्यादित्याश्रयनाश
एव परिमाणनाशकः । आश्रयाश्रयनाशापेक्षया लघुत्वादित्यर्थः । **नोदनादि-**
क्रमेणेति । अग्निकर्मणारब्धद्रव्यपरमाणावग्निसंयोगो नोदनाख्यः, ततः परमाणौ
कर्म, ततो द्व्यणुकारम्भकपरमाण्वन्तरेण विभागः, ततो द्रव्यारम्भकसंयोगनाशः,
ततो द्व्यणुकनाश इत्यर्थः ।

अत्र दशक्षणायां प्रक्रियायां यदैव द्व्यणुकनाशस्तदैव द्रव्यारम्भकसंयोगनाश-
25 कविभागेन पूर्वाकाशदेशविभागः, यदैव श्यामादिनिवृत्तिस्तदैवाकाशविभागेनाकाश-
संयोगनाशः, यदैव रक्तोत्पत्तिस्तदैवोत्तरसंयोग इति व्यवस्था ।

नष्टे द्व्यणुके परमाणवभिसंयोगात् श्यामादीनां निवृत्तिः, निवृत्तेषु श्यामादिषु पुनरन्य-
स्मादभिसंयोगात् रक्तादीनामुत्पत्तिः, उत्पन्नेषु रक्तादिषु उत्तरसंयोगात् पूर्वक्रियानिवृत्तिः,
ततोऽदृष्टवदात्माणुसंयोगात् परमाणौ ¹द्व्यणुकारम्भणाय क्रिया, क्रियया पूर्वदेशात्
विभागः, विभागेन च पूर्वदेशसंयोगनाशः, तन्नाशे परमाण्वन्तरेण संयोगोत्पत्तिः,
संयुक्ताभ्यां परमाणुभ्यां द्व्यणुकारम्भः, आरब्धे द्व्यणुके ²कारणरूपादिभ्यः कार्यगुणानां 5
रूपादीनामुत्पत्तिरिति यथाक्रमं नवक्षणा । सेयं प्रक्रिया यदा क्रियातो विभागो
द्रव्यारम्भकसंयोगप्रतिद्वन्द्वप्रतिद्वन्द्वी चेति पक्षस्तदा ; यदा विभागात् पूर्वसंयोगनाश-
स्ततो द्रव्यविनाशविभागजविभागौ चेति पक्षस्तदा दशमे क्षणे । तथा हि द्व्यणुकनाश-
विभागजविभागोत्पत्ती पूर्वसंयोगनाशश्यामादिनिवृत्ती उत्तरसंयोगरक्ताद्युत्पत्ती
विभागजविभागक्रियोर्निवृत्तिः द्रव्यारम्भणाय परमाणौ क्रिया क्रियया विभागः, तेन 10
पूर्वसंयोगनिवृत्तिः परमाण्वन्तरसंयोगो द्रव्योत्पत्तिगुणोत्पत्तिरिति । यदा तु द्रव्य-
विनाशोत्तरकालं विभागजविभागश्यामादिनिवृत्ती ततः पूर्वसंयोगनिवृत्तिरक्ताद्युत्पत्ती ।
तत उत्तरसंयोगोत्पत्तिस्ततो विभागजविभागकर्मणो निवृत्तिः, ततो द्रव्यारम्भणाय
परमाणौ क्रियेति पक्षस्तदैकादशे क्षणे । तथा हि द्व्यणुकविनाशः विभागजविभाग-
श्यामादिनिवृत्ती पूर्वसंयोगनिवृत्तिरक्ताद्युत्पत्ती उत्तरसंयोगः विभागजविभागकर्मणो- 15
निवृत्तिः, द्रव्यारम्भणाय परमाणौ क्रिया क्रियया विभागः संयोगविनाशः परमाण्वन्तर-
संयोगो द्रव्योत्पत्तिः गुणोत्पत्तिरिति । कथं द्रव्यविनाशे सति तद्विशिष्टं कालमपेक्ष्य
विभागेनोत्तरकालं विभागजविभागजननात् विभागजविभागे सति पूर्वसंयोगनिवृत्तावुत्तर-
संयोगजननात् तस्मिन् सति च पूर्वक्रियानिवृत्तिः, तन्निवृत्तौ च क्रियान्तरारम्भावकाशा-
दिति । कथं तर्हि पूर्वप्रक्रिया कारणसंयोगनाशमपेक्ष्यैव ³ विभागेनोत्तरविभागारम्भणा- 20
दिति पश्चात् किमत्र तत्त्वमिति विभागे विवेचयिष्यामः ।

सेयमेकस्मिन्नेव परमाणौ पूर्वद्व्यणुकविनाशोत्तरद्व्यणुकोत्पादकक्रियाद्वय-
मधिकृत्य क्षणगणना । यदा त्वेकत्र द्व्यणुकविनाशिकान्यत्र द्व्यणुकान्तरोत्पादिका क्रिया

एकादशक्षणायां तु श्यामादिनिवृत्तिसमकालमाकाशविभागः, रक्तोत्पत्तिसमय
एवाकाशसंयोगनाशस्तत उत्तरदेशसंयोग इत्येकक्षणवृद्धिः । 25

- तदा द्व्यणुकविनाशमारभ्य पञ्चमे षष्ठे सप्तमेऽष्टमे नवमे वा क्षणे गुणोत्पत्तिः कथम् ? यदा द्रव्यारम्भकः संयोगो विनश्यति तदैव परमाण्वन्तरे कर्म तत एकत्र क्रमेण द्रव्यविनाशस्यामादिविनाशरक्ताद्युत्पादाः, अन्यत्र विभागपूर्वसंयोगनाशोत्तरसंयोगाः क्षणान्तरे द्रव्योत्पत्तिः पञ्चमे क्षणे गुणोत्पत्तिश्चेति । एवं द्रव्यनाशसमकालं परमाण्वन्तरे
- 5 क्रियाचिन्तनात् षष्ठे श्यामादिनाशसमकालं क्रियाचिन्तायां सप्तमे रक्ताद्युत्पत्तिसमकालं कर्मप्रक्रमेऽष्टमे क्षणे रक्ताद्युत्पत्तेरग्रिमक्षणे परमाण्वन्तरे 'कर्मचिन्तायां नवमे क्षण इति । द्वित्रिचतुःक्षणा च प्रक्रिया ^१न सम्भवत्येव^२ । उत्पन्ने रक्तादौ सगुणेनैव द्रव्येण द्रव्यान्तरारम्भणादित्ययं संक्षेपः ।

- एवमेव पक्वापक्वाभ्यामारम्भश्चिन्तनीयः । तदेवमवयविनो यावद्द्रव्य-
- 10 भाविन एव विशेषगुणाः पाकजाः परमाणुष्वेवेति व्यवस्थिते सुखादयो न शरीरगुणाः अयावद्द्रव्यभावित्वात् न परमाणुगुणाः प्रत्यक्षत्वादित्यात्माधिकारोक्तं समाहितं वेदितव्यमिति ।

द्वित्रि[चतुः]क्षणेति । एकत्र परमाणावग्निसंयोगोत्पत्तिसमकालं परमाण्वन्तरे कर्मोत्पन्नं तदा^३ द्व्यणुकनाशमपेक्ष्य द्वित्रिणा ।

- 15 तदा ह्येकत्र क्रमेण कर्मविभागद्रव्यारम्भकसंयोगनाशद्व्यणुकनाशाः, अन्यत्र विभागपूर्वसंयोगनाशोत्तरसंयोगद्रव्योत्पत्तिगुणोत्पत्तयः ।

यदा त्वेकत्र^४ परमाणौ विभागसमकालमन्यत्र परमाणौ कर्म, तदा चतुःक्षणेत्येते पक्षा न सम्भवन्तीत्यर्थः ।

- उत्पन्न इति । अन्यथा तदारब्धद्रव्यस्य निर्गुणत्वापत्तिः । कारणगुणस्य
- 20 गुणारम्भकत्वादित्यर्थः । एवमिति । पक्वपरमाणुभ्यामेवोक्तक्रमेणारम्भवदित्यर्थः । न शरीरगुणा इति । न शरीरविशेषगुणा इत्यर्थः । अतो न द्वित्वादिना व्यभिचारः । अयावद्द्रव्यभावित्वादिति । समानाधिकरणध्वंसप्रतियोगित्वादित्यर्थः । प्रत्यक्षत्वादिति । यद्यपि परमाणुविशेषगुणानामपाकजत्वेऽपि प्रत्यक्षत्वादिति हेतुरूपपद्यत एव^५ तथापि सुखादयो न पार्थिवपरमाणुगुणा अपाकजविशेष-
- 25 गुणत्वाच्छब्दवदित्यभिप्रेतम् । प्रत्यक्षत्वादिति तु यदा परमाणुगुणत्वं निरस्यते तदा प्रत्यक्षत्वादित्यपि हेतूकर्तव्यमिति स्फोरणायेति संप्रदायविदः ।

1 A रक्ताद्युत्पत्त्यन्तरं क्रियाचिन्तायां. 2 नास्ति. 3 A कर्मोत्पत्तेः. 4 A परमाणौ कर्मसमकालं परमाण्वन्तरे कर्म तदा द्व्यणुकनाशमपेक्ष्य द्वित्रिणा, एवमेकत्र added. 5 B तथापि सुखादयो न परमाणुविशेषगुणा इति साध्यते तदाऽपाकजत्वादिति । यदा तु.

अथोद्देशक्रमप्राप्तां संख्यां निरूपयति । **एकादीति** । व्यवहियतेऽनेनेति

हानोपादानादि क्रियते इति व्यवहारो विज्ञानम् । एकं द्वे त्रीणीत्याद्याकारं तस्य विषय-
तया हेतुः संख्येति प्रमाणमुक्तम् । न ह्येकादिविज्ञानं निर्विषयं व्याघातात् । नाप्यलीक-
विषयमबाधनात् । नापि घटस्वरूपमात्रनिबन्धनं घटमन्तरेण घटान्तरेऽपि भावात् ।
नापि घटत्वनिबन्धनं पटेऽपि भावात् । न चारजतेऽपि रजतप्रत्ययो भवन्न निमित्तान्तर- 5
मपेक्षत इतिवत् घटे भूत्वा पटादावपि भविष्यति । न च निमित्तान्तरमपेक्षिष्यत इति
साम्प्रतम् अभ्रान्तत्वात् सोऽयं घटादावेकप्रत्ययो घटघटत्वातिरिक्तविषयः तत्प्रत्ययनिमित्त-
मन्तरेण पटादावपि जायमानत्वात् वस्त्रचर्मकम्बलेषु नीलप्रत्ययवत् । न हि तद्व्यति-
रेकेण भवति तद्विषयश्चेति व्याघातात् ।

नन्वेकादिव्यवहारहेतुत्वमव्यवहियमाणसंख्यायामसिद्धं तद्योग्यतायाश्च 10
तद्वच्छेदकरूपाज्ञानेऽज्ञानात्, ज्ञाने वा तदेव लक्षणमस्तु—संख्यास्वरूपग्राहक-
मानाभावात् आश्रयासिद्धिश्चेत्यत आह—व्यवहियत इति । एकादिज्ञानासाधारण-
कारणविषयो गुणः संख्येति लक्षणं प्रत्यक्षं च प्रमाणमित्यर्थः । न च
प्रत्येकसमुदायाभ्यामव्याप्तिः । अनेन संख्यात्वजातेरुपलक्षणात् एकादौ
संख्यातमित्यबाधितानुगतव्यवहाराच्च तत्सिद्धिः । न चेति । साम्प्रतमित्यग्रेतनेना- 15
न्वीयते । **एकप्रत्यय** इति । अनेन घटादिभिन्नसंख्याग्राहकं प्रत्यक्षमेवो-
पन्यस्तं न त्वनुमानम् । अत एवाग्रे संख्याग्राहकप्रत्यक्षानुग्राहकस्तर्को दर्शित इति
वक्ष्यति । तेनैकप्रत्ययो यदि घटादिप्रत्ययो विवक्षितस्तदातिरिक्तविषयत्वसाधने
बाधोऽथ घटादिभिन्नविषयस्तदाश्रयासिद्धिरित्यनुमानदूषणमपास्तम् । नन्वेकत्वं
सत्तावजातिरस्तु एकमेकमित्यनुगतमतेर्जातिविषयकत्वात्, गुणविषयकत्वे तु परम्परा- 20
सम्बन्धैकवृत्तिजातिस्तनिमित्तं वाच्यं, तद्वरं जातिविषयैव सा भवतु । न च
सत्तया सहान्यूनातिरिक्तविषयत्वं तत्र बाधकम्, एकत्वं जातिः सत्ता गुण इति दैपरी-
तास्यापि संभवात् । न च द्वित्वासमवायिकारणतया एकत्वगुणसिद्धिः, एकपृथक्त्वे
नान्यथासिद्धेः । न चैवं द्वित्वद्विपृथक्त्वयोः सामग्र्यभेदः । अवधिज्ञानस्याधिकस्य
द्विपृथक्त्वकारणत्वान् । अत्राहुः—एकत्वान्यगुणाविषयः शाब्द एकप्रत्ययो गुण- 25

न हि तत्प्रत्ययनिमित्तमन्तरेण भवत्यभ्रान्तश्चेति सम्भवति आकस्मिकत्वप्रसङ्गात् । एतेन स्वरूपाभेद एकत्वं स्वरूपभेदस्तु नानात्वं द्वित्वमिति 'भूषणः' प्रत्याख्यातः । स्वरूपाभेदो हि घटस्य घट एवोच्यते । घटादिप्रत्ययस्य स्वरूपप्रत्ययस्य च घटाद्येकनिबन्धनत्वात् एकादिप्रत्ययस्य च घटपटादिसाधारणत्वात् । तथा च तन्निबन्धन एकादिप्रत्ययस्तं^१ विहाय पटं नोपसंक्रामेत्, एवं स्वरूपभेद एव यदि द्वित्वं तदा व्यादिष्वपि द्वित्वप्रत्ययः स्यात्, घटादावेव वा स्वरूपभेद इति पटादौ द्वित्वप्रत्ययो न स्यादिति । अथवा व्यवहियतेऽनेनेति व्यवहार इत्यभिधानमुच्यते, तेनैकादिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं संख्येत्युक्तं भवति । तथा च संख्याग्राहकप्रत्यक्षानुग्राहकस्तर्को दर्शितः । तथाहि यदि संख्यापदार्थो घटादिस्वरूपादधिको न स्यात्, तदा घटमानयेत्युक्ते सत्तादाविवासन्दिग्धः किमेकमनेकं वेति न सन्दिह्येत । एकमानयेत्युक्ते घटं पटं वा इति परावृत्त्य न पृच्छेत । समुच्चयासमुच्चयावेकत्वाने[क]त्वे इति चेत्, न । एकत्वस्यैवासमुच्चयत्वात् द्वित्वादि-

विषयकः, एकप्रत्ययत्वात् चाक्षुषैकप्रत्ययवत् । तस्य रूपादिगुणविषयकत्वात्, शाब्दस्य च तस्य तद्विषयकत्वात् । यद्वा द्वित्वम् एकवृत्तिवृत्तिगुणत्वव्याप्यजातिमत् अपेक्षाबुद्धिजन्यत्वात् पृथक्त्ववत् । न चाप्रयोजकत्वम् । एकत्वस्य जातित्वे द्वयमेतत् सदितिवत् द्वयमेतदेकमिति प्रत्ययापत्तेः ।

ननु संख्या न गुणः, वस्तुमात्र एवैकादिव्यवहारात् । गौणमुख्यभावस्य च दुर्निरूपत्वात्, द्वित्वादेस्त्वपेक्षाबुद्धिव्यङ्ग्यत्वमतः पदार्थान्तरमेव ।

अत्राहुः—द्वित्वाद्यपेक्षाबुद्धिजन्यं कार्यत्वे सति नियमैकप्रतिपत्तवेद्यत्वात् सुखवत् । कार्यत्वेन विशेषणान्न ज्ञानप्रागभावादिना व्यभिचारः । न चाप्रयोजकत्वम् । अपेक्षाबुद्धिविशेषाणां द्वित्वादिव्यञ्जकत्वे द्वित्वद्विपृथक्त्वादेः प्रतिनियतव्यञ्जकव्यङ्ग्यत्वानुपपत्तेः । एकावच्छेदेन समानदेशयोः समानेन्द्रियग्राह्ययोः प्रतिनियतव्यञ्जकाभावनियमात् । अवयव्यवयवसंयोगयोर्व्याप्याव्याप्यवृत्तित्वेन उत्पलत्वस्य च नीलरूपापेक्षयाऽधिकदेशवृत्तित्वेनैकावच्छेदेन वृत्त्यभावात् । बहुत्वव्यञ्जकव्यङ्ग्यत्वं चावयव्येकत्वयोरिति न मिथो व्यभिचारिव्यञ्जकव्यङ्ग्यत्वम् । अत एव नीला बलाकेत्यत्र दूरत्वेन परिमाणग्रहे रूपग्रहाद्रूपपरिमाणयोरर्द्धनिष्ठातवंशसंख्यापरिमाणयोश्च न व्यभिचारः ।

व्यादिष्वपीति । स्वरूपभेदस्य तत्रापि सत्त्वादित्यर्थः ।

अथ स्वरूपभेदविशेषो द्वित्वव्यवहारहेतुस्तत्राह — घटादावेवेति ।

संख्याया एव समुच्चयत्वात् भिन्नानामभिन्नबुद्ध्युपग्रहमात्रस्य विषयतः स्वरूपतश्च विशेषाभावे आदिव्यवहारविलोपप्रसङ्गात् ।

स्यादेतत् । त्वयापि संख्याविशेषोत्पत्तयेऽपेक्षाबुद्धेर्विशेषोऽवश्याभ्युपगन्तव्यः । अन्यथा तदविशेषे द्वित्वमेव त्रित्वमेवोत्पद्यत इति नियमो न स्यात् । न स्याच्च रूपादिषु चतुर्विंशतिरेव गुणा इति कर्मसु पञ्चैवेत्यादि नियम इति चेत्, सत्यम् । क्वचित्तात्त्विकीं 5 क्वचिद्भाक्तीं संख्यामेवोपादायेति वक्ष्यामः । सन्तु तर्हि द्वित्वादयः सामान्यविशेषाः घटत्वादिवत्, कृतं गुणान्तरकल्पनया । गुणपक्षेऽपि सामान्यद्वारैव प्रत्ययानुगमः समर्थनीयः, तद्वरं लाघवात् तदेवास्तु । ^१न अविरोधात्^२ परापरभावाभावाच्च । अन्यूनानतिरिक्तव्यक्तिवृत्तेश्च सामान्यद्वयस्थानभ्युपगमात् भेदे प्रमाणाभावात् विरुद्धधर्मा-

घटाद्यतिरिक्तस्य विशेषस्याभावात् । भावे वा स एव द्वित्वादिसंख्येत्यर्थः । 10 **भिन्नानामिति ।** भिन्नानां द्वित्वत्रित्वादीनामभिन्नबुद्ध्युपग्रहस्य समुच्चयबुद्धि-मात्रस्याविशेषात् त्रिचतुरादिविचित्रव्यवहारो न स्यादित्यर्थः । अन्यथेति । ^१नानैकत्वविषयत्वस्येत्यर्थः । न स्यादिति । संख्याया गुणत्वात् गुणादाववृत्ते-रित्यर्थः । **सामान्यद्वारैवेति ।** द्वावेतौ द्वावेतावित्यनुगतः प्रत्ययः प्रत्येकविश्रान्तै-र्द्वित्वादिभिः कर्तुंमशक्य इति द्वित्वगुणवृत्तिसामान्येन परस्परासम्बन्धात् कर्तव्यः । 15 द्वित्वादीनां सामान्यरूपत्वे तु तैः साक्षात् सम्बन्धादेव भवतीति लाघवमित्यर्थः । **अविरोधादिति ।** यदि द्वित्वादिकं जातिः स्यात्तदा द्वयमिदं द्रव्यमित्यत्रेव द्वयमिदं त्रयमित्यत्रापि विरोधो न स्यादित्यर्थः । यद्वा, द्वित्वादेर्जातिरूपत्वे इदं द्रव्यमितिवदिदं द्वे इति प्रतीतिविषयत्वं स्यात् । जातेः प्रत्येकं विश्रान्तेः । तथा चैतद्द्वयद्वित्वं नैतत् सामान्यम् एतद्घटातिरिक्तद्रव्याविषयप्रतीत्यविषयत्वात् 20 संयोगवत् ।

यद्येतद्द्वयद्वित्वमेतद्द्वयसामान्यं स्यादेतद्द्वयमात्रेन्द्रियसन्निकर्षवेद्यं स्यादिति विपक्षे बाधकमित्यर्थः । 'विरोधादि'ति पाठः सुगम एव । परापरेति । द्वित्वादिकं यदि सत्ताद्रव्यत्वभिन्नं सामान्यं स्यात् द्रव्यत्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगि स्यादिति । यावद्द्रव्यवृत्ति न स्यादित्यर्थः । अन्यूनेति । द्वित्वं यदि यावत् 25

ध्यासो हि तदिति प्रत्ययवैलक्षण्यं प्रमाणमिति चेत्, न । धर्मविरोधमन्तरेण तस्यैवानु-
पपत्तेः । अन्यथा बुद्धिव्यपदेशपौनरुक्त्योच्छेदप्रसङ्गादिति । अथवा एकादीत्यनेन
गणितमुपलक्ष्यते । गुणत्वे सतीति चाधिकारालम्ब्यते । तेन गणितव्यवहारहेतुर्गुणः
संख्येति लक्षणमुक्तं भवति । लक्षणार्थश्च पूर्ववदिति । अन्यथैकव्यवहारहेतुरिति
5 लक्षणे द्वित्वाद्यव्याप्तिः, द्वित्वव्यवहारे हेतुरित्युक्ते च तित्वाद्यव्याप्तिः, एकादिसमस्तव्यवहार-
हेतुरिति विवक्षितेऽसिद्धिः स्यादिति । एवं प्रमाणतर्कलक्षणैर्व्यवस्थापितायाः संख्यायाः
गुणान्तरेभ्योः विशेषं निरूपयति—**सा पुनरिति** । रूपादयो हि गुणा एकद्रव्या एव ।
संयोगादयस्त्वनेकद्रव्या एव । संख्या पुनरेकद्रव्या चानेकद्रव्या च । एकं द्रव्यमाश्रय-
तया सम्बन्धि यस्याः सा एकद्रव्या, अनेकं भिन्नं द्रव्यमाश्रयतया सम्बन्धि यस्याः
10 सानेकद्रव्या । तल्लैकद्रव्याया नित्यत्वाद्यतिदेशेन दर्शयति—**तत्रेति** । तत्र तयोर्मध्ये ।

सद्वृत्ति सामान्यं स्यात् सत्ताभिन्नं न स्यादिति । सत्तया सहान्यूनानतिरिक्तव्यक्तिकं
स्यात् । तादृशं च सामान्यं घटत्वकलशत्ववन्नेष्यत इत्यर्थः । **प्रत्ययेति** । तादृश-
सामान्यद्वयानभ्युपगमे मानाभावो मूलम् । प्रकृते च सत्प्रत्ययविलक्षणा द्वावित्यादि-
धीरेव मानमित्यर्थः । **धर्मविरोधमिति** । सत्ताद्वित्वयोर्घटत्वकलशत्व-
15 वदन्यूनानतिरिक्तव्यक्तिवृत्तितया विरोधाभावे भेदाभावात् प्रत्ययवैलक्षण्यमेव न
स्यादित्यर्थः । **अन्यथेति** । घटकलशबुद्ध्योरभिन्नविषयत्वं घटकलशशब्दयोश्च
पर्यायता न स्यादित्यर्थः । एतावता सतर्कं प्रत्यक्षमेव द्वित्वादेः सामान्यादिवैलक्षण्ये
गुणत्वे च मानमुक्तम् । **गणितेति** । यद्यपि गणितत्वं न संख्यात्वं जातिस्तदसिद्धेः,
एकादित्वं चाननुगतं गणितशब्दवाच्यत्वं चातिप्रसक्तम्, तथाप्यनुगतप्रतीतेरनुगते-
20 नैकत्वादिनोपपादयितुमशक्यत्वादनुगतं संख्यात्वम् । तच्च बाधकाभावाज्जातिः ।
न चैवं 'गुणत्वे सतीति' व्यर्थम् । त्रयोविंशतिगुणाविषयकगुणविषयकशाब्दानुगतैक-
त्वादिप्रत्ययादेव संख्यात्वसिद्धेः । न च जातिरूपत्वे रूपत्वाद्यवान्तरसामान्यसम्बन्धा-
द्रूपादिसंज्ञा भवतीत्यनेन प्रागुक्तेन पौनरुक्त्यम् । तत्र संज्ञाप्रवृत्तिनिमित्तमात्रकथनात् ।
अत्र त्वितरभेदकत्वकथनात् । लक्षणाबीजमनुपपत्तिमाह—**अन्यथेति** । प्रत्येकसमुदाय-
विकल्पप्रासादित्यर्थः । पृथक्त्वस्यैकानेकद्रव्यवृत्तित्वात्तस्य व्यावर्त्यत्वं न सम्भ-
25 वतीत्यत आह—**संयोगादय इति** । पृथक्त्वान्यैकवृत्तिवृत्त्यनेकवृत्तिगुणत्वव्याप्य-

सलिलमादिर्यस्य स सलिलादिः, स चासौ परमाणुश्चेति सलिलादिपरमाणुः, तस्य रूपं तदेवादिर्येषां द्व्यणुकादिरूपाणां तानि तथा, तेषामिव नित्यत्वम् अनित्यत्वं निष्पत्तिश्चैक-
द्रव्यायाः । एतदुक्तं भवति, यथा सलिलपरमाणौ रूपं नित्यं तथा तस्यैकत्वमपि ।
यथा द्व्यणुकादौ रूपं कारणगुणप्रक्रमेणोत्पद्यते तथैकत्वमपि । यथा द्व्यणुकादावाश्रयस्य
विनाशात्तद्रूपं विनश्यति तथैकत्वमपीति । अनेकद्रव्यामाह—**अनेके**ति । 5

द्वित्वमादिर्यस्याः सा द्वित्वादिका । परार्द्धमन्तो यस्याः सा परार्द्धान्ता । परार्द्धात् परतः
संख्याव्यवहारो नास्तीत्यागमदर्शनादवगन्तव्यम् । तस्याः संक्षेपेणोत्पत्तिविनाशप्रकार-
माह—**तस्याः खल्विति** । खलु शब्दोऽवधारणे, निष्पत्तिरेव न त्वमिव्यक्तिमात्रम् ।
एकत्वे चैकत्वानि च एकत्वानि तेभ्यः । अनेनासमवायि कारणमुक्तम् । ‘अनेक-
द्रव्ये’त्यनेन प्रागेव समवायिकारणस्य दर्शितत्वात् । न एकमनेकं तदेव विषयो 10

जातिमत्त्वं लक्षणमित्यर्थः । सलिलपरमाणुरूपादीनां नित्यत्वात्तदतिदेशेना-
नित्यत्वानित्यत्वनिष्पत्ति विरुद्धे इत्यन्यथा व्याचष्टे—**सलिलमादिरिति** ।
द्वित्वमादिरिति । नन्वादिशब्दः प्राथम्यवाची प्राथम्यश्च द्व्यणुकादिवन्नोत्पत्ति-
निरूप्यम् । न हि त्रित्वापेक्षया द्वित्वस्य प्रथममुत्पत्तिनियमः । नापि भूवादीतिवत्-
पाठनिरूप्यं तेन रूपेण क्वचिदप्यपाठात् । एवमन्तत्वमपि नोत्पत्तिपाठाभ्यां निरूप्यम् ।

अत्राहुः । आदिशब्दोऽत्र प्रकारवाची । प्रकारश्चैकत्वान्यसंख्यात्वम् ।
अन्तत्वं च परार्धस्य स्वव्यापकसंख्याशून्यत्वम् । 15

सम्प्रदायविदस्तु आदिशब्दोऽत्र प्राथम्यवाची, प्राथम्यश्च द्वित्वस्य समाना-
धिकरणानेकवृत्तिसंख्याव्याप्यत्वम्, अन्तत्वं च परार्द्धस्य समानाधिकरणयावत्-
संख्याव्यापकत्वमित्याहुः ।

निष्पत्तिरेवेत्यवधारणं येऽपेक्षाबुद्धिव्यङ्ग्यत्वं द्वित्वादेराहुः । तन्मतनिरासाय—
एकत्वे चेति । एकत्वपदात् सामान्यतः सकलैकत्वोपस्थितौ योग्यतया
द्वित्वं प्रत्येकत्वे ¹त्रित्वादीनि प्रत्येकत्वानि योज्यानि । 20

- यस्या बुद्धेः सानेकविषया बुद्धिः, तत् सहितेभ्य इति निमित्तकारणमुक्तम् । कथमेतत् ?
 अथ एकत्ववद्द्वित्वादिकमपि कारणगुणेभ्य एव जातमपेक्षाबुद्ध्या व्यज्यत इति किं
 न स्यात् ? न स्यात् । द्व्यणुकादौ हि कारणगुणप्रक्रमेण द्वित्वादिकमुत्पद्यमानमेकत्व-
 मिवैकद्रव्यं प्रसज्येत त्रित्वादिकं ¹तु नोत्पद्यते कारणाभावात् । द्रव्यान्तरापेक्षया
 5 परार्द्धपर्यन्तं कारणस्य एकत्वादीनि सन्तीति कार्ये परार्द्धपर्यन्तमुत्पद्यमानम-
 विरुद्धमिति चेत्, न । द्रव्यान्तराणामकारणत्वात् । तथा च कारणगुणपूर्वकत्वा-
 नुपपत्तिः, कारणाकारणसंख्याभ्यः कार्य्याकार्य्यसंख्याः स्युः संयोगवदिति चेत्,
 न । तद्वदेव तर्हि तासां न कारणमाश्रयः स्यात् । तथा च कारणपरमाणुभ्यां द्व्यणुकस्य
 त्रित्वादिव्यवहारो नोपपद्येत । किञ्च तैरेकत्वैरेकत्वं तैरेव द्वित्वादिकमिति महद्वैषम्यं,
 10 कारणाविशेषे कार्य्यवैचित्र्यानुपपत्तेः । कार्य्यमपेक्ष्यैकत्वं स्वाश्रयमपेक्ष्य च द्वित्वादिक-
 मिति चेत्, न ; कार्य्यापेक्षयापि द्वित्वाद्यभ्युपगमात् नित्यद्रव्येषु च द्वित्वादिकं न नित्यं
 नित्यमेकमनेकव्यक्तिवृत्ति सामान्यमिति सामान्यलक्षणापत्तौ गुणत्वव्याघातात् ; नानित्यं
 कार्य्यत्वे सति सततोत्पत्तिप्रसङ्गोऽपेक्षणीयान्तराभावात् अविनाशप्रसङ्गश्च । कारण-

अनेकविषयेति । नानैकत्वगोचरेत्यर्थः । कथमिति । एतदपेक्षाबुद्धे-

- 15 द्वित्वादिनिमित्तकारणत्वं कुत इत्यर्थः । तदेव स्फुटयति—अथेति । कारण-
 द्वित्वादिभ्यः कार्य्यद्वित्वादिकमुत्पद्यते, यथैकत्वमित्यर्थः ।

एकद्रव्यमिति । एकमात्रद्रव्यसमवेतम् । एकत्वे तथा दर्शनादित्यर्थः ।

त्रित्वादिकं ¹चेति । द्विमात्रावयवारब्धे कारणत्रित्वादेरभावादित्यर्थः ।

तद्वदेवेति । यथा कारणाकारणवृत्तिसंयोगेनारब्धः संयोगः कार्य्याकार्य्य-

- 20 वृत्तिर्न तु कारणवृत्तिस्तथा त्रित्वादिकमपीति द्व्यणुकतत्कारणपरमाणवस्त्रय इति
 व्यवहारो न स्यादित्यर्थः । कारणमात्रवृत्त्येकत्वस्य द्वित्वाद्यारम्भकत्वे दूषणान्तरमाह-
 किञ्चेति । एकत्वे विशेषान्तराभावादित्यर्थः । ननु यावति द्वित्वप्रागभावस्तावति
 द्वित्वं यावति त्रित्वप्रागभावस्तावति त्रित्वमिति प्रागभावभेदात् कार्य्यभेदः स्यात् ।
 न च प्रागभावेतरसकलकारणाभेदे प्रागभावभेदोऽप्यावश्यकः । अपेक्षाबुद्ध्युत्-
 पाद्यत्वेऽपि द्वित्वादेरस्य दोषस्य तुल्यत्वात् । न चैकत्र कदाचित् द्वित्वं कदाचित्
 25 त्रित्वमिति न स्यात्, किन्त्वेकदैव द्वित्वत्रित्वाद्युत्पत्तिः स्यात्, इष्टापादनात् ।
 तदपेक्षाबुद्धिक्रमेण तत्तदभिव्यक्तेः क्रमात् । एतेन नित्यद्रव्येषु द्वित्वादेः

विनाशविरोधि गुणोत्पादयोरसम्भवात् । द्वित्वद्विपृथक्त्वादेश्च समानदेशत्वे समानेन्द्रियग्राह्यत्वे च सति व्यञ्जकनियमानुपपत्तिरिति । तस्मादपेक्षाबुद्धिरेव द्वित्वादेरुत्पादिका नियामिका च, तद्विनाशश्च तद्विनाशक इति संक्षेपः ।

^२तदेवं द्वित्वबुद्धिमात्रे न्यायप्राप्तां शिष्यजिज्ञासामनूद्य विशदयति—**कथमिति ?**
यदा यस्मिन् ^३काले बोद्धुश्चेतनस्य बुद्धिरुत्पद्यत इत्यग्रे भविष्यति । ‘चक्षुषा’ इत्युपलक्षणं, 5
त्वचा वा लिङ्गेन वेत्यपि द्रष्टव्यम् । ‘समानासमानजातीययोरित्यनियमं दर्शयति—
सन्निकर्षे सतीति । सम्बन्धे सतीत्यर्थः । तत्संयुक्तमिन्द्रियसंयुक्तं यद् द्रव्यं तत्समवेतौ
यावेकत्वगुणौ तयोः समवेतं यद्वेकत्वसामान्यं तत् ज्ञानोत्पत्तौ सत्यामेकत्वसामान्यात् तत्-
सम्बन्धाच्च समवायलक्षणात् तज्ज्ञानाच्च पूर्वोत्पन्नादेकत्वगुणयोर्विषयभूतयोरत एवानेक-
विषयिण्येका बुद्धिरुत्पद्यते उत्पन्ना भवति । यदोत्पन्ना भवति तदा तामपेक्ष्यैकत्वाभ्यां 10

सततोत्पत्तिप्रसङ्गोऽपास्त इति दूषणान्तरमाह—**द्वित्वद्विपृथक्त्वादेश्चेति** ।
द्वित्वादेः प्रत्येकैकत्वबुद्धिव्यङ्ग्यत्वं द्विपृथक्त्वादेश्च प्रत्येकैकपृथक्त्वबुद्धिव्यङ्ग्यत्व-
मिति नियतव्यञ्जकव्यङ्ग्यत्वं न स्यादित्यर्थः । यथा चात्र न व्यभिचारस्तथोप-
पादितमधस्तात् । नन्वपेक्षाबुद्धिजन्यत्वेऽपि द्वित्वादीनां द्वित्वद्विपृथक्त्वयोः
प्रतिनियतव्यञ्जकत्वानुपपत्तिस्तुल्या । अथावधिज्ञानमधिकमपेक्ष्य द्वित्वव्यञ्जकैकबुद्धि- 15
व्यङ्ग्यत्वं द्विपृथक्त्वादेरिति न परस्पराव्यञ्जकव्यङ्ग्यत्वमित्युच्यते, तर्हि
द्वित्वादीनामपेक्षाबुद्धिव्यङ्ग्यत्वेऽपि तुल्यम् ।

अत्राहुःद्वित्व । द्विपृथक्त्वादिकं यदि कारणगुणजन्यं स्यादेकत्ववदपेक्षा-
बुद्धिव्यङ्ग्यं न स्यादित्यापादने तात्पर्यम् ।

तद्विनाशश्चेति । ईश्वरापेक्षाबुद्धेर्नित्यत्वेऽपि तज्जन्यद्वित्वादीनां विनाशो- 20
ऽप्यपेक्षाबुद्धिनाशादेव, यदुपाधिसमवधानात्तद्बुद्धेरपेक्षाबुद्धित्वं तन्नाशादेव तन्नाशात् ।
अत्र च द्वित्वाद्यपेक्षाबुद्धयोर्नियतपौर्वापर्यादेव ज्ञानेच्छयोरिव कार्यकारणभावग्रहः ।
द्वित्वज्ञानसमकालमेव द्वित्वगुणनाशेन तद्ग्राहकस्य प्रत्यक्षस्याभावात् । **बुद्धिमात्र**
इति । विशिष्टबुद्धिमात्र इत्यर्थः । **शिष्येति** । विषय^४प्रदर्शनार्थं शिष्यजिज्ञासानु-

- स्वाश्रययोर्द्वित्वमारभ्यते द्वित्वारम्भणाय व्याप्रियंते, द्वित्वारम्भानुगुणापेक्षाबुद्धिः सहकारिणी लभ्यते इति । 'यदा तदे'त्येककालतानिर्देशोपपत्तिः, अपेक्षाबुद्ध्युत्पादद्वित्वोत्पद्यमान-
तयोरेककालत्वादिति । अत्र च द्रव्यज्ञानात् पूर्वं गुणज्ञानं गुणज्ञानाच्च पूर्वं सामान्यज्ञान-
मिति विशेषणत्वादवसेयम्, व्यवच्छेदकस्य तथाभावात् स्वज्ञानेन च व्यवच्छेदकत्वात्,
5 अननुसंहितविशेषणस्य विशिष्टप्रत्ययानुपपत्तेः । तथा च कार्यमेव कारणे प्रमाणमिति
द्वित्वस्यापेक्षाबुद्धिसत्त्वासत्त्वाधीनं सत्त्वासत्त्वमिति द्वे द्रव्ये इति द्रव्यज्ञानस्य संकटप्रविष्टतया
तदन्तर्भाव्य विनाशं व्युत्पादयति—**ततः पुनरिति** । तत उत्पन्ने द्वित्वे सति
तस्मिन्नेव वर्तमानं यत् द्वित्वसामान्यं तत्र ज्ञानमुत्पद्यते । 'पुनरिति' पूर्वोक्तसम्बन्धानु-
कर्षणार्थं, 'तस्मादि'त्यानन्तर्यार्थं द्वित्वसामान्यज्ञानादपेक्षाबुद्धेर्विनाशश्चा विनाशकारण-
10 सान्निध्यम् । यद्यपि सामान्यज्ञानमेवापेक्षाबुद्धेर्विनाशकारणं तदुत्पत्तिरेव च सान्निध्यं,
तथापि तस्य हेतुत्वमाविष्कर्तुं पञ्चमीनिर्देशः । द्वित्वसामान्यतज्ज्ञानात् तत्-
सम्बन्धाच्च द्वित्वगुणबुद्धेरुत्पद्यमानता उत्पत्तिकारणसान्निध्यं पूर्ववत् पञ्चम्युपपत्तिः ।
यदेवापेक्षाबुद्धेर्विनाशकं तदेव गुणबुद्धेरुत्पादकमिति विनश्यत्तोत्पद्यमानतयोरेकः काल
इत्युपपद्यते । तत इदानीं तदनन्तरं तस्मिन् काले अपेक्षाबुद्धेर्विनाशाद् द्वित्वगुणस्य विनश्यत्ता

- 15 वादः कृत इत्यर्थः । 'द्वित्वारम्भायेति । एकत्वाभ्यां सहकारिसम्पन्नाभ्यां भूयत
इत्यर्थः । सहकारित्वं तु तामपेक्षेत्यभिधानादपेक्षाबुद्धेरेव लभ्यत इत्याह—
द्वित्वारम्भेति । ननु तदेत्यस्यापेक्षणक्रियान्वयात्तत्कालीनतदपेक्षाज्ञानानन्तरं
कालान्तरे द्वित्वमारभ्यत इत्यन्वय उपपद्यत एव । मैवम् । प्रधानक्रियान्वयस्याभ्यर्हि-
तत्वात्तदेत्यारम्भक्रियान्वयमनुरुध्य व्याख्यानात् । **द्रव्यज्ञानादिति** । द्वे द्रव्ये
इति ज्ञानात् पूर्वमित्यर्थः । ननु विशिष्टज्ञानं विशेषणज्ञानजन्यं द्वित्वसामान्य-
20 निर्विकल्पकं च द्वित्वगुणविषयमिति तत एव विशेषणज्ञानात् द्वे द्रव्ये इति
द्वित्वविशिष्टद्रव्यज्ञानं स्यात् । तदानीं द्वित्वगुणस्य विशेषणस्य विद्यमानत्वात् ।

- अत्राहुः—यद्विशेषणविशिष्टस्य यस्य यत्र विशिष्टज्ञाने विशेषणत्वं तद्विशेषण-
विशिष्टस्यैव तस्य विशेषणस्य ज्ञानं तत्र विशिष्टज्ञाने कारणं, तथाच—द्वित्वत्वविशिष्टस्य
25 द्वित्वगुणस्य विशेषणत्वमिति निर्विकल्पकानन्तरं द्वे द्रव्ये इति विशिष्टज्ञानात् पूर्वं द्वित्व-
त्वविशिष्टगुणधीर्वाच्या, अतो यदा द्वित्वगुणज्ञानं तदैव निर्विकल्पकादपेक्षाबुद्धिनाशस्ततो
द्वित्वविशिष्टद्रव्यज्ञानसमकालं द्वित्वनाश आवश्यक इति भावः । ननु तेनानुविधीय-
मानत्वं तदन्वयव्यतिरेकानुविधायकत्वं तच्चापेक्षाबुद्धिव्यङ्ग्यद्वित्वादिनाऽसिद्ध-

द्वित्वगुणबुद्धितः सामान्यबुद्धेरपि विनश्यत्ता अपेक्षाबुद्धिविनाशगुणबुद्धयोर्द्वित्वगुणद्वित्व-
 सामान्यबुद्धिविनाशकतया तयोर्योगपक्षे तयोर्विनश्यत्ता यौगपद्यमित्यर्थः । द्वित्वगुणतज्-
 ज्ञानतत्सम्बन्धेभ्यो द्वे द्रव्ये इति द्रव्यज्ञानस्योत्पद्यमानता गुणज्ञानमेव हि चरमं द्रव्य-
 ज्ञानस्योत्पादकं विशेषणतत्सम्बन्धयोः पूर्वसिद्धत्वात् अपेक्षणीयान्तराभावाच्च, तच्च
 तदैवेति भवत्येकः कालः । तदनन्तरं द्वे द्रव्ये इति ज्ञानस्योत्पादः पूर्वनिर्दिष्टेभ्यो द्वित्वगुण- 5
 तज्ज्ञानतत्सम्बन्धेभ्यो द्वित्वस्य विनाशः । पूर्वनिर्दिष्टादपेक्षाबुद्धेर्विनाशात् पूर्वनिर्दिष्ट-
 द्वित्वबुद्धितः सामान्यबुद्धिविनाशः द्रव्यबुद्ध्युत्पत्तिरेव संस्कारस्योत्पादिका गुणबुद्धे-
 र्विनाशिकेति तयोस्तत्पद्यमानता विनश्यत्तैकः कालः । तदनन्तरं द्रव्यज्ञानाद् गुणबुद्धे-
 र्विनाशः संस्कारस्योत्पाद इत्यपि द्रष्टव्यम् । क्षणान्तरे संस्काराद् द्रव्यबुद्धेरपि विनाश इति
 विशेषः । एतेन त्वित्वाद्युत्पत्तिर्व्याख्याता । एतेन प्रकारेण उत्पत्तिरित्युपलक्षणं, विनाशोऽपि 10
 व्याख्यातः । तमेव प्रकारमाह—**एकत्वेभ्य** इति । तदयं प्रक्रियासंक्षेपः । इन्द्रिय-
 सन्निकर्षस्तस्मादेकत्वसामान्यबुद्धिस्ततोऽपेक्षाबुद्धिस्ततो द्वित्वं तस्मात् द्वित्वसामान्यज्ञानं
 तस्मात् द्वित्वगुणज्ञानं ततो द्रव्यज्ञानं ततः संस्कार इत्युत्पादक्रमः । विनाशक्रमस्तु अपेक्षा-
 बुद्धित एकत्वसामान्यज्ञानस्य द्वित्वोत्पत्तिसमकालं विनाशः, अपेक्षाबुद्धेर्द्वित्वसामान्यज्ञानात्
 द्वित्वगुणबुद्धिसमकालं द्वित्वसामान्यज्ञानस्य द्वित्वगुणज्ञानात् द्वित्वस्यापेक्षाबुद्धिविनाशात् 15
 द्रव्यबुद्धिसमकालं गुणबुद्धेर्द्रव्यबुद्धितः संस्कारोत्पत्तिसमकालं द्रव्यबुद्धेस्तदनन्तरं संस्कारा-
 दिति । प्रमाणन्तु संस्कारे द्वित्वविशिष्टद्रव्यस्मरणं द्रव्यज्ञानेऽनुव्यवसायः । गुणज्ञाने द्रव्यबुद्धिः
 सामान्यज्ञाने गुणबुद्धिः द्वित्वसामान्यज्ञानगुणद्रव्यबुद्धयो द्वित्वे अपेक्षाबुद्धौ च तत्-
 कार्यं द्वित्वं सामान्यज्ञानेऽपेक्षाबुद्धिः इन्द्रियसन्निकर्षे सामान्यज्ञानमिति । अपेक्षाबुद्धिस्तु
 द्वित्वस्योत्पादिका व्यञ्जकत्वानुपपत्तौ तेनानुविधीयमानत्वात् शब्दं प्रति संयोगविभाग- 20
 वदित्यनुसन्धेयम् । द्वित्वं बुद्धिजं प्रतिनियतपुरुषवेद्यत्वात् सुखवदिति तु जागराद्यज्ञान-

मित्यत उक्तं—**व्यञ्जकत्वानुपपत्ताविति । कन्दलीकारमतमास्कन्दति—द्वित्वं**
बुद्धिजमिति । ननु जागराद्यज्ञानं यदि विशिष्टज्ञानं विवक्षितं तदा तस्य
 निर्विकल्पकजन्यतया व्यभिचारः । प्रयत्नोऽपि कृतिरूपश्चिकीर्षाद्वारा बुद्धिजन्य एव 25
 जागराद्यनिर्विकल्पके जीवनयोनियत्ने च हेतुरेव नास्ति तयोरतीन्द्रियत्वात् । न च
 सुखप्रागभावादिना व्यभिचारः । गुणत्वेन भावत्वेन वा हेतुविशेषणात् । न चेश्वर-
 बुद्धिजत्वेन सिद्धसाधनम् । जन्यबुद्धिजत्वस्य साध्यत्वात् । नाप्यतीन्द्रियद्वित्वे
 भागासिद्धिः । प्रत्यक्षसिद्धस्यैव पक्षत्वात् । तदुत्तरमतीन्द्रियद्वित्वे हेत्वन्तरेण

- प्रयत्नाभ्यामनैकान्तिकं परं प्रत्यसिद्धं चेत्यनादेयम् । बुद्धेर्बुद्ध्यन्तरविनाश्यत्वं संस्कार-
विनाश्यत्वे च किं प्रमाणम् आश्रयविनाशानुपपत्तावाशुतरविनाशित्वम् आशुतरविनाशित्वे च
परिशेषः । तथाहि बुद्धिस्तावदाशुतरविनाशिनीति विद्युत्सम्पातादिषु प्रत्यक्षसिद्धं प्रत्यर्थ-
नियतत्वेन च कर्मसन्तानादौ तावदाशुतरोत्पादिनीत्यूहनीयम् । प्रतिक्षणं निमेषोन्मेष-
5 सन्ततौ स्थिरविषयेष्वपि लक्षणीयम् । तथा च स्थिरविषया अपि बुद्ध्यः सन्तानवर्तिन्यो
व्यवधाननिवर्त्तनीयत्वात् प्रदीपप्रभावत् । अन्यथोन्मील्य निमिलितनयनानामपि रूप-
साक्षात्कारप्रसङ्गः । न चाहेतुको विनाश इति स्मर्त्तव्यं, तस्मात् पूर्वपूर्वबुद्धीरुत्तरोत्तराः
प्रतिघ्नन्ति । तदभावे संस्कारः क्वचिदुभयमपि, एवं दित्वादिकमपि यद्याशुतरविनाशि

- बुद्धिजत्वसाधनात् । नाप्यसिद्धिः । न हि वेद्यत्वं ज्ञायमानत्वमात्रं हेतुर्येनानुमानादिना
10 बहुपुरुषवेद्यत्वात् द्वित्वे न स वर्त्तत, किन्तु साक्षात् क्रियमाणत्वम् ।

- अत्राहुः—यद्यव्यवहितविशिष्टबुद्धिजत्वं साध्यते तदा जागराद्यविशिष्टज्ञान-
कृतिभ्यामनैकान्तिकम् । अथ बुद्धिजत्वमात्रं साध्यं तदा हेतोरसिद्धिः । कारणगुणात्
पूर्वोत्पन्नमेव द्वित्वं यस्य यदापेक्षाबुद्धिस्तदा तेन प्रतीयत इति परस्याभ्युपगमात् ।
एकमात्रपुरुषवेद्यरूपादानैकान्तिकं च । न च प्रतिनियतवेद्यजातीयत्वं हेतुः ।
15 तद्धि यदि व्यक्तेर्विशेषणं तदा जागराद्यनिर्विकल्पकजीवनयोनियत्ताभ्यां व्यभिचारः,
जातिविशेषणत्वे चासिद्धिः । परेण द्वित्वादेरनेकपुरुषवेद्यत्वाभ्युपगमात् ।
सन्तानवर्तिन्य इति । क्षणचतुष्टयाव्यापिका इत्यर्थः । व्यवधानेति । ननु
व्यवहारनिवर्त्तनीयत्वं यदि व्यवधानध्वंसनीयत्वं तर्ह्यसिद्धिः, इन्द्रियव्यवधानेन
प्रतिबन्धात् ज्ञानान्तरस्यानुत्पत्तेश्च ।

- 20 अत्राहुः । ज्ञानान्तरस्य ज्ञानानिवर्त्यत्वे स्थिरविषयेन्द्रियसंनिकर्षे धारा-
वाहिकज्ञानसन्तानोपलम्भप्रसङ्गः । न च तत्र ज्ञानान्तरं नोत्पद्यते पूर्वज्ञानेन प्रति-
बन्धादिति वाच्यम् । विशिष्टज्ञानानुत्पत्त्यापत्तेः । तथाच समानाधिकरणविशेषगुणा-
नाश्यत्वे बुद्धीनां युगपत् स्थिरविषया नानाबुद्ध्योऽनुव्यवसीयेरन्निति योग्यानुपलम्भे
तात्पर्यम् । क्वचिदुभयमिति । निर्विकल्पकं केवलज्ञाननाश्यं तस्य संस्कारा-
25 जनकत्वात् सुषुप्तिप्राक्कालीनं च ज्ञानं संस्कारनाश्यमेव तस्य ज्ञानाजनकत्वात् ।

न स्यात्, कालान्तरेऽपेक्षाबुद्धिमन्तरेण गुणान्तरवदुपलभ्येत । न चाभिव्यक्त्यर्थे तदपेक्षा,
तस्याः कारणत्वादभिव्यञ्जकत्वे प्रागपि कारणत्वं न सिद्धयेत् । साधितं चैतत् । तस्माद्यदा
यदापेक्षाबुद्धिस्तदा तदोत्पादिकेति प्रत्युत्पन्नस्यैवोपलब्धेः पूर्वोत्पन्नावस्थानयोग्यानुपलम्भ-
बाधितमित्याशुतरविनाश्येव द्वित्वादिकम् । तत्र च सत्येवाश्रयेऽसति च विरोधिनि
गुणान्तरे च निवर्त्तमानं निमित्तनिवृत्तेरेव निवर्त्तत इत्यवधार्यते । तथा च प्रयोगः— 5
द्वित्वं निमित्तविनाशविनाश्यम् आश्रयनाशविरोधिगुणान्तरप्रादुर्भावाभावे गुणस्य सतो
विनाशित्वात्, चरमज्ञानवत् । व्यतिरेकेण वा द्व्यणुकादिद्रव्यमुदाहर्त्तव्यमिति ।

अन्यत्र तूभयनाश्यं प्रत्येकं सामर्थ्यकल्पनादित्यर्थः । अभिव्यञ्जकत्वे प्रागपीति ।
यद्यप्यपेक्षाबुद्धेर्द्वित्वोत्पादकत्वे व्यञ्जकत्वे च बाधकाभावात् व्यञ्जकाभावादेवोत्तरकाल-
मग्रहः स्यात्, तथाप्यपेक्षाबुद्धिसत्त्वे द्वित्वान्तरोत्पत्त्यावश्यकत्वे¹ तेनैव द्वित्व- 10
व्यवहारोपपत्तौ पूर्वोत्पन्नद्वित्वसत्त्वं द्वित्वान्तरसत्त्वं चानुपलब्धिबाधितमिति द्वित्वनाश
आवश्यक इति भावः ।

द्वित्वमिति । यद्यपि कार्यद्रव्यवृत्तिद्वित्वस्याश्रयनाशान्नाशः नित्यद्रव्यवृत्ति-
द्वित्वस्य च समानाश्रयपुरुषान्तरापेक्षाबुद्धिजद्वित्वान्तराद्विरोधिगुणान्नाशः सम्भव-
त्येव, तथापि विद्यमानाश्रयद्वित्वं पक्षः । नित्यद्रव्ये च यदि युगपदुत्पन्नानेक- 15
द्वित्वानां मिथो नाशकत्वं तदा तत्र द्वे द्रव्ये इति ज्ञानानुत्पत्तिप्रसङ्गः । उत्तरद्वित्वेन
पूर्वद्वित्वनाशाभ्युपगमेऽव्यवहितोत्तरक्षणेत्पन्नद्वित्वानन्तरमेव पूर्वद्वित्वनाशात् स
एव दोषः । न चान्यापेक्षाबुद्धिजद्वित्वात्तद्विशिष्टद्रव्यधीः स्यात् । तस्य पुरुषान्तरा-
प्रत्यक्षत्वात् । अन्यथा नानापुरुषापेक्षाधीयुगपज्जनितानेकद्वित्वाध्यक्षतापत्तेः ।

न च यदपेक्षाबुद्धिजं यद् द्वित्वं तदपेक्षाबुद्धिजद्वित्वेनैव तन्नाशः । चरमज्ञानोत्- 20
पन्ननित्यवृत्तिद्वित्वस्यानाशप्रसङ्गात् । एवं व्याप्तिसिद्धौ द्वित्वस्य द्वित्वनाश्यत्वानु-
मानात् । न च द्व्यणुकनाशेन व्यभिचारः । गुणस्य सत इति विशेषणेनैव तन्नि-
रासात् । नाप्यसमवायिकारणनाशनाश्यगुणेन व्यभिचारः । आश्रयपदेन निमित्त-
कारणान्य-कारणस्य विवक्षितत्वात् । असमवायिकारणनाश्यत्वेन हेतुविशेषणाद्वा ।
न च निमित्तकारणादृष्टनाशेनार्थान्तरम् । अपेक्षाबुद्धिनाशस्य योग्यानुपलम्भनिश्चित- 25
त्वात् । अदृष्टनाशकल्पनायां च गौरवात् । न च ईश्वरापेक्षाबुद्धिजे द्वित्वे तदसम्भवः ।
यदुपाधिविशिष्टाया अपेक्षाबुद्धित्वं तन्नाशे तस्यापि नाशात् । चरमेति । न च

कथं पुनर्द्वित्वविनाशकाले तद्विशिष्टद्रव्यज्ञानं को वास्य विषयः ? न हि धर्मधर्मिभ्यामपरः कश्चित् विशिष्टो नाम उच्यते विशेषणं हि विशिष्टज्ञानकारणं न तु विषयः । तथा च विशिष्टज्ञानोत्पत्तिकाले असतोऽपि पूर्वभाविनस्तत्त्वमविरुद्धम् । तत् किं विशिष्टज्ञानोत्पादकत्वमात्रं विशेषणत्वम् इन्द्रियादेरपि तथाभावप्रसङ्गात् । शायमानस्य सत इत्यपि नास्ति । शब्दादेरपि तथाभावप्रसङ्गात् । व्यवच्छेदकस्य सत इति चेन्न , उपलक्षणस्यापि विशेषणतापत्तेः । उपरज्जकस्य सत इति तु स्यात् , तदेव त्वविवेचितं न श्रद्धा-महि । तदात्मीभाव इति चेत् , नासम्भवात् । न हि धर्मधर्मिणोस्तादात्म्यं, तथा सति धर्मधर्मिभावानुपपत्तेः । न हि घटः स्वात्मना झटिति प्रतीतिपथमवतरति विशिष्टज्ञानस्य भ्रान्तत्वप्रसङ्गाच्च । भिन्नयोरभेदावगाहित्वात् भेदाभेदपक्षोऽस्त्विति चेत् , न । विरोधाय दत्ते जलाञ्जलौ कः पक्षस्तर्हि न स्यात् । नियमो न स्यादिति चेत् ,

चरमज्ञानं पूर्वबुद्धिनाश्वयम् उपान्त्यनाश्वयान्त्यशब्दवदिति वाच्यं—कार्यज्ञानस्य कारणज्ञानानाश्वयत्वात् । अन्यथा निर्विकल्पकेन विशिष्टधीनाशे तदप्रत्यक्षतापत्तेः । कथं पुनरिति । यद्यपि विशिष्टज्ञानकाले द्वित्वनाशेऽप्यव्यवहितप्राक्कालवृत्तितया द्वित्वस्य साक्षात्कारविषयतायां च न विरोधः, तथापि प्रत्यक्षं स्वसमानकालीनमेव विशेषणं विषयीकरोतीति नियम इत्यर्थः । न हीति । विशेषणं च द्वित्वं नास्त्येवेत्यर्थः । विशेषणमिति । न च स्वसमयवर्तित्वेन विशेषणस्य विशिष्टाध्यक्ष-कारणत्वम् । गौरवादित्यर्थः । एतच्चोपलक्षणम् । विशेष्यस्यापि न स्वसमयवर्तितया विशिष्टप्रत्यक्षकारणत्वम् । अत एव कारणीभूतकत्वनिर्विकल्पकसमयोत्पन्नकारणेण विशेष्यस्य ककारस्य नाशात् कत्वविशिष्टज्ञानक्षणे विशेष्यस्यासत्त्वेऽपि तत्पूर्वक्षणे विशेष्यस्य सत्त्वात् ककारविनाशकालेऽपि कत्वविशिष्टप्रत्यक्षम् । न त्विति । वर्तमानस्यैव प्रत्यक्षज्ञानविषयत्वादित्यर्थः । व्यवच्छेदकस्येति । विशेष्यनिष्ठातद्व्यावृत्तिबोधकस्येत्यर्थः । उपलक्षणस्यापीति । जटाभिस्तापस इत्यादौ जटादेरुपलक्षणस्यापि तथात्वादित्यर्थः । तदेव त्विति । विशेषणभिन्नोपलक्षणस्यानवगमादित्यर्थः । भेदाभेद इति । तथाच भेदमादाय विशेष्यमभेदमादाय विशेषणत्वमित्यर्थः । विरोधायेति । विरुद्धयोः खल्वभेदं विना एकत्रावृत्तेरज्ञानाच्च । न चात्रावच्छेदकभेदेऽनतिप्रसक्तम् । तदभावेऽपि विरुद्धयोरेकत्र वृत्तौ नित्यत्वानित्यत्वादीनामप्येकत्र वृत्तिप्रसङ्ग इत्यर्थः । नियमो नेति । सर्वेषां मिथो विरुद्धानां

नूनमनियमस्य विरुद्धत्वादिति भ्रातुर्मनसि विपरिवर्तते । सर्वे पक्षाः सन्ति चेत् , न । विरोधो हि भेदको यदा च सर्वमविरुद्धं, तदा भेदे प्रमाणाभावात् । सर्वमभिन्नमित्योष्ठपुटस्पन्दस्याप्यवसरो नास्तीति क एतावति गहने प्रविशेत् ? अ[व्य]वच्छेदकस्य सतो व्यवच्छेद्यप्रतीतौ स्वरूपनिवेशनमुपरञ्जकत्वमिति चेत् अस्तु; न तु नाशकाले तत् सम्भवति, वर्तमानापन्नत्वात् प्रत्यक्षज्ञानस्येति । न च विशिष्टज्ञानं केवलविशेष्यालम्बनम्, उत्पलं 5 नीलमुत्पलमित्यनयोरविशेषप्रसङ्गात् । न च विशिष्टं नाम षट्पदार्थव्यतिरिक्तमनुभवयुक्त्यभ्युपगमाभावादिति । इदमत्र तत्त्वम् । समानाधिकरणमवच्छेदकं विशेषणम् ।

पक्षाणां सत्त्वे शब्दोऽनित्य एव स्यात् इति नियमो न स्यादित्यर्थः । नूनमिति । नियमोऽप्यनियमविरोधान्न स्यादिति 'भेदाभेदावप्येकत्र न स्यातामित्यर्थः । सर्वमभिन्नमिति । भेदस्य विरोधगर्भत्वात् तदभावे सर्वस्याभिन्नत्वात् सर्व- 10 शब्दार्थ एव नोपपद्येतेत्यर्थः ।

व्यवच्छेदकस्येति । उपलक्षणस्य तु व्यवच्छेदकत्वेऽपि न विशिष्टधीविषयत्वमित्यर्थः । समानाधिकरणमिति । ननु सामानाधिकरण्यं नैकविभक्तिनिर्देश्यत्वं प्रयोगस्य वस्त्वव्यापकत्वात् । नाप्यैकाधिकरण्यं, तद्धि न विशेष्येण उत्पलनीलरूपयोरेकत्वावृत्तेः । नापि तद्धर्मेण प्रत्याय्यव्यावृत्त्या वा । उपलक्षणस्यापि 15 तत्सत्त्वात् । न हि तापसे जटा न तिष्ठति । केवलान्वयिनः प्रमेयत्वादेर्विशेषणत्वानुपपत्तेश्च, न च व्यावर्त्तकत्वे सति क्रियान्वयित्वम् । क्रियाहीनेऽयं दण्डीत्यादौ दण्डादेरविशेषणत्वापत्तेः । परम्परयोपलक्षणेऽपि क्रियान्वयाच्च । न चान्वयप्रतियोग्युपस्थापकतयान्वितमुपलक्षणम् । काकादेः संस्थानाद्युपस्थापकत्वात् । साक्षादन्वितं विशेषणम्, अभावे प्रतियोगिनोपलक्षणेन धर्मान्तरानुपस्थानात् । नापि साक्षात्- 20 सम्बद्धं व्यावर्त्तकं विशेषणं परम्परासम्बद्धं तदुपलक्षणम् । रूपवति रस इत्यादौ रूपादेः साक्षात्सम्बन्धेऽप्युपलक्षणत्वात् । लोहितः स्फटिक इत्यादौ परम्परासम्बन्धेऽपि लौहित्यस्य विशेषणत्वात् ।

अतद्व्यावृत्तिविशिष्टत्वं तेन नीलो गुणः स्वज्ञानेन 'विच्छित्तिप्रत्यायकतया समानाधिकरण-
तया च विशेषणम् , तत्प्रत्याय्यव्यवच्छित्यधिकरणतयोत्पलं विशेष्यमनीलव्यावृत्तमुत्पलं

- न च व्यावृत्तिबोधसमकालीनं व्यावर्त्तकं विशेषणम् । द्वित्वस्य स्वविशिष्टज्ञान-
कालासत्त्वेऽपि विशेषणत्वानुपपत्तेः । उपलक्षणेऽतिव्याप्तिश्चेति । उच्यते—यदन्वित-
तया ज्ञात एव विशेष्ये तात्पर्यविषयीभूतेतरान्वयधीस्तद्व्यवच्छेदकं विशेषणम् । अनेवं-
भूतं व्यवच्छेदकमुपलक्षणम् । उपलक्षणानवच्छिन्नेऽप्युपलक्ष्ये तात्पर्यविषयान्वय-
बोधात् । यद्वा यद्व्यावर्त्तकं विशेष्यान्वयिना अन्वीयते तद्विशेषणम्, यन्नान्वयिव्यवच्छेदकं
तदुपलक्षणम् । अथवा प्रत्याय्यव्यावृत्त्यधिकरणतावच्छेदकत्वे सति व्यावर्त्तकं
विशेषणम् । तदन्यव्यावर्त्तकमुपलक्षणम् । तथाहि दण्डी पुरुष इति ज्ञानानन्तरं
10 दण्डवत्यदण्डव्यावृत्तिरवगम्यत इति प्रत्याय्य व्यावृत्त्यधिकरणत्वं पुरुषे दण्डेना-
वच्छिद्यते न पुरुषत्वेन, अतिप्रसक्तेः । उपलक्षणस्य तु काकजटादेर्गृहतापसादिनिष्ठ-
प्रत्याय्यव्यावृत्त्यधिकरणता न काकजटादिभिरवच्छिद्यते, तदभाववत्यपि व्यावृत्ति-
प्रतीतेः ।

- यद्वा विशिष्टधीज्ञानविषयत्वे सति व्यवच्छित्तिप्रत्ययसमये विशेष्यतावच्छेदक-
15 धर्माश्रयवृत्ति विशेषणं, तदन्यत् व्यावर्त्तकमुपलक्षणम् । काकस्तु यदि व्यवच्छित्ति-
प्रत्ययसमये विशेष्ये वर्त्तते तदा विशेषणमेव, यदा तु न वर्त्तते तदोपलक्षणम् । अत एव
जटासत्त्वासत्त्वकाले जटावांस्तापसो जटाभिस्तापस इति प्रयोगः । कालभेदेन जटाया
विशेषणत्वात् उपलक्षणत्वाच्च^१, अन्यथा तृतीयानियमो न स्यात् । अत एव व्यवच्छित्ति-
प्रत्ययसमये विशेष्ये सत्त्वासत्त्वाभ्यां तदेव विशेषणमुपलक्षणम् , न तु यद्विशेषणं न
20 तदुपलक्षणं, यदुपलक्षणं न तद्विशेषणमिति । तत्र च लक्षणायामुपलक्षणत्वं
तत्र तत्सार्थबाहित्वतीरादिधर्मोपस्थापनद्वारा गङ्गादेर्व्यावर्त्तकस्य तदिति ।

अतद्व्यावृत्तिरिति ।

विशिष्टस्यातद्व्यावृत्त्यधिकरणत्वादित्यर्थः ।

- अनीलव्यावृत्तमिति । वस्तुतो यदनीलव्यावृत्तमुत्पलं तद्भासत इत्यर्थः ।
न हि नीलोत्पलमिति विशिष्टबुद्ध्यावनीलव्यावृत्तिर्भासते । अपोहवादानिरासात् ।
25 किन्तु नीलगुणसम्बन्धमात्रं तदुत्तरश्च तद्व्यावृत्तिर्भासते । ननु व्यावृत्तेरव्यावृत्तत्वे
कथं तद्व्योगादतद्व्यावृत्तविशिष्टज्ञानोत्तरमपि भासते, तत्रापि व्यावृत्त्यन्तरसत्त्वे

विशिष्टप्रत्ययस्य विषयः । केवलज्ञानस्य तूत्पलमात्रम् , अवच्छेदकत्वाविशेषेऽपि व्यधिकरणमुपलक्षणं व्यावृत्तिश्च षट्पदार्थातिरेकिण्येवाभावरूपत्वात् । न च व्यावृत्तेरपि व्यावृत्त्यन्तरापेक्षायामनवस्था तत्स्वाभाव्यात् । एवञ्च कचिदिन्द्रियविषयसामर्थ्यात् स्थिरं विशेषणं विशिष्टप्रतीतावात्मानमावेशयत्यपि, न तु विशेषणतायां तदुपयोगः । देवदत्त इत्यादिनामयोजनायां शब्दस्यापि चाक्षुषत्वप्रसङ्गादिति सर्वं सुस्थम् । स्यादेतत् । 5

समवाय्यसमवायिनिमित्तानामविशिष्टत्वात् दित्वत्तित्वाद्युत्पत्तिनियमे किं कारणं वाच्यं, द्वाभ्यामेकत्वाभ्यां द्वित्वं त्रिभिरेकत्वैस्त्रित्वमारभ्यत इति किमसङ्गतमिति चेत् , एकत्वे द्वित्वादेरभावात् । द्वाभ्यां द्रव्याभ्यां दित्वं त्रिभिर्द्रव्यैस्त्रित्वमिति चेत् । न । संख्योत्पत्तेः

चानवस्थेत्यत आह—न चेति । तत् किं विशिष्टज्ञाने विशेषणं न कचिदपि विषयो नेत्याह—एवं चेति । स्थिरं विशिष्टज्ञानसमकालीनमित्यर्थः । 10

वस्तुतो द्वे द्रव्ये इति विशिष्टप्रत्यक्षकाले यद्यपि द्वित्वमसत् तथापि तद्विषयत्वे नैष दोषः । प्रत्यक्षाव्यवहितपूर्वकाले द्वित्वस्य वर्तमानत्वादिन्द्रियसंबन्धाच्च । न च प्रत्यक्षस्य स्वसमानकालीनमात्रविषयकत्वनियमः । विपक्षे बाधकाभावात् । कार्यकारणभावस्य प्राक्कालीनत्वमात्रेणैवोपपत्तेः । ग्रन्थस्तु कचिदस्थिरमपीत्यपिशब्दस्वरसाश्लेषः । न तु विशेषणतायामिति । स्थिरस्य विशेषणस्य 15

विशिष्टप्रत्ययविशेषत्वं कचिद्यद्यप्यस्ति तथापि विशेषणत्वे तन्न तन्त्रमित्यर्थः । देवदत्त इत्यादीति । यथान्यत्र विशेषणोपस्थितिर्विशिष्टज्ञानजनकेन्द्रियजन्यैवेति दृष्टमप्यप्रयोजकम् । अन्यथा देवदत्त इत्यादिनामयोजनायां नास्त्रोऽपि चतुष्वैवोपस्थितिर्विशिष्टधीप्रयोजिका स्यात् , तथा कचित् स्थिरं विशेषणं विशिष्टज्ञाने भासितमिति दृष्टमनुपयुक्तमित्यर्थः । असमवायिकारणाधीनं विशेषमाह— 20

द्वाभ्यामेकत्वाभ्यामिति । समवायिकारणाधीनं विशेषमाह—द्वाभ्यां द्रव्याभ्यामिति ।

- पूर्वं तत्रापि तदभावात् । 'सत्त्वेऽनवस्थावैयर्थ्यं चापद्येत । एकत्वेऽप्येव कश्चिद्विशेषोऽस्तीति चेत् । न । तत एव तर्हि द्वित्वादिव्यवहारोऽस्तु, कृतं द्वित्वादिना । बुद्धिविशेषादित्येके । तदसत् । तस्या विषयविशेषमन्तरेणान्यस्य साक्षात्कारित्वादेरनुपयोगात् । अदृष्टविशेषादित्येके वर्णयन्ति । तदसत् । अनियमप्रसङ्गात् । सैव [हि]
- 5 सामग्री कदाचित् कस्यचित् द्वित्वादिकमारभेत कस्यचित् त्रित्वं तथा चैकं तावदेव द्रव्यं कस्यचिद् द्वयं कस्यचित् त्रयं स्यात् । अदृष्टविशेषनियमस्तु दृष्टमुपाधिमाश्रित्य भवेत् । ऊर्ध्वगतावगतिवत् तिर्यग्गतौ पतनत्ववच्च द्वित्वाभिमानाद् द्वित्वोत्पत्तिरित्यन्ये । एतदपि नास्ति । अपेक्षाबुद्धिमन्तरेण तदभिमानस्यैवानुपपत्तेः ।

सत्त्वेऽनवस्थेति । तदपि द्वित्वादिकं स्वोत्पत्तिनियमे द्वित्वान्तरमपेक्षेत ।

- 10 एवं पूर्वपूर्वमपि तथेत्यनवस्था । पूर्वं द्वित्वादिनैव तद्व्यवहारोपत्तावन्यत्र द्वित्वादौ मानाभावाद्वैयर्थ्यं चेत्यर्थः । विशेषोऽस्तीति । द्वित्वाद्युत्पत्तिनियामक इत्यर्थः । निमित्तकारणविशेषमाह—बुद्धिविशेषादिति । विषयविशेषमिति । अपेक्षाबुद्धौ नानैकत्वात्मकविषयकृतस्य विशेषस्याभावात् प्रत्यक्षत्वादिकं विशेषावाच्यः—स चाप्रयोजकः । अनुमानादिजापेक्षाबुद्धेरपि द्वित्वाद्युत्पत्तेरित्यर्थः ।
- 15 सैव होति । समवाय्यसमवायिकारणयोरविशेषे तावत्येव द्रव्ये द्वित्वं त्रित्वं चोत्पद्येतेत्यर्थः । ननु चादृष्टविशेषादपि कार्यविशेषो भवत्येवेत्यत आह—अदृष्टविशेषेति । दृष्टमुपाधिसमवायिकारणादिविशेषं पुरस्कृत्यादृष्टस्य विशेषकत्वात् । प्रकृते च न तत् सम्भव इति तावत्येव समवायिनि द्वित्वत्रित्वादिकं चोत्पद्येतेत्यर्थः । द्वित्वाभिमानादिति । दोषविशेषजन्यो द्वित्वाभिमानोऽत्र विवक्षितः । न च सोऽत्रासिद्धः । द्वित्वाद्यभावप्रमायामपि द्वे रूपे इत्यादिनियतभ्रमजनकतया तत् कल्पनात् । द्वित्वाद्यभिमानमात्रस्य भ्रमरूपस्य व्यादि-
20 साधारणत्वात् ।

तत्रापि अभिमानान्तरापेक्षायामनवस्था । तस्मात् कणादपादान् प्रणम्य यद्वदामस्त-
द्विद्वांसो विदांकुर्वन्तु । यथा पाके समवाय्यसमवायिनिमित्तानां साम्येऽपि रूपाद्यभावा-
पेक्षया सामग्रीविशेषाद्रूपरसाद्युत्पत्तिनियमः, तथापेक्षाबुद्धेः स्वविषयसमानाश्रयद्वित्वाद्य-
भावापेक्षया द्वित्वाद्युत्पत्तिनियमः ।

रूपाद्यभावापेक्षयेति । तद्वति तस्यानुत्पादात् स्वप्रागभावो हेतुरिति ।

5

तस्मात् कार्ये विशेष इत्यर्थः । ननु स्वप्रागभाववद्वन्धं प्रति रसादिप्रागभावानां
रसं प्रति रूपस्पर्शप्रागभावयो रूपं प्रति स्पर्शप्रागभावस्य विनिगमनाभावेन हेतुत्वात्
समानाश्रयकार्यं प्रति समानाश्रयप्रागभावत्वेन कारणतायां सर्वेषामविशेषाच्च कुतस्तत्-
कृतोऽपि नियमः ? किञ्च प्रागभावेतरसकलहेतुसत्त्वे प्रागभावव्यतिरेकप्रयुक्तकार्य-
व्यतिरेकेण प्रागभावकारणताग्रहः । कार्यव्यतिरेकश्च पारिशेष्येण प्रागभाव एवेति 10
व्याख्यातः । प्रागभावाभाववति प्रागभावस्यासत्त्वात् प्रागभावेतरसकलकारणाभेदे
प्रागभावभेदस्यावश्यकत्वाच्च । न च रूपादिध्वंसकृतसामग्रीभेदः । पाकजगन्धादीनां
प्रत्येकं प्रति गन्धादिध्वंसानां 'सर्वेषामविशेषात् । मैवम् । तुल्यरूपरसस्पर्शानामपि
विलक्षणगन्धसत्त्वात् विलक्षणरसादीनामपि समानगन्धत्वात्² गन्धादीनामन्यतमानु-
द्भवेऽप्यन्यतमोद्भवाच्च प्रतियोगिविशेषाहितप्रागभावविशेषस्य कारणत्वे स्वप्रति- 15
योगिककादाचित्काभावस्य ध्वंससाधारणस्य कारणताग्रहात् । अन्येषां प्रागभावाना-
मन्यथासिद्धसन्निधित्वात् । प्रागभावेतरकारणाभेदे च यदि प्रागभावाभेदः स्यात्,
तदा वेमादीनां वेमादित्वेन सकलपटकारणत्वादेकपटसामग्र्या सर्वपटप्रागभावाभेदे
तत्तत्सर्वपटोत्पत्तिप्रसङ्गः ।

द्वित्वाद्युत्पत्तौति ।

तत्तत्प्रतियोगिविशेषाहित-प्रागभावविशेषाहित- 20

प्रागभावविशेषात् द्वित्वाद्युत्पत्तिनियमो विवक्षितः, न तु द्वित्वादिध्वंसात् । आद्य-
द्वित्वाद्युत्पत्तौ तदभावात् । ध्वंसप्रतियोगिद्वित्वादेरेवोत्पत्तौ नियामकाभावाच्च ।
न चैवं पाकजवदेकदैव सामग्रीसत्त्वात् द्वित्वादिसकलोत्पत्तिः स्यात् । यावति द्वित्व-
प्रागभावस्तावत्येव त्रित्वादिप्रागभावाभावात् ।

वस्तुतस्तु एकत्वापेक्षाबुद्ध्योरसमवायिनिमित्तकारणयोरविशेषेऽपि समवायि- 25
कारणभेदात् द्वित्वाद्युत्पत्तिनियमः । तद्भेदस्योभयसिद्धत्वात् । द्वित्वे भिन्नैकत्व-

1 A सर्वेषाम् omitted. 2 B समानगन्धसत्त्वात्.

न तर्ह्येकपुरुषापेक्षाबुद्धिजनिते द्वित्वे सति पुरुषान्तरापेक्षाबुद्ध्या तत्र द्रव्ये द्वित्व-
मुत्पद्येत । न संख्यायां नियतपुरुषवेद्यतया तन्नियमेनैव ¹स्वाभावस्य विवक्षितत्वा-
दित्यदोषः । अथवा शुद्ध्यापेक्षाबुद्ध्या द्वित्वं द्वित्वसहितैकत्वबुद्ध्या त्रित्वं
5 त्रित्वसहितैकत्वबुद्ध्या चतुष्टयमित्यादि ज्ञेयम् । सेनावनादौ कथम् ? न हि तत्र
नियतसंख्यासहितमेकत्वज्ञानमस्तीति चेत् । अत एव न तत्र नियता सहस्रसंख्योत्पद्यते,
अनियतैकत्वालम्बनत्वादपेक्षाबुद्धेरवान्तरसामान्यविशेषरहितं बहुत्वमात्रं तूत्पद्यत इति
केचित् । तदसत् । घटत्वादिविशेषरहिते शुद्धमृद्विशेषरहिते तत्र सन्देहानुपपत्तेः ।
अङ्गान्तरोपचयप्रत्ययक्रमेण महती महत्तरा सेनेत्यादिव्यवहारानुपपत्तेश्च ।

10 धोर्जनिका त्रित्वादौ तु द्वित्वादिसहितैकत्वबुद्धिर्जनिकेति निमित्तकारणाभेदाद्विशेष-
इत्यन्ये ।

ननूत्पादितद्वित्वापेक्षाबुद्ध्या द्वित्वान्तरं कुतो न जन्यते, न चोत्पन्नमैव
समानाधिकरणं द्वित्वं प्रतिबन्धकं पुरुषान्तरापेक्षाबुद्धेरपि तत एव प्रतिबन्धात्,
द्वित्वान्तरानुत्पत्तिप्रसङ्गादित्याह—**न तर्हीति** । यत्पुरुषापेक्षाबुद्ध्या यद्द्वित्वं जनितं
तेन यत्पुरुषापेक्षाबुद्धिजन्यमेव द्वित्वं प्रतिबध्यत इति नोक्तदोष इत्याह—**तन्नियमे-**
15 **नैवेति** । ²**कन्दलीकारमतं** दूषयितुमुपन्यस्यति—**अथवेत्यादि केचि-**
दित्यन्तेन । **शुद्धयेति** । सैकैक्येत्यर्थः । **बहुत्वमात्रमिति** । बहुत्वं च
नानैकत्वविषयापेक्षाबुद्धिजन्यं संख्यान्तरमेव द्वित्वादिविरोधि । त्रित्वादे-
नियतैकत्वापेक्षाधीजन्यत्वात् । कारणविरोधे कार्यविरोधस्यावश्यकत्वात् ।
त्रित्वाद्यनिश्चयेऽपि बहुत्वनिश्चयात् । **घटत्वादिविशेषेति** । सेनावनादौ शतत्वादि-
20 संख्याविशेषाग्रहे बहुत्वमात्रं शतत्वादि विना कृतमित्यत्र मते बहुत्वज्ञाने शतत्वादि-
संशयः त्रित्वादौ बहुत्वव्यवहारश्च न स्यात् बहुत्वस्य शतत्वादिविरहव्याप्यत्वात्,
यथा घटत्वादिविशेषरहितमृत्तिकामात्रग्रहे घटत्वादिसंशयो न भवति । तस्मात्
द्वित्वातिरिक्तसंख्यैव बहुत्वम् । सेनावनादौ तु शतत्वादिकमेव स्वप्रागभावसहिता-
नियतैकत्वापेक्षाबुद्धेरुत्पद्यते । शतत्वादिजातिनिश्चयस्तु न भवति तद्व्यञ्जननियतै-
52 कत्वापेक्षाबुद्धेरभावात् । बहुत्वनिश्चये शतत्वादिसंशयश्च द्वित्वातिरिक्तसंख्यात्व-
निश्चयेऽपि तद्विशेषसंशयादित्यर्थः । **अङ्गान्तरेति** । अङ्गं सेनाङ्गं हस्त्यश्वादि ।

तस्माद्वस्तुस्थितेनाभावनियमेनैव तत्र नियमस्तदप्रतीतिस्तु नियतापेक्षाबुद्धेर्व्यञ्जिकाया
 अभावादिति । कथं पुनरभावस्य कारणत्वम् अन्वयव्यतिरेकाभ्यामिति सुप्रसिद्धम् । कात्रापि
 कथन्ता ? ननु रूपाद्यभावानां सर्वेषां सर्वानुविधानाविशेषात् कथं रूपस्यैव रूपाभावो
 रसस्यैव रसाभावः कारणमिति नियमः ? स्वाभावपूर्वकत्वात् सर्वस्य, न हि तस्मिन्नसति
 तज्जायते अन्यस्मिंश्च सत्यपि तत् जायत एव, तस्माद्रूपादिषु जनयितव्येषु रूपाद्यभाव एव
 प्रयोजको रसाद्यभावस्तु साहचर्यनियममाल्लेणेति कृतमप्रकृतचिन्तया । शतं 5
 पिपीलिकानां मया निहतमित्यत्र कथं गुणादिष्विव गौणो व्यवहार आश्रयानुपपत्तेर्बाधकस्य
 तुल्यत्वात् नष्टस्यापि समवायिकारणत्वमिति त्वलौकिकमवैदिकं च स्वाश्रयनाशे हि
 कार्यं विनश्येत उत्पद्यत इति तु विरुद्धस्य मुख्यमुदाहरणं दृश्यते तावदिति चेत् ।
 वरमनाश्रयमेव तर्हि नाशवदुत्पद्यतान्तेनासमवायिकारणाभावेऽपि तज्जन्म सुसमाहितं 10
 स्यात् । न हि नष्टाश्रयाण्येकत्वान्यपि सम्भवन्ति, मा भूवन् तान्यपि अतथाभूतान्येव
 कारणानि भविष्यन्तीति चेत् । तदेतदायातं मग्नश्चेन्नागलोकमेव पश्यतीति । ओमिति
 चेत् । तर्हि निमित्तमात्रादेव संख्योत्पत्तिमभ्युपगच्छन् सुतलमेव पश्य । तथाच
 गुणादिष्वपि संख्याव्यवहारो मुख्य एव समर्थ्येत । एवं तर्हि भावमर्यादातिक्रमः
 स्यादिति चेत् । अद्यापि मर्यादातिक्रमाद्विभेष्येव स्मर तर्हि समवायिनोऽसमवायिनश्च 15
 स्वरूपं, न हि भिन्नकालं तद्वदतीति । एवं प्रतिनियतविनाशकारणं व्युत्पाद्य साधारणमाह—
क्वचिदिति । तदेतत् सूक्ष्मत्वात् प्रश्नपूर्वकं व्युत्पादयति—**कथमिति** । द्रव्यारम्भ-
 कसंयोगप्रतिद्वन्द्वविभागजनककर्मसमकालमेकत्वसामान्यज्ञानचिन्तायामेतल्लभ्यते इति

बहुत्वत्वस्य संख्यात्वव्याप्यजातित्वे स्वसमानजातीयनिरूपितप्रकर्षसामानाधि-
 करण्यं न स्यादित्यर्थः । तस्मादिति । वस्तुस्थितप्रागभावसहितैकत्वापेक्षाबुद्ध्या 20
 जनितं शतं द्वित्वभिन्नसंख्यात्वेन ज्ञायते न शतत्वादिरूपेणेत्यर्थः ।
 तदप्रतीतिरिति । शतत्वादिजात्यप्रतीतिः । स्वाभावपूर्वकत्वादिति ।
 न च प्रागभावस्याकारणत्वम्, उत्पन्नस्य पुनरुत्पत्तिप्रसङ्गात् । न च प्रतियोग्येव प्रति-
 बन्धकः । कारणीभूताभावप्रतियोगिनः प्रतिबन्धकतया प्रागभावकारणत्व एव
 पर्यवसानात् । शतं पिपीलिकानामिति । समवायिकारणाभावेन तत्र संख्याया 30
 अनुत्पत्तेरित्यर्थः । 'तेनासमवायिकारणाभावेऽपि' इति सोपहासमुक्तम् । अतथा-
 भूतान्येवेति । अविद्यमानान्येवैकत्वानीत्यर्थः ।

- संक्षेपः । तथा ह्यवयवकर्मसामान्यज्ञाने विभागापेक्षाबुद्धी संयोगनाशद्वित्वोत्पत्ती ।
 द्रव्यनाशद्वित्वसामान्यज्ञाने ताभ्यां द्वित्वनाशापेक्षाबुद्धिनाशाविति यथाक्रम-
 मवसेयम् । उपलक्षणं चैतत् । कर्मसमकालमपेक्षाबुद्धिचिन्तनादुभाभ्यामित्यपि
 द्रष्टव्यम् । तथा हि कर्मापेक्षाबुद्धी विभागद्वित्वे संयोगनाशद्वित्वसामान्यज्ञाने द्रव्यनाशा-
 5 पेक्षाबुद्धिनाशौ ताभ्यां द्वित्वनाश इति । परत्वापरत्वयोश्चैतत् स्फुटीभविष्यति । इह
 केषाञ्चिद्विरोधः सहानवस्थानरूपो यथा पाकजपूर्वापररूपादीनां केषाञ्चिद्व्यघातक-
 लक्षणो यथा अग्निसंयोगपाकजादीनाम् । अतो विरोधिगुणत्वेन बुद्धिषु सन्देहः ।
 ननु सहानवस्थानलक्षणपक्षे अहेतुको विनाशः स्यात्, पूर्वविनाशोत्तरसद्भावोस्तुत्य-
 कालतया कार्यकारणभावाभावात् । न चैवम् । तत् कुतः सन्देहः ? न ज्ञानाविनाश्य-
 10 त्वेऽपि तद्धेतोरेव पूर्वस्य विनाशोत्पत्तौ सन्देहोपपत्तेः । ततो विचारमारभमाणो
 वध्यघातकपक्षे यथोक्तप्रक्रियानिर्वाहद्वारा व्यवहारनिर्वाहप्रयोजनमाह—**शोभनमिति** ।
 प्रशस्तं सप्रयोजनतयेत्यभिप्रायः । तथाच व्यवहारसिद्धिरेवात्र प्रमाणमस्तीत्यभिप्रायः ।
 सहानवस्थानपक्षे बाधकमाह—**सहेति** । तथाच तदधीनो नियतसंख्यद्रव्यव्यवहारो
 न स्यादिति भावः । एतत् कथमित्यादिना व्युत्पादयति—**कथमिति** । विशेषणतत्-
 15 सम्बद्धतज्ज्ञानेभ्यो हि विशिष्टज्ञानं भवतीति दर्शितम् । सहानवस्थाने तु द्वित्वसामान्य-
 ज्ञानकाल एवापेक्षाबुद्धेरनवस्थानं गुणबुद्धिसमकालं चापेक्षाबुद्धिविनाशात् द्वित्व-
 नाश इति विशेषणाभावात् कुतो द्वे द्रव्ये इति बुद्धिः स्यादित्यर्थः । अत्र शङ्कते—
लैङ्गिकवदिति । एतद्विवृणोति—**स्यान्मतमिति** । मतमभिमतं **परस्य** भवेत् ।
 'अभूतं भूतस्येत्यत्र सूत्रे अभूतम् अविद्यमानमाशुतरविनाशितया यथा शब्दबुद्ध्यादिलिङ्गं
 20 भूतस्य विद्यमानस्य वीणावेण्वात्मादेर्लिङ्गिनः इत्यर्थे सति लिङ्गाभावेऽपि तज्ज्ञानमात्राच्छब्द-
 बुद्ध्यादिज्ञानमात्रादसत्यपि लिङ्गे वीणादेरनुमानमिति दृष्टान्तं व्याख्याय दार्ष्टान्तिके योज-
 यति—**तथेति** । परिहरति—**नेति** । एतद्विवृणोति—**न हीति** । न हि दण्डीति वा श्याम
 इति वा सारूप्याद्व्यवच्छिन्न्या सह व्यवच्छेदकस्य सारूप्यं साधर्म्यं सामानाधिकरण्यमिति
 यावत् । तस्माद्विशेषणसम्बन्धमन्तरेण प्रत्ययो भवितुमर्हति । तथा सत्यामदशायाम्

25

विशेषणेति । यथार्थविशिष्टप्रत्यक्षमभिप्रेत्येतत् उक्तम् । विशिष्ट-
 प्रत्यक्षसामान्ये विशेष्यसन्निकर्षो विशेषणज्ञानं तयोरसंसर्गाग्रह इत्येतावन्मात्रस्य
 कारणत्वात् । **तथा सतीति** ।

श्यामो घट इति रक्तदशायामपि स्मर्यमाणपूर्वरूपोऽश्यामव्यावृत्त इति श्याम इति वा प्रतीयेतेति भावः । विशेषणात् विशेष्यज्ञानं भवति, न तु तज्ज्ञानमात्रादित्यत्र सूत्रकारानुमतिमाह—**तथा चाहेति** । समवायिन इति सम्बन्धस्य कारणत्वमुक्तं श्वेत्यादिति विशेषणस्य श्वैत्यबुद्धेरिति ज्ञानस्य श्वेते बुद्धिरिति श्वेतद्रव्यविषया बुद्धिः फलम् । **ते कार्यकारणभूते** इति । तद्विशेषणं सा च विशेष्ये बुद्धिरिति 5 कार्यकारणभूते इति प्रकृतं, लैङ्गिकं तु नैवमतो ज्ञानमात्रादपि भवन्न दूष्यतीत्याह—**न त्विति** । अभेदेन सारूप्येण, न हि तद्भवति शब्दः शब्दवती वा वीणेति बुद्धिर्बुद्ध्यते वा पुरुष इति किन्तूपलभ्यमानः शब्दो वीणाकार्यः एवंभूतशब्दत्वात्, इयमनुव्यवसीयमाना बुद्धिर्द्रव्याश्रिता गुणत्वात् कार्यत्वाद्देति साध्यसाधनभेदेन वैयधिकरण्येनेत्यर्थः । तस्माद्विषमोऽयमुपन्यासः । अयं दृष्टान्तोपन्यासो विसदृश इति । स्यादेतत् । 10 यद्यतीते विशेषणे द्वे द्रव्ये इति ज्ञानं तर्हि श्यामोऽयं कुम्भ आसीद् दण्ड्ययमासीदिति वत् द्वितयमासीत् त्रितयमासीदिति स्यात् न त्विदानीं द्वयं त्रयमिति । किञ्च सामान्यज्ञानमपेक्षाज्ञानं द्वित्वाद्युत्पत्तिस्तत्सामान्यज्ञानं गुणज्ञानं द्रव्यज्ञानमिति क्रमोऽप्ययमनुपलम्भाधित इति देश्यद्वयमाशङ्क्याह—**नाशूत्पत्तेरिति** । एतत् दृष्टान्तेन स्फुटयति—**यथेति** । शङ्कते—**वध्यघातकेति** । विवृणोति—**स्यान्मतमिति** । यद्भयात् 15 सहानवस्थानपक्षो हेयस्तदिहाप्युपस्थितम् । तत्र ह्यपेक्षाबुद्धेर्द्वित्वसामान्यज्ञान-

विशिष्टज्ञाने वर्तमाना व्यावृत्तिर्विशेष्ये भासते विशेषणं च स्वसमानकालीनव्यावृत्तधीजनकमतो नातीतस्य तस्य व्यावृत्तिधीजनकत्वमित्यर्थः । 'ते' विशेषणविशेष्यबुद्धी इत्यर्थः । विशेषणस्य असतोऽपि धियः कारणत्वं स्यादित्यन्यथा व्याचष्टे—**तद्विशेषणमिति** । लिङ्गलिङ्गिनोर्भेद एव गम्यगमकभाव इत्यन्यथा व्याचष्टे— 20 **अभेदेनेति** । व्यावृत्तिसामानाधिकरण्येनेत्यर्थः । न हीति । न हि शब्दो वीणा न वा नष्टेन शब्देन शब्दवती वीणेति सामानाधिकरण्यम् । तथा न बुद्धिः पुरुषो न वा नष्टायां बुद्धौ बुद्ध्यते पुरुष इति सामानाधिकरण्यमित्यर्थः । बुद्ध्यत इत्यत्र कर्त्तरि लकाराद् बुद्धिमानुच्यते । **गुणज्ञानमिति** । द्वित्वत्वविशिष्टद्वित्वगुणज्ञानमित्यर्थः । गुणबुद्धि-

- कालेऽनवस्थानं गुणबुद्धिसमकालं गुणनाशात् द्रव्यज्ञानानुत्पत्तिरिति न कश्चिद्विशेषः ।
 ज्ञानवत् संस्कारस्यापि पूर्वज्ञाननाशकत्वाभ्युपगमादित्यर्थः । परिहरति — न समूहेति ।
 विवृणोति—समूहज्ञानमेवेति । समूहज्ञानं विशेष्यज्ञानमत्र च विशिष्टस्यैव सर्वदा
 स्मरणादिति प्रमाणं विशिष्टज्ञानानुत्पत्तिप्रसङ्गश्च तर्क इति । स्यादेतत् । अपेक्षा-
 5 बुद्धिः संस्कारं मा कार्षीत् द्वित्वोत्पत्तिसमकालमेकत्वविशिष्टद्रव्यज्ञानं यत्तत् किं
 न कुर्यात्तावतापि स दोषस्तदवस्थ एवेति किं नाशङ्कितम् ? परिहृतप्रायत्वात् ।
¹द्वित्वादिसंख्योत्पत्त्यनभिभूतस्यैवैकत्वस्य विशिष्टज्ञानजनकत्वात् द्वे द्रव्ये इत्यादि व्यवहार-
 काले एकं द्रव्यमिति व्यवहाराभावात् , अन्यथा द्रव्यज्ञानानुत्पत्तिप्रसङ्ग इति स एव तर्क
 इति अन्यदाशङ्कते—ज्ञानायौगपद्येति । विवृणोति—स्यान्मतमिति ।
 10 परिहरति—नाविनश्यतोरिति । प्रतिषेधात् “प्रयत्नज्ञानायौगपद्यादि”त्यनेन
 सूत्रेण । तदेवाह—ज्ञानायौगपद्यवचनेनेति । युगपदुत्पत्तौ हि प्रतिशरीर-
 मेकत्वमणुत्वं च मनसो न स्यात् । तथा च व्यासज्ञानुत्पत्तिः । अविनश्यतोश्च
 ज्ञानयोरवस्थाने वध्यघातकलक्षणो विरोधो न स्यादिति तदेव प्रतिषिध्यते नान्यत्
 प्रमाणाभावादित्यर्थः ।
-
- 15 समानकालमित्यत्र गुणो द्वित्वम् । गुणनाशादिति । द्वित्वनाशादित्यर्थः ।
 द्रव्यज्ञानमिति ‘द्वे द्रव्ये इति’ द्रव्यज्ञानानुत्पत्तिरित्यर्थः । [तत्ते इति
 संस्कारादित्यर्थः । तस्या इति द्वित्वत्वसामान्यधीकाले अपेक्षाबुद्धिनाशादित्यर्थः ।]
 विशेष्यज्ञानमिति । एकत्वगुणविशिष्टद्रव्यज्ञानमित्यर्थः । विशिष्टस्यैवेति ।
 एकत्वगुणविशिष्टद्रव्यस्यैवेत्यर्थः । विशिष्टज्ञानेति । ‘द्वे द्रव्ये’ इति विशिष्टज्ञानानु-
 20 त्पत्तिप्रसङ्गश्चेत्यर्थः ।
 द्वित्वादीति । यद्यप्येकत्वगुणविशिष्टद्रव्यज्ञानस्यापेक्षाबुद्धित्वे दैतदोषा-
 वकाशः , तथाप्येकत्वगुणज्ञानम् अपेक्षाबुद्धिं विपक्षित्वा एतदुक्तम् । न च
 तस्या अपि संस्कारजनकत्वम् । विशिष्टज्ञानमात्रस्य संस्कारजनकत्वात् । द्वे द्रव्ये
 इति ज्ञानान्यथानुपपत्त्या द्वित्वत्वसामान्यधीसामग्र्या एवापेक्षाबुद्धिनाशे प्रति-
 25 बन्धकत्वकल्पनाद्वेत्याहुः ।

1 A एतत्तु एकत्वगुणज्ञानमपेक्षाबुद्धिरित्यभ्युपेत्य परिहृतम् added.

B द्वित्वोत्पत्तिरिति.

परिमाणं मानव्यवहारकारणमिति । अत्रापि व्यवहारो ज्ञानशब्दश्च पूर्ववत् । तेन यदेतद्धस्तवितस्त्यादिभेदवदुपलभ्यते तत् परिमाणमिति प्रमाणमुक्तम् । न चैतत् द्रव्यस्वरूपमेकतराप्रतीतौ अन्यतरप्रत्ययात् । न चैतत् सामान्यमात्रं सातिशयत्वात् । यदि च घटादिस्वरूपं परिमाणं स्यान्महदानय इत्युक्ते घटमात्रमानयेत् । घटमानयेत्युक्ते यत् किञ्चिन्महदानयेत् । तथा च प्रेष्यप्रेषकसम्प्रतिपत्ती विरुद्धयेयातां घट- 5 शब्दात् घटनिश्चयवत् परिमाणनिश्चयोऽपि स्यात् , परिमाणसन्देहवत् घटसन्देहोऽपि स्यादिति तर्कः । मानव्यवहारकारणं गुणः परिमाणमिति लक्षणं पूर्ववत् । मानव्यवहार-स्त्वत्त पलसंख्याविशिष्टव्यवहारविलक्षण एवेति नातिव्याप्तिरिति । एतद्विभजते—

प्रत्यक्षपरतया व्याचष्टे—**यदेतदिति ।** तत्रान्यथासिद्धिं निराकरोति—**न चेति ।** न चानेकदेशव्यापकसंयोगवदवयवविविधयत्वेनार्थान्तरम् । अवयवसंयोगाग्रहेऽपि 10 त्वचा परिमितमित्यनुभवात् । अत्र द्व्यणुकं चाक्षुषधीनिमित्तगुणाभाववत् सालोकेन्द्रियसन्निकृष्टत्वे सति चाक्षुषद्रव्यत्वात् पवनवदित्यनुमानं प्रयोजकम् । अनेकद्रव्यवत्त्वाभावेनाचाक्षुषत्वोपपत्तेः । ननु परिमितमित्यनुगतव्यवहारात् परिमाणं जातिः स्यादित्यत आह—**न चैतदिति ।** अतिशयस्य क्रियागुणमात्रवृत्तितया जातावसत्त्वादित्यर्थः । परिमाणस्य जातित्वे द्रव्यत्वेन सहान्यूनानतिरिक्तव्यक्तिवृत्तित्वं 15 महत्त्वस्यापि जातित्वे पृथिवीत्वादिना परापरभावानुपपत्तेश्चेति द्रष्टव्यम् ।

व्यवहारशब्दस्य शब्दपरत्वे विपक्षे बाधकमाह—**यदि चेति । घटशब्दादिति ।** ननु घटशब्दात् परिमाणसंशयो न भवत्येव । घटस्य द्रव्यत्वेन परिमाणवत्त्वनियमात् । परिमाणविशेषसंशयश्च घटविशेषसंशयवदिष्यत एवेति । मैवम् । व्याप्तिबलेन घटशब्दात् घटनिश्चयोत्तरं द्रव्यत्वेन परिमाणवत्त्वनिश्चयात् । घटपरिमाणयोरभेदे 20 घटशब्दादेव तन्निश्चयापत्तेः ।

न च घटपदात् परिमाणनिश्चयो भवत्येवेति वाच्यम् । तयोरभेदे परिमाण-पदादपि घटनिश्चयापत्तेः । घटस्य परिमाणमिति भेदानुभवाच्च । ननु हस्तवितस्त्यादि-व्यवहारः प्रत्येकसमुदायविकल्पान्न युक्त इत्यत आह—**मानव्यवहारेति ।** अनेन परिमाणत्वं जातिः सामान्यलक्षणमुक्तम् । न च महत्त्वेनैव परिमाणव्यवहारोपपत्ते- 25 जात्यभावः । महत्त्वं साक्षात्कारविरोधिजातिसमानाधिकरणगुणत्वसाक्षाद्ग्राह्य-जातिमत् साक्षात्कारप्रयोजकमूर्त्तगुणत्वात् रूपवदित्यणुत्वपरिमाणत्वजातिसिद्धेः । न च रूपत्वमत्रोपाधिः । तुल्ययोगक्षेमत्वात् । न च परिमाणत्वस्य लक्षणत्वे रूपादीनामपरसामान्यसम्बन्धात् रूपादिसंज्ञा भवन्तीत्यनेन पौनरुक्त्यम् ।

- तच्चतुर्विधमिति । अणु महदीर्घं ह्रस्वं चेति, भावप्रधानो निर्देशः । तदेतदवान्तर-
भेदेन व्युत्पादयति—तत्रेति । तेषु मध्ये सुप्रसिद्धत्वात् पश्चादुक्तमपि प्रथमं महत्त्वमुक्तम् ।
क नित्यमहत्त्वमस्तीत्यत आह—नित्यमिति । तदेतदेव शास्त्रप्रदेशेषु परममहत्त्वमिति
व्यवह्रियते, 'काष्ठां प्राप्तत्वादित्याह—परमेति । द्वितीयां विधामाह—अनित्यमिति ।
5 'व्यणुकादावेवे'त्यन्त्यावयविपर्यन्तम्, 'एव'कारेण द्व्यणुकनित्यद्रव्यव्यवच्छेदः । अणुत्वं
विभजते—अणवपीति । 'नित्यमनित्यं चे'त्यपि नानुकुष्यते 'नित्यं परमाणुमनःसु' । अत्र
मनसः स्वशब्देनोपात्तत्वात् परमाणुशब्दस्तृणोलपादिन्यायेन चतुर्विधेषु वर्त्तते, तच्च
परिमाण्डल्यमित्युच्यते इत्यर्थः । 'अनित्यं द्व्यणुक एव' । एवकारस्तु नान्यत्वेत्यव-
धारणार्थः । कथं तर्हि बिल्वाद्यपेक्षया आमलकाद्यण्विति व्यवहार इत्यत आह—
10 कुवलेति । महत्त्वोत्पत्तौ कारणसद्भावेन चाक्षुषत्वान्यथानुपपत्त्या च तत्त्वतो महत्त्वे
व्यवस्थिते भाक्तोऽयं व्यवहारः । भक्तिश्च प्रकर्षभावाभावः । आमलके यः प्रकर्ष-
भावस्तस्याभावः कुवले, बिल्वे यः प्रकर्षभावस्तस्याभाव आमलके । स खलु द्व्यणु-
केऽपि वर्त्तते इत्युभाभ्यां भज्यते इति भक्तिः, तामपेक्ष्य भवतीति भाक्त इत्यर्थः । ननु
परमाणुषु द्व्यणुकेषु वाणुव्यवहारो महत्त्वाभावकृत एव किं न स्यात् ? न स्यात् ।
15 द्रव्यत्वेन परिमाणानुमानात् । द्व्यणुकात् परमाणावपकर्षाच्च ।

- प्रकारान्तरेण परिमाणत्वस्याभिधानात् । ननु प्रकारचतुष्टयं प्रतिज्ञाय प्रकारिणां
तदभिधानं विरुद्धमित्यत आह—भावेति । सुप्रसिद्धत्वात् प्रत्यक्षत्वादित्यर्थः ।
ननु नित्यमहत्त्वमेव परममहत्त्वमिति पौनरुक्त्यमित्यत आह—तदे[तदे]वेति ।
काष्ठां प्राप्तत्वादिति । सजातीयप्रतियोगिकापकर्षानाश्रयत्वं परमत्वम् । अत एवाणु-
20 त्वेऽपि परमत्वमित्यर्थः । अणुत्वे द्विविधे आकरे नाभिहिते इत्यत आह—अपिनेति ।
तृणोलपेति । उलपो बाणतृणम् । गौनरुक्त्यनिराकरणार्थमाह—उच्यत इति ।
प्रकर्षभावाभावावेकत्र विरुद्धाविति तयोराश्रयभेदमाह—आमलक इति । उभाभ्या-
मिति । गौणमुख्यव्यवहारविषयाभ्यां भज्यते सम्बध्यत इत्यर्थः । उभयत्रापि
तस्य वृत्तेः । द्रव्यत्वेनेति । ननु महत्त्वमत्रोपाधिः । अथ महत्त्वं यदि परिमाणत्वं
तदा साधनव्यापकत्वम् । अथ परिमाणविशेषस्तदा साध्याव्यापकत्वं तेन विनापि
25 परिमाणसामान्यसत्त्वात् । तन्न । महत्त्वविरुद्धाणुत्वासिद्धौ महत्त्वमेव परिमाणं
प्रत्यक्षताप्रयोजकमिति तस्य साधनव्यापकत्वे परमाणौ महत्त्वापत्तेः । महत्त्वभिन्न-
दीर्घत्वपरिमाणसिद्धावप्यणुत्वासिद्धेः । नापि द्व्यणुकोपादानम् । महत्त्ववृत्ति-
गुणत्वव्याप्यजातिमत् गुणवत् द्रव्यत्वात् । न च महत्त्वमेव तथा परमाणोरपि

न चाभावस्यापकर्षः सम्भवतीति । न च द्व्यणुकस्य महत्त्वं कारणाभावात् । प्रत्यक्षत्व-
प्रसङ्गाच्चेति । एतेनाप्रतीतायां भक्तौ कथं भाक्तो व्यवहार इति निरस्तं, प्रकर्षाभावस्य प्रत्यक्ष-
सिद्धत्वात् । परमाणुष्वणुत्वस्यानुमानात् । अन्यायश्चानेकार्थत्वमिति न्यायेन पदचात् मुख्य-
त्वभाक्तत्वविवेचनात् स्वर्गादि'शब्दवदिति । दीर्घत्वह्रस्वत्वे त्विति । उत्पाद्ये च

प्रत्यक्षतापत्तेरिति महत्त्वाणुत्वसाधारणपरिमाणत्वजातिः सिध्यतीति मानम् । 5
महत्त्वस्योपाधित्वात् । मैवम् । द्व्यणुत्वस्य सर्वपरिमितवृत्त्यपरिमितावृत्तिजातित्वानु-
पपत्तेर्विपक्षे बाधकाद्धेतोः साध्यव्यापकतयोपाधेस्तद्व्यापकतया साध्याव्यापकत्वात् ।
यद्वा , महत्परिमाणं महापरिमाणासमानाधिकरणगुणवृत्तिगुणत्वसाक्षाद्व्याप्य-
जातिमत् मूर्तगुणत्वात् रूपवदिति परिमाणत्वजातिसिद्धिः । द्व्यणुकपरिमाणं
परिमाणत्वव्याप्यजातिमत् परिमाणत्वात् महत्त्ववदित्यणुत्वजातिसिद्धिः । न 10
चाभावस्येति । अपकर्षस्य जातिरूपत्वेनाभावावृत्तेरित्यर्थः । न चापकर्षो-
ऽसिद्धः । अणुत्ववृत्तिसामान्यं सजातीयोत्कृष्टापकृष्टवृत्तिपरिमाणत्वव्याप्यजातित्वात्
महत्त्ववत् । न च महत्त्वाभावेनान्यथासिद्धिः । तावन्मात्रस्य द्व्यणुकपरिमाण-
साधारणतया अणुतरव्यवहारानापत्तेः । कारणाभावादिति । अवयववृत्ति-
बहुत्वमहत्त्वप्रकर्षाभावादित्यर्थः । ननु अन्यत्र भाक्तव्यवहारे गौणमुख्यवृत्तित्वं धर्म- 15
विशेषस्य ज्ञातम्, अत्र तु महत्त्वप्रकर्षाभावस्य न परमाण्वादिवृत्तित्वं तन् प्रतीयते
कुतो भाक्तत्वमतो महत्त्वप्रकर्षाभाव एवाणुपदवाच्योऽस्त्वित्यत आह—एतेनेति ।
प्रत्यक्षसिद्धत्वादिति । आमलकादाविति शेषः । परमाणौ च महत्त्वानाधारे
महत्त्वप्रकर्षाभावोऽनुमेय इति भावः । तथापि महत्त्वप्रकर्षाभावस्याणुपदवाच्यत्वे किं
बाधकमित्यत्राह—अन्यायश्चेति । अणुत्वपरिमाणे शक्तावन्यत्र वृत्त्यन्तरेणापि 20
प्रयोगोपपत्तौ नोभयत्रापि शक्तिकल्पनमित्यर्थः । तस्यानुपपत्तिं विना तुल्यबहुभय-
त्रापि प्रयोगात् कथं भाक्तनिर्णयो न चैकत्र शक्तिग्राहकमस्ति ।

अत्राहुः—अणुत्वजातेरखण्डतया सैवाणुपदवाच्या । प्रकर्षाभावस्य तु
प्रतियोगिनिरूप्यतया सखण्डत्वेन गुरुत्वान् । स्वर्गादि'पदवदिति । यथा

- ते महत्त्वाणुत्वे चेति ताभ्यामेकस्मिन्नर्थे समवेते । यत्नोत्पाद्यं महत्त्वं तत्र दीर्घत्वं यत्नोत्पाद्य-
मणुत्वं तत्र ह्रस्वत्वमित्यर्थः । एते नित्ये न स्त इति केचित् । तदसत् । यथा हि
महत्त्वं प्रकृष्यमाणं परमाकाष्ठां प्राप्नोति, तथा दीर्घत्वमपि प्राप्नुयात् । यथा चाणुत्वमप-
कृष्यमाणं परमाणुकाष्ठां प्राप्नोति, तथा ह्रस्वत्वमपि, उपपत्तेरुभयत्रापि तुल्यत्वात् ।
- 5 कथं तर्हि 'दीर्घत्वे'त्यादि ग्रन्थः ? सत्यं, नित्यानित्यभेदेन महत्त्वाणुत्ववत् प्रत्येकं दीर्घत्वह्रस्वत्व-
योर्द्वैविध्यं सुप्रसिद्धमेकदेशोत्कीर्तनेन स्मारयति—**दीर्घत्वे**ति । तथाच परमदीर्घत्व-
परमह्रस्वत्वे परममहत्त्वपरमाणुत्वैकार्थसमवेत इति स्मर्त्तव्यमिति हृदयम् । ननु यद्युत्पाद्या-
णुत्वैकार्थसमवेतं ह्रस्वत्वं तर्हि कथं वंशाद्यपेक्षयेक्ष्वादिषु ह्रस्वत्वव्यवहार इत्याशङ्क्याह—
समिदिक्ष्विति । अञ्जसा मुख्यतः 'दीर्घत्वोत्पत्तौ कारणोपपत्तेः । वंशे यो
- 10 दीर्घत्वस्य प्रकर्षभावस्तस्याभाव इक्षौ तमपेक्षयेक्ष्वादिषु ह्रस्वत्वव्यवहारो भाक्तः ।
स हि मुख्ये ह्रस्वेऽप्यस्तीत्युभाभ्यां भज्यत इति भक्तिः तत्कृतः । तथेक्षौ दीर्घत्वस्य
यः प्रकर्षभावस्तस्याभावः समिधि तमपेक्ष्य तत्र ह्रस्वत्वव्यवहारो भाक्त इत्यर्थः ।
एवं विभागमाश्रयं च निरूप्य कारणं निरूपयति—**अनित्यमिति** । नित्ये
कारणचिन्ता विरुद्धेनित्यग्रहणं, संक्षेपतः संख्या च परिमाणं च प्रचयश्चेति यथा-
- 10 सम्भवं योनिः कारणं यस्य तत्तथोक्तम् । एतत् प्रपञ्चयिष्यन् केवलैव बहुत्वसंख्या यत्र

- स्वर्गपदस्य यद्यपि 'यन्न दुःखेने'त्याद्यर्थवादोपस्थिते सुखपदार्थे ऐहिकसातिशये
सुखे चन्दनादौ च तुल्यवत् प्रयोगस्तथापि दुःखासम्भिन्नत्वाद्युपलक्षितसुखसजातीये
स्वर्गपदस्य शक्तिरैहिकसुखे च सातिशयत्वोपाधिना शक्यैकदेशे स्वर्गपदप्रयोगः ।
चन्दनादौ च तादृशसुखसाधनतोपाधिकः । उभयत्र शक्तौ नानार्थतया गौरवा-
- 15 दित्यर्थः । **तथा दीर्घत्वमपीति** । दीर्घत्वं सजातीयावधित्वानाश्रयव्यक्तिवृत्ति-
परिमाणत्वव्याप्यजातिमत्त्वात् महत्त्ववत् । एवं ह्रस्वत्वमपि पक्षीकृत्यानुमेयम् ।
'दीर्घत्वोपपत्ताविति । यथा दीर्घत्वे सत्यपि ह्रस्वत्वसत्त्वे विरोधाभावस्तथा
परमाणुपरममहद्द्रव्ययोरन्यतरपरिहारेणैव दीर्घत्वह्रस्वत्वयोः स्थितेन तयोः
समावेशः । **स हीति** । ^१दीर्घत्वप्रकर्षभावापेक्षौ ह्रस्वत्वव्यवहार इत्यर्थः ।

महत्त्वे कारणं तदाह—**तत्रेति** । द्व्यणुकेष्वस्मदादीनामपेक्षाबुद्धेरसम्भवात् तदभावे बहुत्व-
 संख्यानुत्पादात् कथमेतदित्याशङ्क्याह—**ईश्वरेति** । ईश्वरबुद्धेः सर्वविषयत्वादेकत्वा-
 न्तराण्यध्यालम्बनानि यद्यपि , तथापि नियामकं तत्तादृष्टमिति भवत्यपेक्षाबुद्धिः ।
 तामपेक्षोत्पन्ना बहुत्वसंख्या परमाणुद्व्यणुकेषु द्वाभ्यां द्वाभ्यां परमाणुभ्यामारब्धानि
 द्व्यणुकाणि परमाणुद्व्यणुकाणि परमाणुभिर्द्व्यणुकादिप्रक्रमेणैव कार्यद्रव्यमारभ्यते 5
 नान्यथेति नियमज्ञापनार्थं 'परमाणुद्व्यणुकेष्वित्युक्तम् । उपपादितं चैतत् पृथिव्यधिकारे ।
 तैर्द्व्यणुकैरारब्धे कार्यद्रव्ये तत्सरेणै रूपाद्युत्पत्तिसमकालं संयोगोत्पत्तिसमकालत्वात्
 संख्योत्पत्तेर्द्रव्योत्पत्तिसमकालत्वाद्वा महत्त्वं दीर्घत्वं च करोति । समवाय्यसमवायिनोः
 साम्येऽपि कार्यभेदो निमित्तभेदात् । तच्चाभावो दृष्टं वेति । किं पुनरत्र प्रमाणम् ?
 परिशेषः । तथा हि—रूपादीनामप्रसङ्ग एव व्यभिचारात् प्रकर्षाप्रकर्षाननुविधानाच्च । 10
 रूपस्य व्यभिचारो वायौ , रसस्य तेजसि, गन्धस्यावादिषु , गुरुत्वस्यानलादौ ,
 स्नेहस्यानंभसि । स्पर्शस्य प्रकर्षाननुविधानम् । न हि स्पर्शप्रकर्षात् परिमाणं प्रकृष्यते ।
 संयोगप्रकर्षाद्वा विभागस्तु कारणे वर्त्तमानाश्रयं निघ्नन् विरोध्येव । परत्वापरत्वे च

अस्मदादीनामिति । द्व्यणुकेष्वानुमानिकापेक्षाबुद्धिसंभवेऽप्यस्मदादीनां
 सर्गादौ तदभावादित्यर्थः । नन्वीश्वरापेक्षाबुद्धेर्द्व्यणुकैकत्ववत् द्रव्यान्तरैकत्वानामपि 15
 विषयत्वात् कथं नियमेन संख्यादिविशेषोत्पत्तिरित्यत आह—**ईश्वरबुद्धेरिति** ।
 तत्तदेकत्वविषयतावच्छेदेन तस्या अपेक्षाबुद्धित्वादित्यर्थः । **संयोगोत्पत्तीति** ।
 व्यणुकारम्भकसंयोगोत्पत्तिसमानकालीनत्वादित्यर्थः । संख्योत्पत्तेर्महत्त्वजनक-
 त्वित्वसंख्योत्पत्तेरित्यर्थः । कार्यभेदो महत्त्वदीर्घत्वरूपः । **अत्रेति** । बहुत्वस्य
 महत्त्वारम्भकत्व इत्यर्थः । व्यभिचारं स्पष्टयति—**रूपस्येति** । प्रकर्षाप्रकर्षा- 20
 ननुविधानं विवृणोति—**स्पर्शस्येति** । **परत्वापरत्वे चेति** । परत्वापरत्वयो-
 र्दिगादिपिण्डसंयोगासमवायिकारणकत्वात् तस्य च परिमाणोत्तरकालभावित्वा-
 दित्यर्थः । नन्ववयवपरत्वापरत्वाभ्यामवयविनि परिमाणं जन्यताम् । न चासमवायि-
 कारणोत्कर्षेण कार्योत्कर्षात् यत्रानेकपुरुषापेक्षाबुद्धिभिरनेकानि परत्वान्युत्पा-

परिमाणोत्तरकालमुत्पद्येते , तथा वेगोऽपि शब्दबुद्ध्यादीनामप्रत्यासत्तिरेवेत्यप्रसक्तिः । अनुविधीयमानप्रकर्षतया कारणैकार्थसमवेततया च त्रितयमिह प्रसक्तम् । तत्र द्व्यणुके[५] महत्त्वप्रचययोरसम्भवात् संख्यैव परिशिष्यते, यथा चाणुपरिमाणं न कारणं तथोक्तं द्रव्य इति । तदयं प्रयोगः—तद्यणुकपरिमाणं बहुत्वसंख्याकार्यं परिमाणप्रचयासम्भवे सति कार्यमहत्त्वात् यत् पुनर्न बहुत्वकार्यं न तदेवम् ; यथा द्व्यणुकपरिमाणं द्वितूलक-
 5 परिमाणं वेति । विपक्षे बाधकं तु कारणानुपपत्तौ कार्यानुत्पत्तिप्रसङ्गः । अस्तु तर्हि बहुत्वमेव सर्वत्र महत्त्वकारणं क्लृप्तत्वात् , कृतं महत्त्वैरित्यत आह—**द्विबहुभि-**
रिति । द्वौ च बहवश्चावयवा द्विबहवस्तैर्महद्भिरारब्धे कारणमहत्त्वे च कारणमहत्त्वानि च कारणमहत्त्वानि तान्येव महत्त्वमारभन्ते, न बहुत्वम् । कुतः ? समानसंख्यैरारब्धेऽतिशय-
 10 दर्शनात् कारणमहत्त्वादिति शेषः । अयमाशयः । यत्र द्वाभ्यामप्रचिताभ्यामारब्धद्रव्यं तत्र बहुत्वप्रचययोरसत्त्वादेवाकारणत्वम् , अन्यत्वावगतशक्तेः सतश्च कारणमहत्त्वस्यैव कारणत्वं तस्याप्यकारणत्वे महत्त्वानुत्पत्तिप्रसङ्गात् । सामर्थ्यावधारणाय तु युक्तिरुक्ता

दितानि तत्र कार्यं परिमाणोत्कर्षः स्यात् । तवापि यत्रानेकपुरुषापेक्षाबुद्धिजन्यान्य-
 नेकानि त्रित्वानि सन्ति तत्र परिमाणोत्कर्षोपपत्तेः । व्यक्तिबाहुल्यलक्षणसम-
 15 वायिकारणोत्कर्षः कार्योत्कर्षप्रयोजक इति तुल्यम् । मैवम् । परिमाणस्य स्वाश्रयो-
 त्पत्त्यव्यवहितोत्तरक्षणोत्पत्तिकत्वात् परत्वादेश्चापेक्षाधीविलम्बात्तदनन्तरभावित्वात् । पृथक् चावधिज्ञानोपस्थाप्यतया संख्यापेक्षया विलम्बोपस्थितिकमिति न परिमाण-
 जनकम् । तथा वेग इति । परिमाणोत्तरकालमुत्पद्यते इत्यनुषज्यते । कर्मजन्य इति शेषः । वेगासमवायिकारणस्य वेगस्य वा सार्वत्रिकत्वादिति भावः । बुद्ध्यादी-
 20 नामिति । आत्मवृत्तिबुद्ध्यादीनां घटादिनाऽप्रत्यासत्तेरित्यर्थः । त्रितयमिति । संख्या परिमाणं प्रचयश्चेत्यर्थः । तत्र द्व्यणुक इति । स्वाभिमुखभूयोऽवयवा-
 संयोगित्वे सति तत्संयोगात्मकः प्रचयो न द्व्यणुक इत्यर्थः । 'द्विबहुभि'रित्यत्र मिलितस्याकारणत्वादित्यथा व्याचष्टे—द्वौ बहवश्चेति । द्वाभ्यामारब्धेऽर्थे कारण महत्त्वबहुत्वाभावादेकशेषमाह—कारणमहत्त्वे चेति ।

‘अतिशयदर्शनादि’ति , न तु समानसंख्यैरारब्धे कारणमहत्त्वेन कार्यमहत्त्वातिशयदर्शना-
 द्बहुत्वमकारणमेव, यतः समानमहत्त्वैरूपसंख्यैरारब्धमपेक्ष्य संख्यात एवातिशयदर्शनेन
 संख्याया अपि कारणत्वावधारणादन्यथा तदपेक्षयातिशयो न स्यात्, महत्त्वस्याविशेषादिति ।
 तस्मादेकं द्वयं त्रयं वा यथासम्भवमवधृतशक्तिकारणं, न तु सम्भवदप्यकारणमिति ।
 प्रचयस्य कारणत्वमाह—**प्रचयश्चेति** । तूलेत्युपलक्षणं , न त्वेतदेव विवक्षितम् । 5
 प्रचयो द्रव्यारम्भकः संयोगविशेषपिण्डयोर्वर्तमान इति बहुत्वसंख्या व्युदस्यते । गुण-
 कर्म्मारम्भे सापेक्ष इत्यपेक्षाकारणमाह—**पिण्डारम्भकावयवप्रशिथिलसंयोगा-
 पेक्ष** इति । पिण्डयोरारम्भका ये अवयवास्तेषां ये प्रशिथिलाः संयोगास्तदपेक्षः ।
इतरेतरपिण्डावयवसंयोगापेक्षो वेति । एकस्य पिण्डस्यावयवैरपरस्या-
 वयवानां ये प्रशिथिलाः संयोगादयस्तदपेक्षो वेत्यर्थः । स हि द्वितूलके महत्त्वमारभते । 10
 द्वाभ्यां तूलपिण्डाभ्यामारब्धं द्वितूलकं न बहुत्वमहत्त्वे बहुत्वस्य तत्राभावात् । महत्त्वस्य
 च सतोऽपि प्रचयापेक्षत्वात् । अन्यथा समाहारगुरुत्वस्य तुल्यतया तूलकजात्यविशेषाच्च
 मूलभूतानां तसरेणूनां द्वयणुकानां वा तुल्यसंख्यतया परिमाणातिशयानुपपत्तिः ।
 तदाह — **समानेति** । ‘अतिशयदर्शनात्’ , प्रचयेनेति शेषः । अत्रापि
 न महत्त्वमिति केवलस्य महत्त्वस्य प्रतिषेधः । अणुत्वोत्पत्तिमाह—**द्वित्व-** 15
संख्या चेति । अण्वोः परमाण्वोः महत्त्वोत्पत्तौ कारणाभावात् । द्रव्यत्वेन
 परिमाणस्य च सिद्धत्वात् कर्ष्यगुणस्य कार्यत्वात् । परमाणुपरिमाणस्याकारणत्वात् ।
 अनेकसंख्यायाश्च परिमाणं प्रति कारणत्वावगतेः अन्यस्यासम्भवादित्यभिसन्धिः ।
 इमां दीर्घत्वोत्पत्तिमतिदिशति—**महत्त्ववदिति** । ह्रस्वत्वोत्पत्तिमतिदिशति—
अणुत्ववदिति । यदि हि महत्त्वाणुत्वाभ्यां ह्रस्वत्वदीर्घत्वे भिन्ने स्यातां तदा तदुत्पत्ति- 20

गुणकर्मति । स्वाजतकमावभूतकारणापेक्ष इत्यर्थः । सामग्रीतः सर्वसम्भवात्
 द्रव्यारम्भेऽपि संयोगस्यापेक्षणात् ।

चिन्ताया अवसरोऽभेद एव तु कुतः तदेवारोहपरिणाहाभ्यां विकल्प्यमानं तथा व्यवहारयती-
 त्यभिप्रायेण पृच्छति—**अथेति** । उत्तरं—**तत्रेति** । प्रश्नद्वयमध्ये प्रथमे प्रश्ने
 उत्तरमाह—**महत्स्विति** । अभेदे निर्द्धारणमनुपपन्नं, न हि घटेषु कुम्भ आनीयतामिति
 सम्भवतीति भावः । आरोहपरिणाहौ च परिमाणभेदावेवेति ; तथा च सुविहितं विहित-
 5 मिति द्वितीये प्रश्ने उत्तरम्—**अणुत्वेति** । ‘तद्दर्शिनां’ योगिनामस्माकं तु भाक्तव्यवहारा-
 पौनरुक्त्यान्यथानुपपत्तिस्तद्भेदे प्रमाणमिति भावः । एवमुत्पत्तिं निरूप्य विनाशं
 निरूपयति—**एतच्चतुर्विधमिति** । उत्पाद्यमिति नित्याद्वयवच्छिनत्ति । आधार-

अभेद इति । ननु निर्धारणं महत्त्वविशेषविषयकमवयवसंस्थानविशेषविषयं वा
 स्यात् । अन्यथा महत्सु चतुरस्रं वर्तुलं मण्डलं चानयेति व्यवहारात् परिमाणान्तरमपि
 10 स्यात् । अत्राहुः—महत्त्वदीर्घत्वयोरभेदे इदमस्मान्न महत् किन्तु दीर्घमिति
 प्रतीतेर्महत्तरेषु दीर्घतरमानीयतामिति प्रतीतेश्चानुपपत्त्या महत्त्वातिरिक्तं परिमाणान्तर-
 मेव दीर्घत्वम् । वर्तुलत्वादीनां च महत्त्वविशेषणत्वेन माणान्तरत्वे गौरवम् ।
आरोहपरिणाहौ चेति । न च संस्थानवृत्तिजातिविशेषावेव तौ । अन्यतरकर्म-
 १५ जत्वादिना परापरभावानुपपत्तेः । गुणवृत्तिजातौ तददोषत्वस्य निर्बीजत्वात् महत्त्ववत् ।
‘सुविहितमिति सोपहासम् । **योगिनामिति** । योगिनो ह्रस्वत्वाणुत्वयोर्भेदं
 जानन्तीत्यत्र मानमाहुः । अणुपरिमाणं समानाधिकरणपरिमाणभिन्नं परिमाणत्वात् ।
अस्माकं त्विति । ननु ह्रस्वत्वस्य परिमाणान्तरस्यासिद्धावणुव्यवहारः परं भक्तिः ।
 ह्रस्वव्यवहारश्च दीर्घाभावनिबन्धनो मुख्य एवेति भाक्तत्वे तस्य मानाभावः । न च
 २० भाक्तत्वे तत्पौनरुक्त्यम् । महत्स्वणुत्वह्रस्वत्वव्यवहारयोर्महत्त्वदीर्घत्वप्रकर्षा-
 भावनिबन्धनत्वात् । अत्राहुः—उक्तानुमानेन ह्रस्वत्वसिद्धौ लाघवात्तत्र
 ह्रस्वत्वपदशक्तिग्रहे दीर्घत्वाभावे ‘तद्व्यवहारो भाक्तोऽन्यथा मुख्यत्वा-

विनाशादेव विनाशो न तु **मीमांसक** इत् सत्यप्याश्रये शरीरादौ परिमाणं निवर्त्तत इति शङ्कितव्यं, विनाशो परिमाणान्तरोत्पत्तौ च कारणाभावात् कारणसंख्यापरिमाणप्रचयानां तत्कारणत्वात् । संयोगिद्रव्यैश्च पूर्वद्रव्यावयवसहितैः सति पूर्वद्रव्ये द्रव्यान्तरानारम्भात् । अकारणवर्त्तिमिश्च तैः परिमाणारम्भेऽतिप्रसङ्गात् । असमवायिकारणलक्षणायोगाच्चेति । 5

पृथक्त्वमपोद्धारव्यवहारकारणमिति । एतस्मादिदं पृथगेतस्मादिदमर्थान्तरमिति ज्ञानमभिधानं च अपवृज्यापेक्ष्य य उद्धारो निर्द्धारणमपोद्धारः स चासौ व्यवहारश्चेति, तस्य निमित्तं पृथक्त्वमिति पूर्ववत् प्रमाणलक्षणे स्यातां, तर्कस्तु न स्यात् इतरेतराभावेनैव गतार्थत्वात् । तथा हि यावदुक्तं भवतीदमिदं न भवति, तावदुक्तं

भावे भाक्त एव न स्यात् । **विनाश इति ।** एकस्मिन्नेव द्रव्ये पूर्वपरिमाणनाशे परिमाणान्तरोत्पत्तौ च कारणाभावादित्यर्थः । ननु शरीरारम्भकातिरिक्तद्रव्ये 10 संख्यादयः परिमाणकारणानि स्युरित्यत आह—कारणेति ।

समवायिकारणवृत्तिसंख्यादीनामेवेत्यर्थः । नन्ववस्थितपूर्वद्रव्यावयवसहिततत्संयुक्तद्रव्याभ्यां द्रव्यान्तरोत्पत्तिसहकारिवशात् पूर्वपरिमाणनाशपरिमाणान्तरोत्पत्तौ स्यातामित्यत आह—[तत्]संयोगिद्रव्यैरिति । सति पूर्वद्रव्य इति । पूर्वद्रव्यनाशे चाश्रयनाशादेव परिमाणं नश्येत् । आरम्भेऽपि द्रव्यान्तरे परिमाणान्तरोत्पत्तिर्न तु पूर्वद्रव्यनाश इति भावः । तैः संख्यादिभिरित्यर्थः । असमवायीति । 15 समवायिकारणप्रत्यासन्नस्यैवासमवायिकारणत्वात् । अनारम्भकद्रव्यान्तरसंख्यादीनामतथात्वादित्यर्थः ।

ज्ञानमिति । अपोद्धारपदेन भावव्युत्पत्त्या ज्ञानमुच्यते करणव्युत्पत्त्या च ज्ञानकारणं शब्द उच्यत इत्यर्थः, अस्मैव व्यवहारत्वाद्भेदे षष्ठ्यर्थानुपपत्तेः षष्ठीसमासानुपपत्तेराह—स चासाविति । प्रमाणलक्षणे इति । एतस्मादिदं पृथगिति त्यक्तं त्रयोविंशतिगुणाविषयकं मानं जातिविशेषश्च लक्षणमित्यर्थः । तर्कस्त्विति । यदि पृथक्त्वं घटादिभिन्नं न स्यात् पृथगानयेत्युक्ते घटं पटं वेति संशयो न स्यादिति तर्कः प्रत्यक्षानुग्राहकः पृथक्त्वस्य गुणत्वे नास्तीत्यर्थः । इतरेतराभावेनैवेति । घटातिरिक्तान्योन्याभावेनोक्ततर्कस्योपपत्तेर्गुणा- 25 प्राहकत्वादित्यर्थः । प्रत्यक्षमन्योन्याभावविषयत्वेनान्यथासिद्धे न मानम् । न च तथा सति विधिमुखः प्रत्ययो न स्यात् । न हि नञोऽप्रयोग इत्येव विधिः किं त्वन्योन्याभावविशिष्टे पृथक्शब्दस्य शक्तिरिति शक्यार्थं पदप्रयोगत एव गुणादावपि पृथक्शब्द-

भवति इदमस्मात् पृथगर्थान्तरमितरत् भिन्नमिति । न पृथगादिशब्दाः पर्याया इत्यनु-
मन्यामहे, न त्वभावार्था इति पञ्चम्याः सम्बन्धानुपपत्तेः । न हि घटात् पटः पृथगिति ,
घटः पटो न भवतीति वाक्यार्थः । प्रातिपदिकार्थमात्र एवोपपदविभक्तिरियमनुशासन-
बलादिति चेत् , 'अन्यारादितरर्त' इत्यन्यशब्दस्यार्थपरत्वात् । तथा चान्यशब्द-
5 समानार्थतया नञोऽपि योगे पञ्चमी स्यात् । नञर्थविशिष्टः पृथक्शब्दार्थो न तु नञर्थमात्र-

- प्रयोग इति भावः । सिद्धान्तमाह—**पृथगादिशब्दा** इति । पर्यायत्वमर्थक्यात्
स चैकार्थः पृथक्गुण एवेत्यर्थः । सम्बन्धानुपपत्तिमेवाह - न हीति । **प्राति-**
प्रदिकार्थमात्र एवेति । तथाच घटात् पटः पृथगित्यत्र घटः पटो न भवती-
त्यर्थ इति न पञ्चमीसम्बन्धानुपपत्तिरित्यर्थः । **अन्यारादिति** । अन्यपर्याययोगे
10 पञ्चम्यनुशासनात् घटात् पटोऽन्य इत्यत्रेव घटः पटो नेत्यत्रापि पञ्चमी स्यादित्यर्थः ।
नन्वन्यशब्दार्थ एव क्वचित् प्रतियोगिना निरूप्यते कचिदवधिना । यत्रावधिना
स निरूप्यते तत्र पञ्चमी शब्दशक्तिर्वैचिष्यात्, यथा ग्रामादागत इत्यत्रागमनम् अवधिना
निरूप्यमिति पञ्चमी ; ग्रामस्यागमनभागयमित्यत्र तदेव सम्बन्धिनिरूप्यमिति न तत्र
पञ्चमी । मैवं , शब्दशक्तिर्वैचिष्यासिद्धेः । दृष्टान्ते नावधौ पञ्चमी किन्त्वपादाने ।
15 यदाऽपादानमेव सम्बन्धत्वेन विवक्ष्यते तदा षष्ठीत्यविरोधात् । न च नञ्पदप्रयोगे
अनभिधानात् पञ्चम्यभावः । अन्योन्याभावपदप्रयोगेऽपि पञ्चम्यभावात् । न च
सोऽप्यनभिधानप्रयोजकः इतरेतराभाववान् घट इत्यत्रापि पञ्चम्यप्रयोगात् । न च
तत्राप्यनभिधानमेव । तथा सति तत्तत्पदानामनभिधानप्रयोजकत्वे गौरवात्
व्यभिचाराच्च । नञर्थवाचकपदप्रयोग एव प्रयोजकलाघवात् अनुगतत्वाच्चेति ।
20 तथा च तदर्थवाचकत्वे 'पृथगादिशब्दानां तत्तत्पदप्रयोगेऽपि पञ्चम्यभावापत्तेः' ।
नञर्थेति । अन्योन्याभाववद्वाचकपदप्रयोगे पञ्चम्यनुशासनात् । अन्योन्याभाव-
वाचकपदप्रयोगे न पञ्चमीत्याशयः ।

मिति चेत् । न । अपटो घट इत्यत्रापि स्यात् । न च पञ्चम्येवात्र निषेधार्था, पटो घटादिति न घटः पट इति स्थितेः पृथक्शब्दस्य निरर्थकत्वप्रसङ्गात् । तस्मात् पृथगन्य इत्यादीनां योऽर्थस्तत् पृथक्त्वं धर्मान्तरमास्थेयम् । पृथक्शब्दस्याविशिष्टम्

अपटो घट इति । अपट इति समासेनान्योन्याभाववतोऽभिधानात् पञ्चमी स्यादित्यर्थः । वस्तुतस्तु घटः पटो न भवतीत्यत्रापि समानाधिकरणप्रतीतेर्न शब्दस्या- 5 भाववद्वाचकत्वाच्च नञर्थवैशिष्ट्यसत्त्वेन पञ्चमी स्यादित्यर्थः । वस्तुतस्तु घटः पटो न भवतीत्यत्रापि समानाधिकरणप्रतीतेः न शब्दस्याभाववद्वाचकत्वाच्च नञर्थवैशिष्ट्यसत्त्वेन पञ्चमी स्यादित्यर्थः । एतेन भेद एव पृथक्त्वमित्यपास्तम् । घटः पटो नेत्यत्र पञ्चमीप्रसङ्गात् । किञ्चेदमस्मात् पृथगिति धोविषयोऽवधिना निरूप्यः पृथक्त्वम् । न चान्योन्याभाव एव, इदमिदं न भवतीति प्रतीत्यापत्तेः । न च 10 पञ्चम्यन्तपदाभिलष्यमानं प्रतियोगित्वमैवावधित्वम् । पञ्चमीप्रयोगस्यावधिज्ञानोत्तरकालीनत्वात् । पञ्चम्यज्ञानेऽपि पृथक्त्वप्रतीतेः । अन्यथा घटात् पटो नेत्यपि प्रतीतिः स्यात् । नन्ववधित्वं न पृथक्त्वनिरूपकत्वम्, अन्योन्याश्रयात् । नापि वस्तुगत्या योऽवधिस्तन्निरूप्यं पृथक्त्वम्, पृथक्त्वनिरूपणात् प्राक् तत्रावधित्वाभावात् । अत एव पृथक्त्वात्यन्ताभाववत्त्वमवधित्वमित्य- 15 पास्तम् । अवधौ ज्ञाते पृथक्त्वज्ञानं तज्ज्ञाने तदत्यन्ताभाववत्त्वज्ञानमित्यन्योन्याश्रयात् । अत्राहुः—पृथक्त्वनिरूपकत्वज्ञानं न पृथक्त्वज्ञानकारणम् अपि तु यत्रैतत् वर्तते तज्ज्ञानम्, अन्यथा प्रतियोगिज्ञानेऽप्यन्योन्याश्रयापत्तेः । यद्वा पृथक्त्वसामान्यज्ञानपूर्वकं पृथक्त्वविशेषज्ञानमिति नान्योन्याश्रयः । ननु घटात् पटः पृथगित्यत्र पञ्चमी निषेधवाचिका तत्रैवोपपदविभक्त्यनुशासनात्, तथाचापटो घट इत्यत्र नञैव 20 निषेधस्योक्तत्वात् किमभिधातुं पञ्चमी स्यादित्याशङ्क्य निराकरोति—न चेति । तथा सति घटात् पट इत्यस्यैव न घटः पट इत्यर्थे पृथक्पदप्रयोगे पौनरुक्त्यं स्यादित्यर्थः । ननु घटात् पटः पृथगित्यत्र विशिष्टो व्यावृत्तविशेषणसम्बन्धात्मकः पृथक्शब्दार्थ इत्याह—पृथक्शब्दस्येति । यदि विशिष्टं पृथक् तदा पूर्वं यच्छब्दविशिष्टं

इत्यर्थे इति चेत्, न । शब्दबुद्धिदण्डाद्यविशिष्टतया पृथक्त्वेऽपि तद्विशिष्टस्य व्योमात्ममैत्रादेर्दर्शनात् । एतेन वैधर्म्यमात्रं पृथक्त्वमिति निरस्तम् । श्यामाद्रक्तो विधर्मो न च पृथगिति दर्शनात् । अस्तु तर्हि गोत्वादिवत् सामान्यविशेषः पृथक्त्वमित्यपि न वाच्यं, जातिसङ्करप्रसङ्गात् । तस्माद् गुण एवेति स्थितम् । न चान्यत्नान्त-
 5 भवति । रूपादीनामवध्यनिरूपत्वात् व्यभिचाराच्च । एवं च सति गुणादौ गौणः पृथगिति व्यवहारो द्रष्टव्यः । भेदश्च गुणयोगः । स एव तर्हि पृथक्त्वमस्तीति चेत्, न । स्वरूपस्यावध्यनपेक्षत्वात् । यदावध्यपेक्षस्तदा पृथग्व्यवहारं करोतीति चेत्, न । चैतत् कदाप्यवधिमपेक्षते तत्स्वाभाव्ये वा सर्वदाऽपेक्ष्येत इतरेतरभाववैधर्म्ये च प्रागेव निरस्ते इति ।

10 एवं व्यवस्थितस्य पृथक्त्वस्य भेदं निरूपयति—तत् पुनरिति । पुनःशब्दः परिमाणमनन्तरोक्तं व्यवच्छिनत्ति । नन्वेकमेव पृथक्त्वमस्तु, कृतं भेदकल्पनयेति न वाच्यं, सामान्यलक्षणापत्तेः ।

व्योम तदेव पश्चात्तच्छब्दविशिष्टं तत एव पृथक् स्यादित्येवं बुद्ध्याद्यविशिष्टादात्मादेस्तद्-
 बुद्ध्यादिविशिष्टः स एव ततः पृथक् स्यादित्याह—शब्देति । वैधर्म्यं यदि तन्निष्ठा-
 15 त्यन्ताभावप्रतियोगिधर्मवत्त्वं तदा तन्नावधिनिरूप्यमित्यसमानकालीनधर्मवत्त्वं वाच्यं तत्राह—श्यामाद्रक्त इति । वैधर्म्यस्य सातिशयत्वात् पृथक्त्वस्य च निरतिशयत्वादित्यपि द्रष्टव्यम् । जातिसङ्करेति ।

घटावधिकपृथक्त्वस्य घटावृत्तित्वात् पटावधिकपृथक्त्वस्य पटावृत्तित्वात् तदुभयं मिथोऽत्यन्ताभावसमानाधिकरणमन्यत्र लोष्टादौ संकीर्येतेत्यर्थः । न च पृथक्त्वं
 20 सामान्यमैकमेव । द्रव्यत्वेन सत्तया सहानूनानतिरिक्तव्यक्तिवृत्तित्वापत्तेः । व्यभिचाराच्चेति । द्रव्यमात्रे रूपादीनामवृत्तेरित्यर्थः । एवं चेति । परिशेषात् गुणत्वे सतीत्यर्थः । भेदश्चेति । भेदात्मकसादृश्यात् अद्रव्येषु पृथक्त्वारोपात् पृथक्त्वव्यवहार इत्यर्थः । सामान्यलक्षणापत्तेरिति । अनित्यद्रव्यवृत्ति-

थाप्यनेकद्रव्यमित्यनुपपन्नं प्रत्येकविश्रान्तैरेव पृथक्त्वैस्तथा व्यवहारोपपत्तेः ।
 द्वौ शुक्लावित्यादिव्यवहारवदिति चेत् , न । अन्योन्यावधित्वानवधित्वाभ्यां
 विरोधेन भेदात् । प्रत्येकविश्रान्ते हि पृथक्त्वे अन्योन्यावधिकेऽपि चैत्रो मैत्रात् पृथक् ,
 मैत्रश्चैत्रात् पृथगिति प्रत्ययात् । न तु चैत्रमैत्रौ मैत्रात् पृथगिति प्रत्ययो यथा
 देवदत्तादेः । तस्माद् यथा प्रत्येकविश्रान्तैकत्वाभ्यां तथाभूतेन द्वित्वेन वा न 5
 द्वित्वव्यवहारः प्रत्येकप्रसङ्गात् , किन्तु व्यासज्यवृत्तेर्गुणान्तरादेव, तथा व्यासज्यवृत्ति-
 गुणान्तरादेव द्वौ पृथगिति व्यवहार इति स्थितम् । एवं तर्हि द्विपरत्वादयोऽपि
 किं न स्युरन्योन्यावधित्वाभावादिति चेत् , न । एकपरत्वस्यापि तथाभूतत्वे
 विरोधाभावेन भेदाभावादतिरिक्तकल्पनानुपपत्तेः । न हि समानदेशस्थयोः

पृथक्त्वस्य नित्यद्रव्यवृत्तिनित्यपृथक्त्वेनैकयात् नित्यतया सामान्यलक्षणयोगात् 10
 पृथक्त्वं सामान्यं स्यादित्यर्थः । लोष्टात् घटपटौ द्वौ पृथगित्यनुभवात्
 द्विपृथक्त्वं गुणान्तरमाक्षिपति—तथापीति । द्वौ पृथगित्यनुभवस्य द्वित्व-
 समानाधिकरणैकपृथक्त्वाभ्यामैवोपपत्तेः¹ । अन्यथा द्वौ शुक्लावित्यनुभवात् द्विशुक्लत्व-
 मपि गुणान्तरं स्यादित्यर्थः । अन्योन्येति । यदि द्वित्वसमानाधिकरणाभ्यां
 पृथक्त्वाभ्यां द्वौ पृथगिति धीर्जननीया तदा चैत्रमैत्रौ चैत्रात् पृथक् मैत्राच्चेति प्रतीतिः 15
 स्यादिति ।

एकपृथक्त्वस्य द्वित्वेनान्यूनानतिरिक्तव्यक्तिवृत्तित्वाभावात् । यावति द्वित्वं
 समाप्यते तावति गुणान्तरं वाच्यमित्यर्थः । ननु पृथक्त्वाश्रयतावच्छेदकत्वेनैव द्वित्वं
 प्रतीयते द्वित्वाश्रयतया च चैत्रमैत्रयोः प्रतीत्या कथं तस्यावधित्वं प्रतीयतां पृथक्त्वा-
 श्रयतावच्छेदकरूपविरहेणोपलभ्यमानस्यैवावधित्वात् । मैवम् । आश्रयमात्रवृत्तेरेव 20
 धर्मस्याश्रयतावच्छेदकत्वात् । द्वित्वस्यैकपृथक्त्वाश्रयमात्रवृत्तित्वाभावात् । द्वित्वं
 च व्यासज्यवृत्तित्युपसंहारव्याजेनाह—तस्मादिति । प्रत्येकमिति । प्रत्येकं
 द्वाविति व्यवहारप्रसङ्गादित्यर्थः । एवं तर्हीति । चैत्रो मैत्रात् परो मैत्रश्चैत्रादपर
 इति प्रतीतेरन्योन्यावधिके परत्वापरत्वे प्रतीयेते, न तु चैत्रमैत्रौ चैत्रात् मैत्राद्वा पराविति
 ततो द्विपरत्वमपि गुणान्तरं स्यादित्यर्थः । न हीति । समानदेशस्थितयोः 25
 परस्परावधिकपरत्वापरत्वाभावेनैव तथा व्यवहाराभावोपपत्तेर्द्वित्वसमानाश्रयपरत्वेनैव
 द्विपरत्वप्रतीतिरन्यथासिद्धेत्यर्थः । प्रतीतिविषये भवतः किं समानदेशस्थितौ

- संयुक्तसंयोगे विशेषोऽस्ति । न च तं विना ते भवतः । यत्नास्ति तत्र का गतिः, एकपर-
त्वस्यान्योन्यापेक्षत्वात्, द्विपरत्वस्य च तदन्यापेक्षत्वादिति चेत्, न । तत्राप्येकस्य
परत्वादपरस्य च परतरत्वात् प्रत्येकविश्रान्तिरेव । तदनादृत्य द्वे परे इति व्यवहारः ।
5 न तु व्यासज्यवृत्तिरेक एव तत्र परत्वगुणः एकस्यातिशयानतिशयानुपपत्तेरिति
नित्यत्वादिकमतिदेशेन दर्शयति—**तस्य त्विति** । यथैकत्वसंख्या नित्यद्रव्येषु नित्या
अवयविनि कारणगुणप्रक्रमेणोत्पद्यते, द्रव्यविनाशात् विनश्यति, तथैकपृथक्-
त्वमपि, यथा द्वित्वादिकमपेक्षाबुद्धेरुत्पद्यते तद्विनाशाद् विनश्यति क्वचिदाश्रयविनाशात्
क्वचिदुभाभ्यां तथा द्विपृथक्त्वादिकमपीत्यर्थः । स्यादेतत् । तत् किं द्वित्वत्तित्वादिसामान्य-
विशेषा अपि तत्र सम्भवन्ति ? यद्येवं, जातिसङ्करः स्यादित्यत आह—**एतावानिति** ।
10 कथं तर्हि द्वे पृथक् त्रीणि पृथगित्यादिव्यवहार इत्यत आह—‘संख्याया त्वेकार्थसमवायिन्या
विशिष्यते’ इति । उल्लक्ष्यते यथा शुक्लः पृथगिति । शौक्येन उपपत्तिमाह—
तद्विशिष्टेति । कारणविशेषात् प्रकर्षनिकर्षलक्षणोऽवान्तरविशेषस्त्वस्त्येव माधुर्यादिवत् ।
स च सामान्यविशेष एव । गुणकर्मणोः समवेतस्य धर्मान्तरस्याभावादिति ।

- 15 **चैत्रमैत्रौ परावित्यनुभवान्न द्विपरत्वसिद्धिः** । तथा हि मैत्रौ यदि देवदत्तावधिक-
चैत्रनिष्ठपरत्वाधारः स्यात्तदा देवदत्तचैत्रोभयनिरूपितयावन्मध्यत्वनिरूपकः स्यादिति
प्रतिकूलतर्कात्तथैव व्याप्तेरिति मन्तव्यम् । **यत्रास्तीति** । असमानदेशस्थयोरित्यर्थः ।
य[त]त्रापीति । द्विपरत्वेऽप्यसमवायिकारणत्वं प्रत्येकवृत्तिपरत्वापरत्वयोर्वाच्य-
मिति¹ तयोरुत्पत्तिरावश्यकी, न तु अत एव तत्रापि व्यवहारइत्यर्थः । **तदनादृत्येति** ।
अतिशयमनपेक्ष्येत्यर्थः । **यद्येवमिति** । द्वित्वादिसामान्यं संख्यायां पृथक्त्व-
20 सामान्यमेकपृथक्त्वमेकपृथक्त्वे मिथोऽत्यन्ताभाववति वर्तमानमेकत्र द्विपृथक्त्वादौ
सङ्कीर्णेत्यर्थः । **कारणविशेषादिति** । एकपृथक्त्वं कारणपृथक्त्वाज्जायते ।
अवयविनि द्विपृथक्त्वं त्वपेक्षाबुद्धेर्जायते, अतः कारणभेदव्यङ्ग्यम् । मिथो वैजात्य-
मस्त्येवेत्यर्थः । संख्यात्वमैकानेकवृत्तिवृत्तिगुणत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिसमानाधिकरणा-
त्यन्ताभावप्रतियोगि गुणत्वसाक्षाद्व्याप्यजातित्वात् रूपत्ववदित्येकपृथक्त्वद्विपृथक्त्व-
25 **साधकमनुमानमप्याहुः** ।

1 A वाच्यम् । तथाच तत्र तयोरवश्यमुत्पत्तिर्वाच्येति तन्निबन्धन एव तत्रापि तद्व्यवहारः .

संयोगः संयुक्तप्रत्ययनिमित्तम् । यद्विशिष्टे द्रव्ये संयुक्तमिदमनेनेति मतिर्भवति स संयोग इति प्रमाणमुक्तम् । कार्यप्रदर्शनेन तर्कमाह—**स चेति ।** अवयव-संयोगा द्रव्यहेतवः अग्निसंयोगः पाकजानाम् । परिमाणस्य प्रचयाख्यः अवयव-कर्मजः संयोगो निःक्रियावयविसंयोगस्य परत्वापरत्वयोर्दिक्कालपिण्डसंयोगः बुद्ध्यादीनामात्म-मनःसंयोगः । शब्दस्य भेदाकाशसंयोगः । कर्मणो नोदनाभिधाताविति । एतेन 5 यदि संयोगो न स्यात्, द्रव्यगुणकर्माणि न स्युः, कारणाभावात्, भावे वा सर्वदैव भवेयुः, द्रव्यादीनां पूर्वसिद्धानां सर्वदा तुल्यरूपत्वात् । **क्षणभङ्गपरिणामवादो-**रपास्तत्वात् ।

अदृष्टादिति चेत्, न ; तस्याप्यनुष्ठानसाध्यत्वात्, तस्यापि प्रयत्नरूपत्वात्, तस्या-प्यात्ममनःशरीरेन्द्रियसंयोगसाध्यत्वात् । अदृष्टान्तरमात्रसाध्यत्वे यत्नविधिवैयर्थ्यप्रसङ्गादिति 10 तर्को दर्शितः । यथा द्रव्यमारभते तं प्रकारमाह—**द्रव्यारम्भे निरपेक्ष** इति । द्रव्ये कर्तव्ये तदवयवाः संयोगार्थमेव कारणान्तरमपेक्षन्ते, सति संयोगे न किञ्चिदित्यनपेक्षः संयोगः सहकारितया न किञ्चिदपेक्षत इत्यर्थः । एतेन चरमभावि निमित्तान्तरं नापेक्षत इत्यपि लभ्यते । अत्र **सूत्रकार**संमतिमाह—**तथा भवतीति ।** अस्यार्थः— सर्वथानुत्पन्नसंयोगतया संयोगापेक्षेभ्यस्तन्तुभ्यो भविष्यति पट इति यथा प्रत्ययस्तथानुत्- 15

यद्विशिष्ट इति । विशिष्टज्ञानस्य विशेषणधीजन्यतया सैव संयोगे मान-मित्यर्थः । एतेनेति । रूपादित्रयोविंशत्यजन्यद्रव्यगुणकर्माणि यदि गुणा-समवायिकारणककार्याणि न स्युः कर्माजन्यकार्याणि न भवेयुरित्यापादनार्थोऽतो न वैयधिकरण्यं प्रतियोग्यप्रसिद्धिर्वा । ननु द्रव्यादिभ्यः कार्यविशेषकुर्वद्रूपीभूयोत्पन्नेभ्यः परिणामविशेषसहितेभ्यो वा तत्र कार्याणि भवेयुः, किं संयोगेनेत्यत आह— 20 **क्षणभङ्गेति । सहकारितयेति ।** यद्यपि पूर्वसंयोगात्मकप्रतिबन्धका-भावं समवायिकारणं चापेक्षत एव तथा भूयोऽवयवजन्यद्रव्ये कर्तव्ये परस्पर-स्वाजनकसंयोगापेक्षस्तथापि स्वाजनकविजातीयभावभूतानपेक्षत्वं संयोगस्य विवक्षितम् । एतेनेति । स्वोत्पत्त्युत्तरभाविभूतानपेक्षत्वमित्यर्थः । तेन समवायि-कारणप्रतिबन्धकाभावयोरपेक्षा लभ्यते । 25

- पन्नसंयोगतया सापेक्षेभ्य उत्पन्नसंयोगतया निरपेक्षेभ्यो भवतीति प्रत्ययः । सर्वथोत्पन्न-
संयोगतया निरपेक्षेभ्यो भूत इति प्रत्यय इत्यपि द्रष्टव्यमिति । एवं **सूत्रकार**वचना-
जानीमो द्रव्यारम्भे आत्मलाभकारणातिरिक्तं संयोगस्यापेक्षणीयं नास्तीति गुणकर्मारम्भे
सापेक्षः । गुणेषु कर्मसु च कर्त्तव्येषु स्वात्मलाभकारणातिरिक्तमप्यपेक्षते यथ पाकजेष्वग्नि-
संयोग औष्ण्यं न च तेनासौ जन्यते परिमाणे प्रचयः स्वाश्रयावयवप्रशिथिलसंयोगं न
5 च तेनासौ जन्यते परत्वापरत्वयोर्दिकूकालपिण्डसंयोगा अपेक्षाबुद्धिं न च तथा ते
जन्यन्ते इत्यादि स्ययमूह्यम् । एवं कर्मणि नोदनाभिघातौ 'स्पर्शं वेगं' चापेक्षते ।
न च ताभ्यां तौ जन्येते इति अपेक्षणीयस्य चरमभावित्वमत्राविवक्षितम् । अत्र
सूत्रकारसंमतिमाह— **संयुक्तसमवायादिति** । अस्यार्थः पार्थिवेन परमाणुना
10 पाक्येन संयुक्तेऽग्नौ समवायादग्नेर्वैशेषिकमौष्ण्यं पाकजानां निमित्तमिति शेषः । तेन
स्वानुत्पादकापेक्षत्वात् सापेक्ष इत्युक्तं **सूत्रकृता** भवतीति । **अथ कथंलक्षण** इति ।
किं लक्षणं किं प्रकारमस्य लक्षणमित्यर्थः प्रतीतिः प्रत्येतव्यस्य लक्षणमपि सर्वसाधारणमिति
स्वकं तु विशेषलक्षणं किमस्येत्यर्थः । **कतिविधश्चेति** । कत्यस्य विधा प्रकारा इत्यर्थः ।
उत्तरम्—**अप्राप्तयोरिति** । प्राप्तिः संश्लेषः । स च समवायोऽपीत्यत उक्तम्—
अप्राप्तयोरिति । समवायस्त्वप्राप्तयोः न भवत्येव जातः संबद्धश्चेत्येककालत्वात्
15 विद्यमानयोरप्राप्तयोः संश्लेषः संयोगः । समवायस्तु नैवमित्यस्य

- स्पर्शवेगाविति** । स्पर्शवेगयोः पूर्वं यद्यपि अभिघातजनकत्वमुक्तं तथापि
यत्राभिघाताश्रये द्रव्ये विपरीतं कर्मोत्पद्यते तत्र विपरीतवेगोऽभिघातेनापेक्ष्यते तथा
स्पर्शोऽपि । **अपेक्षणीयस्येति** । स्वजनकभिन्नापेक्षत्वं स्वाजनकविजातीयापेक्षत्वं
चात्र विवक्षितम् । प्रचयस्तु कारणमहत्त्वमपेक्षत इति पूर्वमैवोक्तमिति न तत्राव्याप्तिः ।
20 लक्षणस्वरूपाज्ञाने तत्र प्रकारप्रश्नो न सङ्गच्छत इत्युभयप्रश्नपरत्वमाह—
किं लक्षणमिति । ननु प्रतीतिः प्रत्येतव्यस्य लक्षणमिति सुप्रसिद्धमेवेत्यतः
प्रश्नविषयमाह—**प्रतीतिरिति** । प्रतीतिमात्रमतिव्यापकं संयुक्तप्रतीतेर्भ्यर्थत्वमतः
प्रतीतिविषयत्वं च प्रत्येतव्यविशेषाधीनमतः प्रत्येतव्यविशेषस्यैव लक्षणत्वसम्भवे
प्रत्येतव्यनिष्ठधर्मविशेषप्रश्न इत्यर्थः ।

- 25 **अप्राप्तयोरिति** । प्रागभावप्रतियोगी सम्बन्ध इत्यर्थः । जातिमान् सम्बन्धः

व्यवच्छेदः । द्वितीये प्रश्न उत्तरम्—**स तु त्रिविध** इति । पूर्वे नैवमिति तद्व्यवच्छेदार्थस्तु-
 शब्दः । तिस्रो विधा दर्शयति—**अन्यतरे**ति । अन्यतरकर्मजं लक्षयति—**तत्रे**ति ।
 तेषु मध्ये क्रियावता चलता निष्क्रियस्य निश्चलस्य तदभिमुखक्रियारहितस्येति यावत् ।
 उदाहरति—**यथा स्थाणोः द्येनेने**ति । विभूनां चाकाशकालदिगात्मनां मूर्तैः परमा-
 ण्वादिभिरन्यतरकर्मज एवम् अवयविभिस्तु कारणाकारणसंयोगात् कार्याकार्यसंयोगा- 5
 दन्योन्यतरकर्मज इति विवेक्तव्यम् । उभयकर्मजं लक्षयति—**उभये**ति । विरुद्धे
 दिशौ प्राचीप्रतीच्यौ अवाच्युदीच्यौ च दृश्यादृश्ये इति यावत् , तयोः क्रिये ययोः तौ
 विरुद्धदिक्क्रियौ तयोः सन्निपातः अभिघात इत्यर्थः । उदाहरति—**यथे**ति ।
 संयोगजं लक्षयितुं विभजते—**संयोगजस्त्विति** ।

सम्बन्धो वा संयोग इत्यपि लक्षणं द्रष्टव्यम् । यद्यपि सम्बन्धो न संयोगः आत्माश्रयात् 10
 नापि समवायो विरोधात् , तथापि कर्मासमवायिकारणानेकाश्रितवृत्तिगुणत्वव्या-
 प्यजातिमत्त्वं लक्षणम् । लक्षणान्तरं च द्रव्यासमवायिकारणवृत्तिगुणत्वव्याप्य-
 जातिमत्त्वं गुणविशेषासमवायिकारणवृत्तितत्त्वाजातिमत्त्वं कर्मविशेषासमवायिकारणवृत्ति-
 तत्त्वाजातिमत्त्वं च पूर्वमुक्तम् ।

तदभिमुखेति । तत्संयोगानुकूलक्रियाशून्यत्वं निष्क्रियत्वं विवक्षितम् । 15
 तेन यत्रैकः स्वाभिमुखीं दिशं गच्छत्यन्यश्च तत्पृष्ठमनुगच्छति तत्र सक्रियस्यापि
 सक्रियेणान्यतरकर्मजः संयोग इत्यर्थः । **दृश्यादृश्येति** । एकदिगभिमुखेनापर-
 स्याप्रत्यक्षत्वं दिशो विरोध इत्यर्थः । **यथेतीति** । यद्यपि कर्मणः कर्मत्वेनैव संयोगं
 प्रति कारणत्वात् प्रत्येकमेव कर्मणोः संयोगजनकत्वमिति संयोगद्वयमेवोत्पत्तुमर्हति,
 तथापि संयोगद्वयस्याननुभवात् कर्मभ्यां सम्भूयैक एव संयोगो जन्यते । अतः 20
 एव नैककर्मणान्यस्यान्यथासिद्धिः विनिगमकाभावादुभयोरप्यारम्भकत्वात् । ननु
 कर्मत्वेनैव संयोगजनकत्वात् कपालद्वयजन्यघटवदवान्तरभेदाभावात् कथं त्रैविध्यम् ?
 अत्राहुः—जातिभेदं विनाप्यन्यतरकर्मजत्वाद्युपाधिभेदेनैव विभागः ।

यद्वा, कस्यचित् संयोगस्य यावत् स्वाश्रयविभागविरोधित्वं, कस्यचित् नेत्यवान्तर-
 भेदस्यावश्यकत्वात्तत्र चान्यतरोभयकर्मणामेव प्रयोजकत्वम् ।

- उत्पन्नमात्रस्यैकश्चिरोत्पन्नस्यापरः । **निःक्रियस्येति** । संयोगस्यैव केवलस्य कारणत्वमाविष्कर्तुं कारणसंयोगिभिरकारणैः समवायिकारणसंयोगिभिस्तदन्यैः, अत एव कारणाकारणसंयोगपूर्वकः कार्य्याकार्य्यगतः समवेतासमवेतगत इत्यर्थः । पुनरस्यावान्तर-
 भेदमाह—**स चेति** । च-शब्दः पुनरर्थे । तदेतत् सर्वमुदाहरणैः स्पष्टयति—**एकस्मा-**
 5 **त्तावदिति** । तावच्छब्दः क्रमे । अत्र तिसृष्वपि विधासु तन्तूनां पटं प्रति कारणत्वं वीरणाकाशतुरीणामकारणत्वं समवायितयानेन कारणाकारणसंयोगपूर्वकत्वं संयोगस्य तन्तुसमवेतत्वं तु द्वित्रितन्तुकपटयोरसमवेतत्वं च वीरणाकाशतुरीणां तेन तत्संयोगानां कार्य्याकार्य्यगतत्वमिति । एकस्माच्च संयोगात् द्वयोरपि संयोगयोस्तत्पत्ति-
 रित्याह—**एकस्माच्चेति** । एतत् प्रश्नपूर्वकं स्पष्टयति—**कथमिति** । **पार्थिवा-**
 10 **प्ययोरिति** । विजातीयत्वेनानारम्भकत्वमभिप्रेति । **अण्वोरिति** । परमाण्वोः पार्थिवेन पार्थिवस्य आप्येनाप्यस्येत्यारम्भकत्वसूचनम् । **युगपदिति** । संयोगयौग-
 पद्येन द्व्यणुकयोर्युगपदुत्पत्तिं प्रदर्शयितुम् । युगपत्संयोगद्वयोत्पत्तिप्रदर्शनाय तामाह—
तत इति । इतरस्य पार्थिवद्व्यणुकस्य कारणं पार्थिवः परमाणुरकारणमाप्यः परमाणुः
 इतरस्याप्यद्व्यणुकस्य कारणमाप्यः परमाणुरकारणं पार्थिवः परमाणुस्तयोर्गतात् समवेतात्
 15 इतरस्य पार्थिवपरमाणोः कार्य्यं पार्थिवद्व्यणुकमकार्य्यमाप्यः परमाणुरितरस्याप्यपरमाणोः
 कार्य्यमाप्यं द्व्यणुकमकार्य्यं पार्थिवः परमाणुस्तद्गतौ तत्समवेतौ पार्थिवपरमाण्वाप्यद्व्य-
 णुकगत एकः आप्यपरमाणुपार्थिवद्व्यणुकगतोऽपरः संयोगस्तौ युगपदेककालमुत्पद्येते
 इत्यर्थः । पृच्छति—**किं कारणमिति** । किं प्रमाणमित्यर्थः । उत्तरम्—**कारणेति** ।

एकस्मादित्यादि ।

एकतन्तुमात्रसंयुक्तकारणसंयोगाद्वितन्तुकतत्संयोगः

- 20 **तन्तुद्वयसंयुक्ताकाशसंयोगद्वयजन्यः पटाकाशसंयोगः बहुसमवायिकारणसंयुक्ततुर्यादि-**
संयोगजः पटतुर्यादिसंयोग इत्यर्थः ।

- आरम्भकत्वसूचनाप्रयोजनमाह—**संयोगेति** । द्व्यणुकद्वयोत्पत्तिप्रयोजन-
 माह—**युगपदिति** । पार्थिवद्व्यणुकेनाप्यपरमाणोरेकः, आप्यद्व्यणुकेन पार्थिव-
 परमाणोरपरः, तदेतत् संयोगद्वयम् । **तामाहेति** । तां युगपत्संयोगस्योत्पत्ति-
 25 **मित्यर्थः । उत्पत्तिकारणस्योक्तत्वात् ज्ञप्तिकारणतया व्याचष्टे—किं प्रमाणमिति ।**

अकारणेनेति शेषः । पार्थिवद्व्यणुकमाप्येन परमाणुना आप्यद्व्यणुकं पार्थिवेन परमाणुना संयुज्यते । तदकार्यत्वे सति तत्संयोगिकार्यत्वात् । यद् यदकार्यत्वे सति यत्संयोगिकार्यं तत्तेन संयुज्यते । यथा तुरीसंयुक्ततन्तुकार्यः पटस्तुर्येत्यनुमानमित्यर्थः । यदि तु तेन न संयुज्येत तत्कार्येणापि न संयुज्येत कारणाभावादिति विपक्षबाधकमूहनीयम् । तमेन न्यायं नैयायिकमर्थं प्रत्यामनन्ति—अत इति¹ । उक्ततर्कसिद्धये पृच्छति—
अथेति । उत्तरम्—तयोरपीति । ननु तज्जनकेनैव परमाणुद्वयसंयोगेन द्व्यणुकयो-
रपि संयोगः किं न जन्यते ? कृतमत्र तज्जन्याभ्यां कार्याकार्यसंयोगाभ्यां प्रत्यासत्तेरपि कारणै-
कार्यसमवायलक्षणायाः सम्भवात् । न तस्मिन् काले द्व्यणुकस्य द्व्यणुकान्तरकारण-
संयोगित्वाभावात् । कारणसंयोगिना² चाकार्येण कार्यस्य संयोगजः संयोगः परमाणुनैवेति ।

तत्संयोगिकार्यत्वादिति । यत्रैकावयवसंयोग्यपरावयवकार्योऽवयवी न 10
स्वावयवसंयुक्तः, तत्रानैकान्तिकं स्यादत उक्तम्—तदकार्यत्व इति । यद्यपि
संयोगिकार्यत्वादित्यत्र संयोगस्य नोपलक्षणत्वं व्यभिचारात्, न विशेषणत्वम्
असम्भवात्, पार्थिवाप्यपरमाणुसंयोगस्य द्व्यणुकाजनकत्वात्, तथापि पार्थिवः
परमाणुः जलद्व्यणुकसंयोगी जलद्व्यणुकाजनकत्वे सति जलद्व्यणुकसमानाधिकरणा-
समानकालीनसंयोगाश्रयत्वात्, यदेवं तदेवमिति व्याप्तिः । 15

पौनरुक्त्यमाशङ्क्याह । तमेनमिति । एनममुम्, नैयायिकं व्याप्तिसाध्यम् ।
प्रत्यामनन्ति स्वीकुर्वन्ति इत्यर्थः । यद्वा, नैयायिकपक्षसम्बन्धिसाध्यरूपम् ।
प्रत्यामनन्ति साध्यरूपत्वमस्य दर्शयन्तीत्यर्थः । तज्जनकेनेति । परमाणुद्व्यणुक-
संयोगजनकेनेत्यर्थः । तथा च तदुत्पत्तिसमकालमेव द्व्यणुकयोः संयोगः
स्यादिति भावः । तस्मिन्निति । कार्यस्याकारणेन संयोगः कारणसंयोगपूर्वक 20
एव । न च तस्मिन् काले द्व्यणुकस्य द्व्यणुकान्तरकारणेन सह संयोगः पूर्वकालवृत्ति-
र्भवति, युगपदुत्पत्तौ³ पूर्वकालसत्त्वादित्यर्थः । कारणसंयोगिनैवे³ति । पूर्ववृत्ति-

1C न्यायात् added. 2B पूर्वकालसत्त्वाभावात्. 3 Vardhamāna reads एव for च.

- एवं तर्हि परमाणोरपि द्व्यणुकेन सह संयोगजस्य संयोगस्यानुपपत्तिः । न हि तस्य कारण-
 संयोगि द्व्यणुकमिति सम्भवति । न । कार्य्यमकार्येण संयुज्यमानं कारणसंयोगि नैवेति
 नियमादिति । अत्र च दैवादवयवक्रियायामुत्पन्नायां विभागसमकालमवयविनि यदि
 क्रियोत्पद्यते, तदा संयोगक्रिये सम्भूय संयोगमुत्पादयतः, प्रत्येकमन्यत्तावधृतशक्तिकत्वा-
 5 दित्यपि द्रष्टव्यम् । तथा हि—चरणक्रियातो विभागः, श्येनावयविनि कर्म, ततो
 विभागेन पूर्वसंयोगनिवृत्तिः, अवयविकर्मणा विभागः, ततश्चरणस्याणुसंयोगः, श्येन-
 विभागात् पूर्वसंयोगनिवृत्तिः, तदनन्तरं चरणस्थाणुसंयोगेन श्येनकर्मणा च स्थाणु-
 श्येनसंयोगः । एवमुभयकर्मजेषु संयोगानुप्रवेशो लक्षणीय इति टीकाकृतः ।
 तदसत् । संयोगो हि विभागमनुत्पाद्य तदविरोधिनं संयोगमुत्पादयति । कर्म तु
 10 तमुत्पाद्य तद्विरोधिनं ततो विरोधान्न सम्भूयकारितासम्भव इति त्रैविध्यमेवेति । अस्तु
 तावदेवम् ; संयोगस्तु संयोगकारणमित्यत्र किं प्रमाणम् ? अन्वयव्यतिरेकौ । निःक्रिययोः
 कार्य्यकार्य्ययोः संयोगः कारणाकारणसंयोगमन्तरेण न क्वचिद् दृष्टः, तस्मिंश्च सति पट-
 तुर्यादौ दृश्यत इति । अजसंयोगमिच्छन्त केचिद्विभागं न सहन्ते, तान् प्रत्याह—
 नाजः संयोगोऽस्तीति । ‘नित्यपरमाणुवदि’ति व्यतिरेके दृष्टान्तः । अत्र हेतुः—
 15 ‘पृथगनभिधानात्’ । सर्वार्थोपदेशप्रवृत्तेन महर्षिणा प्रतिज्ञातं हि तेन यद्वावरूपं तत्

कारणसंयोगवर्तैवेत्यर्थः । तथा च पूर्वपरमाणुद्व्यणुकसंयोगोऽवश्यं वाच्य
 इति भावः ।

- संयोगो हीति । अवयविनि कर्मोत्पादो यावदवयवकर्मोत्पत्तिनियत इति
 श्येनकर्मोत्पत्तिकाले चरणेऽपि कर्मोत्पादात् कर्मवति कर्मानुत्पत्तेः पूर्वोत्पन्नतश्चरण-
 20 कर्मणो नाशात् श्येनस्थाणुसंयोगः कर्मज एव । अपि च संयोगकर्मणोस्तृणारणि-
 मणिन्यायेन कारणत्वे कार्य्यं वैजात्ये मिथो विरुद्धजात्योरेकत्रासम्भवः । न चोभय-
 कारणजन्यं प्रत्येकजन्यद्विजातीयमेवेति वाच्यं, तादृशजातेर्योग्यानुपलम्भबाधितत्वात्
 संयोगद्वयं पृथगेव जन्यत इति भावः । अजसंयोगस्य नित्यत्वाद् विभागनाश्यागुणत्वं
 संयोगलक्षणं नास्त्येत्यत उक्तम्—अजसंयोगमिति । नन्वन्यतरकर्मजोदाहरणं

सर्वमभिधास्याम इति । एतद्विवृणोति—**चतुर्विधमिति** । ननु कथमस्य प्रयोगः ? यथाश्रुते प्रतिज्ञापदव्याघातात् । संयोगं पक्षीकृत्याजत्वप्रतिषेधे त्रिविधमुक्तं प्रतिषिद्धसाधनात् । तदतिरिक्तस्याप्रतीतावाश्रयासिद्धेरित्याशंक्याह—**परमाणुभिरिति** । अयमाशयः—न वयं प्रथमतः संयोगमेव प्रसिषेधामस्तस्याजत्वं वा ; किन्तु त्रिविधे व्युत्पादिते यश्चतुर्थमप्युपगच्छेत् तं प्रति कोऽसावजः संयोगः, कुत्र वेति पृच्छामः । स यदि ब्रूयात् परमाणुभिराकाशादीनां यः संयोगः सोऽज इति, तत्तेदमुपतिष्ठते—**परमाणुभिरिति** । सोऽन्यतरस्य परमाणोर्यत् कर्म तज्ज एव । ननु महति प्राप्तिपूर्विकाप्राप्तिः संयोगो, न चाकाशस्य परमाणुभिरप्राप्तिरस्ति, व्यापकत्वादत उक्तम्—**प्रदेशवृत्तिरिति** । अव्याप्यवृत्तिर्व्युत्पादितश्चायमर्थः । तेन परमाणौ वर्तमाना क्रिया संयुक्तेनाकाशादिप्रदेशेन स्वाश्रयं विभज्यासंयुक्तेन संयुनक्तीति न तत्र लक्षणानुपपत्तिः । प्रदेशश्चोपाधिभेद एव । न चैवमुपाधय एव संयोगतदभावाश्रया इत्युक्तम् । अपिच महति न्यग्रोधे मूलादग्रमग्राच्च मूलमुपगच्छतः कपेः यदि मूलाग्राभ्यामेव संयोगविभागौ न न्यग्रोधे, न तदा तावपि अवयवापेक्षयाऽवयविनाविति न्यायेन निरवयवे परमाणावेव

पुनरुक्तमित्यत आह—**नन्विति** । यथाश्रुत इति । आत्मा नास्तीतिवत् सिद्धयसिद्धिभ्यां व्याघातादित्यर्थः । **अव्याप्यवृत्तिरिति** । परमाण्वाकाशसंयोगो न व्यापकः संयोगत्वात् कपिवृत्तसंयोगवत् । न चाप्रयोजकत्वम् । परमाणोराकाशव्यापकत्वे परमाणुत्वव्याघातात् । ननु दृष्टान्ते अवयवानाम् अवच्छेदकत्वादाकाशे तदसम्भव इत्यत आह—**प्रदेशश्चेति** । अवयवाभावेऽपि संयोग्यन्तरस्यैवावच्छेदकत्वम् । तत्राप्यन्य एव तदवच्छेदक इत्यर्थः । नन्वेवमुपाधय एव तदाश्रया न तूपहित आवश्यकत्वादित्यत आह—**न चेति** । शाखावच्छेदेन वृत्तः कपिसंयोगीत्यनुभवो न तु शाखैव कपिसंयुक्तेति । **उक्तमिति** । न हि कार्यभेदेन शक्त्यशक्ती कार्यमेवाश्रयेते इत्यादिना । **अपि चेति** । सर्वत्रावयविन्यवयवसंयोगेनान्यथासिद्धौ

संयोगः स्यात्, तथा च नोपलभ्येतेत्यनुभवविरोधः । ^२सावयव एवावयवे वर्तत इति विचारे निरवयवे न स्यादेवेति द्व्यणुकादिप्रक्रमाभावात् सर्वानुत्पत्तिः । भेर्या च ताडितायां संयोगस्य नभोव्यापकतया तदनुरोधेन शब्द उत्पद्यमानो नभो व्याप्नुयात् । तथा च सर्वत्र तदुपलम्भप्रसङ्ग इत्यादि स्वयमूहनीयम् ।

५ परमाणावेव संयोगपर्यवसानात् संयोगोऽतीन्द्रियः स्यादिति तत्साक्षात्कार-
व्याघात इत्यर्थः । न च त्रसरेणोरवयवावच्छेदाग्रहात्तत्र नान्यथासिद्धिः । तत्रापि
दिगुपाधीनामेवावच्छेदकत्वसम्भवात् । ननु चाव्याप्यवृत्तित्वं न स्वाभावसामाना-
धिकरण्यम् । रूपादीनामपि स्वान्योन्याभावसामानाधिकरण्यात् । नापि स्वसंसर्गा-
भावसामानाधिकरण्यम् । रूपादीनां स्वप्रागभावसामानाधिकरण्यात् । नापि
10 स्वात्यन्ताभावसामानाश्रयत्वम् । अत्यन्ताभावत्वव्याघातात् । किञ्च एकत्रैकदैकस्य
भावाभावयोर्विरोधबलात् 'तत्र प्रतीतिभ्रम एव कुतो न स्यात् ?

सैवम् । स्वप्रतियोगिसमानकालसंसर्गाभावस्यैवात्यन्ताभावत्वात् । अन्यत्रा-
त्यन्ताभावस्य प्रतियोगिवैदेश्यनियमेऽपि शाखायां वृत्तः कपिसंयुक्तो न मूले इत्य-
वच्छेदभेदेन प्रतीतेर्विरोधस्यैव अभावात् । येन प्रकारेणैकधर्म्यसंहारात्तयोर्विरोधः
15 ततोऽभ्येनापि प्रकारेण यदि विरोधः स्यात्तदोभयोच्छेदप्रसङ्गः । किञ्च
तुल्यन्यायतया संयोगाभावोऽपि वृत्ते न वर्तत इति भावाभावयोरुभयोरुच्छेदप्रसङ्गः ।
न च प्रतियोगिसमानदेशत्वेनात्यन्ताभावस्यान्योन्याभावत्वापादनम् । व्याप्य-
वृत्तित्वस्योपाधित्वात् । नन्ववच्छेदकस्यावयविनोऽर्थान्तरत्वे तत्र संयोग-
वृत्त्यवृत्तिभ्यामवयविनि वृत्त्यवृत्तिविरोधे न कश्चिदुपयोगोऽनर्थान्तरत्वे च तदवस्थ
20 एव विरोधः ।

अत्राहुः—संयोगस्यावयविनि समवायेऽप्यवयवान्तरावच्छेदप्रतीतिबलात्
कस्मिंश्चिदवयवे तस्याधारता, न सर्वत्रेत्यव्याप्यवृत्तित्वार्थः ।

यद्वाऽवयवसंयोग एवोपलभ्यमानेऽवयविनि संयोग उपलभ्यते । यत्र त्ववयवे
संयोगाभावस्तस्मिन्नुपलभ्यमानेऽप्यवयविनि स नोपलभ्यत इत्यव्याप्यवृत्तित्वार्थः ।
25 ^२सावयवस्यैवेति । सावयवावयवस्यैवेत्यर्थः । भेर्यामिति । विभुविशेष-

तस्मादनुकूलतर्काभावात् प्रतिकूलतर्काभावाच्च विभुसंयोगसाधनमन्यथासिद्धम् । व्यापकानु-
पलब्धिस्तदभावसाधने सत्कर्तयानन्यथासिद्धेति स्थितम् । अथ केयं युतसिद्धिरित्यत
आह—**सा पुनरिति** । द्वयोः सम्बन्धिनोरन्यतरस्य वा सम्बन्धिनः पृथग्गतिमत्त्वम् ।
विभागहेतुक्रियासम्बन्ध इति यावत् । युताश्रयाश्रयित्वं परस्परपरिहारेण पृथगाश्रयाश्रयित्वं
5 चेत्यर्थः । इयं द्वयायुतसिद्धिः संयोगव्यापिका यत्र नास्ति तल्ल संयोगोऽपि नास्तीति
संक्षेपः । उभयसाधारणं तु युतसिद्धेर्लक्षणमप्राप्तयोर्विद्यमानतेति । अस्त्येव तर्हि
विभूनामियं तत् कथं न संयोगः ? अस्त्येव, न तूत्तरकालं प्राप्तेः कारणमस्ति ¹विशेषाबुपादाय तु
चिन्ताव्यापकनिवृत्त्या तन्निवृत्तिसाधनाय । अथ व्यापकनिवृत्त्या अयुतसिद्धत्वेन विभूनां
समवाय एव किं न स्यात् ? न स्यात् । द्रव्यत्वे सत्यकार्यत्वात् परमाणुवत् । न ह्य-
10 कार्यं द्रव्यमकारणे समवैति । आधाराधेयभावानियमप्रसङ्गादिति । एवमुत्पादं
निरूप्य विनाशं निरूपयति—**विनाशस्त्विति** । सर्वस्य त्रिविधस्यापि ययोः
संयोगस्तयोरेव वर्तमानाद्विभागाद्विरोधिगुणादित्यर्थः । तत् किं सर्वत्रैव, नेत्याह—

हेतोः द्रव्यत्वादित्यस्येत्यर्थः । **अनुकूलेति** । न च संयोगसमवायिकारणत्वेन
द्रव्यत्वसिद्धेस्तदनुपपत्तिरेवानुकूलतर्कः । द्रव्यान्तरसंयोगित्वेनापि तदुपपत्तेः ।
15 **प्रतिकूलेति** । कालाकाशयोर्मिथः संयोगित्वेऽयुतसिद्धिप्रसङ्गादित्यर्थः । ननु
पृथग्गतिमत्त्वमवयवावयविनोरप्यस्तीति तयोरपि युतसिद्धिप्रसङ्गः । न हि यदेव
कर्मावयवे तदेवावयविनीत्यत आह—**विभागहेत्विति** । अवयवावयविनोर्भिन्न-
गतिमत्त्वेऽपि मिथो विभागजनिका गतिर्नास्तीत्यर्थः । नन्वेवं घटपटयोरनुत्पन्नपरस्पर-
विभागजनककर्मणोर्न युतसिद्धिः स्यादित्यत आह—**युताश्रय[ाश्रयि]त्वमिति** ।
इयमिति । पृथगाश्रयत्वपृथग्गतिमत्त्वयोरन्यतरत्वं संयोगव्यापकमित्यर्थः ।
20 विभुपरमाण्वोः पृथगाश्रयत्वाभावात् घटपटयोः पृथग्गतिमत्त्वाभावात् प्रत्येकमव्यापक-
त्वादत आह—**उभयेति** । न तूत्तरकालमिति । संयोगजनकयोः संयोगकर्मणो-
र्विभूनोरभावादित्यर्थः । [¹विशेषाविशेषयोरिति । युतसिद्धेर्विशेषौ पूर्वोक्ता-
वित्यर्थः ।] तथा च यावद्विशेषाभावे विभूनोर्युतसिद्धिसामान्यस्य संयोगव्यापकस्या-
भावात्तद्व्याप्यस्यसंयोगस्याप्यभावः । 'द्रव्यत्वे सती'ति नित्यगुणव्यावर्त्तनाय ।
25 तयोरेवेति । समानाधिकरणस्यैव विरोधिगुणस्य नाशकत्वादिति भावः ।

क्वचिदिति । कथमित्यादिना स्पष्टयति । सयुक्तद्रव्यमक्रियमेवावयवक्रिया-
विभागादिन्यायेन यदा विनश्यति तदा तद्विनाशात्तदाश्रितरूपादिवत्तदाश्रितसंयोगोऽपि
विनश्यतीत्यर्थः । अंशुसंयोगविनाशसमकालं तन्त्वन्तरे कर्मचिन्तनात् उभाभ्यामपि
भवतीति—**केचित् ।** तदसत् । द्रव्यनाशकाले विभागानुपपत्तेः । तथा हि
अंशोः संयोगनाशतन्तुकर्मयौगपद्ये यदा अंशुसंयोगनाशात्तन्तुनाशः, तदा तन्त्वन्तरे 5
कर्मणा विभागः किमाश्रयो जायताम् ? न च पूर्वकालसद्भावमात्रेण समवायिकारणत्वं
कारणत्वाविरोधेऽपि समवायित्वविरोधात् । तुल्यकालयोः सम्बन्धात् । न चाश्रयनाशेऽपि
यथा कार्ये क्षणमात्रसम्बद्धमवतिष्ठते, तथोत्पत्स्यतेऽपीति साम्प्रतम्, विनाशस्य
सहेतुकत्वनियमेन तदुपपत्तेः । इह त्वसमवाये समवायिकारणत्वानुपपत्तेरिति ।

“विभागो विभक्तप्रत्ययनिमित्तमिति । निमित्तमिति विशेषणम् । प्रत्ययः प्रतीतिः, 10

तद्विनाशादिति । न चाश्रयनाशकादेव युगपदाश्रयाश्रितनाशोऽस्त्विति
वाच्यम् ; आश्रयनाशकापेक्षया आश्रयनाशस्यैव लघुत्वेन कारणत्वात् । तुल्य-
कालयोरिति । समवायिकारणत्वस्य समवायगर्भत्वादित्यर्थः । संयोगसिद्धा-
वनुमानमग्राहः । गगनपवनसंसर्गजन्मा शब्दो रूपादिवयोर्विंशतिगुणासमवायिकारण-
शून्योऽयं गुणासमवायिकारणकः शब्दत्वात् द्वितीयशब्दवदिति । 15

ननु चातीन्द्रियो विभागो न विभक्तप्रत्ययनिमित्तमिति तत्राव्याप्तिरदृष्टादेरपि
तन्निमित्तत्वादतिव्याप्तेश्चेत्यत आह—**निमित्तमितीति ।** अनेनायं विभक्त इत्यस्यां
बुद्धौ यद्विशेषणत्वेन भासते गुणः स विभाग इत्यर्थः । अतीन्द्रियस्यापि विभागस्य

प्रतीयते अनेनेति । शब्दश्चेति प्रमाणकथनम् । संयोगाभावे विभागव्यवहार इति चेत्, न । रूपरसादिषु विभक्तप्रत्ययाभावात् । द्रव्ययोरिति चेत्, अवयवावय-
 विनोस्तदभावात् । संयोगनाशो विभाग इति चेत्, न । अन्यतराश्रयविनाशात्
 संयोगविनाशो विभक्तप्रत्ययप्रसङ्गात् । न हि द्वयोः संयुक्तयोरेकतरविनाशेऽन्यस्मिन्
 5 विभक्तप्रत्ययः कस्यचित् । न च तत्र संयोगो न विनष्टः । न वा संयोगविनाशो न
 प्रतीतः । द्वौ संयोगिनौ विनष्टसंयोगौ विभक्तप्रत्ययालम्बनमिति चेत्, न । प्रमेयाधिक्या-
 भावात् । न हि घटत्वनिमित्तको घटप्रत्ययस्तदेकत्वानेकत्वेऽनुविधत्ते, शुक्लत्वनिमित्तको वा
 शुक्लप्रत्यय इति । न च विरोधिनं गुणमन्तरेण सत्याश्रये गुणविनाशकारणमस्ति ।

विशेषणत्वमस्त्येव व्यावृत्तिधीजनकधीविषयत्वात् । प्रमाणेति । प्रतीतिपदेन
 10 प्रत्यक्षं प्रमाणमुक्तं विभागशब्दप्रयोगेन च शब्दात्मना तत्सहायस्तर्को दर्शितः ।
संयोगाभाव इति । अनन्तसंयोगसंसर्गाभाव इत्यर्थः । रूपेति । रूपादौ
 संयोगात्यन्ताभावस्य विद्यमानत्वादिति भावः । **संयोग[वि]नाश** इति ।
 तस्य च संयोगसमानाश्रयत्वात् नोक्तदोषः । ननु संयुक्तविभक्ते पुनः संयोगान्तरवति
 पूर्वसंयोगनाशसत्त्वाद्भिभागधीप्रसङ्गः । यावदुत्पन्नसंयोगध्वंसस्य विवक्षितत्वे
 15 यत्रैक एव संयोगो नष्टस्तत्र यावद्वर्थाभावादव्याप्तिः । मैवम् । संयोगत्वा-
 वच्छिन्नप्रतियोगिकध्वंसस्य विवक्षितत्वात् । सामान्याभावस्य च यावद्विशेषा-
 भावव्याप्यत्वेनैकसंयोगवत्यभावात् । स्वसमानाधिकरणसंयोगासमानकालीनस्य वा
 संयोगध्वंसस्य विभागधीविषयत्वात् । युक्तं चादः । विभागस्योत्तरदेश-
 संयोगनाशतया क्षणमात्रस्थायित्वात्तदुत्तरक्षणे विभक्तप्रतीतेः संयोगध्वंसालम्बनत्वेन
 20 त्वयाप्यनुमतेरिति भावः । **प्रमेयाधिक्ये**ति । ननु द्वित्वमेवाधिकं स्यात् ।

कर्मैव संयोगविनाशकमस्तु । तस्मिन् सति तन्निवृत्तिदर्शनात् । अन्वयव्यतिरेक-
गम्यत्वाच्च वस्तुसामर्थ्यस्य । न हि गुणान्तरस्यापि गुणविनाशकत्वेऽन्यत् प्रमाणमस्तीति
चेत्, न । तदनुविधानस्य सन्दिग्धत्वात् । न ह्यग्निसंयोगात् तृणादिकं विनश्य-
दुपलभ्यते इत्यग्निसंयोग एवाहत्य तस्य नाशकः, इन्धनविनाशाद्वा वह्निर्विनश्यतीति स
एव तस्य नाशकः, किन्तु क्रियाविभागादिन्यायेनावयवविश्लेषविनाशौ । न हि³ तावन्तरेण 5
द्रव्यान्तरसंयोगान्निमित्तनाशाद्वा द्रव्यं विनश्यतीत्यतिप्रसङ्गात् । तदिह किं कर्मैव
विरोधि, विरोधिगुणोत्पादकं वेति सन्दिह्यते । तत्रायं निर्णयः । संक्षेपतस्तावद् द्विविध-
मेव जगति विनाशकारणं, विरोधिधर्मः विनाशश्चेति । तत्रापि विरोधी समानाधिकरण
एव, विनाशस्तु कारणस्यैवेति नियमः । अन्यथाऽतिप्रसङ्गात् । जातिमात्रेण हि

अत्राहुः—विशेषणज्ञानं विशेष्यसन्निकर्षस्तयोरसंसर्गाग्रह इत्येव विशिष्ट-
प्रत्यक्षसामान्यकारणं न तु विशेषणस्यैकत्वानेकत्वेन अपि तन्त्रम् । अनेनायं विभक्त इति 10
द्वित्वानुल्लेखो व्यवहारश्च न स्यात् । अपि च द्वित्वान्तर्भावेनैव विभागपदार्थत्वे द्वौ
विभक्ताविति सहप्रयोगो न स्यात् । तथापि द्रव्यध्वंसाजन्यः संयोगध्वंसो विभक्तधी-
विषयः स्यात् । मैवम् । घटात् पटो विभक्त इति अनुभवाद्विभागस्य पृथक्त्वस्येव
सावधित्वात् । ध्वंसस्य च सप्रतियोगिकत्वात् । अवधित्वप्रतियोगित्वयोर्भेद-
स्योक्तत्वात् । संयोगनाशानन्तरमाश्रयनाशे ध्वंसप्रतीतौ सत्यामपि विभक्तप्रतीतेर- 15
भावात् । विभागः सन्नित्यबाधितधीवेद्यत्वात् । शब्दसंयोगाजन्यशब्दासमवायि-
कारणत्वात् । विभागाभावस्य संयोगत्वापत्तौ विनिगमकाभावाच्च । न च संयोगा-
भाव एव विभागधीः कथमन्यथा हिमवद्विन्ध्यौ विभक्ताविति प्रत्यय इति वाच्यम् ,
विभागपदस्य नानार्थत्वात् । एवं सत्यनुमानमप्याहुः । संयोगत्वं द्विवृत्तिमात्र-
वृत्तिगुणत्वसाक्षाद्द्रव्याप्पजातिभिन्नं प्रमेयत्वात्¹ घटवत्² । विभागे मानान्तरमाह— 20
न³चेति । ससमवायिकारणकगुणनाशे समानाधिकरणविरोधिगुणस्य कारण-
त्वादित्यर्थः । ननु गुणत्वमतन्त्रं किन्तु समानाधिकरणविरोधिमात्रं लाघवादित्य-
भिप्रेत्याह—कर्मैवेति । [सन्दिग्धत्वादिति । कर्म साक्षात्संयोगनाशकं
परम्परया वेति संशयादित्यर्थः । विश्लेषो द्रव्यारम्भकसंयोगनाशः ।] कारणस्यैवेति ।
समवायिकारणस्यैवेत्यर्थः ।

- गुणान्तरविरोधित्वे तज्जन्मनि वध्यजातीयं क्वचिन्न विरुध्येत । एवमुदासीनविनाशोऽपि यदि विनाशकः स्यात्, सर्वत्र सर्वं विनश्येत् । एवं सत्यङ्गुल्यामुत्पन्नेन कर्मणा अङ्गुली तरुसंयोगनाशोऽपि हस्ततरुशरीरतरुसंयोगनाशो न स्यात् । हस्तादीनां निःक्रियत्वात् । अङ्गुलीकर्मणश्च व्यधिकरणत्वात् । न चाङ्गुलीतरुसंयोगनाशाद्धस्तादितरुसंयोगनाशो भविष्यति इति युक्तम् । कर्मजं शरीरादिसंयोगं प्रत्यङ्गुलीतरुसंयोगस्याकारणत्वात्, अकारणनाशस्याविनाशकत्वात्तस्मात् कर्मजनितविभागजविभागपरम्परया निःक्रियसंयोग-परम्परा विनाश्यते इति अनिच्छन्नपि गले पादुकयाङ्गीकारयितव्य इति तमिममनुग्राहकं तर्कलक्षणे अनुपदमेव सूचयिष्यति । व्यधिकरणमपि कर्मैव विनाशकमस्तु । न चाति-प्रसङ्गः । आश्रयाश्रितपरम्परासंयोगस्यैव विनाश्यत्वात् । न । विरोधिनः समानाधि-करणस्यैव विनाशकत्वमित्यत्रासति बाधके सङ्कोचानुपपत्तेरिति भासर्वज्ञमतनिरासः ।

- ‘एवं सत्यङ्गुल्यामिति । न चाङ्गुलीतरुवृत्तिः संयोगनाश एव समानाधिकरणो विरोधी धर्मः हस्ततरुसंयोगविनाशकः स्यादिति वाच्यम्, आश्रयनाशाजन्यगुणध्वंसस्य विरोधिगुणजन्यत्वनियमात् । समानाधिकरणस्य भावस्यैव नाशकत्वाच्च । हस्ततरु[शरीरतरु]संयोगनाशो न स्यादिति ।
- 15 ननु हस्ततरुसंयोगनाशाभावे साध्ये हस्तादीनां निष्क्रियत्वादित्यादि हेतुद्वयं व्यधिकरणम् । न च अङ्गुलीकर्म न हस्ततरुसंयोगनाशकं तरुहस्तावृत्ति-कमत्वादिति वाच्यम्, कर्ममात्रस्यैव संयोगनाशकत्वानभ्युपगमेन व्यर्थविशेषणत्वात्, कर्मत्वादित्येतावन्मात्रस्य परं प्रत्यसिद्धेः । व्यधिकरणस्याप्यदृष्टस्य नाशकतया व्यभिचाराच्च । मैवम् । हस्ततरुसंयोगनाशः नाङ्गुलीकर्मजन्यः संयोगनाशत्वात्
- 20 समानाधिकरणभावजन्यो वा आश्रयनाशाजन्यसंयोगध्वंसत्वादित्यस्य विवक्षितत्वात् । तस्मादिति । विभागजविभागपरम्परयेत्यर्थः । कर्मजनितहस्तसंयोगस्या-समवायिकारणनाशो न नाशक इति तन्नाशकत्वेन विभागसिद्धौ कर्मसमानाधिकरण-संयोगस्यापि स एव नाशकः, कर्म च विभागजननेनान्यथासिद्धमिति भावः । यद्यपि नेदं प्रत्यक्षमानम् अनुमानपरत्वे च हेतुशून्यता, तथापि प्रागुक्तविभागग्राहकस्तर्कोऽनेन
- 25 दर्शितः । अत एव वक्ष्यति ‘तमिममनुग्राहकमिति । व्यधिकरणमपीति । क्लृप्तत्वात् गुणान्तरकल्पने च गौरवादिति भावः । असति बाधक इति । सङ्कोचकस्यैकदेश-

कार्येण कारणानुमानमाह—**शब्दविभागहेतुश्च** [इति] । न केवलमनुभूयते कार्येणानुमीयते चेति चार्थः । वीणावेण्वादिवद्बदहनदह्यमानस्फुटद्वेणुटात्कारादयोऽपि वाय्वभिघातादेव जायन्ते, किमत्र गुणान्तरकल्पनयेति चेत्, न । एकस्मिन् विदले चरणाविष्टब्धे विदलान्तरे च बलवता नुद्यमाने अभिघातासम्भवात् । न हि तत्र दलेन दलमभिहन्यते, विलोमगमनत्वात् । नापि दलेन वायुरभिहन्यते, 5 नुद्यमानत्वात् । नापि वायुना दलं वायोः प्रथमतस्तत्र स्तिमितत्वात् । न च नुद्यमानेन द्रव्यान्तरमभिहन्यते, निविडावयवस्य द्रव्यान्तरस्याभावात् । भवितव्यं च कार्यस्य वस्तुनोऽसमवायिकारणेन । न च संयोगनाश एवासौ भावस्य तत्त्वात् । न च कर्मैव तदस्तु, प्रत्यासत्त्यभावेन तल्लक्षणानुपपत्तेरिति । तदयं प्रमाणार्थः । विवादाध्यासितः शब्दसन्तानः संयोगाद्यतिरिक्तसमवायिकारणप्रभवः, संयोगा- 10 द्यनुपपत्तौ सत्यामुपजायमानत्वात्, अवयविरूपवत् । यद् वा, यदेवं न भवति, तत् संयोगाद्यनुपपत्तौ नोत्पद्यते, यथा संयोगजः शब्द इति व्यतिरेकः । विभाग-कार्यत्वं चानन्तरमेव वक्ष्यति । लक्षणमाह—**प्रासिपूर्विकेति** । न प्राप्तिः अप्राप्तिः,

बाधात्मकतया बाधकमन्तरेणासत्त्वादित्यर्थः । आश्रयाश्रितपरम्परायाश्चाननुगतत्वादिति भावः । **कार्येणेति** । त्रयोविंशतिगुणासमवायिकारणकत्वशून्यस्य शब्दस्य 15 गुणासमवायिकारणानुमानादित्यर्थः¹ । 'तत्त्वाद'समवायिकारणत्वादित्यर्थः । **प्रत्यासत्त्यभावेनेति** । कार्यकारणप्रत्यासत्तिकारणैकार्थप्रत्यासत्त्योरभावेनेत्यर्थः । न च वंशदलद्वयसंयोगनाशापेक्षो वंशदलाकाशसंयोगोऽसमवायिकारणम् । संयोगासमवायिकारणशब्दस्य संयोगनिमित्तकारणकत्वव्याप्तेः, भेर्याकाशसंयोगजशब्दे भेरीदण्डसंयोगनिमित्तकारणतादर्शनात् । 20

लक्षणमाहेति । 'विभागो विभक्तप्रत्ययनिमित्तमि'त्यस्य प्रमाणोपदर्शकत्वादित्यर्थः । यद्वा, अजविभागव्यवच्छेदकं लक्षणान्तरमित्यर्थः । तथा च वक्ष्यति 'अजो विभागो

- प्राप्तिविरोधी गुण इत्यर्थः । अथ प्राप्त्या संयोगेन सह किं देशे कृतः कालकृतः स्वरूप-
कृतो वा अस्य विरोधः ? सर्वं चैतदनुपपन्नमत उक्तं—**प्राप्तिपूर्विके**ति । तथा च
प्राप्तेर्वध्यताविभागस्य घातकत्वं दर्शितं, तेन संयोगविघातको गुणो विभाग इति संक्षेपः ।
5 तथा चाजसंयोगवदजो विभागो नास्तीति सूचितम् । **उपपादितं चैतदिति** । एवं सति
संयोगविभागयोरनन्यथासिद्धपौर्वापर्यनियमलक्षणः कार्यकारणभावोऽप्यस्तु , न नः कश्चि-
द्दर्शनविरोधः, असति संयोगे कस्य विरोधी विभागः स्यादिति विरुद्धस्वभावतानिर्वाह-
प्रयुक्तोऽयं पूर्वापरभावो न निरुपाधिरिति चेत् कोटिः, शृणोतु , विरुद्धस्वभावता हि
स्वरूपमेव विभागस्य, तथाच स्वरूपलाभाय अपेक्षणीयं न कारणमिति सुष्ठ्ववसितं विनाश्य-
विनाशकयोरपि कार्यकारणभावः स्यादिति चेत् , स्यात् । न हि पौर्वापर्यनियमः
10 कार्यकारणभाव इति हातुमुत्सहामह इति । कारणकृतमवान्तरभेदमाह—**स चेति** ।
चः समुच्चये , संयोगवत् सोऽपि त्रिविध इत्यर्थः । तदेतद्विशदयति—**अन्यतरे**ति ।
अत्र विधाद्वयमतिदेशेन व्याचष्टे—**तत्रेति** । यथा संयोग उपसर्पणक्रियावता निःक्रिय-
स्यान्यतरकर्मजः, तथा विभागोऽप्युपसर्पणक्रियावता निःक्रियस्यान्यतरकर्मजः । यथा
स्थाणोः श्येनेनेत्युदाहरणम् , यथा विरुद्धदिक्क्रिययोः सन्निपातः संयोग उभयकर्मजस्तथा-
15 उपसर्पणक्रियावतोर्विभाग उभयकर्मजः । यथा मल्लयोर्मेषयोर्वेति । तदेवोदाहरण-
मित्यर्थः । तृतीयां विधामाह—**विभागजस्त्विति** । तुशब्देन संयोगाद्वय-
वच्छिनत्ति । संयोगजः संयोगः कारणाकारणसंयोगपूर्वक एकविध एव । विभाग-
जविभागस्तु कारणमालविभागपूर्वकः कारणाकारणविभागपूर्वकश्चेति द्विविध इत्यर्थः ।
यथा चैतत्तथा वक्ष्यामः । अत्र प्रथमां विधां व्युत्पादयति—**कारणेति** । कार्या-
20 विष्टे कार्यव्याप्ते । अत्रा'वयवान्तरादि'त्यारम्भकं द्रव्यम्, 'आकाशादिदेशादि'त्यनारम्भक-
द्रव्यमवधिमभिप्रैति । आरम्भकसंयोगाश्रयश्च द्रव्यमारम्भकं तद्विपरीतमनारम्भकं द्रव्यम् ।

- नास्तीति । संयोगनाशक इति द्विष्टतया विशेषणान्नाद्विष्टेतिव्याप्तिः । **अन्यतर-
कर्मज इति** । विभक्तविभागोऽयम् । प्रथमं विभागो द्विविधः, कर्मजो विभागजश्चेति
विभागात् । यद्यप्युभयदण्डजत्वादिना घटे विशेषानुपलम्भाद्विभागेऽप्युभयकर्मजत्वं
25 न विशेषस्तथापि अन्यतरकर्मजे उभयकर्मजे च विभागे अन्यतरस्योभयस्य चावधित्वं
प्रतीयते, यत्र कर्मोत्पद्यते तन्निष्ठविभागेऽन्यस्यैवावधित्वात् । एतादृशश्च कार्ये
विशेषः कारणाधीन एव वाच्यः ।

यद्यपि 'यदा तदे'त्याह, तथापि यत्तदिति फलतीति, तथैव प्रत्येतव्यम् । न हि यदा करोत्येकं तदा अपरं न करोत्यन्यदा करोतीत्यभिप्रेतं सम्भवति वा विभागे कर्त्तव्ये कर्मणोऽपेक्षणीयान्तराभावात् प्रतिबन्धानुपपत्तेः । तदयमर्थः—यत् कर्म द्रव्यारम्भकसंयोगविरोधिनं विभागमारभते, न तत् कर्म द्रव्यारम्भकसंयोगविरोधिनं यत्त्वेन न तदविरोधिनमिति । विकसत्कमलकुड्मलदलादौ तथा दर्शनाच्चैतदवधारणीयं कार्यविपर्ययात् भवितव्यं कारणविरोधेन । न हि कार्यं विरुद्धमविरुद्धजातीयं च कारणमिति सम्भवति । तदिह कारणे वर्त्तमानं कर्म यदि द्रव्यारम्भकसंयोगविरोधिनं विभागमारभते, तदा तद्विरोधिनं न जनयेत् । जनयति च तत् । तेन तदविरोधिनं न जनयतीत्यवसीयते । न च वाच्यं द्रव्यारम्भकसंयोगविरोधितदविरोधिविभागजनकतया कर्मवैचित्र्यं

ननु 'यदा तदे'त्यभिधानात् कालान्तरे कर्मणो विभागजनकत्वं स्यादेवेत्यत आह—यद्यपीति । ननु क्रमकल्पनेयमनुपपन्ना युगपद्विभागानां प्रत्ययात्, क्रमानुपलब्धेश्चेत्यत आह—अयमर्थ इति । अथ द्रव्यारम्भकसंयोगविरोधिविभागजनकस्य अविरोधिविभागजनकत्वाभावस्य' काप्यदर्शनात् तद्विरोधिविभागजनके विरोधिविभागजनकत्वाभावस्य च विकसत्कमलदलादौ दर्शनात् विभागस्य द्रव्यारम्भकसंयोगविरोधित्वाविरोधित्वप्रयोजकं वैजात्यं स्वजनककर्मणो मिथो विरुद्धजातीयत्वं विना अनुपपन्नं तत् कल्पयति । न चैकत्र कर्मणि विरुद्धे जाती वर्तते इति नोभयविभागजनकत्वमैकस्य कर्मणः सम्भवतीत्यर्थः । अन्यथा द्रव्यानारम्भकसंयोगविरोधिन्याः क्रियाया नियमेन विरोधिविभागजनकत्वे चलत्येवावयवे द्रव्यनाशापत्तेः । न च तत्रान्यत् कमलम् । तत्त्वेन ग्रहात् । न चानियमेन तथास्त्विति वाच्यम् । विकसत्कमलदलादौ तददर्शनसम्भवेनैवंभूतं कर्म तद्विरोधिविभागं न जनयतीति नियमावधारणात् । नन्वस्तु विभागवैजात्यात् कर्मवैजात्यं, तथापि पात्र्यमानवंशदले द्रव्यारम्भकानारम्भकसंयोगविरोधिविभागजनकत्वेन कमलदले त्वनारम्भकसंयोगविरोधिविभागमात्रजनकत्वेन किं वैजात्यं किं वा भवदुक्तरीत्येति सन्दिह्यते । तथा चानारम्भकसंयोगविरोधिविभागजनकत्वं कर्मणः सामान्यत एव विशेषादारम्भकसंयोगविरोधिविभागजनकत्वमपि स्यात्, विभागयोर्योगपददर्शनादित्याशङ्क्य निराकरोति—न च वाच्यमिति ।

किमस्तु, किं बोभयानुभयविभागजनकतयेति सन्दिह्यत इति कार्यविरोधस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वात्, उभयजनकत्वे च सन्देहात् । सन्दिग्धमपहाय निश्चितमुपादाय चान्वयव्यतिरेकाभ्यां कार्यकारणभावावधारणात् । अन्यथा शङ्कापिशाचीप्रसरे सर्वत्र तदवधारणानुपपत्तेः । नन्वेवं सति संयोगेऽप्येष न्यायः किं न स्यात्, तत्रापि यत् कर्म द्रव्यानारम्भकसंयोगारम्भकं
5 न तत् द्रव्यजनकसंयोगजनकं, यथा विकसितकमलदलसंमीलनकर्म, तथा चात्रापि कारणसंयोगपूर्वकाः कारणाकारणसंयोगाः कल्पनीया इति । न । संयोगस्य स्वरूपतो

कार्यविरोधस्येति । वंशदलकर्मणो द्रव्यारम्भकसंयोगविरोधविरोधिविभाग-
द्वयजनकत्वसंदेहेऽपि विरोध्यविरोधिविभागद्वयलक्षणविरुद्धजातीयकार्यनिश्चयेन
कार्यकारणभावग्रहप्रवृत्तेरप्रत्यूहात् । अन्यथा सर्वत्र प्रयोजकरूपान्तरशङ्क्या
10 तन्निश्चयः क्वापि न स्यादित्यर्थः । ननु वंशे पाठ्यमाने तदलकर्मणा विरोधिविभाग-
जनकं विरोधिविभागजनकत्वादित्यन्वयिनि दृष्टान्ताभावः, द्रव्ये व्यभिचारश्च, तस्योभय-
विभागजनकत्वात् । अत एव न व्यतिरेके कमलदलदृष्टान्तेन व्यतिरेकी, द्रव्य एव
विरुद्धत्वात् । न च कर्मत्वेन विशेषणाद्धेतोर्नायं दोषः । सपक्षादपि रूपादेर्व्यावृत्तेर-
साधारणत्वात् । मैवम् । वंशदलाकाशविभागो न द्रव्यारम्भकसंयोगविरोधिविभाग-
15 जनककर्मजन्यः द्रव्यानारम्भकसंयोगविरोधिविभागत्वात् विकसत्कमलदल-
विभागवत् ।

यद्वा, एतत् कर्म न द्रव्यानारम्भकसंयोगविरोधिविभागजनकं द्रव्यारम्भक-
संयोगविरोधिविभागाजनकत्वात् । यत्र तन्त्वोरारम्भक एव संयोगः अवच्छेद-
कान्तरेण संयोगाभावात् तत्र तन्तुद्वयविभागजनकांशुतन्तुविभाग एव दृष्टान्तः । न
20 च अविनश्यद्वस्थकर्मत्वेन प्रतिरोधः । विपक्षे बाधकस्योक्तत्वादिति विवक्षितत्वात् ।
तत्रापीति । द्रव्यारम्भकारणद्वयसंयोगजनकं कर्म नाकाशादिसंयोगं जनयेत्
इति कारणमात्रसंयोगपूर्वकाः कारणाकारणसंयोगाः कल्पयेरन्, क्रमानुपलब्धिश्च
तुल्येत्यर्थः । संयोगस्येति । उत्तरसंयोगमात्रे कर्मणः कारणत्वावधारणात्,
न तु विभागमात्रेऽपि कर्मणा सकलसंयोगिविभागस्याजननादिति नैकस्य कर्मणः

विरोधाभावात् । अनारम्भकद्रव्यसमवायाद्धि संयोगो द्रव्यानारम्भको न तु स्वरूपतः । अनारम्भकञ्च द्रव्यमारब्धद्रव्यमन्त्यावयवीति विजातीयमिति त्रिविधम् । न चैवंभूते वर्तमानं कर्मैवंभूतेनैव अनेवंभूतेनैव वा संयोगमारभते नान्यादृशेनेति नियमोऽस्ति । पृथिव्यां वर्तमानेन कर्मणा पृथिव्यन्तरवत् पाथस्यपि संयोगजननात् । स्थाणुवृत्तिना कर्मणा स्थाण्वन्तरवत् तदवयवेनापि संयोगजननात् । कमलदलसमवेतेन कर्मणा 5 दलान्तरवदाकाशादिनापि संयोगजननात् । तस्मात् कार्ययोरविरोधादत्र कारणविरोधो नावकल्प्यत इति न नियमसिद्धिः । विभागे तु स्वभावविरोधात् कारणस्य भेदसिद्धिरिति युक्तमुत्पश्यामः । सिद्धायां च व्याप्तौ किं स्यादत आह—**अत** इति । अवयवकर्म कर्मविशेषः अवयवान्तरादेव विभागं द्रव्यारम्भकसंयोगविरोधिनमेवारभते, न तदविरोधिनमित्येवकारार्थः, ततः किमत आह—**विभागाच्चेति** । तस्माद् विशिष्टादिति चकारार्थः । 10 एवं कर्मविशेषाद्विभागविशेषस्ततो द्रव्यारम्भकसंयोगविनाशस्तस्मादवयविनाश इत्यस्तु, विभागजविभागस्य तु नाद्यापि वार्त्तयत आह—**तदेति** । अथोत्पन्नमात्र एव कारणयोर्वर्तमानो विभागः कार्यसंयुक्तादाकाशादिदेशाद् विभागं नारभत इत्यत आह—**कार्य-**

संयोगद्वयजनने विरोध इत्यर्थः । तदेव स्फुटयति—**अनारम्भकेति** । नन्वनारब्ध-द्रव्यत्वादिविशिष्टेऽपि तन्त्वादौ वर्तमानो न सर्वः संयोगो द्रव्यारम्भक इति संयोग- 15 विशेषत्वेन द्रव्यारम्भकत्वम् अनारम्भकादिसमवेतत्वमात्रस्य च व्यभिचारित्वात् । स च विशेषो जातिरूप एवेति संयोगयोर्वैजात्यात् तज्जनककर्मणोरपि विजातीयत्वमावश्यकमिति नैकस्य कर्मणो द्रव्यारम्भकानारम्भकसंयोगजनकत्वमतः कारणमात्रसंयोगजः कारणाकारणसंयोगः स्यादेव । अत्राहुः—सहकारिभेदसमवधानादेव तदुपपत्तौ संयोगवैजात्ये मानाभावः । तथा च कर्मणो¹ वैजात्यमसिद्धमिति 20 व्याप्तेरसिद्धिः । ननु कमलदलकर्माकाशादिदेशादपि विभागं जनयत्येवेत्यत आह—**कर्मविशेष इति** । **विशिष्टादिति** । कमलदलविभागस्यातथात्वादित्यर्थः । ननु वंशे पाठ्यमाने तद्वलक्रिया, ततो दलशोर्विभागः, ततो वंशदलसंयोगनाशः, ततो वंशदलावष्ट्यनभोविभागोऽस्तु, किं द्रव्यनाशापेक्षयेत्यत

- विनाशे**ति । अयमभिसन्धिः । विभागेन हि विभागे कर्तव्ये अवश्यं किञ्चिदपेक्षणीयम् । अन्यथानपेक्ष्यविभागकारणत्वेन कर्मत्वापत्तेः । न चाश्रयमेवापेक्षिष्यत इति युक्तं , कर्मसमानत्वात् । नापि कर्मैव तस्यापेक्षणीयव्यभिचारात् । उत्तरसंयोगान्निवृत्तेऽपि हि अवयवकर्मणि चतुर्थपञ्चमादिविभागोत्पत्तेरविरोधात् , तस्मात् कार्यविनाशविशिष्टः
- 5 कालः स्वतन्त्रो वा अवयवविभागस्यापेक्षणीयः स्वातन्त्र्यमप्यवयवस्य कार्यविनाशविशिष्ट-
त्वमेव । ततो विवक्षावैचित्र्यमात्रेणायं विकल्पः । **केचित्तु** कार्यशब्देनात्र द्रव्यारम्भकः
संयोगोऽभिसंहितः । तथा च द्रव्यारम्भकसंयोगविनाशविशिष्टं कालमपेक्ष्य स्वतन्त्रं
वावयवमिति द्रव्यविनाशविशिष्टं वाऽवयवमपेक्ष्येति व्याचक्षते , तदसत् । प्रतिबन्धका-
भावो ह्यपेक्षते । न च संयोगः समानाश्रयोऽसमानाश्रयो वा विभागोत्पत्तिं प्रतिबध्नाति ।
- 10 तथात्वे तद्वध्यत्वानुपपत्तेः , द्रव्यं तु तथाभूतविभागोत्पत्तिप्रतिबन्धकं स्यात् । न हि

- आह—अयमभिसन्धिरिति । विभागेन हीति । कारणाकारणविभागेन
कार्याकार्यविभागे जनयितव्ये कर्मानपेक्षं समानाधिकरणं कार्यद्रव्यमेवापेक्ष्यत
इति भावः । विभागोत्पत्तिरिति । अङ्गुरीतरुविभागाद्वस्तुतरुविभागोत्पत्ते-
रित्यर्थः । तस्मादिति । कार्यद्रव्यविनाशविशिष्टं कालमपेक्ष्यावयवविभागो नभोदेश-
15 विभागमारभत इत्यर्थः । विवक्षेति । एकत्र कालो विशेष्योऽपरत्वावयव इति विवक्षा-
वैचित्र्यमित्यर्थः । द्रव्यं त्विति । अवयवविभागो हि सति द्रव्यारम्भकसंयोगे
द्रव्ये वा स एव विभागं जनयति यो द्रव्यारम्भकसंयोगविरोधीत्यङ्गुरीतरुविभागादौ
तथा दर्शनादिति भावः । नन्ववयवक्रिया¹ द्रव्यानारम्भकसंयोगप्रतिद्वन्द्विनमेव विभाग-
मारभत इत्येवास्तु । न च वेणुदलकर्मणि व्यभिचारः , तस्यापि तथात्वात् । वेणुदल-
विभागस्तु विभागज एवास्तु । न च क्रियानन्तरमेव वेणुदलविभागदर्शनान्नैवमिति
20 वाच्यम् , वेणुदलाकाशविभागेऽपि तत्त्वापत्तेः ।

द्रव्यारम्भकसंयोगविरोधिविभागवानवयवः, सत्येव द्रव्ये तत्संयोगोपलक्षितादाकाशादि-
 देशाद् विभज्यत इति सम्भवति, सति द्रव्ये धारणाकर्षणोपपत्तौ द्रव्यारम्भकसंयोगाविनाशात्,
 तद्विनाशे वा धारणाकर्षणानुपपत्तौ द्रव्यविनाशात् । तस्मात् द्रव्यमेव तथाभूतविभा-
 गोत्पत्तिप्रतिबन्धकमिति तद्विनाश एवापेक्षणीयः । तर्हि प्रथमविभागोत्पत्तिमपि
 द्रव्यं किं न प्रतिरुणद्धीति चेत्, न । तत्प्रतिरोधे सर्वत्र प्रतिरोधापत्तेः । 5
 तस्मात् कर्मणा विभागे कर्तव्ये न कश्चित् 'प्रतिमल्लस्तद्विशेषात्तु विभागविशेष इत्येव
 रमणीयमिति सक्रियस्यैवावयवस्येत्युक्तम् । अथ कारणाकारणविभागपूर्वकविभागपरम्परा
 निःक्रियस्यैवेति किं न स्यादित्यत आह—**न निःक्रियस्येति** । कुतः ? कारणा-
 भावात् क्रियानिवृत्तेरिति विशेषः । उत्तरसंयोगो हि क्रियानिवृत्तेः कारणं, स च विभागज-
 विभागात् पूर्वसंयोगनिवृत्तौ सत्यां भवेत्, न हि पूर्वस्मिन् संयोगे सत्येवोत्तरसंयोगोत्पत्तिरिति 10
 भावः । यदि च पूर्वमेव क्रिया निवर्त्तेत कारणाभावादुत्तरसंयोगानुत्पत्तौ कर्मणोऽनुप-
 भोग्यत्वमपुरुषार्थत्वं प्रसज्येतेत्याह—**उत्तरेति** । कारणाभावादित्याद्येकवाक्यतया उत्तर-
 संयोगप्रयोजनादिक्रियेति सुप्रसिद्धम् । यद्येवमेतावन्तं कालमनुवर्त्तत एव कर्म,
 तर्हि तदेवोत्तरं विभागमारभतां क्लृप्तशक्तिकृत्वात्, कृतं विभागेन कल्पनीयशक्तिकेनेत्यत
 आह—**न हीति** । कुतः ? तदारम्भककालातीतत्वात् । कर्मणो हि तदारम्भकाल 15

मैवम् । यौगपद्यबुद्धेरन्यथासिद्धेः । द्रव्यारम्भकसंयोगाविरोधिविभागजनकं
 कर्म न तद्विरोधिनं विभागं करोतीत्युक्तत्वात् । तादृशश्च विभागो द्रव्यारम्भक-
 संयोगविरोधिनं न जनयतीति कमलदलविभाग एव सिद्धत्वात् । अन्यथा सर्वत्र
 तन्नाशप्रसङ्गात् । न च कर्मणो विशेषोऽध्यक्षः, किन्तु विभागयोर्वैलक्षण्यात् कल्प्यः ।
 तथा च परस्परासम्भिन्नावेव विशेषाविति क साङ्कर्यम् ? वंशदलकर्मणः प्रथमोपस्थित- 20
 दलद्वयविभागमैव प्रति कारणत्वमित्यप्याहुः । न च वंशैकदलकर्मणा दलयोर्जनितो
 विभागो निःकर्मदलाकाशविभागमपि जनयेद्विशेषादिति वाच्यम् । तत्र चरणाद्य-

- उत्पत्तेरनन्तरं निरपेक्षत्वात् । सहकार्यपेक्षया हि कारणानि विलम्बन्ते अन्यथाति-
प्रसङ्गात् । सोऽयमनपेक्षस्यापि कालातिक्रमोऽकारणत्वे पर्यवस्यतीत्यर्थः । नन्वेवमपि
उत्तरसंयोगमपि न कुर्यादनपेक्षत्वाविशेषादित्यत आह—**प्रदेशान्तरसंयोग**
इति । उत्तरसंयोगे कर्तव्ये पूर्वसंयोगोऽप्यस्य प्रतिबन्धकः । न हि क्रिया प्राप्तापरित्यागे-
5 नाप्राप्तप्राप्तये सम्भवति । ततस्तदभावकाल एव संयोगारम्भकालः, स च नातीत इत्यत-
स्तमारभत एवेत्यर्थः । इतिशब्दः कारणमात्रविभागजविभागव्युत्पादनसमाप्तौ ।
कारणाकारणविभागपूर्वकं विभागं व्युत्पादयति—**कारणाकारणेति** । **अवयवा-**
न्तराद्विभागमकुर्वदिति । द्रव्यारम्भकसंयोगविरोधिविभागजननस्वाभाव्यव्यवच्छेदः ।
यां दिशमित्यपेक्षाकारणमुक्तम् । ननु कारणवर्तिना कर्मणोत्तरसंयोगे कृते
10 कारणाकारणविभागाः सकर्मणो निवर्त्तन्तां, कार्याकार्यविभागास्तु कुतो निवर्त्तिष्यन्त
इत्याशङ्क्याह—**तदनन्तरमिति** । संयोगजसंयोगेभ्यस्तेभ्यः विभागजविभागा निवर्त्ति-
ष्यन्त इत्यर्थः । तदेतदनूद्य देशयति—**यदीति** । यद्येवमवयवे चलत्यपि
विभज्यमानेऽपि संयुज्यमानेऽप्यवयवी न चलेन्न विभज्येत न संयुज्येत, तर्हि
स्वावयवेभ्यो युतसिद्धिः स्यात् । चलाचलत्वविभक्ताविभक्तत्वसंयुक्तासंयुक्तत्वानां युत-
15 सिद्धिव्याप्तत्वात् । वस्तोदकादौ तथा दर्शनात् । तथा च स समवायो व्याह्रन्येत,
तल्लक्षणानुपपत्तेरिति भावः । परिहरति—**नेति** । अयमभिप्रायः । केयं युतसिद्धिर्या
आपादयितुमिष्टा ? न तावच्चलाचलत्वादिकमेव, तेनैव तदापादनानुपपत्तेः, अस्यार्थस्येष्टत्वाच्च ।
नाप्यवयवावयविनोर्मिथो विभङ्गित्वमापाद्यतेऽसंयोगित्वात् । नापि संयोगित्वमापादनीयम् ,
अप्राप्तेरभावात् ।

- 20 वष्टम्भस्यैव प्रतिबन्धकत्वात् । **उत्पत्तेरनन्तरमिति** । वस्तुतः कालान्तरेऽप्येकस्य
कर्मणो न विरुद्धजातीयविभागजनकत्वमिति भावः । नन्ववयवान्तराद्विभागं कुर्वत एव
कर्मणः कमलदलाकाशदिग्देशविभागजनकत्वादवयवान्तराद्विभागमकुर्वदित्युक्त-
मित्यत आह—**द्रव्यारम्भकसंयोगेति** । **अपेक्षाकारणमिति** । निरपेक्षकत्वे
कर्मत्वप्रसङ्गादित्यर्थः । ननु संयोगनिरूपणावसर एव संयुक्तसंयोगस्य व्यवस्थापनादि-
25 दानीमप्रकृतं तद्व्यवस्थापनं पुनरुक्तं चेत्यत आह—**‘नन्विति** । **यद्येवमिति** ।
अवयवचलनादिसामग्री यद्यवयवविचलनादिसामग्रीव्याप्या न स्यादित्यर्थः ।

असंयोगित्वादिति । ययोरेव संयोगस्तयोरेव विभागादित्यर्थः ।

अप्राप्तेरिति । न चाप्राप्तत्वमेव चलाचलत्वेनापाद्यम् ; भूमिसंयुक्ते वृत्ते चलत्यपि

अप्राप्तौ सत्यां हि संयोगावकाशोऽन्यथा तत्त्वानुपपत्तेः । नाप्यसमवाय एव युतसिद्धिः । गुणादावपि समवायोच्छेदप्रसङ्गात् । एवमस्तु , न नः किञ्चिदनिष्टं प्रत्युताभिमतमेवेदमिति चेत् , न । समवायासिद्धौ तन्निषेधानुपपत्तेः । न हि निषेध्य-
सिद्धिमन्तरेण निषेधकं प्रमाणमात्मानमासादयति, तस्माद्युतसिद्धिमपरिजानन्नेव शब्द-
प्रसिद्धिमात्रेण परो धन्धयतीति । अथ भवतः का युतसिद्धिरभिप्रेता, तन्निरुक्तिमन्तरेण 5
भवानप्ययुतसिद्धानामित्यादिकमर्थशून्यं शब्दमेव केवलमारचयतीत्यत आह—**सा पुन-
रिति** । द्वयोः परमाण्वोरन्यतरस्य वा व्योमाद्यपेक्षया मूर्त्तस्य पृथग्गतितत्त्वम् । नन्विदं
युतसिद्धिरस्त्येवावयवावयविनोरत आह—**इतीयं नित्यानाम्** [इति] । नित्यानामेवेयं
युतसिद्धिरसमवायसहचारिणी नित्यानां तेषां सत्यप्येवंभूतत्वे स्वाभाविकस्याधार्याधार-
भावस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वेनाशक्यपरिहारत्वादित्यर्थः । अथानित्यानां केत्याह—**अनित्यानां** 10
त्विति । परस्परपरिहारेण द्रव्यादीनां युतेषु पृथग्भूतेष्वाश्रयेषु समवायो युतसिद्धिरित्यर्थः ।
नन्वेवमयुतसिद्धानामपृथगाश्रयसमवेतानामित्यर्थः स्यात्तथा च समवायेनैव समवायो
लक्षणीयः समवायाभावेन वेति । पूर्वस्मिन्नात्माश्रयो दोष उत्तरस्मिन् परस्पराश्रयदोष

भूमेरचलत्वदर्शनादनैकान्तिकत्वात् । **गुणादावपीति** । चलाचलत्वेनासमवेतत्वे
साध्ये अनैकान्तिकं चेत्यर्थः । न च द्रव्यत्वेन हेतुर्विशेष्यः । गुणादाविवावयविन्यपि 10
समवायसिद्धेर्बाधात् ।

गुणगुणिनोरभेदवाद्याह—एवमस्त्विति । समवायासिद्धाविति ।
गुणगुणिनोरभेदस्य च पूर्वमेव निरासादिति भावः । नन्ववयवे चलत्यवश्यमवयवी
चलः, तत्र समवेतद्रव्यत्वात् उत्तिष्ठशरादिवत् । न चाप्रयोजकत्वम् । यस्मिंश्च-
लत्यपि यद् द्रव्यं न चलति तत्तत्र न समवेति यथा वस्त्रम् उदक इति विपक्षे बाधकात् । 15

मैवम् । अञ्चले चलत्यपि पटो न चलतीति प्रत्ययेन बाधात् । न च यत्र
चले यत् कार्यद्रव्यम् अचलं तत् पृथगाश्रयाश्रितमिति वाच्यम्, इष्टापत्तेः । अवयवा-
वयविनोः स्वस्वसमवायिकारणे वृत्तेः । एतावतैवाक्षेपे निरस्तेऽग्रिमप्रबन्धोपयोगार्थमाह
—**अथेति । परस्परेति** । नन्वेवं तन्तुपटयोरपि युतसिद्ध्यापत्तिः, तयोरन्योन्य-
परिहारेणांशुतन्तुलक्षणपृथगाश्रयसमवायात् । मैवम् । अंशुतन्त्वोराश्रययोर्मिथः 20
संबद्धत्वेनाप्रत्यासन्नपृथगाश्रयसमवायाभावात् ।

- इति । न । एतयोर्लक्षणयोर्व्यापकोपलक्षणत्वात् । अप्राप्तयोर्विद्यमानता हि युतसिद्धि-
 रनयोर्व्यापिका, सैव ताभ्यामुपलक्ष्यत इति न किञ्चिदनुपपन्नम् । अथानित्यानामपि
 पृथग्गतिमत्त्वमेव युतसिद्धिः किं न स्यात्, किमुभयोपन्यासस्य प्रयोजनमेकेनाप्युपलक्षण-
 सिद्धिरित्यत आह—**त्वगिन्द्रिये**ति । पृथग्गतिमत्त्वं मिथो विभागहेतुक्रियायोगो नास्ति
 5 युतेष्वाश्रयेषु समवायस्त्वस्ति । तेनानयोर्युतसिद्धिर्द्रव्यतया मिथः संयोगः सिद्धः । अयमेव
 तर्हि युतसिद्धेरुपलक्षणमस्तु, कृतं प्रथमेनेत्यत आह—**अत एवाकाशयोस्त्विति** ।
 प्रयोजनमुक्त्वा द्वितीयस्य व्यतिरेकोदाहरणमाह—**तन्तुपटयोरिति** । प्रथमस्याह—
दिगादीनामिति । न च चलाचलत्वादिनावयवावयविनोर्युतेष्वाश्रयेषु समवाय
 आपादयितुं शक्यते, आश्रयान्तरस्य प्रत्यक्षबाधितत्वादिति तात्पर्यम् । एवं विभाग
 10 स्योत्पत्तिं व्युत्पाद्य विनाशं व्युत्पादयति—**विनाशस्त्विति** । सर्वस्य त्रिविधस्यापि
 उत्तरसंयोगस्यावधेः पर्यन्तस्य सद्भावादुत्पादादिति कारको हेतुरुक्तः । शापकमाह—
क्षणिकत्वादिति । आशुतरविनाशित्वात् उत्तरसंयोगावधेराशुतरविनाशस्य प्रत्यक्ष-
 सिद्धत्वादित्यर्थः । एतत्कर्त्तव्योपपादयति—**न तु संयोगवदिति** । विभागाधार-
 योरेव द्रव्ययोः पुनः संयोगेन विभागविनाशे तस्य चिरकालावस्थायित्वमापद्येतेत्यर्थः ।
 15 ततः किं, न ह्येवं सति नः किञ्चिदनिष्टं प्रसज्यत इत्यत आह—**संयुक्तप्रत्ययवदिति** ।
 अयमाशयः । संयोगस्तावच्चिरकालमनुवर्त्तते, प्रत्यभिज्ञानस्यानन्यथासिद्धत्वात् । न हि यस्य
 कस्यचित् विभागादेव संयोगो विनश्यति, अवयवसंयोगविनाशे द्रव्यानुत्पादप्रसङ्गात्,
 नोदनाद्यनुपपत्तेश्च । तस्मात् ययोरेव संयोगस्तयोरेव विभागात् सत्याश्रये तस्य विनाश इति

- अप्राप्तयोरिति** । असमवेतयोरित्यर्थः । न चैवमयुतसिद्धानाम् इत्यादि-
 20 समवायलक्षणे समवायिसिद्धानामित्यर्थे आत्माश्रयापत्तिः । नित्यसम्बन्धत्वस्य¹
 समवायलक्षणस्य तेनोक्तत्वात् । ननु विभागनाशे साध्ये उत्तरसंयोगावधिसद्भावा-
 दिति हेतुर्व्यधिकरण इत्यत आह—**कारक** इति । आशुतरविनाशित्वस्यासिद्धि-
 माशङ्क्याह—**उत्तरेति** । इष्टापत्तिं निराकरिष्यन् व्यतिरेकदृष्टान्तमुपपादयति—

- अयमिति**² । नोदनादीति । आदिपदेनाभिघातसंग्रहः । नोदनं हि नोद्य-
 30 नोदकसंयोगे सति भवति । स चेत् यत्किञ्चिद्विभागाद्विनश्यति कथमुत्तरकाले

स्थितिः । तथा चान्तरा विनाशकारणाभावादुत्पादकारणानुपपत्तेस्तत्कार्यस्य च दर्शनात् प्रत्यभिज्ञानमनन्यथासिद्धम् । विभागस्य तु प्रत्ययानुवृत्तिरेव नास्ति, सत्यपि चावाधितत्वाद्वाक्की । कार्यस्य हि कर्त्तव्यपुरुषार्थापेक्षयोत्पादोऽवस्थानं च, कृतयावत्कर्त्तव्यस्य च निवृत्तिरिति स्वभावः । न हि कृतयावत्कर्त्तव्यं कार्यमवतिष्ठते चेति सम्भवति । कार्यं च विभागस्योत्तरविभागशब्दौ पूर्वपूर्वसंयोगनिवृत्तिश्चेत्येतावदेव । न ह्येतदतिरिक्तमस्य युगा- 5
न्तरेऽपि कर्त्तव्यमस्ति, तच्चानेन सर्वं कृतं तस्मान्निवर्त्तितव्यमस्यावशिष्यते, न चाहेतुका निवृत्तिः स्थैर्यसिद्धान्ते । न च कर्मैवास्य निवर्त्तकमुत्तरविभागानुत्पत्तिप्रसङ्गात्, तस्मादुत्तरसंयोगादेवास्य विनाशः । न ह्युत्तरसंयोगे सति संयुक्तप्रत्ययवद्विभक्तप्रत्ययोऽनुवर्त्तते, अनुवर्त्तते चेत्, न संयोगाभावनिवन्धनो, बाधकात् । बाधकश्च विवादाध्यासितो विभाग उत्तरसंयोगजातः तावतैव कृतकर्त्तव्यत्वात्, कर्मवदिति । कृतकर्त्तव्यस्याप्यव- 10
स्थाने प्रायणाद्यनुपपत्तिप्रसङ्ग इति । एवं साधारणं विनाशकारणमुक्तत्वाऽसाधारणमाह—
क्वचिदिति । एतत् **कथमित्यादिना** व्युत्पादयति—**यदेति ।** द्वितन्तुकस्य कारणं तन्तुस्तस्यावयवांशुः तस्मिन् अवयवावयविविभागसमकालमवयवान्तरे कर्मचिन्तनादेतत् लभ्यत इत्यर्थः । तथा ह्यंशुकर्मणा अंश्वन्तराद्विभागस्तन्वन्तरे च कर्मैत्येकः कालः । ततो विभागादंशुसंयोगविनाशस्तन्वन्तरकर्मणा च विनश्यतस्तन्तोर्विभाग- 15
स्ततोऽंशुसंयोगविनाशात्तन्तुविनाशः । तन्वन्तरविभागात् द्वितन्तुकारकसंयोगविनाशः, कालान्तरे च तन्तुविनाशात्तदाश्रितस्य विभागस्य विनाश इति । अत्र चोदयति—

नोदनमित्यर्थः । विनाशकारणाभावादिति । संयोगस्येति शेषः । उत्पादेति ।
अतः संयोगनाशानन्तरं संयोगान्तरोत्पत्तिर्नास्तीत्यर्थः । तत्र कार्यस्येति ।
अवयवसंयोगादिकार्यस्यावयवादेरित्यर्थः । कार्यं चेति । यद्यपि विभागस्य ज्ञान- 20
सुखादिकमपि कार्यमुत्तरकालभावि संभवत्येव तथापि यो विभागः स उत्तरसंयोगोत्पत्त्यनन्तरं नश्यतीत्याश्रयनाशनाशये विभक्तयोर्भट्टिति संयोगे च दृष्टमतोऽत्रापि तदनुमेयमित्यर्थः । न च कर्मैवेति । यदि कर्मविनाश्यो विभागः स्यात्तदोत्पत्त्यनन्तरमेव नश्येदित्युत्तरविभागो न स्यात्, कार्यासमानकालस्यासमवायिकारणत्वाभावादित्यर्थः । ननु तन्तुद्वयविभागवत्तन्वाकाशविभागेऽपि तन्तुकर्मणा जन्यतां 52
तन्तुविभागेनैव वा स्वाव्यवहितोत्तरकाल एव तज्जननं स्यादित्यत आह—

- एवं तर्हीति ।** कारणविभागेन हि द्रव्यविनाशविशिष्टं कालं स्वतन्त्रं वाऽवयव-
मपेक्ष्योत्तरविभागः कर्त्तव्यो, न तु कर्मणेति पूर्वमेव सिद्धान्तितम् । स चाश्रयविनाशादपेक्षा-
कारणमप्राप्यैव विनष्ट इति कारणाभावादुत्तरविभागानुत्पत्तिः प्रसज्यत इत्यर्थः । ततः
किमनिष्टं स्यादित्यत आह—**ततश्चेति ।** उत्तरविभागोत्पत्त्या हि पूर्वसंयोगनिवृत्तौ
5 उत्तरसंयोगोत्पत्तिः स्यात्, प्रतिबन्धकसद्भावे तु पूर्वसंयोगे उत्तरसंयोगो नोत्पद्यत
इत्यर्थः । किमतो यद्येवमत आह—**अत इति ।** उत्तरस्य संयोगस्य विनाशकारणस्या-
भावाद्यावदाश्रयविनाशं कर्मावतिष्ठेतेत्यर्थः । एतच्चा निष्टं, प्रमाणबाधितत्वात् ।
न ह्यनुत्पन्नोत्तरसंयोगो यावत् सत्त्वं चलन्नेव कश्चित्तनुरस्तीति नित्यत्वमपि कर्मणः
क्वचित् प्रसज्येतेत्याह—**नित्येति ।** एतत् **कथमित्यादिना** व्युत्पादयति—
10 **कथमिति ।** अण्वन्तरादारम्भकसंयोगिनः अण्वन्तरे अनारम्भकसंयोगिनि द्व्यणुकारम्भक-
परमाणुकर्मणा द्रव्यारम्भकसंयोगविरोधिविभागोत्पादसमकालमनारम्भककर्मसंचिन्तना-
देतल्लभ्यते इति संक्षेपः । विरोधिगुणोपनिपाताश्रयविनाशयोः विनाशकारणयोर-
सम्भवान्नित्यत्वम् । न च कर्मान्तरेण विभागान्तरोत्पत्तेः पूर्वसंयोगनिवृत्त्यावुत्तरसंयोगोत्-
पत्तौ च तत् कर्म निवर्त्तस्यतीति युक्तं, कर्मवति कर्मान्तरानुत्पत्तेरिति समाधत्ते—
15 **तन्त्वन्तरविभागादिति । विभाग इति ।** उत्तरो विभागः इत्यतो हेतोः
कर्मणः कालान्तरावस्थायित्वमदोषः । एतद्विशदयति—**आश्रयेति ।** यदा हि
तन्तौ वर्त्तमानेन कर्मणा तन्त्वन्तराद्विभागः क्रियते, तदा तदवयवादंशोरपि विभागः
क्रियते, अङ्गुलिकर्मणा कुड्यविभागसमकालं कुड्यावयवविभागवत् । स च विभागो
विनाशकारणाभावादस्त्येव, तस्मादुत्तरो विभागः संजायते अङ्गुल्याकाशविभागादिव
20 शरीराकाशविभाग इति निदर्शनम् । यद्यपि प्रस्तुते क्रियावतस्तन्तोर्निष्क्रियेणाकाशादि-
देशेनोत्तरो विभागो निदर्शने च निःक्रिययोरेव शरीराकाशादिदेशयोरिति वैषम्यं,
तथापि किमनेन कार्यैकार्थसमवायलक्षणायाः प्रत्यासत्तेः पूर्वभावनियमस्य चाविशेषात् ।
कर्मणोऽकारणत्वस्य चोभयत्रापि समानत्वात् । इदं पुनरवशिष्यते द्रव्यारम्भकसंयोग
विरोधिविभागजनकं यत् कर्म तदविरोधिनं न जनयतीति प्राङ् निष्टं कृतम् । अन्यथा
25 **'कारणविभागेन हीति ।** उत्तरविभागस्तन्त्वाकाशविभाग इत्यर्थः ।
स चेति । तन्तुविभाग इत्यर्थः । अपेक्षाकारणं द्वितन्तुकनाश इत्यर्थः । **पूर्व-
संयोगेति ।** पूर्वसंयोगस्य तन्त्वाकाशसंयोगस्येत्यर्थः । ननु परमाणुकर्मणा न
द्व्यणुकपरमाण्वोर्विभागस्तस्य संयोगपूर्वकत्वात् आरम्भकपरमाणुना सह द्व्यणु-
कस्यासंयोगादित्यत आह—**अनारम्भकादिति ।** अनारम्भकेन परमाणुना सह
30 द्व्यणुकस्य संयोगपूर्वको विभागः सम्भवत्येवेत्यर्थः । **विनाश[क]कारणाभावा-
दिति ।** आश्रयनाशविरोधिगुणान्तराभावादित्यर्थः । **कर्मण इति ।** कर्माजन्ये च

तन्तौ वर्तमानेन कर्मणा अण्व['श्च ?]न्तरविभागं जनयताऽऽकाशादिदेशविभागोऽपि किं न जन्यते, को नु खल्वकारणविभागत्वेनानयोर्विशेषः? मूर्त्तामूर्त्तविभागजनकत्वेन प्राग् व्यवस्था कृता, यदाऽवयवान्तरान्न तदाकाशादिदेशादिति वचनादित्यपि नास्ति, अमूर्त्त- विभागारम्भानारम्भयोरतीन्द्रियत्वात्, मूर्त्तविभागजनकत्वेन विरोधाच्च । तस्मात्तन्तुकर्मणा तन्त्वन्तरविभागजनकेनाण्वन्तरविभागो न जन्यत एवेति कथं तद्वाधकः परीहार इति ? 5
आपरमाणुकारणेऽपि वर्तमानस्य विभागविशेषस्य द्रव्यारम्भकसंयोगविरोधित्वाविशेषात् । यथा ह्यङ्गुल्यां वर्तमानेन कर्मणा कुत्सपरमाणुपर्यन्तविभागाद् द्रव्यारम्भकसंयोग- विरोधित्वाविशेषाद् युगपज्जन्यते, तथा तन्तौ वर्तमानेन कर्मणा तन्त्वन्तरपरमाणु- पर्यन्तविभागाद् द्रव्यारम्भकसंयोगविरोधित्वाविशेषाद्युगपज्जन्यत इत्यदोषः । यथा च परमाणवो ह्यणुकादिप्रक्रमेण स्थूलकार्यमारभन्ते, परमाणुकर्माणि तत्संयोगद्वारेण 10 परमाणुसंयोगाश्च ह्यणुकादिसंयोगद्वारेणेति कारणत्वमविशिष्टं साक्षात् परम्परया वेति सूक्ष्मेक्षिका, तथा परमाणुविभागा अपि स्थूलकार्यारम्भकसंयोगविरोधिन एव ह्यणुकादि विभागजननद्वारेणेति सूक्ष्मेक्षिका । न ह्यंशोर्विभागो द्वितन्तुकारम्भकतन्तुसंयोग- विरोधी स विभागो न सम्भवतीति सम्भवति । तस्मात् द्रव्यारम्भकसंयोगविरोधित्वा- विशेषात्तन्तुविभागसमकालम् अण्वन्तरविभागोऽपि कर्मणैव क्रियते, स चोत्तरविभाग- मारभत इति सुष्ठुक्तं तन्त्वण्व['श्च ?]न्तरविभागाद्विभाग इत्यदोष इति । अथवा तन्तुकर्म- 15 समकालं तदणावपि कर्मोत्पन्नं विनश्यदवस्थतन्तुतदण्वाकाशादिदेशेभ्यो युगपद्विभागानार- भते द्रव्यारम्भकसंयोगविरोधित्वेनाविशेषात् । तत्र तन्तौ नष्टे तदाश्रित एव विभागो

विभागे तस्यासमवायिकारणत्वादित्यर्थः । अंश्वन्तरविभागमिति । द्रव्या- रम्भकसंयोगविरोधिनमारभ्यारम्भकवादनियेधादित्यर्थः । ननु यत् कर्म द्रव्यारम्भक- संयोगविरोधिविभागजनकं न तत्तद्विरोधिविभागजनकमिति न व्यवस्था, किन्तु 20 मूर्त्तमात्रविभागजनकममूर्त्तवृत्तिविभागं न जनयतीति । एतावतापि विभागजविभाग- सिद्धिः । तथा च द्रव्यारम्भकस्यापि तन्त्वण्वन्तरतन्तुसंयोगस्य विरोधी विभागो द्रव्यारम्भकसंयोगविरोधिजनकेन कर्मणा जन्यताम् मूर्त्तमात्रवृत्तित्वात् । न त्वाकाश- तन्तुविभागोऽमूर्त्तवृत्तित्वादित्याशङ्क्य निराकरोति—मूर्त्तामूर्त्तेति । प्रत्यक्षेण तथा सहचारानवसायाद्व्याप्तौ मानाभावादित्यर्थः । मूर्त्तेति । यदि नैवं तदा पद्मपत्र- 25 कर्मणाप्याकाशविभागो न स्यादिति । तत्रापि विभागजविभागोऽङ्गीक्रियेतेत्यर्थः । आपरमाण्विति । साक्षात्परम्परासाधारणद्रव्यारम्भकसंयोगविरोधित्व- मात्रस्य विवक्षितत्वादित्यर्थः । तस्मादिति । ननु द्वितन्तुकारम्भकांशुसंयोगस्य द्वितन्तुकपटे नासमवायिकारणत्वं समवायिकारणवृत्तैरेव तथात्वात् । नापि

1B वृत्ति-omitted. 2B मात्र-omitted. 3A तस्माद् द्रव्यारम्भकैति. Ms. B 30
ends here and hereafter the text is taken from Ms. A only.

- नष्टोऽन्यस्तु वर्तते । स च तन्त्वण्वन्तरविभाग उच्यते , तन्त्वोर्यदण्वन्तरमणुविशेषस्त-
दीयत्वात् । तेनाण्वाकाशविभागात्तन्त्वाकाशविभागो जायते , तथा चाङ्गुल्याकाश-
विभागाच्छरीराकाशविभाग इत्युदाहरणे स्फुटम् । शरीरशब्दस्त्वत्र हस्तोपलक्षण-
परः । **आरभ्यारम्भकवादस्य** प्रतिषेधात् , अङ्गुलीशरीरान्तराले च हस्ताद्युपलब्धे-
रिति कृतं विस्तरेण । निस्तीर्णं कथञ्चित् त्वक्षुरधाराचक्राचक्रमणमिति । नित्यत्व-
प्रसङ्गस्त्वपरिज्ञातोत्तरं प्रयोजयति अनारम्भके हि परमाणुवृत्तकर्मद्रव्यारम्भक-
संयोगप्रतिद्वन्द्वत्वाविशेषेण द्यणुकादिवत् व्योमादिदेशादपि विभागमारभमाणं तत्र
कुतश्चिद्विभेति द्रव्यारम्भकसंयोगविरोधिविभागजनकं यत् तत् विरुद्धकार्यतया तत्तारभत
इत्युक्तमिति न प्रसर्त्तव्यमित्येव तु तत्र परिहार इत्यभिप्रायः । एवं तावदविभक्तावयव-
द्रव्यकर्मणा जनितो विभागो द्रव्यान्तरस्यावयवक्रियाविभागादिन्यायेन विनाशाद्विनश्य-
तीति दर्शितम् । सम्प्रति यत्नैवावयवे क्रियाविभाग आरब्धस्तस्यैवावयवक्रियाविभागादि-
न्यायेन विनाशात् सह कर्मणा विभागो विनश्यतीत्यपि क्वापि स्यादित्याह—**अथवेति** ।
उत्तरसंयोगस्त्वत्र न जायत एव समवायिकारणाभावात् । न चैवं कर्मणोऽनुपभोग्यत्व-
दोषः सत्याश्रये ह्युत्तरसंयोगानुत्पत्तावनुपभोग्यत्वदोषो न त्वन्यथा, आश्रयविनाशे तु कारण-
सामर्थ्येन लब्धजन्मनः कर्मणा प्रक्रियाचिन्ताया एवोपभोग्यत्वादिति । एवमुत्तर-
संयोगादाश्रयनाशाच्च प्रत्येकं विभागनाशं व्युत्पाद्य द्वाभ्यां समुचिताभ्यां विनाशमाह—
तन्तुवीरणयोर्वेति । द्रव्यानुत्पत्तावित्यनारम्भके वीरणे वर्त्तमानस्य कर्मणो
द्रव्यारम्भकसंयोगप्रतिद्वन्द्विविभागजनकतया तन्तोराकाशादिदेशाच्च युगपद्विभागोत्पत्तिं
सूचयितुं , तथाच पूर्वोक्तेन विधानेनाणुक्रियाविभागादिना वीरणकर्मविभागादिना च
प्रकारेण अणुकर्मसमकालं वीरणकर्मसंचिन्तनादेतल्लभ्यत इति संक्षेपः ।

- समवायितया । आरभ्यारम्भकवादिनिषेधेन पटं प्रत्यंशुनामतत्वात् । नापि निमित्त-
तया । तन्तुत्वेनैवान्यथासिद्धत्वात् । तथाच द्रव्यासमवायिकारणतन्तुसंयोगविरोधि-
विभागजनककर्मणः कथमसमवायिकारणेतरसंयोगविरोधिविभागजनकत्वं, विरोधात् ?
अत्राहुः—अंशुसंयोगः पटनिमित्तकारणम् । न च तत्र मानाभावः, अवयवा-
वयवसंयोगविशेषादपि कार्यविशेषदर्शनात् । अकारणविशेषस्य च कार्यविशेषत्वात् ।
अतस्तदाश्रया अंशवोऽपि तत्कारणानि संयोगमात्रस्याकारणतया संयोगिविशेषितस्य
तस्य कारणत्वात् । अन्यथा संयोगेनान्यथासिद्धमिन्द्रियाद्यपि प्रत्यक्षादौ कारणं न
स्यात् । द्रव्यारम्भकसंयोगविरोधित्वेन च द्रव्यमात्रस्य निमित्तकारणसाधारणतया
विवक्षितत्वात् । एतल्लभ्यत इति । क्रमेण तन्तोऽंश कर्मांशुविभागारम्भकसंयोगनाश-
तन्तुनाशाः । अंशुकर्मकाले वीरणे कर्म । ततो विभागस्ततः संयोगनाशोऽथोत्तरदेश-
संयोग इत्युभाभ्यां स्वाश्रयनाशोत्तरदेशसंयोगाभ्यां तन्तुवीरणविभागो नाश्यत इत्यर्थः ।

परस्परानुविद्धव्यवहारकारणतया व्युत्पत्तिवैशद्यार्थं संक्षेपार्थं चैकग्रन्थेन परत्वापरत्वे निरूपयति—**परत्वमपरत्वं चेति** । ¹यथासंख्यं परापराभिधानयोः परापर-प्रत्यययोश्च निमित्तं विशेषणम् । यद्विशिष्टे द्रव्ये परमित्यभिधानं प्रत्ययो वा तत् परत्वम् । यद्विशिष्टे द्रव्ये अपरमित्यभिधानं प्रत्ययो वा तदपरत्वमिति, लक्षणमुक्तं प्रमाणञ्च । संयुक्तसंयोगाल्पीयस्त्वभूयस्त्वयोरेव परापरव्यवहारनिमित्तत्वान्न ततोऽधिकयोस्तयोः 5 प्रमाणमस्ति, संयोगाल्पत्वमेव हि सन्निकृष्टत्वं प्रत्यासन्नत्वमपरत्वं वोच्यते, तद्बहुत्वमेव च विप्रकृष्टत्वं दूरत्वं परत्वं वोच्यत इति चेत्, न । तदपेक्षया प्रमातर्यपि परापरप्रत्यय-प्रसङ्गात्, संयोगबहुत्वभावस्याविशेषात्, भवति हि यावत्प्रत्ययमत्तो वाराणसी तावति वाराणस्या अहमपि, न तु सा किञ्चिदपेक्ष्य मत्तः परापरा वेति अहमपि तस्याः परोऽपरो वेति तदविशेषात् परत्वापरत्वोत्पत्तिनियमे कारणं वाच्यमिति चेत्, न । कारणशक्ति- 10 नियमादेव तन्नियमोपपत्तेः । भेर्याकाशसंयोगस्योभयाश्रितत्वाविशेषेऽपि नभस्येव शब्दो न भेर्यामिति वत् संयोगाल्पत्वबहुत्वाविशेषेऽपि प्रमेय एव परत्वापरत्वे न ²प्रमातरीति सर्वमुपपन्नम् ।

परत्वनिरूपणावसर एवापरत्वनिरूपणमुपपादयति—परस्परेति । परत्वा-परत्वयोरन्योन्यमाश्रयमवधिमपेक्ष्यैवोत्पत्तेः । परस्परसामग्रीनैयत्यात् । 15

परस्परोत्पत्तित्वद्वयव्यवहारविषयत्वज्ञापनमेव व्युत्पत्तिवैषम्यमित्यर्थः । मिलितस्यासम्भवं निराकुर्वन्नाह—¹यथायथमिति । निमित्तत्वमद्वष्टादिष्वतिव्याप्तं मत्वाह—यद्विशिष्ट इति । **लक्षणमिति** । यद्यपि दिक्कृतकालकृतपरत्वा-परत्वयोः शब्दमात्रसाधारण्यात् परापरव्यवहारयोर्नैकत्वम् अपेक्षाबुद्धिजन्याविभुवृत्ति-मात्रवृत्तिगुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वञ्च न लक्षणं परस्परलक्षणस्य परस्परस्मिन्नव्याप्तेः ; 20 तथापि शृङ्गाग्रहिकया व्यक्तिविशेषं निर्दिश्य एतद्वृत्तिगुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वं लक्षण-मेकैकस्य, न च तादृशजातौ मानाभावः । सामग्रीवैलक्षण्येन कार्यवैजात्यस्यावश्यकत्वात् । दिक्कालकृतयोः परत्वयोरपरत्वयोश्चाल्पीयस्त्वविषयापेक्षाबुद्धिजन्यमूर्त-मात्रगुणत्वेनोपाधिना एकगुणत्वम् । **प्रमाणश्चेति** । उक्तमेव प्रत्यक्षमित्यर्थः । ननु किञ्चिदवध्यपेक्षसंयुक्तसंयोगभूयस्त्वालपीयस्त्वविषयापेक्षाबुद्धिजन्यत्वात् परत्वा-परत्वयोरावश्यकत्वाल्लाघवाच्च ताभ्यामेव परापरव्यवहारौ स्तां किं गुणान्तरकल्पनये- 25 त्याह—**संयुक्तसंयोगेति । प्रमातर्यपीति** । ननु तादृशसंयोगाश्रयत्वे यत्

1 Vardhamāna reads यथायथम् for यथासंख्यम्. 2 Vardhamāna adds अपि.

ननु व्यवहारनिमित्ताविशेषेऽपि व्यवहारविशेष उपपद्यते, अतिप्रसङ्गात्, इत्येवं व्यवस्थिते कारणभेदाद्भेदमाह—**द्विविधमिति**। तत् पुनः परत्वं चापरत्वं च प्रत्येकं द्विविधं दिक्कृतन्दिक्संयोगासमवायिकारणकृतं, कालकृतं कालसंयोगासमवायिकारणकृतमित्यर्थः। कार्यविशेषाद्विशेषमाह—**दिक्कृतं दिग्विशेषप्रत्यायक-** 5 **मित्यादि**। विशिष्यत इति विशेषो, दिगेव विशेषो दिग्विशेषः, कालात्। एवं

प्रतीयात् तत्र परापरव्यवहारो न तु तदवधित्वेन प्रतीयमाने। प्रमातापि यदा तादृश-संयोगाश्रयत्वेन ज्ञायते न त्ववधित्वेन तदा प्रमातर्यपि वाराणसीतः परोऽहमिति व्यवहारो भवत्येव। अत एवान्यत्राप्यवधौ संयुक्तसंयोगाविशेषेऽपि न परत्वाद्युत्पत्तिः। तथा च यदेव परत्वाद्युत्पत्तौ नियामकं तदेव व्यवहारनिमित्तमस्तु।

10 तत्राहुः—प्रमातात्मा न शरीरमिति विभुत्वात्तत्र व्यवहारानास्पदेऽपि तादृश-संयोगाश्रयत्वेन परव्यवहारापत्तिः। न च मूर्तत्वमपि तद्व्यवहारनिमित्तमस्तु। संयोगस्य सावधित्वाभावात्। इदमस्मात् संयुक्तमित्यप्रतीतेः। परत्वादेस्तु सावधित्वेन प्रतीतेः। परत्वादेरेकवृत्तितया प्रतीतेर्व्यासज्यवृत्तिसंयोगाद्भेदात् संयोगभेदापरिगणनेऽपि परव्यवहाराच्च। अन्ये तु संयुक्तसंयोगाल्पीयस्त्वभूयस्त्वे 15 नाकाशादिदेशापेक्षया, तेषामविशिष्टत्वादतीन्द्रियत्वाच्च, किन्त्वालोकादिमध्यवर्त्य-पेक्षया। तथा चैकदिगवस्थितयोरेव द्वयोरेकस्य घनतरालोकवर्त्तिनः संयुक्तसंयोगस्य भूयस्त्वे यदपरत्वं विरलालोकमध्यवर्त्तिनः संयुक्तसंयोगाल्पीयस्त्वे यत् परत्वमुत्पद्यते तन्न स्यादित्याहुः।

ननु व्यवहारेति। अज्ञातात् कारणात् कार्योत्पत्तिनियमो भवति व्यवहार- 20 विशेषश्च व्यवहर्त्तव्यविशेषं विना नेत्यर्थः। एवं सत्यनुमानमप्याहुः। घटः समानाधिकरणसंयोगासमवायिकारणकैकवृत्तिगुणवान् मूर्तत्वात् पार्थिवपरमाणुवत्। दृष्टान्ते तादृशो गुणः पाकजो गन्धादिः। अयं पार्थिवः परमाणुरेतद्वृत्तिविशेषगुणभिन्न-संयोगासमवायिकारणकैकवृत्तिगुणाश्रयः पार्थिवत्वात् पार्थिवान्तरवत् इति न युक्तम्, एकेनापरस्यान्यथासिद्धाबुभयासिद्धेः। दिक्कालकृतत्वं कार्यमात्रस्येत्यतोऽन्यथा 30 व्याचष्टे—**दिक्संयोगेति**। दिश एकत्वाद्विशेषासम्भव इत्यन्यथा व्याचष्टे—

दिग्विशेषः कालादिति।

दिशः स्वापेक्षया न विशेषः, किन्तु कालापेक्षयेत्यर्थः। **एवमिति**। काल-स्यापि दिगपेक्षया विशेषो न स्वापेक्षयेत्यर्थः। दिशि विशेषो दिगुपाधिलक्षणः। ननु-

वयोभेदोऽपि कालविशेष उच्यते । यथा च परत्वापरत्वाभ्यां दिक्कालावनुमीयेते
 तथा प्रागुक्तम् । अथवा दिग्विशेषो देशविशेषः , सन्निकृष्टविप्रकृष्टलक्षणः ।
 वयोभेदः शरीरावस्थाविशेषो बाल्यकौमारादिलक्षणः, तत्प्रत्यायकं श्रुताभ्यां हि
 परत्वापरत्वाभ्यां देशविशेषो वयोविशेषश्चानुमीयते । तथा च लोकव्यवहारो हानोपादानादिः
 सिद्ध्यतीति शिष्याणामवधानायोत्पत्तिमभिधातुं प्रतिजानीते—**तत्रेति** । यदि हि दिक्-
 पिण्डसंयोगात् परत्वमपरत्वं चोत्पद्यते सर्वत्र सर्वदा सर्वथोत्पद्येताविशेषात् । परस्परा-
 पेक्षया च तन्नियमे इतरेतराश्रयत्वं स्यादित्यभिप्रायवान् पृच्छति—**कथमिति** । अभि-
 प्रायस्थमाक्षेपं परिहरन्नाह—**एकस्यामिति** । अत्रैकदिङ्नियमान्न सर्वत्र, एकद्रष्टृनिय-
 मान्न सर्वथा, अपेक्षाबुद्धिनियमान्न सर्वदेति संयुक्तसंयोगाल्पत्वबहुत्वलक्षणयोः सन्निकृष्टत्व-
 विप्रकृष्टत्वयोरपेक्षाबुद्धिविशेषयोश्च स्वकारणादुत्पत्तेः स्वप्रमाणात् प्रतीतेश्च परस्परापेक्षत्वान्न
 परस्पराश्रयदोष इति । **परत्वाधार** इति । भविष्यत्परत्वाधारे । **परेण दिग्-**
देशेनेति । परत्वोत्पादको दिक्देशः परः स च विप्रकृष्टो बुद्धिसन्निहितः, तथा तेन
 पूर्वमुत्तरत्वापीत्यनेन विधिना समवाय्यसमवायिनिमित्तेभ्यः पिण्डदिक्पिण्डसंयोगापेक्षाबुद्धिभ्यः
 परत्वोत्पत्तिं दर्शयित्वा अपरत्वस्योत्पत्तिमाह—**विप्रकृष्टं चेति** । एकदिगवस्थितयोरेकस्य
 द्रष्टुरित्यनुकर्षणार्थं 'श्च'कारः । कालकृतयोः परत्वापरत्वयोरुत्पत्तिमाह—**कालकृतयो-**
रपीति । अत्र पिण्डस्य समवायित्वं कालपिण्डसंयोगस्य चासमवायित्वम् अपेक्षाबुद्धे-
 निमित्तत्वमित्यपरोऽर्थः । तर्हि ¹कारण[¹ ?]विशेषात् कार्यविशेष [² ?]कथं भविष्यतीति ?
 न हि तदविशेषे कालकल्पनायामपि किञ्चिद्बीजमस्तीत्यभिप्रायवान् पृच्छति—**कथमिति** ।
 विदिताभिप्रायस्योत्तरं—**वर्त्तमानेति** । अवर्त्तमानस्य समवायिकारणत्वे अवधित्वं च
 नास्तीति वर्त्तमानयोरित्युक्तम् । **अनियतदिग्देशयोरिति** । दिक्कृताद्वयवच्छेत्तुं
 युवत्वस्थविरत्वे शरीरावस्थाविशेषौ तत्प्रतिपत्तये—**रूढेत्यादि** । आदिग्रहणात्

तत्प्रत्यभिधानप्रतिज्ञा व्यर्था ? उत्पत्तेरेवाभिधातुं युक्तत्वादित्यत आह—**शिष्याणा-**
मिति । ननु परत्वाधार इत्ययुक्तमपेक्षाबुद्ध्यनन्तरं परत्वाद्युत्पत्तेरित्यत आह—
भविष्यदिति । ¹तर्हि **कारणाविशेष** इति । दिक्कृतकालकृतपरत्वा-
 परत्वयोः कार्यर्थयोः कारणे विशेषाभावात् कथं विशेष इत्यर्थः ।

न हीति दिक्कृतपरत्वादिविलक्षणपरत्वाद्यनुमेयत्वात् कालस्येत्यर्थः ।
अवर्त्तमानस्येति । यद्यप्यविद्यमानस्य समवायिकारणत्वाभावेऽपि अवधित्वेन
 दोषाभावः, मृतापेक्षया वर्त्तमानस्य परत्वादिव्यवहारात् ; तथापि परत्वापरत्वयोः
 परस्पराश्रयमवधिकृत्यैवोत्पादादविद्यमानस्य समवायिकारणाभावे अवधित्व-
 स्याप्यभावात् । मृतापेक्षया च वर्त्तमाने परत्वादिव्यवहारस्तथाविधापेक्षाबुद्धिविषयत्व-
 गुणनिबन्धनः ।

परिमाणसामर्थ्याऽनतीन्द्रियापाटवविशेषाः । बहुतरतपनपरिस्पन्दान्तरितजन्मत्वं विप्र-
कृष्टत्वम् । अन्यतरतमोपहवहनव्यवहितजन्मत्वं सन्निकृष्टत्वम् । परत्वोत्पादकत्वं
कालप्रदेशस्य परत्वम् , अपरत्वोत्पादकत्वं चापरत्वमिति । एवमुत्पत्तिं निरूप्य विनाशं
निरूपयति—**विनाशस्त्विति** । अपेक्षाबुद्धिसंयोगद्रव्यनाशात् पृथक्पृथक्त्वाभ्यां

- 5 द्वाभ्यां च सर्वेभ्यो विनाशः सप्रधानयोरिति संग्रहः । अत्र प्रथमां विधां व्युत्पादयति—
अपेक्षेति । तावच्छब्दः क्रमे । उत्पन्ने परत्वे विभज्यमानावयवस्थिरद्रव्ये समवायि-
नीति शेषः । ततस्तस्मिन् काले । एवमुत्तरत्वासाद्यैतत् पूर्ववत् समाधेयमिति ।
द्वितीयां विधामाह—**संयोगेति** । अपेक्षाबुद्धिसमकालमविनश्यदवस्थे परत्वाधारे
कर्मसंचिन्तनादेतल्लभ्यते इति संक्षेपः । तथाहि—अपेक्षाबुद्धिकर्मणी परत्वोत्पत्तिदिक्-
10 पिण्डविभागौ परत्वसामान्यबुद्धिदिक्पिण्डसंयोगविनाशौ । अथ सामान्यबुद्धेरपेक्षा-
बुद्धिविनाशगुणबुद्ध्युत्पत्ती दिक्पिण्डसंयोगनाशात् परत्वस्य नाश इत्यपेक्षाबुद्धि-
नाशस्य परत्वनाशसमसमयभावितया न तदुत्पादकत्वम् । अथ संयोगनाशस्य
परत्वनाशहेतुत्वं कुतः सिद्धम् ? उपपन्नं हि परत्वमपेक्षाबुद्धिव्यावृत्तेरेव व्यावर्त्तते
दिक्पिण्डसंयोगव्यावृत्तौ तु कारणाभावात् परत्वान्तरं न जायत इत्येतावत्तदनुपलम्भ

- 15 ननु कालकृतपरत्वापरत्वयोर्मानाभावः । तथा हि परत्वापरत्वाश्रयाभिमत-
वच्छेदकाद्यसूर्यक्रिया प्रागभावसमानफलत्वालम्बना वा ? अपरत्वधीस्तु परत्वा-
बाधाभिमतपिण्डसमानकालपदार्थध्वंसकालोत्पत्तिमत्त्वविषया तदुत्पत्तिकालाश्रयत्वे
तदुत्तरकालत्वविषया वास्तु , किं ताभ्याम् ?

- मैवम्—प्रागभावोत्पत्त्यास्तदानीमतीतत्वे परत्वापरत्वयोर्वर्त्तमानताभावानुप-
20 पत्तेः । इदानीमयमेतस्मात् पर इति वर्त्तमानतामानात् प्रागभावादेरवध्यनिरूप्यत्वेन
परत्वादेश्च सावधित्वेन तद्विन्नत्वात् । केचित्तु प्रतियोग्यन्यूनानतिरिक्तकालीना-
वधिकसामवायिकयावत्परत्वाश्रयसमानकालीनकादाचित्काभावत्वं प्रागभावत्वम्,
अतः परत्वेनैव प्रागभावनिरूपणाच्च तेनैवान्यथासिद्धिरित्याहुः । तन्न । गन्धानाधार-
कालानाधारत्वाभावेन प्रागभावनिरवचनात् । बहुतरतपनेति । यत् प्रागभावावच्छेद-
25 कक्षणावद्विन्नजन्म यदपेक्षया तद्विप्रकृष्टं, यज्जन्मावच्छेदकक्षणध्वंसक्षणाधिकरणजन्म
यदपेक्षया तत् सन्निकृष्टमित्यर्थः ।

अत्र केचिदाहुः—जन्मान्तर्भावो व्यर्थः, बहुतरतपनपरिस्पन्दावच्छिन्नत्वबुद्धेरेव
परत्वोत्पादकत्वात् , एवञ्चानित्यद्रव्यापेक्षया नित्यद्रव्येऽपि तादृशापेक्षाबुद्ध्या परत्व-
मुत्पद्यते ज्येष्ठेऽतीते चिरं जीवतः कनिष्ठस्य न परत्वोत्पत्तिः , तत्प्रागभावकाला-

उपपद्यत इति न विप्रकृष्टत्वेन चापरत्वस्य व्याप्तत्वात् व्यापकनिवृत्तौ च वाप्यनिवृत्तेर-
 वश्यंभावित्वात् सत्यामपि चापेक्षाबुद्धौ विप्रकृष्टत्वं निवर्त्तते तन्निवृत्तिकारणोपनिपातादिति
 दर्शितम् । न चाहेतुको विनाशस्तस्माद् विप्रकृष्टलक्षणस्य दिक्पिण्डसंयोगस्य निवृत्तेरपरत्वं
 निवर्त्तत इत्येव रमणीयम् । उपलक्षणं चैतत् । **परत्वाधारे कर्मोत्पद्यत** इति ।
 अवधिद्रष्टोरन्यतरकर्मणापि दिगवधिदिग्द्रष्टृसंयोगविनाशादपि परत्वविनाशात् , युक्तेर- 5
 विशेषादिति । तृतीयां विधामाह—**द्रव्येति** । परत्वाधारावयवकर्मजविभागसमकाल-
 मपेक्षाबुद्धिसंचिन्तनादेतल्लभ्यत इति संक्षेपः । तथा हि—पिण्डावयवविभागापेक्षाबुद्धी
 संयोगनाशपरत्वोत्पत्तौ द्रव्यनाशपरत्वसामान्यज्ञाने परत्वनाशगुणबुद्धी इति । द्रव्यापेक्षा-
 बुद्धयोर्युगपद्विनाशेन चतुर्थीं विधामाह—**द्रव्यापेक्षाबुद्धयोरिति** । पिण्डावयवकर्म-
 समकालमपेक्षाबुध्युत्पत्तेरेतल्लभ्यते । तथाहि परत्वाधारावयवकर्मापेक्षाबुद्धी । अवयवान्तर- 10
 विभागपरत्वोत्पत्तौ । तत आरम्भकसंयोगविनाशसामान्यज्ञाने । द्रव्यविनाशापेक्षा-
 बुद्धिविनाशौ । अथ परत्वस्य विनाश इति । द्रव्यसंयोगविनाशाभ्यां पञ्चमीं विधामाह—
 पिण्डावयवकर्मापेक्षाबुद्धियौगपद्यचिन्तयैतल्लभ्यते । तथा ह्यवयवविभागपिण्डकर्मपेक्षा-
 बुद्धयः अवयवसंयोगनाशदिक्पिण्डविभागपरत्वोत्पत्तयः द्रव्यनाशदिक्पिण्डसंयोग-
 नाशपरत्वसामान्यबुद्धयः । अथ द्रव्यसंयोगनाशाभ्यां परत्वनाशः । सामान्यबुद्धितो 15
 गुणबुद्धेर्जन्मापेक्षाबुद्धेश्च विनाश इति । संयोगनाशापेक्षाबुद्धिनाशाभ्यां षष्ठीं विधामाह—
संयोगापेक्षाबुद्धयोरिति । परत्वोत्पत्तिसमकालं पिण्डकर्मचिन्तयैतल्लभ्यते ।
 तथाहि परत्वोत्पत्तिपिण्डकर्मणी सामान्यज्ञानदिक्पिण्डविभागौ । अपेक्षाबुद्धिनाशदिक्-
 पिण्डसंयोगनाशौ, अथ परत्वस्य नाश इति । समवाय्यसमवायिनिमित्तानां युगपद्वि-
 नाशेन सप्तमीं विधामाह—**त्रयाणामिति** । परत्वोत्पत्त्यवयवविभागोत्पत्ति- 20
 समकालं पिण्डकर्मचिन्तयैतत् सुलभम् । तथा ह्यपेक्षाबुद्धयवयवकर्मभ्यां परत्वावयव-
 विभागौ स्वकारणात् पिण्डकर्मेत्येकः कालः । अथ परत्वसामान्यज्ञानमवयवसंयोग-
 विनाशः दिक्पिण्डविभागश्च । ततोऽपेक्षाबुद्धिनाशद्रव्यनाशदिक्पिण्डसंयोगनाशाः ।
 तेभ्यः परत्वनाश इति ।

वच्छिन्नत्वबुद्धेरेव परत्वोत्पादकत्वादिति । **विप्रकृष्टत्वेनेति** । परत्वापरत्वयो- 25

रुत्पत्तिक्षणानव्यवहितप्राक्क्षणवृत्तिविप्रकृष्टत्वसन्निकृष्टत्वाभ्यां प्राप्तत्वादित्यर्थः ।

तस्मादिति । द्रव्यनाशापेक्षाबुद्धिनाशयोरभावात् , पारिशेष्येण संयोगनाश
 एव परत्वादिनाशक इत्यर्थः ।

क्रमप्राप्तां बुद्धिं निरूपयति—**बुद्धिरिति** । यद्यपि बुद्धिर्ज्ञानमित्येतावतैव स्वस्थं¹ यस्मिन् सत्यात्मनि जानामीत्यनुव्यवसायो भवति सा बुद्धिः, तथापि बुद्ध्यादि-शब्दानां **केचिदनु**भेदमाहुस्तत्प्रत्याख्यानार्थं पर्यायोत्कीर्त्तनम् । **सांख्या** हि प्रकृतेः सत्त्वप्रधानं प्रथमपरिणामं महदाख्यमन्तःकरणविशेषं बुद्धिमाहुः । बुद्धेर्विषया-
5 कारः परिणतिभेदो घटपट इत्यादिज्ञानमाचक्षते । बुद्धावाददर्शभूतायां वर्त्तमानेन

यद्यपीति । एताभ्यां पर्यायशब्दाभ्याम् अभिधेया बुद्धिरित्यसाधारणतया व्यवच्छे-
दकत्वात् पर्यायाभिधानमपि लक्षणम् । यद्यपि सङ्केतमात्राधीनप्रवृत्तयः शब्दाः सर्वत्र
सम्भवन्ति, तथापि प्रादेशिकस्य सङ्केतस्यातथात्वेऽपि सर्वजनीन ऐश्वरः संकेतः शक्नोति
बुद्धिं व्यवच्छेत्तुम् । तेनापि करणव्युत्पत्त्या बुद्धिज्ञानशब्दौ यद्यपि मनसि वर्तते, तथापि
भावव्युत्पत्त्याल लक्षणम् । ननु बुद्धिज्ञानशब्दौ चैत्रादिपदवत् यत्र सङ्केत्येते तत्राति-
10 व्याप्तिः । द्वादशेऽहि पिता नाम कुर्यादिति सामान्येन रूपेण तस्यापीश्वरसङ्केतविषय-
त्वादिति चेत्, बुद्धिज्ञानशब्दद्वयवाच्यत्वस्य विवक्षितत्वात् । द्वादशेऽहि पिता नाम
कुर्यादित्यत्र विधेयगतसंख्यात्वेनैकत्वस्य विवक्षितत्वे नामद्वयस्यैकत्र तात्पर्यागोचर-
त्वात् । यद्वा, पर्यायशब्दाभिधानेन बुद्धिरिति लक्ष्यनिर्देशः । ज्ञानपदस्य स्वप्रवृत्ति-
ज्ञानत्वनिमित्तज्ञानत्वजातौ तात्पर्यं तेन ज्ञानत्वं लक्षणम् । तत्सिद्धिश्चानुगतबुद्धे-
15 राश्रयासिद्धिं निवारयति—**तस्मिन् सतीति** । न च ज्ञानग्रहणसामग्र्यास्तद्-
ग्रहणोत्तरमपि सत्त्वादेकज्ञानधीपरम्परया विषयान्तरसञ्चारो न स्यात् । विषयान्तरधी-
सामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वात्, कार्यदर्शनेन तथा कल्पनात् । **सांख्या** हीति ।
प्रथमः परिणाम आद्या विकृतिः । सत्त्वरजस्तमःसाम्यरूपायाः परिणामिन्याः सत्त्वभेदः
प्रथमः परिणामो बुद्धिरन्तःकरणभेदः **सांख्यानां** बुद्धिमनोऽहङ्कारभेदेन तत्त्रै-
20 विध्यात् ।

बुद्धेरिति । बुद्धेस्त्रयोऽंशाः पुरुषोपरागविषयोपरागव्यापारावेशभेदात्,
मयेदं कर्तव्यमित्यध्यवसायात् । तत्र मयेत्यतात्त्विको महच्चेतनयोर्भेदाग्रहादेकत्वाभि-
मानः पुरुषोपरागः । नीलादिष्विन्द्रियसन्निकर्षात् तत्स्वभावस्य महत्त्वस्य नीला-
द्याकारपरिणतिभेदोत्पादो मलदर्पणसम्बन्धवत् पारमार्थिको विषयोपरागः ।
25 पुरुषोपरागविषयोपरागाभ्यां कर्त्तव्यविषयस्य प्रतिभासत्तदधीनः करोमीत्यध्यवसायो
व्यापारावेशः, तत्रार्थोऽंशो बुद्धिर्द्वितीयो ज्ञानं तृतीयश्चोपलब्धिरित्यर्थः ।

ज्ञानेन चिद्विशिक्तेः पुरुषस्य भेदाग्रहात्तद्वदभिमानमुपलब्धिं प्रचक्षते । बुद्धिस्थं च सुखादिकं परिणतिविशेषं यदुपलभत इति तदनेन प्रत्याख्यायते । यदि तावद् बुध्यतेऽनेनेति बुद्धिरित्यन्तःकरणमभिमतन्तन्न वारयामो मनस इष्टत्वात् । ततोऽप्यधिकेऽन्तःकरणे न प्रमाणमस्ति, ज्ञानायौगपद्यादेस्तावतैव उपपत्तेः । बोधो बुद्धिरिति भावार्थो विवक्षितश्चेत् , सोऽन्तःकरणसाध्यः । स च प्रत्यक्षसिद्धोऽहं बुद्ध इत्यपरोक्षानुव्यवसायात् । 5
नास्मदन्तःकरणमतीन्द्रियम् , अतएव न तद्वर्मोऽपि आत्मधर्मतयैव प्रत्यक्षसिद्धत्वात् । न चात्मधर्मत्वमस्याप्रामाणिकं तदन्यधर्मत्वस्य प्रागेव प्रतिषेधात् । यद्धर्मः खल्वियं बुद्धिः , तस्यैव लोकवेदयोरात्मत्वेन प्रसिद्धेः । न चैवाकौटस्थ्यविरोधो धर्मस्य प्रवृत्ति- निवृत्त्योरपि धर्णिमोऽत्यन्तभेदेनापि तत्त्वाविरोधात् । अत्यन्तभेदेऽपि च स्वभाव- नियमादेव धर्मधर्मिभावनियमोपपत्तेः । एतेन तद्वदभिमानो व्याख्यातः । तत एव 10
धर्मत्वव्युत्पादनात् । सुखादिकं त्वधिकमिष्यते , न तु प्रत्ययशब्दवाच्यं बुध्यते , उपलभते , जानाति , प्रत्येतीति लोके समानार्थम् , न तु प्रत्येतीति सुखी दुःखीति वा कश्चिद्व्यवहरति । परिभाषा तु परिशिष्यते , सा तु परिभाषैवेति । तस्माद् बुद्ध्यादि- शब्दाः पर्यायाः समानार्था इति सुष्ठूक्तम् । भेदस्त्वस्या विषयतः कारणतश्च ताभ्यामेव स्वरूपकृतोऽपि निरूप्यत इति तद्द्वारैव वक्ष्यते । तत्र विषयतस्तावदाह—**सा चेति ।** 15

बुद्धिस्थमिति । बुद्धेर्भावाष्टकसम्पन्नत्वात् सुखादिकं भावनान्तं तद्धर्म इत्यर्थः ।

यदीति । करणव्युत्पन्नस्यान्तःकरणवाचितयास्माभिरुपगमादित्यर्थः । तद्भि-
न्नान्तःकरणे बुद्धिर्नास्ति मानाभावादित्याह—**ततोऽपीति ।** भावव्युत्पन्नस्य
बुद्धिशब्दस्य नान्तःकरणवाचिता , करणफलयोर्भेदादित्याह—**बोध इति ।**
अन्तःकरणस्यातीन्द्रियत्वात् प्रत्यक्षाया बुद्धेर्भेदमाह—**स चेति ।** ननु फलप्रपि 20
महदन्तःकरणस्य धर्मो धर्मधर्मिणोश्चाभेदादन्तःकरणाभिन्नं स्यादित्यत आह—
अत एवेति । अहं बुद्ध इत्यनुभवस्य सर्वजनीनत्वादित्यर्थः ।

स चायमनुभवो भ्रम इत्याह—**न चेति ।** ननु बुद्धेरात्मधर्मत्वेऽनित्यधर्मानाश्रयत्वं कौटस्थ्यश्रुतिसिद्धं विरुध्यत इत्यत आह—**न चैवमिति ।** नित्यत्वं कौटस्थ्यमनुक्त-
रूपं , तच्च धर्मधर्मिणोर्भेदाद्धर्मनित्यत्वेऽपि न विरुद्धमित्यर्थः । **एतेनेति ।** बुद्धेरात्म- 25
धर्मत्वव्युत्पादनेन तद्वदभिमान आत्मनि ज्ञानाभिमानः, ज्ञानाभिज्ञाया बुद्धेरात्मधर्मत्वे सिद्धे ज्ञानमप्यात्मवृत्तीति सिद्धमित्यर्थः ।

अधिकमिति । बुद्धेरिति शेषः । **परिभाषैवेति ।** “शब्दमात्रं न त्वर्थो-
ऽधिक” इत्यादिना तस्याः समानतन्त्रनिरासादित्यर्थः । **स्वरूपकृत इति ।** साक्षात्-

अनन्तार्थत्वादित्यर्थः । नन्वर्थस्यानन्त्येऽपीश्वरबुद्धिरेकैवेत्याशङ्क्याह—**प्रत्यर्थनियत-
त्वाच्चेति** । यावन्तमर्थमानन्त्योत्पन्ना बुद्धिः, सा तावदर्थे नियताऽर्थान्तरं
न स्पृशतीति, न चास्पृश्यं परिहरति, अभावपरिहारप्रसङ्गात् । तथा चार्थस्यानन्त्यात्
बुद्धिरप्यनन्ता भवतीतीश्वरबुद्धिरपि नियतार्थैव, न हि साप्यवगाढमर्थं परिहरति, अनव-
गाढं वावगाहत इति भावः । व्यासमुक्त्वा समासमाह—**तस्या** इति । समासतः सङ्-
क्षेपतः, **सेति** पूरणीयम् । **विद्या चाविद्या चेति** । यथार्थं ज्ञानं विद्या, अयथार्थं
ज्ञानमविद्या, परस्परसमुच्चयार्थाभ्यां चकाराभ्यां तृतीयः प्रकारो व्यवच्छिद्यते, न चासौ
सम्भवति । शङ्काया अपि व्याहतत्वात् ।

तत्र विद्यापूर्वकत्वादविद्यायाः पश्चादुक्ताया अपि लघुप्रतिपत्तित्वात् प्रथमं
विभागमाह—**तत्राविद्येति** । यद्यपि मूलबुद्धावयवार्थायां स्मृतिरप्ययथार्थैव यथा
रज्जुं भुजङ्गतयोपलभ्यमानस्य, तथैव स्मृतिः स सर्प इति, तथापि

कारित्वादित्यर्थः । वैयधिकरण्यं परिहरति—**अनन्तार्थत्वादिति** । व्यासो
विस्तारः । **यथार्थमिति** । ननु यथार्थज्ञानत्वं स्मृतावतिव्याप्तं यथार्थानुभवत्वञ्च
संशयविशेषेऽतिव्यापकम्, अन्यतरत्वस्य वा शब्दार्थत्वात्, तस्य क्वचित् सत्त्वात् ।

न यथार्थनिश्चयत्वम् । यथाऽर्थस्तथा ज्ञानमित्यर्थे यथाशब्दार्थसादृश्यस्य
15 सर्वथैकदेशाभ्यामव्याप्त्यतिव्याप्तिभ्यामनुपपत्तेः । नापि विशेष्यवृत्तिप्रकारत्वं निर्वि-
कल्पकाव्याप्तेः ।

नापि विशेष्यावृत्त्यप्रकारकत्वम् । एकैकविशेष्यावृत्तिनानाप्रकारकसमूहाल-
म्बनाव्याप्तेः । न च प्रकारस्यैकविशेष्यवृत्तितया न विशेष्यावृत्तित्वम् । प्रमाऽप्रमारूप-
समूहालम्बनाव्याप्तेः ।

20 न च यावद्विशेष्यावृत्तित्वं विवक्षितम् । एकैकविशेष्यवृत्तेर्यावद्विशेष्यावृत्तित्वेन
समूहालम्बनाव्याप्तेः । नाप्यबाधितानुभवत्वम् । बाधस्य प्रमात्वात् । नापि जाति-
विशेषः । योग्यवृत्तितया तत्संशयानापत्तेः । प्रमात्वस्य नित्यानुमेयत्वात् ।
प्रत्यक्षत्वादिना सङ्करप्रसङ्गाच्च । उच्यते—यत्र यदस्ति तत्र तस्यानुभवः प्रमा ।
यद् यत्र नास्ति तत्र तस्यानुभवोऽप्रमा, अत एव रजतमिदमिति ज्ञानमिदन्त्ववति
25 तदनुभवात् प्रमा, रजतत्वाभाववति तदनुभवादप्रमा । न चाव्याप्यवृत्तिप्रमाया-

तदविवक्षया यथायथं संशयादिरूपभेदेनैव तद्व्यवहारः । यथार्था तु स्मृतिः प्रत्यक्षादिषु विद्याभेदेषु नान्तर्भवतीति पृथग् व्यवहरिष्यत इति । अथ तर्कः किं न गणितः ? अनुभूयते हि संशयं निर्णयञ्चान्तरा संशयात् प्रच्युतो निर्णयञ्चाप्राप्तः प्रमाणानामनुग्राहक ऊहापरनामा प्रसङ्गात्मा प्रमाकरणनिष्ठः पौरुषेयो व्यापारः कुठारगोचर इवोद्यमन- निपातनादिः । अस्य ह्यविज्ञाततत्त्वो विषयः कारणोपपत्तिः पराभ्युपगतहेतुलक्षणा जननी । प्रमाणमनुग्राह्यः, अनियतजिज्ञासाविच्छेदेन नियतजिज्ञासाजननमनुग्रहः, सैव सम्भावनेत्यु-

5

मव्याप्तिः । भिन्नावच्छेदेन हि तत्र भावाभावयोर्वृत्तिः । तथा च यत्र यस्य भावो न तत्र तस्याभावः । अविद्यायाः पश्चादनुमाने, विद्यापूर्वकत्वादिति हेतुः, अविद्यायाः प्रथमविभागे लघुप्रतिपत्तिकत्वादिति हेतुः । धर्मांशे सर्वधियां यथार्थतया सकलज्ञानव्यापकत्वेन विद्याया गुरुप्रतिपत्तिकज्ञानत्वात् । सूचीकटाहन्यायेनाविद्यायाः प्रथमं विभाग इत्यर्थः । अथेति । तर्कस्यायथार्थज्ञानत्वादविद्यायां तद्विभागो युक्त इत्यर्थः । संशयात् प्रच्युत इति । संशयो हि दोलायितानेककोटिकः । तर्कस्तु नियतां कोटिमालम्बत इत्यर्थः । 'प्रमाकरणनिष्ठः' प्रमाणसहकारी न तु तत्समवेतः । अविज्ञाततत्त्व इति । न विज्ञातं विशेषतो ज्ञातं तत्त्वं वास्तवं रूपं यस्यार्थस्येति विशेषनिषेधात् । सामान्यज्ञानलाभे धर्मिज्ञानं संशयकं लभ्यते । कारणोपपत्तिरिति । कारणं व्याप्यं तदुपपत्तिराहार्यारोपरूपा । परेणाभ्युपगतस्य हेतोर्निर्वहित्वस्य व्याप्यस्य य आरोपस्ततोऽनिष्ठस्य निर्धूमत्वस्याप्रसञ्जनं तर्क इत्यर्थः । यद्यपि संशयजिज्ञासे अप्यविज्ञाततत्त्वे प्रवर्त्तते, तथापि प्रमाणोपपत्तिरिति तद्व्यवच्छेदः । अनियत- जिज्ञासाविच्छेदेनेति । साध्यतदभावविषयकसमकोटिकजिज्ञासा निवृत्तेत्यर्थः । संशयस्य स्वनियतजिज्ञासात एव निवृत्तेः । संशयो हि विरोधिविषयकतया स्वसमानविषयामनुमितिं प्रतिबध्नाति । न हि विरोधिनो ज्ञानस्य निश्चयत्वं तन्त्रं किन्तु ज्ञानत्वमात्रं लाघवात् । एवं तज्जनिता नियतकोटिका जिज्ञासापि तत्प्रतिबन्धिका, तत्प्रतिबन्धकत्वे विरोधिविषयत्वमात्रस्यैव प्रयोजकत्वाल्लाघवादिति तन्निवृत्ति- स्तर्कादित्यर्थः ।

10

15

20

ननु विरोधिविषयत्वेऽपि संशयस्याव्यवस्थितकोटिकतया हीनबलत्वान्न प्रति- बन्धकत्वम् । अन्यथा तेन प्रतिबन्धादनुमानवत्तर्कोऽपि न प्रवर्त्तत न वा तर्कात्

25

च्यते, प्रमाणाङ्गस्य एतस्य तत्फलेनैव फलवत्ता, इह भूतले यद्यभविष्यत् घट इदमिव व्यज्ञास्येत इत्येवमाकारं शरीरम् । न च संशय एवायमेककोटिकत्वात् । न निर्णयोऽयथार्थत्वात् । न यथार्थ आकारोऽपि तद्धेतुरसमर्थत्वात् । यदि स्यात् दृश्येतेति यद्यलंकृतार्थः सत्य एवेति चेन्न । अनियतकोट्युपनिपाते नियतकोटिपरिग्रहस्य यद्यर्थ-
 5 त्वात्, न चैतावतैव सत्यत्वम्, आपादकसत्यत्ववदापाद्यसत्त्वस्यापि बाधितत्वात् । कथं हि प्रमाणमप्यनुगृहणीयात् ? अनियतेच्छाविच्छेदेनेत्युक्तम् । न हि कुर्यां न कुर्यामित्यनियतचिकीर्षः कर्त्ता किञ्चित् करोति । अनियतेच्छाविच्छेदे कथं स्मर्यादिति

संशयनिवृत्तिः । वैषयिको हि विरोधस्तत्र तन्त्रम् । न च निवर्त्तनीयनिर्वह्नित्वादि-
 10 कोटिविरुद्धविषयो यद्ययं निर्वह्निः स्यान्निर्द्धमः स्यादिति तर्कः । अत एव साध्य-
 विरोधिजिज्ञासापि नानुमितिप्रतिबन्धिका, तस्या अपि संशयवद्दीनबलत्वात् । तृतीयलिङ्गपरामर्शानन्तरं विरोधिजिज्ञासानुमितिविलम्बे मानाभावाच्च । न च साध्यैककोटिका जिज्ञासानुमितिहेतुः । सा तर्केण कोट्यन्तरेऽनिष्टमुपनयता जन्यते, तद्व्यतिरेकेऽप्यनुमित्युत्पत्तेः ।

मैवम् । कामिनीजिज्ञासोः धूमपरामर्शोऽप्यननुमितेर्जिज्ञासाविशेषस्यानु-
 मितिप्रतिबन्धकत्वे विरोधिविषयस्यैव तन्त्रत्वात् । एवं विरोधिनानाविषयस्य
 15 जिज्ञासा । तद्विरोधकजिज्ञासानुसरणश्च वास्तवकोटिप्रमाणप्रवृत्तावंशतः परिपन्थि । तत्र कोट्यन्तरे तर्केणानिष्टमुपनयता सा जिज्ञासापनीयते । इदमेव वक्ष्यति “न हि कुर्या-
 मि”त्यादि । इह भूतल इति । ननु तर्कस्य न प्रत्यक्षानुग्राहकत्वम् । तर्कं विना-
 प्युन्मीलिताक्षस्याभावधीदर्शनात् तत्प्रामाण्यानुग्राहकानुमानानुग्राहकत्वे तु अनुमान
 20 एव तत्त्वम् । मैवम् । प्रत्यक्षस्य घटाभाववति भूतले वर्तमानस्य विरोधिधीनिरासरूपो-
 ऽनुग्रहः क्रियत इति विरोधिधीपूर्वकप्रत्यक्षे सावधारणप्रत्यक्षविशेषे च तर्कापेक्षणात् ।

ननु यद्यपि नियतकोटिकजिज्ञासा ज्ञानेष्टसाधनताज्ञानेन जन्यते तथाप्यन्वय-
 व्यतिरेकाभ्यां तर्कोऽपि तद्धेतुः । यद्यपि च यथोक्ततर्कं विनाप्यनुमितिदर्शनात्
 व्यभिचारेण तर्कस्तत्र न कारणम्, तथापि पुरुषप्रयत्नसाध्या यत्रानुमानप्रवृत्तिस्तत्रैता-
 25 दृशस्तर्कः कारणम् ।

अनियतकोटोति । तर्कस्यारोपिता व्यवस्थितसत्त्वौपाधिकसत्त्वविषयत्वे-
 नानान्ध्रायकतया प्रमारूपत्वाभावादत्यथः ।

चेत् ? अनिष्टापत्तिनियतत्वादस्य । यथा सन्निकर्षान्न भक्षणोद्यतस्य सविषमिदं यदि भक्षयिष्यसि मरिष्यसीत्यनिष्टापत्तेर्न भक्षयेयमिति तत्स्मरणमेवेच्छाविच्छित्तिः । प्रमातुश्च द्वयमनिष्टं प्रमितहानिरप्रामाणिकोपगमश्चेति । तदिदं तुरगारूढस्य तुरगविस्मरणं यत्तार्किकाभिमानमुद्रहन्नपि तर्कान्न गणयति । अनेनैव हि परीक्षको लौकिकमनिविशते इति । 5 असत्यमेवैतत् विपर्ययभेदत्वात् पृथक् नोपदिष्टः । तथापि न्यायाङ्गतया विशेषतो व्युत्पादनमर्हतीति चेत् ? तस्य छलादिवत् सर्वतन्त्रविषयत्वादिति ।

ततोद्देशक्रमानुसारेण संशयं निरूपयति—**संशयस्तावदिति** । तावच्छब्दः क्रमे । संशयः प्रथमं कथ्यते । ततो विपर्ययः कथयिष्यत इत्यर्थः । **किंस्विदि-** 10 **त्याकारं दर्शयति**—किंस्विदिदमेवमथैवमित्येवमाकारः प्रत्ययः संशय इत्यर्थः । विमर्षो ¹विरुद्धनानार्थावमर्ष इति । विषयतः संशयस्वरूपमुपक्रम्यैतदेव स्पष्टीकर्तुमुभया-**वलम्बीति** । विरोध्युभयप्रकारवद्धर्मावलम्बीत्यर्थः । **प्रसिद्धे**त्यादि कारणकथनम् ।

प्रमितहानिरिति । प्रमितस्य धूमस्य हानिरप्रमितस्य निर्द्धर्मत्वस्योपगम इत्यर्थः । एवमन्यत्रापि । **न्यायाङ्गतयेति** । संशयवदिति शेषः ।

¹**विरोधिनानार्थावमर्ष इति** । नन्वेतत् स्थाणुः पुरुषश्चेति भ्रमेऽतिव्याप्तम् । 15 **विराधे भासमान इति** विशेषणेऽपि धूमाभाववानयं यदि धूमवान् स्यात् वह्न्यभाव-
वानपि वह्निमान् स्यादित्यत्र तर्केऽतिव्याप्तिः । न च तत्र वह्न्यभावविशिष्टे वह्निवैशिष्ट्यं विषयः । संशये तु तुल्यवदुभयवैशिष्ट्यं विषयः, तथापि विरोध्युभयविशिष्टमिति शब्दजन्यज्ञानेऽतिव्याप्तिः । न च जिज्ञासाजनकं ज्ञानं संशयः । उपेक्षणीयसंशया-
व्याप्तेः । योग्यतायाश्च तदवच्छेदकधर्मप्रतीतावप्रतीतेः, अनुव्यवसायेऽतिव्याप्तेश्च । 20 नापि स्थाणुर्वा पुरुषो वेति स्मरणाभावात् संस्काराजनकं ज्ञानं संशयः, तथा-
विधनिश्चये भतिव्याप्तेः । तस्यापि किञ्चिदवच्छिन्ने ग्रहः ।

उच्यते—एकस्मिन् धर्मिणि विरोधिनानाप्रकारकं ज्ञानं संशयः । न चैत-
न्निरुक्तजन्यज्ञानेऽतिव्याप्तिः । तत्र विरोधिनानाप्रकारकत्वस्य प्रकारत्वात् । संशये च विरोधिनोरेव प्रकारवत्त्वात् । विरोध्युभयविशिष्टमिति शब्दस्यायोग्यतया
ज्ञानाजनकत्वात्तज्जनकत्वज्ञानेऽतिव्याप्त्यभावात्तदेव वा लक्षणम् । 25

ननु समानधर्मदर्शनात्तद्विशेषे धर्मिणि कथं संशय इत्यत आह—**उभयेति** ।

- प्रसिद्धाः प्रतीताः अनेकविशेषाः परस्परव्यावर्तका धर्माः शिरःपाण्यादयो वक्रकोटरादयश्च ययोः विशेषादर्शनादिति लभ्यते । उभयोर्यौ विशेषौ स्थाणुपुरुषत्वे इति यावत् । तयोरनु-
स्मृतौ सत्यां संशयो जायते । एतदुक्तं भवति—उभयविशेषानुस्मरणनिर्णायकविशेषा-
दर्शनसहितात् समानधर्मवद्धर्मिदर्शनादिति । संशयस्य च नित्यं दुःखहेतुत्वम्, अन्यथा
5 तद्वाधनार्थं विशेषजिज्ञासानुपपत्तेः । दुःखतत्साधनयोश्चाधर्महेतुकत्वान्नोक्ताः, न
त्वकारणत्वादिति । अवान्तरभेदमाह—**स चेति** । ज्ञातृधर्मनिमित्तकोऽन्तःसंशयो,
ज्ञेयधर्मनिमित्तको बहिरिति विभागः । प्रथमां विधामाह—**अन्तस्तावदिति** ।
आदेशिको ज्योतिषिकोऽविपर्यस्ततया सम्यगप्रतीततया मिथ्यादिश्य ग्रहोपरागादि पुनरादि-
शतः कथयतः त्रिषु कालेषु प्रतीच्यां पञ्चमेऽहनि ग्रहयुद्धमभूत्, प्राच्यामद्य पर्जन्यो वर्षति
10 पौर्णमास्यां चन्द्रोपरागो भविष्यतीति सुगणितज्ञाने संशयो भवति । भ्रान्तोऽहमस्मिन्नर्थे
सम्यग्दर्शी वेति । द्वितीयां विधां विभजते—**बहिरपीति** । साधारणलिङ्गदर्शनादुभय-
साधारणचतुःपदमाललिङ्गदर्शनात् । **उभयविशेषेति** । गोगवयरूपविशेषानु-
स्मरणात् । **प्रत्यक्षविषयेऽपीति** । एतदुक्तं भवति—¹यथा समानधर्मत्वा-
विशेषेऽपि प्रत्यक्षाप्रत्यक्षाविषयतयान्तर्ज्ञानको भेदः, तथा समानधर्मत्वाविशेषेऽपि ज्ञातु-
15 स्तज्ज्ञेयतद्धर्मजन्योऽन्तर्ज्ञानको भेदः, न तु समानधर्मज्ञत्वविरोधेन ; तथाहि ज्ञानत्वाद्य-
यथार्थं नु यथार्थं वेति ज्ञायमानत्वात्तथाभूतमतथाभूतमिति वा समानादेव धर्मात् । एवम-
योग्यत्वे तद्वत्तयाऽनुपलभ्यमानत्वादित्यपि समानादेव धर्मात्, तथा व्याहृतप्रतिपत्तित्वात्
व्याहृतप्रतिपत्तिविषयत्वाच्चेति । समानादेव धर्मात् तेषां सर्वेषां तदतत्-

- संशयस्य चेति** । ननु कस्यचित् संशयस्य सुखमात्रजनकत्वाद्धर्मजन्यत्वमपि ।
अत्राहुः—संशयो न संसारविरोधी, किन्तु य आत्मगोचरः । संसारविरोधीति
20 दर्शयितुं दुःखपदं संसारे उपचर्य संसारहेतुत्वेन धर्मस्याप्यधर्मत्वेनाभिधानम् ।
ज्ञातृधर्मेति । ज्ञातुरपि ज्ञेयत्वात् गोवृषन्यायेन विभागः । **भ्रान्तोऽहमिति** ।
यद्यप्ययमात्मधर्मिकः संशयस्तथापि ज्ञानधर्मिक एवोचितः, तथैवोपक्रमात् ।
ननु समानधर्मज एव न संशयः । उपलब्ध्यनुपलब्धिविप्रतिपत्तीनामपि संशयक-
त्वादित्यत आह—**एतदुक्तमिति** । तद्विषयेऽपि समानधर्मसद्भावं दृष्टान्तेनाह—
25 **यथा ¹हीति** । **व्याहृतेति** । ननु विप्रतिपत्तिर्विरुद्धधर्मविषयकः शब्दप्रयोगः ।

साधारणत्वादिति । असाधारणस्तु धर्मोऽग्रे निरूपयिष्यत इति इत्येकविध एव संशय इति । ननु स्थाणुर्वा पुरुषो वेति वाशब्दः सादृश्यार्थस्तथाच स्थाणुरिव पुरुष इवेति स्यात् । स्थाणुपुरुषसदृशोऽयमिति च ज्ञानं यथार्थमेव कथमविद्याप्रभेद इति ? न । सारूप्यज्ञानाद्विकल्पज्ञानस्याधिकस्यानुभवसिद्धत्वात्, असंशयेऽपि सारूप्योपलब्धिस्तद्यथा स्थाणुपुरुषसदृशीयं छायेति ; तथापि सदृशदर्शनजमुभयस्मरणमात्रं विद्यैवेति चेत् ? न । उभयस्मृतेरस्यातिरेकात् । स्थाणुपुरुषावयं तत्सदृशः पाषाण-स्तम्भ इति निश्चयात्मकः प्रत्ययः, संशयस्तु न तदात्मक इति भेदाग्रहं तु वक्ष्यामः । न बाधिकोऽप्ययं यथार्थः । नो खलु विकल्प्यमानं वस्त्वस्त्यर्थक्रियासु वोपयुज्यते । कथं तर्ह्यारोप्येतापीति चेत्, न । परस्परविरुद्धयोरेवैकस्मिन् धर्मिणि समारोप्यमाणयोर्विकल्पविषयत्वात् । तयोरपि प्रत्येकं प्रतीतत्वादित्येतत् सर्वमभिसन्धायोक्तमुभयत आकृष्यमाणस्यात्मनः प्रत्ययो दोलायत इति ।

कारणेन कार्यस्य लक्षणात् । वादिगतायास्तस्याः परोक्षत्वात् । स च समानधर्म-बद्धमिनिष्ठत्वेनाप्रतिसन्धीयमान एव संशयहेतुः । न । तस्यापि विषयविषयि-भावेन सम्बन्धेन धर्मिनिष्ठतया प्रतिसंहितस्यैव संशयकत्वात्, अन्यथातिप्रसङ्गात् । ननु समानधर्मो न संशयमात्रे हेतुः । व्यभिचारात् । न । तद्विशेषे जातिकृतस्य तस्यासिद्धेः । कारणत्वग्रहात् तत्कल्पनेऽन्योन्याश्रयात् ।

किञ्च, न तस्य स्वरूपतः संशयकत्वं किन्तु तत्सहचरितकोटिस्मारक-तयेति तत्रैवान्यथासिद्धिः । न च कोटिस्मरणं तद्व्यापारः । केवलाददृष्टादपि कोटिस्मृतेः । अत एव स्मर्यमाणकोटिके संशये तत्कारणत्वमपास्तम् । तस्मात् कोट्युपस्थितिधर्मिज्ञानविशेषादर्शनान्येव संशयकारणानि ।

मैवम् । उत्कटकोटिकसंशयस्यान्यथासिद्धेः । यत्र कोटौ भूयःसहचरित-धर्मग्रहस्तत्रैवोत्कटत्वात् । तथा च तत्र विशेषे तत्कारणत्वात् अन्यत्रापि तत्र तथा । यद्वा, वेगेन गच्छतस्तत्तत्कोटिस्मृतौ विशेषादर्शने च समानधर्मज्ञानाज्ञानयोः संशय-तदभावाभ्यां तत्कारणत्वम् । केवलाददृष्टस्मारितकोटिकश्च संशयो नास्त्येव येन तस्य बहिर्भावः स्यात् । सर्वत्र समानधर्मस्यान्वयादिदर्शनात् । ननु समान-धमषु समानशब्दो न सादृश्यार्थः, किन्तु साधारणार्थ इति स्थाणुपुरुषसंशयो न स्यात्, तयोः परिमाणस्यासाधारणत्वात्, तज्जातेश्चाद्रव्यवृत्तित्वात् । न । जातेरपि परम्परासम्बन्धेन द्रव्यवृत्तेः । सारूप्यज्ञानादिति ।

- तदेवमनर्थजत्वाविशेषेऽप्यनिश्चयात्मकात् संशयात् निश्चयात्मकतया विपर्ययो भिद्यत इति द्वितीयमविद्याप्रभेदमाह—**विपर्ययोऽपीति** । अन्तर्बहिश्चेत्यपेरर्थः । अतस्मिंस्तदिति प्रत्ययो विपर्ययः । अतस्मिन्नित्ययथार्थता दर्शिताऽनेन विद्यातोऽसमान-जातीयाद् व्यवच्छेद इति । तदिति निश्चयाकारता, तेनानिश्चयात्मकात् समानजातीयाद् व्यवच्छेदः । प्रत्यय इति जागरावस्थत्वं, तेन स्वप्नव्यवच्छेद इति । एतदुक्तम्भवति—अयथार्थनिश्चयात्मकं जागरावस्थाज्ञानं विपर्यय इति । लोके तथैव प्रसिद्धेः । कारणमाह—**प्रसिद्धेति** । प्रसिद्धाः प्रतीताः अनेके विशेषाः परस्परव्यावृत्तिहेतवो धर्मा ययोरारोप्यारोपविषययोः तौ तथोक्तौ तयोः, न ह्यारोप्यारोपविषयापरिज्ञाने कश्चिद्विपर्येति । आरोप्यापरिज्ञाने सामर्थ्यानुपलब्धौ तद्धेतुत्वासम्भवेन हानादिव्यवहारानुपपत्तेः, 5 अनुपलब्धे संस्कारस्यासम्भवेन सादृश्यानुपयोगप्रसङ्गाच्च अन्वयव्यतिरेकाभ्यां सादृश्यदर्शनस्य विभ्रमं प्रतिकारणत्वावधारणात् । आरोपविषयाप्रतीतौ निरालम्बनत्वापातात् । अन्यथाख्यातिपक्षे च सालम्बनत्वनियमादिति । ननु पीतः शंखस्तित्तो गुड इति सारूप्याभावेऽपि भ्रान्तिदर्शनात् कथमेतत् ? न आरोप्यज्ञानजनितसंस्कारसहकारितया

- स्थाणुपुरुषसदृशोऽयमिति ज्ञानात् विरुद्धनानाप्रकारक-ज्ञानस्यैकस्मिन् 15 धर्मिण्यनुभवसिद्धत्वादित्यर्थः । वाकारार्थश्च विरोधः ।

परस्परेति । आरोप्यारोपविषययोर्मिथोभेदार्थं वैधर्म्यमुक्तम् । **सामर्थ्यानुपलब्धाविति** । तोयजातीयस्य पिपासोपशमनसामर्थ्यानुपलब्धावित्यर्थः ।

तद्धेतुत्वासम्भवेनेति । इष्टानिष्टसामर्थ्यानुपलम्भसम्भवेनेत्यर्थः । **अनुपलब्ध इति** । आरोपणीय इत्यर्थः ।

- 20 आरोप्यज्ञानस्यारोपप्रयोजकत्वमुक्तवारोपविषयज्ञानस्य तत्प्रयोजकत्वमाह—**आरोपविषयेति** । **आरोप्यज्ञानेति** । ननु सारूप्यं न सरूपसम्भ्रमहेतुर्मानाभावादिति, ज्ञातव्य तस्य हेतुत्वे तस्य भेदाधिष्ठानतया भेदग्रहास्तदनुपपत्तिः । न साधारणधर्ममात्रग्रहस्यारोप्यस्मारकतया प्रत्यक्षभ्रमे तन्त्रत्वात् । अन्यथा तद्विषयनियमानुपपत्तेः ।

- 25 न च विशेषाग्रहमात्रं तन्नियामकम् । अगृहीतविशेषेऽप्यसरूपे भ्रमादर्शनात् । अत एव सारूप्यस्यैकदेशकार्त्स्न्ये विकल्पोऽप्यपास्तः । आरोप्योपस्थापकत्वमात्रयमे

तदुपस्थापनेन हि सारूप्यमुपपद्यते, न त्वन्यथा । न च पीतिमतिक्तत्वयो रजतादेरिव संस्कारोपस्थाप्यत्वं प्रत्यक्षत एवोपस्थितेः । न च तिक्तत्वपीतिम्नां संसर्गत्वं च तथा, तच्च संसृष्टगुणे नास्यास्तीति न किञ्चिदनुपपन्नम् । स्यादेतन्न किं तयोरित्यत उक्तम्—
अयथार्थालोचनात् [इति] । यथार्थालोचनाभावात् । तत्त्वाग्रहादिति यावत् । सम्प्रति विभ्रमकाले स्वतो विशेषनिषेधात् साधारणधर्मवतो धर्मिणो ग्रहे सतीति लभ्यते, 5
यस्यासौ विभ्रमो भविष्यति तस्य । **पित्तकफानिलोपहतेन्द्रियस्येति** । समवायिकारणमं प्रदर्शयता सन्निहितविशेषाग्रहे चासन्निहितविशेषारोपे चेन्द्रियोपघातस्य हेतुत्वमुक्तं भवति । अन्वयव्यतिरेकसिद्धं चैतत् । न च दोषाः सहजशक्तिविघातहेतव एवाविरुद्धसहकारिसन्निवेशादेकस्यापि विरुद्धकार्यजननाविरोधात् । धर्माधर्माभ्यामात्मनः सुखदुःखवत् । परेषां वा तस्यैव ज्ञानस्य भेदग्रहेण विपरीतव्यवहारवत् । **असन्निहिते** 10
हतेत्यादिनापेक्षणीयं निमित्तमुक्तम् । “आत्ममनसोः संयोगादि”त्यसमवायिकारणमुक्तम् । यद्यपि विभ्रमात् क्वचित् सुखमपि भवति, तथापि दुःखोदकः स इत्यवश्यमधर्मो हेतुरस्तीति अभिप्रायवतोक्तमधर्माच्चेति । उदाहरणं यथा—**गव्येवाश्व** इति । ननु सम्भव-

प्रयोजकत्वात् । एवञ्च स्मर्यमाणारोपे सारूप्यग्रहः कारणम् । पीतः शङ्ख इत्यादौ च 15
नयनादिसम्भिन्नपित्तपीतिमानमनुभूय शङ्खे तदारोपः । किञ्च नात्र शङ्खे पीतगुण आरोप्यते, किन्तु शङ्खपीतगुणावारोपविषयौ संसृष्टत्वमारोप्यं, तथा च संसृष्टस्वभावाभ्यां गुणगुणिभ्यां सारूप्यमारोपप्रयोजकम् । तच्चासम्बन्धाग्रहरूपमत्रास्त्येवेत्याह—**न च पीतिमतिक्तत्वे** [?] इति । संसृष्टत्वस्यारोपे तस्य केवलान्वयितया तत्र विशेषादर्शनादित्यर्थः ।

न चैवं प्रतीतेर्भ्रमत्वानुपपत्तिः केवलान्वयिधर्म्मिविषयज्ञानस्य यथार्थत्वस्य नियमादिति वाच्यम् । संसृष्टविषयत्वे तथात्वे धर्मद्वयप्रकारत्वांशे भ्रमत्वात् । नन्वेवं शङ्खपीतगुणौ संसृष्टाविति धीः स्यात् । मैवम् । संसर्गस्य सम्बन्धिकतया तन्निरूप्यत्वेनोपस्थितपदार्थेनैव तन्निरूपणात् । तथाप्यसंसर्गाग्रहस्य स्वरूपसत एवारोपहेतुत्वादारोप्यारोपविषयसारूप्यस्य च ज्ञातस्योपयोगात् ।

अत्राहुः—यत्र तादात्म्यारोपः तत्र सारूप्यं ज्ञातमुपयुज्यते, संसर्गारोपे तु 25
स्वरूपसदेव प्रयोजकमिति भवत्यसंसर्गाग्रहः सारूप्यम् । यद्वा, यत्र सारूप्यमेव दोषस्तत्रारोप्योपस्थापकतया सारूप्यमुपयुज्यते, न तु यत्र पित्तादिदोषः । तत्रारोप्योपस्थितेरनुभवरूपायाः सम्भवात् । ननु दोषानैसर्गिककार्यप्रतिबन्धका न त्वागन्तुककार्यजनका इति । ततो यथार्थज्ञानं मा जनिष्टायथार्थज्ञानन्तु कुत इत्यत आह—**न च दोषा** इति । 30

- त्येतत् दृश्ये दृश्यान्तरस्य सुसदृशस्य समारोपः कथं पुनरतीन्द्रियस्य परात्मनो निमेषोन्मेषा-
द्यनुपस्थितस्य प्रत्यक्षेऽत्यन्तविसदृशे समारोपोऽयमसौ सुखी पण्डितः कामीश्वर इत्यादि-
प्रत्ययस्तद्वरं सत्य एवायं प्रत्ययोऽस्त्विति **चार्वाकास्तान्** प्रत्याख्यातुमाह—**असत्य-**
पीति । शब्दलिङ्गानुमितं व्यापकममूर्त्तमाकाशमिति वस्तुगतिः । तद्वत्पगतजलदपटले
5 विततालोकमण्डलेऽयःस्वच्छानवच्छिन्नदेशतया व्यूहनाविष्टम्भनाप्रेर्यतया सारूप्येणारोप्यत
इति लोकानुभवसिद्धम् । तद्वदात्मनोऽपि दृश्यमूर्त्तान्तराप्रयोज्यतया तत्प्रयोजकतया च
सारूप्येण शरीरतादात्म्यारोप इति भावः । यत्तु विक्षिप्तनयना नीलिमानमाकलयन्ति,
तदतिदूरङ्गमा नयनरश्मयस्तिग्मकरकिरणाभिघातपरावृत्ताः स्वाधिष्ठानगोलकाभि-
सम्बद्धास्तदीयामेव श्यामिकां गगने पीतिमानमिव शंखादावारोपयन्तीति **केचित् ।** तत्र
10 कांचलाक्षाः साक्षीकर्तुमुचिताः । यथाह भगवान् **पतञ्जलि**स्तथा ग्राह्यं भूगोलमध्यमेदी-
भूतस्य सुमेरोः प्रत्यगुदक्प्रागर्व्वीकक्रमेण रजतसुवर्णपद्मरागमरकतमयानि चत्वारि शृङ्गाणि
तस्य दक्षिणे इन्द्रनीलमयस्य शिखरस्य प्रभयाकाशं नीलमाभाति अन्यत्र सितपीतलोहितमिति ।
तथापि निष्क्रिये नीरूपेऽत्यन्तविसदृशे कथं क्रियारूपाद्यारोपः ? सादृश्यनिबन्धनत्वात्
भ्रान्तेऽस्ति तत् । उदाहरणान्तरमाह—**अञ्जने**ति । शर्वर्या इदं 'शर्वरं'
15 भाऽवस्थितस्य तमसः चक्षुर्मात्रग्राह्यतया शुक्लभास्वरविरोधितया च सारूप्येण नियमादृष्ट-
वशाच्च संस्कारोपस्थापितश्यामतयाऽवभासो यथा तथा निःक्रियस्यात्मनो देशान्तरोपलब्धि-
लक्षणक्रियावत्सारूप्यान्नीरूपस्यापि संयुक्तसमवायेन रूपसन्निकर्षलक्षणरूपलक्षणवत्-
सारूप्यात्तथाभास इति । एवमन्यदपि त्रसरेणौ परमाणुरिति । चलत्सु तारकादिषु
वायुरयं वातीति जले चलति तत्प्रतिबिम्बितं सतारकं नभश्चलतीत्युदाहरणमूहनीयम् ।
अनुमानविषयेऽपीति । अलिङ्गे लिङ्गामिमानादतथाभूते तथाभूतानुमानमित्यनु-
20 मित्याभास इत्यनेकोदाहरणानुगतः सङ्क्षेपः । एवं लौकिकविपर्ययमुक्त्वा परीक्षकं विपर्यय-
मुदाहरति—**त्रयीति ।** ऋग्यजुःसाम्नां त्रयं त्रयी सैव **दर्शनम्** , दृश्यतेऽनेन
पारलौकिकः पन्थाः । तद्विपरीतेषु तद्विरुद्धेषु , **शाक्या बौद्धाः ।** आदिग्रहणा-
दिगम्बरादयः । तेषां **दर्शनेषु दर्शन**प्रतिरूपकेषु इदं श्रेयः प्रशस्ततरमिति ।

25

'स्वच्छ'त्वमभास्वररूपविरहः । 'व्यूहनं' वाजीकरणम् , 'विष्टम्भनं' गतिप्रतिबन्धः ।
ननु चलुर्मात्रग्राह्यत्वं पीतादौ तत्सामान्ये चास्तीति तदपि सारूप्यादारोप्येतेत्यत
आह - **नियमादृष्टवशादिति ।** यथा मण्डूकवसाञ्जनादोषाद्वंश एवोरगभ्रमो
नान्यत्रेति नियमस्तथा नियमादृष्टवशादत्राप्यारोपनियम इत्यर्थः ।

पारलौकिकपथदर्शनानुपायत्वात् पाखण्डदर्शनानामाह—**दर्शनप्रतिरूपके-**

वस्तुनः प्राशस्त्यस्य सिद्धप्रामाण्यत्रयीसिद्धत्वात् । 'शरीरेन्द्रियमनःस्वात्माभिमान'स्तेषामनात्मत्वस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वात् । 'कृतकेषु' पृथिव्यादिषु 'नित्यत्वदर्शनं' दृष्टिः 'कारणवैकल्ये कार्योत्पत्तिज्ञानम'कर्तृकं विश्वं मोक्षे सुखं तत्र ज्ञानं चेति 'हितमुपदिशत्सु' वेदवृद्धे¹-
'ध्वहितमि'ति 'अहितं' 'चोपदिशत्सु' तथैव 'हितमि'ति । अथवा वस्तुगत्या यदहितं तद्वितमिति उपदिशत्सु पाखण्डेषु हितमिति ज्ञानमित्यर्थः । इह विभ्रम[तो ?]: 5
प्रवृत्तिनिवृत्तियोग्यार्थः परिस्फुरतीत्यनुभवसिद्धम् । न चासतः सत्तया स्फुरणे प्रवृत्तिरस्ति
²तेन ह्यसदिहेदं रजतमित्यवगम्य रजतार्थी प्रवर्त्तत इति सम्भवति । एवं ज्ञानाकारप्रवेदनेऽपि प्रवृत्त्यनुपपत्तिः । न हि ज्ञानात्मनो रजतस्य बहिर्व्यवहारे सामर्थ्यमस्ति । न चासमर्थ-

¹'तेष्वे'व वेदवृद्धेष्वेव । ननु नित्यद्रव्याविषयको भ्रमः केवलान्वय्यत्यन्ताभाव-
प्रतियोगिमात्रविषयको न वेति विप्रतिपत्तृभ्रमः प्रमाविषयाविषयकः भ्रमान्य- 10
ज्ञानान्यत्वात् आकाशवत् । न चाप्रयोजकत्वम् । तथा हि पुरोवर्त्तिनि रजते
च न भ्रमत्वं तयोः सत्त्वात् किन्त्वेतयोर्वैशिष्ट्ये । तच्चासदेव । नेदं रजतमिति
च कस्यापि न पुरोवर्त्तिरजते बाध्येते । अपि तु तयोर्वैशिष्ट्यं बाध्यमतो भ्रमे
तदुपस्थितिरेव युक्ता । न हि कारणत्वं विषयत्वम् । अतीतत्वादेरपि तत्त्वात् ।
किन्तु स्वकारणाधीनः स्वभावविशेषः । स चासत्यपि विरुध्यत इत्यत आह— 15
इह विभ्रम इति । भ्रमत्वञ्च नासद्विषयत्वं किन्तु सद्विषयत्वेऽपि ।
विशेष्यावृत्तिप्रकारकत्वात् । ²किञ्चासदिति । नाभावः तत्प्रतियोगि वा
प्रमासाधारणत्वात् । नाप्यत्यन्तासदखण्डम् । तद्ज्ञाने कारणाभावात् । इन्द्रियाणां
सन्निकृष्टार्थबोधकत्वात् । तदभावे व्याप्त्याद्यग्रहेऽनुमानाद्यप्रवृत्तेः । ननु सविषय-
कोऽयं भ्रमः ज्ञानान्यविषयको न वेति विप्रतिपद्य भ्रमो ज्ञानान्याविषयको 20
भ्रमान्यज्ञानान्यत्वात् व्योमवत् । न चाप्रयोजकत्वम् । तथा हि यद्यपि
रजतादेर्ज्ञानाकारत्वं नानुभवाद्भवस्थाप्यम्, स हीदमनहङ्कारास्पदं रजतमा-
दर्शयति न त्वहं रजतमिति, तथापि नेदं रजतमिति बाध्यकप्रत्ययापनीते
बाह्यस्य रजतत्वे ज्ञानस्यैवाकार इति निश्चीयते पारिशेष्यात् आकार-
श्चाकारिणोऽभिन्नः, भिन्नस्य विषयत्वेऽतिप्रसङ्गात् इत्यत आह—एवं ज्ञाना- 25
कारेति । न च परिशेषः । नेदं रजतं न वा ज्ञानं रजतमिति बाध्यकस्याविशेषात् ।
यथा च ज्ञानभिन्नस्य विषयत्वं तथा च³समानतन्त्रे व्यवस्थापितम् । ननु विवादा-

1 Vardhamāna reads तेषु for वेदवृद्धेषु and adds एव after it.

2 Vardhamāna reads किञ्चासत् for तेन ह्यसत्.

स्यानवगतसामर्थ्यस्य वा प्रवृत्तिविषयत्वं ततोऽसता सत्त्वेनासमर्थस्य समर्थत्वेनावभासनं तद्भेदाग्रहो वेति द्वयमवशिष्यते । विचारासहलक्षणानिर्वचनीयख्यातावपि तथा; न हि विचारासहमेतद्रजतमित्यवधार्य कश्चित् प्रवर्त्तते, तस्मात्तत्रापि विचारासहत्वेनावभासनं तद्भेदाग्रहो वेति द्वयमेवावशिष्यते । तत्र प्रथमे विपरीतख्यातिपक्षपात एव वादिना-
 5 मित्यद्वैतावदवसितं भावस्य । द्वितीये तु विचिन्त्यते । अन्यज्ञानादन्यत्र प्रवृत्तावति-
 प्रसङ्गे कः प्रतीकार इति ? प्रवर्त्तकज्ञानसारूप्यं भेदाग्रह इति चेत् ? न । निवर्त्तक-

ध्यासितानि भ्रमविषयविषयकवाक्यानि वचनदूषणाक्रान्तानि न वेति विप्रतिपद्य तानि तथा तद्विषयकवाक्यत्वात् संप्रतिपन्नवद्वित्यनिर्वचनीयख्यातिरेवास्त्वित्यत आह—

विचारासहेति । सद्विषयकत्वे बाधकादसद्विषयत्वे चाप्रवृत्तेः सत्त्वासत्त्वाभ्याम-
 10 निर्व्याच्यतैव विचारासहत्वम् । तथेति । इहापि प्रवृत्त्यनुपपत्तिर्दूषिकेत्यर्थः ।
 अनिर्वचनीयत्वञ्च न तावन्निरुक्तिविरहः, इदं रजतं नेदं रजतमित्यादिनिरुक्तेरनुभूय-
 मानत्वात् । नापि सम्प्रङ्निहक्तिविरहः । एतन्निरुक्तेरेव सम्प्रकृत्वासम्प्रकृत्वयो-
 र्विरोधादिति भावः ।

अस्तु तर्ह्यख्यातिः । तथा हि ज्ञानत्वं व्यधिकरणप्रकारावच्छिन्नवृत्ति न
 वा, तत्प्रसिद्धिश्च भेदाग्रहप्रसञ्जिताया रजतत्वप्रकारकशुक्तीच्छायामिति विप्रतिपद्य
 15 ज्ञानत्वं न विशेष्यावृत्तिप्रकारकवृत्तिज्ञानमात्रवृत्तित्वात् प्रमात्ववत् । न चेद-
 मप्रयोजकम् । अन्यथाख्यातौ बाधकात् साधकाभावाच्च । तथा हि प्रत्यक्षेणेदमिति
 शुक्तिर्गृह्यते, दोषात्तस्य शुक्तित्वं न गृह्यते । दोषात् तद्गतविशेषाग्रहात् । तन्मात्रञ्च
 गृहीतं सादृश्यग्रहात् संस्कारोद्बोधाद्रजतस्मृतिं जनयति । सा च दोषवशात् दुष्ट-
 तत्तांशा तत एव ज्ञानद्वयाच्छुक्तौ रजतार्थौ प्रवर्त्तत इत्येवमुपपत्तौ विशिष्टज्ञानोत्पत्तौ
 20 मानाभावात् । न चेयं शुक्तिस्तद्रजतमिति भेदाग्रहे प्रवृत्तिः । स्वरूपतो विषयतश्च
 तयोर्भेदाग्रहस्यापि प्रवर्त्तकत्वात् । लाघवात्त्वयाप्यारोपनियमार्थं तस्योपेयतयावश्यक-
 त्वाच्च । न च रजते प्रवृत्तिं प्रति विशिष्टज्ञानस्य हेतुत्वादिहापि तत्प्रसिद्धिः ।
 प्रवृत्तिमात्रे भेदाग्रहे सतीष्टपुरोवर्त्तिज्ञानस्य हेतुत्वात् लाघवात् विशिष्टज्ञानस्य सतोऽपि
 गौरवेणाप्रवर्त्तकत्वादित्यत आह—**अन्यज्ञानादिति ।** अयमभिसन्धिः । रजतज्ञानस्य
 25 शुक्तिविषयतां विना न तद्विषयकप्रवृत्तिजनकत्वं सर्वैरेवाद्यप्रवृत्तौ लाघवादुपस्थित-
 त्वाच्च । ज्ञानं स्वविषये प्रवर्त्तकमित्यनन्यथासिद्धकारणताग्राहकमानेनावधृतत्वात् ।
 सर्वैरेव प्रथमं गृहीतत्वेन तस्य बलवत्त्वादिति अतिप्रसङ्गः । नियामकं शङ्कते—
प्रवर्त्तकज्ञानेति । अतिप्रसङ्गस्थले भेदाग्रहान्न प्रवृत्तिरित्यर्थः ।

तर्हि निवर्त्तकस्याभेदाग्रहस्य सत्त्वान्निवृत्तिरपि स्यादिति युगपत् प्रवृत्तिनिवृत्तौ
 30 स्यातामिति परिहरति—**निवर्त्तकेति ।** अभेदाग्रहो न प्रवर्त्तको येन तदभावान्नि-

सारूप्यस्य भेदाग्रहस्यासम्भवात् । न च सारूप्यादन्यकार्यमन्यः करोति स्फुलिङ्गसारूप्यात् खद्योतेनापि दाहप्रसङ्गात् । स्यादेतत् । न वयमभेदग्रहव्यवहारेऽङ्गमङ्गीकृत्य सारूप्याद्विभ्रमो व्यवहारयतीत्याचक्ष्महे, किञ्चाम सर्वत्र भेदाग्रह एव व्यवहारकारणं तत्र पुरोवर्त्तिज्ञानस्य यदापेक्षितार्थज्ञानं सन्निहितं तदा तद्भेदाग्रहश्च वर्त्तते, यदा तु हेयज्ञानं सन्निहितं तदा तद्भेदाग्रहान्निवर्त्तते । यदा तु भयज्ञानं सन्निहितं तदा तद्भेदाग्रहो दोलायत इति क्रोऽतिप्रसङ्गः ? सत्यज्ञानेऽपि भेदाग्रहादेव व्यवहरतीत्यनियतहेतुकत्वेन युगपत् प्रवृत्तिनिवृत्ति इति । न । अस्मन्नये अपेक्षिताभेदग्रहस्यानपेक्षिताभेदग्रहसाहचर्यनियमवत्तवापि नये अपेक्षितानपेक्षितभेदाग्रहस्य युगनद्धवाहित्वात् । अन्यथा विपर्ययेऽतिव्याप्त्यापत्तेः ।

इदं रजतमिति ह्यवधारणात्मकं नेदं रजतमिति नियतानियतम् । तथा च रजताद् भेदस्य ग्रहे विपरीतख्यातिरापद्यते । न । अरजतात्मनस्तदनात्मनावभासमानत्वात् भेदाग्रहमात्रेण निवृत्तेरप्यापत्तिः, अनपेक्षितभेदाग्रहस्य निवृत्तिकारणत्वेनाभ्युपगमात् । नेदं रजतमित्यनपेक्षिताभेदाग्रहो नञर्थ इति तत् कुतो भेदग्रह इति चेत् ? न । मा भूत् भेदाग्रहस्तावत्तव कण्ठगतेरपि प्राणैरपरिहेयः, तथाप्यनपेक्षिताभेदाग्रहान्न निवर्त्तत इति चेत् ? न । यद्येवमपेक्षिताभेदाग्रहात् प्रवर्त्ततेऽपीति नायं पन्थाः । न च सर्वत्र भेदाग्रहस्य प्रवृत्तिकारणत्वमभ्युपगच्छतोऽभेदग्रहे किञ्चित् प्रमाणमस्ति । अबाधितसामानाधि-

वृत्तिः स्यात् । किन्त्विष्टभेदाग्रहः सत्यरजतेऽपि प्रवर्त्तकः । इयांस्तु विशेषः—
 क्वचिदसत्त्वादेवेष्टभेदस्याग्रहः, क्वचित् सतोऽपि भेदस्याग्रह इति नानियतहेतुकत्वम् । न
 चेष्टस्थले इष्टभेदाप्रसिद्धेर्न तदभावः । पुरोवर्त्तिनीष्टभिन्नत्वप्रकारकज्ञानविषयत्वा-
 भावस्य प्रवर्त्तकत्वादित्याह—न वयमिति । प्रवृत्तिस्थले प्रवर्त्तकेष्टभेदाग्रहवन्निवर्त्तका-
 निष्टभेदाग्रहस्य सत्त्वान्निवृत्तिरपि स्यादित्याह—अस्मन्नय इति । यदि चानिष्टाद् भेद-
 ग्रहस्तदनिष्ट एवानिष्टभेदग्रहादन्यथारूपातिः स्यादित्याह—अन्यथेति । अथानिष्टा-
 भेदग्रहो निवर्त्तक इति प्रवृत्तिस्थले तदभावान्न निवृत्तिः, तदा इष्टाभेदग्रहस्य प्रवर्त्तक-
 स्याभावान्न प्रवर्त्ततापीति शङ्कोत्तराभ्यामाह—तथापीति । न च स्वातन्त्र्योपस्थिता-
 निष्टभेदाग्रहो निवर्त्तको न चानिष्टस्याभावविशेषणत्वोपस्थितेर्न तद्भेदाग्रहो निवर्त्तक
 इति वाच्यम् । अभावविशेषणत्वेनोपस्थितेः प्राक् तत्रापि स्वातन्त्र्येणानिष्टोपस्थितेः ।
 यदि च भेदाग्रहात् प्रवृत्तिस्तदा क्वचिदपि विशिष्टज्ञानं न सिद्ध्येत्तत एव सर्व-
 व्यवहारसिद्धेरित्याह—न च सर्वत्रेति । अधिकस्तु पल्लवोऽन्वीक्षातत्त्वबोधे
 तात्पर्यपरिशुद्धिप्रकाशे चास्माभिः कृत इति नेह प्रतायते ।

करण्यप्रतीतिरेव प्रमाणमित्यपि वार्त्तम् । यदाभेदग्रहादेव सामानाधिकरण्यव्यवहारस्तदा कुतोऽयं विभाग इति चिन्त्यम् । अभेदग्रहस्य व्यवहारानङ्गतया व्यवहारेण व्यवस्थापयितु-
मशक्यत्वात् । भेदस्य योग्यानुपलब्धिबाधितत्वादिति चेत् ? अथ कोऽयं भेदस्य बाधो
यद्यनुपलम्भमालं नाभेदसिद्धिः, तथा भेदप्रतिपत्तिः । तत्र किमस्यां प्रमाणमित्येव
5 चिन्त्यते व्यवहारस्य अन्यथैव सिद्धेरिति कृतं विस्तरेण ।

संप्रत्यनध्यवसायलक्षणां तृतीयामविद्यामाह—**अनध्यवसायोऽपीति** । अनुपलब्ध-
सपक्षविपक्षसंस्पर्शस्य धर्मस्य दर्शनात् विशेषत उपलब्धानुपलब्धकोटिकं ज्ञानमनध्यवसायः ।
अत एवायं संशयाद्भिद्यते । स ह्युपलब्धसपक्षविपक्षसंस्पर्शधर्मदर्शनादुत्पद्यते उपलब्धा-
व्यवस्थितकोटिविषय इति लोकप्रसिद्धिः । तदनुसारित्वाच्च परीक्षकाणां तदिदमुक्तं
10 “प्रसिद्धार्थे संज्ञितया आत्मादिषु सुप्रसिद्धार्थेषु च संज्ञितया” । **पनसादिष्विति** ।
व्यासङ्गात् विषयान्तराकृष्टत्वात् । ननु तथा सति तस्मिन् ज्ञानं न जायेतैव न व्यासङ्ग-
शब्देन तत्कार्यस्य विषयान्तरार्थत्वातिशयस्य विवक्षितत्वात् । घटपटोपलम्भेऽपि हि

विशेष[त ?] इति । उपलब्धे धर्मिणि विशेषतोऽनुपलब्धकोटिकमित्य-
न्वयः । यद्यपि घटोऽयमिति निश्चयोऽप्युपलब्धे धर्मिणि घटे भवति, विशेषतश्च नीलः
15 पीत इत्यनुपलब्धकोटिकः, तथाप्यनध्यवसायस्य सामान्यतो विरोध्युभयकोटिकत्वम् ।
घटोऽयमित्यत्र न तथा । **अत एवायमिति** । विरुद्धनानाप्रकारकमेकधर्मिकं ज्ञानं
संशयः । अनुल्लिखितनानाप्रकारकमेकधर्मिकं ज्ञानमनध्यवसायः ।

यद्वा , सामान्यतो विरोधिनानाकोटिकं ज्ञानमनध्यवसायः । ननु पनसः
स्वद्वयमिति ज्ञानं न संशयः , विशेषतो विरोधिकोऽनुल्लेखात् । नानध्यवसायः ,
20 अनुल्लिखितनानाप्रकारकविरोध्युल्लेखे हि सः । अत्र च पनसस्य तदन्यस्य च किञ्चित्त्वेन
कोऽनुल्लेखात् ।

अत्राहुः—विशेषतोऽनुल्लिखितनानाकोटिकं ज्ञानमनध्यवसायः । अत्रापि विशेषतः
कोऽनुल्लेखो नास्ति । किञ्चित्स्य सामान्यरूपत्वात् । किंस्विदित्यत्रापि तथा ,
विशिष्टस्योभयत्रापि सत्त्वात् । तत्र निश्चयसंशयभिन्ने तादृशज्ञाने किं मानम् ?
25 उच्यते—न तावज्जिज्ञासा निर्णयजन्या, अनुच्छेद्यापत्तेः । नापि संशयजन्या ,
विशिष्टकोटिद्वयानुल्लेखे तदभावात् । ततः संशयभिन्नजिज्ञासाजनकं ज्ञानमेषितव्यं,
तदेवानध्यवसायः ।

व्यासङ्गशब्देनेति । कारणवाचकशब्दस्य तत्कार्ये लाक्षणिकत्वादित्यर्थः ।
तस्य प्रयोजनत्वमाह—घटेति । नन्वेतद्विशेषणनिश्चये सत्यपि भवतीत्यत आह—

घटार्थी घट एव व्यवहरति न पटे । तदिदमुक्तं भवति—**अनर्थित्वाच्चेति** । विशेषनिश्चयाभावे सतीति शेषः । **किमित्यालोचनमात्रमिति** । मात्रशब्देन विशेषनिश्चयानात्मकतां दर्शयति । एतदेव स्पष्टयति—**तत्रेति** । विशेषसंज्ञाविनिश्चयो न भवतीति । निश्चयनिषेधेनानिश्चयात्मकता दर्शिता, न तु निश्चयाभावमात्रं, विशेषनिषेधस्य शेषाभ्यनुज्ञाफलकत्वात् । सामान्येन ह्यनेन निमित्तेन काचिदत्र संज्ञा प्रवर्तत इति 5 निश्चितमेवाविशेषात् । का पुनरसौ प्रसिद्धा अप्रसिद्धा चेत्यनध्यवसाय इत्यर्थः । द्वितीयां विधामाह—**अनुमानविषयेऽपीति** । ‘नारिकेलद्वीपवासिन’ इत्यप्रसिद्धगोत्वोपलक्षणपरम् । **सास्नामात्रदर्शनादि**त्यनन्यत्वोपलब्धचेष्टमानावयवविशेषदर्शनोपलक्षणपरम्, को नु खल्वत्र प्राणी स्यात् प्रसिद्धोऽप्रसिद्धो वेत्यर्थः । यद्यपि को नु खलु स्यादिति जिज्ञासा, तथापि तत्कारणेनानिश्चयात्मना ज्ञानेन भवितव्यं, प्रथमं न हि निश्चितेऽर्थे जिज्ञासोत्पद्यते 10 नापि सर्वथैवाज्ञात इति ।

स्वप्नलक्षणां चतुर्थीमविद्यामाह—**उपरतेति** । स्वकार्याद्विरतवदिन्द्रियवर्गस्य प्रलीनमनसो निरिन्द्रियप्रदेशावस्थितान्तःकरणस्येन्द्रियद्वारेणैव* यदनुभवं पूर्वं-

विशेषनिश्चयाभाव इति । मात्रशब्देनेति । मात्रशब्दस्य सामान्यवाचित्वादित्यर्थः । ननु सामान्येन रूपेण विशेषोऽपि निश्च्येत एवेत्यत आह—**विनिश्चय इति** । तर्हि निश्चयाभावो ज्ञानसामान्याभावेऽप्यस्तीत्यत आह—**निश्चयनिषेधेनेति** । एतदेव विशदयति—**सामान्येन हीति** । तर्ह्यनध्यवसायः कुत्रेत्यत आह—**का पुनरिति** । यद्यपीदं ज्ञानं न भ्रमस्तथाप्यनिश्चयमात्रेणाविद्यात्वम् । **अनुमानविषयेऽपीतीति** । ननु पनसवत् सास्नापि प्रत्यक्षैव प्राणिविशेषसम्बन्धित्वं पनसवत् पदवाच्यत्वं बोधयत्राप्यप्रत्यक्षमेव । न । चेष्टमानावयवस्य यत्राप्रत्यक्षत्वं तस्य 20 विवक्षितत्वात् ।

“उपरत”शब्दस्य विनष्टमर्थं निवारयति—**स्वकार्यादिति** । तत्र हेतुमाह—**प्रलीनेति** । मनसः प्रलयाभावादाह—**निरिन्द्रियेति** । इन्द्रियद्वारेणैवेति । यथेन्द्रियव्यापारे ज्ञाने चलुरादिना जानामीति, तथेन्द्रियव्यापाराभावेऽपि चलुषा पश्यामीति ज्ञानमित्यर्थः । *इव-शब्दार्थसादृश्यमाह—**पूर्वज्ञानेति** । क्वचिदिन्द्रियद्वारे- 25 णैवेति पाठः । तत्र ह्युपरतेन्द्रियवर्गस्य स्वप्नः कथमिन्द्रियद्वारेणैवेत्यत आह—**पूर्व-**

- ज्ञानप्रत्यवेक्षणैकं ज्ञानं यत्नासत्यपि चक्षुरादिव्यापारे चक्षुषावश्यमिममर्थं पश्यामीमं श्रोत्रेण
शृणोमीत्यनुव्यवसायः तत् स्वप्नज्ञानम् । अयथार्थत्वेऽप्युपरतेन्द्रियग्रामस्वभावाद्विपर्ययाद्व्य-
वच्छेदनियतकोटिकत्वात् संशयानध्यवसायाभ्यामनुभवनमिति स्मृतेः । यद्यपि यथार्थमपि
5 क्वचित् स्वप्नज्ञानं भवति यथाहमिह शय्यायां संविष्टस्तिष्ठामि, तथापीन्द्रियद्वारकता तत्र यथार्थै-
वेति प्रतिपादनार्थं 'मिन्द्रियद्वारेण' त्युक्तम् । इन्द्रियग्रामोपरमार्थं **प्रलीनमनस्कस्येति** ।
तदेतत् प्रश्नपूर्वकं विवृणोति—**कथमित्यादिना । बुद्धिपूर्वकादिति** । इच्छा-
पूर्वकः प्रयत्नो विवक्षितः, शरीरव्यापाराच्चेष्टालक्षणात् । **अहनौति** जागरावस्थोपलक्षण-
परम् । **खिन्नस्य** विश्रान्तस्य । **निशीति** । शयनकाले विश्रामार्थं परिश्रमोप-
शमार्थमाहारस्याशितपीतस्य रसादिभावेन परिणामार्थं परिपाकार्थं चादृष्टजनितं प्रयत्न-
10 निमित्तमपेक्षमाणादात्ममनःसम्बन्धात् संयोगादसमवायिकारणान्मनसि समवायिकारण-
क्रियाप्रबन्धात् क्रियासन्तानादन्तर्हृदये प्राप्य तस्मिन्नन्तर्हृदये तस्य विवरणं निरिन्द्रियात्म-
प्रदेशे निश्चलं निवृत्तपूर्वक्रियासन्तानं तिष्ठति । पुनः सहसैव न चलति । **तदेति** ।
ततः किमत आह—**तस्यामिति** । 'प्रबन्धेन' प्रस्तावेन । अत्राप्यदृष्टकारित-

- ज्ञानेति** । पूर्वज्ञानप्रत्यवेक्षकत्वमिन्द्रियद्वारकतानुव्यवसायः । तेनेन्द्रियद्वारेण
15 यदनुभवनमित्यस्य व्याख्येयग्रन्थस्यायमर्थः । इन्द्रियद्वारेणैव योऽनुभवोऽनुव्यवसीयत
इत्यध्याहारात् । एतदेव स्पष्टयति—**यत्रासत्यपीति** । 'संविष्टः' सुतः । **तथापी-**
न्द्रियद्वारकतेति । यद्यप्येतावता स्वप्नानुव्यवसायस्यायथार्थत्वसिद्धौ शय्यायां
संविष्टस्तिष्ठामीत्यनुव्यवसायात्मकस्वप्नस्य नायथार्थत्वं सिध्यति, तथापि स्वप्नत्वेन
तत्रापि बाधितविषयत्वमनुमेयम् । * बुद्धिर्न साक्षात् प्रयत्नजननीत्यत आह—**इच्छेति** ।
20 वातादिजन्यशरीरस्पन्दव्यावर्त्तनार्थमाह—**चेष्टेति** । हृदयान्तर्म्मनःप्राप्तिं विना मनो न
हृदयान्तर्निश्चलं तिष्ठति प्राप्तिपूर्वकत्वादवस्थानस्येत्यर्थः । पूरयति—**अन्तर्हृदयं**
प्राप्येति । ननु निश्चलत्वं स्पन्दशून्यत्वं तिष्ठत्यर्थोऽपि स एवेति पौनरुक्त्यमित्यत
आह—**सहसैवेति** । पूर्वग्रन्थेन सम्बद्धीकर्तुं मुक्तं—**पुनः सहसैव न चलति** ।
तदेतीति । अत्राप्यदृष्टकारितेत ।

- 25 ननु शरीरतद्व्यवक्रियैव प्रयत्नवद्वात्मसंयोगासमवायिकारणिका प्राणक्रिया
तत्प्राणवहनाड्यभिघातादेव । तत्र हि प्रयत्नवद्वात्मसंयोगासमवायिकारणत्वेऽपि
प्राणवहनाडीक्रियायाः प्रयत्नवद्वात्मसंयोगोऽसमवायिकारणं वाच्यः, तस्याश्चेष्टात्वात् ।
तथा च तदभिघातादेव प्राणक्रियोपपत्तौ तत्र प्रयत्नवद्वात्मसंयोगस्यासमवायिकारणत्वे
प्रमाणाभावः ।

प्रयत्नापेक्ष आत्मप्राणसंयोगः कारणमित्यूहनीयम् । **प्राणापानसन्ताने**ति । प्राणनं प्राणोऽपाननमपानः, तत्सन्ताने प्रवृत्तावात्ममनसोः संयोगविशेषाददृष्टादिसाचिव्येन संयोगमालव्यावृत्तत्वात् स्वाप इत्याख्या यस्य तस्मात् । एतेन शयनपदार्थस्थले न निरुक्त इति मन्तव्यम् । **असत्सु विषयेष्विति** । अर्द्धरात्रे प्रसुप्तो यानाहिकानर्थाननु- पश्यति । न च ते तथा वाराणस्यां सुप्तः पाटलिपुत्रे पश्यति । न चासौ 5 पाटलिपुत्रे, न च ते वाराणसीयाः । एवमजातानेव जातान् मृतानेव जीवतः यून एव स्थविरानित्यादि । अनेनाविद्यात्वमुपदर्शितम् । सुप्तेऽप्यवस्थाविशेषे ज्ञानं स्वप्नज्ञानं कर्मधारयपक्षे सुषुप्तत्वानुपपत्तेः । इन्द्रियद्वारेणैव प्रत्यक्षाकारं साक्षात्करोतीति चोपलक्षणं लिङ्गद्वारेणैवानुमित्याकारं क्वचिदित्यपि द्रष्टव्यम् । यथास्मिन् देशे धूमादग्निरित्ययमेव- माहेत्यादि । तस्यान्तर्गणितं भेदमाह—**तत्तु त्रिविधमिति** । यद्यपि सर्वत्र सर्वेषां 10 कारणत्वमस्ति, तथाप्यतिशयमाश्रित्य त्रैविध्यं तदाह—**तत्रेति** । कामी क्रुद्धो वा यमर्थं कामिनीमरातिमर्थं वाऽदृतः प्रयत्नवान् चिन्तयन् स्मरन् स्वपिति निद्रयामिभूयते । तदा सैव चिन्तासन्ततिस्तज्जनितः संस्कारसन्तानः कारणशब्दस्य कार्य उपचारात् ,

अत्राहुः—प्राणक्रियायां प्रयत्नवदात्मसंयोगस्य नासमवायिकारणत्वं किन्तु कारणत्वमात्रं तच्च परस्परया कारणत्वेऽप्युपपद्यते । एवञ्चात्मप्राणसंयोग इति 15 व्याख्येयग्रन्थस्यायमर्थः । प्राणबहनाड्या सममात्मसंयोगः प्राणक्रियायां परस्परा- कारणं नाडीप्राणसंयोगोऽभिघाताख्यः प्राणक्रियायामसमवायिकारणमिति ।

एतेनेति । शयनं ज्ञानविशेषः । तत्पदार्थः निरिन्द्रियप्रदेशावस्थितमनः- संयोगासमवायिकारणकं ज्ञानमित्यर्थः ।

यद्वा , स्वप्नबहनाडीविशेषसंयुक्तमनोजन्यं ज्ञानमित्यर्थः । **यानाहिकानिति** । 20 आह्निकत्वेन दिनभवत्वेन यानर्थान् पश्यतीत्यर्थः । न च ते तथेति । न ते आह्निका इत्यर्थः ।

वाराणस्यामिति । वाराणस्यधिकरणकः पुरुष पाटलिपुत्रे पश्यति, पाटलि- पुत्राधिकरणोऽहम् । एते च पाटलिपुत्रीयाः पदार्थाः वाराणसेया इति पश्यतीत्यर्थः । तेनाग्रेतनग्रन्थसामञ्जस्यं भवति । **अयमेवमाहेति** । यद्यपि लिङ्गोदाहरणप्रस्तावे 25 शब्दोदाहरणं न युक्तं , तथापि वैशेषिकाणां शब्दस्यानुमानान्तर्भावात् तथोक्तम् । यद्यपि सर्वत्रेति ।

- प्रत्यक्षाकारा साक्षात्कारवती एकविषयत्वात् कार्यकारणरूपत्वाच्च संस्कारसन्ततिरेव स्वप्नप्रतीतिरुक्ता । **धातुदोषादिति ।** धातवोऽसृङ्मांसादयः, शरीरधारणात् तेषां दूषकत्वादोषाः । वातपित्तश्लेष्माण एव वा धातवः शरीरस्थितिहेतुत्वात् तद्दोषा-
 5 दूषचयलक्षणान् स्वप्नान् पश्यति । तद्विवृणोति—**वाते**ति । स्वभावादेव वाताधिक्यो वातप्रकृतिरित्युच्यते, आगन्तुकेन निमित्तेन क्षोभितवातो वातदूषितः आकाशगमनादीनी-
 त्यादिशब्देनाधःप्रदेशे फलकपर्यभ्रमणभूकम्पादिग्रहणम् । एवं पित्तप्रकृतिः स्वभावत एव पित्ताधिकः पित्तदूषितो वा आगन्तुकेन निमित्तेन अग्निप्रवेशकनकपर्वतादीनीत्यादि-
 ग्रहणान्मध्याह्नातपदिग्दाहादिग्रहणम् । तथा श्लेष्मप्रकृतिः स्वभावत एव श्लेष्माधिकः श्लेष्मदूषितो वा आगन्तुकेन निमित्तेन सरित्समुद्रप्रतरणादीनि पश्यति । तृतीयां विधामाह
 10 —**यदि**ति । स्वयमनुभूतेषु प्राप्तेष्वननुभूतेषु अप्राप्तेषु च प्रसिद्धेष्वर्थेष्विव जन्मनि प्रतीतेषु अप्रसिद्धेषु चेह जन्मन्यप्रतीतेषु मध्ये यत् शुभावेदकं गजारोहणच्छत्रलाभादी-
 त्यादिग्रहणात् पर्वतारोहणपायसभक्षणादीनि, स्वयं प्राप्ते इह जन्मनि प्रतीतेषु मध्ये यत् शुभावेदकं गजाहरोहणच्छत्रलाभादि लब्धविषयं स्वयं प्राप्ते त्विह जन्मन्यनुपलब्धविषयं यत् ब्राह्मणेन पुण्येनागम्यागमनादि इह जन्मन्यप्रतीतविषयन्तु मेरुपृष्ठारोहणदेवतादर्शन-
 मन्दाकिनीविगाहनादि तत् सर्वं संस्कारधर्माधर्माभ्यां यदि पूर्वदिवसे पुराणादिश्रवणमस्या-
 15 भूत् । तद्विपरीतमशुभावेदकं तैलाभ्यञ्जनोष्णारोहणादीत्यादिग्रहणादन्धकारपातपङ्कमज्जना-

धातुदोषस्य सकलस्वप्नकारणत्वं दैद्यकादवगन्तव्यम् । ननु स्वयमनुभूतेषु प्रसिद्धेष्वित्यत्र पौनरुक्त्यम्, अनुभवप्रसिद्धिशब्दयोरेकार्थत्वादित्यत आह—**स्वयमनु-भूतेषु प्राप्तेष्विति ।** सम्बद्धेष्वित्यर्थः । भू प्राप्तावित्यस्यानित्यपण्यन्तत्वेन रूपम् ।

- 20 ननु संस्कारधर्माभ्यामित्युक्तम् एतज्जन्माननुभूतविषयत्वेन, एतज्जन्म-संस्काराभावात् । जन्मान्तरीयसंस्कारस्य च नियतविषये बालस्तनपानादावेव । ज्ञानजनकत्वादित्यथातिप्रसङ्गादित्यत आह—**यदि पूर्व**ति । एवञ्च एतज्जन्मन्यननु-भूतस्येत्यस्य एतज्जन्मन्यसाक्षात्कृतस्येत्यर्थः सम्पद्यते । एवमग्रेऽपि व्याख्येयम् ।

दिकं सर्वमधर्मसंस्काराभ्यां यदि पूर्वदिने कथञ्चिदस्यार्थस्य चिन्तनमभूत् । अत्यन्ता-
प्रसिद्धेषु आदित्यविगलनादिषु पूर्वञ्चारोपतोऽप्यचिन्तितेषु । संसर्गविषयश्चात्र
संस्कारो नेष्यते संसृज्यमानविषयस्त्वस्त्येवेति । अत एव स्मृतिरेव पटीयसीति ये स्वप्नं
वदन्ति ते मूढमनसोऽनुकम्पनीयाः । इदं रजतमिति विपर्ययस्यापि तथाभावापत्तेश्चेति
स्वप्नज्ञानमध्ययाति । स्वप्नज्ञानविषयस्य यत् स्मरणन्तदप्युपरतेन्द्रियग्रामस्य प्रलीन-
मनसो भवति यस्य स्वपिमीति प्रसिद्धिः । स्वप्नस्यान्तोऽवयवविशेषो विषयतया अस्या-
स्तीति व्युत्पत्त्या तत् कुतान्तर्भवति ? न तावदविद्यायां यथार्थत्वात् । नापि विद्यायाम्,
'उपरतेन्द्रियग्रामस्ये'त्यादिस्वप्नलक्षणायोगात् । अतिव्यापकतया न चेदं लक्षण-
मित्याशङ्क्याह—**स्वप्नान्तिकमिति** । पूर्वज्ञानप्रत्यवेक्षणादसौ मया दृष्टस्तन्मया
पायसम् भक्षितमित्याद्यनुसन्धानात् स्मृतिरेव, तल्लक्षणयोगात् । तथाच विद्यायां
व्याख्यास्यते । न चैवं स्वप्नलक्षणस्यातिव्याप्तिः । 'अनुभवमि'ति विशेषणादिति
भावः । उपसंहरति—**एषेति** ।

सम्प्रति क्रमप्राप्तां विद्यां विभजते—**विद्यापीति** । यथार्था प्रतिपत्तिर्विद्येति
सामान्यलक्षणमुक्तम् । सापि चतुर्विधाऽविद्यावदित्यपेरर्थः । किंनामधेयास्ताश्चतस्रो
विधा इत्यत आह—**प्रत्यक्षेति** । लक्ष्यते प्रतिपाद्यतेऽनेनेति लक्षणं नाम सा तथोक्ता ।
किमनपेक्षितावयवार्थाज्ञानेनेत्याह—**तत्राक्षमक्षमिति** । प्रतीत्य प्राप्य अपार्थक्यैतत्

अत्यन्तार्थं व्याचष्टे—**आरोपतोऽपीति** । ननु स्वप्नमात्रे संस्कारस्य कार-
णत्वादत्यन्ताप्रसिद्धे कथं स्वप्न इत्यत आह—**संसर्गविषयश्चेति** । संसृज्य-
मानस्य प्रत्येकमनुभवोऽस्त्येवेत्यर्थः ।

अत एवेति । संसर्गस्याननुभूतत्वेन स्मृतेरसम्भवात् । पटीयसी बहुतर-
विशेषावगाहिनीत्यर्थः । स्वप्नस्य प्रत्यक्षताम्यनुभवामीत्याद्यनुभवाद् बाधकाभावाच्चा-
नुभवत्वमेवेति भावः ।

सामान्यज्ञानं विना न विभागावतार इति सामान्यलक्षणं स्मारयति—
यथार्थेति । 'चतुर्विधे'त्यनेनैव विभागस्य दर्शितत्वात् 'प्रत्यक्षे'त्यादि पुनरुक्तमित्यत
आह—**किंनामधेया इति** । प्रत्यक्षादिविद्याया नेतरव्यावर्त्तकत्वमिति व्याचष्टे—
लक्ष्यत इति । अक्षाणामप्रतीतानामैव प्रत्यायकत्वाद्व्याचष्टे—**प्रतीत्य प्राप्येति** ।
अर्थेन सहेन्द्रियप्राप्त्या यज्ज्ञानं जायत इत्यर्थः ।

नन्वेवमव्ययीभावसमासे नपुंसकलिङ्गत्वात् प्रत्यक्षशब्दस्याभिधेयलिङ्गता न

- (?)प्रतिगतमक्षं प्रत्यक्षमिति प्रत्यक्षादिनाम यस्याः सा तथोक्ता, तत् प्रत्यक्षमिति कुगतिसमासः । अव्ययीभावे हि परवल्लिङ्गतायां प्रत्यक्षा बुद्धिरिति न स्यात् । अक्षशब्दस्य पुण्डरीकाक्षादौ चक्षुष्येव प्रसिद्धिप्राचुर्यात् । सङ्कोचो मा भूदित्यभिप्रायवानाह—अक्षाणीन्द्रियाणि प्राणादीनि षट्, न त्वेकादश **सांख्य**वत्, पञ्च वा **बौद्ध**वत् । सत्त्वाहङ्कारप्रभवत्वस्य लक्षणत्वस्य लक्षणस्यासिद्धेरहङ्कारादिप्रक्रियाया एवानभ्युपगमात् । इन्द्रस्यात्मन उपकारकाणीन्द्रियाणीत्यस्य शरीरादिगतत्वेनातिव्यापकत्वात् । शरीरसंयुक्तं साक्षात्प्रतीतिसाधनमित्येव तु लक्षणम्, **बौद्धोऽपि** युगपत् ज्ञानानुपपत्त्या मनोऽधिकमिन्द्रियमङ्गीकारयितव्यः । अन्यथा व्यासङ्गानुपपत्तेः । ज्ञानान्तरभावाद् व्यासङ्गोपपत्तौ चक्षुरादिकमपि हापयितव्य इति । तदेतत् व्युत्पत्तिनिमित्तं स्मृतिसंशयादिसाधारणत्वात् । उपलक्षणं चेतत्, लक्षणं तु यदनेनोपलक्ष्यते साक्षात्कारि यथार्थं ज्ञानं प्रत्यक्षमिति हि तत् ।

- स्यादित्यत आह—**तदेतदर्थकथनमिति (?)** । कथं तर्हि समास इत्यत आह—**प्रतिगतमिति** । तेन प्रादिसमासे प्राप्तापन्नालंपूर्वगतिसमासेषु परवल्लिङ्गताप्रतिषेधादभिधेयलिङ्गता सिध्यतीत्यर्थः । **अन्ये** तु अक्षं प्रतीति विग्रहे सम्याससूत्राभाव इत्यत आह—**तदेतदिति** । अक्षपदवत् प्रत्यक्षपदे 'बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात् षजि'ति षच्प्रत्ययान्तस्याक्षिशब्दस्य प्रयोगस्तथा च वासनादिप्रत्यक्षाव्याप्तिरिति शङ्कां निराकर्तुमाह—**अक्षशब्दस्येति** । 'ष'ङित्यस्य तात्पर्यमाह—**न त्विति** । **सांख्यानां** कार्भर्णेन्द्रियैः पञ्चभिः सममेकादशेन्द्रियाणि, **बौद्धानां** मनोऽनङ्गीकारात् पञ्चैव तानि, तन्निरासार्थं षट्कीर्त्तनमित्यर्थः । [तत्रेन्द्रियलक्षणं **सांख्यानां** दूषयति—**उत्कटेति** ।] यत्तु लक्षणमिन्द्रियाणां तन्न पायवादावित्यत आह—**शरीरसंयुक्तमिति** । एतच्च यद्यपि घटादौ शरीरे चातिव्याप्तं, शरीरसंयुक्तत्वस्य शरीरवृत्तिसंयोगाश्रयत्वस्य शरीरे सत्त्वात्; तथापि शब्दव्यतिरिक्तोद्भूतविशेषगुणशून्याकाशसंयुक्तमिन्द्रियलक्षणम् । **तदेतदिति** 'प्रतिगतमक्षमि'त्यादि । **स्मृतीति** । स्मृतिरपि मनोलक्षणमिन्द्रियं प्रतिगता, संशयोऽपि चक्षुरादिकं प्रतिगतस्तज्जन्यत्वात् । आदिशब्देनात्मानुमित्यात्मस्मृतीनामप्यात्ममनोलक्षणेन्द्रियार्थसंनिकर्षजत्वात् प्रत्यक्षत्वप्रसङ्ग इत्यर्थः । ईश्वरप्रत्यक्षाव्याप्तिश्चेत्यपि द्रष्टव्यम् ।
- न च साक्षात्कारित्वे जातौ मानाभावः । चालुषादिवुद्धौ साक्षात्करोमीत्यनुगत-

तत्र बुद्ध्यधिकारेण ज्ञानमिति लब्धे अज्ञानव्यवच्छेदः । विद्याप्रभेदाधिकारात् यथार्थ-
मिति लब्धे अविद्याप्रभेदविपर्ययाद् व्यवच्छेदः । इन्द्रियापोद्यत्वेन च साक्षात्कारित्वे
लब्धे क्षिप्रं तेनानुमानादित्यव्यवच्छेदः । न चैवमिन्द्रियतत्संयोगाव्याप्तिर्दोषाय ।
न ह्यत्र प्रत्यक्षं प्रमाणमधिकृतमपितु बुद्धिप्रसङ्गात् यदि तदपि अपेक्षितं तदा तत्साधन-
मिति गृह्यताम् । तदेतद्विषयतः कारणतः स्वरूपभेदेन प्रपञ्चयति—**तद्धीति** । हि-शब्दः 5
खल्वर्थः । स्पष्टतामाह—**द्रव्यादीति** । विषयीकृत्य स्पष्टमुत्पद्यत इति लोकप्रसिद्ध-
मेतन्नाप्रत्यक्षमित्यर्थः । तदेतदनुपदमेव वक्ष्यति—**इत्येतदस्मदादीनामिति** ।
द्रव्ये तावत् त्रिविधे पृथिव्यामप्सु तेजसि चेत्यर्थः । किमविशेषात् सर्वत्र ? नेत्याह ।
'महति' महत्त्ववति, तेन महत्त्वस्य द्रव्यग्रहणकारणत्वमुक्तम् । अकारणत्वे तत्-
प्रकर्षानुविधानानुपपत्तेः । न ह्यकारणस्य प्रकर्षमकार्यमनुविधत्ते, न च परिमाणप्रकर्षः 10
कारणसंख्याप्रकर्षमनादृत्य सम्भवति । तत्र परिमाणप्रकर्षोत्पादद्वारेण तस्यापि प्रत्यक्ष-
कारणत्वमस्ति तदाह—**अनेकद्रव्यवत्त्व** इति । अनेकं द्रव्यमारम्भकं येषामवयवानां

प्रत्ययात् । नापि व्यञ्जकाभावः । गोलकजत्वादेरेव तत्त्वात् । योगीश्वरबुद्धौ च
धर्मिग्राहकं मानमेव तद्व्यञ्जकम् । गोत्वादाविव व्यञ्जकेऽननुगमस्यादोषत्वात् ।
प्रत्युत व्यञ्जकस्यानुगमे तत् एवानुगतबुद्ध्युपपत्तौ जातौ मानाभावः । यत्त्वमे 15
एतदस्मदादीनां संयोगिनां त्वित्यादि वक्ष्यति तज्जन्यमस्मदादीनां योगिनां
प्रत्यक्षमभिप्रेत्य ।

ननु 'प्रतिगतमक्षमि'ति केन सम्बन्धेन साक्षात्त्वस्य लक्षणत्वमित्यनुपपत्तावेक-
प्रकरणान्नातत्वमेव सम्बन्धोऽस्तीत्याह—**तत्र बुद्ध्यधिकारेणेति** । 'महती'त्यत्र
महत्त्वं नोपलक्षणं किन्तु विशेषणमित्यभिप्रेत्याह—**तेनेति** । ननु बहिरिन्द्रियजद्रव्य- 20
प्रत्यक्षं प्रति महत्त्वोद्भूतरूपवत्तयोः स्वरूपयोग्यतावच्छेदकत्वात् दण्डत्ववत्
सहकारित्वमिति सहकारित्वमित्यत आह—**अकारणत्व** इति । वस्तुतस्तादृशयोरपि
विषयतया सहकारित्वादननुगतत्वेनावच्छेदकत्वादुभयरूपत्वेऽपि न विरोध इति भावः ।
तथापि यत्र तदुत्कर्षानुविधानं तत्र कारणत्वेऽपि बहिरिन्द्रियजद्रव्यसाक्षात्कारमात्रे-
तस्य कारणत्वे किं मानम् ?

अत्राहुः—यद्विशेषो यद्विशेषप्रयोजकस्तत्सामान्यमस्ति बाधके तत्सामान्ये
प्रयोजकमिति व्याप्तेः अनेकद्रव्यवत्त्वस्य तत्त्वे मानमाह—**न च परिमाणेति** । तथा
च परस्पराविनाभूतयोः द्वयोरप्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां तुल्यत्वादुभयमपि कारणमित्यर्थः । 25

- तेऽनेकद्रव्या अवयवास्तद्वत्त्वमनेकद्रव्यवत्त्वं च स्वभावं प्रकाशस्यालोकः तैः सहिताः,
चतुष्टयसन्निकर्षात् आत्मा मनो बहिरिन्द्रियं ग्राह्यं च द्रव्यमिति चतुष्टयसंयोगात् धर्मादि-
सामग्र्ये सति धर्माधर्मौ दिक्कालावीश्वरश्चेति साधारणानि निमित्तानि तेषां समग्राणां
भावे सति स्वरूपस्यालोचनं निर्विकल्पकं प्रत्यक्षं साक्षात्कार्युत्पद्यत इति भाविना सम्बन्धः ।
5 नन्वेतत् स्वचरितविरुद्धं सामान्यज्ञानं द्रव्यज्ञानं गुणज्ञानमिति पूर्वपूर्वापेक्षमुत्तरोत्तरमिति
द्वित्वादौ व्युत्पादितम्, यत्र तु द्रव्यज्ञानमेव प्रथमत इत्याशङ्क्याह—**सामान्ये**ति ।

- वस्तुतो महत्त्वमेव कारणं लाघवात् । अनेकद्रव्यवत्त्वात् कार्यं विनापि तूलकादौ
प्रचयस्योत्कृष्टमहत्त्वात् प्रत्यक्षोत्कर्षदर्शनाच्च । दूरस्थकेशादौ राशिभूते द्रव्यान्तरानु-
त्पादेन महत्त्वाभावेऽप्येककेशस्य सजातीयसंयोगेनानेकद्रव्यवत्त्वं तद्धेतुरिति चेत्,
10 न । समवायेन तस्य प्रयोजकतया संयोगेनातत्त्वात् । दूरस्थग्रहे तस्य सजातीय-
संयोगः सहकारीति चेत्, न । महत्त्व एव तथास्तु क्लृप्तत्वाद्विषयस्थं च रूप-
मुद्भूतं सहकारीत्याह—**रूपं चोद्भूतस्वभावमिति (?)** । उद्भूतत्वं च रूपवृत्ति-
जातिविशेषः ।

- न च तत्र मानाभावः । इन्द्रियालोकादिप्रत्यासन्नस्यावयविनो वायूपनीतस्य
15 सुरभिद्रव्यस्याप्रत्यक्षत्वेन तिमिरस्थघटवत् साक्षात्कारकारणकिञ्चित्समवधानशून्य-
त्वानुमानात् । तच्च लाघवात् सामान्यरूपं न द्रव्यवृत्तिः । ऊष्मप्रभयोः स्पर्शरूप-
ग्रहे रूपस्पर्शग्रहापत्तेः तदेकार्थसमवायाविशेषात् । रूपस्पर्शयोश्च तद्भेदः । एकस्य
ग्रहेऽप्यन्यस्याग्रहात् ।

- न च रूपत्वादिना जातिसङ्करः । तारत्वादिवन्नानात्वात् । रूपादिप्रत्यक्षताया-
20 मेकैकोद्भवत्वस्यैव तन्त्रत्वात्—**आलोक** इति । एतच्चानुषप्रत्यक्षमात्रे द्रष्टव्यम् । अन्ध-
कारेऽपि त्वचा द्रव्यग्रहात् । सारूप्यं तं भ्रमोऽपीति व्याचष्टे—**अविपरीतस्येति (?)** ।
अनारोपितस्येत्यर्थः । **निर्विकल्पकं प्रत्यक्षमिति** । ननु तत्र प्रत्यक्षे न मानमसि-
द्धेरनभ्युपगमाच्च न व्यवहारः । तस्य सविकल्पकजन्यत्वात् । अथ गौरिति प्रत्यक्षं
विशेषणज्ञानजन्यं जन्यविशिष्टज्ञानत्वाद्नुमितिबत् । न च परोक्षत्वमुपाधिः । प्रत्य-
भिज्ञाने साध्याभ्यापकत्वात् । नापि विशिष्टविशेषणकत्वम्, पक्षेतरत्वात् । न च
25 प्रतिबन्धासिद्धिः । साध्यादीनां विशेषणतया विशिष्टधीमात्रे विशेषणज्ञानमात्रस्य

विशेष्यज्ञानमधिकृत्य तदुक्तं नालोचनमधिकृत्यालोचनकाले सर्वेषां योग्यदेशस्थानां तदुप-
लब्धिसामग्रीसन्निधाने स्फुरणस्येष्ट्यमाणत्वात् विशेष्यज्ञानं प्रति हि विशेषणज्ञानं
कारणं, न हि दृढत्वमनुपलभ्य कश्चिद्दण्डीति प्रत्येति, स्वरूपन्तु दण्डी-
प्रतीतावपि गृह्यत एवेति भावः । न च समवायिनो धर्मा द्रव्यस्य व्यञ्जका इति नियमो
गोत्वाद्यप्रतीतावपि तदाश्रयस्य प्रतीतेः । अन्यथा संशयाद्यनुपपत्तिप्रसङ्गात् । योऽपि 5
रूपादिव्यञ्जकः सोऽपि सत्तया न तु स्वज्ञानेन महारजताद्यभिभूते धवलिम्नि पटस्य प्रतीते-
रिति, तथापि सविकल्पकोत्पत्तावपि इन्द्रियार्थयोः सामर्थ्ये निर्विकल्पकसमसमयमेव
तदुत्पद्यते असामर्थ्ये पश्चादपि नोत्पद्यत इत्यत्राप्येतदेवोत्तरं सामान्यविशेषेत्यादि ।
न हि कार्यविशेषानुविहितभावाभावं सहकारिविशेषमपेक्ष्यमाणस्य सामर्थ्यं हीयते । तथा
च घटस्यालोचनेऽपि चक्षुषः प्रकाशापेक्षितया शक्तिरवसीदते । ननु विशिष्टं वस्तु नास्त्येव,
स्वरूपतोऽधिकं सामान्यादीनां कल्पितत्वात् व्यावृत्तेश्च व्यावृत्तिमतोऽनन्यत्वात् 10

हेतुत्वात् । न । स्मृतिवत् प्रागनुभवस्य संस्कारद्वारा जनकत्वात् । न चाव्य-
वहितविशेषणधीजन्यत्वं साध्यम् । प्रत्यभिज्ञाने व्यभिचारात् ।

अथ जागराद्यविशिष्टज्ञाने संस्कारोद्बोधकमन्यत्र दृष्टं ज्ञानमेव कल्प्यते । न च
तद्विशिष्टज्ञानमेव । तत्रापि विशेषणज्ञानापेक्षायामनवस्थानात् । न संस्कारोद्बोधत्वेन 15
नियतो हेतुरिति । जागराहेतोरेव तथात्वकल्पनात् ।

सैवम् । प्राथमिकगौरिति प्रत्यक्षस्य जन्यविशिष्टज्ञानत्वात् विशेषणज्ञान-
जन्यत्वानुमानात् । तज्जन्मनि गोत्वाननुभवेन संस्काराभावात् प्राग्भवीयसंस्कारो-
द्बोधको गोत्वेन्द्रियसंनिकर्षः कल्प्यते । आद्यप्रवृत्तिवत् सबलादिवदिति चेत्,
तर्हि ततो गोत्वानुभव एव स्यात् । अन्यत्र तस्य हेतुत्वकल्पनात् । पूर्वं च 20
विशेषणज्ञानाभावादर्थान्तिनिर्विकल्पकम् । तत्रापि ज्ञानत्वात्तद्विशिष्टज्ञानत्वानुमितिः
स्यादिति चेत्, न । कारणबाधेन बाधादनवस्थानाच्च । विशिष्टज्ञानत्वादित्यत्र
व्यावर्त्यस्याविशिष्टज्ञानस्याप्रसिद्धिः । ज्ञानत्वं च स्वतोऽसिद्धव्याप्तिकमिति चेत्,
न । येन विशेषणेन विना व्याप्तिर्ग्रहीतुं न शक्यते तद्विशिष्ट एव व्याप्तेः । व्यभिचार-
वारकविशेषणस्यापि सार्थकत्वे तस्यैव तन्त्रत्वात् । अत्रापि विशेषणं विनाऽनवस्था- 25
नाद् व्याप्तेरग्रहात् ।

विशेष्यज्ञानमिति । विशिष्टज्ञानमित्यर्थः । सहकारिविशेषमिति ।
विशेषणज्ञानं विशिष्टज्ञाने इन्द्रियार्थयोः सहकारीत्यर्थः ।

- तुच्छत्वाच्च । ततस्तैमिरिककेशज्ञानवत् वस्त्वननुरोधितया न सविकल्पकज्ञानं प्रत्यक्षम् ,
 अत्राप्येतदेवोत्तरं—**सामान्ये**ति । स्थैर्यसिद्धौ सामान्यादीनां विशेषणानां व्यावृत्तेश्च
 विशिष्टताया अविरोधेनानुभवसिद्धत्वात् । अन्येषाञ्च बाधकानां निराकृतत्वात्
 निराकरिष्यमाणत्वादिति भावः । एतेन प्रत्यक्षवत्तदभिलापसंसर्गयोग्यप्रतिभासं यथा
 5 निर्विकल्पकं यदभिलापसंसर्गयोग्यप्रतिभासं तत् प्रत्यक्षं यथा शाब्दलैङ्गिकवि-
 कल्पाविति प्रत्यक्षविपर्ययौ प्रत्याख्यातौ वेदितव्यौ । अभिलापनिमित्तानां सामान्या-
 दीनां परमार्थसत्त्वे प्रत्यक्षाभिलापसंसर्गयोग्यप्रतिभासत्वयोरध्यासः । न च
 निर्विकल्पकस्य प्रत्यक्षत्वप्रयुक्ताभिलापसंसर्गयोग्यप्रतिभासत्वमपितु तथा प्रतिभास-
 सामग्रीविरहप्रयुक्तम् । नाप्यभिलापसंसर्गयोग्यप्रतिभासप्रयुक्तमप्रत्यक्षत्वं शाब्दलैङ्गिक-
 10 विकल्पानाम्, अपित्वनिन्द्रियकरणत्वप्रयुक्तमिति, 'अत एवान्यौपाधिकमस्य साक्षात्कारत्वं
 मुख्ये बाधकाभावात् । तद्गतत्वेनानुभवाच्च बाधकं विनाप्यनुभूयमानस्यावधारणेऽति-
 प्रसङ्गात् । तदिदमुक्तम्—**प्रत्यक्षमुत्पद्यत** इति । न च साक्षात्कारित्वेऽपि
 भ्रान्तत्वादस्य प्रत्यक्षाभासत्वमिति युक्तम् । तद्धि न देशकालाकारकृतं जात्यादियोजनायां
 सम्भवति गेहस्थस्य मणेः क्वचित् वस्तुत्ववद्देशवेशस्याभावात् अर्द्धरात्रस्थस्य मध्याह्नोपल-
 15 म्भवत् कालवैकल्यानुपपत्तेः पीतशङ्खवत् स्वरूपविपर्ययानुपपत्तेः, अस्थिरस्य स्थिरत्वेना-
 समर्थत्वेनास्थूलस्य स्थूलत्वेनावभासो विकल्प इति तु स्वप्नदर्शनम्, क्षणभङ्गस्य
भङ्गादपोहवादस्यापोहत्वादवयव्युपद्रवाणां विद्रावणादिति । नापि डित्थोऽयमित्यादिना-
 मयोजनायामनर्थात्मनः शब्दस्य तदर्थतयावभासनादभ्रान्तत्वसम्भवात् । न हि डित्थोऽय-
 ण्डित्थशब्द इति कश्चिदुपदिशति, अपितु डित्थशब्दवाच्य इति । न चैतदन्यथा ।
 20 अथ श्रौत्रस्य शब्दस्य चिरध्वस्तस्य चाक्षुषे विकल्पे कथमवभासो विभ्रमादन्यत्र न
 चाक्षुषोऽयमिति न कथंचित्तटस्थ एव तु स्मर्यमाणः संशिनमुपलक्षयतीति न किंचिदनु-

तुच्छत्वादिति । व्यावृत्तिमतोऽन्याया इत्यर्थः । 'अत एवेति । वस्तुविषय-
 त्वादेव न निर्विकल्पकोपाधिकं साक्षान्वमित्यर्थः । देशकालेति । आकारः
 स्वरूपम् । तेनाग्रे स्वरूपविपर्ययासनिषेधः संगच्छते । 'कुञ्चिका' (?) कपाटोद्घाटको
 लोहविकारविशेषः, तस्य विवरं तस्य कपाटमभ्यसुषिरमित्यर्थः ।

25

अस्थिरस्य स्थिरत्वेनेत्यादौ यथासंख्यं क्षणभङ्गस्य भङ्गादित्यादि
 योजनीयम् । विभ्रमादन्यत्रेति । इन्द्रियाणां विषयप्रतिनियमो हि प्रमामात्रे

पपन्नमिति । न चैवं शाब्दादिस्मृतेरिन्द्रियव्यापारव्यवधायकत्वसहकारित्वाद्व्यवधाय-
कत्वानुपपत्तेः । तथात्वे चातिप्रसङ्गादिति संक्षेपः । सामान्यान्येव परस्परतो विलक्षण-
त्वात् विशेषाः सामान्यविशेषाः । द्रव्यं च गुणकर्म च तान्येव विशेषणानि व्यवच्छेदकानि ।
तदपेक्षादात्ममनःसंयोगादित्येकदेशोत्कीर्तनेन सर्वमेव पूर्वोक्तं स्मारयति । उदाहरति

—सदिति । सत्ताविशिष्टं, द्रव्यमिति द्रव्यत्वविशिष्टं, पृथिवीति पृथिवीत्वविशिष्टं, 5
विषाणीति विषाणद्रव्यविशिष्टं, शुक्ल इति शुक्लगुणविशिष्टं, गौरिति गोत्वविशिष्टम्,
गच्छतीति क्रियाविशिष्टम् । अथवा सदित्यादि सामान्यद्रव्यगुणकर्मविशिष्टम् गोद्रव्या-
वगाद्येकमेवेदं ज्ञानमिति । एवं प्रत्यक्षं द्रव्यस्य व्याख्याय गुणस्याह—रूपेति ।

अनेकद्रव्यवद्द्रव्यसमवायान्महत्त्ववद्द्रव्यसमवायात् । स्वगतविशेषादुत्तरसमाख्यातात्
सामान्यविशेषात् स्वाश्रयसन्निकर्षात् इन्द्रियेण संयुक्तसमवायादिति यावत् । नियत- 10
मिन्द्रियं निमित्तं यस्य चक्षुरेव रूपज्ञानस्य, रसनमेव रसनज्ञानस्य, घ्राणमेव गन्धज्ञानस्य,
त्वग्मिन्द्रियमेव स्पर्शज्ञानस्य तथोक्तम् । शब्दस्य त्रयसन्निकर्षात् आत्ममनःश्रोत्र-
सन्निकर्षात् संयोगलक्षणात् श्रोत्रसमवेतस्य तेनैव श्रोत्रेणोपलब्धिः संख्यादीनान्द्रव्य-
ग्रहणयोग्यतान्तर्भूतयोग्यतानां द्रव्यवद्भ्यामिन्द्रियाभ्यामुपलब्धिरित्याह—संख्येति ।

तदुक्तं, प्रत्यक्षद्रव्यसमवायादिति । सामान्यगुणानां स्नेहस्य विशेषगुणस्य 15
कर्मणश्च । कर्म प्रत्यक्षमित्येके न क्षमन्ते । संयोगविभागपरंपरैव केवलमुपलभ्यते ।
यः पुनरयं चलतीति प्रत्ययः संयोगविभागानुमितकर्मगोचर इति, तदसत्, सिद्धे ह्यप्रत्यक्ष-
प्रत्यक्षत्वे तत्प्रत्ययस्यान्यथासमर्थनमुचितम्, यथा वायोर्न त्वन्यथातिप्रसङ्गात् ।
तदेव तु कुतः सिद्धमिति वाच्यम् ? न तावदुपलब्धेरेव तस्याः साध्यत्वात् नाशुतरविना-

व्यवस्थितिः । अत एव मनसो बहिःस्वप्नजनकत्वं स्मृतिजनकत्वं चेत्यर्थः । कर्मत्व- 20
मैन्द्रियकवृत्ति न वेति विप्रतिपत्तावाह—कर्म प्रत्यक्षमिति । यदि कर्म न प्रत्यक्षं
तदा कथं तत् प्रत्येत्यमित्यत्राह—संयोगविभागपरम्परैवेति । तथा च
तत्रैवेन्द्रियव्यापारः उपक्षीण इत्यर्थः । युक्तं चैतन् । न हि संयोगविभागावजानन्
कर्म प्रत्येति रथस्य देशान्तरप्राप्तिं प्रतिसंद्धानस्य रथिनो रथो मे गच्छतीति प्रतीतेः ।
सारथेस्तु देशान्तरप्राप्त्यप्रत्याकलने स्थिरत्वेनैव प्रतीतेः । न च चलतीति प्रत्यक्षात् 25
कर्मविषयेत्याह—यः पुनरिति । न च तस्यानुमितित्वमसिद्धम् । कर्मप्रत्यक्षत्वेऽपि

- शित्वादिति व्यभिचारात् । नापि समनन्तरदेश¹संयोगव्यवहितत्वात् विभागेन व्यभिचारात् । न²परमाणुवृत्तित्वात् तत् एवासिद्धेश्च । महति द्रव्येऽतिवर्त्तमानं तत् प्रत्यक्षमिष्यते, न परमाणौ । यदि तत्प्रत्यक्षमेकस्यामपि कर्मव्यक्तौ व्युत्पन्नायां चलतीति प्रत्ययः किं न स्यादिति चेत् ? न, संयोगविभागयोरपि तुल्यमेतत् । तथाच कथमनुमीयेतापि ।
- 5 कर्मत्वादेव परमाणुकर्मवदिति चेत्, न ; परमाणुगुणदृष्टान्तेन सर्वगुणानामप्यतीन्द्रियत्वापातात् । आश्रयामहत्त्वमेव तत्प्रयोजकं न परमाणुगुणत्वमतो रूपादिप्रत्यक्षस्यानन्यथासिद्धेस्तद्वाध एव दूषणमिति चेत्—**तुल्यमिति** । यदि च पूर्वदेशविभागो-

- पूर्वदेशविभागोत्तरदेशसंयोगाभ्यां तद्व्यञ्जनीयम् । अत एव संयोगविभागौ न प्रत्यक्षौ । तत्र कर्मापि न प्रत्यक्षं भूकम्पादौ । तथा चोत्तरदेशसंयोगे सति कर्म
- 10 नष्टमेव प्रत्यक्षं च वर्तमानविषयम् । किञ्च संयोगोऽपि ज्ञातो व्यञ्जकः, संयोगे चोत्पन्ने तत्साक्षात्कारः, तदनन्तरं च कर्मसाक्षात्कारदशायामव्यवहितप्राक्कालीनमपि कर्म नास्ति । संयोगसाक्षात्कारकाल एव कर्मणो नष्टत्वात् कर्म कथं प्रत्यक्षमिति भावः ।

- व्यभिचारादिति ।** सुखादिनेत्यर्थः । **समनन्तर¹संयोगव्यवहित-**
- 15 **त्वादिति ।** उत्तरदेशसंयोगनिवर्त्तनीयत्वादित्यर्थः । **व्यभिचारादिति ।** 'विभागे'त्यनुषञ्जनीयम् । उत्तरदेशसंयोगव्यङ्ग्यं न कर्म, किन्तु पूर्वदेशविभागव्यङ्ग्यमिति नोक्तदूषणावकाशः ।

- विभागसाक्षात्कारस्तदुत्पत्त्यव्यवहितोत्तरक्षणे तत्काले च कर्मणः सत्त्वादिति भावः । ²'परमाणुमात्रविवरवृत्तित्वादिति' कोऽर्थः ? किं परमाणुमात्रमेव विवरमवकाशो
- 20 येषां जलस्यन्दानुमितसूक्ष्मावकाशानाम्, अथवा परमाण्वाश्रयाणामित्यर्थः । आद्ये, तत एव विभागेन व्यभिचारादेव । द्वितीयेऽसिद्धेश्चेति । **संयोगविभागयोरपीति ।** एकस्यामपि कर्मव्यक्तौ संयोगविभागयोदुत्पन्नयोः संयोगविभागप्रत्ययः कुतो न भवतीति तुल्यमित्यर्थः ।

आश्रयामहत्त्वमेवेति । ननु कालादिगुणेषु साध्याव्यापकमेतत् । न च कार्यमहत्त्वानधिकरणत्वं तदर्थः । गुरुत्वादौ साध्याव्यापकत्वात् । न च बाधोन्नीतस्य

त्तरदेशप्राप्तिपरम्परया गतिरनुमीयते 'आदित्यादेरिव सर्वत्र चलतीति प्रत्ययो न स्यात् ।
 न ह्युपलभ्यमानदेशान्तरप्राप्तिरपि मयूखमाली चलतीति कश्चित् प्रत्येति । तत्र देशान्तर-
 प्राप्तिर्न प्रतीयत एव । देशान्तरस्यैवाकाशादेरप्रतीतिरिति चेत्, न तर्हि सन्तमसे
 खद्योतस्यापि देशान्तरप्राप्तिरवसीयते । तथा च गतिरपि नानुमीयते । तस्य भागैरेव
 संयोगविभागाः प्रतीयन्त इति चेत्, गभस्तिमालिनोऽप्येवमस्तु । तदालोकस्य 5
 व्यापकत्वात् न तेन संयोगविभागौ लक्ष्येते इति चेत्, अव्यापकेनापि खद्योतालोकेन
 तस्य तौ न लक्ष्येते । घनोदकवत् युगपत् संचारित्वात् अवयवावयवितया संयोग-
 विभागासम्भवाद्वा देशान्तरस्य चाकाशादेरनुपलब्धिरुभयत्रापि तुल्येति । अथ द्रव्यत्वे
 चाविशिष्टत्वे व्यवधानाद्यनुपपत्तौ अचलनचक्षुषोपलब्धावनुपलभ्यमानत्वाद्देशान्तर-
 प्राप्तिमनुमाय तथा गतिरनुमीयते इति मन्यसे, तदेतत् उभयत्रापि तुल्यं, कथमेकत्र 10

पक्षेतरत्वस्य विवक्षितत्वात् गतिरनुमीयत इत्यस्यानन्तरम् अनुमाय चलतीति शेषः ।
 एवं तर्हि यथादित्यस्य देशान्तरप्राप्त्यनुमानेऽपि न चलतीति धीस्तथा चैत्रेऽपि न
 स्यादित्यत आह—आदित्यादाविवेति । न तर्हीति । तत्रापि देशान्तरस्याकाशा-
 देरतीन्द्रियतया तत्प्राप्तेरज्ञाने तथा गत्यनुमानात् खद्योतश्चलतीति धीर्न स्यादित्यर्थः ।
 तस्य भागैरिति । खद्योतालोकभागैरित्यर्थः । एवं तर्हि सूर्यालोकसंयोगविभा- 15
 गाभ्यां गतिमनुमायादित्यश्चलतीत्यपि धीः स्यादित्याह—गभस्तिमालिन इति ।
 अव्यापकेनापीति । खद्योततदालोकयोर्युगपत्सञ्चारितया नुद्यनोदकयोरिवान्या-
 पकेनापि खद्योतालोकेनापि खद्योतसंयोगविभागौ न प्रतीयेते इति । तत्रापि चलतीति
 प्रतीतिर्न स्यादित्यर्थः । किञ्च खद्योतवत् खद्योतालोकोऽपि गच्छतीति प्रतीतिरस्ति ।
 न च खद्योतालोकस्य स्वावयवेन संयोगविभागौ स्त इत्याह—अवयवावय-
 वितयेति । अपि च कर्मानुमितौ न संयोगमात्रं विभागमात्रं वा लिङ्गम् । 20
 तस्य श्येनवत् स्थाणावपि सत्त्वात् । नापि मिलितादुत्प्रेक्ष्य निपतिते श्येने स्थाणौ
 चलतीति प्रतीत्यापत्तेः । तत्रापि संयोगविभागयोर्गत्यनुमानलिङ्गयोः स्थाणौ
 दर्शनादित्यनुमानं स्यादिति चेत्, न । मम योग्यस्य कर्मणोऽनुपलम्भेनाभाव-
 निश्चयेन बाधितविषयत्वात् । न तर्हि सूर्ये ताभ्यां गत्यनुमानं स्थाणुनानैकान्तिक-
 मिति चेत्, न । यो विभक्तः संयोगव्यभिचारी स कर्मवानिति व्याप्तिः । 25
 स्थाणुस्तु नैवम् । किञ्च कर्मातीन्द्रियत्वेन कर्महेतोरेव संयोगविभागौ,
 कृतं कर्मणा । चलतीति धीरपि तत एव भविष्यतीति भावः ।

चलत्यन्यत्र चलतीति प्रत्यय इत्येषां दिक् । बुद्ध्यादीनामान्तराणां प्रत्यक्षतामाह—
बुद्धीति । द्वयोरात्ममनसोः सन्निकर्षात् संयोगात् आत्मसमवेतानामिति शेषः ।
 तत्र बुद्धौ **केचित्** स्वसंवेदनं प्रत्यक्षमाहुः । **अन्ये** त्वप्रत्यक्षैव बुद्धिः प्राकट्यानुमेये-
 त्याचक्षते, उभयत्रापि प्रमाणाभावः । बुद्धिः स्वव्यवहारे वेदनान्तरनिरपेक्षा वेदनत्वात् ।
 5 यत्तु पुनः स्वव्यवहारे वेदनान्तरापेक्षं न तद्वेदनं यथा पटादीति चेत्, न । परेण
 परवेदनव्यवहारे कर्त्तव्ये वेदनस्यापि वेदनान्तरापेक्षत्वेन बाधितत्वात् । तत्परिहारेणान्यत्र
 साधने विपक्षगामितया विरुद्धत्वाच्च । एतेन स्वव्यवहारे सर्वे सजातीयापेक्षा यथा घटो

आत्मसमवेतानामिति । परबुद्धेः परं प्रत्ययोग्यत्वादित्यर्थः ।

प्राभाकरः स्वप्रकाशपक्षसाधकमाह—**बुद्धिः स्वव्यवहार इति ।** तत्र

10 वर्त्तमानज्ञानव्यवहारो व्यवहर्त्तव्यभिन्नज्ञानसाध्यो न वा , उभयसिद्धप्रत्यक्षविषयो
 ज्ञानं मानसप्रत्यक्षविषयो न वेति संशयः ।

अत्र स्वपक्षाभावाज्ञासाधारण्यम् । युक्तं चैतत् । वर्त्तमानज्ञानं स्वयमेव
 व्यवहारं करोति । स्वस्मिन् सत्येव स्वव्यवहारात् । न ज्ञानान्तरमपेक्षते ।
 तदन्वयव्यतिरेकानुविधानाभावात् । ज्ञानान्तराभावदशायां स्वविरहादेव स्वव्यवहार-
 15 विरहात् । स्वत एव व्यवहारोपपत्तौ ज्ञानान्तराकल्पनाच्च । इच्छादिकं तु न तथा ।
 व्यवहारस्य ज्ञानजन्यत्वनियमेन इच्छादिव्यवहारे ज्ञानापेक्षणात् । अथ ज्ञानमात्रं न
 व्यवहारहेतुरतिप्रसङ्गात् , किन्तु व्यवहर्त्तव्यविषयमिति ज्ञानव्यवहारोऽपि तद्विषयक-
 ज्ञानाद् भवेदिति चेत् , न । स्वस्यैव स्वविषयत्वात् । यद्व्यवहारानुकूलशक्तियोगि
 यज्ज्ञानं तस्य तद्विषयत्वात् । न च व्यवहारस्य स्वभिन्नज्ञानसाध्यत्वम् । गौरवादिति
 20 भावः ।

परेणेति । परवेदनेत्युपलक्षणम् । स्वीयमप्यतीतमनागतं च स्वव्यवहारै
 ज्ञानान्तरमपेक्षते । व्यवहारकाले तेषामभावात् । ज्ञानान्तरान्वयव्यतिरेकानुभवाच्च ।
 अथ स्वकीयं वेदनं वर्त्तमानं पक्षोऽतो न बाधक इत्यत आह—**तत्परिहारेणेति ।**
विपक्षगामितयेति । स्वकीयातीतानागतज्ञानपरकीयज्ञानागतत्वाद्देदनत्वस्येत्यर्थः ।

25 **एतेनेति ।** बाधेन विरुद्धत्वेन वेत्यर्थः । ज्ञानं च न स्वविषयं स्वजनकेन्द्रिय-
 प्रत्यासत्त्यनाश्रयत्वात् । विषयत्वनियामकेन्द्रियसन्निकर्षाभावे तु विषयत्वानुपपत्तेः ।

घटव्यवहार इत्यादि निरस्तं वेदितव्यम् । अनवस्थाप्रसङ्गस्त्ववश्यवेद्यत्वानभ्युपगमेन निरसनीयः । प्रकाशत्वादित्यसाधारणमसिद्धं वेति । विवादाध्यासितवेदनं वेदनान्तर-
गोचरः वेदनत्वात् पुरुषान्तरवेदनवत् , अवेदने तद्व्यवहारविलोपप्रसङ्गः । स्वयमेव
वेदने पुरुषान्तरवेदनेऽपि च वेदनान्तरापेक्षत्वप्रसङ्ग इति । कार्यलिङ्गानुमेयत्वे
तदसिद्धिप्रसङ्गः, वेदनप्राकट्यव्यवहारयोरुपपत्तेरिति संक्षेपः । **भावेति** । भावः सत्ता
तेषां सामान्यानामुपलभ्याधारसमवेतानामिति । आश्रययोग्यतान्तर्भूतयोग्यत्वममीषां

5

मनःसंनिकर्षाश्रयत्वे च मानसत्वं युक्तम् । विवादपदम् इन्द्रियजन्यं ज्ञानं नैतज्ज्ञान-
विषयः एतज्जनकेन्द्रियप्रत्यासत्त्यनाश्रयत्वात् असंनिकृष्टत्ववत् । चक्षुषं ज्ञानं न
चक्षुर्जन्यज्ञानविषयः चक्षुरसंनिकृष्टत्वात् व्यवहितघटवत् । ननु परप्रकाशकज्ञानमेव
न सिध्येत् इन्द्रियसंनिकर्षादेः सर्वदा सत्त्वेन ज्ञानधारायामनवस्थानात् विषयान्तर-
सञ्चारश्च न स्यादित्यत आह—**अनवस्थाप्रसङ्गस्त्विति** । ननु संयुक्तसमवायेन
मनोवेद्यत्वादपेक्षणीयान्तराभावाच्च कुतो वित्तिर्नावश्यवेद्या ? सुखादितज्ज्ञानादि-
सामग्रीप्रतिबन्धात् । विषयान्तरसंचारदर्शनेन तस्या बलवत्त्वात् । अनुभवात्
किञ्चिज्ज्ञानमयोग्यमित्यन्ये । अथ यथा तद्गुणसंविज्ञानसिद्धं कूटादिपदमशक्यमपि
फूटं गुणमादायैव प्रधानमन्यपदार्थं बोधयति तथा ज्ञानमविषयमात्मानमादाय
स्वविषयव्यवहारं करोति संस्कारं च । स्वजन्यव्यवहारविषये ज्ञानस्य संस्कार-
जनकत्वात् स्वजन्यव्यवहारविषयश्चात्माविषयश्चेति । न । अन्यत्र लाघवेन
ज्ञानस्य स्वविषयव्यवहारसंस्काराजनकत्वात् व्यवहारसंस्कारयोः स्वविषय-
ज्ञानसाध्यत्वेन सविषयकज्ञानासाध्यत्वात् । स्वजातीयत्वानपेक्षत्वे साध्ये यदि
प्रकाशकत्वं ज्ञानत्वमेव हेतुस्तर्ह्यसाधारण्यम् । अथालोकज्ञानसाधारणत्वं प्रकाशत्वं
तर्ह्यसिद्धिरित्याह—**प्रकाश(क)त्वादिति** । बुद्धेः प्राकट्यानुमेयत्वं दूषयति—
कार्यलिङ्गेति । नन्वपेक्षाबुद्धिभिन्ना घटबुद्धिर्घटनिष्ठधर्मचरमकारणं घटबुद्धित्वात्
अपेक्षाबुद्धिवत् । न च भट्टैरपेक्षाबुद्धेर्द्वित्वाभिव्यञ्जकत्वाङ्गीकाराद् दृष्टान्तासिद्धिः ।
अस्माभिरपेक्षाबुद्धेर्द्वित्वाद्विजनकत्वेन तैश्च प्राकट्यजनकत्वेन व्याप्त्यङ्गीकारात् ।
एवं च घटविषयकबुद्धेः प्राकट्यजनकत्वे सिद्धेः तद्दृष्टान्तेनापेक्षाबुद्धेरात्मविषयकबुद्धेश्च
प्राकट्यजनकत्वमनुमेयम् । न । आद्यानुमानेऽपेक्षाबुद्धत्वस्योपाधित्वात् । ननु
ज्ञातो घट इति विशिष्टप्रतीतिर्ज्ञाततात्पर्यः संबन्धः सिध्येत् वर्तमानविषये बाधकाभावात् ।
न । अतीतानागतादेस्तदभावे ज्ञातव्यवहारानापत्तेः तस्य ज्ञातताजन्यत्वात् । न च ज्ञान-
विषयावेव तद्धीविषयौ । वर्तमानेऽपि थापत्तेः । प्रतीत्योर्विषयवैलक्षण्याननुभवात् ।

10

15

20

25

(?)वस्तुनो जानामीति । मानसानुगव्यवसायगम्यं ज्ञानं प्रत्यक्षम् , अन्यथा 30

सुखादिप्रत्यक्षत्वे कः समाश्वासः ? क्षणिकात्मविशेषगुणत्वाच्च सुखवन्मानस-

- दर्शयति । अन्यथा परमाण्वादिविषयि सत्तादिकं प्रत्यक्षमापद्येत स्वरूपयोग्यताया अविशेषात् । अयोग्यत्वे घटादावनुपलब्धिप्रसङ्गात् । अत एवाह—**स्वाश्रयग्राह-
कैरिन्द्रियैरिति** । तत्र सत्तायां गुणत्वेन सर्वेन्द्रियजज्ञानं द्रव्यत्वसंख्यादिसामान्ये त्वेन्द्रियं पृथिव्यादिषु त्वेन्द्रियकं रूपादिषु नियतेन्द्रियनिमित्तं बुद्धित्वादौ मानमिति ।
- 5 द्रव्ये संयोगात् रूपादिषु बुद्ध्यादिषु च संयुक्तसमवायात् । रूपत्वादौ संयुक्तसमवेत-
समवायात् । शब्दत्वादिषु समवेतसमवायात् किमनेन प्रपञ्चेन इन्द्रियेण स्वाश्रयसन्निकर्षात्
देवगुणादीनां ग्रहणादीनां ग्रहणादिति **केचित्** । स्वाश्रयसन्निकर्षादिति कोऽर्थः ?
तत्समवेतस्येन्द्रियेण सन्निकर्षादिति । तदेवं विषयविवर्त्यश्चौमपरीधानमनुहरति ।
वयं हि ब्रूमो यदिन्द्रियेण सन्निकृष्टं, तत्समवायादिति । अभावस्य तु योग्यप्रतियोगिनो
10 विशेषणभावादिति चानुक्तमपि लभ्यते तत्र तत्र विशिष्टस्यापादादित्यभिप्रायवानुपसंहरति—

प्रत्यक्षत्वमनुमेयम् । अन्यथा परमाण्वादिविषयि । ननु परमाणुवृत्तिः
सत्तादिर्घटादौ प्रतीयत एव परमाणुवृत्तितया च तद्ग्रहः परमाणोरतीन्द्रियत्वेन
तदप्रतीत्यैव न स्यात् । न । परमाण्वघटितसंनिकर्षेण स्वयोग्यतामात्रात् सत्तादिः
प्रतीयेतेत्यर्थात् ।

- 15 अन्ये तु आश्रयाग्रहणेन सत्ता गृह्येतेत्यर्थः । परमाणुष्वपीति तु सत्ताया
इन्द्रियसंनिकर्षनिर्वाहार्थमित्याहुः । रूपत्वादाविति । रूपत्वान्निरूपित-
अन्वीक्षातत्त्वबोधे न्यायनिबन्धप्रकाशे च निपुणतरमुपपादिता । शब्दत्वादी-
त्यादिशब्दात् कत्वादिपरिग्रहः ।

- ननु संयुक्तसमवायो न प्रत्यासत्तिः, आश्रयसंयोगादेव रूपादिग्रहोपपत्तेः,
20 तथाश्रयाश्रयसंयोगाद्रूपत्वादिग्रहसंभवात् संयुक्तसमवेतसमवायोऽपि न प्रत्या
सत्तिरित्याह—किमनेनेति । वयं हीति । यद्यपि शब्द इन्द्रियसमवेत एव
गृह्यते न त्वेन्द्रियसंबद्धसमवेतस्तथापि प्रायिकत्वेनाभिधानम् । वस्तुतो रूप-
समवायिसंयोगे रूपसमवायस्य विशेषणत्वे हेतुत्वादुपलक्षणत्वे च संयुक्तद्रव्य-
मात्रस्योपलक्ष्यत्वे घटसंयोगात् पटरूपग्रहापत्तेरिति भावः । ननूक्तरूपा
25 पञ्चैव चेत् प्रत्यासत्तिस्तर्ह्यभावः कथं प्रत्यक्ष इत्यत आह—अभावस्य त्विति ।
विशेषणता च द्विविधा । इन्द्रियविशेषणता इन्द्रियसंबद्धविशेषणता च । तत्राद्या
शब्दाभावग्रहे, अन्त्याऽभावग्रहे हेतुः । सा चेन्द्रियसंयुक्तविशेषणत्वादिभेदात्
पञ्चविधा । ज्ञानसामान्यलक्षणे अपि प्रत्यसत्तीं तत्रैवान्तर्भूते । योगजधर्मः
प्रत्यासत्त्यन्तरम् । षोढा परिगणनं तु तदजन्यजन्यप्रत्यक्षाभिप्रायेण । तद्व्युत्पादनं

इत्येतदिति । अयोगिनामित्यर्थः । योगिप्रत्यक्षमाह—**अस्मद्विशिष्टानामिति** ।
 विवरणं, **योगिनामिति** । ध्यानिनामित्यर्थः । ते च द्विविधाः, युक्तवियुक्तभेदात् ।
 तत्र युक्ता इन्द्रियेभ्यः प्रत्याकृत्य साक्षात्कर्तव्यवस्तुन्यादरेण मनो विधायाप्रवर्त्तमानचिन्ता-
 सन्तानाः, वियुक्तास्त्वत्यन्ताभ्यासेन परमवशीकारमापन्नविगतावरणाः सर्वतः
 प्रद्योतमनसो निरवशेषिताभ्यासाः । तत्र युक्तानां समाधिस्थानां **योगजधर्मानु-** 5
गृहीतेन मनसेति । आभ्यासिकस्य संस्कारप्रचयस्य कर्मान्तरकामिनी-
 ज्ञानसाधारण्ये न प्रत्यक्षैकहेतुता । नापि प्रमाणपरिगृहीतार्थविषयत्वं भावनायाः
 विशेषः धूमेन पर्वतनितम्बवर्त्तिनाग्निमनुमाय शीतार्त्तस्य ध्यायतः इन्धननिवृत्तौ निवृत्तेऽपि
 दहने तत्साक्षात्कारस्य प्रत्यक्षतापत्तेः । अत उक्तं—**योगजधर्मानुगृहीतेनेति** ।
 योगाच्च धर्मो जायते इत्यत्र योगविधय एव प्रमाणम्, तेषां कर्मविधितुल्ययोगक्षेमत्वात् । 10
 तेनानुग्रहः सहकारिता । ¹अस्मिन्नात्मनि ततोऽन्यस्मिन्वात्मान्तरे आकाशे दिशि काले
 वायौ परमाणुषु चतुर्विधेषु मनःसु तत्समवेतेषु यथासम्भवं गुणेषु कर्मसु सामान्येषु
 विशेषेषु समवाये चावितथं सत्यमस्य विवरणम्—**अ[स्व ?]रूपदर्शनमिति** ।

चास्माभिस्तत्रैव निपुणतरं कृतमिति नेह प्रतायते । ‘अस्मदादी’त्यत्रादिशब्दस्य
 प्रकारवाचित्वादेकं प्रकारमाह—**अयोगिनामिति** । न प्रत्यक्षैकहेतुतेति । न 15
 प्रमारूपप्रत्यक्षैकहेतुत्वेनेत्यर्थः । तस्य प्रमाणगृहीतार्थविषयत्वात् । तेषामिति ।
 यथा कर्मणामाशुविनाशित्वात् कालान्तरीयफलानुकूलो धर्मः कल्प्यते, तथा
 योगानुष्ठानस्यापीत्यर्थः । **स्वस्थात्मनि** ¹ततोऽन्यस्मिन्निति । नन्वात्मनि
 श्रवणमननश्रवणाच्चिन्तासन्ततेश्च साक्षात्कारजननस्य दृष्टत्वादात्मनि साक्षात्कारसंभवे-
 ऽप्याकाशगोचरश्चिन्तासन्तानेन साक्षात्कारो जन्यत इत्यत्र मानाभावः । तत्र 20
 श्रवणमनननिदिध्यासनाश्रवणात् । अथात्मसाक्षात्कारणात्मन्यनात्मभ्रमे निवृत्ते-
 ऽप्यनात्मन्यात्मभ्रमस्तावन्न निवर्त्तते, यावत्तत्र साक्षात्कारो न जायत इति चेत्,
 न । आत्मनि विशेषदर्शनेन यथात्मनि नानात्मारोपस्तथानात्मन्यात्मारोपो न
 संभवति । विशेषदर्शनाविशेषात् । अथात्मा चिन्त्यमान इतरभिन्नत्वेन चिन्तनीय
 इतीतरेष्वपि साक्षात्कारो जायते । न । श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य 25
 इति सामानाधिकरण्यात् । यथा श्रवणं तथा मननं तथात्मा चिन्तनीयः ।
 श्रवणादि चेतारभिन्नत्वेनेत्यत्र न मानम् ।

अत्राहुः । ‘श्रोतव्यः श्रुतिवाक्येभ्यः’ इत्यसङ्कुचितस्वरसाद्यावदात्मगोचरश्रुति-

- यद्यप्यर्थोऽस्मदादीनां कदाचित् विगलितशरीरादिमिश्रीभावः क्षणमात्रमात्रगत्येव ? ,
 तथापि बलवदविद्यासंस्कारमध्यपतितमेतद्विज्ञानं प्रतिपक्षकक्षाप्रवेशेन वशीकृतशरीरं
 ज्ञानकलापकवलितायां भूमाविव कलमबीजं संस्काराङ्कुराय न कल्पत इत्यसत्कल्पतया
 अपेक्ष्य योगिप्रत्यक्षे दर्शितमित्यवधेयम् । वियुक्तानामाह—**वियुक्तानां पुनरिति ।**
- 5 न हि समाधयः समाधिप्रभावाद्विकरणधर्मा गोणिमाद्याः कार्यसिद्धीर्दूरश्रवणाद्याश्चेन्द्रिय-
 सिद्धीरासादितवन्तः, तथाच तेषां चक्षुरादिनैव सृष्टोऽपि परमाण्वादौ व्यवहिते नागलोके
 देशविप्रकृष्टे सुरसदनादिके कालविप्रकृष्टे अतीतादिके मनसा योगजधर्मानुग्रहरूपात्
 सामर्थ्यात् ज्ञानमुत्पद्यत इति । **चतुष्टयसन्निकर्षादित्यनेनेन्द्रियसन्निकर्षजत्व-**
मुपलक्ष्यते । प्रमाणं तु योगिप्रत्यक्षे स्वर्गापूर्वदेवतादयः कस्यचिन्न प्रत्यक्षाः प्रमेयत्ववस्तुत्व-
 10 सत्त्वादिभ्यः पटवदिति विपक्षबाधके तदनुविधिवैयर्थ्यप्रसङ्गः । ननु प्रयोजकं सर्वमेतत्
 स्वकारणसामग्रीसंभवप्रयुक्तिकार्यं न तु विषयधर्मप्रमेयत्वादिमात्रं ; न हि प्रमेयत्वात्
 पार्थिवाः परमाणव आप्यद्रव्याश्रयाः तत्परमाणुवत् । नापि रसादयः चाक्षुषाः प्रमेयत्वा-
 द्रूपादिवदिति शक्यम् । न च प्रत्यक्षादिषु प्रत्यक्षसामग्री सम्भवति । चक्षुरादीनां
 सम्बद्धवर्त्तमानप्रतिनियतविषयत्वात् मनसश्च बहिरस्वातन्त्र्यात् । कर्मान्तरस्वप्रकामिनी-
 15 ज्ञानादौ चक्षुराद्यनपेक्षस्यापि मनसः स्वातन्त्र्यमुपलब्धमिति चेत्, न । तस्य स्वप्न-
 वहनाङ्गीसिद्धोपघातेन विक्षतत्वात् । ननु विष्णुं ते साक्षात्कारेऽपि क्वचिन्मनसो बहिः
 स्वातन्त्र्यमधिगतन्तथा सत्यनुवधिराद्यभावप्रसङ्गादिति । अतोच्यते—न तावद्वयं
 कारणमनादित्य स्वर्गादौ प्रत्यक्षं साधयामो येनाप्रयोजकत्वमाशङ्क्येत, किन्तु कारणपुरस्कारे-
 णैव मनसश्च यथा सिद्धोपघातापेक्षस्य बहिरुपप्लवजनकत्वान्नानुवधिराद्यभावप्रसङ्गः, तथा
 20 योगजधर्मानुगृहीतस्य बहिरनुपप्लवजननेऽपि सिद्धोपघातादेवान्वयव्यतिरेकाभ्यां मनः-
 सहकारित्वमुपप्लवैव गतिः योगजस्यापि धर्मस्य तद्विधेरनुपप्लव इति न कश्चिद्विशेषः ।
 अप्रामाण्ये वा पुराणादीनां कर्मविधिष्वपि कः समाश्वास इति । यत्तु पार्थिवाः परमाणवः
 आप्याश्रयद्रव्याश्रया इति किं न साध्यते इत्युक्तं तत्र प्रतिज्ञापदव्याघातनिरस्ततया

- वाक्येभ्य आत्मश्रवणे श्रुतौ चेतर्भिन्नत्वेनात्मप्रत्यायनात्तथैव श्रवणमननादिकमपि
 25 तथोपस्थितमिति । तथैव निदिध्यासनसाक्षात्कारोऽपीतरेष्व(का ?)शादिषु वाच्यः ।
यद्यपीति । तथा चास्मदादिप्रत्यक्षप्रस्तावे विषयतयात्मा किमिति नोक्त
 इत्यर्थः । **चतुष्टयसंनिकर्षादित्यनेनेति ।** यदि चतुष्टयसंनिकर्षोऽत्र विवक्षितः
 स्यात्तदेन्द्रियसंनिकर्षाभावे योगिनामात्मसाक्षात्कारो न स्यादित्यर्थः । **कस्यचि-**
दिति योग्यानुपलम्भनिराकरणार्थम् । **योगजस्यापि धर्मस्येति ।** ननु
 30 योगविषयकत्वेन योगजो धर्म आत्मसाक्षात्कारहेतुरस्तु परमाण्वादिसाक्षात्कारे कथं
 हेतुः ?

कथं साध्यताम् ? तथाहि यदि पृथिवीकार्थ्यानुमितास्ते कथमाप्यद्रव्याश्रयाः ? अथाप्य-
द्रव्याश्रयाः कथं पार्थिवाः ? मूर्त्तानां समानदेशताविरोधात् । तेषामारम्भकत्वस्य
विजातीयानारम्भकत्वनियतस्यैव धर्मिग्राहकप्रमाणसिद्धेस्तत्साधने बाधनाच्च । एवं
रसादयः कस्यचिच्चाक्षुषा इत्यत्रापि रसादिषु मध्ये रूपैकव्यञ्जकमिन्द्रियं चक्षुरिति मतं,
रूपस्य व्यञ्जकमिति वा, यदि हि रसादिषु मध्ये रूपमात्रग्राहकं चक्षुः, कथं तद्ग्राह्या 5
रसादयोऽथ तद्ग्राह्या रसादयः कथम् ? तद्रूपमात्रग्राहकमिति द्वितीये सिद्धसाधनं,
मनसः सर्वविषयत्वादिति । न चैवं तवापि व्याघातः, स्वर्गादीनामतीन्द्रियत्वेनैव सिद्धेः ।
तथा च स्वर्गादयः कस्यचित् प्रत्यक्षा इत्यतीन्द्रिया ऐन्द्रियका इत्युक्तं भवति । न ।
प्रतिपक्षभेदेनाविरोधात् । न हि बुद्ध्यादयोऽप्रत्यक्षा इति स्वयमेषां प्रत्यक्षत्वं विरुध्यते ।
तथापि योगिनो नातीन्द्रियार्थदर्शिनः प्राणित्वादस्मदादिवत् । तद्बुद्धिरपि न 10
परमाण्वादिविषया बुद्धिवदिति । तदिन्द्रियं नातीन्द्रियार्थविषयमिन्द्रियत्वादस्मदादी-
न्द्रियवत् इत्यादीनां प्रतिपक्षसाधनानां का गतिरिति चेत्, **मीमांस(क)ा गुरवो**
मीमांसानभिज्ञाः प्राणित्वात् । तद्बुद्धिर्न वेदार्थविवेकवती बुद्धित्वात् । तन्मनो न
तद्विषयमिन्द्रियत्वात् । त एव दृष्टान्ताः इत्येषां का गतिरिति संक्षेपः ।

ननु प्रत्यक्षमिति प्रमाकरणविशेष इति प्रसिद्धम् । तत् कतमदत्त प्रमाणं, किं वास्य 15
फलमित्यभिसन्धाय प्रमाणफलविभागमाह—**तत्रेति** । तेषु साक्षात्कारिषु समीचीनज्ञानेषु
मध्ये सामान्यविशेषेषु द्रव्यगुणकर्मसमवेतेषु स्वरूपालोचनमात्रं सविकल्पकं प्रत्यक्षं प्रमाणं
प्रमीयतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या । प्रमेया द्रव्यादयः पदार्था यथायथं सर्व एव परिच्छेद्या विज्ञेया
इति यावत् । प्रमाता परिच्छेत्ता आत्मा यथासम्भवं योगी चायोगी च । प्रमितिर्द्रव्यादि-

अत्राहुः । शब्दानेव शृणोति योजनशतादिति योगजधर्मविशेषफलादन्यत्रापि 52
योगजधर्मस्य साक्षात्कारजनकत्वम् ।

स्वर्गादीनामिति । यद्यपि स्वर्गिणां स्वर्गः प्रत्यक्ष एव, तथापि मर्त्य-
लोकस्थातीन्द्रियत्वमभिप्रेत्योक्तम् । जन्यसविकल्पकाजन्यजन्यसाक्षात्कारविषय-
त्वमत्र साध्यमतो नोपनीतसाक्षात्कारेण सिद्धसाधनम् । यद्यप्यनेन विमुक्तमात्रस्य
सिद्धिर्न मुक्तस्य, मुक्तसाक्षात्कारस्य जन्यसविकल्पकजन्यत्वात्, तथाप्यागमात्तस्यापि 30
सिद्धिः । धर्मिग्राहकमानबाधमङ्गीकृत्याह—**मीमांसका गुरव इति** ।

उत्तरप्रबन्धोपयोगार्थमाह—**नन्विति** । **स्वरूपालोचनमात्रमिति** ।
मात्रपदाद्विशिष्टविषयकत्वव्यवच्छेदः । यदि प्रत्यक्षं फलमात्रं दिवक्ष्येत तदा तस्य
पूर्वमुक्तत्वात् पौनरुक्त्यं स्यादिति विशिनष्टि—**प्रत्यक्षं प्रमाणमिति** ।

- विषयं ज्ञानं सम्यक् निश्चयः । अत्र प्रमाकरणमिति प्रमाणलक्षणं प्रमाणविषय इति प्रमेयस्य प्रमाश्रय इति प्रमातुः सम्यगनुभूतिरिति प्रमायाः । साक्षात्कारित्वेन विशेषितमेतदेव प्रत्यक्षप्रमायाः । नन्वेवंलक्षणकतया सामान्यविशेषज्ञानमपि प्रमितिः, तथा च तत्र किं प्रमाणमत आह—**सामान्ये**ति । अविभक्तं ज्ञानाविशिष्टं शुद्धमिति
- 5 यावत् । किं तदालोचनमात्रम् ? आलोच्यतेऽनेनेत्यालोचनमिन्द्रियार्थ-सन्निकर्षः, स एव मात्रा शरीरं यस्य तत्तथोक्तं तत् प्रत्यक्षं प्रमाणमस्मिन् साध्ये नान्यत् प्रमाणमपि कुतः ? तस्य 'फलरूपत्वात्' । प्रमारूपं फलं यत्तत्र भवतीत्यर्थः । प्रमा हि प्रमाण-साध्या, न तु कार्यमात्रं कारणान्तरस्तु तदपेक्षत इति । न चैवमनवस्था दोषाय, अनादित्वादिति । प्रमाणफलविभागे प्रमाणान्तरमाह—**अथ**वेति । वा-शब्दः समुच्चये, न तु¹ विकल्पे,
- 10 हेयादिज्ञानोत्पत्तावपि द्रव्यादिज्ञानं प्रमाणमिति वाक्यार्थः । तदेवाह—**सर्वेषु पदार्थेषु** ^२द्रव्यादि**व्यवितथं** संशयविपर्ययरहितम् **अव्यपदेश्यं** शब्दाजन्यं यत् परिज्ञानं जाय तत् प्रत्यक्षं प्रमाणम् । प्रमाकरणं शब्दाजन्यमिति तु न सविकल्पकव्यवच्छेदार्थं, किन्तु अव्युत्पन्नस्य सन्निहितेऽप्यर्थे व्याप्रियमाणे चक्षुषि शब्दश्रुतेरनन्तरं यद् गौरिति तत्र ज्ञानं जायते तत्र ^३रेखोपरेखाद्यर्थं प्रत्यक्षोपयोगोऽपि शब्दस्यैव कारणत्वात्
- 15 तद्व्यवच्छेदार्थमिति द्रष्टव्यम् । तस्य फलमाह—**प्रमिति**रिति । किं पुनस्तदित्यत

सामान्यविशेषज्ञानमपीति । निर्विकल्पमपीत्यर्थः ।

दूषणं निरस्यति—**आलोच्यतेऽनेनेति ।** तत्र मात्रपदव्यवच्छेदं नास्तीत्यन्यथा व्याचष्टे—**स एवेति ।** सन्निकर्षोऽपि योगजः फलं भवत्येवेत्यत आह—**प्रमारूपमिति ।**

- 20 ननु कार्यस्य कारणसाध्यत्वे कारणस्यापि कार्यतया कारणान्तरसाध्यत्वे-
ऽनवस्था स्यादित्यत आह—**न चैवमनवस्थेति ।** **संशयविपर्ययरहित-**
मिति । यद्यपि संशयविपर्ययात्यन्ताभाववद्विशिष्टज्ञानमपि भवति, तथापि संशय-
विपर्ययभिन्नमित्यर्थः । तथापि सत्यं विशिष्टज्ञानमपि तथा भवत्येवेत्यत आह—
अव्यपदेश्यमिति । तस्य विवरणं **शब्दाजन्यमिति ।** ननु व्यपदिश्य-
- 25 तेऽनेनेति व्यपदेशो नाम जात्यादि तत्कर्म व्यपदेश्यं तद्वन्न भवति तद्व्यपदेश्यं
वैशिष्ट्यानवगाहीत्यर्थः प्रतीयते । तथा च सविकल्पकं व्यवच्छिद्येतेत्यत आह—
शब्दाजन्यमिति चे⁴ति । तद्व्यवच्छेदार्थमिति ।

1A. तु omitted.

2A. द्रव्यादिषु विषयेषु.

3A. रेखोपरेखादिष्वुपयोगोऽपि.

4 Vardhamāna reads च for तु.

आह—**गुणे**ति । गुणदर्शनमुपादेयत्वज्ञानं, दोषदर्शनं हेयत्वज्ञानं माध्यस्थ्यदर्शनं न हेयं नोपादेयमिति ज्ञानम् । यद्यपि चैतत् पदार्थस्वरूपबोधमात्रेण स्फुरति, तथापि तज्जातीयत्वलिङ्गदर्शनप्रभवतया तस्य च प्रत्यक्षफलतया पारम्पर्येणैतदवमन्तव्यम् ।

प्रत्यक्षानन्तरमुद्देशक्रमानुरोधेनानुमानलक्षणं व्याख्यातुमारभते—**लिङ्गदर्शना-**
दिति । द्विविधः खल्वयमनुमानशब्दो भावसाधनः, करणसाधनश्च । अनुमिति-
रनुमानम् । अनुमीयतेऽनेनेति चानुमानम् । तत्र यद्यपि प्रमाणत्वेन करणस्वरूपमेव
व्युत्पादयितुमभिमतं, तथापि करणस्य कारकविशेषतया तस्य क्रियासम्बन्धोपहितसंमत-
तया अनुमितिरूपक्रियास्वरूपोपदर्शनेनैतदुपदर्शितं भवतीति भावप्रधानमेव निष्कृष्य
व्याख्यातवान् । लिङ्गदर्शनात् संजायमानं लैङ्गिकं लिङ्गजन्यमनुमितिरूपं फलमित्यर्थः ।
बुद्ध्यधिकारात् ज्ञानफललाभे लिङ्गदर्शनजन्ये तद्गोचरसंस्कारे नातिप्रसङ्गः⁵ ।
दर्शनं ज्ञानं तथा च दृष्टादनुमितात् स्मृताच्च लिङ्गादित्यर्थः । एतावांस्तु विशेषो
वैशेषिकनये शब्दादीन्यनुमानशरीर एवान्तर्भवन्तीत्यनुमितानुमानमेव तत् सर्वमिति ।
संशब्देन चासम्यगर्थानां संशयविपर्ययस्मृतीनां व्युदासः ।¹⁰

ननु व्युपपन्नस्य शब्दश्रवणानन्तरं यद्वौरिति ज्ञानं तद्यदि शाब्दं तदा नेन्द्रियार्थ-
संनिकर्षजम् । अथ तज्जन्यं तदा न शाब्दम् । उभयजन्यत्वे जातिसंकरा-
पत्तिः । अत्राहुः—प्रत्यक्षोपस्थिते धर्मिणि यत्र शब्दादितरधर्मवैशिष्ट्यं प्रतीयते¹⁵
तत्र परस्परेन्द्रियसंनिकर्षस्य प्रयोजकत्वेन प्रत्यक्षत्वं मा भूदित्येव परमर्थव्यपदेश्य-
मित्युक्तम् । यद्यपि तदिति । तद् गुणदोषमाध्यस्थ्यम् । तस्य चेति ।
तज्जातीयलिङ्गदर्शनस्य । तदिति प्रत्यक्षफलमिति ।

यद्यपीति । ननु बुद्धेरत्र विभागः । सा च फलमेव, न तु करणं, तत् कथं²⁰
करणव्युत्पादनमात्रप्रसक्तम् ? उच्यते—करणस्यापि बुद्धिरूपत्वसंभवात् करण-
व्युत्पत्त्याऽनेन च बुद्धेर्व्युत्पादनमेवात्र । शब्दादीनामप्यनुमानेऽन्तर्भावः । एतस्व-
निश्चितार्थमनुमानमित्यादिभाष्यदर्शनाद्भावव्युत्पत्तिमुपजीव्य करणव्युत्पत्तावपि
तात्पर्यं वा । लिङ्गं जन्यं तत् प्रत्यक्षमपि संभवत्यत उक्तम्—**अनुमितिरूपमिति** ।
ननु लिङ्गदर्शनात् संजायमानमिति लक्षणं संस्कारेऽतिव्यापकमित्यत आह—²⁵
बुद्ध्यधिकारादिति । संशयविपर्ययेति । ननु लिङ्गदर्शनस्य परामर्श-
स्यानुमितिचरमकारणत्वाच्च ततः संशयः । न च सत्प्रतिपक्षस्थलेऽनुमित्यनुत्पादनात्
ततः संशयः । तत्रापि संशयस्य साधारणधर्मदर्शनजतया लिङ्गदर्शनादनुत्पत्तेः ।

I A ज्ञानफललाभः, तेन लिङ्गजन्यतद्गोचरसंस्कारे नातिप्रसङ्गः ।

स्मृतिरपि यथानुभवा, न तु यथार्थेति वक्ष्यमाणत्वात् । संज्ञायमानमिति वर्त्तमानोपदेशस्यापि यथार्थत्वोपदर्शन एव तात्पर्यम् ।

- ननु लिङ्गं किमुच्यते, अत आह—**लिङ्गं पुनरिति** । लिङ्गं पुनः प्रसिद्धमेवेत्यर्थः ।
- 5 निरुपाधिकसाध्यसम्बन्धशालि लिङ्गमिति¹ लोकप्रसिद्धमेवेत्यर्थः । न चैवंविधमपि लिङ्गमितिकर्तव्यतामन्तरेण स्वरूपमात्रेण प्रमाणम् । अन्तःकरणव्युत्पत्तिनिमित्तस्य प्रमाणस्य लक्षणार्थं सङ्ग्रहश्लोकं पठति—**यदनुमेयेन सम्बद्धमिति । तल्लिङ्ग-**
- मनुमापकमिति** । तल्लिङ्गं प्रमाणमनुमापकम्² अनुमितिरूपप्रमाकरणम् । एतेन परामृश्यमाणं लिङ्गमनुमानम् । तथा च लिङ्गस्यावान्तरव्यापारवत्त्वेन करणत्वमिति³
- 10 सङ्गच्छत इति भावः । इह श्लोके तच्छब्दस्योपात्तत्वात्तस्य⁴ च नित्यं यच्छब्दसापेक्ष-
त्वात्⁵ पूरयति—**यदिति** । यल्लिङ्गमनुमेयेन संबद्धम् अनुमितिक्रियाव्याप्तमिष्टं तत्

मैवम् । लिङ्गदर्शनविषयस्य साक्षात्कारिणः संशयस्य लिङ्गदर्शनजतया तस्य व्यवच्छेद्यत्वात् ।

- ननु स्मृतिर्यथार्था नासम्यगर्थेत्यत आह—**स्मृतिरपीति** । रज्जुं सर्प-
तयानुभूय पलायितस्य तथैव स्मृतेरित्यर्थः । अत्र वशात्तस्य पक्षधर्मतावैशिष्ट्यं
- 15 लिङ्गत्वं ; तद्विषयं ज्ञानं तृतीयलिङ्गपरामर्शः, तज्जन्ये साक्षात्कार्यनुभवोऽनुमितिः ।
अनुमिनोमोत्यनुगतानुव्यवसायाद्वानुमितित्वं जातिः ।

- ननु 'संज्ञायमानमि'ति वर्त्तमानतानिर्देशाद्वर्त्तमानज्ञानस्यानुमानता, न त्वती-
तस्यानागतस्य वेत्यत आह—**वर्त्तमानोपदेशस्येति** । निरुपाधीति । अत्र
- 20 पक्षधर्मत्वे सतीति द्रष्टव्यम् । इतिकर्तव्यतेति । इतिकर्तव्यता व्यापारः, तद्वत्
एव करणत्वात् ।

- एतेनेति । प्रमाणं त्वत्र धूमवानयमग्निमानित्यनुमितिः ज्ञायमानविशेषणजन्या
विशेषणसमानकाला शाब्दविशिष्टज्ञानत्वात् दण्डी पुरुष इति प्रत्यक्षवत् । युक्तं चैतत् ।
लिङ्गज्ञानस्य प्रमात्वं विद्यमानलिङ्गविषयकत्वमतः परामृश्यमानस्यैव लिङ्गत्वम् । यत्र
चातीतानागतयोर्लिङ्गत्वं तत्र यद्यपि कारणविशेषो लिङ्गं न सम्भवति, तथापि
- 25 धूमप्रागभावध्वंसावेव तत्र लिङ्गे तयोरपि धूमवद्वह्न्याप्यत्वात् । यच्छब्दसापेक्ष-
त्वादिति । यच्छब्दस्योद्देश्याभिधायित्वात् तच्छब्दस्य विधेयाभिधायित्वादुद्देश्य-

1 A -सम्बन्धो यस्य तल्लिङ्गमिति. 2 A तल्लिङ्गमनुमापकमनुमितिरूपप्रमाकरणं. 3 A -मपि
संगृहीतमिति. 4 A तच्छब्दस्य. 5 A सूचयति.

साधर्म्यविशिष्टेन धर्मिणा यत् सम्बद्धं संयुक्तं समवेतं विशेषणीभूतं च तस्मिन् वर्तत इत्यर्थः । एतेन पक्षधर्मता लभ्यते, एवं च सति चतुर्विधाः परमाणवोऽनित्याः गन्धवच्चादिति भागासिद्धमपि परिहृतम् । सपक्षसत्त्वं दर्शयति—**प्रसिद्धं च तदन्विते** [इति] । च-शब्दोऽप्यर्थः । “तदन्विते” साध्यधर्मान्विते सपक्षे “प्रसिद्धम”पि तेन सपक्षैकदेश-वृत्तेरपि ग्रहणम् । तच्छब्देन योग्यतया साध्यधर्म एव परामृश्यते । विपक्षाद्व्यावृत्तिमाह—**तदभावे च नास्त्येव** [इति] । “तदभावे” अनुमेयाभावे अनुमेयविपर्यये विपक्ष इति यावत् । यथा स्वयमेव च व्याख्यास्यते—**अनुमेयविपरीते चेति** । विपक्षैकदेश-वृत्तेरपि निराकरणार्थमवधारणम् । यद्यपि च लिङ्गे निरूपित एव तद्विधर्मा लिङ्गाभासा इत्यर्थो लभ्यते, तथाप्यसिद्धादिरूपविशेषसंज्ञाज्ञापनार्थमाह—**विपरीतमिति** । एतेन प्रतियोगिनिरूपणालिङ्गप्रतिपत्तिः शिष्याणां सुकरा भवति । लिङ्गाभासव्यावृत्तं लिङ्गमिति व्यतिरेकिणापि लक्षणं दर्शितं भवति । अत उक्तलक्षणालिङ्गात् कालात्ययापदिष्टप्रकरणसमत्वरहितात् एकेन लिङ्गलक्षणेन द्वाभ्यां लिङ्गलक्षणाभ्यां वा शब्दात् त्रितयेन च यद्विपरीतं रहितं तदलिङ्गं सामान्यतो लिङ्गाभासं कश्यपात्मजः कणादोऽब्रवीत् । का पुनस्तस्य विशेषसंज्ञा ? अत आह—

विधेययोश्च मिथः साकाङ्क्षत्वादित्यर्थः । ननु हे श्यविधेययोस्तथात्वेऽपि तद्वाचक-पदयोः कथमाकाङ्क्षा ? आकाङ्क्षायामपि तद्वाचकपदार्थमात्राकाङ्क्षास्तु, नियमैर्न तत्-पदाकाङ्क्षा कथम् ? उच्यते—तयोरेकस्मिन् शब्दादुपस्थितेऽपरस्यापि पदादेवोपस्थिति-रन्वयबोधाङ्गमित्यन्यत्र व्यवस्थापितमिति पदजन्यपदार्थोपस्थितयोरुद्देश्यविधेययोः साकाङ्क्षत्वमिति तदुपस्थापकयोरपि साकाङ्क्षत्वम् । तत्रापि व्युत्पत्तिसिद्धोऽयमर्थो यद्यत्पदार्थोपस्थितमेवोद्देश्यमादाय तत्पदार्थस्य विधेयस्यान्वयः । एवं यत्-पदार्थस्यापि तत्पदोपस्थापितमादायेति । **पक्षधर्मतेति** । सिषाधयिषाविरहसहकृतसाधक-प्रमाणाभाववान् धर्मी पक्षः । व्यापकतावच्छेदकप्रकारानुमितिप्रतियोगिकविषयताश्रयः पक्ष इत्यन्ये । **एवं च सूतीति** । यद्यपि पक्षैकदेशवृत्तिरपि पक्षवृत्तिर्भवत्येवेति न ततो भागासिद्धिनिरासस्तथापि ‘बद्धमि’त्यनेन सम्बन्धमात्रलाभे संशब्देन सम्यक्त्वं पक्षव्यापकत्वं लभ्यते । ननु सिद्धमित्यत एव सपक्षवृत्तित्वे ‘प्र’शब्दात् प्रकर्षवाचिनः सपक्षव्यापकतारूपः प्रकर्षोऽवगम्यते, तथा च पक्षैकदेशवृत्तिर्हेतुर्न स्यादित्यत आह—**चशब्द इति** ।

सपक्षेति । निश्चितसाध्यवान् सपक्ष इत्यर्थः । तच्छब्देनानुमेयधर्मिपरामर्श-ऽनन्वयादाह—**तच्छब्देनेति** । ननु विशेषसंज्ञायाः किं फलमित्यत आह—**एतेनेति** । उक्तलक्षणहीनत्वं बाधितसत्प्रतिपत्तितयोरप्यस्तीति तयोरपि लिङ्गत्वं स्यादिति विशिनष्टि—**कालात्ययेति** ।

ननु यत्र द्वितयत्रितयलिङ्गलक्षणव्यतिरेकस्तत्राप्येकलक्षणव्यतिरेक आवश्यक इति तावन्मात्रमेव लिङ्गाभासलक्षणमस्तु, कृतं द्वितीयादिव्यतिरेकोद्भावनेने-

- विरुद्धासिद्धमिति ।** समाहारे द्वन्द्वः । एतेनैतद्दर्शितं भवति । एकस्मिन्न-
 पि दृष्टे यथायोगं बहूनि दूषणानि सम्भवन्ति । परिषदादिजिज्ञासायां समस्तान्यपि
 तान्युद्भावनीयानि । अजिज्ञासायां त्वेकमेव दूषणमुद्भाव्यमिति । यद्यपि सिद्धे हेतुस्वरूपे
 तदुत्तरकालमितरेषां विरुद्धत्वादिदोषाणामवकाश इति प्रथमसिद्धमेव हेत्वाभासमुदा-
 5 हरन्ति , तथापि यद्यत्र स्फुटप्रतिभासं बलवच्च दूषणं तदेव वचनीयम् । अथवा
 सिद्धिः पक्षः व्यवस्थितिः । सा चाविरुद्धस्यैव साधनस्य घटते, न तु विरुद्धस्येति प्रथमं
 विरुद्धस्यैवोपन्यास इति विभावनार्थं समानतन्त्रसिद्धस्य¹ व्यतिक्रमः । तत्र सन्दिग्धा-
 नैकान्तिकोऽनैकान्तिक इति यावत् । स हि धर्मद्वयसद्भावेऽपि, न विपक्षात् व्यावर्त्तक
 इत्येकेन लिङ्गलक्षणेन विपरीतः , यथा शब्दोऽनित्यः प्रमेयत्वादिति । विरुद्धस्तु पक्षधर्मता-
 10 सद्भावेऽपि न सपक्षे वर्त्तते, नापि विपक्षाद् व्यावृत्त इति धर्मद्वयेन विपरीतः, यथा शब्दो
 नित्यः कृतकत्वात् । असिद्धस्त्वेकेन द्वाभ्यां लिभिश्च विपरीतो भवति, यथा अनित्यः शब्दः,
 सामान्यवच्चे सति चाक्षुषत्वात् इत्येकेन विपरीतः । तथा हि, तस्य सपक्षे घटादौ सद्-

- त्यत आह—एतेनैतदुक्त[दर्शित ?]मिति । सिद्धे हेतुस्वरूप इति । ननु
 सिद्धत्वं व्याप्तस्य पक्षधर्मत्वं तद्व्यतिरेकश्चासिद्धत्वं, तथा सिद्धे हेतुस्वरूपे विरुद्धा-
 15 दिदोषाणामवकाश इति व्याहृतम् , न हि व्याप्तस्य पक्षधर्मत्वे विरुद्धादिसंभवः ।
 मैवम् । असिद्धिरनुमितिकारणाभावरूपतया साक्षाद्दूषणं विरुद्धादयस्त्वसिद्ध्युप-
 जीवकत्वेन । परम्परादूषणानामुपजीव्यत्वात् समानतन्त्रे प्रथममसिद्धिरुद्धा-
 वितेत्याशयः । स्फुटप्रतिभासमिति । उभयवादिसंप्रतिपन्नमित्यर्थः ।

- बलवदिति ।** उपजीव्यमित्यर्थः । ननु संदिग्ध इत्यत्र संदिग्धपदं नानैका-
 20 न्तिकवाचकमित्यपदार्थव्याख्यानमित्यत आह—संदिग्ध इति । यद्वस्तु यत्काले
 यत्कोटिकत्वेन संदिग्धं भवति न तत्काले तद्वस्तु तत्कोटावनैकान्तिकत्वेन
 निश्चिनोतीति संदिग्धपदं लक्षणयानैकान्तिकं ब्रूत इत्यर्थः । लक्षणमुदाहरणेन
 स्फुटयितुमाह—स हि धर्मद्वयेत्यादिनापि विपक्षाद्व्यावृत्तिरित्यन्तेन ।
 नन्वनैकान्तिकं द्वाभ्यामपि लिङ्गलक्षणाभ्यां हीनं भवति, तत् किं नोदाहृतं, यथा जलह्रदो
 25 धूमवान् बहिमत्वादित्यादि । इदं हि पक्षावृत्ति सपक्षविपक्षवृत्ति चेति । न ।
 स्वरूपासिद्धयसंकीर्णानैकान्तिकस्योदाह्रियमाणत्वात् । विरुद्धस्त्विति , यद्यपि
 विरुद्धस्त्रिभिरपि धर्मैर्विपरीतो भवति, यथाऽनित्यः शब्दोऽकृतकत्वादिति , अयं हि
 पक्षसपक्षावृत्तिर्विपक्षवृत्तिश्चेति ; तथाप्यसिद्धासंकीर्णो विरुद्धोऽनोदाह्रियत
 इति नोक्तः ।

भावेऽपि विपक्षात् सामान्यादेर्व्यावृत्तावपि पक्षधर्मत्वं नास्तीति । द्वाभ्यां च विपरीतः ,
 यथा शब्दोऽनित्यः अप्रमेयत्वात् इति । अप्रमेयत्वस्य विपक्षात् व्यावृत्तावपि न पक्षे
 सद्भावो, नापि सपक्षे इति । त्रिभिर्विपरीतो यथा, अनित्यः शब्दोऽकार्यत्वात् । अस्य
 हि न शब्दे सद्भावो, नापि सपक्षे घटादौ, नापि विपक्षाद्व्यावृत्तिरिति । पूर्वोक्तसङ्ग्रह-
 वाक्ये “अनुमेयेन सम्बद्ध”मित्यस्य विवरणम्—**अनुमेयेनेत्यादि** । यद्यपि चानुमाने 5
 देशकालौ व्यभिचारिणौ, न हि पर्वतादिदेश एव, नापि प्रभातादिकाल एव धूमादहन-
 सिद्धिरिति प्रसिद्धमेव, तथापि क्वचिदनुमानविशेषे तयोरपि प्रयोजकत्वद्योतनार्थमुक्तम्—
देशविशेषे कालविशेषे चेति । एतच्चैवं सर्वत्र देशकालाविनाभूतमि”त्यत्राग्रे स्फुटी-
 भविष्यति । **प्रसिद्धं च तदन्वित** इत्यस्य विवरणम्**अनुमेयधर्मान्विते चेति** ।
 ‘प्रसिद्ध’ भूयो दृढव्याप्तिकतया गृहीतम् , प्रमाणत इत्यनुषज्यते । **तदभावे च** 10
नास्त्येवेत्यस्य विवरणम्**अनुमेयविपरीते चेति** । व्यतिरेकदृष्टान्तस्यापि प्रामाणि-
 कस्यैव परार्थमुपादानम्¹ । अन्यथा काल्पनिकस्यापि दृष्टान्तत्वे हेत्वाभासव्यवस्थानुपपत्तेः ।
 एतच्च व्यतिरेकबलप्रयुक्त**क्षणभङ्गा**दिसाधननिराकरणावसरे तत्तत्प्रदेशे व्याख्यातमेव ।
तल्लिङ्गमनुमापकमित्यस्य विवरणम्—**तदप्रसिद्धार्थस्येति** । द्वितीयसंग्रहवाक्य-
 विवरणम्—**यत्तु यथोक्तादिति** । ननु यदि यथोक्तरूपतयसम्पत्तिमात्रेण गमकत्वं तदा 15
 कालात्ययापदिष्टप्रकरणसमयोरपि गमकत्वं प्राप्तमत आह—**इत्याह सूत्रकार** इति ।
 अपदिश्यते व्यपदिश्यतेऽनेनेत्यपदेशो हेतुः, नापदेशोऽनपदेशः अहेतुस्तद्विरोधी हेत्वाभास
 इत्यर्थः । कोऽसौ हेत्वाभासस्तत्राह—**अप्रसिद्ध** इति । दृढव्याप्तिकतया हि ज्ञानं
 प्रसिद्धिः । सा च सपक्ष एव चिन्त्यते । विरुद्धस्तु हेत्वाभासः सजातीये नास्ति, प्रत्युत
 साध्यविपर्यय²व्याप्त इति व्युत्पत्त्या पक्षे अप्रसिद्धो अगृहीतव्याप्तिको विरुद्ध 20

द्वाभ्यां चेति । ननु चाप्रमेयस्याप्रसिद्ध्या कुत्रासिद्धिर्निरूप्या ? अत्राहुः—
 अप्रमेयत्वादित्यनेनावृत्तिराकाशादिर्हेतुत्वेन विवक्षितः ।

यद्यपि चेति । नन्वनुमेयः पक्षः क्वचिद्देशे काले च भवतीति देशकालनैयत्य-
 मेवानुमाने । अत्राहुः—सर्वत्रानुमाने तयोः स्वरूपसतोरेव प्रयोजकत्वं ज्ञाय-
 मानयोः क्वचित्तत्त्वमित्यभिप्रेत्योक्तम्—**तथापि क्वचिदिति** । यत्र देशविशेषकाल- 25
 विशेषविशिष्ट एव पक्ष इत्यर्थः । एतच्छेति । क्वचिद्देशकालप्रयोजकत्वम् ।
[भूयो] भूय इति । ननु भूयोदर्शनगम्या व्याप्तिर्न तु व्याप्तेर्भूयोदर्शनमनुमानोप-
 योगि । मैवम् । संवादेन यत्र व्याप्तिग्रहस्य प्रामाण्यं गृह्यते तदभिप्रायेणोक्तत्वात् ।
व्यतिरेकदृष्टान्तस्यापीति । एतच्चात्राप्रमाणत इत्यनुषङ्गाल्लभ्यते । अन्यथेति ।
 हेत्वाभासस्यापि काल्पनिकव्यतिरेकदृष्टान्तसंभवादित्यर्थः । इति व्युत्पत्त्येति । 30

- एवाभिधीयते इत्यर्थः । न केवलं विरुद्धोऽनपदेशः, किन्तु पक्षेऽसन्नप्यसिद्धोऽनपदेश इत्यर्थः । न केवलं विरुद्धासिद्धः, किन्तु सन्दिग्धानैकान्तिकश्चानपदेश इत्यर्थः । च-कारादनपदेशस्य च पुनरावर्त्तनादन्योऽपि कालात्ययापदिष्टप्रकरणसमरूपो हेत्वाभासोऽस्तीति सूचितम् । निःप्रतिपक्षमेव पटुतरप्रत्यक्षाद्यबाधितमेव हि साध्यं
- 5 प्रायशः साधनार्हमिति लोकप्रसिद्धत्वाद् व्यक्तमनभिधानम् । अप्रसिद्धपदेन संग्रहो¹ न पुनरभावात्, तथा च वक्ष्यते । प्रसिद्धं च तदन्विते इत्यनेन च तयोर्निराकरणमिति रमणीयम् । न पुनर्यदनुमेयेन सम्बद्धमित्यनेनापाततस्तयोरपि पक्षधर्मत्वात् व्याख्यानेन त्वपक्षधर्मतायामसिद्धत्वे सर्वमसिद्ध एवान्तर्भवतीति² । न चैवं सत्यन्वयव्यतिरेकमात्रस्यैवेदं लक्षणमिति वाच्यम् । केवलान्वयिनः केवलव्यतिरेकिणोऽपि प्रमाण-
- 10 सिद्धत्वात् । अन्यथा वैधर्म्यदृष्टान्तव्युत्पादनस्यापि वैयर्थ्यात् । ननु स्वरूपत्रय³ सम्पत्तिमतो न गमकत्वं व्यभिचारात् । ततोऽप्यधिकस्य गमकत्वे तदुदाहरणप्रसङ्गात् । सत्यं, वस्तुगत्या हि चतूरूपसम्पत्तिः, पञ्चरूपसम्पत्तिरेव च गमिका । अनुमानत्रयसाधारण्यादबाधितविषयत्वासत्प्रतिपक्षत्वयोः पृथगनुदाहरणम् । प्रयोजकद्वारेण रूपत्रयमात्रमुदाहृतम् । तथा हि, सपक्षे सत्त्वं प्रयोजकीकृत्य केवलान्वयी, विपक्षासत्त्वं च प्रयोजकीकृत्य केवल-
- 15 व्यतिरेकी । पक्षधर्मता हि तर्हि साधारणत्वान्न वाच्येति चेत्, न । तथा सति निराश्रयस्य हेतोर्निरूपणोपन्यासस्याप्यशक्यत्वात् । न हि निराश्रयं किञ्चिद्विधीयते प्रतिषिध्यते चेति । तस्मात् सुष्ठूक्तं विरूपादिति⁴ ।

- सपक्षे अप्रसिद्धोऽगृहीतव्याप्तिक इति व्युत्पत्त्येति योजनीयम् । किन्तु, पक्षेऽसन्निति । न चैवं स्वरूपासिद्धस्यैव संग्रहे व्याप्यत्वासिद्धस्यासंग्रहः,
- 20 तस्य पूर्वोक्तव्युत्पत्त्यैव लब्धत्वात् ।
- चकारादिति । न च चकारादेवान्यहेत्वाभाससंग्रहात् कृतमनपदेशपदावृत्येति वाच्यम्, आवृत्तेनानपदेशपदेन लक्ष्याभिधानाच्चकारेण च कालात्ययापदिष्टप्रकरणसमयोर्लक्षणाभिधानात् । अप्रसिद्धपदेनेति । चकारेणेत्यर्थः । नन्वेवं हेत्वाभासलक्षणे तयोरुपग्रहेऽपि हेतुलक्षणपरसंग्रहश्लोके कथं तयोर्निराकरणमित्यत आह—प्रसिद्धं चेति । तयोः कालात्ययापदिष्टप्रकरणसमयोरित्यर्थः ।
- 25 आपातत इति । बाधसत्प्रतिपक्षानुपजीवने । व्याख्यान इति । बाधसत्प्रतिपक्षोपजीवने । ननु सत्प्रतिपक्षे व्याप्यत्वासिद्धिरपक्षधर्मता च नावश्यकी, सदनुमानस्यापि कदाचित् सत्प्रतिपक्षत्वात् ।
- अत्राहुः—‘प्रसिद्धं च तदन्वित’ इत्यत्र प्रकर्षेण सिद्धं प्रसिद्धमित्युच्यते ।
- 30 प्रकर्षश्चायमेव यदसत्प्रतिपक्षितत्वमबाधितत्वं च । सर्वमसिद्ध एवेति । सर्वत्र हेत्वाभासे व्याप्तिपक्षधर्मताप्रमित्यभावादित्यर्थः ।
- अधिकस्येति । अबाधितस्य चासत्प्रतिपक्षितस्य चेत्यर्थः । न वाच्येति । नोदाहर्त्तव्येत्यर्थः । निराश्रयस्य हेतोरिति ।

1A -पदेन त्वभिधानमेव. 2A व्याख्याने त्वपक्षधर्मताऽसिद्ध एवान्तर्भवतीति. 3A रूपत्रय-

4A यथोक्तात् विरूपादिति.

तत्रानुमेयेन सम्बद्धं प्रसिद्धं च तदन्वित इत्यन्वयिनो लक्षणम्, इदमेव 'तदभावे च नास्त्येवे'ति सहितं व्यतिरेकिणः, समस्तं त्वन्वयव्यतिरेकिणः । अनुमानजनकत्वं च सामान्यलक्षणं त्रयाणामित्यवगन्तव्यम् । यथोक्तमपि लिङ्गमगृहीताविनाभावस्य सकृद्ग्रहणेऽपि वा विस्मृताविनाभावस्य न गमकमत आह—विधिस्त्विति । तुशब्दस्तादात्म्यतदुत्पत्त्यादेर्व्याप्तिग्रहणोपायत्वनिरासार्थः । विधिस्त्वविनाभावग्रहण- 5 प्रकारस्तु । कोऽसावित्यत आह—यत्रेति । तदनेनान्वयव्यतिरेकावेव भूयोदर्शनसहचारिणौ तद्ग्रहणोपाय इति दर्शितम् । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रथमदर्शने एव व्याप्तिर्गृह्यते । शङ्कामात्रं तु भूयोदर्शनेन न

ननु बहौ धूमो गमको न, गमकं च प्रमेयत्वमिति निराश्रयोऽपि हेतुरूप- 10 न्यस्यते, विधीयते, प्रतिषिध्यते च । अथ पक्षतां विना न हेतोर्गमकत्वं तर्हि बाधकत्वादिज्ञानव्यतिरेकेणापि न हेतोर्गमकत्वमिति तुल्यम् ।

अत्राहुः—बाधसत्प्रतिपक्षत्वज्ञानाभावमात्रमनुमितिहेतुर्न बाधितत्वादिज्ञानमपि । पक्षधर्मताज्ञानं च सर्वत्रानुमितौ हेतुरिति विभावयितुं पक्षधर्मतोदाहृतेति ।

तत्रानुमेयेनेति । यद्यप्येतदन्वयव्यतिरेकिण्यतिव्यापकम्, तथाप्यनेनोपा- 15 धिनाऽन्वयव्यतिरेक्यग्रन्वयेव । लक्षणं तु अत्यन्ताभावाप्रतियोग्यत्यन्ताभावाप्रतियोगित्वम् । एतावन्मात्रमनैकान्तिकेऽप्यस्तीति हेतुत्वेन विशेष्यम् । प[इ ?]दमेव चेति । 'अनुमेयेन सम्बद्धमि'त्येतावन्मात्रमेव चेत्यर्थः । एतदसाधारणनैकान्तिकेऽप्यस्तीति हेतुत्वेन विशेष्यम् । लक्षणन्तु पक्षवृत्तित्वे विपक्षव्यावृत्तित्वे च सति असत्प्रतिपक्षत्वमेव । समस्तन्त्विति । 'प्रसिद्धं च तदन्विते', 'तदभावे च नास्त्येवे'ति

द्वयविशिष्टमित्यर्थः । यद्वा, उभयव्याप्तिरेकेण साध्यसाधकत्वं तल्लक्षणम् । 20

अबाधितसत्प्रतिपक्षितत्वञ्च समानम् । अन्वयव्यतिरेकाविति । सहचारदर्शनं

व्यभिचारादर्शनञ्चेत्यर्थः । यद्यप्येतत् केवलव्यतिरेकिणि केवलान्वयिनि च न सम्भवति, तथाप्यन्वयव्यतिरेकिणि तत्सम्भव इति तदभिप्रायेणैतस्याभिधानम् ।

ननु न भूयोदर्शनगम्या व्याप्तिः । तथा हि न भूयांसि दर्शनानि व्याप्तिग्राहकाणि, 25 एकत्रैव धारावाहिकेण तद्ग्रहापत्तेः । नापि भूयःसु स्थानेषु दर्शनम्, एकाश्रयाश्रितरूपरसयोस्तदभावात् नापि भूयसां दर्शनं, गोत्वद्रव्यत्वयोस्तदभावात् । भूयो-

दर्शनेऽपि पार्थिवत्वलोहलेख्यत्वयोर्व्यभिचारे व्याप्त्यग्रहात् । अतः पारिशेष्यात्

सकृद्दर्शनगम्यैव व्याप्तिः, उपाध्यभावस्य व्याप्तित्वात् । तस्य च केवलाधिकरण-

रूपतया चक्षुरादिना प्रथमदर्शनगम्यत्वादित्यत आह—अन्वयव्यतिरेकाभ्यामिति ।

व्यापकान्वयव्यतिरेकप्रयुक्तव्याप्यान्वयव्यतिरेकाभ्यामित्यर्थः । नन्वेवं प्रथमदर्शन एव 30

व्याप्तेर्निश्चयादग्रे संशयानुपपत्तिरित्यत आह—शङ्कामात्रन्त्विति । व्याप्तिज्ञानेऽपि

निराक्रियत इति मतं व्युदस्यति—**एवं प्रसिद्धसमयस्येति** । एवमन्वय-
 व्यतिरेकाभ्यां प्रसिद्धो गृहीतः सुदृढप्रमाणेन भूयोभूयः समयोऽविनाभावो येन पुरुषेण
 तस्येत्यर्थः । इदमत्राकृतम् । यो यमुपाधिमादाय येन सह सम्बद्धयते, स निरुपाध्य-
 वस्थायां तस्य गमकः, यथा वह्निधूमस्य । सोपाध्यवस्थायामप्युपाधेः केवलस्यैव
 5 सामर्थ्ये स एव गमको, न तूपहितः, यथाहारपरिणतिभेदस्यैव गमकत्वे मैत्रीतनयत्वम् ।
 यत्न तूपाधिः केवलो व्यभिचारी तत्त सोपाधिरपि गमक एव, यथाद्र्वेन्धनवान् वह्निर्धूमस्य ।
 तत् कस्य हेतोर्विशिष्टस्य निरुपाधित्वात् ? भूयोदर्शनं हि तज्ज्ञानजनितसंस्कारसहित-
 मिन्द्रियमुच्यते । मणिभेदतत्त्वं चात्र स्फुटमुदाहरणम् । तथा हि मणिर्यैर्विषयैस्तत्तद्व्य-
 वहारविषयो भवति धारयितुः, तत्तत्फलसम्पादकश्चोन्नीयते ते सूक्ष्मविशेषाः¹ परीक्षकेण
 10 भूयोभिरेव दर्शनैरुन्नीयन्ते, तथात्रापि । प्रथमं हि काकतालीयव्युदासाय, ततः सातत्योद्ध्व-
 गमनविशेषनिश्चयाय, ततश्चोपाधिनिरासाय । न चात्र वारसंख्यानियमोपयोगो निरुपाधि-
 सम्बन्धबोधावधिनियमात् ।

किं सन्नप्युपाधिर्मयोपाधित्वेन न ज्ञातः, किं वोपाधिरेवात्र नास्तीति संशयात्तदुपपत्तेः ।
 न ह्यग्रिमसंशयानुरोधात् पूर्वं व्याप्तिनिश्चयसामग्र्यामपि न तन्निश्चय इति युज्यते,
 15 घटसामग्र्यामपि तथा कल्पनापत्तेः । न चैवं प्रथमदर्शनानन्तरमेवानुमितिः ।
 उपाधिस्मरणसहकृतस्य योग्योपाध्यनुपलम्भस्यानुमितानुपाध्यभावव्यवहारे च कर्तव्ये
 व्याप्तिज्ञानसहकारित्वादिति भावः । नन्वेतावतापि सकृद्दर्शनगम्यत्वं न व्याप्ते-
 निराकृतमित्यत आह—**इदमत्रेति** । यथा वह्निरिति । आद्र्वेन्धनवत्त्वमुपाधिमादाय
 वह्निर्धूमेन सह व्याप्त इति तदभावेऽयं धूमवान् वह्निमत्वादित्यत्र वह्निर्न धूमस्य गमक
 20 इत्यर्थः । यथाहारेति । मनुष्यस्यामत्वे शाकपाकजत्वस्यैव गमकत्वं, न तु
 तद्विशिष्टस्य मैत्रतनयत्वस्य व्यर्थविशेष्यत्वादित्यर्थः ।

ननु भूयांसि दर्शनानि प्रत्येकं न गमयन्ति, सकृद्दर्शनगम्यत्वापत्तेः । नापि
 मिलितानि, आशुविनाशिनां क्रमभाविनां मेलकासंभवादित्यत आह—**भूयोदर्शनं**
 हीति । यथा प्रत्यभिज्ञायां संस्कारसहितमिन्द्रियं हेतुस्तथा तावदर्शनजन्यसंस्कार-
 25 सहितमत्रापि तथेत्यर्थः ।

तथा हीति । विशेषैरवान्तरजात्यादिभिर्मणिः पद्मरागादिव्यवहारविषयो
 धारकस्य शुभाशुभजनकश्चानुमीयत इत्यर्थः । अनौपाधिकत्वज्ञानस्य व्याप्तिज्ञानहेतु-
 तथा साध्यसहचरितानामनुपाधित्वनिश्चयस्य साध्याव्यापकत्वसाधनव्यापकत्वनिश्चय-
 साध्यत्वात्तस्य च भूयोदर्शनसाध्यत्वादित्याह—**ततश्चेति** । ननु भूयोदर्शनं
 30 त्रिवेतुरादिरूपतयाऽननुगतं न हेतुरित्यत आह—**न चात्रेति** ।

इदमत्राभिसंहितम् । उपाध्यभावो नानौपाधिकः , यत्किञ्चित्साध्यव्यापक-
साधनाव्यापकधर्मशून्यत्वस्य धूमेऽप्यसत्त्वात् , व्यभिचारिण्यपि गतत्वाच्च ;
प्रकृतसाध्यव्यापकसाधनाव्यापकधर्मशून्यत्वस्य च सिद्ध्यसिद्धिभ्यां व्याहतत्वात् ।
किन्तु , यावत्स्वव्यभिचारिव्यभिचारिसामानाधिकरण्यम् । तच्च न सकृद्दर्शनगम्यम् ।
किन्तु , वस्तुगत्या या व्याप्तिस्तज्ज्ञानं नानुमितिहेतुरतिप्रसङ्गात् , किन्तु व्याप्तित्वेन ।
तच्चोपाधेरेव ज्ञाने तथात्वेन ज्ञानं संभवति, विशेषणज्ञानं विना विशिष्टज्ञानानुत्पत्तेरिति ।

5

ननु तथाप्यनौपाधिकत्वं भूयोभिरपि दर्शनैर्ज्ञातुमशक्यम् । योग्याना-
मुपाधीनां योग्यानुपलब्ध्याऽभावनिश्चयेऽप्ययोग्यानामुपाधीनामभावस्य प्रहीतुम-
शक्यत्वात् । अनुमानात्तद्ग्रहे तत्राप्यनौपाधिकत्वग्रहायानुमानान्तरापेक्षाया-
मनवस्थानात् । तथा च. भूयोदर्शनस्यापि संशयकत्वात्ततोऽपि न व्याप्तिग्रहः ।
इह समव्याप्तस्यैवोपाधित्वपक्षमाश्रित्य समाधिराचार्येणैव वक्ष्यते । विषम-
व्याप्तस्याप्युपाधित्वपक्षे व्यभिचाराभावज्ञानसहकृतं सहचारज्ञानं व्याप्तिग्राहकम् ।
न च सर्वेषां व्यभिचाराभावज्ञानं ज्ञातुमशक्यं स्वीयतया ज्ञानाभावज्ञानं च
व्यभिचारिसाधारणमिति वाच्यम् । न हि व्यभिचारज्ञानाभावो ज्ञात
उपयुज्यते , किन्तु स्वरूपसन्नेवेन्द्रियसहकारी । व्यभिचारज्ञानं च तन्निश्चयस्तच्छङ्का,
शङ्का च कचिदुपाधिसंदेहात् , कचिद्विशेषादर्शनसहकृतसाधारणधर्मदर्शनात् ।
तद्विरहश्च कचिद्विपक्षबाधकतर्कात्, कचित् स्वतः सिद्ध एव । न च तर्कव्याप्तिमूलत्वे-
ऽनवस्था , यावदाशङ्कं तर्कानुसरणात् । यत्र व्याघातेन शङ्कैव नावतरति, तत्र तर्कं
विनैव व्याप्तिग्रहः । तथा हि धूमो यदि वह्न्यसमवहितसामग्र्यजन्यत्वे सति
वह्निसमवहिततदजन्यः स्यान्नोत्पन्नः स्यादित्यत्र किं धूमो वह्नेरेव भविष्यति ,
कचिद्वह्निं विनापि स्यादकारणक एवोत्पन्नः स्यादेवाशङ्का स्यात् । सर्वतस्तु क्रिया-
व्याघातः । यदि गृहीतान्वयव्यतिरेकं हेतुं विना कार्योत्पत्तिं शङ्केत, कथं नियमेन
धूमार्थं वह्निमुपाददीत ? न हि यद्व्यतिरेके यस्योत्पत्तिराशङ्क्यते तदर्थं नियमतस्त-
दुपादीयत इति संभवति । न च केवलान्वयिनि व्यभिचारशङ्काया असम्भवः ।

10

15

20

अत्रापि साधनसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगि साध्यं न वेति तस्याः
सम्भवात् । व्यापकतागोचरत्वेऽपि तस्याः समानसंबित्संवेद्यतया व्याप्यतागोचर-
त्वात् ।

25

अन्ये तु काश्चिद् व्याप्तयः सर्वप्राणिसाधारणा अनादिसिद्धा एव , यथा
कार्थ्यकारणभावविरोधादिः । कथमन्यथा जातमात्रस्य स्तनपानादौ प्रवृत्तिः, अहिते
निवृत्तिश्चेत्याहुः ।

30

असन्दिग्धधूमदर्शनाद् धूम एवायमविच्छिन्नमूलो न वाष्पादिकमिति ज्ञानात् । तदनेन विप्रतिपन्नं प्रति विशिष्टधूमवत्त्वादिति प्रयोक्तव्यमिति दर्शितम्¹ । अतथाविधं प्रति करणादेरनङ्गत्वात्² । न च पूर्वमविनाभावग्रहेऽपि तदर्थलिङ्गग्रहेऽपि³ विस्मृताविनाभावस्यापि तद् भवतीत्यत उक्तं **साहचर्यानुस्मरणादिति** । तदनेन दृष्टान्तेन
 5 प्रथमत एकं लिङ्गग्रहणं, तदनु पक्षे द्वितीयं लिङ्गग्रहणमिति दर्शितम् । न चैतावन्मात्रमनुमितेः कारणं, तथा हि द्वितीयलिङ्गग्रहणं⁴ वस्तुगत्या लिङ्गग्रहणमित्येतावतैव व्याप्तिस्मृतेः सहकारि लिङ्गत्वरूपेणोल्लेखितया वा । न तावदाद्यः । दूराद् धूमविषयवस्तुत्वज्ञानस्यापि प्रकारान्तरायातव्याप्तिस्मृतिं प्रति सहकारित्वप्रसङ्गात् । द्वितीयस्तु द्वितीयलिङ्गदर्शने नास्त्येव, तस्माल्लिङ्गत्वोल्लेखि तृतीयलिङ्गदर्शनमास्थेयम् इत्याह—**अनन्तरमन्यध्य-**

10 **[अ] तथाविधमिति** । यद्रूपावच्छिन्ने व्याप्यत्वं तद्रूपोपस्थितादनुमितिः । तथा च धूमपदेन तादृग्धूमाभिधानं लक्षणया स्यात् । न च वादिवाक्ये लक्षणार्थं प्रमाणमस्ति । न हि तेन समीचीनमेव वक्तव्यम्, अज्ञानस्यापि संभवात् । अन्यथा हेत्वाभासेऽप्युक्ते सद्धेतुलक्षणया वादिभङ्गो न स्यादित्यर्थः ।

प्रथमत एकमिति । व्याप्तिग्रहणरूपमित्यर्थः । दूरादिति । यत्र
 15 धूमविषयक एव दूराद्वस्तुत्वेन परामर्शः, दैवाच्च धूमो वह्निव्याप्य इति स्मृतेस्तत्र वस्तुगत्या यल्लिङ्गं तस्य ज्ञानं व्याप्तिस्मृतिश्चेत्येतावतोऽनुमितिहेतोः सत्त्वेनानुमित्यापत्तेरित्यर्थः ।

द्वितीयस्त्विति । तस्य पक्षधर्मताविषयत्वेऽपि व्याप्तिवैशिष्ट्यविषयत्वादित्यर्थः ।

20 **लिङ्गत्वोल्लेखीति** । व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मस्य लिङ्गपरामर्शस्तृतीय इत्यर्थः । तथा च व्याप्तिस्मृतिः कारणं तृतीयलिङ्गपरामर्शो व्यापार इत्युक्तम् ।

अन्ये तु क्रियया अयोगव्यवच्छेदेन संबन्धित्वस्य कारणत्वाद् व्यापाराभावेऽपि तृतीयलिङ्गपरामर्शः कारणमित्याहुः ।

ननु व्याप्तिस्मृतिः व्याप्यतावच्छेदकरूपेण, पक्षधर्मताज्ञानमित्येवानुमितिहेतुर्लाघवात्, तृतीयलिङ्गपरामर्शहेतुत्वेनावश्यकत्वाच्च । तथा च धूमो वह्निव्याप्यो धूमवांश्चायमिति ज्ञानद्वयादेवानुमितिरस्तु । न चैवं गोत्वादेरनुमितिर्न स्यात् । तत्रापि तदितरावृत्तित्वे सति तद्वृत्तित्वस्य धर्मान्तरस्य व्याप्यतावच्छेदकत्वात् पक्षधर्मधूमे धूमत्वेन ज्ञाते वह्निव्याप्योऽयं न वेति संशये तद्विपर्यये वानुमितिः स्यादिति चेत्, न । धूमो वह्निव्याप्य इति स्मरतो धूमज्ञानस्य विशेषदर्शनत्वेन
 25

वसायो भवतीति । अग्निरध्यवसीयतेऽनेनेत्यध्यवसायः परामर्शः । तत्परं तद् भवति । प्रमाणं भवतीत्यर्थः । यद्यपि द्वितीयलिङ्गदर्शनस्य स्मृत्या सह विनश्यदवस्थस्यैव परामर्शज्ञानजनकत्वं क्वचित् दृष्टं, तथापि यत्नं दृष्टमात्र एव वह्निनिवृत्तौ निवृत्तो धूमः कालान्तरे जिज्ञासावशात् परामृश्यते, तत्र द्वयोरपि लिङ्गदर्शनयोरतीतत्वात् परामर्शज्ञानं प्रति साहचर्यानुस्मरणमेव कारणम्¹ । यस्तु सर्वथा परामर्शं² नेच्छति,

5

तयोरसिद्धेः । अन्यथा परामर्शस्याप्यापत्तेः । अथ सामग्र्येव तत्र मानम्, इन्द्रियसंनिकृष्टे धूमे व्याप्तिस्मृतिसत्त्वादिति चेत्, न । तत्र व्याप्याभेदप्रत्यक्षसामग्रीतोऽनुमितिसामग्र्या बलवत्त्वेनानुमितेरेवोत्पत्तेः । अन्यथा तवापि परामर्शान्तरापत्तेः । इन्द्रियसंनिकृष्टेऽतीन्द्रिये च लिङ्गे तत्सामग्र्यभावाद्व्यभिचारः । न चानुमानात्तत्र लिङ्गपरामर्शः । तत्रापि तदपेक्षायामनवस्थापत्तेः । उच्यते—पक्षधर्मस्य व्याप्यत्वज्ञानमनुमितिहेतुः, लाघवादुपजीव्यत्वाच्च, न तु तस्य व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकज्ञानम्, गौरवात् । न च तस्यानुमितिः पूर्वमसिद्धौ युगपदुपस्थित्यभावाच्च लाघवावतारः । यत्र व्याप्तिधूमत्वयोर्वैशिष्ट्यं प्रथममेव प्रत्यक्षेण युगपत् पक्षधर्मभासते शब्दाद्वा तत्र उभयोर्युगपदुपस्थितेः । न चैवमतिरिक्तविशिष्टधीकल्पनायां गौरवम् । सिद्धयसिद्धयोर्व्याघातेन फलमुखगौरवस्यादोषत्वात् । किञ्च वह्निव्याप्यवानिति शाब्दज्ञाने व्याप्यतावच्छेदकधर्मत्वाद्यज्ञानाद्व्याप्यत्वज्ञानसत्त्वात्तदेवानुमितिकारणम् । न च वह्निव्याप्यमपि व्याप्यतावच्छेदकं वह्निनिरूपितधूमाद्येकैकवृत्तिव्याप्तेः सकलधूमादिव्याप्यतावच्छेदकत्वादाश्रयभेदेन व्याप्तिभेदादिति वाच्यम्, सकलधूमादिवृत्तिव्याप्तौ मानाभावात् । यत्र वह्निव्याप्यस्तत्र वह्निरिति व्याप्तिबुद्धावेकैकवृत्तिव्याप्त्याश्रयस्यैव विषयत्वात् । अतीन्द्रियेऽसंनिकृष्टे लिङ्गे व्याप्तिस्मरणधूमत्वज्ञानसहितेन मनसा तदुत्पादनमिति ।

15

20

ननु व्याख्येयग्रन्थे 'अग्निरध्यवसायो भवती'त्यभिधानात्तद्विरोध इत्यत आह—**अग्निरध्यवसीयत इति ।**

भावव्युत्पत्तिपरित्यागे हेतुमाह—**तत्परमिति ।** अग्निज्ञानपरम् । 'तद्भवति' परामर्शज्ञानं भवतीत्यर्थः । ननु तत्परत्वमैवास्य कथमित्यत आह—**प्रमाणमिति ।** ननु द्वितीयलिङ्गदर्शनस्यानुमित्यव्यवहितप्राक्कालतयानुमितिजनकत्वे को दोष इत्यत आह—**यद्यपीति ।** जिज्ञासावशादिति । ननु धूमनिवृत्तौ परामर्शो न प्रत्यक्षेणेन्द्रियासन्निकर्षात् । नाप्यनुमानेन । तस्य परामर्शजन्यत्वेन सोऽपि परामर्शो धूमविषयक एव केन जननीयः ? नानुमानेनैव, अनवस्थानात् । न च व्याप्तिपक्षधर्मताबुद्धिभ्यामेव तज्जननम्, प्रमाणान्तरत्वापत्तेः । नापि तत्सहकृतेन मनसैव, तस्य बहिरस्वातन्त्र्यात् ।

25

30

- तेन वाक्यस्य चतुर्थोऽवयव उपनयो नेष्टव्यः । पक्षधर्मताप्रतिपादकत्वेनास्योपयोगः परार्थानुमाने । स्वार्थानुमाने तु सा द्वितीयलिङ्गदर्शनादेवावगतेति किं परामर्शेनेति चेत्, न । पक्षधर्मता हि व्याप्त्या सह प्रतिसंहितानुमानोपयोगिनी तादृशी चोपनयेन व्यञ्ज्यते प्रदर्श्यते, न द्वितीयलिङ्गदर्शनेन, तस्य हि व्याप्त्यनुसन्धानरहितं पक्षधर्मतामात्रमेव गोचरः ।
- 5 न च तदनुमानोपयोगि । तस्मादुपनयार्थो न द्वितीयलिङ्गदर्शनविषयः, ततः स्वार्थानुमाने यद्यस्ति तस्योपयोगो, नूनं परामर्शोऽपि तृतीयः स्वीकर्त्तव्यः । नास्ति चेत्, परार्थानुमानेऽपि परामर्शैकार्थ उपनयो नादरणीयः । ननु कोऽयं प्रतिबन्धो नाम ? अनौपाधिकः सम्बन्धः इति ब्रूमः ।

- अत्राहुः—प्रमेयत्वादावतीन्द्रिये ज्ञानोपनीतत्वेन व्याप्तिग्रहः, तत्रापि लिङ्ग-
 10 परामर्शः । तेन वाक्यस्येति । तस्य परामर्शोत्थापकत्वादित्यर्थः । हेतु-
 वाक्यस्य पक्षधर्मतारहितलिङ्गमात्रोपस्थापकत्वाद्वादिवाक्यस्य सिद्धत्वेनोपपत्त्यनाक्षेप-
 कत्वात् । परार्थानुमाने उपनयस्य पक्षधर्मताप्रतिपादनमेव व्यापारः । स्वार्थानु-
 माने तु द्वितीयलिङ्गदर्शनादेव तल्लभान्न परामर्शोपयोग इत्याह—पक्षधर्मतेति ।

- न च तदनुमानेति । यो धूमवान् सोऽग्निमानिति केवलव्याप्तिज्ञानादनु-
 15 मित्यनुत्पत्तेरित्यर्थः ।

- उपनयार्थ इति । व्याप्तिविशिष्टस्य पक्षधर्मत्वमित्यर्थः । अनौपाधिकः
 सम्बन्ध इति । यद्यप्यनौपाधिकत्वस्य साध्यव्यापकसाधनाव्यापकधर्मशून्यत्वज्ञाने
 व्यापकज्ञानस्य व्याप्यज्ञानसापेक्षतया न परस्पराश्रयः, तद्वन्निष्ठात्यन्ताभावा-
 प्रतियोगित्वस्य व्यापकत्वात् । नापि प्रतियोगित्वस्य विरोधित्वात्तस्य च सहानव-
 20 स्थाननियमरूपत्वादात्माश्रयः । न हि प्रतियोगित्वं विरोधित्वम् । गोत्वाश्वत्वयो-
 विरोधेऽपि प्रतियोगित्वाभावात् । किन्तु भावविरहात्मकत्वम्, तथापि यत्-
 किञ्चित्साध्यव्यापकसाधनाव्यापकधर्मशून्यत्वं व्यभिचारिण्यपि । नापि प्रकृत-
 साध्यव्यापकसाधनाव्यापकधर्मशून्यत्वं तत् । तादृशधर्मज्ञानं विना तदभावा-
 निरूपणे सिद्ध्यसिद्धिव्याघातात् । यावद्बहिमत्त्वव्यापके धूमवत्त्वाव्यापकत्वं
 25 यावद्धूमवत्त्वाव्यापके बहिमत्त्वव्यापकत्वमिष्यत इति चेत्, न । तादृशधर्म-
 निषेधस्य व्यधिकरणतया धूमत्वेऽनुपयोगात्, साध्यव्यापकव्याप्यत्वे चात्माश्रयात् ।
 साध्यं यावद्व्यभिचारि तद्व्यभिचारित्वं तदिति चेत्, न । साध्याव्यभिचारित्व-
 स्यैव प्रयोजकत्वे शेषवैयर्थ्यात् । न चेष्टापत्तिः । साध्यवद्भिन्नसाध्यात्यन्ताभाववद-

नन्वयमप्यव्यभिचारस्य तन्निदानीभूतोपाध्यभावस्य वाऽनिश्चयेऽशक्यनिश्चय एव, न च तादात्म्यतदुत्पत्तिनिश्चयमन्तरेणान्यस्तदुपायः सम्भवति ।

वृत्तित्वस्य केवलान्वयिन्यसंभवात् । नापि स्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगिसामानाधिकरण्यं व्याप्तिः । यत्किञ्चिद्ब्रह्मत्यन्ताभाववति धमस्य वृत्तेः, संयोगादेरव्याप्यवृत्तेर्द्रव्यत्वाद्यव्याप्यतापत्तेः । न च संयोगित्वं द्रव्यव्याप्यम् । संयोगस्येव 5 तत्सम्बन्धस्याव्याप्यवृत्तित्वात् । नापि साधनवन्निष्ठान्योन्याभावाप्रतियोगिसाध्यवत्कत्वम् । साधनवन्निष्ठान्योन्याभावाप्रतियोगिसाध्यवत्त्वस्येति षष्ठ्योऽर्थो न व्याप्यव्यापकभावः, व्याप्यत्वस्याव्याप्यनिरुक्तेः । नापि ज्ञाप्यज्ञापकभावस्तदर्थः, व्यभिचारिसाधारण्यात् ।

अथ सम्बन्धमात्रं व्याप्तिः । व्यभिचारिसंबन्धस्यापि केनचिद् व्याप्तित्वात् । 10 धमादिव्याप्तिस्तु विशिष्यैव निर्वक्तव्येति चेत् ?

इदं व्याप्तिस्वरूपं निरुच्यते व्याप्तिपदप्रवृत्तिनिमित्तं वा ?

नाद्यः । तृतीयलिङ्गपरामर्शविषयव्याप्तिस्वरूपनिरूपणप्रस्तावेऽस्यार्थान्तरत्वात् । सम्बन्धमात्रज्ञानादनुमित्यनुत्पत्तेः । नापरः । संबन्धज्ञानेऽपि व्याप्तिपदाप्रयोगात् । नाप्यविनाभावः, केवलान्वयिन्यभावात् । नापि कार्त्स्न्यसंबन्धः । न हि 15 कृतस्नस्य साधनस्य साध्येन संबन्धः, कस्या अप्यग्निव्यक्तेः सकलधूमसंबन्धाभावात् । नापि कृतस्नस्य साध्यस्य साधनेन संबन्धः, कस्यापि धूमस्य कृतस्नवह्निसंबन्धाभावात् । उच्यते—यावत् स्वव्यभिचारिव्यभिचारिसामानाधिकरण्यमनौपाधिकत्वम् ।

वस्तुतो यत्संबन्धितावच्छेदकरूपवत्त्वं यस्य तस्य सा व्याप्तिः । धूमस्य 20 वह्निसंबन्धित्वे धूमत्वमेवावच्छेदकम्, धूममात्रस्य वह्निसंबन्धात् । वह्नेस्तु धूमसंबन्धित्वे न वह्नित्वमवच्छेदकम्, धुमासंबन्धिनि गतत्वात् । किन्त्वार्द्रेन्धनप्रभववह्नित्वम्, तादृशं व्याप्यमेव । अधिकस्तु पल्लवोऽन्वीक्षातत्त्वबोधे न्यायनिबन्धप्रकाशे चास्माभिः प्रदर्शित इति तत् एवाधिगन्तव्यः ।

अयमपीति । अनौपाधिकः संबन्ध इत्यर्थः । तन्निदानीभूतेति । 25 अव्यभिचारज्ञाननिदानीभूतेत्यर्थः । नन्वनौपाधिकत्वमुपाध्यभाव इति कथं तेनैव तन्निश्चयः ? मैवम् । अनौपाधिकत्वविशिष्टः संबन्धो व्याप्तिरिति विशिष्टज्ञानस्य विशेषणज्ञानजन्यत्वात् ।

- यदि हि कारणमात्मानं वा कार्यमात्मानौ व्यभिचरतस्तदा कार्याकस्मिन्कस्व-
 प्रसङ्गस्य निःस्वभावत्वप्रसङ्गस्य च विपक्षे बलवद्बाधकोपलम्भस्य¹ सद्भावात् । भवेदेवं
 यदि तादात्म्यतदुत्पत्तिरूप एव प्रतिबन्धः । ताभ्यां समानोपायो वा तयोरेव वा
 प्रतिबन्धपर्यवसानमेत² एवं वा प्रतिबन्धनिश्चयोपायः । उपायत्वमपि तयोः सहचारावसाये वा,
 5 व्यभिचारशङ्कानिरासे वा । व्यभिचारशङ्काप्युपाधिदर्शनाद्वा, तच्छङ्कया वा । भूयो-
 भूयः सहचरितयोश्च³ कयोश्चिदन्ययोर्व्यभिचारदर्शनानुसन्धानमात्रेण वेति । तत्र सहचारा-
 वसायस्तावदिन्द्रियसन्निकर्षाधीनोत्पत्तिः तदुत्पत्त्यनिश्चयेऽपि वह्निधूमयोः सिद्ध्यति ।
 व्यभिचारशङ्कापि योग्यानामुपाधीनां योग्यानुपलम्भादेव निरस्ता । अतीन्द्रियाणा-
 मुपाधीनां तु अन्यत्र प्रमाणपरिदृष्टानां शङ्का यथा निवर्त्तते तथा वक्ष्यामः । प्रमाणपथा नवती-
 10 णोपाधिशङ्का तु तदुत्पत्तिनिश्चयमप्यास्कन्दतीति कथमेतेन सा निवर्त्तनीया ?
 सहचरितयोरन्ययोर्व्यभिचारदर्शनमात्रेण तु व्यभिचारशङ्का कार्यकारणयोरपि समाना ।
 तदुत्पत्तिलक्षणविशेषसिद्धौ विपक्षे बाधकप्रमाणप्रवृत्त्याशङ्कानिवृत्तिरिति यदि, तदाऽस्मा-
 कमपि स्वाभाविकसम्बन्धसिद्धौ विपक्षे बाधकप्रमाणप्रवृत्त्यै च शङ्कानिवृत्तिरिति समः
 समाधिः । विशेषस्तु स्वाभाविकसम्बन्धस्य व्यापकत्वं तदुत्पत्त्यादेस्तु प्रत्येकमव्यापकत्वं
 15 न चोभयगामि किञ्चिदेकं साधारणं निमित्तमस्ति । न च⁴ तादात्म्येऽपि शिंशपात्ववत्

- आकस्मिकत्वेति । यदीदं कार्यमकारणकं स्यात् कादाचित्कं न
 स्यादित्यर्थः । निःस्वभावत्वेति । एतद्व्यतिरिक्तवृत्तिधर्मशून्योऽयं यद्येतद्व्य-
 भिचारी स्यात् एतद्धर्मवान् न स्यादित्यर्थः । ताभ्यामिति । येनोपायेन
 तादात्म्यतदुत्पत्ती गृह्येते तेनैव प्रतिबन्धोऽपि गृह्यत इत्यर्थः । तयोरेवेति ।
 तादात्म्यतदुत्पत्तिव्याप्यत्वं प्रतिबन्धस्येत्यर्थः । त एवेति । तादात्म्यतदुत्पत्ती
 20 एवेत्यर्थः । तयोर्व्याप्यव्यापकाभिमतयोरित्यर्थः । उपाधिदर्शनाद्वेति । यथो-
 पाधिनिश्चयेऽपि व्यभिचारसंशयस्तथा वक्ष्यामः । भूयोभूयः सहचरितयोः
 पार्थिवत्वलोहलेख्यत्वयोरित्यर्थः ।

- चतुर्थविकल्पस्याद्यं विकल्पं दूषयति—तत्रेति । व्यभिचारशङ्काप्युपाधि-
 दर्शनादिति दूषयति—व्यभिचारशङ्कापीति । 'तच्छङ्कया वे'ति पक्षं दूषयति
 25 —अतीन्द्रियाणामिति । प्रमाणपथेति । तादृशशङ्कया तदुत्पत्तेरप्यनिश्चयान्न
 ततः प्रतिबन्धनिश्चय इत्यर्थः ।

- 'भूयोभूय' इति चरमं पक्षं दूषयति—सहचरितयोरिति । सिद्धौ
 सिद्धयर्थमित्यर्थः । 'तादात्म्यतदुत्पत्ती एव प्रतिबन्ध' इति दूषयति—विशेष-
 स्त्विति । अवश्यं हि प्रथमपक्षनिराकरणपरत्वमस्य वाच्यम्, अन्यथा प्रतिबन्ध-
 30 ग्राहकतादात्म्यादेरनुगमस्य तद्ग्राहकचतुर्लिङ्गादिवददोषत्वात् । तादात्म्यस्य गम-
 कत्वं दूषयति—⁴तादात्म्यं चेति ।

¹A -कोपलम्भस्य. ²A त एव. ³A सहचरितयोरपि उपलब्धयोरिति. ⁴ Vardhamāna

reads तादात्म्यं च.

वृक्षत्वमपि गमकं संयोगित्वाविशेषेऽपि धूमस्यैव वह्निगमकत्ववत् नियामकस्य सम्बन्धस्व-
भावस्य बन्धानतिरेकात् । न च समानोपायत्वादुभयोरन्यतरानिश्चये अन्यतरनिश्चयो न
भवतीति साम्प्रतम् । प्रतिबन्धानिश्चयेऽपि हुताशनोष्मणोः कार्यकारणभाववधारणात् ।
कार्यकारणभावानिश्चयेऽपि वाऽनलधूमयोः प्रतिबन्धावबोधात्, ^२यतो नातीतमेव वह्नि-
मनुमिमते । न च तयोरेव प्रतिबन्धः पर्यवस्यति, तथा सति रसाद् रूपानुमानं न स्यात् । 5
एकसामग्र्यधीनस्य रूपादे रसतो गतिरिति वदता त्वयैव नानयोस्तादात्म्यं न तदुत्पत्तिरिति
प्रतिज्ञातम्^३ । न च भेदे सति व्याप्यव्यापकभाव एव कार्यकारणभाव इति प्रज्ञावता
समाधेयम्, तस्य पापादपि पापीयस्त्वात् । तथा हि, नियामकविरहे भिन्नयोरव्यभिचारः
शङ्काकलङ्कित इति दुरवधारणः । तामपनेतुं कार्यकारणभावोऽनेन दर्शितः । स चेत्तद्रूप
एव, कथं तन्निश्चयेनैवाव्यभिचारनिश्चय इति ? न चैतत् सत् **कोर्त्तेरनुमतं** यद्रसेन 10
रूपानुमाने अन्यथोपायमाह । यदि च सर्वलोकमतिवाह्य स्वयंकृतलक्षणैर्व्यवहारस्तदा
'भेदे सती'त्येतदपि त्यज्यताम् । अव्यभिचारमात्रे तदुत्पत्तिरित्येवास्तु, लाघवात् ।
तादात्म्येऽप्येतदस्तीति चेत् ? अस्तु शिंशपापि वृक्षकार्यम् । कथं तेनैव तत् कर्त्तव्य-
मिति चेत्, को दोषः ? असिद्धं सिद्धेन साध्यते, न च तदेव सिद्धमसिद्धं चेति
सम्भवतीति चेत्, हन्तैवमनागतमपि कथं व्यापकतामालेण करणमसिद्धत्वात् ? वर्त्तमान- 15
मपि कथं व्याप्यतामालेण कार्य्यं, सिद्धत्वात् ? एवं समानकाले अपि कथमविनाभाव-

नियामकमाशङ्क्य दूषयति—संयोगित्वेति । द्वितीयं पक्षं निराकर्तुमाह—
न च समानेति । प्रतिबन्धानिश्चयो[ये ?]ऽपीति । प्रतिबन्धकतादात्म्य-
तदुत्पत्तीनामेकोपायनिश्चयत्वेन प्रतिबन्धनिश्चये तदुत्पत्त्याद्यनिश्चयो न स्यात् ।
तन्निश्चये च प्रतिबन्धानिश्चयो न स्यान्न चैवमित्यर्थः । ^२यदनतीतिमिति । 20
वर्त्तमानसाध्यावभासितानुमितेः । अन्यथा तदर्थिनः प्रवृत्तिर्न स्यादिति भावः ।

तृतीयं पक्षं दूषयति—न च तयोरेवेति । 'न च भेदे सती'ति तादात्म्य-
ध्यावर्त्तनायोक्तम् । तथा च रसाद्रूपानुमानेऽपि तदुत्पत्तिरस्त्येव, तल्लक्षण-
सत्वादिति भावः ।

स चेदिति । स कार्य्यकारणभावस्तद्रूपो व्याप्यव्यापकभावरूप 25
इत्यर्थः । अन्यथाभ्यु[थो]पायमाहेति । यादृशेन पूर्वरूपेण जनितो रसस्तादृश-
मेव पूर्वरूपमनुमापयति । स च रसः । समानकालीनं यद् रूपं तज्जनकेन जनिते
तादृशे कारणे रूपेऽनुमीयमाने विशेषणतया रससमानकालं रूपं सिध्यति ।
प्रयोगस्तु—रसो रससमानकालरूपजनकरूपजन्यो रसत्वादित्यर्थः ।

1A हुताशनभस्मणोः; 2 Vardhamāna reads यदानतीतम्. 3A तदाप्युपगतं त्वयैव नानयोस्त- 30
दुत्पत्तिः; न च तादात्म्यमिति प्रतिज्ञाह्वानम्.

- मात्रेण कार्यकारणभूत इति ? असिद्धावस्थायामुभयोरपि असाधकत्वाविशेषात् । सिद्धावस्थायामुभयोरपि साध्यत्वाविशेषात् । तस्मान्नियतपूर्वापरकालत्वमेव कार्यकारणभावः । अविनाभावस्तु नियममात्रमिति भावः । न च त एव प्रतिबन्धा अद्यतनतपनोदयेन श्वस्तनतपनोदयानुमाने तादात्म्यतदुत्पत्त्योरन्यतरस्याभावात् । तादात्म्यं च
- 5 गमकत्वेन प्रत्युत विरुद्धमेव । न हि तदेव निश्चयं तदेव निश्चायकमपि भवति, निश्चिता-
निश्चितयोः परस्परविरुद्धत्वात् । भवतु वा अभेदेऽपि गम्यगमकभावः । तथापि
वृक्षत्वसामान्यस्यानिश्चये तद्विशेषांशिशपात्वस्य निश्चय इति दुर्लभम् । यस्तु भिन्न-
योरेव व्यावृत्त्योर्गम्यगमकभावः, किन्त्वभिन्नाध्यवसेयसम्बन्धात्तादात्म्यं व्यवहियते
इति समर्थयते स यद्यभिन्नदेवदत्तसम्बन्धात् छत्रकुण्डलयोरपि अभेदं व्यवहरति, तदा
- 10 को वारयिता प्रमाणाभावः, स चेहापि समानः । तस्मादनौपाधिकत्वमेव स्वाभाविकत्वम् ।
तादात्म्यतदुत्पत्त्यालीढयोरप्यव्यभिचारे निरुपाधिकत्वमेव बीजं, निरुपाधित्वनिश्चयेऽपि
यदि शङ्कापिशाच्यवकाशः, तदा कार्यकारणभावादिकमपि स्ववचनप्रतिहतमेव ।
यद्यपि सोपाधाववश्यं व्यभिचारो, निरुपाधाववश्यमव्यभिचारः, व्यभिचारे अवश्यमुपाधिः,
अव्यभिचारे चावश्यमुपाध्यभावः, तथापि यत्र स्फुटो व्यभिचारस्तत्र निष्फलमुपाध्यनुसरणम् ।
-
- 15 यद्यप्याद्यः पक्षः पूर्वमेव निराकृतस्तथापि दूषणान्तरमाह—न च त एवेति ।
अभिन्नाध्यवसेयेति । अध्यवसेयशिशपावृत्तरूपमेकं स्वलक्षणमित्यर्थः । स
यदीति । स्वलक्षणभेदे तद्वृत्तिव्यावृत्त्योरभेदेऽतिप्रसङ्गादित्यर्थः । ननु यदा
स्वाभाविकत्वावधारणमनौपाधिकत्वेन तदा तद्व्यतिरेकोऽप्युपाध्युद्भावननियतः स्यान्न
चैवमित्यत आह—यद्यपि चेति ।
- 20 ननु 'सोपाधाववश्यं व्यभिचार' इति नास्ति । साधनाव्यापकसाध्यव्यापको-
पाधौ पक्षधर्मतामात्रव्यतिरेकात्, यथा तौतातित[क ?]दिशा नित्यः
भद्रव्यद्रव्यत्वादित्यत्र बहिरिन्द्रियाग्राह्यत्वमुपाधिः । मैवम् । साध्यव्यापकसाधना-
व्यापकोपाधिमादाय विचारात् । व्यभिचारे [च]अवश्यमिति । ननु व्यभि-
चारादेवागमकत्वे व्यभिचारादुपाध्यनुमानं व्यर्थम् । अत्र व्यभिचारिण्येकत्र साधने
- 25 साध्यतदभावसंबन्धोऽवच्छेदभेदं विना नेति साध्यसंबन्धितावच्छेदकमेकमवश्यमिति
तदेवोपाधिरित्यस्मत्पितृचरणाः ।
- तथापीति । [यद्यपि] यद्यव्यभिचारितः संबन्धो व्याप्तिः स्यात्, तदा व्यभि-
चारस्यैव व्याप्त्यभावत्वे तन्निश्चयार्थमुपाध्युद्भावनमनुपयुक्तं स्यात्, न चैवम् ;
किन्तु निरुपाधिः संबन्धो व्याप्तिरित्युक्तम्, तथापि निश्चितेऽपि व्यभिचारे
- 80 व्याप्तिभङ्गायोपाधिरवश्यमनुसर्तव्यः । तथा च व्यभिचारेऽवश्यमुपाधिसत्त्वाच्चति-

अस्फुटस्तु[श्च] व्यभिचारस्तन्निदानोपाधिसद्भावनिश्चयेनैव प्रतिपाद्यते । ननु तदभाव एव कथमवगम्यते ? किमत्र 'दुर्घटं प्रमाणपदवीमवतीर्णस्यैवोपाधित्वेन शङ्कनीयत्वात् । अन्यथा तदुत्पत्तावपि शङ्काकलङ्कस्य दुःपरिहरत्वात् । सन्ततः सप्तघटिकाद्याहारकरणे²ऽप्यप्रवृत्ति-प्रसङ्गात् । अर्थसन्देहात्तत्र प्रवृत्तिरिति न युक्तं, यत्र प्रमाणानि परिभूय शङ्कापिशाची

रेकानिश्चयेन सामान्यत उपाधौ निश्चिते विशिष्य तदनुसरणं व्यर्थम् । तस्य 5
व्यभिचारस्य तदर्थत्वादुपाधिनिश्चयादित्यर्थः । वस्तुतस्त्वव्यभिचारितः संबन्धो व्याप्तिर्लाघवात् । अनौपाधिकत्वं तु तल्लक्षणमिति व्यभिचारस्य साक्षान्निश्चये उपाध्यनुसरणं व्यर्थमित्येवंपरो ग्रन्थः । न चैवमव्यभिचारस्य व्याप्तित्वे व्यभिचार-स्तदभावत्वेनासिद्धः स्यान्न त्वधिक इति वाच्यम्, साध्याभाववद्भामित्वं हि व्यभिचार-स्तदभावश्च नाव्यभिचारः, केवलान्वयिन्यभावात्, किन्तु स्वसमानाधिकरणात्यन्ता- 10
भावाप्रतियोगिसाध्यसामानाधिकरण्यम् । न चानयोः परस्पराभावरूपत्वम् ।

नन्वेवमुपाधिरसिद्ध्युपजीव्यत्वेन सव्यभिचारवद्धेत्वाभासान्तरं स्यात्, न तु व्याप्त्यभावत्वेनासिद्धिः ।

मैवम् । उपजीव्यत्वेऽपि स्वतो दूषकत्वाभावात् । न ह्यन्यस्य साध्यव्यापक-साधनाव्यापकताज्ञानमन्यस्य साध्यव्याप्यत्वज्ञाने स्वतः प्रतिबन्धकम् । व्यभिचारा- 15
ज्ञानस्य तद्धेतुतया तज्ज्ञानस्य तथात्वात् । तथा च व्यभिचारज्ञानजनकतया स दूषक इति दूषकतायां परमुखनिरीक्षणत्वादसिद्ध्युपजीव्योऽप्युपाधिः सिद्धसाधनवन्न पृथक् हेत्वाभासः ।

अस्फुटश्चेति । यथोपाधेर्व्यभिचारोन्नायकत्वेन दूषकत्वं, न तु स्व-व्यतिरेकेण सत्प्रतिपक्षोत्थापकतया तथा वक्ष्यामः । ननु तदभाव एवेति । 20
योग्यानामुपाधीनां योग्यानुपलब्ध्याऽभावनिश्चयेऽप्ययोग्यानां तेषां कथमभावः प्रत्येतदयः ? अनुमानान्तरेण तदवगमेऽनवस्थानादित्यर्थः ।

प्रमाणपदवीमिति । यद्यप्युपाध्यभावः कथं निश्चये इति प्रश्ने नैत-दुत्तरं प्रमाणपथावतीर्णस्योपाधेः शङ्कनीयत्वेऽप्युपाध्यभावानिश्चयस्य तादवस्थ्यात् ; तथाप्युपाध्यभावनिश्चयाभावः किमुपाधिशङ्काया दुष्परिहरत्वेन तद्ग्राहकमाना- 25
भावेन वा ? द्वितीयमग्रे दूषणीयम् ।

आद्यं दूषयति—प्रमाणपदवीमिति । ननु प्रमाणपथावतीर्ण एवोपाधिः शङ्क्यतां तथाप्यवान्तरविशेषो नास्ति व्यभिचारशङ्कायाम्, तथा च कथं व्यभिचार-

प्रसरति, कुतस्तत्रार्थसम्भावनापि ? तदयं संक्षेपः । व्यभिचार एव प्रतिबन्धाभावः ।
 उपाधेरेव व्यभिचारशङ्काऽप्रमाणनिश्चित एवोपाधित्वेन शङ्कनीयः । साधने सोपाधिः
 साध्ये निरुपाधिरेवोपाधित्वेन निश्चेयः, अतोऽन्यथात्वेन न च प्रमाणपरिदृष्ट एव
 कश्चिदुपाधित्वेन शङ्कनीयः । तथा हि, धूमानुमाने प्रत्यक्षेणोपलभ्यास्तावदुपाधयो
 5 योग्यानुपलब्धेरेव निरस्ताः । प्रमाणान्तरपरिदृष्टानां व्यापकानामुपाधित्वे बह्वेः सार्वत्रिक-
 त्वप्रसङ्गात् । अव्यापकानामपि नित्यानामुपाधित्वे बह्वेः सर्वदानुवृत्तिप्रसङ्गः ।
 अनित्यास्तु त्रिविधाः । उभयाव्यभिचारिणः उभयव्यभिचारिणोऽन्यतराव्यभिचारिण-
 श्चेति । तत्र प्रथमद्वितीया उपाधिलक्षणाभावान्नोपाधयः । अन्यतराव्यभिचारिणस्तु
 द्विरूपाः, धूममात्राव्यभिचारिणो वह्निमात्राव्यभिचारिणश्चेति । पूर्वे लक्षणाभावादेव
 10 नोपाधयः । वह्निमात्राव्यभिचारिणोऽपि द्विविधाः, व्याप्यमात्ररूपा उभयरूपाश्च ।

शङ्क्यानुमानमित्यत आह—तदयमिति । व्यभिचार एवेति । व्यभिचारे
 साध्याभाववद्वृत्तित्व इत्यर्थः, न त्वनैकान्तिके । तेन बाधविरुद्धयोरपि व्यासन्नभावः
 सिद्ध्यति । यद्वा—उपाध्यभावो व्याप्तेर्लक्षणमित्युक्तं व्याप्तिस्त्वव्यभिचारितः संबन्धः ।
 तथा च व्यभिचार इति प्रथमान्तमैव । साधने सोपाधिरिति । ननु साध्ये
 15 सोपाधिरप्युपाधिर्भवत्येव यथा पर्यवसितसाध्यव्यापकः, तत्र यद्यपि पर्यवसितं
 साध्यमप्रसिद्धं, तथापि साध्ये यत् पर्वतीयत्वादिकं पर्यवस्यति तद्व्यापकः स्यात्,
 तद्व्यतिरेकाच्च पर्वतीयत्वव्यतिरेक उन्नेतुं शक्यते ।

मैवम् । व्यभिचारोन्नायकस्योपाधेरत्र लक्षणीयत्वात् । व्यापकानामाकाशा-
 दीनामुपाधित्वे समव्याप्तिकोपाधिपक्षमाश्रित्य दूषणमाह—बह्वेः सार्वत्रिकत्वेति ।
 20 एवमग्रेऽपि । विषमव्याप्तिकोपाधिपक्षे साधनव्यापकत्वं तेषामिति भावः ।
 नित्यानामिति । परमाण्वादीनामित्यर्थः । अत्रापि विशेषोपाधिपक्षे साधन-
 व्यापकत्वमेव दोषोऽभिप्रेतः । उभयेति । साधनं साध्यं चेत्युभयम् । उभय-
 व्याप्ता इत्यर्थः । यद्यप्युभयाव्यभिचार्यनित्यः प्रमाणपरिदृष्टो नैयायिकानामप्रसिद्धः
 महानसादीनामुभयव्यभिचारित्वात् वह्निमत्त्वस्य चोपाधेर्नित्यत्वात्, तथापि वह्निरेव
 25 वह्निव्यापकस्तथाभूतः प्रसिद्धः, अभेदेऽपि व्याप्यव्यापकभावादिति भावः ।

तत्रेति । प्रथमे साधनव्यापकत्वात् । द्वितीये साध्याव्यापकत्वादित्यर्थः ।
 धूममात्रेति । मात्रशब्दोऽत्र सामान्यार्थो न तु व्यवच्छेदार्थः, वह्निधूमयोर्व्या-
 प्यभावापत्तेः । पूर्वं इति । साधनव्यापकत्वादित्यर्थः । व्याप्यमात्रेति ।
 मात्रपदेन वह्निव्यापकत्वनिषेधः । तथा च साध्याव्यापकत्वमित्याह—पूर्वं इति ।
 30 उभयरूपा इति । साध्यव्याप्यत्वे सति साध्यव्यापक इत्यर्थः ।

पूर्वे पूर्ववत् , उभयरूपास्तु सामग्रीतोऽपरे न विद्यन्ते । ¹सामग्री च न क्वचिदुपाधिः, धूमस्य वह्निनेव तथापि स्वभावसम्बन्धात् , वह्निजननसामग्र्या वह्नेरप्यन्तर्भावाच्च । न च साध्यधर्मसजातीयैतत्त्वमुपाधिः, तस्य प्रमाणबाधैकनियतत्वात् । अत एवोपाध्य- दर्शनेऽपि विरोधिप्रमाणसदसद्भावनिश्चयव्यग्रतया मुहूर्त्तमनुमितौ विलम्बन्ते तदेवमनु- मानमात्रे द्रष्टव्यम् । तर्कश्च सर्वशङ्कानिराकरणपटीयान् विराजते ।

5

¹सा चेति । यद्यपि स श्यामो मैत्रतनयत्वादित्यत्र शाकपाकजत्वं सामर्थ्येवोपाधिः, तथापि यत्र साध्यसामग्र्या सह साधनव्याप्तिस्तत्र साधनव्यापकत्वात् सामग्री नोपाधिः । यत्र तु तस्मास्ति तत्र सामर्थ्युपाधिरेव । न च तेनैव हेतुना शाक- पाकजत्वमपि साध्यम् , तत्र श्यामत्वस्योपाधित्वात् । उभयस्यापि साधने चार्थान्तरत्वम् , श्यामत्वमात्र एव विप्रतिपत्तावुभयत्राप्यविप्रतिपत्तेः । ग्रन्थस्तु सामग्री क्वचिन्नोपाधिर्यत्र साधनव्यापिकाऽन्यत्र तूपाधिरेवेति योजनीयः ।

10

धूमस्येति । धूमाद्ब्रह्मयुग्माने न वह्निसामग्र्युपाधिः । वह्निनेव तत्सामग्र्यापि सह धूमस्यानौपाधिकत्वनिश्चयेन साधनव्यापकत्वनिश्चयात् । मैत्रतनयत्वं व्याप्य स्थातव्यं श्यामसामग्र्येत्यत्र च कार्यकारणभावादीनां व्याप्तिग्राहकाणामभावादित्यर्थः ।

वह्निजननेति । तथा च वह्निसामग्र्या उपाधित्वे वह्निरेवोपाधिरुक्तः 15

स्यात् । सामग्र्यास्तावत्कारणात्मकत्वात् । वह्नेरपि च कारणत्वादित्यर्थः । यद्यपि वह्निद्वयणुकं न वह्निजन्यं वह्नित्वस्य परमाणाववृत्त्यावयविमात्रवृत्तित्वात्, तथापि यदा प्रत्यक्षवह्निसामग्र्युपाधिरुच्यते तदा वह्निरेवोपाधिः स्यात् । साध्यं च नोपाधिः । व्यभिचारिसाधने साध्यावैशिष्ट्यप्रसङ्गादनुमानमात्रोच्छेदप्रसङ्गाच्चेति भावः । ननु वह्निनुष्णः कृतकत्वादित्यत्र बाधोन्नीतपक्षेतरत्ववत् पर्वतेतरत्वमु- पाधिः स्यादित्यत आह—न चेति । तत्र ब्रह्मवुपजीव्यप्रत्यक्षेण साध्याभाव- प्रमया साधनस्य साध्यव्यभिचारनिश्चयाद्व्यभिचारे चावश्यमुपाधिसङ्गादादन्यस्य चोपाधेरभावात् पक्षेतरत्वमुपाधिः । प्रकृते च न तथा । अनुमानमात्रोच्छेदादित्यर्थः । यद्यपि सर्वत्र बाधे नोपाधिः, धूमेन जलहृदेऽग्निसाधने तदभावात्, तथापि साधनवति पक्षाभिमतं बाधे सत्युपाधिरस्त्येव । 20

अत एवेति । यद्यपि बाधितत्वज्ञानाभावस्यानुमितिप्रयोजकतया विरोधि- प्रमाणाभावनिश्रयोऽप्रयोजकस्तथापि विरोधिप्रमाणसंशयस्यानुमितिप्रतिबन्धक- तया तदभावनिश्रयोऽपेक्षणीय इति भावः । नन्वेतावता प्रत्यक्षोपाध्यभावनिश्चये- ऽप्यतीन्द्रियतदभावः कथं निश्चयेः, कथं वा साध्यव्यापकोऽयं साधनव्यापको न वेति संशयस्य देशान्तरकालान्तरयोर्व्यभिचारसंशयस्य च निवृत्तिरित्यत आह— 30 तर्कश्चेति । यथा च तर्कस्य शङ्कानिवारकत्वं तथोक्तमधस्तात् ।

उपाधिलक्षणं तु साध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकत्वमित्युक्तमेव । किं पुनर्व्याप्तिग्रहणे प्रमाणम् ? न तावन्मानसं, मनसो बहिरस्वातन्त्र्यात् ।

साधनाव्यापकत्व इति । नन्वेतत् साधनावच्छिन्नपक्षधर्मावच्छिन्न-
साध्यव्यापकोपाधेरव्यापकम् । न च तयोरेनुपाधित्वम् । दूषकताबीजसाम्यात्,
5 बाधानुशीतपक्षेतरत्वेऽतिव्याप्तेश्च । न च यत्र पक्षे साध्यं नास्ति तत्र बाधोन्नीत-
पक्षेतरत्वमुपाधिरिष्यत एव । यत्र च पक्षे तदस्ति तत्र साध्याव्यापकत्वान्न तस्यो-
पाधित्वमिति युक्तम् । पक्षातिरिक्तसाध्यव्यापकत्वनिश्चयेनैवोपाधित्वात् तस्य च
तत्र सत्त्वात् । अन्यथोपाधिमात्रोच्छेदापत्तेः ।

अथोपाधेः स्वव्यतिरेकेण सत्प्रतिपक्षीभूय दूषकत्वात् पक्षेतरत्वव्यतिरेकस्य
10 चातन्त्रत्वात् । केवलान्वयिनि साध्यात्यन्ताभावाप्रसिद्धेः केवलव्यतिरेकिणि विरुद्ध-
त्वात् । अन्वयव्यतिरेकिणि चासाधारणत्वात् ।

मैवम् । तथा सति सत्प्रतिपक्षे तदनुद्धावनापत्तेः । एकेनैव भूयसामपि
प्रतिबन्धात्, संदिग्धोपाधेरदूषकतापक्षेश्च, पक्षे तदभावस्य संदिग्धत्वात्,
बाधोन्नीतस्यापि तस्यानुपाधितापक्षेश्च । अथोपाधिलक्षणे विपक्षाव्यावर्तकविशेषण-
15 शून्यत्वं विशेषणं पक्षेतरे च विशेषणस्य पक्षमात्रे व्यावर्तकतया विपक्षाव्यावर्तकत्वात्
आर्द्रेन्धनवत्त्वादेष्व विशेषणस्य विपक्षतत्तायःपिण्डादिव्यावर्तकत्वात् । एतच्च
विशिष्टव्यतिरेकेऽप्यस्ति । बाधोन्नीते च नाव्याप्तिः । तस्य पक्षाभिमतस्यापि विपक्ष-
त्वादित्युच्यते । तत् किं व्यभिचारावारकविशेषणवत्त्वया दूषकत्वमैवास्य नास्ति ?
ओमिति चेत्, न । साध्यव्यापकसाधनाव्यापकत्वमात्रस्यैव तद्वीजत्वात् । न च
20 व्यभिचारावारकविशेषणशून्य एव व्याप्तिग्रहः । न हि वस्तु व्यभिचारावारकविशेषण-
शून्यं भवति, प्रमेयत्वादेः सर्वत्र सत्त्वात् । नापि तत्रोपात्तविशेषणशून्यत्वं
विवक्षितम् । न हि तत्रोपात्तं तेन शून्यं चेति संभवति । तस्मात् साध्यव्यापकत्वं
साधनाव्यापकत्वं पक्षेतरत्वेऽप्यस्तीति तदभावात् साध्याभावः स्यादेवेति हेतोर्व्यभि-
चार एव । व्यभिचारे चावश्यमुपाधिरिति पक्षेतरत्वमैवोपाधिः स्यात् । अत एवा-
25 साधकमिदं सौपाधित्वादित्यत्रापि पक्षेतरत्वोपाधेः संभवादनुमानमात्रोच्छेदकतया न
तदुपाधिरित्यपास्तम् । साध्यव्यापकतया तद्व्यतिरेकस्य दूषणसंबन्धत्वेन जातित्वा-
भावात् । नापि पक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वे साधनाव्यापक उपाधिरार्द्रेन्धन-
प्रभववह्निमत्त्वादेः केवलसाध्यव्यापकस्योपाधेरसंग्रहात् । को हि पक्षवृत्तिधर्मस्तद-
वच्छेदकः ? शब्दोऽभिधेयः प्रमेयत्वादित्यत्राश्रावणत्वस्योपाधित्वप्रसङ्गाच्च । भवति
30 हि शब्दत्वादिजातौ साध्याव्यापकमपि शब्दवृत्तिगुणत्वावच्छिन्नाभिधेयत्वस्याश्रावणत्वं

व्यापकम् । एतेन साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकत्वमित्य-
पास्तम् । आर्द्रेन्धनप्रभवत्वादेरुपाधेरव्यापनात् । जलं प्रमेयं रसवत्त्वादित्यत्र रस-
वत्त्वावच्छिन्नप्रमेयत्वव्यापकस्य पृथिवीत्वस्योपाधित्वापाताच्च । नापि पक्षावृत्तित्वे सति
साध्यव्यापकत्वम् । अन्धकारो द्रव्यं स्वातन्त्र्येण प्रतीयमानत्वादित्यत्राश्रावणत्व-
स्यानुपाधित्वापत्तेः, पक्षावृत्तित्वात् । नापि साध्यसाधनसंबन्धव्यापकत्वे सति 5
साधनाव्यापकत्वमुपाधित्वम् । उपाधिना साध्यव्यभिचारानुमाने साध्यव्यापक-
व्यभिचारित्वस्यैव गमकत्वे व्यर्थविशेषणत्वात् । नापि साध्यसमव्याप्तत्वे सति
साधनाव्यापकत्वमुपाधित्वम्, विषमव्याप्तस्यानुपाधितापत्तेः । व्यभिचारोन्नायक-
त्वस्य दूषकताबीजस्य तत्रापि सत्त्वात् । इदं साधनमेतत्साध्यात्यन्ताभाववद्भूति
एतत्साध्यव्यापकाव्याप्यत्वादिति प्रयोक्तुं शक्यत्वादिति । 10

उच्यते—पर्यवसितसाध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकत्वमुपाधित्वम् ।
यद्धर्मावच्छेदेन साध्यं प्रसिद्धं तदवच्छिन्नं पर्यवसितं साध्यम् । तत्रार्द्रेन्धनवह्यादुद्य-
पाधौ महानसत्त्वाद्येव तादृशो धर्मः । तदवच्छेदेन साध्यस्य धूमस्य प्रसिद्धेः । पक्ष-
धर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकोपाधौ द्रव्यत्वं, साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकोपाधौ साधन-
मेव तथा । तथा च तदवच्छिन्नसाध्यव्यापकोपाधिव्यभिचारेण साधनस्य साध्य- 15
व्यभिचारः स्यादेव । व्यापकव्यभिचारिणस्तद्व्याप्यव्यभिचारित्वनियमात् । न च
पक्षधर्मावच्छिन्नसाधनावच्छिन्नोपाधिव्यभिचारेण साधनस्य साध्यव्यभिचारोन्नाय-
नेऽर्थान्तरम् । विशेषणव्यभिचारित्वेन निश्चिते साधने विशिष्टव्यभिचारस्य सिध्यतो
विशेष्यसाध्यव्यभिचारमादाय सिद्धेः, पक्षधर्मताबलात् । अन्यथा प्रतीतेरपर्यव-
सानात् । न च पक्षधर्मताबललभ्यसाध्यसिद्धावर्थान्तरत्वम्, अतिप्रसङ्गात् । नापि 20
स्वव्याघातकत्वेनानुपाधौ पक्षेतरत्वेऽतिव्याप्तिः । अनुकूलतर्काभावेन तस्य साध्य-
व्यापकत्वानिश्चयात् । बाधोन्नीते च पक्षेतरत्वे साध्यव्यापकताग्राहकस्यानुकूल-
तर्कस्य सत्त्वात् । उपाधिश्च न स्वव्यतिरेकद्वारा सत्प्रतिपक्षतया दूषकः, संदिग्धो-
पाधेरदूषकतापत्तेः । नापि साध्यव्यापकाव्याप्यत्वेन व्याप्तिविरहोन्नायकतया, साध्य-
व्याप्यसाधनाभिमतव्यापकत्वेनोपाधेरेव साध्यव्यापकत्वसाधनात् । नापि व्यभि- 25
चारोन्नायकत्वेन, साध्यव्याप्यव्यभिचारित्वेनोपाधेरेव साध्यव्यभिचारानुमानात् ।
तस्माद्विपक्षबाधकेन यावन्नोपाधेः साध्यव्यापकत्वं निश्चीयते तावदुपाधित्वाभावेन
दूषणतैवास्य नास्तीति न दूषकताबीजचिन्ता । तन्निश्चये च साधनाभिमतस्य साध्य-
व्यापकत्वानिश्चयान्न तद्व्यभिचारित्वेन तद्व्यापकत्वेनोपाधेः साध्यव्यभिचारित्वं
साध्याव्यापकत्वं वानुमीयत इति संक्षेपः । 25

- दर्शनादर्शनरूपबाह्यसहकारित्वान्नैवमिति चेत्, न । असाधारणनिमित्तसव्यपेक्षत्वेन प्रमाणान्तरतापत्तेः । किञ्च, जात्यन्धस्य पूर्वानुभूतरूपादिविज्ञानजनितसंस्कारसहकारिणा मनसा रूपादिसाक्षात्कारजनने अन्धानन्धयोरविशेषापत्तिः । कार्यदर्शनादत्रैवं कल्प्यत इति चेत्, न । तस्यान्यथाप्युपपत्तेः । तस्माद् व्याप्तिः प्रत्यक्षयोः सम्बन्धिनोर्बाह्येन्द्रिय-
 5 जन्यसविकल्पकग्राह्येव संज्ञास्मरणस्य चालप्रकारान्तरेणापि सम्भवात् निर्विकल्पकस्यापि नापेक्षेति । क्वचित् सादृश्यादिवन्निर्विकल्पकेनैव गृह्यते इति । तदेवं धूमानुमानं सिद्धवत् व्युत्पाद्यान्यत्नानुमानेऽप्यतिदिशति—**एवं सर्वत्रेति** । एवमुक्तेन क्रमेण धूमानुमानवत् सर्वानुमाने व्याप्तिनिश्चय इत्यर्थः । यद्यपि देशकालौ व्यभिचारिना-
 10 वित्युक्तमेव, तथाप्येवमेव निरुपाधित्वेन तावपि गमकावित्याह—**देशकालाविना-भूतमित्येवमित्यनुषज्यते** । इतरस्य साध्यधर्मस्य लिङ्गम्, यथा भगवायां ककटवृश्चिकभीतवत् ऐन्द्रियमृत्तिकालक्षणं तज्जन्यविषापनोदस्य लिङ्गम् । कालाविना-भूतञ्च, यथा भगवतो योगीश्वरस्य विषुवत्पर्वणि श्रद्धातिशयेनोपस्थानं परमाभ्युदयं लिङ्गम् । ननु सूत्रविरुद्धमेतत् ? 'अस्येदं कारणं कार्यं संयोगि विरोधि' समवायि चेति लेङ्गिकमिति सूत्रे [वे १।२।१] चतुर्धा सम्बन्धिनियमादिति । तथा ह्यस्येदं
 15 कार्यम् अस्येदं कारणमिति क्वचित् कार्यं क्वचित् कारणं प्रयोजकीकृत्योक्तम् ।

- दर्शनादर्शनेति** । बाह्यस्य व्याप्तिरूपस्य ग्रहणे सहकारि बाह्यसहकारि दर्शनादर्शनरूपं बाह्यसहकारिरूपं यस्य मनसस्तत्तथोक्तम् । दर्शनादर्शनयोर-साधारणतया मनःसहकारित्वं साधारणतया वा ? आद्ये, **असाधारण-निमित्तेति** । द्वितीये, **किञ्चेति** । तस्मादिति । ननु यत्र बहिरिन्द्रियो-
 20 परमे भूयोदर्शनजसंस्कारात् कारणान्तरेण व्याप्तिग्रहः, तत्र बहिरिन्द्रियजन्यः सः । तस्मान्मनःसहकारी संस्कारः । न चैवं शब्दादेरिव संस्कारस्य मानान्तरत्वापत्तिः । तर्कावतारे तस्य प्रयोजकत्वात्तस्य चाप्रमात्वादतो निद्रादिवदप्रमाजनकत्वान्न मानान्तरत्वम् ।

- ननु सर्वेषामेव सविकल्पकानां संज्ञास्मरणान्तरकालीनत्वनियमः । तदस्थ-
 25 स्यैव वाचकस्य वाच्यत्वोपलक्षकत्वात् । तच्च शब्दस्मरणं निर्विकल्पकेन कर्तव्यमिति व्याप्तावपि निर्विकल्पकापत्तिरित्यत आह—**संज्ञास्मरणस्येति** । क्वचिदिति । यथा यत्र सादृश्येन रूपेण सादृश्यं न ज्ञायते तत्र सादृश्ये निर्वि-कल्पकमेवं यत्र व्याप्तित्वेन रूपेण व्याप्तिज्ञानं तत्र व्याप्तौ न निर्विकल्पकम्, यत्र तु व्याप्तित्वेन ज्ञानं तत्र सविकल्पकवेद्यत्वमेव, व्याप्तित्वस्य केवलसविकल्पकवेद्यत्वात् ।

विनाश इति परमुपपद्यते । तदमी प्रयोगाः पार्थिवावयविरूपादि आश्रय-
 विनाशादेव विनश्यति अवयविरूपादित्वात् दग्धपटरूपादिवत् । तत् कारणगुणेभ्य
 एवोत्पद्यते । अतएव तदेव । घटादिपरमाणुष्वग्निसंयोगाः नियमेन द्रव्यारम्भकसंयोग-
 प्रतिद्वन्द्विविभागजनकक्रियाहेतवः अग्निसंयोगत्वात् मुष्णाग्निसंयोगवदिति । स्यादेतत् ।
 यद्येवमापरमाण्वन्तो विनाशः स्वतन्त्राश्च परमाणव पच्यन्ते कुलालादिव्यापारमन्तरेण 5
 घटादीनां पुनरावृत्तौ लोकव्यवहारोच्छेदः व्यर्थश्चैषां प्राच्यः प्रयास इत्यत आह—
तदनन्तरमिति । रूपाद्युत्पत्त्यनन्तरं भोगिनामुदकाद्याहरणद्वारेण तत्साध्यसुखदुःखा-
 द्यनुभवभागिनाम् । अदृष्टापेक्षात् धर्माधर्मापेक्षात् । आत्मानुसंयोगादित्यन्तात्म-
 ग्रहणं स्पष्टार्थम् । भोगिनामित्यनेनैवात्मोपादानात् । **अणुष्विति** । परमाणुष्वित्यर्थः ।
 कर्मणामुत्पत्तौ सत्याम् । तेषां परमाणूनाम् । परस्परमन्योन्यम् । **संयोगादिति** । 10
 जात्यभिप्रायकमेकवचनम् । द्वयणुकमादिर्यस्य प्रक्रमस्य । तेन कार्यद्रव्यं घटादि-
 लक्षणमुत्पद्यते । तत्र च कारणगुणप्रक्रमेण रूपाद्युत्पत्तिः परमाणुरूपादेर्द्वयणुकेषु रूपादिकं
 द्वयणुकरूपादेस्वयणुकेषु रूपादिकमित्यनेन क्रमेणेति । अत्र च कारणचतुष्टय-
 स्यापि भावाद्व्यादेव रूपमुत्पद्यते न स्पर्शात् वायावपि तदुत्पत्तिप्रसङ्गात् ।

विरूपादिनाशः सम्भवति, एवमग्रेऽपि तस्य तेषामुत्पादकत्वम्, तथापि यन्नाग्निसंयोगस्य 15
 नोत्पादकत्वं तत्र नाशकत्वमपि नेति प्रागुक्तमाश्रित्येदमुक्तम् । अयं पार्थिवोऽवयवी
 द्रव्यनाशजन्यध्वंसप्रतियोगिरूपादिमान् अवयवरूपजन्यरूपवान् वा परमाणुभिन्न-
 रूपित्वात् जलावयविवत् । यद्वा आमश्यामघटरूपनाश आश्रयनाशजन्यः अग्नि-
 संयोगाजन्यो वा घटरूपनाशत्वात् स्फुटितघटरूपनाशवदित्यत्र तात्पर्यम् । आश्रयनाशे
 मानमाह—घटादीति । अवयविकाकेऽपि कदाचिदग्निसंयोगो द्रव्यनाशक इति सिद्ध-
 साधनमित्यत उक्तम्—**नियमेनेति** । **अग्निसंयोग**

मात्रस्य अभिचारित्वेऽपि सकलावयवत्वमिति

णुपदस्य द्वयणुकपरत्वमिति

सर्वत्रावयविरूपादौ

वायावयोति । यद्य

तथापि रूपानपेक्ष

स्पर्शस्य हेतुत्वे

- रसादेस्तदुत्पत्तौ तदुद्भवाद्यनुविधानापत्तेः । एवं रूपाद्रसोत्पत्तौ तेजसि रसोत्पत्तिप्रसङ्गात् ।
 गन्धात्तदुत्पत्तौ च तदनुकारापत्तेः, अवयवकटुत्वाद्यननुकारप्रसङ्गाच्चेत्यादि स्वयमूहनीयम् ।
 तदेवं रूपाद्यन्तरोत्पत्तिः स्थूलद्रव्योत्पत्तौ प्रमाणं, सा तदवयवपरम्परायां,
 सा द्व्यणुके, तदुत्पत्तिः परमाणुसंयोगे, स च तत्क्रियायां, साऽदृष्टवदात्मसंयोगे
 5 रूपादिमत्तायां चेति द्रव्यारम्भानुगुणावयवक्रियाया रूपस्पर्शादिमत्युत्पत्तिनियमात्
 रूपादिविरहिणो द्रव्यस्य क्षणमात्रस्थितेः कर्मणश्च कारणान्तरापेक्षत्वादिति । अथ पूर्व-
 रूपादिनिवृत्तिरुत्तररूपान्तराद्युत्पत्तिश्च कार्यद्रव्य एव यदि स्यातां को दोष इत्यत्र
 'तर्कविशेषमाह—न चेति । किमिति न सम्भवतीत्यत आह—**सर्वावयवेष्वि**ति ।
 अवयविनः प्राप्तावप्यन्तर्वर्तिनामवयवानां बाह्यावयवावष्टम्भेनाग्निप्राप्तेरसम्भवात् पाको न
 10 स्यादित्यर्थः । सान्तराण्येवावयविद्रव्याणि कथमन्यथा मध्यस्थानामपां स्यन्दनप्रस्रवणे,
 तथा चानुप्रवेशो न विरुद्धयत इत्यत आह—**अनुप्रवेशादपी**ति । कुतः ?
कार्यद्रव्यविनाशादिति ।

- पत्तिं प्रति व्यभिचारोऽपि दूषणान्तरमाह—**रसादेरिति** । रसरूपयोरन्यतरानुद्भवे-
 ऽप्यन्यतरोद्भवो न स्यादित्यर्थः । **तदनुकारापत्तेश्चेति** । तदुद्भवाद्यनुविधाना-
 15 पत्तेरित्यर्थः । **इत्यादीति** । रसाद्रन्ध्रोत्पत्तौ जलेऽपि गन्धप्रसङ्गः गन्धाद्रसाद्वा
 रूपोत्पत्तौ जलतेजसोर्नीरूपत्वप्रसङ्ग इत्यादिपदसंग्राह्यम् ।

द्रव्यारम्भेति । तन्त्वादौ रूपादिमत्येव कार्योत्पत्त्यनुगुणक्रियादर्शनात्तथा
 व्याप्तिग्रहादित्यर्थः । 'द्रव्यारम्भे'ति स्वरूपमात्रकथनम् । अवयविक्रियामात्रस्यैव
 कारणान्तरापेक्षत्वादिति । नोदनाभिघातापेक्षत्वा-

व रूपाद्युत्पत्तिरिति भावः । यद्यप्येकपरमाणुपाके

रम्भकपरमाणुमभिप्रेत्य 'द्रव्या-

ऽनुपपन्न इत्यत आह—

वाधारतया विभागः

नेगः [प्र ?] स्रवणम् ।

यथान्यतन्तुसंयोगात् पटचरमकारणात् भविष्यत् पटानुमानम् । वस्तुगत्या तु कार्यकारण-
 भाव एकलक्षण एव सम्बन्धः । एतद्विदितयोदाहरणं स्फुटमेव । विरोध्युदाहरणं तु
 1 विस्फूर्जितमहिं दृष्ट्वा घटाद्यन्तरितस्य नकुलस्यानुमानम् । यत् पुनरभूतं वर्षकर्म भूतस्य
 वा वाय्वभ्रसंयोगस्य कथं विरोधि, प्रत्युतानुकूलमेवेति दूषितं किमेतावता ? न ह्येक-
 द्विकोदाहरणे दूषित एव विरोधिलक्षणं दूषितं भवति, तत्रापि विरोधस्य दुःपरिहरत्वात् । 5
 न ह्यन्यस्याभावमात्रेणान्यस्य भावो नियमेन सम्पद्यते² विरोधित्वे तु तथा सम्भवति । यद्विधौ
 यस्य नियमेन प्रतिषेधो, यन्निषेधेन यस्य नियमेन विधिस्तयोरेव विरोधित्वादिति । समवा-
 द्युदाहरणम्, यथा वारिसंयुक्तसमवेत उष्णस्पर्शो वारिस्थं तेजो गमयतीति । तदयं नियमो
 देशकालाविनाभावमात्रस्य गमकत्वेऽनुपपन्न इत्यत आह—**शास्त्र** इति । “अस्येदमि”ति
 सम्बन्धमात्रे अनुमित्यङ्गतया प्रतिज्ञातेऽपि निदर्शनार्थं निश्चयेन विशेषोदाहरणमनिष्टं 10
 कृत्वा तस्यैव दर्शनार्थं कार्यादिग्रहणं, न त्ववधारणार्थम् । विप्रतिपन्नः पृच्छति—
कस्मादिति । कथमेतदित्यर्थः । तथा “अस्येदमि”ति सम्बन्ध³प्रतिपादकेनैव सर्वोप-
 सग्रहाच्छेषाभिधानं व्यर्थम् । न च सम्बन्धपदोपात्तस्याप्यतिप्रसक्तिः शेषपदैर्निवार्यते ।
 तथा सति शेषपदान्येव सन्तु कृतमस्येति पदेन । तस्मादेव सम्बन्धभेदानामधिगतेः ।
 न चैवं सत्यनुमित्यङ्गस्य सम्बन्धस्य चातुर्विध्यमपि तथेष्ट्यते । तस्मादस्येदं कार्यमस्येदं 15
 कारणमस्येदं संयोगि अस्येदं विरोध्यस्येदं समवायीत्यवधारणार्थमेवैतदित्यर्थः । ज्ञाताभिप्राय-
 स्थोत्तरं, **व्यतिरेकदर्शनात्** । कार्यादिव्यतिरेकेणापि लिङ्गदर्शनात् अस्येदमव्यभि-
 चारीति सम्बन्धमात्रमेव गमकम् । तस्यैव तु शिष्यानुरोधाद्विशदीकरणम् । एतस्य फलम्
 तत्तत्तमेव । यत् कार्यादिव्यतिरेकः, तद्दर्शयति—**यथाध्वयुरिति** । ‘होतुरित्यनेन
 होतृसन्निहितयागभूमिमुपलक्षयति । प्रयोगस्त्वयम्—अध्वयुरविदूरदेशेन होत्राऽनुसंहितः 20

¹ विस्फूर्जन्तमिति । यद्यपि हि विस्फुरणं नकुलकार्यमिति न
 विरोध्युदाहरणम्, तथाप्यहिनकुलयोर्विरोधेन तथात्वम् । पञ्चम्या हेतुत्वपरता-
 निराकरणाय व्याचष्टे—**कथमेतदिति** । न चैवं सतीति । एतेन संबन्धना-
 मतिप्रसक्तिं निवारयति, न तु संबन्धानामित्यर्थः । तस्यैवेति । संबन्धमात्रस्ये-
 त्यर्थः । एतस्येति । कार्यस्याभिधानस्येत्यर्थः । ननु कथमो श्रावयन्नध्वयुर्हातु- 25
 लिङ्गम्, होतारं विनाप्यध्वयोरोशब्दकर्तृकत्वादित्यत आह—**होतुरित्यनेनेति** ।
 तेन होतृसन्निहितायां यागभूमावो श्रावयन्नध्वयुर्होतृलिङ्गमिति वाक्यार्थ इत्यर्थः ।
 ननु लिङ्गविशेषणत्वेन होतुः प्रागेव ज्ञानात् किमनुमेयमित्यत आह—**प्रयोगस्त्विति** ।
 तेनाध्वयोर्होतृसंबन्धे साध्ये न सिद्धसाधनम् । होतुः सन्निहितयागभूमावित्यन्वयः ।

- यागभूमावां श्रावये[दि]ति शब्दकर्तृत्वात् पूर्वोपलब्धाध्वर्युवत् । अत्र च कार्यताद्यभावः स्पष्ट एव । उदाहरणान्तरमाह—**चन्द्रोदय** इति । न चालापि तदनन्तरभावितामालेण कार्यत्वमाशङ्कनीयमन्यथासिद्धत्वात् । स्वावयवानामुत्तरदेशप्राप्तिरूपायाः समुद्रवृद्धेः परस्परदलविभागरूपस्य कुमुदविकासस्य च पूर्वरूपनिवृत्तौ रूपान्तरोत्पत्तिविशिष्टोत्पाद-
 5 लक्षणस्य च जलप्रसादस्य तत्कालसन्निपातिस्वकारणाधीनकर्मनिबन्धनत्वात् । कार्यादिव्यतिरिक्तस्यापि लिङ्गस्य दर्शनान्न्यूनं **सूत्रमिति** शिष्यभ्रमनिरासार्थं पूर्वोक्तमेव स्मारयन्नुपसंहरति—**एवमादि तत् सर्वमिति** । ‘अस्येद’मिति सम्बन्धमालवचनात् सिद्धं **सूत्रकृता** प्रमाणसिद्धं कृतमित्यर्थः । मात्रशब्दः सम्बन्धविशेषकार्यकारणादेर्व्यवच्छेदार्थः ।
 10 तदेवं सिद्धे लैङ्गिके तद्भेदं प्रदर्शयति—**तत्तु द्विविधमिति** । तुशब्दोऽवधारणार्थः । द्विविधमेवेत्यर्थः । नन्वेतत्संज्ञाद्वयमन्वर्थं वा स्यात् । तस्मिन् सति पारिभाषिकं वा । तत्र प्रथमे सर्वमेवानुमानं दृष्टं प्रमाणप्रतीतं सर्वं च सामान्यतोद्गृहीतव्याप्तिकतयैव दृष्टं भवतीति कथं द्वैविध्यम् ? द्वितीये तु समानतन्त्रन्यायेन त्रिविधम् । सामान्यतोद्गृह्यपदेन नञन्तर्भाव उचित इत्यतो द्वैविध्यं दर्शयति—**तत्रेति** । तत्र द्वयोर्मध्ये दृष्टं प्रसिद्ध-
 15 साध्ययोरत्यन्तजात्यभेदेऽनुमानम्, प्रसिद्धं साध्यं ययोस्तौ तथा पक्षसपक्षवित्यर्थः । एकस्य हि व्याप्त्याऽपरस्य स्वात्मनि व्याप्तिग्रहणविषयतयैव साध्यं प्रसिद्धम् । तदनयोः पक्षसपक्षयोरजात्यभेदे एकजातीयत्वे सति यदनुमानं तद् दृष्टं, यथा गव्येव सास्नामुपलभ्य देशान्तरे गवि प्रतिपत्तिः । सा गौः सास्नावत्त्वात् दृश्यमानगोपिण्डवदिति ।

- तदनन्तरभावित्वे[ते]ति** । अभ्युपगमवादोऽयम् । वस्तुतश्चन्द्रोदयसमुद्र-
 20 वृद्धयोः समयभावत्वमेव । **पूर्वरूपनिवृत्ताविति** । यद्यपि जलपरमाणौ रूपं नित्यमेव जलावयविनि कारणगुणप्रक्रमेणोत्पद्यते, तथापि ‘पूर्वरूपनिवृत्ता-
 वि’ति पूर्वरूपवतः पार्थिवस्य निवृत्तौ ‘रूपादी’त्यतद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिणा स्वच्छतां लक्षयति । सा चौपार्थक्यसर्गभाव एव ।

- सर्वमेवानुमानमिति** । अनुमानमत्र लिङ्गं न तु फलम्, तस्य
 25 सर्वत्राद्गृह्यत्वात् । **सर्वमेवेति** । सामान्येन रूपेण व्याप्तिग्रहविषयतया सर्व-
 मेवानुमानं सामान्यतोद्गृह्यभवतीत्यर्थः ।

- समानतन्त्रेति** । तत्रोक्तस्य पारिभाषिकरूपान्तरस्यानभिधानादित्यर्थः ।
 नञर्थत । तत्र सामान्यतोद्गृह्यपदस्य नञर्थान्तर्भावेन व्याख्यातत्वादित्यर्थः ।
 एकस्य होति । एकस्य पक्षस्य । व्याप्त्या व्याप्तिज्ञानेन । सामान्यलक्षणप्रत्या-
 30 सत्या सामान्येन पक्षविषयकमपि साध्यज्ञानं वृत्तमित्यर्थः । यथा गव्येवेति ।

अथवा प्रसिद्धं यत् पूर्वलिङ्गेन सह दृष्टं साध्यं यत् सम्प्रत्यनुमेयं तयोरत्यन्तजात्यभेदे सतीति नेयम् । तत्र हि पूर्वं गोत्वजातिविशिष्टाया एव व्यक्तेः सास्त्रोपलम्भात् सम्प्रत्यपि गोत्वजात्याक्रान्तायाश्च व्यक्तेरनुमानमित्यत्यन्तजात्यभेदः । सामान्यतोदृष्टमुदाहरति—

प्रसिद्धसाध्ययोरिति । 'पूर्वमत्यन्तजातिभेदे सति लिङ्गं चानुमेयधर्मश्च लिङ्गानुमेयधर्मौ तयोः सामान्ये' लिङ्गानुमेयधर्मसामान्ये तयोरनुवृत्तितो लिङ्गसामान्यस्य साध्यसामान्येन सहाविनाभावाद्यदनुमानं तत् सामान्यतोदृष्टम् । यथा, कर्षकवणि- 5
ग्राजपुरुषाणां प्रवृत्तेः फलवत्त्वमुपलभ्य वर्णाश्रमिणामपि प्रवृत्तेः फलानुमानम् । अत्र हि धान्यादिकं काञ्चनादिकं वाजिवारणादिकं यथासंख्यं त्रयाणां फलं वर्णाश्रमिणां प्रवृत्तेः फलमित्यत्यन्तजातिभेदः ।

सिद्धसाध्यतापरिहारार्थं च **दृष्टं प्रयोजनमनुद्दिश्येति ।** अनुमानन्तु 10
प्रवृत्तित्वसामान्यस्य फलत्वसामान्ये सहाविनाभावात् । अत एव सामान्यतोदृष्टं तेनैवानुकारेण² नियमदर्शनात् । स्वर्गादिरूपफलविशेषलाभस्तु पक्षधर्मतावशात्³ । तदेवं प्रमाणशब्दस्य प्रमासाधनत्वाभिधानं करणव्युत्पत्तिसिद्धं, फलमन्तरेण न सङ्गच्छते, अतः प्रमाणफलविभागं दर्शयति—**तत्रेति ।** तत्र तयोर्मध्ये लिंगदर्शनं प्रमाणं प्रमाकरण- 15
मित्यर्थः । प्रमितिरभिज्ञानं प्रमाकरणस्य फलम् । यद्यपि लिंगदर्शनस्य परामर्शरूप-
स्योत्पत्त्यनुबन्धितया लिङ्गमेव विषयस्तथापि व्यापारानुबन्धितया वहिरेव विषय इति करणफलयोर्न व्यधिकरणत्वम् । नन्वयं प्रमाणप्रमेयभावो न नियतः ? सोपाधित्वा-
दुपाधीनां चानियतत्वात् । तथा सति यन्नियतं न भवति, न तत् परमार्थसत् । यथा रज्ज्वामारोपितं सर्पत्वमिति युक्त्यनुसारात् प्रमाण-प्रमेय-भावस्य काल्पनिकत्वमापतितम्, 20
अत आह—**अथवेति ।** सत्यमयमनियतः प्रमाणप्रमेयभावो, न च परमार्थसत्⁴,
उपाधीनां नियतत्वात् । न हि येनोपाधिना प्रमाणत्वमिष्यते, तदैव तेनोपाधिना तन्नेष्यत इति कस्याभ्युपगमात्⁵ ।

आद्यदर्शनादौ गोत्वमनुपलभ्यापि सास्त्रोपलब्धा । भूयोदर्शनादौ तु गोत्वसास्त्रा-
त्वयोर्व्याप्तिमुपलभ्य पूर्वदृष्टे गवि गोत्वानुमितिर्भवतीत्यर्थः । पक्षसपक्षयोर्जात्य-
भेदमभिधाय पक्षसपक्षवृत्तिसाध्ययोस्तदाह—**अथवेति ।** येनैव साध्येन सह 25
व्याप्तिगृह्यते तस्यैव यदनुमानं तद् दृष्टम् । यच्च सामान्यतोदृष्टव्याप्त्या तज्जातीय-
धर्मान्तरसाधकं तत् सामान्यतोदृष्टमिति संक्षेपः ।

पूर्वं होति । गोव्यक्तौ गोत्वजातिविशिष्टमनुमितमिति पक्षसपक्षात्मक-
जातीयौ । **संप्रत्यपीति ।** (सास्त्रादिमत्त्वे ?) गोव्यक्तिसंबन्धस्य साध्यत्वे
भवति साध्यस्यैकजात्यमित्यर्थः । **पूर्ववदिति ।** प्रसिद्धं यत् पूर्वं लिङ्गेन 30
सह दृष्टं साध्यं फलवत्त्वरूपं यच्च संप्रति फलानुमानं तयोरत्यन्तं जातिभेद इत्यर्थः ।

1A पूर्ववदिति. 2A प्रकारेण. 3A इति added. 4A न चापरमार्थसत्त्व. 5A -भ्युपगमाः

एकोपाधिसद्भावे¹ उपाध्यन्तरमपि सम्भवतीति चेत्, किं नः छिन्नं, सम्भवति सन्नयं पार्थिवो द्रव्यं घटश्चेति तत्त्वज्ञानमेव यद्भूमलिङ्गदर्शनस्य फलमासीत्तदेव² प्रमाणं प्रमाकरणं, प्रमितिः प्रमाकरणफलम् । अग्नौ गुणदोषमाध्यस्थ्यज्ञानम् । हेयोपादेयोपेक्षाप्रतिपत्तिरित्यर्थः । वस्तुस्वरूपमात्रदर्शने च तज्जातीयत्वादिलिङ्गप्रतिसन्धानमन्तरेण हेयोपादेय-
 5 त्वादिकं न परिस्फुरति । अ[उ]पेक्षाबुद्धिश्च हेयोपादेययोरन्या तृतीयास्तीति व्यक्तमेवेति उपसंहरति—**एतत् स्वनिश्चितार्थमिति** । “स्वनिश्चितमि”ति भावे क्तः । स्वनिश्चयार्थमित्यर्थः । स्वनिश्चयो हि स्वज्ञानमस्य पञ्चावयवाद्यपरामर्शेऽपि सुकरः । विपर्यस्तादिप्रतिपादने तु सकलपरिकरशुद्धिरवश्यापेक्षणीयेत्यर्थः ।

इह खलु शब्दे त्रिविधा विप्रतिपत्तिः । प्रामाण्यतो भेदतो लक्षणतश्च । तत्र प्रथमो
 10 विकल्पः स्ववचनविरोधादेव निरस्तः । तत्प्रामाण्यमनभ्युपगम्य विवक्षितार्थस्य प्रतिपादयितुमशक्यत्वात् । प्रतिपादने वा तत् एव प्रामाण्यसिद्धेः । ननु यस्य यत्न प्रतिबन्धो नास्ति न तत् तस्य प्रामाण्यं, यथा दहने अप्रतिबद्धस्य रासभस्य । न चास्ति

न तु पक्षसपक्षयोरत्यन्तं जातिभेदः, प्रयत्नत्वेनैकजात्यात् । फले च स्वर्गापवर्गादावैक-
 जात्यभाव एव । अत एवाग्रे साध्यमात्रसाजात्यं वक्ष्यति अत्र सस्यादिक-
 मित्यादि ।

15 ननु हेयत्वोपादेयत्वमन्तरेण ज्ञानत्वमेव न संभवतीत्याह—उपेक्षेति । ननु स्वनिश्चितमात्मनि निश्चितं घटादिकं तदर्थं नानुमानं तस्य ज्ञानार्थत्वादित्यत आह—भावे क्त इति ।

नन्वनुमाने प्रमाणे शब्दान्तर्भावस्तदा संभाव्येत यदि शब्दः प्रमाणं स्यान्न
 20 तु तत् सिद्धमिति कुतस्तस्यानुमानान्तर्भावचिन्तेत्यत आह—इह खल्विति । न च शब्दः प्रमाणं न वेति न वा कोटेरप्रसिद्धिः । परामृष्यमाणलिङ्गकरणतावादिमते चरमध्वंसे प्रमाकरणत्वाभावप्रसिद्धेः । भेदत इति । शब्दोऽनुमानभिन्नो न वेत्यर्थः ।

लक्षणत इति । शब्दः प्रत्यक्षानुमानवृत्तिधर्मवान्न वेत्यर्थः ।
 तत्प्रामाण्यमिति । वादिना शब्दाप्रामाण्यसाधनाय यत् प्रमाणशब्देनोपस्थाप्यं
 कुतस्ततः शब्दाप्रामाण्यं सिध्येदित्यर्थः । ननु शब्दाप्रामाण्येऽपि शब्दोपस्थापितैर-
 25 गृहीतैः शब्दाप्रामाण्यबोधकमनुमानमुपस्थाप्यते न तु शब्देन तत् साध्यते, वादिनोऽनाप्तत्वात् ।

अत्राहुः—वादिवाक्यं स्वसमानविषयकप्रमाणोत्थापनद्वारा शब्दाप्रामाण्यं
 बोधयति न वा ? न चेदतिप्रसङ्गः । आद्ये, शब्दाप्रामाण्ये प्रमाणान्तरस्यापि
 न तत्समानविषयकत्वेन प्रामाण्यसिद्धिरिति कुतस्तदिष्टसिद्धिरिति भावः । ननु
 30 पुञात् पुञोत्पत्तिरिति न्यायेन चक्षुरपि रूपकार्यं, तथा च तदुत्पत्तिलक्षणस्तत्रास्ती-

शब्दस्य बहिरर्थेन सम्बन्ध इति चेत्, न । अविनाभावरूपसम्बन्धाभावादप्रामाण्यं
तत्सम्बन्धमात्राभावाद्वा । प्रथमे, चक्षुषोऽपि रूपज्ञानेऽप्रामाण्यम् । न हि तत्र तस्या-
विनाभावः । न च चक्षुरपि रूपकार्यत्वादेव रूपं प्रकाशयतीति वाच्यम् । तथा सति
तद्गतत्वादेव रसादीनपि गमयेत्, रसरसादिसमुदायो हि घटादिविषयः । अविनाभाव-
ज्ञानं चापेक्षेत, न ह्यविनाभावस्यैवं महिमा यदयं सत्तामात्रेणैव¹ गमयति, तथात्वे धूमादपि
चक्षुष इव सत्तामात्रावस्थितादेव वह्निः प्रतीयते । अपि च ज्ञानसमसमयो वार्थः
प्रकाशते, अनन्तरसमयो वा ? आद्ये, न ग्राह्यग्राहकनियमः, सव्येतरविषाणयोरिव ।
न च तस्माच्चक्षुषो जन्म स्वकारणादेवायमस्य स्वभावभेदलाभो यदनात्मानमप्यकारणमपि
कारणत्वाविशेषेऽपि रूपमेवाज्ञातमेव सत् प्रकाशयतीति रूपोपलब्धिकार्यदर्शनबलादेव
व्यवस्थाप्यते, तस्याशक्यापह्नवत्वादिति चेत् ? एवं तर्हि यस्य यत्नेत्यादिव्यापकानु-
पलब्धिस्त्वयैवानैकान्तिकीकृता स्वभावसम्बन्धश्च दर्शित इति किमत्र वक्तव्यम् ?
तस्माद् यथा चक्षुरादिषु यथार्थानुभवजनननिबन्धनः प्रमाणव्यवहारः, तथा तन्निबन्धनः
शब्दस्यापि तदनुगुणः स्वभावभेदः स्वकारणादायातो व्यवस्थाप्यते यतस्तत्तत्शङ्कितोपधानं
तमर्थं² प्रतिपादयति । यद्यपि च सङ्केतः पुरुषाधीनत्वादनियतस्तथापि यदा यदन्यत्वे यस्य
यत् प्रतिपाद्यं³ तदा ततोपाधिनियमस्य कर्तुमशक्यत्वात् प्रामाण्यकथा सुदूरप्रतिहतेति
तद्भेदे लक्षणे च विप्रतिपत्तिरवशिष्यते । तत्र भेदो व्यावर्त्तकधर्मयोगादेव सिद्धयति ।

त्यत आह—न च चक्षुरपोति । ननु चक्षुः कथं रसादिकार्यमित्यत आह
—रूपरसादीति । तव दर्शने तेनैव न्यायेन रूपरसादिपुञ्जजन्यत्वं चक्षुष इति रसादि-
जन्यताप्यस्तीति रसादीनपि गमयेदित्यर्थः । यदि चाविनाभावाच्चक्षु रूपं गमयति, तदा
यन्नाविनाभावस्य प्रयोजकत्वं तत्र ज्ञायमानस्यैवेति न चक्षुरज्ञाने तदविनाभावज्ञानमिति
कथमज्ञायमानाच्चक्षुषो रूपज्ञानमित्याह—अविनेति । ज्ञानसमसमय इति ।
ज्ञानोत्पत्तिकालोत्पत्तिक इत्यर्थः । अनन्तरेति । अव्यवहितप्राक्कालीनो वेत्यर्थः ।
प्रत्यक्षज्ञानस्य संबद्धवर्त्तमानमात्रविषयकत्वनियमात् क्षणभङ्गनयेन च पूर्वोत्तरक्षणो-
त्पत्तिकयोरभावनियमादितुच्छत्वेनायं पक्षः पृथङ् न दूषितः ।

आद्य इति । तुल्यकालोत्पत्तिकयोः कार्यकारणभावादित्यर्थः । 'संबन्ध-
मात्राभावादि'ति पक्षमुपसंहरन्नेव निराकरोति—तस्मादिति ।

ननु वैशेषिकाणामविनाभावबलेन शब्दोऽर्थं बोधयतीति चक्षुरादिवत् स्वभाव-
संबन्धेन शब्दस्यार्थप्रतिपादकत्वस्वीकारेऽपसिद्धान्तः स्यात् ?

अत्राहुः—नायं शब्दार्थयोरविनाभावनिराकरणपरो ग्रन्थः, किन्तु ये शब्दस्यार्थ-
प्रतिपादकत्वान्यथानुपपत्त्याविनाभावमाहुस्तन्मतमनेन निराक्रियते ।

शब्दार्थयोः संबन्धमाह—तत्तत्² संकेतेति ।

लक्षणं च तथाभूतमतस्तदेव निरूपयितुमुचितमित्यभिप्रायेण सिद्धवदाह—**शब्दादीना-
मप्यनुमानेऽन्तर्भाव** इति । यद्यपि समानतन्त्रादिषु उपन्यासक्रमेणान्तर्भावक्रमो
दर्शयितुमुचितः, तथापि शब्दस्य बहुविषयत्वान्नियतविषयोपमानादेरुत्कर्षः¹ । शब्दा-
दीनां सिद्धप्रमाणभावानामप्यनुमानेऽन्तर्भावः । अपिशब्दश्च वक्ष्यमाणोपमानादि-
5 प्रमाणापेक्षया । अथवा, शब्दादीनामनुमानेऽप्यन्तर्भावः, अभावादीनां क्वचित्
प्रत्यक्षेऽपीति योजना । अत्र हेतुमाह—**समानविधित्वात्** । समानप्रवृत्तिकारण-
त्वात्, विजातीयलक्षणानाक्रान्तत्वादिति यावत् । अप्रतिबन्धकत्वे अप्रामाण्यमेव
साक्षात्प्रतिबन्धकत्वे प्रत्यक्षान्तर्भावः ।

परम्पराप्रतिबन्धकत्वे चानुमान एवान्तर्भावः । ननु समानविधित्वमेवासिद्धमत
10 आह—**यथाप्रसिद्धसमयस्येति** । समयः सम्बन्धमात्रम्, अव्यभिचार इति यावत् ।
प्रसिद्धः समयोऽव्यभिचारो यस्य तस्य लिङ्गदर्शनप्रसिद्धयनुस्मरणाभ्यां लिङ्गदर्शनं च
प्रसिद्धेर्व्याप्तेरनुस्मरणं च । यथातीन्द्रियेऽर्थे अनुमानं भवति । एवमनुमानप्रवृत्तिप्रकारं
स्मारयित्वातिदिशति—**एवं शब्दादिभ्योऽपीति** । इदमत्राकूतम् । यद्यप्येते पदार्था
मिथः संसर्गवन्तो वाक्यत्वादिति व्यधिकरणम्, पदार्थत्वादिति चानैकान्तिकम्, पदैः
15 स्मारितत्वादित्यपि तथा । यद्यपि चैतानि पदानि स्मारितार्थसंसर्गवन्ति तत्स्मारकत्वा-
दित्यादौ साध्याभावः । न ह्यत्र संसर्गः संयोगः समवायः तादात्म्यं विशेषणविशेष्य-
भावो वा सम्भवति । शाप्यज्ञापकभावश्च स्वातन्त्र्येणानुमानान्तर्भाववादिभिर्नेष्यते ।
न च लिङ्गतया ज्ञापकत्वं यल्लिङ्गस्य तदेव तस्य विषयः परस्पराश्रयप्रसङ्गात् । तदुपलम्भे
हि व्याप्तिसिद्धिः । तत्सिद्धौ च तदनुमानमिति । तथाप्याकाङ्क्षादिमद्भिः पदैः

20 **लक्षणं च तथेति** । व्यावर्तको धर्म इत्यर्थः । अप्रमाणशब्दस्य
व्यावर्तनामाह—**सिद्धेति** । ननु पूर्वं न कस्याप्यनुमानेऽन्तर्भाव उक्तो यदपेक्षयापिशब्द
इत्यत आह—**अपिशब्दश्चेति** । साक्षादिति । साक्षात्संबन्धः संयोग-
समवायाभ्याम् । तदन्यत्वेन परम्परासंबन्ध इत्यर्थः । **अनैकान्तिकमिति** ।
गौरव इति स्मारितेनेत्यर्थः । न ह्यत्रेति । पदपदार्थयोर्न संयोगो न वा
25 समवायः संबन्धः इत्यर्थः । **विशेषणेति** । विशेषणविशेष्यभावो हि परस्परमन्वयो
न पदार्थयोरित्यर्थः । न चेति । लिङ्गस्य लिङ्गतया यज्ज्ञापकत्वं तदेव तस्य विषयो
वाच्य इति नेत्यर्थः । परस्पराश्रयं विवृणोति—**तदुपलम्भे हीति** । प्रकारान्तरेण
शब्दस्य लिङ्गत्वसिद्धौ ततोऽनुमितिसिद्धौ लिङ्गतया ज्ञापकत्वे व्याप्तिः सिद्धेयत् ।
अनेनैव रूपेण ज्ञापकत्वे लिङ्गत्वमित्यर्थः । ज्ञापकत्वमात्रे क्वात्र प्रसिद्धिः ?
30 प्रमापकत्वे व्यभिचार इति भावः । तथापीति । एते पदार्थाः मिथः
संसर्गवन्त इति साध्यं प्रागुक्तमनुवर्तते ।

स्मारितत्वात् गामभ्याजेति पदार्थवत् इति स्यात् । न च विशेषासिद्धिः दोषः, संसर्गस्य संसृज्यमानविशेषापेक्षयैव विशिष्टत्वात् । यद्वैतानि पदानि स्मारितार्थसंसर्गज्ञानपूर्वकाणि आकाङ्क्षादिमत्त्वे सति तत्स्मारकत्वात् गामभ्याजेति पदकदम्बवदिति । न चैवमर्थसिद्धिः दोषः, ज्ञानावच्छेदकतयैव तत्सिद्धेः । तस्य संसृज्यमानोपहितस्यैवावच्छेदकत्वात् न विशेषाप्रतिलम्भ इति । तदेवं प्राप्ते नैयायिकादयः प्रत्यवतिष्ठन्ते । किं 5 पुनरत्र प्रथमानुमाने साध्यम् ? एते पदार्थाः संसर्गवन्तः संसृष्टा एवेति नियमो वा, सम्भावितसंसर्गा इति वा ? तत्र न प्रथमः, अनाप्तोक्तपदकदम्बस्मारितैरनैकान्तात् । आप्तोक्त्या विशेषणीयमिति चेत्, न । वाक्यार्थप्रतीतेः प्राक् तदसिद्धेः । न हि अविप्रलम्भकत्वमात्रमत्राशब्देन विवक्षितम्, तदुक्तेरपि पदार्थसंसर्गाव्यभिचारात् । अपितु तदनुभवप्रामाण्यमपि । न चेतत् शक्यमसर्वज्ञेन सर्वदा सर्वत्रायं सम्यक् 10 ज्ञानवानिति निश्चेतुं, भ्रान्तेः पुरुषधर्मत्वात् । यत्र च क्वचिदात्मत्वमनात्स्यापि अस्तीति न तेनोपयोगः । ततोऽस्मिन्नर्थे अयमभ्रान्त इति केनचिदुपायेन ग्राह्यम् । न चेतत् संसर्गविशेषमप्रतीत्य शक्यं बुद्धेरर्थभानमन्तरेण निरूपयितुमशक्यत्वात् । पदार्थमात्रे चाभ्रान्तत्वसिद्धावपि न किञ्चित् अनाप्तसाधारण्यात् । नापि द्वितीयः, योग्यतामात्र- 15 सिद्धावपि संसर्गानिश्चयात्, वाक्यस्य तदैकफलकत्वात् । योग्यतामात्रस्य च प्रागेव सिद्धेः । अन्यथा तदसिद्धावासन्नसाक्षाद्वृत्तपदस्मारितत्वादित्येव हेतुः स्यात् ।

‘विशेषासिद्धिः’ संसृज्यमानः प्रत्येकपदार्थ इत्यस्य विशेषस्यासिद्धिरित्यर्थः । संसर्गस्येति । पदार्थविशिष्टस्यैव संसर्गस्य ज्ञानविषयत्वादित्यर्थः । ननु मिथःसंसर्गसिद्धावप्येकज्ञानविषयत्वादिरेव संसर्गोऽस्तु । यद्वा, गवा दण्ड- 20 मभ्याजेत्येवान्वयोऽस्तु । न । वक्तृतात्पर्यविषयत्वेन संसर्गस्य विशेषणात् । योग्यतया लिङ्गविशेषणान्नानापूर्ववक्तृकपदस्मारिते व्यभिचार इति भावः ।

यद्वैतानीति । ज्ञानविशेषणत्वेनात्रापि पदार्थसंसर्गसिद्धिः । भ्रान्तप्रतारक- वाक्येन न व्यभिचारः, तस्याप्याहार्यसंसर्गज्ञानोपगमात् । तथापि शुकोदीरिते संवादिवाक्ये व्यभिचारः । तत्रापीश्वरस्यैव वेद इव संसर्गज्ञानात् । न चैवं भ्रान्तभ्रान्तिज्ञसंकरापत्तिः । भ्रान्तिज्ञज्ञानस्य भ्रान्तिविषयविषयकत्वेन व्यधिकरणप्रका- 25 रकत्वाभावात् । व्यधिकरणप्रकारकत्वस्य भ्रमज्ञानस्य भ्रमे सत्त्वात् ।

संसृष्टा एवेति । यद्यपि संसृष्टा इति साध्यं न तु नियमोऽपि, तथापि संभावनासाध्यत्वव्यवच्छेदपरमेतत् । तदुक्तेरपीति । अविप्रलम्भकेन भ्रान्तेन यदुक्तं पदजातं तदर्थानां संसर्गाभावादित्यर्थः । प्रागेवेति । योग्यतयैव हेतुविशेष-

तथा चाग्निना सिद्धेदित्यादिस्मारितैरनैकान्तः, तथाविधानां संसर्गायोग्यत्वादिति । एवं द्वितीयेऽपि प्रयोगे हेतुः “साकाङ्क्षादिमत्त्वे सती”ति । अत्राकाङ्क्षापदार्थो न तावद्विशेषण- विशेष्यभावो, नापि तद्योग्यता, नाप्यविनाभावमात्रम् । नापि विशेषाक्षिप्तसामान्या- विनाभावः, नापि प्रतिपत्तुर्जिज्ञासा । किं तर्हि ? गुणक्रियाद्यविशेष-जिज्ञासायामपि पदस्मारितविशेषजिज्ञासा आकाङ्क्षेति निरूपितम् । तत् किमस्यां ज्ञातायामन्वयप्रत्ययो-
 5 ऽज्ञातायामिति ? तत्र प्रथमे, अनया व्यभिचारनिवर्त्तनीयो हेतुर्न विशेषणीयो, मनः- संयोगादिवत् सत्तामालेणोपयोगात् । आसत्तियोग्यतामात्रविशिष्टस्तु निश्चितोऽपि न गमकोऽयमेति पुत्रो राजः^१ पुरुषोऽपसार्थतामित्यादौ व्यभिचारात् । द्वितीयस्तु स्यादपि यद्यनुमानान्तरवत् आकाङ्क्षाज्ञानव्यतिरेकेणान्वय^३प्रत्ययो न स्यात् । न त्वेवमस्ति, आसत्तियोग्यताप्रतिसन्धानमात्रादेव साकाङ्क्षस्य सर्वत्र वाक्यार्थप्रत्ययात्, निवृत्ताकाङ्क्षस्य
 10 च तदभावात् । सत्तामालेणैवोपपत्तावनुपलभ्यमानज्ञानकल्पनानवकाशात्, न वाका- ङ्क्षायां सत्यामप्यवश्यं वाक्यार्थप्रत्ययः । यदा ह्ययमेति पुत्रो राजः पुरुषोऽपसार्थतामिति वक्तोच्चारयति, श्रोता च व्यासङ्गादिना निमित्तेनायमेति पुत्र इत्यश्रुत्वैव राजः पुरुषोऽपसार्थता-

णेनेत्यर्थः । न तावदिति । विशेषणविशेष्यभावस्य संसर्गरूपतया प्रागसिद्धे-
 15 रित्यर्थः । नापि य[त ?]द्योग्यतेति । योग्यतयैव गतार्थत्वादित्यर्थः । नाप्यविनेति । नीलं घटमानयेत्यादौ तदभावादित्यर्थः । नापि विशेषेति । नीलेन विशेषेण व्याप्येन सामान्यगुणमात्रं व्यापकमाक्षिप्तं, तथा सरोजेन तथैव द्रव्यमात्रं - तदनयोरविनाभावोऽस्त्येवेत्यर्थः । एतच्च न । घटो भवतीत्यत्र घटेन गुणिसामान्यस्याक्षिप्तस्याविनाभावेन साकाङ्क्षतया पर्यवसानप्रसङ्गात् ।
 20 नापि प्रतिपत्तुरिति । घटो भवतीत्यत्र प्रतिपत्तुर्गुणादिजिज्ञासायां पर्यवसानप्रसङ्गादित्यर्थः । किं तर्हि ? घटो भवतीत्यत्र तु गुणादिजिज्ञासा न पदस्मारितविशिष्टविषयेति न साकाङ्क्षत्वमित्यर्थः । सत्तामात्रेणेति । तथा वाकाङ्क्षायां सत्यामेव शब्दस्य ज्ञानजनने संभृतसामग्रीकत्वाद्धेतुरेव विलम्बित इति भावः । तर्हि मा भूदाकाङ्क्षा लिङ्गविशेषणमित्यत आह—आसत्तियोग्यतेति ।
 25 व्यभिचारादिति । राजपदार्थपुरुषपदार्थयोः परस्परमन्वये वक्तृज्ञानाभावादित्यर्थः । न त्वेतद[वम]स्तीति । यद्यपि प्रतिपदार्थमुत्थिताकाङ्क्षा तत एव विनष्टा, कथं कालान्तरे स्वरूपसती वाक्यार्थप्रत्ययजननी ? तज्ज्ञानकारणत्वे तु ज्ञानस्यापि पूर्व नाशे संस्कारादुपयोगस्तस्याः संभवति । तथापि समूहविषयैकैव जिज्ञासा स्वरूपसती वाक्यार्थबुद्धौ हेतुः संभवति ; भवतु वाकाङ्क्षा ज्ञातैव कारणम्, तथापि
 30 तद्विशिष्टो हेतुरनैकान्तिक इत्याह—न वाकाङ्क्षायामिति ।

मिति शृणोति तदास्त्याकाङ्क्षादिमत्त्वे सति पदकदम्बकत्वं, न [सा] च स्मारितार्थसंसर्गज्ञान-
 पूर्वकत्वम् इति । स्यादेतत् । समभिव्याहृतत्वेनातोक्तत्वेन च विशेषितहेतौ नायं
 दोषः । एवं च सति कतिपयपदश्राविणां यः कश्चित् क्वचित् संसर्गप्रत्ययोऽलिङ्ग एव
 लिङ्गत्वाध्यारोपात् । असंसर्गाग्रहमात्रेण ¹तत्संसर्गप्रत्ययात् । न चैवं संसर्गो न सिद्ध्यति ,
 आप्तवाक्येषु तत्सिद्धेः , न सर्वविषयाप्तत्वस्यासिद्धेः , यत्तु क्वचिदाप्तत्वस्यानैकान्तिक-
 त्वात् । प्रकृतविषये चाप्तत्वसिद्धौ संसर्गविशेषस्य प्रागेव सिद्ध्यभ्युपगमात् किमनुमाने-
 ऽन्तर्भावनीयम् ? न च सर्वत्र जिज्ञासानिबन्धनम् , अजिज्ञासोरपि वाक्यार्थप्रत्ययात् ।
 आकाङ्क्षापदार्थस्तर्हि कः ? जिज्ञासां प्रति योग्यता, सा च स्मारितैदाक्षिप्ताविनाभावे
 सति श्रोतरि तदुत्पाद्य संसर्गावगमप्रागभावः । न चैषोऽपि स्वज्ञानमपेक्षते प्रतियोगिनि-
 रूपणाधीननिरूपणत्वादभावस्य, तस्य च विषयनिरूप्यत्वादिति सिद्धमनुमानात् पृथक्त्वं
 शब्दस्येति । अत्रोच्यते । संसृष्टा एवेति नियम एव साध्यः, आतोक्तत्वेन विशेषणान्न
 व्यभिचारः । न च संसर्गविशेषनिश्चयमन्तरेणातोक्तत्वमशक्यनिश्चयम् । तथा हि,
 निपुणन्तावदालोचयत्वायुष्मान् । यद्यपि भवता शब्दः प्रमाणं पृथक् स्वीकृतः, तथापि
 किं शब्दमात्रादर्थप्रतीतिः ? आहोस्मिदातोक्तत्वादिसहिताच्छब्दविशेषात् ? न प्रथमः,
 अनाप्तवाक्ये व्यभिचारात् । ननु तत्राप्यर्थप्रतीतिर्जायत एव, कथमन्यथा ततः प्रवर्त्तत,
 इतरथा हि द्राविडादिवचनेष्विव गौडदेशीयस्य प्रवृत्तिसङ्कल्पोऽपि न स्यात्, किन्तु ज्ञाताप्यर्थ-
 प्रतिपत्तिरप्रामाण्यशङ्काकलङ्कितत्वेन न निःशङ्कप्रवृत्त्युपयोगिनीति प्रामाण्यनिश्चयार्थ-
 मातोक्तत्वावधारणप्रयासः । ननु लिङ्गमपि तदानीमर्थज्ञानं जनयत्येव केवलं तत्त्वप्रामाण्य-
 प्रतिपत्त्यर्थ²मविनाभावप्रतिसन्धानमिति किं न कल्प्यते, कथमन्यथा लिङ्गाभासेऽपि प्रवृत्ति-

सा च स्मारितेति । कचिद्वहिरस्तु इत्यादौ शब्दस्मारितयोरेवाविनाभावः । कचि-
 त्तदाक्षिप्तयोर्नीलं सरोजमित्यादौ । एतावतैव कृते अहो विमलं जलं नद्यास्तीरे महिष-
 श्ररतीत्यादावाकाङ्क्षासत्त्वादेव वाक्यता स्यादित्यत आह—श्रोतरि तदुत्पाद्येति ।
 तेन वक्त्रानुत्पादितः स्मारितः इत्यादि तु प्रायिकत्वादुक्तम् । श्रोतृनिष्ठवक्तृविवक्षित-
 संसर्गावगमप्रागभाव इत्यर्थः । प्रतियोगीति । अयं प्रागभावो यदि ज्ञात
 उपयुज्यते तदा प्रतियोगिन्यवगमे ज्ञाते ज्ञातव्यः । स च स्वविषयसंसर्गं ज्ञाते
 निरूप्य इति संसर्गस्य पूर्वमेव ज्ञानाद्वाक्यमनुवादकं स्यादित्यर्थः । नियम
 एवेति । यद्यपि नियमस्य न साध्यता, न हि वाक्यान्नियमः प्रतीयते, तथापि
 संभावनासाध्यतानिराकरणपरमिदम् ।

शब्दमात्रादिति । आतोक्तानातोक्तसाधारणादित्यर्थः ।

- सम्भवः ? भवेदेवं यदि शब्दवत् सत्तामालेण लिङ्गमपि गमकं स्यात् । न हि धूमस्वरूप-
मेवात्¹ लिङ्गमपि तु साध्ये निरुपाधिसम्बन्धशालि अबाधितविषयत्वादिरूपसम्पन्नमेव, तथा च
साध्ये निरुपाधिसम्बन्धशालि अथ च सम्बन्धं² विनापि भविष्यति इति कुतः शङ्काकलङ्का-
वकाशः, प्रामाण्यालिङ्गितस्यैव तद्रूपत्वात् ? तदेतत् शब्देऽपि समानम् । न हि शब्दमात्रं
5 विवक्षितार्थप्रतिपादकं, घटशब्दस्यापि पटार्थप्रतिपादकतापत्तेः । नाप्यर्थप्रतिपादकत्व-
मात्रं शब्दत्वं, शब्दापशब्दविवेकानुपपत्तेः, तद्विभागव्यवस्थापकव्याकरणादिवैयर्थ्याच्च ।
किन्तु यः शब्दो यदुपाधिसम्बन्धाद्यस्मिन्नर्थे आत्तेन शङ्कितः³, स एव तस्य प्रतिपादक इति ।
न चैतच्छब्दमात्रे सम्भवति । न चैवं सति “सृण्येव जर्करी तु फर्करी तु” इत्यादेर्वेदवाक्या-
दाप्तोक्तत्वप्रतिसन्धानमालेणाविदितपदार्थस्यापि अर्थप्रतीतिप्रसङ्गः । न ह्यात्तेनोच्चारणमात्रं
10 तदुक्तत्वं, किन्तु संगितिसत्तया प्रतिपादनम् । कथं तर्हि शब्दाभासेऽपि प्रवृत्तिसम्भवः ?
अशब्द एव शब्दत्वाध्यारोपात् । अलिङ्ग एव लिङ्गत्वाध्यारोपात् । यथा चलन्तीं पताकां
दृष्ट्वा वायुर्वातीत्यादिष्वप्यविनाभावशालिषु प्रचुरतराभ्यासदशापन्नत्वेन मुहूर्त्तमप्यनुमितौ न

- विवक्षितार्थेति । वक्तृतात्पर्यविषयवाक्यार्थप्रतीतिरित्यर्थः । [ननु
तत्रापीति । योग्यतादिज्ञानमात्रस्य प्रमाऽप्रमासाधारणस्य शाब्दज्ञानमात्रकारण-
15 त्वादित्यर्थः । प्रवृत्तिसंकल्प इति । प्रवृत्तिजनकः संकल्प इच्छा । तदानीमिति ।
आप्तोक्तत्वानिश्चयदशायामित्यर्थः । न हीति । व्याप्तत्वेनाप्रतिसंहतमित्यर्थः ।
अबाधितविषयत्वेति । यद्यपि बाधाभावः स्वरूपसन्नेव प्रयोजक न तु ज्ञात-
स्तथापि बाधस्य हेत्वाभासतया ज्ञातस्यानुमितिप्रतिबन्धकत्वाच्च ह्यज्ञाने यन्न भवति
तत्तदभावज्ञानसाध्यं यथोपाध्यभावज्ञानाधीनानुमितिरेति । व्याप्तेरिति । बाधा-
20 भावज्ञानमनुमितिहेतुः । प्रामाण्येति । विशेषदर्शने सति शङ्काया अनुदयादित्यर्थः ।
शब्दमात्रमिति । संकेतज्ञानानपेक्षमित्यर्थः । शब्दापशब्देति । अर्थप्रतिपादक-
त्वस्यार्थस्मारकत्वस्यापशब्देऽपभ्रंशेऽपि सत्त्वादित्यर्थः ।] किन्तु यः शब्द इति ।

- नन्वेतावता पदार्थमात्रे आप्तत्वमायाति न तु वाक्यार्थे । पदार्थमात्रे
चाप्तत्वमनाप्तवाक्येऽप्यस्ति । अत्राहुः—तत्रापि सुग्रहमेवाप्तत्वम् । तथा हि
25 वेदे तावदीश्वरस्य धर्मग्राहकमानेनैव दोषाभावः सुग्रहः । लोकेऽपि भ्रमाभावो-
ऽत्यन्ताभ्यस्तकाननानां काननविभागपरवाक्यत्वात् सुग्रहः । विप्रलिप्साद्यभावोऽपि
प्रकरणादिना ज्ञायते, अन्यथाप्तत्वज्ञानं विना लक्षणा न स्यात् । अप्रमाणत्वेना-
प्युपपत्तेः । अथ शाब्दप्रतीतौ यद्याप्तत्वं ज्ञातं प्रयोजकं स्यात्तदा तेन लिङ्गं विशेष्येत ।
न त्वेवम् । आप्तत्वानाप्तत्वसंशयेऽपि वाक्यार्थज्ञानदर्शनात् । अन्यथा वेदादपौरुषे-
30 यत्वाभिमानिनां वाक्यार्थप्रत्ययो न स्यादिति चेत्, न । अनाप्तोक्तत्वनिश्चये

1A धूमस्वरूपमात्रमेव. 2A साध्यं. 3A यः शब्द उपाधिसम्बन्धाद्यस्मिन्नर्थे आत्तेन शङ्कितः.

[The corresponding text seems to be omitted.]

विलम्बन्ते, तथा शब्देऽपीति न कश्चिद्विशेषः, अन्यथा त्वाप्तोपदेशः शब्द इति लक्षणस्यापि
 निर्लक्षणत्वापातात् । द्वितीये तु, यदि संसर्गावगमात् पूर्वमशक्यमाप्तोक्तत्वावधारणम्, तदानी-
 'माप्तोपदेशः शब्द' इति दुःपरिहरमन्योन्याश्रयत्वम् । यद् येन रूपेण न निश्चीयते न तत्तथा
 व्यवहियते, यथा रथ्यापुरुषः सर्वज्ञत्वेन न निश्चीयते च विवादाध्यासितः पुरुष आसत्त्वेनेति
बौद्ध अनुमतव्यापकानुपलब्धिश्च स्वशिरसि पातिता भवति इति । यदि तूभयोः समः समा- 5
 धिर्दोषो वा, न तर्हि वयमेके पर्यनुयोज्या इति । एतेन द्वितीयेऽप्यनुमाने दूषणं प्रत्युक्तम् ।
 यत् पुनराकाङ्क्षायां सत्यामपि क्वचित् संसर्गावगमो न भवति इत्यनुकूलमेवैतत् । न हि सति
 भावमात्रं कारणत्वं, न च केवलमाकाङ्क्षासत्तियोग्यतारहिता तत्र कारणमपितु समुदिता ।
 तथा च समुदायात् कारणैकदेशमपकृष्य व्यभिचारदर्शनं मृत्पिण्डादीनामपि कारणत्वं
 खण्डयति । आकाङ्क्षायतिरेकेणापि क्वचिद्भविष्यतीति चेत्, इदं त्वशक्यं संसर्गा- 10
 वगमप्रागभावो ह्याकाङ्क्षा इति निरूपितम् । न च भावः स्वप्रागभावमनुपमृद्य जायते,
 न चायमपि सत्तया हेतुः, तथा सति सर्वस्य सर्वत्र वाक्यार्थप्रत्ययप्रसङ्गात् अस्मदादीना-
 'मनादौ संसारे संसर्गावगमप्रागभावः' क्व नाम नास्ति । स्मारिततदाक्षिताविनाभावे

वाक्यार्थप्रतीत्यनुदयात् । यद्यद्यतिरेकनिश्चयश्च शाब्दज्ञानप्रतिबन्धकस्तन्निश्चयः
 शाब्दज्ञानजनकः, यथा योग्यतादौ । तथा चाप्तोक्तत्वज्ञानमवश्यं शाब्दज्ञान- 15
 प्रयोजकम्, न च दृष्टान्तासिद्धिः, शाब्दाभासोच्छेदापत्तेः ।

अन्यथा त्विति । यद्यप्याप्तोक्तमशक्यनिश्चयमेवेत्यर्थः । दुष्परिहरमिति ।
 भासोक्तत्वनिश्चये वाक्यार्थप्रत्ययः वाक्यार्थप्रत्यये च तत्राप्तत्वं निश्चये-
 मित्यर्थः । स्वशिरसीति । अन्योन्याश्रयस्य दुष्परिहरत्वादित्यर्थः ।
 उभयोरिति । शब्दस्यानुमानान्तभावानन्तर्भाववार्दानोरित्यर्थः । क्वचिदिति । 20
 योग्यतादिशून्य इत्यर्थः । न चायमपीति । येनाकाङ्क्षया हेतुर्न विशेषणीय इति
 शेषः । तथा सतीति । ननु योग्यतादिमच्छब्दज्ञाने भवत्येव सर्वत्र वाक्यार्थ-
 प्रत्ययः । उच्यते—यद्याकाङ्क्षा स्वरूपसतो वाक्यार्थज्ञाने हेतुस्तदाकाङ्क्षा-
 भ्रमादनाकाङ्क्षेऽन्वयबोधो न स्यात् । किञ्चाकाङ्क्षासंशयविपर्यययोरन्वयबोधा-
 भावात्तन्निश्चयस्तद्धेतुः । नन्वाकाङ्क्षासंसर्गावगमप्रागभावः प्रतियोगिज्ञाननिरूप्यः 25
 ज्ञानं च संसर्गनिरूप्यमिति ज्ञाताया आकाङ्क्षायाः प्रयोजकत्वे प्रागेव संसर्गनिरूपणं
 स्यादित्यत आह—स्मारितेति । तेन स्मारितसंसर्गावगमप्रागभावस्तदाक्षित-
 संसर्गावगमप्रागभावो वाकाङ्क्षा इति सामान्येनैव रूपेण तन्निरूपणमिति न

- सतीति तु विशेषणे तज्ज्ञानमेव प्रकारान्तरेण वक्ष्यत इत्यलं नैयायिकेष्वतिनिबन्धेनेति । ननु य एवालौकिकास्त एव वैदिका इति न्यायाल्लोके चातत्वावधारणे शब्दार्थनिश्चयः, 'तर्हि वेदवाक्यस्यापि तथा स्यात् । न च तत्र कर्तृमात्रमेव सम्भावितमत आह—
श्रुतिस्मृतीति । श्रुतिस्मृती एव लक्षणं रूपं यस्य वाक्यसमुदायस्य स तथा ।
 5 सन्दिग्धासक्तृत्वेनैतयोरुदाहरणं, न केवलं लौकिको वाक्यसमुदायः श्रुतिस्मृतिलक्षणोऽप्याम्नायो वक्तुः प्रामाण्यमपेक्ष्य प्रत्यायकः, न त्वाप्तोक्तत्वादिति साध्यविपर्ययव्याप्त एवायं हेतुः, विप्रलिप्ताविरहेऽपि भ्रमप्रमादयोः पुरुषे अवश्यंभावितया तच्छङ्कापङ्कलोपस्य दुरपहवत्वात् । नित्यत्वे पुनरस्य शङ्कैव नास्तीत्यत आह—‘तद्वचनादाम्नाय[स्य]प्रामाण्यमिति
सूत्रकार[वै० १।१।३]वचनादित्यर्थः । ‘तदि’त्यनेन ‘चास्मद्बुद्धिभ्यो लिङ्गमृषेरिति
 10 **सूत्रे** अभिप्रायोक्तस्य^२ चास्मद्विशिष्टस्य वक्तुः परमेश्वरस्य परामर्शः । “तद्वचनात्”न प्रणयनात् ‘आम्नायस्य’ वेदस्य ‘प्रामाण्यम्’ । यथार्थानुभवजनकत्वं हि प्रामाण्यं, न तु नित्यत्वप्रयुक्तं, तदपि दोषाभावप्रयुक्तं^३, तच्च धर्मिग्राहकप्रमाणादेव **परमेश्वरे** सिद्धमिति भावः । प्रयोगस्तु—आप्तोक्ता वेदाः, महाजनपरिगृहीतत्वात् । यत् पुनर्नाप्तोक्तं, न तत् महाजनपरिगृहीतं, यथा रथ्यापुरुषवाक्यम् । इदानीं श्रूयमाणवेदवाक्यसजातीयेषु
 15 वेदवाक्येषु स्वतन्त्रपुरुषपूर्वकत्वम् आप्तोक्तत्वम् सर्वदर्शनान्तःपातिपुरुषानुष्ठीयमानार्थत्वं च महाजनपरिग्रहः । सिद्धे च प्रामाण्ये क्वचित् फलाभावः कर्मकर्तृसाधन-

प्रागेव संसर्गविशेषसिद्धिर्दोष इत्यर्थः । आकाङ्क्षायोग्यतासस्तीनां च निर्वचनम्
 अन्वीक्षातत्त्वबोधे तात्पर्यपरिशुद्धिप्रकाशे च सम्यग्विरूपितमिति विस्तर-
 भयान्नेह प्रतीयते ।

- 20 **संदिग्धेति** । वक्तुः संदेहादयमाप्तोक्तत्वसंदेहो द्रष्टव्यो, न तु वक्तुराप्तत्व-
 संदेहः, धर्मिग्राहकमानेनैव तन्निश्चयात् । **आप्तोक्ता वेदा** इति । आप्तोक्तत्वं
 च वेदसमानविषयानित्यज्ञानातिरिक्तकारणीभूतयथार्थज्ञानसमानविषयत्वम् । ननु
 महाजनपरिगृहीतत्वादिति हेतुः साध्यसाधनयोरगृहीतव्याप्तिकतया नान्वयी न वा
 व्यतिरेकी प्रामाण्ये साध्येऽसाधारणः । मैवम् । अन्वयेन दृष्टान्तस्यायुर्वेदस्य
 25 सत्त्वात् । व्यतिरेकिण्यपि महाजनपरिगृहीतान्यलौकिकार्थानि वाक्यानि स्वार्थे
 प्रमाणानि एतादृग्वाक्यत्वादित्यत्रासाधारण्याभावात् । न चाप्रयोजकत्वम् ।
 महाजनपरिगृहीतत्वस्यैव विपक्षबाधकत्वात् ।

- स्वतन्त्रेति** । आनुपूर्वीज्ञानजन्यानुपूर्वीज्ञानविषयत्वमेव स्वतन्त्रपुरुषप्रणी-
 तत्वम् । **सर्वदर्शनेति** । अत्रान्वये व्याकरणवैद्यकादिदृष्टान्तः । ननु वैद्यके
 30 कर्मण्यनुष्ठीयमानेऽपि फलाभावादप्रामाण्यमपि स्यादित्यत आह—**सिद्धे चेति** ।

1A तथा च लौकिकवेदाप्तोक्तत्वद्वारेण शब्दार्थनिश्चयः । 2A प्रतिषादितस्य । 3A यथार्था-
 नुभवजनकत्वप्रयुक्तत्वादपि दोषाभावनिश्चयः ।

वैगुण्यनिबन्धनो न व्यभिचाराय तत्साकल्ये तत एव फलदर्शनात् । तदेवं वाक्य-
समुदायस्यान्यत्रागमने आवरणासम्भवे चाविकले श्रवसि श्रोतरि चावहिते यदुपलभ्य
पुनरनुपलम्भनं तत् घटादिवदनित्यत्वैकनिबन्धनमिति यद्यपि प्रत्यक्षत एव परिच्छिन्नं
तथाप्यस्मर्यमाणकर्तृकत्वादिना वैधर्म्येण यः प्रत्यवतिष्ठते, तं प्रत्याह—**लिङ्गाच्चानित्य**
[वै०६।१।१] इति । न केवलं प्रत्यक्षालिङ्गाच्चानित्य इति । अनित्यत्वप्रतिपादकं 5
तावत् प्रत्यक्षमनन्यथासिद्धतया दुःपरिहरम् । नित्यत्वप्रतिपादकन्तु प्रत्यभिज्ञानमन्यथापि
सङ्गच्छते । प्रत्युतानुमानमपि चान्त्रार्थेऽस्माकमस्ति तदेवमुभयप्रमाणसिद्धे^१ वस्तुनि वैधर्म्य-
मात्रमप्रयोजकमिति भावः । अनुमानमेव दर्शयति—**बुद्धिपूर्वा वाक्यकृतिरिति** ।
यत्त हि शब्दमात्रस्यैवानित्यतामुपपादयिष्यामः, कुतस्तत्र तत्समूहस्य पदस्य कुतश्चित्त-
द्विशेषसमूहस्य वाक्यस्य नित्यतेत्यर्थः । वेदवाक्यस्य कृतिर्वाक्यरचना बुद्धिपूर्वका, 10
वाक्यरचनात्वात्, लौकिकवाक्यरचनावत् । अस्मर्यमाणकर्तृकत्वं चानुकूलमेव यत्
एव हि स्फुटतरं स्मरणं नास्त्यत एव कर्त्ता साध्यते, न च कदाचित्^२ स्फुटतरास्मरण-
मात्रेणाकर्तृकत्वं 'तथात्वे त्वि'त्यादिवाक्यानामन्धकूपानां चाकर्तृत्वप्रसङ्गात् । न चा-
स्मरणमपि “नाहरासीन्न रात्रिरासीदि”त्यादिवेदवाक्यादेवं “तस्मात्तपस्तेपानाच्चत्वारो वेदाऽ-
जायन्त” इति कर्तृस्मरणात् । अनुवादमात्रमेतदिति चेत्, न । कर्तृस्मरणस्य सर्व- 15
त्राविध्यर्थत्वात्, तथा च कालिदासादिवाक्यस्याप्यकर्तृकत्वप्रसङ्ग इति । ननु परिदृष्ट-
सामर्थ्यकारकचक्रमधितिष्ठत एवेश्वरस्यापि कर्तृत्वम्, तथा च स्थानकरणादीनामन्वय-
व्यतिरेकाभ्यां वर्णनिष्पत्तिं प्रति सामर्थ्यावगमात् । तदधिष्ठानशून्यतया न वेदकर्तृत्वं
भवेत् । न च शरीरमन्तरेण तस्य स्थानकरणादिसम्भवः । तेषां तात्वादिविवृत-
त्वादिरूपत्वादिति चेत्, न । अनवबोधात् । न हि वयमस्य भगवतः कार्य- 20

ननु नास्माकं महाजनपरिग्रहात् प्रामाण्यं, किन्तु नित्यत्वेनापौरुषेयत्वादित्यत आह—
तदेवमिति । अन्यथापीति । नित्यत्वग्राहकं प्रत्यभिज्ञानं तज्जातीयत्वविषयत्वे-
नाप्युपपद्यत इत्यर्थः । ननु चास्मर्यमाणकर्तृकत्वाद्देदानामपौरुषेयत्वं साध्यमित्यत
आह—अस्मर्यमाणेति । न हि वयमस्येति । ननु मौनिश्लोकवत् कण्ठाद्य-
भिघाताभावेऽपि वेदकर्तृत्वं भविष्यति । 25

अत्राहुः—तथापि मौनी यथा लिप्यादिना परं श्लोकं बोधयति तथेश्वरोऽपि
परं बोधयिष्यतीत्यायातमेश्वरस्य शरीरम् । न च मन्वादिभिः सर्गाद्यकालीनैरती-
न्द्रियदर्शित्वेन स्वयमेव तज्ज्ञानम् तेषामतीन्द्रियार्थदर्शित्वे मानाभावात् ।

विशेषेणानुविहितभावतयोपकरणशरीरं निराकुर्मः । तत्रयणुकादि-निष्पत्तये द्वयणुकादि-
 वत् शरीरान्वयव्यतिरेकानुविधायिकार्यनिष्पत्तये तदुपग्रहस्यापीष्यमाणत्वात् गृह्णाती-
 श्वरोऽपि शरीरमन्तरान्तरा दर्शयति च विभूतीरिति । अपित्वाऽयतनतया कर्तृत्व-
 निर्वाहकतया व्यापकतया च तत्तस्य नेष्यते भोगाभावात् कर्तृत्वस्य नित्यत्वात् । कार्यस्य
 5 कर्ता निरुपाधिसम्बन्धात् शरीरव्यभिचाराच्चेति । लिङ्गान्तरमाह—‘वेदे ददाति-
 शब्दो बुद्धिपूर्वको ददाति-विमुक्तित्वात्, लौकिकददातिशब्दवदिति’ । लौकिकददाति-
 शब्दो हि सम्प्रदानमभिप्रेत्य प्रयुज्यते । ददाति-कर्मणा यमभिप्रेति कर्ता स सम्प्रदानं,
 वेदे च कर्तुरभावाददातिशब्दो व्यर्थ एवेति भावः । ननु नित्यनिर्दोषतया वेदस्य स्वत
 एव प्रामाण्यमुत्पद्यते , कृतं तत्राप्तिस्वीकारेणेति चेत्, न । प्रामाण्यमुत्पद्यत
 10 इत्यस्यैव व्याहतत्वात् । औपाधिकसामान्यविशेषो हि प्रामाण्यं परापरभावानुपपत्तेः ।
 यदि हि ज्ञानत्वं परमपरं च प्रामाण्यं तदाऽज्ञानरूपेष्विन्द्रियादिषु प्रामाण्यं न स्यात् ।
 अथ प्रामाण्यं परं ज्ञानत्वमपरं तदानीं संशयविपर्ययादिष्वप्रमाणेषु ज्ञानत्वं न स्यात् ।
 प्रमारूप उपाधिरुत्पद्यते न चासौ स्वत एवोत्पद्यते¹ । तथा हि , प्रमा ज्ञानहेत्विति-

यद्वा, शब्दकर्त्तावश्यं शरीरीति नियमः । आयतनतयेति । तेन भोक्तुर्भो-
 15 गायतनं शरीरमिति लक्षणं शरीरविशेषस्येति द्रष्टव्यम् ।

ददातिशब्दो हीति । ननु संप्रदानमनभिधायापि रजकस्य वस्त्रं ददाती-
 त्यादौ ददातिशब्दप्रयोगादिदमयुक्तम् । ददातिकर्मणा चाभिप्रेतो न वक्ता ।
 ददातिशब्दाप्रयोगे संप्रदानाभावापत्तेः । नापि कर्त्ता , वक्तरि तदापत्तेः ।

मैवम् । वेदे ब्राह्मणाय गां दद्यादित्यादौ संप्रदानसमभिध्याहतो ददातिशब्दः
 20 संप्रदानबुद्धिं विना न भवतीत्येवंपरत्वात् ।

तथा हीति । ननु प्रमेयाज्ञानत्वेन तद्धेतुतिरिक्तहेतुजन्यतया साध्यबाधः,
 ज्ञानाजनकजन्यत्वे विरोधः, अप्रमायां तदसिद्धिश्च । किं च , यत्किञ्चिज्ज्ञानहेत्व-
 पेक्षया सर्वतद्धेतुपेक्षया वातिरिक्तत्वे इन्द्रियादिभिः सिद्धसाधनम् । न च ज्ञानत्वा-
 वच्छिन्नकार्यत्वान्यकार्यत्वप्रतियोगिककारणजन्येति साध्यम् । ज्ञानत्वस्य नित्य-
 25 वृत्तितया कार्यतानवच्छेदकत्वात् । अनित्यज्ञानत्वेतिकरणे इन्द्रियादिभिर्यथायथं
 सिद्धसाधनम् , तेषां प्रत्येकं ज्ञानमात्राहेतुत्वात् ।

एतेन प्रमात्वं ज्ञानत्वावच्छिन्नकार्यत्वनिरूपितकारणताभिन्नकारणताप्रति-
 योगिककार्यतावच्छेदकं ज्ञानत्वं साक्षाद्व्याप्यधर्मत्वादप्रमात्ववदिति निरस्तम् ,

रिक्तहेत्वधीना, कार्यत्वे सति तद्विशेषत्वात् अप्रमावत् । यदि तु तावन्मात्राधीना भवेत्, अप्रमापि प्रमेव भवेत्, अस्ति हि तत्र ज्ञानं हेतुः । अथान्यथा ज्ञानमपि सा न स्यात् । ज्ञानत्वेऽप्यतिरिक्तदोषानुप्रवेशादप्रमेवेति चेत्, एवं तर्हि दोषाभावमधिकमासाद्य प्रमापि जायेत नियमेन तदपेक्षणात् । अस्तु दोषाभावोऽधिको भावस्तु नेष्यत इति चेत् ? भवेदप्येवं यदि दोषैर्भावैरेव भवितव्यं, न त्वेवं विशेषादर्शनादेरभावस्यापि हेतुत्वात्² 5 दोषत्वात् । कथमन्यथा ततः संशयविपर्ययौ ? ततस्तदभावो भाव एवेति स कथं नेष्यत इति प्रामाण्यं प्रति यथा दोषाभावस्य, तथा वक्तृगुणस्यापि कारणत्वम्, अप्रामाण्यं

प्रमात्वस्य नित्यवृत्तित्वात् । अनित्यप्रमात्वं तथा कार्यमात्रवृत्तित्वादित्यपि नीलघट-
त्वादिना व्यभिचारि । अनित्यप्रमा प्रमाऽप्रमोभयहेतुभिन्नहेतुजन्या जन्यत्वादप्रमा-
वदिति चेत्, न । दोषस्य पित्तादेः स्वविषयप्रमाहेतुत्वेनाप्रमायां तदसिद्धेः । 10

उच्यते—यत् कार्यं यत्कार्यविजातीयं तत् तत्कारणविजातीयकारणजन्यं,
यथा घटविजातीयः पटः । अन्यथा, कार्यवैचित्र्यस्याकस्मिकतापत्तेः । घटज्ञान-
जातीयमपि कार्यं तद्विजातीयकार्यकारणविजातीयघटेन्द्रियसन्निकर्षादिजन्यमिति ।
एवञ्च प्रमाऽप्रमाकारणविजातीयकारणजन्या अप्रमाविजातीयकार्यत्वात् घटवत् ।
किञ्चानित्यप्रमात्वं कार्यतावच्छेदकं, बाधकं विना कार्यमात्रवृत्तिधर्मत्वादप्रमात्ववत् । 15
नीलघटत्वं तु विशिष्टं न कार्यतावच्छेदकम् । प्रत्येकमनुगतद्वयादेव विशिष्टबुद्धेरार्थः
समाज इति भावः ।

यदि त्विति । यावती प्रमासामग्री तावन्मात्रप्रयोज्या यद्यप्रमा स्यात्
प्रमा स्यादित्यर्थः । असिद्धमात्रापादकमप्रमायाः प्रमित्यजनकदोषजन्यत्वादित्याह
—ज्ञानत्वेऽपीति । एवं तर्हीति । तथा च ज्ञानसामग्रीमात्रजन्यत्वरूपं 20
प्रामाण्यस्य न स्वतस्त्वमित्यर्थः । ननु चास्तु प्रमायां दोषाभावो हेतुः । तथा चा-
गन्तुकभावानपेक्षज्ञानसामग्रीजन्यत्वमेव स्वतस्त्वं दोषाभावस्य तदनुविधानादित्याह—
अस्तु दोषाभाव इति । विशेषादर्शनादेव भावस्यापि दोषत्वे तदभावे विशेष-
दर्शनं भावस्तद्धेतुः स्यादिति नोक्तरूपं स्वतस्त्वमित्याह—भवेदप्येवमिति । 25
किञ्च, दोषाभावस्येव भूयोऽवयवेन्द्रियसंनिकर्षविशेषदर्शनादिसमवधाने प्रमा,
तदभावे त्वप्रमेति गुणस्याप्यन्वयव्यतिरेकयोः सत्त्वाद् गुणोऽपि तद्धेतुरित्याह—
प्रामाण्यं प्रतीति । अन्वयव्यतिरेकतुल्यत्वेन प्रमायां गुणोऽप्रमायां तदभावो
हेतुरिति वैपरीत्यमेव किं न स्यादिति भावः । प्रमामात्रे च नानुगतो गुणः,

प्रति यथा दोषस्य तथा वक्तृगुणाभावस्यापि कारणत्वमिति सर्वथा दुःपरिहरम् । एवं प्रामाण्यं परतो ज्ञायते, अनभ्यासदशायां सांशयिकत्वात्, अप्रामाण्यवत् । यदि तु स्वतो ज्ञायते कदाचिदपि प्रामाण्यसंशयो न स्यात्, ज्ञानत्वसंशयवत् । ननु स्वतोऽपि ज्ञास्यते सन्देहसामग्रीसन्निपातात् सांशयिकमपि भविष्यति, विपक्षे किं बाधकमिति चेत्, 5 नैतदेवम् । न हि साधकबाधकप्रमाणभावमवधूय समानधर्मदर्शनादेवासौ, तथा सति तदनुच्छेदप्रसङ्गात्¹ । ²प्रमाणवदप्रमाणेऽपि तत्प्रतिपत्तिदर्शनाद्धवति शङ्कति चेत्, तत् किमप्रमाणज्ञानोपलब्धेऽपि न तत्प्रामाण्यमुपलब्धम् ? प्रमाणज्ञानमेव वा नोपलब्धम् ? आद्ये, कथं स्वतः प्रामाण्यग्रहः, प्रत्ययप्रतीतावपि तदप्रतीतेः । द्वितीये तु, कथं शङ्का,

किन्तु तत्तत्प्रमायां भूयोऽवयवेन्द्रियसंनिकर्षयथार्थलिङ्गसादृश्यवाक्यार्थज्ञानानां 10 प्रत्येकमेव गुणत्वमन्वयव्यतिरेकात् । प्रत्यक्षविशेषदर्शनमपि गुणस्तदनुविधानात् । यद्यपि स्थाणुत्वव्याप्यवक्रकोटराद्यारोपविशेषगुणदर्शनेऽपि स्थाणुत्वभ्रमो भवत्येव, तथापि विशेषदर्शनं प्रमारूपं गुणो विवक्षितः ।

एवं प्रामाण्यमिति । प्रामाण्यस्य स्वतो ग्रहेऽनभ्यासदशोत्पन्नज्ञाने तत्संशयो न स्यात् । ज्ञानग्रहे प्रामाण्यनिश्चयात् । अनिश्चये वा न स्वतः प्रामाण्य- 15 ग्रहः । ज्ञानाग्रहे च धर्मिज्ञानाभावाच्च संशय इत्यर्थः । ननु स्वग्राह्यत्वेऽपि पर-ग्राह्यत्वात् स्वस्याप्यन्यापेक्षया परत्वात्, भट्टमते परग्राह्यत्वाच्च सिद्धसाधनम् । न च ग्राह्यप्रामाण्यापेक्षया परत्वं ग्राहकस्यापि । ग्राह्यप्रामाण्यत्वेन तदपेक्षया परत्वाभावात् । अग्राह्यप्रामाण्यापेक्षयाऽप्रमाणत्वप्रसङ्गात् । अर्थेऽनैकान्तिकञ्च । उच्यते—अनभ्यासदशोत्पन्नज्ञानप्रामाण्यं न स्वाश्रयग्राह्यं स्वाश्रयातिरिक्तग्राह्यं वा । 20 आश्रये सत्यपि तदुत्तरतृतीयक्षणवर्तिसंशयविषयत्वात् । अप्रामाण्य-संशया-जन्यसंशयविषयत्वाच्च, अप्रामाण्यवत् । अर्थे निश्चितेऽपि न निश्चयानन्तर-तृतीयक्षणेऽर्थसंशयो न वाऽप्रामाण्यसंशयं विनेति नार्थेन व्यभिचारः ।

ज्ञानत्वसंशयवदिति । यथा ज्ञानत्वे निश्चिते तत्र संशयो न भवति, तथा प्रामाण्येऽपि निश्चित इत्यर्थः ।

अथ प्रामाण्यवदिति । प्रामाण्यज्ञानमात्रं न संशयविरोधकं किन्तु 25 प्रामाण्यमेवेति साधारणं ज्ञानमिति शङ्कितुरभिप्रायः । तत् किमिति । प्रामाण्यस्य ज्ञानं प्रामाण्याश्रयो ज्ञानमित्यर्थः । 'प्रमाणज्ञानमि'ति पाठे प्रमाणरूपं ज्ञानमित्यर्थः । निश्चयमात्रमेव संशयप्रतिबन्धकं न तु तद्विशेष इत्याशयेन परिहारः । तदप्रतीतेरिति । प्रामाण्यप्रतीतेरित्यर्थः ।

धर्मिण एवानुपलब्धेरिति । झटिति प्रचुरतरसमर्थप्रवृत्तेरपि न स्वतः प्रामाण्यम् , अन्यथैवोपपत्तेः । प्रवृत्तिकारणमिच्छा तत्कारणमिष्टाभ्युपायताज्ञानं तत्कारणमपि तज्जातीयतालिङ्गानुभव इत्यादिस्वकारणप्राचुर्यादेव सतङ्गम् । न तु प्रामाण्यग्रहस्य क्वचिदप्युपयोगः । न चानवस्था प्रामाण्यस्यावश्यवेद्यत्वानभ्युपगमात् । तथात्वे वा उभयोरपि समत्वादिति ।

5

यद्यपि शब्दानन्तरमुपमानमन्तर्भावयितुमुचितम् , तथापि शब्द एव चेष्टाप्रवेशः समबलप्रवृत्तेः । शब्द एव तु शब्दव्यवहारो लौकिकः प्रायिकत्वात् । चाक्षुषे ज्ञाने दर्शनवदिति केचित् । तदभिसन्धाय शब्दप्रस्ताव एव चेष्टोपन्यास इति भावः ।

झटितोति । लिङ्गज्ञानापेक्षायां विलम्बः स्यादित्यर्थः । प्रवृत्तौ न प्रामाण्यग्रहस्य सर्वत्रोपयोगः । तथात्वेऽपि झटित्यभ्यासापन्नलिङ्गानुसंधाना-
दप्युपपत्तिरित्याह—अन्यथैवेति । ननु पक्षलिङ्गव्यापारज्ञानानां प्रामाण्यानव-
धारणे स्वाश्रयाद्यसिद्धिरवधारणे चानवस्था । न च लिङ्गादिज्ञानं स्वविषयनिश्चये
कर्त्तव्ये स्वप्रामाण्यज्ञानं नापेक्षते, प्रामाण्यसंशये लिङ्गस्य संदिग्धत्वादित्यत आह
—न चानवस्थेति । चरमप्रामाण्यज्ञानस्य ज्ञानाभावेन कोटिस्मरणभावेन
विषयान्तरसंचारेण वा प्रामाण्यसंशयानवश्यम्भावादित्यर्थः । अन्यथा भट्टपक्षेऽपि
प्रामाण्यस्य ज्ञानानुमितिग्राह्यत्वेऽनवस्था स्यादित्याह—तथात्वे वेति । प्राभाकरे-
ऽपि मते प्रामाण्यस्य स्वग्राह्यत्वं न स्वग्राह्यम् , स्वरूपप्रामाण्यबहिर्भूतत्वात्,
किन्तु परग्राह्यत्वेऽनवस्थानात् परिशेषानुमानेन मानान्तरेण वा ग्राह्यम् । तथा च
तत्प्रामाण्यस्यापि स्वग्राह्यत्वमन्येनैवेत्यनवस्थेति भावः । प्रामाण्यानुमानं च
प्रथमं व्यतिरेकिणा । अयं पृथिवीत्वेनानुभवो न पृथिवीत्वाभाववति पृथिवीत्व-
प्रकारकः गन्धवद्विशेष्यकपृथिवीत्वप्रकारकनिश्चयत्वात्, यन्नेवं तन्नेवं, यथा
पृथिवीभ्रमः । तथा च पृथिवीभ्रमे पृथिवीत्वाभाववति पृथिवीत्वप्रकारकत्व-
गन्धवद्विशेष्यकपृथिवीत्वप्रकारकत्वाभावयोर्न्यातिग्रहादप्रामाण्यव्यापकहेत्वभावाभाव-
रूपाद्धेतोरप्रामाण्याभावाभावरूपं प्रामाण्यं सिद्धयति । यद्व्यापकतया हेत्वभावो
गृहीतस्तदभावस्यैव हेतुना साध्यमानत्वात् । व्यतिरेक्यनन्तरं तज्जातीयत्वे-
नान्वयिना प्रामाण्यानुमानम् । यथेदं पृथिवीज्ञानं प्रमा गन्धवद्विशेष्यकपृथिवीज्ञान-
त्वात्, तत्त्वेन मतवत् । अधिकस्तु पल्लवोऽन्वाक्षात्तत्त्वबोधे प्रदर्शित इति नेह
प्रतायते ।

10

15

20

25

समयबलेति । अर्थविशेषे चेष्टाविशेषस्य संकेते गृह्यमाण एव ततोऽर्थ-
प्रतीतिः । सङ्केतज्ञानपुरःसरं प्रवृत्तप्रमाणस्यैव च शब्दत्वाच्चेष्टाया अपि तथात्वात्त-
त्रान्तर्भावश्चेष्टाया इत्यर्थः । एवं सति चेष्टायां शब्दव्यवहारमुपपादयति—शब्द
एव त्विति ।

30

- अन्ये तु पृथगेव चेष्टा प्रमाणमित्याहुः । न ह्यत्र धूमाग्निवन्नियताविनाभावोपलम्भः, नापि घटपटादिवन्नियतसङ्केतोपलम्भः, किन्तु ऊर्ध्वतर्जनीमालविन्यासाद्दशसंख्यामात्र-
प्रतिपत्तिः क्वचिदेव केषाञ्चिदेव भवतीति कथमिव नातिरिच्यते । तदेतदुभयमपि
दूषयति—**प्रसिद्धाभिनयस्येति** । प्रसिद्धो व्याप्त्या गृहीतोऽभिनयः संस्थानविशेषः
5 सङ्केतविशेषो येन पुरुषेण तस्य **चेष्टया** कायिकव्यापारेण **प्रतिपत्तिदर्शनात्**
प्रतिपत्तिदर्शनरूपत्वात् । तदपि प्रतिदर्शनमुपलभ्यमानं ज्ञानमनुमानमेवानुमानफल-
मेवेत्यर्थः । अथवा तदपि चेष्टारूपमप्यनुमानमेवानुमाकरणमेव शब्दस्मृत्यवान्तर-
व्यापारं तदिति विशेषः¹ । इदमत्राकृतम् । सति चेष्टायाः प्रामाण्ये तदीयप्रवेश-
श्चिन्तनीयः । प्रामाण्यमेव त्वसौ न भवति, द्विविधा हि सा, कृताकृतसमय²भेदात् ।
10 तत्र कृतसमया तावच्चेष्टाऽभिप्रायस्थशब्दस्मरणमात्रोपयोगिनी लिपिवत् । शब्द एव तु
चेष्टयोत्पादितस्मरणसमारूढः प्रमाणमर्थः । न च स्मृत्युत्पादनात् शब्दविषय-
मेवास्याः प्रामाण्यं प्रमाफलस्य तथात्वात् । न च स्मृतिरेवास्यावान्तरव्यापारः ।

- न ह्यत्रेति । पुमभिप्रायस्यानियतत्वादित्यर्थः । नापीति । ऐश्वरस्याधुनिकस्य
वा नियतस्य संकेतस्याभावादित्यर्थः । अतः क्लृप्तप्रमाणवैधर्म्या चेष्टा मानान्तरमेवेति
15 भावः । द्विविधेति । यद्यपि सर्वा चेष्टा कृतसमयैव । इयांस्तु विशेषः ।
स्वनियतोऽपि क्वचिदेवदत्तादिपदवदाधुनिको यथा हृद्वादौ तर्जनीस्पर्शः । क्वचिद्
घटादिपदवदैश्वरः । पटादिपदवच्चेष्टाविशेषस्याप्यनादित्वाविशेषात् । यथाङ्गुलीपञ्चक-
बुद्धिभावे पञ्चेति । तथाप्याधुनिकसंकेतमाश्रित्य कृतसमयत्वाकृतसमयत्वव्यवहारः ।

- तत्र कृतसमयेति । नन्वभिप्रायस्थः शब्दो न तावत् समयग्राहकादन्यो
20 वाच्यः, तस्य नियमनोपस्थितौ मानाभावात् । नापि समयग्राहक एव शब्दः । स
हि तदा स्याद् यदि चेष्टायां शब्ददेव परं समयग्रहः स्यात् । न चैवं चेष्टान्तरेणैव
व्यवहारश्चेष्टायामपि समयग्रहात् ।

मैवम् । यत्र शब्देनार्थविशेषे चेष्टाविशेषस्य संकेतग्रहस्तदभिप्रेत्यौक्तम् ।

- तत्रेति । तत्र चेष्टातः शब्द एव स्मर्यते । स एव स्मृतः संसर्गबोधको न
25 चेष्टेत्यर्थः । लिपिवदिति । यद्यपि लिपेः शब्दसंकेतो नार्थोऽर्थविशेषमजानतोऽपि
लेखकादेः शब्दस्वरूपज्ञानादिति वैषम्यम्, तथापि यथा वाक्यार्थसंकेतितानां पदानां
वाक्यार्थस्मारकत्वं तथा यत्र विशिष्टेऽर्थे चेष्टायाः सङ्केतो गृहीतस्तत्र विशिष्टार्थस्य ततः
स्मृतिरेव नानुभव इति कुतः स्मृतिमात्रोपयोगिन्याश्चेष्टायाः प्रमाणत्वमित्यभिप्रेत्यो-
क्तम्—न चेति । स्मृतिश्च न प्रमेति भावः ।

यदि हि चेष्टोपधानमन्तरेणावगतोऽपि हि शब्दो नार्थं गमयेदेवमपि सम्भवेत् । न चैतदस्ति । नन्वेवं सति चेष्टयैङ्मूकस्य व्यवहारानुपपत्तिः, न ह्यसौ ततः शब्द-
स्मृतिमान्, अगृहीतसमयत्वादिति चेत् ? अत एव तं प्रति समयवलेन शब्दवदर्थेऽपि
चेष्टायाः कुण्ठत्वमेव व्यवहारस्त्वन्वयव्यतिरेकाभ्यां नियतविषयाविनाभावस्य प्रवृत्ति-
निवृत्त्यौपयिकाभिप्रायानुमानादेङ्मूकस्य करितुरगयोः कशाङ्कुशाभिघातादिवेति । 5
अकृतसमया चेष्टा न प्रमाणान्तरमविनाभावात् । न हि यत्र धूमस्तत्राग्निरित्यनौपाधिक-
सम्बन्धवद् यत्लोर्ध्वतर्जनी तत्र दशसंख्यापदार्थस्मरणमिति नियमः, भयोपदर्शनादिषु
व्यभिचारात् । स्मारयतु वा पदार्थान् तथापि न प्रमाणम् । द्विधा हि सा समयप्रकार-
भेदात्, कृत्यन्वयिनी ज्ञप्त्यन्वयिनी च । तत्र कृत्यन्वयिनी प्रयोजकाभिप्रायं स्मारयन्ती
प्रवर्तयति, न तु किञ्चित् प्रमापयति घटीप्रहरकशङ्खध्वनिवदतो न प्रमाणमेव । 10

यदि हीति । यं जनयित्वैव यं प्रति यस्य नियतपूर्वभावस्तस्यैव तद्व्यापार-
त्वादिति भावः । न चैवमिति । चेष्टां विनाप्याकाङ्क्षादिमतः शब्दाद् व्युत्पन्न-
स्यार्थप्रत्ययाद् व्यभिचार इत्यर्थः । नन्वेवमिति । तथा च व्यभिचारान्न सर्वत्र
चेष्टायाः शब्दोपजीवनमिति भावः । अत एवेति । शब्दव्युत्पत्त्यभावादित्यर्थः ।
तथा च त्वदीयं लक्षणं चेष्टासाधारणं न तत्रास्तीति चेष्टापि तत्र प्रमाणं न स्यात् । 15
मानान्तरं च तत्र संकेतग्राहकं नास्त्येवेति भावः । व्यवहारश्चेति । न च शब्दे-
ऽप्येवमभिप्रायानुमानादेव प्रवृत्तिरस्त्विति वाच्यम् । शब्दादिदं निश्चिनोमीत्यनु-
व्यवसायात्तस्यानुभवजनकत्वे स्थिते तदनुकूलकल्पनादिति भावः ।

अकृतेति । यत्र हृदादावाधुनिक एव संकेतः क्रियत इत्यर्थः । अविना-
भावेति । व्याप्तिं विना चान्येनान्यस्य स्मरणेऽतिप्रसङ्ग इत्यर्थः । तस्मात् 20
क्वचिच्छब्दस्मृत्या क्वचिदभिप्रायानुमानेनान्यथासिद्धा न पदार्थस्मारिकेति न चेष्टा
विशिष्टानुभवे प्रमाणमिति भावः । ननु यथा घटादिपदानां शक्तिग्रहे प्रयोजकवाक्यो-
च्चारणानन्तरं प्रयोज्यस्य प्रवृत्तिदर्शनाद्वाक्यार्थज्ञाने वाक्यस्य कारणतां गृहीत्वा
पश्चादावापोद्वापाभ्यां तत्तत्पदानां तत्तदर्थज्ञाने शक्तिर्गृह्यते, तथा चेष्टासमूहस्य विशि-
ष्टार्थज्ञाने हेतुत्वं ग्रहीष्यत इति चेष्टा प्रमाणं स्यादित्यत आह—स्मारयतु वेति । 25
प्रकारभेदमाह—कृत्यन्वयिनीति । यस्यां सङ्केतयितुः कृतावभिप्रायः सा कृत्य-
न्वयिनी । यथा शङ्खध्वनौ यास्यसीति । यस्यां ज्ञाने तस्याभिप्रायः, सा ज्ञप्त्यन्वयिनी ।

- ज्ञप्त्यन्वयिनी कारकेषु कर्तृकर्मादिरहिता केवलप्रातिपदिकार्थप्रधाना यथोर्ध्वतर्जन्या दशेति । क्रियासु वर्तमानप्रधाना, यथा आकुञ्चितहस्ताह्वानादागच्छेति । तथापि गौरश्च इत्यादिपदैरिव स्वतन्त्रेषु पदार्थेषु स्मारितेषु परस्परमन्वयायोगः । पदैकदेशविभक्ति- विशेषवच्चैकदेशविशेषात् प्रकरणविशेषाद्वा कारकादिस्मृतिनियम इति चेत्, न ।
- 5 चेष्टैकदेशोऽपि विशेषाभावात्¹ । न ह्यतीतानागतवर्तमानादिप्रतिपादकं चेष्टैकदेश- विशेषं पश्यामः । प्रकरणादयस्तु विषयविशेषे शब्दादीन्नियमयन्ति, न तु कारकार्थकाल- विशेषे नियमयन्ति, तथात्वे वा गौरश्च इत्यादावपि प्रकरणादिभिः कर्मत्वादीनुत्थीय विवक्षि- तानुव्यवसायः स्यात् । न हि चेष्टाकलापे प्रकरणादयः कारकविशेषानाज्ञप्तुमलम् । ननु पदकदम्ब इत्यस्ति नियमः, तथा च कालसंख्याविशेषप्रतिपादकविभक्तिसमभिव्याहार-
- 10 वैयर्थ्यप्रसङ्गः । कथं तर्हि ततो व्यवहारविशेषाः संशयप्रतिभयोरन्यतरस्मात् विशेषानु- पलम्भेऽपि दूरवर्तिनि समानधर्मिणि स्थाण्वर्थिन इवेति । तस्मादुभयथापि चेष्टा न प्रमाणम् । तदिदमुक्तम्, “कृताभिनयस्ये”ति । अकृताभिनयतच्चेष्टायाः प्रामाण्यसम्भाव- नैव नास्ति, कृताभिनयस्य तु चेष्टा स्वरूपतो यद्यपि न प्रमाणम्, तथापि संशयज्ञानवल्लिङ्ग- तथा प्रमाणमित्यर्थः ।
-
- 15 यथोर्ध्वतर्जनीकरणे दशसंख्या ज्ञास्यसीति । कारकेष्विति । प्रातिपदिकार्थमात्रं स्मर्यते न त्वन्वयप्रकारः कर्मत्वाद्यपीत्यर्थः । वर्तमानेति । क्रियास्वरूपप्रधाने- त्यर्थः । ननु चेष्टाया अभिप्रायमात्रद्योतनेऽन्वयप्रकारेषु कर्मत्वादिषु सुकरः सङ्केतः । न च पूर्वैरन्वयप्रकारेषु काचिच्चेष्टा सङ्केतितेति वाच्यम्, इदानीमपि तत्करण- संभवात् । कथं वाऽपभ्रंशेऽन्वयप्रकारोपस्थापकविभक्त्यभावेऽन्वयबोधः । मैवम् ।
- 20 गामानयेत्यत्रेव गौः कर्मानयनमित्यत्र वाक्यार्थप्रत्ययाभावादन्वयव्यतिरेकाभ्यां विभक्त्युपस्थापितकर्मत्वादेरेवान्वयबोधकत्वात् । अपभ्रंशे तु विभक्तिसंकेतारोपादेव संसर्गबोध इति स्वतन्त्रपदार्थोपस्थितौ गौरश्च इतिवन्नान्वयबोधः स्यादिति भावः ।
- प्रकरणादयस्त्विति । नानार्थादौ सामान्यशब्दस्य विशेषपरत्वमात्रं प्रकरणादितः स्यान्न तु कारकविशेषान्वयप्रकारोपस्थितिरपि । तथात्वे वा स्वतन्त्र-
- 15 पदार्थोपस्थितावपि प्रकरणादिनान्वयप्रकारोपस्थापकविभक्त्युन्नयनादन्वयबोधः स्यादि- त्यर्थः । कथं तर्हीति । व्यवहारस्य संसर्गज्ञानसाध्यत्वादित्यर्थः । स्वरूपत इति । असाधारणप्रमाकरणत्वेनेत्यर्थः ।

उपमानमन्तर्भावयति—आप्तेनेति । आप्तेन प्रसिद्धसादृश्येनाप्रसिद्धगवयस्य अज्ञातगवयस्य कीदृग् गवय इति जिज्ञासावतो गवा गोसादृश्येन गवयशब्दवाच्यस्य प्रतिपादनात्, यथा गौस्तथा गवय इति आप्तवचनमेवातिदेशवाक्यमेवोपमानं प्रमाणमित्यर्थः । वाक्यादेव संज्ञासंज्ञिसम्बन्धपरिच्छेदस्यापि सिद्धेः । तथा हि, न तावदस्य विषयः सादृश्यपदव्यपदेश्यं पदार्थान्तरमेव सम्भावनीयम्, सादृश्यस्य सामान्यानतिरेकात् । 5 भूयोऽवयवसामान्ययोग एव हि सादृश्यं, न चैतत्सदृशोऽसाविति ज्ञानं न प्रत्यक्षमिन्द्रियासम्बन्ध(द्ध)त्वात् । विशिष्टाननुभवेन चास्मरणरूपत्वादुपमानं प्रमाणमिति वाच्यम्, तथा सत्येतद्विसदृशोऽसावित्यस्याप्युपमानत्वापत्तेः । सादृश्यनियतं चैतत् । अथैतदर्थपत्तिरेवेति मनोरथः, तथा च कृतमस्मास्वपि विद्वेषेणेति ।

ननु सादृश्यमेवोपमानस्य विषयत्वेन परिच्छेद्यं भविष्यतीत्यत आह— 10 तथा हीति । सामान्यं च यथायथं प्रत्यक्षादिपरिच्छेद्यमेवेति न तदग्रहे मानान्तरापेक्षेत्यर्थः ।

यद्यपि सादृश्यं सप्रतियोगि न तु निष्प्रतियोगि सामान्यमेकं, तथापि तद्विभक्तत्वे सति तद्वत्तुभूयःसामान्यवत्त्वं सादृश्यम् । तत्र च भेदः सप्रतियोगिक इति तद्वद्विभक्तस्य सादृश्यस्यापि सप्रतियोगिकत्वम् । 15

यद्यपि चैकमेव सामान्यं न सादृश्यं भूयःसामान्यात्मकतयाङ्गीकारे च सादृश्यमनेकं स्यात्, तथापि तावत्सु भूयःसामान्येष्वेकत्वमौपाधिकम् । ननु गोसदृशो गवय इति प्रत्यक्षानन्तरमेतत्सदृशो गौरिति ज्ञानमुपमानफलं स्यात्, तस्येन्द्रियासंनिकृष्टविषयत्वेनाप्रत्यक्षत्वादेतत्सदृशत्वेन पूर्वमननुभूतविषयत्वेनास्मृतित्वादित्याह—न चैतदिति । एवं च सति तद्विधर्म्यं व्यक्तिरित्यवगते एतद्विधर्मा सा 20 व्यक्तिरित्यपि ज्ञानमुपमानफलं स्यादुक्तयुक्तेरित्याह—तथा सतीति ।

अथैतदिति । ननु नैयायिकानामर्थापत्तिरनुमानम् । न चात्र तत् सम्भवति । सा व्यक्तिरेतत्सदृशी एतन्निष्ठसादृश्यप्रतियोगित्वादित्यस्यागमकत्वात् । तत्प्रतियोगिकैतन्निष्ठसादृश्यग्रहे तद्विशेष्यकस्य तृतीयलिङ्गपरामर्शस्याभावात् । विशेष्यस्येन्द्रियासंनिकर्षात् । न च तत्प्रतियोगिकसादृश्ये गृहीते तस्यैव तत्प्रतियोगित्वे संशयाभावात् समानसंवित्संवेद्यत्वेनैतत्सादृश्यप्रतियोगित्वमपि भातमेवेति वाच्यम्, 25 इन्द्रियसंनिकर्षाभावेन समानसंवित्संवेद्यत्वाभावात् ।

अत्राहुः—प्रत्यक्षज्ञानस्येन्द्रियार्थसंनिकर्षजत्वे नियमो न तु यावन्तोऽर्थास्तद्विषयास्तावन्तः सर्वेन्द्रियसंनिकृष्टाः, अयं स इति विपरीतप्रत्यभिज्ञायां व्यभिचारात् । न च विशेष्ये तथा नियम एवेति वाच्यम्, तथापि मनसैव 30 परामर्शजननात् ।

- संज्ञासंज्ञिसम्बन्धपरिच्छेदः प्रत्यक्षाद्यसाध्यत्वादुपमानफलमिति चेत्, न । वाक्यादेव समयपरिच्छेदोपपत्तेः । यः खलु गोसदृशस्तस्य गवयशब्दः संज्ञेति वाक्यादेवानेन समयस्य परिच्छिन्नत्वात् केवलमिदानीं प्रत्यभिजानाति अयमसाविति । भवेदेवं यदि सादृश्यं शब्दप्रवृत्तिनिमित्तं स्यात्, तथा सत्यप्रतीतगूनामव्यवहारप्रसङ्गात् । न चोभय-
- 5 मपि निमित्तम् । ¹स्वयंप्रतीतसमयसम्बन्धे अतिदेशवाक्यप्रयोगानुपपत्तिरिति चेत्, न । गवयशब्दे वृद्धव्यवहारात् गवयत्वे व्युत्पन्नो यदि वा सादृश्य इति कथमेतन्निर्धारणीयम् ? ननु मानमनिर्द्धार्यताम्, तथाप्यापाततः सन्दिहानत्वात् एतावतैव वाक्यमफलमिति चेन्न । पूर्वं निमित्तानुपलब्धेर्न फलसिद्धिः, इदानीन्तु तस्मिन्नुपलब्धे तदेव वाक्यं स्मृतिसमयारूढं फलिष्यति । अध्ययनसमयगृहीत इव वेदराशि-
- 10 रङ्गोपाङ्गपर्यवदातस्य कालान्तरे । न च वाक्यं वाक्येन स्वार्थस्य प्रागेव वा बोधितत्वात् पर्यवसितमिति । गोसदृशपदस्योपलक्षणनिमित्तयोरन्यतरतात्पर्यसन्देहात् । इदानीन्तु

- अथ गवयशब्दः कस्यचिद्वाचकः शिष्टैः प्रयुज्यमानत्वादिति नागरकेण निश्चिते विशेषं जिज्ञासमानेन कीदृग् गवय इत्यारण्यके पृष्ठे तेन च गोसदृशो गवय इत्युक्ते यदा नागरको वनं गतः पिण्डं तादृशमनुभवन् वाक्यार्थस्मरणसहकृतात् सादृश्य-
- 15 ज्ञानाद्यं गवयशब्दवाच्य इति प्रमिणोति तदा संज्ञासंज्ञिसंबन्धपरिच्छेद उपमानफल-मित्याह—संज्ञासंज्ञिसंबन्धेति । नैवं वाक्यादेव नागरकेण यो गोसदृशः स गवय इति प्रतीतेर्न तदुपमानफलमित्याह—वाक्यादेवेति । केवलमिति । य एवाप्त-वाक्याद्गोसदृशो धर्म्मी गवयपदवाच्यतयावधृतस्तमिदानीं पश्यामीति प्रत्यभिज्ञानमात्रं दृष्टे गवये भवतीत्यर्थः । गवयपदे गवयत्वं प्रवृत्तिनिमित्तं तन्न पूर्वं प्रमितम् ।
- 20 प्रमितं च गोसादृश्यं तन्न प्रवृत्तिनिमित्तमतः प्रवृत्तिनिमित्ताज्ञानाच्च शब्दास्तत्फल-मित्याह—भवेदेवमिति । तदुपपादयति—तथा सतीति । गोरज्ञाने तन्निरूपित-सादृश्याज्ञानादित्यर्थः । वस्तुतो गोसादृश्यापेक्षया गवयत्वस्य लघुत्वादिति भावः । स्वयं प्रतीतेति । यस्मिन् प्रवृत्तिनिमित्ते स्वयं व्युत्पन्नस्तत् परस्य बोधनीयम्, आवश्यकश्च गवयत्व एव गवयपदप्रवृत्तिनिमित्ततया व्युत्पन्नस्तत्तदेव तत्पदप्रवृत्ति-
- 25 निमित्तं बोधयेदित्यर्थः । तथाप्यापातत इति । गोसादृश्यं वा प्रवृत्तिनिमित्तं तदुपलक्षितधर्मान्तरमिति संशये क प्रवृत्तिनिमित्तनिश्चय इत्यर्थः । अफलमिति । प्रवृत्तिनिमित्तविशेषानिश्चायकमित्यर्थः । फलिष्यतीति । प्रवृत्तिनिमित्तं बोधयिष्यतीत्यर्थः । तात्पर्यसंदेहादिति । यदापि सादृश्यस्यैव शब्दोपस्थितस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वनिश्चयस्तदापि न वाक्यपर्यवसानम्, तात्पर्यविषयाज्ञानात् ।

गवयत्वेऽधिगते तर्कपुरस्कारात् सादृश्यस्योपलक्षणतायां व्यवस्थापितायां गङ्गायां घोष इतिवत् वाक्यादेवान्वयप्रतीत्युपपत्तेः । तदत्र निपुणाः प्रत्यवतिष्ठन्ते । नन्वेवमपि वाक्यं पर्यवसितमेव, तथा हि गोसदृशो गवय इति सामानाधिकरण्येनैवान्वयोपपत्तौ विशेष- सन्देहेऽपि वाक्यस्य पर्यवसितत्वेन मानान्तरोपनीतानपेक्षणात् । भवति हि रक्तारक्त- सन्देहेऽपि पटो भवतीति वाक्यपर्यवसानम्, अन्यथा वाक्यभेददोषात् । यत्र तु 5 गङ्गायां घोष इत्यादौ पदार्था एवान्वयायोग्यास्तत्र प्रमाणान्तरोपनिपातेनाप्यन्वयः ।¹ तस्माद् गोसदृशो गवयशब्दवाच्य इति वाक्यान्निश्चितेऽपि सामान्यविशेषवाचकत्वे अस्य मानान्तरमनुसरणीयम् । न च तदनुमानादिकं सम्भवतीत्युपमानमेव तदाचक्षत इति साधु विरचितम् । एतत्तु मुहूर्त्तमालमवधीयताम् । द्विविधं हि सामानाधिकरण्यं, शाब्द- मर्थं च, तत्र न तावच्छाब्दसामानाधिकरण्यमालेणान्वयोपपत्तिः, माता मे बन्ध्ये- 10 त्यादिष्वपि प्रसङ्गात् । नापि क्रियाकारकयोः परस्परमपेक्षामालेण, तथा सति गङ्गायां जलमिति वद् गङ्गायां घोष इत्यत्रापि परस्परमाधाराधेयभावप्रतीतावन्वयप्रसङ्गात् । आर्थं तु सामानाधिकरण्यं, यथा घोषपदार्थपर्यालोचनायामिह दुर्लभम्, तथा गोसदृशो गवय इत्यत्रापि दुर्लभमेव । गोसादृश्यं गवयपदप्रवृत्तिनिमित्तं न भवतीत्यायुष्मतैव निष्ठङ्कितम् । उपलक्षणमालेण चोदाहृतेन गोसादृश्येन यदुपलक्षणीयम् गवयत्वं तेन 15 सह यद्यन्वयः, तदा गङ्गापदेनाप्युपलक्षणीयतीरेणैव सह घोषस्यान्वयोपपत्तौ कथमन्वय- वैधुर्यम् ? तस्माद्वास्तवसामानाधिकरण्यविरहादपर्यवसन्नं वाक्यमेवंविधां प्रमां करोति, तच्चानुमानशरीरमेवेति ।

न हि भ्रान्त्यान्याद्वाशान्वयबोधे वाक्यं पर्यवस्यतीत्यर्थः । उपलक्षणतायामिति । गवयत्वे प्रवृत्तिनिमित्ते तात्पर्यविधारणाल्लक्षणया शब्दस्तद्धोधक इत्यर्थः । यथाश्रुत- 20 पदार्थान्वयेनैव वाक्ये फलिते लक्षणा न कल्प्यते । यत्र तु गङ्गायां घोष इति- वदन्वय एव मुख्यार्थे न संभवति तत्र तत्कल्पनम् । इह तु गोसादृश्यसामानाधिकरणं गवयपदवाच्यत्वमिति शब्दाद्वगतस्याग्रेऽपि न बाध इत्याह—नन्वेवमिति । विशेषसंदेहः प्रवृत्तिनिमित्तसंदेहः । अन्यथेति । यदि मानान्तरोपनीतरक्तत्वाद्यपेक्षं पटो भवतीति वाक्यं पर्यवसन्नं तदा पटभवनरक्तत्वयोर्विधेयत्वेऽर्थभेदाद्वाक्यभेदः 25 स्यादित्यर्थः ।

शाब्दं समानविभक्तिकतामात्रम् । आर्थं वक्तृतात्पर्यविषयीभूतार्थप्रतिपाद- कत्वम् । 'परस्परापेक्षामात्रेण'त्यत्रान्वयोपपत्तिरित्यनुषज्यते । तस्माद्वास्तवेति ।

अर्थापत्तिमन्तर्भावयति—दर्शनार्थापत्तिरिति । दृश्यते उपलभ्यते इति दर्शनमुच्यते । उपलभ्यते हेयोपादेयत्वादिना विषयीक्रियत इत्यर्थः । दर्शनं चासावर्थश्चेति दर्शनार्थः, दृश्यमानोऽर्थो यत्नानुपपद्यमानः सन्नर्थान्तरं कल्पयति सा दर्शनार्थापत्तिः, यथा जीवन् देवदत्तो गृहे नास्तीति । इह हि गृहासत्त्वं दृढतरप्रमाणोपलब्धं

5 जीवता क्वापि भवितव्यमिति सामान्यतः प्रवृत्त्यानुमानविरोधादन्यथानुपपद्यमानमर्थान्तरं बहिःसत्त्वरूपं कल्पयतीति तदेतद् दूषयति—विरोध्येवेति । विरोध्यनुमानमेवेत्यर्थः । यद्यपि जीवतो गृहाभावस्य बहिःसद्भावो न विरोधी, किन्त्वनुकूल एवोपपादकत्वात्, तथापि जीवनगृहासत्त्वयोः परस्परविरोधित्वादनुमानं विरोध्यनुमानम् ।

ननु यत्र गोसादृश्यगवयपदवाच्यतयोः सामानाधिकरण्यमात्र एव तात्पर्यं, न तु गवयत्वप्रवृत्तिनिमित्तकतायामपि, तत्र शब्दस्य पर्यवसन्नत्वात् प्रमाणान्तरं

10 गवयत्वप्रवृत्तिनिमित्तताग्राहकं वाच्यम् । अथ गौरवाख्यतर्कणेताराप्रवृत्तिनिमित्तकत्वेऽवधृतं गवयपदं गवयत्वप्रवृत्तिनिमित्तकम् इतराप्रवृत्तिनिमित्तकत्वे सति सप्रवृत्तिनिमित्तकत्वात्, यन्नैवं तन्नैवमिति व्यतिरेकी स्यात् । न । इतराप्रवृत्तिनिमित्तकत्वस्य केवलतर्कस्यानिश्चायकत्वेनासिद्धेः । तस्माद् यस्य तर्कः सहकारी

15 तन्मानान्तरं वाच्यम् ।

अत्राहुः—सप्रवृत्तिनिमित्तकताग्राहकसामान्यतो दृष्टमेव गौरवाख्यतर्कसहकृतं गवयपदस्येतराप्रवृत्तिनिमित्तकत्वे गवयत्वप्रवृत्तिनिमित्तकतां परिच्छिन्नन्ति क्लृप्तमान एव तर्कस्य सहकारित्वे संभवति कल्पनीयप्रमाणे तथात्वस्यान्याय्यत्वादौरवादिति ।

दृढतरप्रमाणेति । योग्यानुपलम्भसहकृतेन्द्रियग्राह्यत्वेन गृहासत्त्वस्य निश्चितत्वमुक्तम् । एवं जीवनमपि ज्योतिःशास्त्रात् प्रमितमिति मरणं न कल्प्यते । अन्यथेति । बहिःसत्त्वं विना गृहासतो जीवित्वमनुपपद्यमानमर्थापत्तिफलमित्यर्थः । 'विरोध्येवे'त्यनेन प्रकृतोपयुक्तं नोक्तमित्यत आह—विरोधीति । तथापीति । यद्यपि जीवनबहिःसत्त्वयोर्मिथो विरोधे तदुभयमेकत्र देवदत्ते न वर्तत इति केन बहिः-

20 सत्त्वं साध्यम्, तथापि जीवता क्वापि स्थातव्यमिति यदि गृहविषयकं स्यात्तदा विरोधः स्यादिति तर्कितेन विरोधेनानयोविरोधित्वम् । अत एव यथाश्रुता-

25

इदमताभिसंहितम् । न तावदनियम्यानियामकयोः परस्परमुपपाद्योपपादकभावः, अति-
प्रसङ्गात् । अथानेन सहैव स्थितिरनेन विना नावस्था यस्य स्वभावादेव मिलितम् ।
एवं तर्हि व्याप्तिरेवेयमन्वयव्यतिरेकमुखनिरूप्येति कृतमर्थान्तरत्वग्रहेणेति¹ । न च
सत्यप्यविनाभावे तज्ज्ञानवैधुर्यात् प्रमाणान्तरत्वम् अनुपपत्तिप्रतिसन्धानस्यावश्याभ्युप-
गन्तव्यत्वात् । अन्यथाऽतिप्रसङ्गात् । अर्थापत्त्याभासानवकाशाच्च । यदाहमिह 5
तदा नान्यत्र यदा वान्यत्र तदा नेहेति² व्याप्तिग्रहस्य च प्रत्यक्षत एव सुकरत्वात् ।

परितोषात्तात्पर्यार्थमाह—इदमत्रेति । न तावदिति । अनियम्यानिया-
मकयोरव्याप्यव्यापकभूतयोर्न परस्परमुपपाद्योपपादकभावः । न ह्यव्याप्यमव्यापकं
विनानुपपन्नम्, अपि तु व्याप्यं व्यापकं विनानुपपन्नमित्यनुपपत्तौ व्याप्तिरस्त्येवेति तत्-
प्रतिसंधानात् कल्पनमनुमानमेवेत्यर्थः । व्यतिरेकेति । बहिःसत्त्वेन विना 10
जीवतो गृहाभावः एव न भवतीति व्यतिरेकव्याप्तिरेवेत्यर्थः । कृतमिति ।
अर्थापत्तिरूपप्रमाणस्य कृतमनुमानादर्थान्तरत्वग्रहेणेत्यर्थः । यथानुमानं व्याप्तिज्ञानाद्भ-
वति, अन्यथानुपपत्तिस्तु कल्पकल्पकयोर्व्याप्तावपि तज्ज्ञानं विनैव प्रवर्तत इति
नेयमनुमानमित्याशङ्क्य निराकरोति—न चेति । अन्यथेति । अनुपपत्ति-
ज्ञानं विनापि कल्पना स्यादित्यर्थः । अर्थापत्त्याभासेति । सत्तावस्थित- 15
व्याप्तैश्च कल्पने वस्तुतो यदुपपादकं तत्कल्पनैव परं स्यादित्यर्थः । अन्वयव्यति-
रेकाभ्यां व्याप्तिग्रहोपायमाह—यदाहमिहेति । ननु जीवतो गृहासत्त्वेन बहिः-
सत्त्वे साध्ये बहिःसत्त्वं व्यापकं गृहासत्त्वं व्याप्यमिति व्यतिरेकव्याप्तौ बहिरसत्त्वं
व्याप्यं जीवतो गृहसत्त्वं व्यापकमिति यद्योगप्राथम्याभ्यां व्याप्यस्य निर्देशाद् यदाहं
नान्यत्र तदाहमिहेति वक्तुं युज्यते । एवमन्वयव्याप्तावपि यदाहमिह तदा नान्यत्रेति 20
वक्तुमर्हति । सत्यम् । यदाहं नान्यत्र तदाहमिहेति व्यतिरेकव्याप्तौ यदा नाहमिह
तदान्यत्रेत्यन्वयव्याप्तौ यत्तदोर्व्यत्यासेन योजनात् । समव्याप्तिकत्वस्फोरणार्थमेव-
मुक्तमित्यन्ये ।

ननु देशान्तरस्येन्द्रियासंनिकृष्टत्वात् कथं तत्र स्वव्यतिरेको ग्राह्यः ? न । स्वात्म-

1A अतिप्रसङ्गात्, तथा चानेन व्याप्तिरेवेयमन्वयव्यतिरेकमुखेन निरूप्येति कृतमर्थान्तरत्वग्रहेण.

2A यदाहमिह तदा नान्यत्र यदा नान्यत्र तदाहमिहेति.

न चाविनाभावनिश्चयेऽप्यपक्षधर्मत्वादर्थपत्तित्वं व्यधिकरणेनाविनाभावस्यैव निश्चया-
योगात्, न चात्र प्रमाणद्वयविरोधोऽपि, तथा सति रज्जुसर्पवदेकस्य मिथ्यात्वप्रसङ्गात्,
विभिन्नविषयत्वाच्च । क्वाप्यस्तीति सामान्यतो गेहस्यापि प्रवेशादेकविषयताप्यस्तीति
चेत्, यद्येवं क्वचिदस्ति क्वचिन्नास्तीतिवन्न विरोधः । नन्वत्रापि विरोध एवार्थापत्त्या
5 चोभयोरप्युपादानाद्विषयव्यवस्थेति चेत्, न । विभिन्नदेशतयानयोः सर्वत्र सम्भव¹-
व्यतिरेकेणैकविषयतया विरोध एव न सङ्गच्छते, तच्च व्याप्तिशरीरमेवेति । प्रसिद्धानुमान-
साधारणं चैतत्, न हि धूमोऽपि विना वह्निनोत्पद्यते धूमाद्वह्निना भवितव्यमनुपलब्धेश्च न

न्येव देशान्तरसंसर्गभावग्रहात् । ननु व्याप्तिसत्त्वेऽपि गृहासत्त्वस्य देवदत्तावृत्ति-
त्वादपक्षधर्मतया नानुमानमित्यत आह—न चेति । गृहनिष्ठाभावप्रतियोगित्वस्य
10 लिङ्गस्य पक्षधर्मत्वादित्यर्थः । उपरि सविता भूमेरालोकवत्त्वादित्यत्रापि यदा
तदेति कालगर्भेव व्याप्तिर्गृह्यते । भूमेरुपरि संनिहितसवितृकत्वं वा साध्यम् ।
ननु व्याप्तस्य पक्षधर्मत्वमनुमानत्वम्, व्यतिरेकिणि तु व्यतिरेकयोर्व्याप्तिरन्वयस्य
च पक्षधर्मत्वमतो नानुमानत्वम् ।

अत्राहुः—व्याप्तिपक्षधर्मतोऽजीवनेन यद्वोधकं तदनुमानम् । व्यतिरे-
15 किणोऽपि साध्याभावव्यापकाभावप्रतियोगिनः पक्षधर्मतया तद्विशेषत्वं स्यात् ।
व्यतिरेकव्याप्त्या वान्वयव्याप्तिरनुमीयते । यथा च विशेष्यासंनिकर्षे तृतीयलिङ्ग-
परामर्शस्तथा तृतीयलिङ्गपरामर्शस्थल एव व्युत्पादितमधस्तात् । न चात्रेति ।
जीवी देवदत्तः क्वाप्यस्तीत्येकं प्रमाणं गेहे नास्तीत्यपरमनयोर्विरोधज्ञानं करणम-
विरोधज्ञानं फलमपि नेत्यर्थः । तथा चेति । एकस्मिन्धर्मिणि मिथो विरुद्धार्थ-
20 ग्राहिणोरेकस्य मिथ्यात्वावश्यकत्वात्तयोर्मानत्वमसिद्धमित्यर्थः । विभिन्नेति ।
प्रमाणत्वे वा भिन्नविषयत्वमावश्यकमित्यर्थः । ननु 'क्वचिदस्ती'त्यस्य क्वचित्त्वेन
गृहस्यापि विषयीकरणाद् गेहेऽस्तिनास्तीतिवदेकविषयतया विरोधः स्यादित्याह—
सामान्यत इति । विभिन्नदेशतयेति । विषयभेदेन यदुपपादनं तत्-
प्रमाणयोर्वैषयिकभेदप्रतिसन्धानात् । तच्च भावाभावयोर्भिन्नदेशतयैवोपलम्भात् । तथा च
25 व्याप्तिज्ञानमावश्यकमित्यर्थः । प्रसिद्धानुमानेति । धूमाद्वह्निसत्त्वेऽनुपलब्धेश्च

भवितव्यमिति । प्रमाणद्वयविरोधे चार्वाग्भागपरभागव्यवस्थापनस्य सफलत्वात् । अनुमानाभावे विरोधस्यैवासिद्धेरिति चेत्, न । व्याप्तिग्राहकेण प्रमाणेन विरोधस्योक्तत्वात् । तस्मात् सुष्ठुक्तं 'विरोध्यनुमानमेवे'ति । ननु तथापि श्रुतार्थापत्तिः पृथगस्तु, केवल- व्यतिरेक्यादिवत् किञ्चिद्वैधर्म्यादित्याह—**श्रवणादिति** । एकस्य शब्दस्य श्रवणा- दनुपपद्यमानतया यच्छब्दान्तरकल्पनं सा श्रुतार्थापत्तिः । यथा, पीनो देवदत्तो दिवा न 5 भुङ्क्त इति श्रवणाद्रात्रौ भुङ्क्त इति वाक्यकल्पना, “शाब्दी ह्याकाङ्क्षा शब्देनैव परि- पूर्यते,” न हि भवति किं पचतीत्युक्ते कलायमिति शब्दप्रयोगमन्तरेण प्रत्यक्षोपदर्शिते

तदसत्त्वे भावाभावग्राहकयोर्विरोधेऽर्वाग्भागपरभागयोस्तद्व्यवस्थापनमर्थापत्तिफलमेव स्यादिति नानुमानं स्यादित्यर्थः । **अनुमानाभाव इति** । धूमाद्वहिना भाव्य- मित्यनेन सममनुपलब्धेर्विरोधस्तदा यदि धूमो वह्नेरनुमापकः स्यात् । तथा च सिद्ध- 10 मनुमानमित्यर्थः । **व्याप्तिग्राहकेणेति** । अनुमानेन समं विरोधो नोक्तः, किन्तु धूमवह्न्यव्याप्तिग्राहकमानेन सहेत्यर्थः । अथ सामान्यग्राहकमानस्य विशेषतोऽनु- पलब्धिर्बाधिकैव तदा क्वचिदस्तीत्यस्यापि गेहे नास्तीत्यनेन सह न विरोध इति तुल्यमिति भावः । **केवलव्यतिरेक्यादिवदिति** । यथा केवलव्यतिरेक्य- नुमानान्तरात् केनापि वैधर्म्येण पृथक्, तथा श्रुतार्थापत्तिरपि दृष्टार्थापत्तेः पृथगस्त्व- 15 त्यर्थः । **एकस्येति** । पीनो देवदत्तो दिवा न भुङ्क्त इत्यत्राप्रसिद्धरात्रिभोजनस्य भोजनसाध्यपीनत्वज्ञापनमनुपपन्नं रात्रिभोजनमादाय सिध्यति । तथा हि यथाऽ- भोजी पीन इत्यत्र न योग्यताज्ञानं, तथा पीनो देवदत्तो दिवा न भुङ्क्त इत्यत्रापि दिवाभोजनस्य योग्यताघटकरात्रिभोजनस्याप्रतीतिः । अतो योग्यताघटकोपस्थितिं धिनान्वयमलभमानमिदं वाक्यं योग्यताघटकरात्रिभोजनोपपादकं रात्रौ भुङ्क्त इति 20 वाक्यं कल्पयित्वा तेन सहान्वयबोधं जनयति । एवञ्च श्रूयमाणस्यान्वयबोधजनकत्वं योग्यताघटकोपस्थापकेन शब्देन विनानुपपद्यमानं तं कल्पयित्वा यत्रान्वयबोधं जनयति तत्र श्रुतार्थापत्तिरित्यर्थः । ननु लाघवाद्रात्रिभोजनमेव कल्पयितुं युक्तं, शब्दस्यापि तदुपस्थापनद्वारा योग्यताघटकत्वादित्यत आह—**शाब्दी हीति** । तथा च शब्दोप- स्थापितमेव पदार्थमादायान्वयबोधकत्वमिति शब्द एव कल्प्यत इत्यर्थः । तदुप- 25 पादयति—**न हीति** । ननु यत्र किं पचतीत्युक्ते कलायं दर्शयति तत्र शब्दं

- कर्मणि श्रोतुराकाङ्क्षानिवृत्तिः । कचिद् वधूसङ्केतादावपि¹ चेष्टाविशेषादभिप्रायस्थ-
 शब्दविशेषानुमानादेव तद्विनिवृत्तेः । ननु वाक्येन प्रागेव स्वार्थस्य बोधितत्वात् किम-
 ग्रानुपपन्नम्, वाक्यस्वरूपमेव गौरव इतिवत् परस्परमन्वयाभावात् इति दूषयति—
अनुमितानुमानमिति । लिङ्गभूताद्वाक्यादनुमितेन पीनत्वेन तत्कारणीभूतं हि
 5 रात्रिभोजनमनुमीयते । अत्राप्येतदभिसंहितम्, श्रुतार्थापत्तिस्तावत् स्वसिद्धान्तविरोधिनी,
 तथा हि सिद्धस्तावदर्थः प्रमाणस्य विषयो, न तु तेनैव कर्त्तव्यः । न च पीनो देवदत्तो
 दिवा न भुङ्क्त इत्यत्र रात्रौ भुङ्क्त इति वाक्यशेषोऽस्ति, अनुपलम्भबाधितत्वात् ।
 उत्पत्तिव्यक्तिसामग्रीतात्वादिव्यापारविरहादयोग्यस्याशङ्कितुमशक्यत्वात् । तस्मादभिप्रायस्थ
 एव परिशिष्यते । गत्यन्तराभावात् वेदरूपे च वाक्ये वक्तुरभावात्, स चेदभि-
 10 प्रायो नास्ति, नास्ति श्रुतार्थापत्तिरिति । न च लोके तद्व्युत्पादनं; निष्प्रयोजनत्वात्,
 लौकिकवैदिकयोरल्पत्वाच्च । तस्मात् स्वीकरणीयं वेदस्य पौरुषेयत्वं, प्रतिहर्त्तव्या वा

विनापि भवत्येवान्वयबोध इत्यत आह—**कचिदिति** । अन्यत्र तथा कल्पनादित्यर्थः ।

- ननु पचतीत्युक्ते स्वयं स्मृतेनान्योदीरितेन वा कलायमिति शब्देनापि
 नान्वयबोधः । अथ तस्य पचतीत्यन्वयपरत्वं न ज्ञातमित्यन्वयबोधस्तर्ह्यर्थकल्पनेऽपि
 15 तदर्थान्वयपरोपस्थितिरन्वयबोधाङ्गमित्यस्तु । एवं 'द्वारमि'त्यत्रापि लाघवात्
 'पिधानमैव' कल्प्यते न तु 'पिधेहि'शब्दः ।

- अत्राहुः—'द्वारमि'त्यत्र 'पिधेहि'शब्दाध्याहारं विना द्वितीया न स्यात् ।
 क्रियावाचकसमभिव्याहारं विना तत्साधुत्वाभावात् । किञ्च, यद्यन्यथोपस्थिते-
 रेवान्वयबोधस्तदा घटमानयेत्यत्रेव घटः कर्मत्वमानयनं कृतिरित्यत्र कुतो नान्वय-
 20 बोधः ? अथ तथाविधपदोपस्थापितपदार्थं परस्परमाकाङ्क्षैव नास्ति, तर्हि पदार्थो-
 पस्थितिमात्रं नान्वयबोधाङ्गम्, किन्तु पदविशेषोपस्थितः पदार्थः शब्दोपस्थापित-
 पदार्थेनान्वयप्रतियोगीति सिद्धम् । एवञ्च तत्र शब्दकल्पनात्पीनो देवदत्तो
 दिवा न भुङ्क्त इत्यत्रापि रात्रौ भुङ्क्त इति शब्द एव कल्पयते ।

- अनुमितेनेति** । यद्यपि पीनत्वं पदार्थतया नानुमैयम्, तथापि दिवसा-
 25 भोजनविशिष्टं पीनत्वं वाक्यार्थतयानुमैयमेव ।

श्रुतार्थापत्तिरिति दुरुत्तरं व्यसनम् । यत् पुनः “शाब्दी ह्याकाङ्क्षा शब्देनैव पूर्यत” इति किमेतावताप्यस्य यथा नियमस्तस्य तथैव गमकत्वम्, अर्थवच्छब्देऽपि तस्याविशेषात् । तस्मात् सूक्तम् “अनुमितानुमानमि”ति ।

सम्भवमन्तर्भावयति—**सम्भवोऽपीति** । द्विविधो हि सम्भवो, योग्यताकारो निश्चयाकारश्च । तत्र प्रथमोऽप्रमाणमेव अनिश्चायकत्वात् । यथा, सम्भवति क्षलित्ये 5 शौर्यं, सम्भवति च ब्राह्मणे तपः । द्वितीयस्तु यथा, सम्भवति शतं सहस्रं, सम्भवति पुण्यं पुराणेष्विति । तदर्थमाह—**अविनाभावित्वादिति** । सहस्रं हि शते- नाविनाभूतं, न हि कार्यं कारणेन विना भवतीत्यनुमानमेव ।

स्यादेतत् । उपमानादौ प्रमाणान्तरप्रसक्तिसम्भावनया यत् तत्रान्तर्भावचिन्तनं तदुचितमेव, यत् तु प्रमाणान्तरस्यैव प्रसक्तिविरोध¹स्तदभावाख्यं प्रमाणमवश्याभ्युपगन्त- 10 व्यमत आह—**अभावोऽप्यनुमानमेवेति** । ‘अपि’शब्दात् क्वचित् प्रत्यक्षमेवेत्यर्थः ।

ननु वाक्यार्थस्यानुमैयत्वेऽपि योग्यतादिकं लिङ्गविशेषणमिति भाविनः कथं पदार्थसंसर्गोऽनुमैयः ?

उच्यते—बाधकमानाभावो योग्यता । अतो दिवा भोजनबाधेऽपि भोजन- सामान्यं बाधितं नास्ति । यावद्विशेषबाधे हि सामान्यबाधो, न चेह रात्रिभोजनमपि 15 बाधितम् । एवञ्च भोजनसामान्यमादाय योग्यताज्ञानं भविष्यति रात्रिभोजना- ज्ञानेऽपि ।

यत् पुनरिति । यथाभूतस्य यस्य गमकत्वं तथाभूतस्यैव लिङ्गत्वं स्यादिति भावः । न हि कार्यमिति । यद्यपि शतसंख्या कार्या न सहस्रसंख्या, तथापि शतारम्भकैकत्वारभ्यत्वं सहस्रस्यास्तीति शतसहस्रसंख्ययोः कार्यकारण- 20 भाव उक्तः ।

क्वचित् प्रत्यक्षमिति । इन्द्रियव्यापारान्वयाद्यनुविधानादित्यर्थः । ननु चाभावो न प्रत्यक्षः, इन्द्रियेण संनिकर्षाभावात् । न च विशेषणताप्राप्तिः, सम- वायानभ्युपगमेनात्र तदकल्पनात् । नाप्यभावोऽनुमानम् । तस्याप्रत्यक्षस्याज्ञाय-

- नन्वभावस्य न इन्द्रियेण सन्निकर्षो, नापि सत्तामालेण व्याप्रियमाणस्य क्वचित्¹
 लिङ्गत्वमत आह—**यथोत्पन्नमिति** । यथोत्पन्नं कार्यं कारणस्य सामग्र्याः
 सद्भावे लिङ्गमेवमनुत्पन्नं कार्यं कार्यप्रागभावः कारणाभावे सामग्र्या अभावे लिङ्गं
 ज्ञापकम्² । स चाभावः क्वचित् प्रत्यक्षः, क्वचिच्चानुमानिक इति लोकसिद्धमेवेत्यर्थः ।
 5 ननु इह भूतले घटो नास्तीति प्रतीतेः साक्षात्कारित्वमसिद्धम् ? प्राङ्नास्तितादिष्विन्द्रिय-
 व्यतिरेकेणापि तथाविधाभावप्रतीतेरिति चेत्, न; वैजात्यात् । न हि साक्षात्कृत्यनु-
 मित्योरेकजातीयत्वम् । तथा व्यभिचारे वा साक्षात्परिदृश्यमानमपि वह्निज्ञानं न प्रत्यक्ष-
 तामियात् । तत्ताप्यनुमीयमानवह्न्यादाविन्द्रियव्यभिचारसम्भवात्, साक्षात्कारिजातीये
 चाभावज्ञाने तस्य वज्रलेपायमानत्वात् । अभावज्ञानमानुमानिकमित्येतदेवासङ्गतम् ।
 10 तथाविधलिङ्गाभाव इत्यपि न वाच्यम् । भवति हि तद् भूतलं, तदा चैताभाववत्
 एकज्ञानग्रहणयोग्यस्य ज्ञायमानत्वेऽपि चैतवत्तया अज्ञायमानत्वादिति । न च
 प्रदेशान्तरे घटवत्तया अज्ञायमाने प्रदेशान्तरे च तद्वत्तया ज्ञायमानेन भूतलेनेदमनै-

- मानतयाऽलिङ्गत्वादित्याह—**नन्वभावस्येति** । तस्याभावस्येत्यर्थः । **स चाभाव**
 इति । अभावप्रतीतेः साक्षात्कारित्वेनेहैव प्रत्यासत्त्यन्तराभावेन विशेषणतायाः
 15 प्रत्यासत्तेः कल्पनादित्यर्थः । न त्वि[न्वि]हेति । तथा च साक्षात्कारित्वासिद्धौ न
 ततो विशेषणताकल्पनमित्यर्थः । वैजात्यादिति । प्राङ्नास्तितायामभावधारानु-
 मानिकी, न प्रत्यक्षा । तथा च प्रत्यक्षाभावप्रतीतौ नेन्द्रियव्यभिचार इत्यर्थः । अन्य-
 धातिप्रसङ्गमाह—**तथा व्यभिचार** इति । एकजातीयत्वाभावेऽपि व्यभिचार्ये-
 वेत्यर्थः । **तस्येति** । तस्येन्द्रियस्य । 'वज्रलेपायमानत्वाद्' व्यभिचारित्वादित्यर्थः ।
 20 **एकज्ञानेति** । चैत्रेण सममेकग्रहणयोग्यस्य ज्ञायमानत्वेऽपीत्यर्थः । संयुक्तविशेषण-
 तया मनःसन्निकर्षेण स्मरणार्हस्य चैत्रस्य स्मरणाभावं गृहीत्वा तेन लिङ्गेन भूतले
 तदानीं चैत्राभावय [...?]नमिति भावः ।

नन्वेकग्रहणज्ञानयोग्यतायामपि संस्कारोद्धोधकवशात् किञ्चिदेव स्मर्यते न
 सर्वमित्यस्मरणमन्यथासिद्धम् ।

कान्तिकमिति वाच्यम्, “तत्रे”तिपदेन विशेषणात् । न चैवं सति ज्ञानाभावस्यात्म-
धर्मत्वेन भूतलधर्मत्वाभावाद् व्यधिकरणत्वं भूतलज्ञानाभावयोर्विषयविषयिभावलक्षण-
सम्बन्धस्य विद्यमानत्वात् । यत् पुनरत्र प्रलपितम्, ज्ञानाभावो न तावद् भूतलमात्रेण
निरूप्यते घटवत्पि तथाभावप्रसङ्गात् घटाभाववद्भूतलनिरूप्यत्वपक्षेऽन्योन्याश्रयः¹ ।
प्रवृत्ते ह्यनुमाने तत्राभावग्रहणं गृहीते च तस्मिन्स्तस्य लिङ्गतायामनुमानप्रवृत्तिः । **परस्य** 5
तु व्यधिकरणाप्यनुपलब्धिर्व्यवहारयतीति । तदसत् । वस्तुगत्या घटाभाववतैव भूतल-
मात्रेण ज्ञानाभावस्य निरूपणाभ्युपगमात् । न चातिप्रसङ्गः, तत्र घटाभावात् ।
न चान्योन्याश्रयः, सत्तामात्रेणोपयोगात् । यदि² घटाभाववता भूतलेनानुपलब्धि-
निरूप्येत, तदा विपरीतस्यैव घटसम्बन्धस्य प्रसङ्गः स्यात् । ³तस्य जात्युत्तरत्वमेव,
न चेदेवमनुपलब्धिस्वीकारेऽप्यप्रतीकारादिति । स्यादेतत् । इन्द्रियान्वयव्यतिरेकानु- 10

अत्राहुः—यद्भूतलं घटादितुल्यपरिमाणवद्द्रव्यवत्तत्काले भवति तद्द्रव्य-
वत्तया तद्भूतलं मया स्मर्येत एव परमिति व्याप्तिः । तथा च स चैत्रो न तत्काले
भूतलवर्त्ती घटादितुल्यपरिमाणत्वे सति तत्काले तद्भूतलवर्त्तितया मयैदानीमस्मर्य-
माणत्वात् मैत्रवत् । न चाप्रयोजकत्वम् । यदि स चैत्रो घटादितुल्यपरिमाणत्वे
सति तत्काले तद्भूतलवर्त्ती स्यात्तदेदानीं तद्भूतलवर्त्तितया घटवत् स्मर्येतेति 15
तर्कसद्भावात् ।

न चैवमिति । भूतलस्य पक्षत्वे ज्ञानाभावो व्यधिकरणो न लिङ्गम् ।
तस्य प्रतियोगिसमानदेशत्वे नानात्मवृत्तित्वादिति शङ्कार्थः । भूतलेति । यद्यप्य-
भावस्य सविषयकत्वं नास्ति, तथापि भूतलविषयकज्ञाननिरूप्यत्वमेव भूतलज्ञाना-
भावयोः सम्बन्धः । **परस्य** त्विति । तन्मते त्वनुपलब्धिर्लिङ्गतया न प्रमाणं येन 20
व्यधिकरणिका न गमिका, किन्त्वात्मन्येव वर्त्तमाना स्वातन्त्र्येण प्रमायां
करणमित्यर्थः । वस्तुगत्येति । नाभाववत्तया ज्ञायमानेन, येनोक्तदोषः
स्यादित्यर्थः । तदेव विशदयति—न चेति । वस्तुतो घटवद्भूतलं घटाभावा-
भावादित्यर्थः । **सत्तामात्रेणेति** । अभावस्येति शेषः । ननु घटाभाववता
भूतलेनानुपलब्धिर्निरूप्यतां नाभाव इत्यत आह—यदि “त्विति । “तच्च 25
जात्युत्तरमेवेति । अनुपलब्धैव घटसत्त्वप्रसङ्गोऽनुपलब्धिसमा जातिः
स्यादित्यर्थः । न चेदेवमिति । अनुपलब्धिप्रमाणत्वपक्षेऽपि कोटशेन भूतलेन

1 B -प्रसङ्गात् द्वितीयेऽन्योन्याश्रयः. 2 Vardhamāna adds तु. 3 Vardhamāna reads
तच्च जात्युत्तरमेवः

विधाने सत्यपि तेन सहाभावस्यायोग्यत्वेन सम्बन्धाभावात् । अधिकरणमात्रनिष्ठतया तत् सङ्कोच्यते, यथा पर्वतोऽयं वह्निमान् धूमवत्त्वादिति चेत् ? भवेदेवं, यदि रूपादिष्वपि चक्षुरादेर्योग्यतामीक्षामहे कार्यदर्शनात् तत्कल्पनमिहापि समानम् । न च योग्यताया अनिश्चयमात्रेण स्फुटतरसाक्षात्कारापहवः । तथा सत्यन्योन्याश्रयप्रसङ्गात् । कुतो वानुमीयमानवह्न्यादावपि चक्षुर्न प्रवर्तते । तस्य सम्बद्धवर्तमानविषयत्वात् । वह्नेश्च व्यवधानवशेनासम्बद्धत्वादिति चेत् ? नन्वेतदेव कुतः ? व्यवधाने साक्षात्कारिप्रत्यय-
 5 प्रसङ्गादिति चेत् ? तर्हि, यत्र साक्षात्कारस्तत्राव्यवधानमिति कृतमस्मासु मिथ्याभि-
 निवेशेन । 'यद्यधिकरणग्रहणे तदुपक्षीणं स्यात्, अन्धस्यापि त्वग्निन्द्रियोपनीतघटादौ रूपविशेषाभावप्रतीतिः स्यात् । अस्ति हि तस्याधिकरणग्रहणमस्ति च प्रतियोगिस्मरणम् ।
 10 अस्ति च इयमे रक्तत्वस्य योग्यस्याभावोऽनुपलब्धिश्च । अधिकरणग्राहकेन्द्रियाग्रह्याभाव-
 वादिनोऽपि समानमेतदिति चेत्, न । प्रतियोगिग्राहकेन्द्रियग्राह्योऽभाव इत्यभ्युपगमात् ।
ममापि प्रतियोगिग्राहकेन्द्रियेणाधिकरणग्रहणे अनुपलब्धिः प्रमाणमित्यभ्युपगम इति चेत् ;

सा निरूप्येतेत्यर्थः । नन्वभावधीर्न प्रत्यक्षा येन वैजात्यान्न व्यभिचारः । न चेन्द्रियान्वयव्यतिरेकानुविधानात्तथा । इन्द्रियेण प्राप्त्यभावात्तयोराश्रयग्रहोपक्षीणत्व-
 मनुमिताविवेक्याह—स्यादेतदिति । एवं तर्हि रूपादिधीरपीन्द्रियजन्या न स्यादा-
 15 श्रयग्रह एवेन्द्रियोपयोगात् । अथ साक्षात्करोमीत्यनुव्यवसायात्तत्र तथा तुल्यमिहापीत्याह—भवेदेवमिति । अत एव नेन्द्रियायोग्यत्वमपीत्याह—न च
 योग्यताया इति । तथा सतीति । योग्यताव्यतिरेके सति साक्षात्कारव्यतिरेकः,
 तस्मिंश्च सति योग्यताव्यतिरेक इत्यन्योन्याश्रय इत्यर्थः । तर्हि यन्नेति ।
 अभावेनापि सहेन्द्रियाव्यवधानात् सोऽपि साक्षात्कारविषय इत्यर्थः । ननूक्त-
 20 मिन्द्रियेण प्राप्तिर्नास्ति । न चेन्द्रियं प्राप्तविशेषणमप्राप्तमपि गृह्णाति । न च
 विशेषणताप्राप्तिः । समवायानभ्युपगमैरन्यत्र तदकल्पनात् । न चाभावस्यैन्द्रियक-
 त्वादिहैव तत्कल्पनम्, अन्योन्याश्रयात् । विशेषणताकल्पनायां तत्सिद्धेस्तत्सिद्धौ
 च विशेषणताकल्पनमिति । तस्मादिन्द्रियमाश्रयग्रह एवान्यथासिद्धम् । योग्यानुपलब्धि-
 धीरेवाभावधीकरणम् । त्वयापीन्द्रियसहकारित्वे तस्या हेतुत्वोपगमात् । तदुपलम्भे
 25 तदभावाग्रहादित्यत आह—यदि चेति । इन्द्रियस्याश्रयग्रहेणान्यथासिद्धावर्थस्य
 नीले पटे रक्ताभावोपलम्भः स्यात् । आश्रयग्रहणप्रतियोगिस्मरणयोग्यानुपलब्धीनां
 सत्त्वादित्याह—अर्थस्यापीति(?) । ममापीति । अर्थस्य(?) तु रूपग्राहकेण चक्षुषा
 न पटस्योपलब्धिरिति नातिप्रसङ्ग इत्यर्थः ।

न । वायौ त्वगिन्द्रियोपनीते रूपाभावप्रतीत्यनुदयप्रसङ्गात् । तथापि तत्तत्र सन्निकृष्ट-
मिति चेत् ? हन्तैव, तदन्यत्र चरितार्थमिन्द्रियमवस्थापेक्षणीयं च रूपाभावाद्यनुभवेनेति
सिद्धं नः समीहितम् । यत् पुनरेकाकिभूतलस्वरूपातिरिक्तमभावाख्यं प्रमेयमेव नास्तीति,
तदसत् । एकत्वसंख्याया घटेऽपि सति तदवस्थत्वात् । अद्वितीयमात्रस्य व्यभिचारात् ।
घ[प ?]द्वितीयभूतलेऽघटव्यवहारात् अद्वितीयमात्रेण च घटाभाववत् पटाभावव्यवहारस्यापि
प्रसक्तेरविशेषत्वात् । प्रतियोगिविशेषाद्विशेषो, दृश्यमाने स्मर्यमाणे वा प्रतियोगिनि तथाभूत-

5

वायाविति । प्रतियोगिग्राहकेण चक्षुषा वायोरग्रहात्, किन्तु त्वचा
त्वक्षये तदग्रहः । वायौ रूपाभाव इति धीरनुपलब्धेर्न स्यादित्यर्थः । ननु यथा
नीरूपो वायुरिति धीर्वायुविशेषिका भवतामानुमानिकी विशेष्ययोग्यतामाश्रित्ये-
न्द्रियाणां प्रवृत्तेः, तथा वायुविशेषणकाभावविशेष्यकमपि ज्ञानमनुपलब्धिलिङ्गमतः
साक्षात्कारित्वाभिमतभावप्रतीतावियं सामग्रीति नोक्तदोषः ।

10

मैवम् । वायौ रूपाभाव इति धीः साक्षात्कारिण्येव । या हि प्रतियोगिसत्त्व-
विरोधिनी साऽनुपलब्धिः । सा योग्यानुपलब्धिरभावग्राहिका । सा चक्षु-
सन्निकृष्टे महति वायावस्त्येवेति वायावपि चक्षुर्ग्राह्यैव रूपाभावप्रतीतिः । युक्तं चेदम् ।
अज्ञातयोग्यानुपलब्धिसहितादन्वयाद्यनुविधायिन इन्द्रियादेव भूतले घटाभावप्रतीति-
वद्वायौ रूपाभावप्रतीतिसम्भवात् । अन्यथा घटादावपि गन्धरसविशेषाभावप्रतीति-
रपि योग्यानुपलब्धिलिङ्गादेव स्यात्, विनिगमकाभावात् । वस्तुतो वायौ
रूपाभावधीर्नानुपलब्धिलिङ्गजन्या । आसत्वाक्यादेस्तद्वोधकस्याभावात् । न
चाज्ञातैव रूपोपलब्धेरनुपलब्धिस्तद्वोधिका । ततो(त्रो ?)पलब्धेरतीन्द्रियतया
योग्यानुपलब्ध्या तदभावस्याग्रहात् । अनुपलब्धिमात्रस्य चाभावाग्राहकत्वात् ।
किञ्च, वस्तुतो घटवत्युपलब्धिप्राक्कालेऽनुपलब्ध्या घटस्मृतिः कुतो नाभावधीः ?
घटाभावाभावादिति चेत्, तर्ह्यभावबुद्धेरर्थजत्वात् साक्षात्कारितयेन्द्रियजत्वमेव ।
इन्द्रियं च नाप्राप्तग्राहकमिति तत्प्राप्तिरपि विशेषणता कार्यदर्शनात् कल्प्या
संयोगवत् ।

15

20

तथापीति । तदिन्द्रियम् । तत्र रूपाभावानुभवे । सन्निकृष्टमित्यर्थः ।

25

प्राभाकरं समुत्थापयति—यत् पुनरिति । व्यभिचारमेवाह—पटद्वितीय
इति । यद्यप्यद्वितीयत्वं द्वितीयाभावस्तथा चाभावः सिद्ध एव । यद्यपि च
पटज्ञानभूतलस्वरूपज्ञानाभ्यां पटाभावव्यवहारः क्रियते तत्र भूतले ज्ञातेऽपि पटो
न ज्ञात इति भवति पटाभावव्यवहारः, तथाप्येतस्मिन् बाधके सत्येव
बाधकान्तरमुक्तम् । न च केवलं भूतलं तदालम्बनम् । घटविरोधिनोऽतिरिक्त-

30

- भूतलस्याभावाव्यवहारहेतुत्वादिति चेत् ? कस्य पुनः प्रतियोगी घटः ? न तावद् भूतलत-
द्विज्ञानयोर्घटेन सह सम्भवात् । परस्परमवध्यत्वाच्च । नाप्यभावव्यवहारस्य असत्यप्यभावे
सघटेऽपि घटाभावव्यवहारस्यापि¹ प्रसञ्जितत्वात् । यत् पुनः कीदृशेन भूतलेनाभावो
निरूप्यते इति, तदसत् । भावव्यवहारस्यापि लोपप्रसङ्गात् । तथा हि, घटस्य
5 व्यवहारो न तावद् भूतलमात्रेण निरूप्यते, अघटवत्यपि प्रसङ्गात् । नापि सद्वितीयेन,
पटशकटवत्यपि प्रसङ्गात् । ²व्यवहर्त्तव्यद्वितीयेनेति चेत् ? तत्रैव संशयः । किं
विरोधिना भूतलेन सम्बद्ध्यते, अनुकुलेन वा ? विरोधित्वादेव न प्रथमः । द्वितीये तु
घटवद्भूतलेनैव निर्वाह इति³ । व्यवस्थानुपपत्तेश्च । घटवत्ता तु तन्निरूपणे घट-

- कैवल्यस्यानङ्गीकारात् । अङ्गीकारे वा स एवाभावः । प्रतियोगित्वं विरोधित्वम् ।
10 विरोधश्च सहानवस्थाननियमो वा, वध्यघातकत्वं वा । आद्ये, न तावदिति ।
द्वितीये, परस्परमिति । नाप्यभावेति । व्यवहर्त्तव्यस्याधिकस्याभावे तस्य
भाववत्यपि प्रसञ्जितत्वेनानिरासकत्वादित्यर्थः । नन्वतिरिक्ताभाववादिनाप्यभावः
साश्रयो वाच्यः, देशादिनियमेन व्यवहारात् । तथा चाश्रयो भूतलविशेषो वाच्य इति
स एवाभावव्यवहारहेतुरित्याह—यत् पुनरिति । यद्घटाश्रयस्यैव विशेषस्यैवाभावा-
15 श्रयत्वम् । अन्यथा गोत्वादिकमपि न स्यात् । तदाश्रयविशेषादेव तद्व्यवहारोपपत्ते-
रित्याशयेनाह—भावव्यवहारस्यापीति । व्यवस्थेति । येन केनापि द्वितीयेन
घटवद्व्यवहारापत्तेरित्यर्थः ।

- ननु घटवद्भूतलबुद्धिभिन्ना भूतलबुद्धिरभावव्यवहारहेतुः । न चैवं घटवति
घटवत्त्वाज्ञाने भूतलबुद्धिरभावः । वस्तुतो घटवतो भूतलस्य ज्ञानाद् भिन्नस्य भूतलज्ञा-
20 नस्याभावत्वात् । बुद्ध्योश्च भेदः स्वरूपविशेषावेव । घटवद्भूतलभिन्नभूतलमैव
वाऽभावव्यवहारहेतुः ।

- मैवम् । भूतलबुद्ध्योर्निष्प्रतियोगिकत्वेन सप्रतियोगिकाभावस्वभावत्वाभावात् ।
न चाभावो न सप्रतियोगिकः किन्त्वभावव्यवहार इति युक्तम् । इह घटो नेति
प्रतीत्या नञर्थस्यैव सप्रतियोगिकतया विषयीकरणात् । न त्वभावज्ञानोत्तरकाल-
25 भाविनस्तद्व्यवहारस्य । तस्याभावज्ञानकालेऽप्रतीतेः व्यवहर्त्तव्यज्ञानस्य सत्या-
मिच्छायां व्यवहारेऽधिकापेक्षाया अदृष्टचरत्वात् । किञ्च, ज्ञानाभावस्याचाक्षुषत्वा-
दभावश्चाक्षुषो न स्यात् । अपि चाधिकरणज्ञानयोरभावत्वे आधाराधेयप्रतीत्यनुपपत्तिः ।
स च यस्मिन्कालविशेषे भूतलादावभावः स्वीक्रियते, तत्कालविशेषयोग एव

सम्बन्धात् प्राक् तत्सम्बन्धानुपपत्तेः । सति सम्बन्धे वा पश्चात् घटस्वीकारवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । तस्माद्भावव्यसनमपि त्यज्यतां, स्वीक्रियतां वाऽभावः प्रमेयमिति । स च प्रथमतो द्विधा— संसर्गाभावः, तादात्म्याभावश्च । संसृज्यमानप्रतियोगिनिरूप्योऽभावः संसर्गाभावः । तदात्म-
त्वाभिमानप्रतियोगिनिरूप्यश्च तादात्म्याभावः । न च स्तम्भेऽधिकरणे पिशाचस्य तादात्म्यं
नास्तीति, अयमपि संसर्गाभाव एवेति वाच्यं, न वै स्तम्भपिशाचयोस्तादात्म्यं प्रमाणसिद्धं
किञ्चिदस्ति, यत् प्रतिषेधनीयम् । किन्तु, स्तम्भात्मतया प्रसङ्गितस्य पिशाचस्यायं प्रतिषेध
इति । संसर्गाभावः प्राग्ध्वंसात्यन्तभेदेन लिधा भिद्यते । चरमसामग्रीनिपतितसमवायि-
कारणजातीये सम्भावितोत्पत्तिकस्य कार्यजातीयस्य स्वोत्पत्तेः प्राक् संसर्गाभावः प्रागभावः ।
तथाजातीये कारणे उत्पन्नस्य पश्चात् संसर्गाभावः प्रध्वंसाभावः । सम्बन्धिमात्रे सम्ब-
न्धिमात्रस्यानियतकालसंसर्गाभावोऽत्यन्ताभावः । तदनेनेह भूतले घटो नास्तीति व्याख्या-
तम् । घटतत्संसर्गाभावयो¹ रत्यन्तनिषेधासम्भवेऽपि संसर्गविशेषव्यक्तेरत्यन्तमभावात् ।

भूतलस्याभाव इति तदुपपत्तिः, तत्कालयोग्यस्य भूतलवृत्तित्वादिति वाच्यम् । इदानीं
भूतले घटाभाव इति प्रतीत्यनुपपत्तिः । तत्कालविशेषे तत्कालविशेष-
योगाभावात् । **संसृज्यमानेति** । संसर्गावच्छिन्नप्रतियोगिकोऽभावः संसर्गाभावः ।
तादात्म्यावच्छिन्नप्रतियोगिकोऽभावस्तादात्म्याभावः । प्रतियोगिनमारोप्य यत्र
निषेधधीः स संसर्गाभावः । प्रतियोगितावच्छेदकमारोप्य यत्र निषेधज्ञानं स तादात्म्या-
भाव इत्यस्मत् **पितृचरणाः** । चरमसामग्रीप्रागभावग्राहकं रूपमुपन्यस्तम् । लक्षणं
स्पन्दवत् । कालमात्रवृत्त्यभावत्वं प्रागभावत्वम् । प्रागभावप्रतियोग्यभावः प्रध्वंसः ।
एतद्द्रव्यातिरिक्तः संसर्गाभावोऽत्यन्ताभावः । **घटवत्संसर्गेति** । घटस्य तत्-
समवायस्य चात्यन्ताभावो यदि विषयः स्यात्, घटवत्यपि भूतले प्रसङ्ग इत्यर्थः ।
संसर्गविशेषेति । संसर्गविशेषः संयोगलक्षणः । तदत्यन्ताभावालम्बनत्वमित्यर्थः ।

नन्विह घटो नास्तीति बुद्धेर्यदि संयोगात्यन्ताभावो विषयस्तदा घटसंयोगो
नास्तीति प्रतीतेराकारः स्यात् ।

मैवम् । यथा हि भूतले घटास्तित्वव्यवहारस्तत्संयोगेन तथा तदभावेन
घटाभावव्यवहृतिः । यत्पुरस्कारेण यत्र यद्भावव्यवहारः, तत्संबन्धाभावात्तत्र
नास्तिताव्यवहारात् ।

न चाप्रसक्तप्रतिषेधः, सामान्यतस्तस्यापि प्रसक्तत्वादिति । स चायं नोत्पद्यते, नापि
निनश्यति, इतरेतराभावो सामान्यवदविनाशित्वान्नित्य इति ।

तथैतिह्यमन्तर्भावयति—**तथैतिह्यमिति** । इतिहेति निपातसमुदायः पुरावृत्ते
वर्त्तते, तस्य भाव ऐतिह्यम्, यथादूरनिर्दिष्टप्रवक्तृकप्रवादपारम्पर्यमैतिह्यम् । श्रुतिस्मृत्यादि-
5 वाक्यवत् प्रसिद्धप्रकृष्टवक्तृकं यन्न भवति । लोके च प्रसिद्धमबाधिताकारं प्रवादपरम्परया
यदभिसन्धाय पठन्ति—“आचारात्¹ स्मृतिं ज्ञात्वा स्मृतेश्च श्रुतिकल्पनमि”ति ।
एतादृशं चावितथमेवेत्याप्तोपदेश एव । तथा चानुमान एवान्तर्भवतीति भावः ।

केचित्तु घटात्यन्ताभाव एव तद्विषयः । उत्पादविनाशप्रत्ययस्तु
तत्संबन्धतथात्वप्रयुक्तः । स च संयोगध्वंसरूपः । न चैवं घटात्यन्ताभाव-
10 संबन्धस्य संयोगध्वंसरूपतया नित्यत्वान्तत्र घटधीः कदापि न स्यादिति
वाच्यम् । न हि घटसंयोगोऽस्ति तत्र तत्संयोगध्वंसः । सामान्यध्वंसस्य
यावद्विशेषध्वंसव्याप्यत्वादेकविशेषवति सामान्यध्वंसस्याभावेन तदुपपत्तिरित्याहुः ।

अन्ये तु यथा प्रतियोगिभेदेनाभावभेदस्तथा तदवच्छेदकभेदेनापीति ।
तत्र संयुक्तघटस्याभावः । स चान्यविशिष्टभाववदुत्पादविनाशशीलोऽन्य एवेति
15 वदन्ति ।

यथानादिसंसर्गाभाववैधर्म्येऽपि प्रतीतेरन्यथासिद्धत्वादुत्पादनशीलो ध्वंसः
स्वीकृतस्तथा तत एवोत्पादविनाशशीलस्तुरीयः संसर्गाभावो घटस्येत्यप्याहुरेके ।
स चायमिति । संसर्गाभावश्चायमित्यर्थः ।

‘अबाधिताकारमि’त्यनेन प्रमाणत्वमुक्तम् । **आचाराच्चे**ति । बटे बटे यज्ञः
20 प्रतिवसतीत्यैतिह्यात् सतां पूजनाचारः । तस्मात् स्मृतिः । ततश्च श्रुतिरनुमीयत
इत्यर्थः । **आप्तोपदेश एवेति** । यद्यपि विशिष्य वक्तृज्ञानं नास्ति, तथापि
महाजनपरिग्रहात् प्रामाण्ये आप्तोक्तत्वमनुमीयते ।

ननु सिद्धमनुमानं पञ्चावयवप्रयोगसहायता तु तज्ज्ञानस्या¹नुपपन्ना तद्व्यतिरेकेणापि
 सुखमनुमानोदयात् । न चालार्थे अप्रपिपन्न एवासौ, तथा सति परंप्रतिपादनस्याप्यनु-
 पपत्तेरत आह—**पञ्चावयवेनेति** । अर्थ्यते गम्यते अनुमेयमनेनेत्यर्थो लिङ्गं तस्यार्थस्य
 स्वनिश्चितस्य साध्याविनाभावितया स्वयं गृहीतस्य प्रतिपाद्यतेऽनेनेति प्रतिपादनं प्रतिपादकं
 यत् परार्थं परसन्देहव्युदासार्थं तत् परार्थानुमानम् । केन रूपेण पुनस्तत्प्रतिपादकत्वं 5
 तदाह—**पञ्चावयवेन वाक्येनेति** । “इत्थंभूतलक्षणे” तृतीया, पञ्चावयववाक्यरूपं
 तदित्यर्थः । अथवा सुनिश्चितस्यानुमेयस्य प्रतिपादनं प्रतिपत्तिर्धनं लिङ्गप्रतिपादना-
 वान्तरव्यापारवता पञ्चावयवेन वाक्येन स्मृतिसमारूढेन परार्थं भवति तत्तथाभूतं वाक्यं
 परार्थानुमानमिति । न चैवं सत्यनुमेयप्रतिपत्तेः शाब्दत्वप्रसङ्गः, केवलस्य शब्दस्या-
 निमित्तत्वात् । न च लिङ्गप्रतिपादनमात्रेण विरम्य व्यापाराभावो विभिन्नविषयत्वादिति । 10
 ननु **बौद्धानां** द्वयवयववादिनामपि वाक्येन संव्यवहारो भवत्यतस्तद्व्युदासार्थं स्वोक्तमेव
 विवेचयति—**पञ्चावयवेनेति** । इतरव्यवच्छेदाऽवधारणार्थः । तच्च व्युत्पादयिष्यते ।
 प्रकृतमर्थमधिकृत्य सन्दिग्धवद्विपर्यस्ताव्युत्पन्नयोरपि जल्पवितण्डाभ्यां गलितेऽहङ्कारे सन्दि-
 ग्धतामेव नीत्वा प्रतिपादनम् । इयांस्त्वन्न विशेषः, कस्यचित् स्वरसवाही सन्देहः,
 कस्यचित्त्वाहार्य इति । तदनेन सन्दिग्धप्रतिपत्तये पञ्चावयववाक्यमङ्गमेवेति² दर्शितम् । 15
 न हि स्वयं स्वभ्यस्तशास्त्रस्य पुस्तकोपादानमेकान्ततोऽनुपयुक्तमिति अनभ्यस्तस्याऽपि
 तथा सम्भवतीति भावः । पदानि पुनः परस्परान्वितं स्वार्थं बोधयन्ति । वाक्यार्थस्य

ननु विपर्यस्ताव्युत्पन्नयोरजिज्ञासुत्वात् कथं व्युत्पाद्यत्वमित्यत आह—
प्रकृतमिति । तदनेनेति । तथा च परार्थानुमाने पञ्चावयववाक्यं विना न समस्त-
 रूपोपेतलिङ्गप्रतिपादनमिति न व्यभिचार इति भावः । ननु पञ्चावयववाक्यं स्वार्थानु- 20
 मितौ न यदि प्रयोजकं तत् कथं परार्थानुमितौ तथेत्यत आह—**न ह्येति** । पदानि
पुनरिति । व्यवहाराच्छक्तिग्रहे तत्कारणतयोपस्थिते इतरान्विते स्वार्थे पदानां
 शक्तिग्रहादितरान्वितं स्वार्थं स्मारयन्ति पदानि वाक्यार्थज्ञाने लिङ्गम् ।

लिङ्गम् अन्यथैवे¹ति “किमार्द्रकवणिजो वहित्रचिन्तया” । न हि स्वातन्त्र्येण शब्दस्य प्रामाण्यमस्मान्निविष्यते, किन्तु वक्तृज्ञानापेक्षया । न² चान्विताभिधाने प्रमाणमस्ति । अन्वितार्थप्रतीतेरन्यथाप्युपपत्तेः । यत्न व्युत्पत्तिस्तद्वस्तुगत्या पदार्थान्तरान्वितमिति तु न प्रकृतोपयोगि । न हि यत्न चक्षुषः सामर्थ्यमधिगतं तद्वस्तुगत्या स्पर्शवदिति तद्वत्ताप्यस्य विषयः । आकाङ्क्षानुपपत्तिरस्तु, न हि सामान्यतोऽनधिगमे³ विशेषजिज्ञासा स्यादिति चेत्, न । दृष्टेरविशेषे जिज्ञासावदाक्षेपतोऽप्युपपत्तेः । शब्दमहिमानमन्तरेण यतः कुतश्चिदपि स्मृतेषु पदार्थेषु अन्वयप्रतीतिः स्यात् । न चैवं ततः शब्दशक्तिरवश्यं कल्पनीयेति

यद्वा, पदार्थमात्रज्ञानशक्तिग्रहात्तन्मात्रं स्मारयन्तीति विचारोऽस्माकं निष्प्रयोजनो न निराक्रियत इत्यर्थः । यद्यपि शब्दस्यास्वातन्त्र्येण प्रामाण्यानभ्युपगमेऽपीतरान्वितान्वितपदार्थयोः शक्तिरस्त्येव, तथापि स्वातन्त्र्येण प्रामाण्यानभ्युपगम आर्द्रकवणिक्त्वे हेतुः । ¹अन्यथापीति । इतरान्वितपदार्थमात्रशक्त्यापीत्यर्थः । पदार्थशक्तत्वेन ज्ञातानि पदान्याकाङ्क्षादिसाचिव्यादन्वितं स्वार्थं बोधयन्तीति नान्वये शक्तिः । किञ्चान्विते शक्तिरित्यस्य यत्र शक्तिस्तत्पदार्थान्वितमित्यर्थः । तदास्मत्पक्षेऽपि तत्संभव इत्याह—यत्र व्युत्पत्तिरिति । व्युत्पत्तिः शक्तिः । न हि सामान्यत इति । न च पदादन्यदन्वितसामान्योपस्थापकमस्तीति भावः । आक्षेपतोऽपीति । क्रियाकारकयोर्मिथो व्याप्यत्वादेकेनापरस्यानुमानात् सामान्यतोऽन्वितज्ञानमस्तीति तद्विशेषे जिज्ञासा स्यादित्यर्थः । अपि च पदानां स्वार्थान्वये वा शक्तिरन्वितस्वार्थं वा ? आद्ये, सर्वपदार्थानामुपसर्जनापत्तिर्विशेष्यालाभश्च । द्वितीये, स्वार्थविशेष्यकप्रतीत्यजननाद्वाक्यभेदापत्तिः । किञ्चान्वये पदानां शक्तिर्यदि बोधकतामात्रं तदा सिद्धसाधनम् । अथान्वितत्वेनैव शक्तिः ? तत्र । आकाङ्क्षाद्युपेतपदार्थान्तरोपसंज्ञानत एवान्वयज्ञानोपपत्तावन्यलभ्यत्वात् । अनन्यलभ्यपदार्थमात्रे शक्तिकल्पनात् । इदं च त्वयापि वाच्यम् । पदादन्वयमात्रोपस्थितावपि तद्विशेषज्ञानार्थं तदपेक्षणात् । अवश्यं चान्वयबोधे आकाङ्क्षादीनामसाधारणी निमित्तता वाच्या । वाक्यैकवाक्यतादौ प्रतीयमानान्वये पदशक्तेरभावात् । एवञ्चावश्यकपदार्थशक्तेरेवान्वयविषयतोपपत्तौ प्रतिवाक्यार्थमन्वयशक्तिभेदस्वीकारे गौरवमित्यन्यत्र विस्तरः । ननु यदि पदानामन्विते शक्तिर्नास्ति, किन्तु पदार्थ एव (परम्) । तथा च यतः कुतश्चिदुपस्थितेषु पदार्थेष्वन्वयबोधः स्यादिति पदानामेवान्वयबोधे शक्तिरास्थेयेत्याह—शब्दमहिमानमिति ।

चेत् , आधुनिककविकाव्यानुपपत्तेः । न हि संसर्गविशेषमप्रतीत्य वाक्यरचना नाम ।
न च स्वोत्प्रेक्षायां चिन्तावशेन पदार्थस्मरणव्यतिरिक्तमन्यत् प्रत्यक्षादि सम्भवति, ततः
स्मृतानां कविभिः संसर्गो नावगम्येत, न हि¹ येन यन्नियमेनापेक्षते, तत्र तेनावश्यं स्वशक्ति-
राधेया । तथा च सति कारकज्ञापकादिभिः कार्यज्ञेयादिषु शक्तिकल्पनागौरवस्य सर्वत्र
दुर्वारत्वात् । स्यादेतत् । पञ्चावयववाक्यं तदर्थधियमाधत्त इत्यसङ्गतं, निरवयवस्य हि 5

भट्टमतेन परिहरति—आधुनिकेति । शब्दव्यतिरेकेऽपि संस्कारादुपस्थितानां
पदार्थानामन्वयबोधादन्वयबोधे पदार्था एव ज्ञाताः करणम् । पदानि पुनः
स्वार्थोपस्थितावेवान्यथासिद्धानीत्युपेयम् । अन्यथा नवकाव्यसंसर्गबोधात् पदरचना
न स्यादित्यर्थः । न चावश्यकपदशक्तेरेव पदार्थबदन्वयोऽपि विषयोऽस्तु , न तत्र
शक्त्यन्तरमुचितमिति वाच्यम् । श्रुतेऽपि पदे यावन्न पदार्थ उपतिष्ठते तावदन्वया- 10
प्रतीतेरुपस्थितेषु पदार्थबदन्वयावगमादवश्यं पदार्थानां कारणत्वेन शक्तत्वात् ।

ननु पदार्थानामतीतानागतत्वाद्बोधकतैव नास्ति, दूरे ज्ञाता शक्तिः ।
तज्ज्ञानानां कारणत्वेऽपि न तत्राभिधाशक्तिकल्पनम् । तस्याज्ञातस्यैव हेतुत्वात् ।

मैवम् । लिप्यादिस्मृतानामप्यतीतानागतत्वादबोधकत्वापत्तेः । स्वमतेन
बोधकमाह—न च¹ येनेति । गौरवस्येति । यथाभिहितान्वयवादिनां शक्तिस्वीकारे 15
गौरवं तथान्विताभिधानवादिनां वाक्यार्थं संसर्गविशेषे पदानां शक्त्यन्तरस्वीकारे
गौरवमित्यर्थः । ज्ञातानां पदार्थानामकारणत्वे तु बीजं व्युत्पत्तिकाल एव प्रयोजक-
वाक्यश्रवणानन्तरं प्रयोज्यव्यापारदर्शनादर्थान्वितज्ञानोपपत्त्यर्थमन्वितबोधकत्वं
शब्दस्यैव गृह्यते । तदर्थं तन्निर्वाहार्थमर्थोपस्थितिरपि सहकारिणी कल्प्यत इति न
तथैव शब्दस्यान्यथासिद्धिः । शब्दतदर्थयोरुपस्थितयोरन्वयबोधकत्वात् । कुत्र 20
करणत्वमिति संशये प्रथमोपस्थितत्वादन्वितस्वार्थप्रतिपादनपरत्वात् पदानामन्वय-
बोधकत्वम् । पदार्थस्मृतिस्तद्व्यापारः कल्प्यत इति ।

अर्थप्रतिपादकत्वं शब्दत्वं न पञ्चावयववाक्यस्य, किन्तु तदभिव्यक्तस्य स्फोट-
स्येति पञ्चावयवबोधकमिति मतमुत्थापयति—स्यादेतदिति । तत्र चतुर्णां
प्रत्येकं मिलितानां वा नान्वयबोधकत्वमित्यर्थापत्तिर्न मानमन्योन्याश्रयादित्याह— 25

स्फोटस्य शब्दरूपत्वात् । यद्यपि च नाप्रतिपादितात् शब्दादर्थप्रतीतिरर्थप्रतिपत्तौ च सत्यां तदन्यथानुपपत्त्या **स्फोटा**भिधानस्य प्रतिपत्तिरित्यन्योन्याश्रयप्रस्ततया नार्थापत्तिः प्रमाणं, तथापि गोपदमित्यभिन्नाकारावगाहि प्रत्यक्षमेव नानावर्णातिरिक्तमेकमवयव्यादिवदभिन्नार्थं **स्फोटं** साधयति । न चैतदौपाधिकन्तदभावात् । न तावदेकधीविषयत्वमुपाधिः । अनुभवानां क्रमशालितया तत्प्रभवसंस्काराणां क्रमवत्त्वात् तज्जनितस्मृतीनामपि क्रमवत्त्वात् । अननुसंहितोपाधेरुपहितप्रत्ययायोगाच्च । नाप्येकत्वप्रतीति¹-हेतुत्वमुपाधिः । अन्योन्याश्रयप्रसङ्गात् । प्रतीते ह्येकपदत्व एकत्वप्रतीतिहेतुत्वमवगते तस्मिन् एकपदत्वसिद्धिरिति । अत एव नैकार्थसम्बन्धाख्यानमप्युपाधिः, तस्मादुपाधेरसंवेदनात् वनादिप्रत्ययवदयं प्रत्ययो न भ्रान्त इति । अत्रोच्यते—औपाधिक

10 एवायमभिन्नार्थप्रत्ययः । सम्भवति च एकार्थप्रतीतिहेतुत्वमेवोपाधिः । न चान्योन्याश्रयत्वं पूर्वमेकपदत्वावधारणानभ्युपगमात् । एकत्वप्रतीतिहेतुत्वं च क्षणिकत्वेऽपि स्मर्य-

यद्यपीति । तथापीति । गोपदमेकमित्यनुभवः पदैकगोचरो न नानावर्णविषयक इति तद्विन्नमेकं **स्फोटाख्यं** पदं बोधयति । अभिन्नार्थमभिन्नमेकमर्थं साधयतीत्यर्थः । अत एवेति । [अर्थः ?] पदार्थस्तस्य संबन्धः संकेतस्तस्याख्यानं बोधनमप्युपाधिर्नास्त्यत एव परस्पराश्रयस्यानुपूर्वीविशेषविशिष्टस्य पदत्वात् । तस्याश्चाननुभवत्वादित्यत आह—एकार्थेति । प्रत्येकमानुपूर्वीविशेषविशिष्टस्य पदत्वात् तस्याश्चाननुभवत्वादित्यत आह—एकार्थेति । प्रत्येकमानुपूर्वीविशेषविशिष्टवर्णानुभवजनितसंस्कारेभ्यस्तादृशवर्णगोचरायाः समूहालम्बनैकस्मृतेः संभवात् । पदार्थप्रत्ययस्यान्यथानुपपत्तेस्तावत् संस्काराणां युगपद्वोधकल्पनात् । पदत्वप्रतिसन्धानं

15 विनैकवर्णमात्रग्रहात् संकेतस्मृतेरभावात्तां विना पदार्थस्मृतेरभावात् । न च वर्णानुभवेऽपि तत्तदानुपूर्व्यनुभवान्न पदत्वप्रतिसन्धानम्, पूर्ववर्णध्वंसविशिष्टापरवर्णस्यानुपूर्वीत्वात्तस्यापरवर्णानुभवकाल एवानुभवात् । वाक्यार्थज्ञाने च पदार्थानामानुपूर्वी न कारणमित्यर्थः । अन्यथा **स्फोटस्य** वर्णाभिव्यक्तत्वपक्षे किमेकैकं वर्णानां **स्फोटा**भिव्यक्तत्वमथवा मिलितानामिति विकल्पे यथोक्तदोषापत्त्यानन्यगत्या त्वयाप्येषैव

माणानां नियतानुपूर्वीविशिष्टानां यावन्तो यादृशा ये चेत्यादिपरिगृहीतानां सुकरमेव,
 अन्यथा तु स्फोटस्वीकारेऽपि समानत्वादिति कृतं विस्तरेण । पूर्वपूर्वपदस्मरणानुगृहीत-
 मन्त्यपदं स्मर्यमाणं वाक्यं न पुनरनुभूयमानं क्रमवद्वर्णसमुदायस्य पदस्य श्रवणेन्द्रिय-
 जातानुभवगोचरत्वासम्भवात्¹ । यथा च पूर्ववर्णानुस्मृतिनिचयसहितान्त्यवर्णानुभव-
 स्योपान्त्यान्त्यवर्णवस्तुस्मृत्यनुभवयोर्निरन्तरं द्रुतमुच्चार्यमाणवस्तुपक्षे विनश्यदवस्थयोरुपान्त्या- 5
 न्त्यानुभवयोः लब्धस्मृत्यनुभवरूपवैचित्र्यस्यैकस्य वा ज्ञानकारणत्वं न सम्भवति, तत् सर्वं
 "समानतन्त्रसिद्धत्वात् नेह प्रतन्यते । पदप्रक्रिया तु प्रथमवर्णज्ञानस्योत्पादः संस्कारस्यो-
 त्पद्यमानतेत्येकः कालः, ततः संस्कारस्योत्पादः, तेनैव² पूर्ववर्णानुभवसंस्कारसचिवेन द्वितीय-
 संस्कारस्योत्पद्यमानता, प्रथमवर्णज्ञानस्य विनश्यत्तेत्येकः कालः । ततः संस्कारस्योत्पादः,
 द्वितीयवर्णज्ञानस्य विनश्यत्ता, प्रथमवर्णज्ञानस्य च विनाशः । अन्त्यवर्णानुभवस्योत्पादः, 10
 उत्पन्नेन संस्कारेणान्त्यवर्णानुभवसहकारिणा पूर्ववर्णद्वयविषयस्मरणस्योत्पद्यमानतेत्येकः
 कालः³ ततः स्मरणस्योत्पादः, अन्त्यवर्णानुभवस्य विनश्यत्ता, द्वितीयवर्णज्ञानस्य नाशः,
 ततः समयस्मृतेरुत्पद्यमानतेत्येकः कालः । ततः समयस्मृतेरुत्पादः । स्मरणस्य विनश्यता,

रीतिरनुगन्तव्येत्याह—अन्यथा त्विति । एवं वाक्यमपि पदान्येकस्मृतिसमारूढानि
 जनयन्तीत्यनन्यगत्या स्वीकर्तव्यं नानापदानामेकपदत्वानुभवादित्याह—पूर्व- 15
 पूर्वेति । तत्र प्रकारान्तरेणापि प्रतीत्युपपत्तिमुपन्यस्य निराचष्टे—त[य]था चेत्यादि ।
 लब्धेति । श्रोत्रसंस्काराभ्यां सदसद्वर्णाविगाही स्मृत्यनुभवो विचित्रप्रत्यय एवार्थ-
 प्रत्ययहेतुरित्यर्थः । समानतन्त्रादीति । अयमर्थः—स्मृतिनिचयसहितस्यान्त्य-
 वर्णानुभवस्यैककालासंभवात् अन्त्योपान्त्यवर्णस्मृत्यनुभवयोरेकदा न संभवः ।
 अन्त्यवर्णानुभव एवोपान्त्यस्मृतिरुत्पद्यते, एवं विनश्यदवस्थोपान्त्यवर्णानुभवाद्विनश्य- 20
 दवस्थान्त्यवर्णानुभवयोरपि नार्थप्रतीतिहेतुत्वम् । अन्त्यवर्णानुभवकाले पूर्ववर्णानु-
 भवाभावात् । स्मृत्यनुभवरूपमेकं ज्ञानं जातिसाङ्ख्य्यादेव नास्तीति ।

⁴तेन चेति । वर्णज्ञानेन यद्यप्युत्पद्यमानतोत्पत्तिकारणसाम्निध्यं विनश्यत्ता च
 विनाशकारणसाम्निध्यं द्वितीयज्ञानमेवेति न कार्यकारणभावस्तस्या(था?)प्युत्पाद-
 विनाशौ । कारणत्वमाविष्कर्तुं तृतीयानिर्देशः । एवमुत्तरत्रापि । 25

1A -ज्ञानगोचरत्वासम्भवात्. 2 Vardhamāna reads समानतन्त्रादि-. 3 Vardha-
 māna reads तेन च. 4A उत्पन्नेन च संस्कारेणान्त्यवर्णानुभवसहकारिणा पूर्ववर्णद्वयनिचय-
 कारणस्योत्पद्यमानतेत्येकः कालः.

- अन्त्यवर्णानुभवस्य विनाशः, पदार्थप्रतिपत्तेरुत्पद्यमानतेत्येकः कालः, ततः पदार्थप्रतिपत्तेरपि संस्कारोत्पत्तिः¹ । स्मरणस्य विनाशः । सङ्केतस्मृतेर्विनश्यत्ता, संस्कारस्योत्पद्यमानतेत्येकः कालः । ततः संस्कारस्योत्पादः । पदार्थस्मृतिप्रतिपत्तेर्विनश्यत्ता, सङ्केतस्मृतेर्विनश्यत्तेत्येकः कालः । पदार्थस्मृतिप्रतिपत्तेरपि संस्काराद्विनाश इति । अस्यां तु
- 5 प्रक्रियायां सङ्केतस्मृतिसमय एवान्त्यवर्णानुभवस्य स्मरणेन विनाशितत्वात् । पदार्थप्रतिपत्तौ पूर्वभावित्वमपि नास्तीति कारणत्वं न स्यात् इति दोषस्मरणानुभवयोरविरोध एव परिहार इति मन्तव्यम् । वाक्यप्रक्रिया तु अन्त्यवर्णानुभवस्योत्पादः, स्मरणस्य विनश्यत्ता । ततः संस्कारपदप्रतिसन्धानयोरुत्पद्यमानतेत्येकः कालः । अथ तयोर्उत्पादः । स एव पदप्रतिसन्धानात्मा समयसंस्कारोद्बोधः । सम्बन्धस्मरणस्योत्पद्यमानता संस्काराद्वि-
- 10 चित्तस्याप्रत्ययस्य विनश्यत्तेत्येकः कालः । अथ समयस्मरणस्योत्पादः, विचित्र-प्रत्ययस्य विनाशः । पदार्थानुसन्धानस्याविनश्यत्तेत्येकः कालः ।

- पञ्चावयवं वाक्यमित्युक्तं, तत्र च विशेषनिश्चयार्थमाह—**अवयवा** इति । 'पुनः'शब्देनावधारणार्थेन जिज्ञासादयो निराकृताः । तेषामशब्दरूपत्वात् । 'तत्र' न्याय-प्राप्तत्वात् प्रथमं प्रतिज्ञामुदाहरति । तत्रानुमेयोद्देशोऽविरोधी प्रतिज्ञेति । तत्र तेष्व-
 15 वयवेषु मध्ये । नन्वेवं सति यत् कृतकं तदनित्यमित्यस्यापि प्रतिज्ञात्वं स्यात्, अनु-मेयोद्देशत्वात् । अतः प्रोक्तमेव विवृणोति—**प्रतिपिपादयिषिते**त्यादिना । अस्ति-त्वादिधर्मापेक्षया सर्व एव हि धर्मिणो धर्मविशिष्टाः । अतः प्रतिपादयितुमिष्टेन धर्मेण विशिष्टो यो धर्मा पक्षस्तस्योद्देशमात्रमभिधानमात्रं साधनरहितं प्रतिज्ञा । न च तच्छून्यमुद्देशमात्रं किञ्चित्करमित्याह—**अपदेशविषयमापादयितुमिति** ।
 20 'अपदेशो' हेतुः । नन्वेवमप्यसाधनाङ्गत्वात् नैतत् प्रयोगार्हमिति चेत् ? कथं न पुन-रस्याः साधनाङ्गत्वम्, किं सर्वथैव कथास्वनुपयोगात् ? अथोपयुक्तस्याप्यन्यथैव परि-

स्मरणानुभवयोरिति । अन्त्यवर्णानुभवस्य पदस्मरणादिः सर्वोऽयं व्यापार इति न व्यापारेण व्यापारिणो व्यवधानमिति न विरोध इत्यर्थः । 'तच्छून्यं' साधनशून्यमित्यर्थः । **असाधनाङ्गत्वादिति** । लिङ्गव्याप्तिपक्षधर्म्मतानुपदर्शकत्वादित्यर्थः । अथेति ।

ग्रहात् ? आद्ये, विप्रतिपत्तिमपि नोद्भावयेत् । अनुद्धावयन् कथमपि विवदेत्¹ ।
 अवेवदतः कथं वचनं कथाङ्गत्वमियात् ? तथा च कथं कथको निगृह्येत² निगृहणीयाद्वा ?
 नापि द्वितीयः । स हि विवादाद्वा अन्वयवान्तराद्वा । विवादादपि व्यवहिताद्वा, अवय-
 वान्तरैकवाक्यतापन्नाद्वा ? अवयवान्तरादपि साक्षादाक्षेपाद्वा ? न तावदाद्यः । आसत्तेर-
 भावात् एकवाक्यतानुपपत्तेः । आसत्तावान्तरालिकसाधनाङ्गवचनेन निगृह्यते । अनि- 5
 ग्रहे वा परः पर्यनुयोज्योपेक्षणमासादयेत् । द्वितीये त्वविवाद एव । वयमपि च पराभ्यु-
 पेक्षपक्षविपरीतां कोटिमुपनीय तत्सिद्धयेऽवयवान्तरमभिदध्यादिति ब्रूमः । न
 ह्येवंभूतविपरीतकोट्युपनीतदर्शकवाक्यव्यतिरेकेणान्यतरवाक्यप्रतिज्ञास्वरूपमस्ति³ । नापि
 तृतीयः । न हि प्रतिज्ञार्थो हेत्वादिभिश्चतुर्भिर्मिधीयत इति वक्ष्यामः ।
 नापि चतुर्थः । स हि अपेक्षाकाले वा, अन्यदा वा ? न तावदाद्यः । न ह्यनित्यं 10

हेतुप्रयोगार्थमेव प्रतिज्ञार्थ उपयुक्तोऽन्यथा किमुद्दिश्य हेतुः प्रयुज्येतेत्यर्थः । आद्य
 इति । प्रतिज्ञार्थानुपयोगे विप्रतिपत्तेरनुपयोगः, तस्याः प्रतिज्ञासमानार्थत्वात् । अथ
 पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहं विना कथकत्वाभावाद्धिप्रतिपत्तेरुपयोगो न प्रतिज्ञार्थस्येत्युच्यते,
 तर्हि साध्यानुपयुक्तत्वे हेतोरप्यनुपयोग इति प्रतिपत्तिमात्रपर्यवसितैव कथा स्यात् ।
 यदि च विप्रतिपत्तेरेव(?) ...मेव हेत्वाद्युपयुक्तं तर्हि प्रतिज्ञार्थ उपयुक्त एवेति भावः । 15
 'विवादाद्वे'त्यस्यैव विकल्पद्वये 'विवादादपि' 'व्यवहिताद्वे'ति विकल्पं दूषयति—
 न तावदिति । आसत्तेरिति । अनासन्नेन विवादवाक्येन हेत्वादिवाक्य-
 स्यैकवाक्यतानापत्तेरित्यर्थः । अनिग्रहे वेति । निग्रहानुद्धावने वेत्यर्थः ।

'अवयवान्तरैकवाक्यतापन्नाद्वे'त्यत्राह—द्वितीये त्विति ।

नन्वेवमपि शब्दोऽनित्य इति विप्रतिपत्त्यनन्तरं पुनः शब्दोऽनित्य इति 20
 कोट्युपनयो व्यर्थ एव । विप्रतिपत्तेरेव तथाभूतत्वात् ।

मैवम् । हेत्वाकाङ्क्षा हि न वस्तुस्वरूपे किन्तु तत्प्रमितौ । विप्रति-
 पत्तिश्च स्वरूपविषयैव । अत एव शब्दोऽनित्यतया प्रतिपत्तव्य इत्येव प्रतिज्ञार्थो
 लक्षणया शब्दोऽनित्य इत्यनेनोच्यते । तथा च वस्तुस्वरूपाद्विवादार्थादन्यः प्रतिज्ञार्थः
 पुनरभिधेय एवार्थभेदात् । 'अवयवान्तरादपि' 'साक्षाद्वे'ति पक्षं प्रतिज्ञापति—तृतीय 25
 इति । 'आक्षेपतो वे'ति पक्षं निरस्यति—नापीति । 'अपेक्षाकाले' आकाङ्क्षाकाले ।

1A कथमिव प्रतिषेदेत्. 2A -ऽनुगृह्येत. 3A न ह्येवंभूतकोट्युपदर्शनमन्तरात् प्रतिज्ञायाः
 शङ्कमस्ति.

- शब्दं बुभुत्समानानामनित्यः शब्द—इत्यनुक्तवान्यत् किञ्चिदपेक्षितम्, कृतकत्वादिति वा, यत् कृतकं तदनित्यमिति वा, कृतकश्च शब्द इति वा, सर्वस्यापाततोऽन्वयेनावगतिहेतुत्वाभावात् । प्रतिपन्नविवादविषयाः हि तदर्थतन्नियतहेतुं साधनं¹ बुभुत्सामहे, न तु साधनं प्रथमतः प्रतीत्य पश्चाद्विवादविषयम् । तथा च, तस्यैव प्रथम-
- 5 मभिधाने प्राप्ते अन्याभिधानानुपयोगादाक्षेपस्यापि कुतोऽवकाशः ? अपेक्षितकरणेऽपि वचनव्यतिरेकेणापेक्षितसिद्धेरभावात् । नाप्यन्यदा । न हि यत् कृतकं तदनित्यं, यथा घटः, कृतकश्च शब्द इति वचनमवधानकारकम्, परस्पराश्रयप्रसङ्गात् । अवधाने सत्यर्थनिश्चयस्तस्माच्चावधानमिति । वाक्यसामग्रीनियमानादरे तु तदुदाहरणक्रमोऽपि नाद्रियेत । प्रतिपाद्यापेक्षनियमानुरोधश्च समान इति । अनित्यः शब्द इत्यपेक्षिता-
- 10 मिधानविषये² कृते कुत इत्यपेक्षायां कृतकत्वादिति हेतोः समुच्चितं समुत्थानमिति रमणीयम् । प्रतिज्ञोदाहरणमाह—**द्रव्यं वायुरिति** । वायुर्द्रव्यमित्यर्थः । यो हि वायुरूपं जानन्नपि तस्य द्रव्यत्वे सन्दिग्धस्तं प्रति सिद्धाधयिषितेन द्रव्यत्वेन विशिष्टस्य वायोरभिधानं प्रतिज्ञा । कथायां नियमः, शास्त्रे तु प्रतिपत्तिमात्रं समीहितमिति भावय । द्रव्यं वायुरिति व्यत्ययाभिधानम् । अविरोधिपदस्य तात्पर्यमाह—**अविरोधिग्रहणा-**
- 15 **दिति** । प्रत्यक्षेणानुमानेन बाभ्युपगतम् प्रतिपन्नं तद्विरोध्यनुमानाभास इत्यर्थः । एवंविधस्य भ्रमादिना कदाचित् अनुमातुमिष्टत्वात् । ननु वैशेषिकस्य प्रत्यक्षानुमानरूपप्रमाणद्वयमात्रमभ्युपगच्छतः स्वशास्त्रादिविरोधस्य कुतः प्रसक्तिः ? न हि शास्त्रं नाम पृथक् प्रमाणमस्तीत्यत आह—**अभ्युपगतेति** । न केवलमुभयसिद्धेनानुमानेनापि तु लोके शब्दतया प्रसिद्धेन अस्माभिश्चानुमानतयाभ्युपगतेनेति नेयम्, अभ्युपगमन-
- 20 मात्रस्य स्वशब्देनैव लब्धत्वात् । अथवा न केवलं प्रत्यक्षानुमानाभ्याम्, अपि तु परशास्त्रमपि यत् स्वयमभ्युपगतम् आगमतयाभ्युपगतप्रामाण्यं तेनापि यद्विरुद्धं तदपि प्रतिज्ञाभासमित्यर्थः । प्रत्यक्षविरुद्धमुदाहरति—**यथाऽनुष्णोऽग्निरिति** । प्रत्यक्षविरोधी यथाग्निरर्थस्त्विति योजना । प्रसक्तं प्रतिषिध्यते, न च तेजोव्यतिरिक्तेऽ-

- अन्ये[स्ये]ति** । तत्कल्पने आक्षेपकस्यावयवान्तरस्यैवाभावादित्यर्थः । ननु
- 25 साध्यमप्रतिज्ञायापि साध्यप्रतिपत्त्यनुकूलहेत्वाद्यभिधानेऽपेक्षितसिद्धिः स्यादित्यत आह—**अपेक्षितकरणेऽपीति** । यदि च प्रतिपाद्याकाङ्क्षाक्रममनपेक्ष्याभिधानं तदान्यत्रापि तदपेक्षा न स्यादित्याह—**वाक्यसामग्रीति** । पक्षमुद्दिश्य साध्यविधानात् पक्षं प्रथमं निर्दिशति—**वायुर्द्रव्यमिति** ।

न्यस्मिन् क्वचित् उष्णत्वमुपलब्धम् । अनुमानादेवावगते त्वन्धपरम्परापातप्रसङ्गात् प्रत्यक्षेण प्रतीतौ तद्विषयमनुमानमनेनैव बाध्यत इति । नन्वयुक्तमेतद्वाध्याविना-
भावयोः सहासम्भवात् । बाधे ह्यपक्षवर्मत्वमनैकान्तिकत्वं च स्यात् इति चेत् ? अत-
एवेदं पृथक् दूषणमिति वदामः । न हि सर्वोपसंहारव्याप्त्यादिपरिगृहीतस्य
वहेर्विपक्षत्वमपक्षत्वं वा, असति बाधे वेधसापि सुवचम् । बाधे तु दृष्टे तूत्तरकालीनमनैका-
न्तिकत्वादि सम्भवत्यपि किन्तेनोपजीवकेनोपजीव्यस्य बाध्यस्य क्रियते, अन्यथा विरुद्धस्यापि
परिहारप्रसङ्गात् । तत्र हि साध्यस्य निश्चितत्वे हेतुरसिद्धो हेतुनिश्चयेनैव साध्यं बाधितमिति वा
कुतो विरुद्धावकाशः ? उपजीव्योपजीवकभावेन तद्व्यवस्था प्रकृतेऽपि समानेति ।

5

अनुमानादेवेति । अनुमानमन्वयि साध्यप्रसिद्धौ स्यात् । व्यतिरेक्यपि यदि
वह्निं पक्षीकृत्य क्रियते तदा सिद्धसाधनमन्यस्य पक्षत्वे बाध इत्यन्धपरम्परार्थः ।

10

अत एव [ही]ति । अनैकान्तिकापक्षधर्मत्वोपजीव्यत्वादेव सर्वत्र
यदुपजीव्यं स्वतो दूषकं च तदेव पृथक् हेत्वाभास इत्यर्थः ।

ननूपजीव्यत्वं न बाधमवगम्यैवावगमः । तमनवगम्यापि शब्दानुमानाभ्यां
तद्व्यवहारः । वस्तुतः एकत्र धर्मिणि साधनसाध्याभावाविति समूहालम्बनरूपैकैव
प्रतीतिः साधनसाध्याभावयोः सामानाधिकरण्योल्लेखिनी । अन्यथा धर्मिणि
साध्याभावप्रमादशायां यदि साधनस्य ज्ञानं तर्ह्यसिद्धिः स्यादित्येकवित्तिवेद्यत्वं
तयोरिति नोपजीव्यत्वम् । नापि बाधमुपजीव्यबोद्धावनं तत्, असिद्धेः । न
हीदमनैकान्तिकमित्युक्तेः परस्य कथन्तावश्यकी ।

15

अथ प्रत्यक्षादौ प्रमामात्रं प्रति स्वातन्त्र्येण बाधकस्य दूषणत्वेन क्लृप्तत्वादानु-
मितावपि स एव दोषः ?

20

मैवम् । तथा सति बाधस्य हेत्वाभासत्वव्याघातः, अनुमित्यसाधारण-
दोषस्यैव तत्त्वात् ।

अथ पक्षाभिमतं साध्याभावग्रहवत् साध्याभावव्याप्यग्रहोऽपि दूषकः
विरोधित्वाविशेषात् । एवञ्च साध्याभावसामानाधिकरण्यमनैकान्तिकत्वम् ।
साध्याभावव्याप्यसामानाधिकरण्यं बाधः ।

25

अनुमानविरुद्धमुदाहरति— **घनमम्बरमि**ति । **अनुमानविरोधी**ति । आकाशं हि स्वकार्यभूतेन शब्देन समवायिकारणतयाऽनुमीयते । शब्दश्च विभुगुणत्वात् सार्वत्रिकोऽप्यसमवायिकारणप्रादेशिकत्वान्नियम्यते । यदि पुनरसमवायिवत् समवायिकारणमप्यस्य निविडावयवतया नियतदेशं स्यात्, नतर्हि गन्धवत् सर्वतोपलभ्येत । ततो
 5 धर्मिग्राहकप्रमाणादेव घनमम्बरमिति प्रतिज्ञा बाध्येत इति । आगमविरुद्धमुदाहरति—
ब्राह्मणेनेति । क्षीरपानोदाहरणबलेन हि द्रवद्रव्यत्वात् सुरापानस्य पवित्वं दर्शयता तत्साधनत्वं तावदवश्याभ्युपगन्तव्यम् । न च तत्रानुमानं प्रभवति श्रुतिस्मृतिभ्यामेक-
 समाधिगम्यत्वात्¹ । तथा च दृष्टान्तसाधकेनैव स्वयमभ्युपगतेन सुरापानस्य पवित्वं बाधितं भवति । स्वशास्त्रविरुद्धमुदाहरति—**वैशेषिकस्ये**ति । ननु किमियं परिभाषा

10 **मैवम्** । पक्षाभिमतं साध्याभावग्रहस्य दूषकत्वासिद्धौ दृष्टान्तानुपपत्तेः । सिद्धौ वा तस्योक्तरूपबाधानन्तर्भावे षष्ठहेत्वाभासापत्तेः ।

उक्तरूपश्च बाधः पक्षाभिमतविषयकसाध्याभावबुद्धौ सत्यामसत्यां वा ? आद्येऽनैकान्तिकत्वमेव, साध्याभावसामानाधिकरण्यग्रहात् । अन्त्ये, लिङ्गत्वाभि-
 मतसाध्याभावव्याप्ययोरगृह्यमाणविशेषतया सत्प्रतिपक्ष एव दोषो न बाधः ।

15 उच्यते—पक्षत्वाभिमतं धर्मिणि साध्याभावज्ञानस्य प्रमात्वमनिश्चित्य
 व्यभिचारादि ज्ञातुमुद्गावयितुं च न शक्यमित्युपजीव्यत्वाद्बाधः पृथक् । तथा हि—
 साध्याभाववद्वृत्तित्वनिश्चयः साध्याभावनिश्रयाधीनः । तन्निश्चयश्च न साध्या-
 भावज्ञानमात्रात् । विशेषदर्शनेऽपि भ्रमादर्थनिश्चयापत्तेः प्रामाण्यानुसरणवैयर्थ्या-
 पत्तेश्च, किन्तु साध्याभावज्ञानस्य प्रमात्वनिश्चयात् । न चैवमसिद्ध्युपजीव्यत्वेन
 20 सिद्धसाधनमपि पृथक् स्यादिति वाच्यम् । उपजीव्यत्वेऽपि स्वतो दूषकत्वाभावात् ।
 पक्षत्वविघटनद्वारा तस्य दूषकत्वात् । एवमसिद्धेरपि बाध एवोपजीव्यः । साध्या-
 भावज्ञानप्रमात्वनिश्चयादेव संदेहघटितपक्षत्वपरिघटनात् । अधिकं तु न्यायनिबन्ध-
 प्रकाशे तत्त्वबोधे च विपश्चितमस्माभिः ।

घनमिति । निविडमित्यर्थः । धर्मिग्राहकानुमानानामपि विरोधित्वमुप-
 25 **पादयति—आकाशमिति** । अभ्युपगतविरुद्धत्वमुपपादयति—**क्षीरे**ति । ननु

यत् स्वशास्त्रेणोक्तं तत्तथैव श्रद्धेयमत आह—**वैशेषिकस्येति** । विशेषो व्यवच्छेदः
तत्त्वनिश्चयः, तेन व्यवहरतीत्यर्थः । न च सत्कार्यवादे प्रमाणं निश्चायकमस्तीत्यर्थः ।
विवादाध्यासितो भावः कारणव्यापारादपि प्राक्काले सन् कार्यत्वात्, यत् पुनः कारण-
व्यापारात् प्राक् सन्न भवति न तत् कार्यम्, यथा प्रधानमिति चेत्, न । व्याघातात् ।
यद्यपि साध्यक्रियासाधारणक्रियामात्रविषयत्वं रूपकार्यत्वत्वहेतौ नासिद्धिः, नाप्यसत् इव 5
गगनकुसुमादेः सतोऽपि प्रधानादेः कार्यत्वस्य व्यावृत्तत्वादसाधारणव्यापारात् प्राक् प्रतीति-
विशेषणात् । नाप्यसन्निदग्धव्यतिरेकित्वं घटो जायते, जनिक्रियां प्रति कर्ता भवतीत्यादि-
प्राक्कारणत्वोपदर्शकप्रयोगस्य विपक्षे बाधकस्य सम्भवात्, न हि कारकमसद्भवति ।
न चेदं भ्रान्तं मुख्ये बाधकाभावात् । न च सत्कार्यदूषणमेव बाधकम्, अन्योन्याश्रय-

वैशेषिकशास्त्रविशेषोऽचेतनः तस्य चेतनधर्माभ्युपगमो न सम्भवतीति व्याचष्टे— 10
विशेष इति । ननु सत्कार्यपक्षे मानाभावात् कथं तेन विरोध इत्यत आह—
विवादेति ।

ननु दूषणान्तरदुष्टत्वादत्र व्याघातः कथं दूषणमुच्यत इत्याशयेन दूषणान्तर-
मुद्धर्तुमाह—**यद्यपीति** । कृतिविषयत्वं कार्यत्वं न सतः, असत् एव कार्यत्वादिति
न दूषणम् । क्रियाविषयत्वस्य कार्यत्वात् । क्रियात्वस्य चोत्पत्तिसाधारणत्वात् । 15
क[र्तृ]रणेति । क[र्तृ]रणव्यापारात् प्रागपीति साध्यविशेषणेन विशिष्टस्य साध्यत्वात्
सपक्षाभावान्न ततो व्यावृत्तिरिति नासाधारण्यमित्यर्थः । नापीति । घटो जायत
इत्यस्य जनिक्रियां प्रति कर्ता भवतीत्यर्थादसत्कार्यत्वात् कारकव्यापारात् प्राक्
सत्त्वमवश्यवाच्यमिति नाप्रयोजकत्वमित्यर्थः ।

एतच्चोपलक्षणम् । असच्चेत् कारणव्यापारात् पूर्वं कार्यं, न तर्हि तस्य सत्त्वं 20
कर्तुं शक्यम् । न हि नीलं शिल्पिसहस्रेणापि पीतं कर्तुं शक्यम् । असत्त्वं चेत्
कार्यधर्मस्तथाप्यसति धर्मिणि न तस्य धर्म इति कार्यस्य सत्त्वं लब्धमित्यपि
विपक्षबाधकं द्रष्टव्यम् ।

न चेदमिति । जनिक्रियां प्रति कर्तृत्वमित्यर्थः । अन्योन्याश्रयादिति ।
सत्कार्यदूषणे सति जनिक्रियाप्रतीतिभ्रान्ता । तस्याश्च भ्रान्तत्वे सत्कार्यदोषा 25
इत्यर्थः । तस्मात् कारणव्यापारादूर्ध्वमिव प्रागपि ततः सदेव कार्यम् । करणं
चास्य सतोऽभिव्यक्तिरेव । यथा यत्न निष्पीडनेन तिलेषु तैलस्येति भावः ।

- प्रसङ्गात् । तथापि कारकव्यापारात् प्रागपि सन्निति प्रतिज्ञापदयोरेव व्याघातात् । न हि सति कारकव्यापारसाफल्यमाकलयामः । असत्यपि तुल्यमेतदिति चेत् , न । सतोऽसतो-
जन्यत्वात् । स्वकारणसत्तासमवायरूपाया उत्पत्तेर्नित्यत्वेऽपि तत्क्रियाविषयत्वेऽपि
भावरूपे वस्तुनि हि कारकसाफल्यत् । **सत्कार्यवाद**श्चे त्वभिव्यक्तिमृतिव्यंग्यस्यापि
5 सत्त्वात् । अतिप्रसक्तिश्च सत्त्वेऽपि समानाधिकरणविशेषनियमान्नियमः । सोऽपि तुल्यः
कारणसम्बन्धस्त्वसति सम्भाव्यते, न त्वसतीति तु विशेषः । न च कर्तव्यस्वरूपसाधनत्वे
क्रियामात्रात्तत्त्वविरहादकारणत्वप्रसक्तिः , कृतिविशेषस्यैव क्रियात्वव्यपदेशात् । धात्वर्थ-
मात्रस्य चातिव्यापकत्वात् , अन्यथा सत्कार्यवादेऽप्यप्रतीकारात् । *एते“नोपादान-

- तथापोति । सत्त्वकारकव्यापारविषयत्वयोरेकलासंभवेन मिथो विरोधात्
10 प्रतिज्ञापदयोर्व्याघात इत्यर्थः । न हीति । कार्यस्वरूपस्य प्रागपि सत्त्वादित्यर्थः ।

- असत्यपोति । असत्यपि व्यापारविषयत्वं न संभवतीत्यर्थः । स चेति (?) ।
कारणव्यापारेणासत् आद्यकालयोग एव क्रियत इत्यर्थः । तत्क्रियेति । उत्पत्ति-
क्रियाविषय इत्यर्थः । अतिप्रसक्तिरिति । असत्त्वाविशेषात् सर्वं सर्वेण
जन्येतेतिवत् सत्त्वपक्षेऽपि सत्त्वाविशेषात् सर्वं सर्वेणाभिव्यज्येतेति तुल्यमित्यर्थः ।
15 कारणेति । कारणस्वभावनियमान्नियमस्तुल्य इत्यर्थः । कर्तव्येति । कर्तव्य-
रूपं वस्तु घटादि तत्कालाविद्यमानम् । तत्साधकत्वे क्रियानिमित्तविरहात् । क्रिया
घटरूपा कारकपदप्रवृत्तिनिमित्तं तद्विरहात् कारकाभावेऽकारककार्योत्पत्तिः
स्यादित्यर्थः । कृतीति । घटस्यासत्त्वकाले घटानुकूलकृतिविषयस्यापि
ज्वालनादेः क्रियात्वम् । तदादाय च कारकत्वमित्यर्थः । धात्वर्थेति ।
20 धात्वर्थ एव क्रिया । धात्वर्थस्य च सार्वत्रिकत्वाद्भवति क्रियायां कारणत्वम् ।
अन्यथेति । सत्कार्यवादेऽभिव्यक्तिमादाय कारकत्वम् । सा यद्यसती कथं
तस्याः प्राक्कारकत्वं निरूप्यमथ सती तर्हि कुत्र कारकत्वमित्यर्थः । उपादानेति ।
घटार्थी हि घटोपादाने प्रवर्तते । तत्र घटस्योपलक्षणत्वेऽतिप्रसक्तिः । विशेषणत्वे

ग्रहणात्”, “सर्वसम्भवाभावात्”, “शक्तस्य शक्यकरणात्”, “कारणभावात्”
*सत् कार्यमित्यहेतुचतुष्टयं निरस्तमिति ।

इति श्रीमहामहोपाध्यायश्रीमदुदयनाचार्यविरचितायां [गुण]किरणावल्यां

¹बुद्धिनिरूपणं समाप्तम् ।

॥ समाप्तोऽयं ग्रन्थः ॥

5

च प्रागपि घटसत्त्वं प्रसक्तमित्यर्थः । सर्वसंभवेति । असत्त्वाविशेषेण
घटसामग्रीतो घटवत् पटस्यापि सत्त्वप्रसङ्गादित्यर्थः । शक्तस्येति । शक्तत्वं
शून्यनिरूप्यमिति शक्यस्य कार्यस्य प्रागपि सत्त्वप्रसङ्गादित्यर्थः । कारण-
भावादिति । कारणत्वं कार्यनिरूप्यमिति कार्यस्य प्राक्सत्त्वं सिद्धमित्यर्थः ।

यस्तर्कतन्त्रशतपत्रसहस्ररश्मि-

10

गङ्गेश्वरः सुकविकैरवकाननेन्दुः ।

तस्यात्मजोऽतिगहनां किरणावलीं तां

प्राकाशयत् कृतिमुदे बुधवर्द्धमानः ॥

इति महामहोपाध्यायश्रीवर्द्धमानकृतो (गुण)किरणावलीप्रकाशः संपूर्णः ।

॥ समाप्तोऽयं ग्रन्थः ॥

15

* Vide, Īśvarakṛṣṇa. *Sāṃkhyakārikā*, 9 :

“असदकरणादुपादानशङ्कात् सर्वसम्भवाभावात् ।

शक्तस्य शक्यकरणात् कारणभावाच्च सत् कार्यम्” ॥

See also the Sūtras in the *Sāṃkhyasūtra*, Ch. 1.

1 The *Kiraṇāvalī* runs up to the topic of *Buddhi* and Udayana, it seems. 20
did not explain the remaining *Vaiśeṣika* topics from *Sukha* to *Samavāya*
(or *abhāva*).

APPENDIX

(द्रव्य)किरणावली-टीका (भट्टवादीन्द्र-कृता)

2(A)¹ न तु स्वयंप्रकाशत्वभ्रान्तिः कार्य्या, तत्प्रतिषेधादिति ॥१॥

“उदेती”ति पूर्वश्लोकगतो “यत” इत्यन्त अनुषज्यते । तेन “यतो द्रव्यमुदेती”ति प्रतिभाति । गुणा उद्यन्ति, कर्म उदेतीत्यादि योज्यम् । कचित् तु ‘गुण’ इति, ‘विशेष’ इति एकवचनान्तः पाठः । स तु सम्यगेव । क्रियाया विभक्ति-
विपरिणामानपेक्षणादिति । यदि वा ‘यत’ इति ज्ञापकहेतौ पञ्चम्यर्थे तसिः, ततश्च 5
‘यतो द्रव्यमि’ति ‘यद्ज्ञाप्यं द्रव्यमि’त्यर्थः । एवं ‘यतो गुणा’ इत्यादावपि ।
उभयथा नाश्याहारः । ईश्वरमिति । द्व्यणुकादिकार्य्ये स्वतन्त्रतामाह—
सर्वज्ञत्व-परमकारुणिकत्वज्ञापनाय । न खलु द्व्यणुकोपादानानभिज्ञस्तत्र कर्त्ता
चेति संभवति । नापि कारुण्यमन्तरेण प्राप्तसकलकामस्य इयति कार्य्यजाते
प्रवृत्तिः । तदेवं सर्वज्ञ-परमकारुणिकपूर्व(क)त्वाद् वैशेषिकशास्त्रस्य प्रामाण्यं 10
दर्शितम् । सर्वज्ञतया विशेषानुपलम्भासम्भवेन तज्ज्ञानस्य प्रमाणरूपत्वात् ।
परमकारुणिकतया विप्रलिप्साविरहात् । न च प्रमावतो विप्रलिप्साविधुरस्य
चोपदेशोऽप्रमाणं, व्याघातादिति । यतो द्रव्यमुदेति सुवर्णादि, गुणा औदार्यादयः,
कर्म यागादि, जातिब्राह्मणत्वादिः परापरा उत्कृष्टा(प?)कृष्टा, विशेषा
ज्ञानाद्यतिशयाः, समवायो वा सर्वेषामुक्तानां समुदाय इत्यर्थ इति श्लेषनिर्वाहः ॥२॥ 15

भाष्यनिबन्धनस्य तत्-प्रयोजनमेव प्रयोजनं, भाष्यव्याख्यानं च निबन्ध-
नान्तरादेव सिद्धमिति व्यर्थमेतदित्याशङ्क्य विशिष्टप्रयोजनोपदर्शनपूर्वकं ग्रन्थं प्रति-
जानीते—अर्थानामिति श्लोकेन । जगतां प्राणिनाम् अन्तस्तमो विशेषादर्शनं तस्य
शान्तिर्विशेषदर्शनं तदनन्तरमर्थानां द्रव्यादीनां प्रविवेकस्तत्त्वज्ञानं ततः [2B] सन्मार्गस्य
योगजधर्मस्य विलोकनं योगशास्त्रादिज्ञानं, ततो गतिरात्मसाक्षात्कारः यात्रार्थिनो
मोक्षं जिगमिषोरित्यर्थः । तदनेन भाष्यार्थप्रतिपादनद्वारेण तत्त्वज्ञानं प्रयोजन- 20
मित्युक्तम् । न च भाष्यार्थप्रविवेचनं निबन्धान्तरात् सम्भवति, तदुक्तोपपत्तीनां
बाधितत्वात् । क्वचिच्च तैरुपपत्तेरनभिधानात् विजिगीषुं प्रति योजनान्तरमाह—

1 Fol. 1 is wanting in the ms., the work begins here at Fol. 2A, after a few lines of the introductory commentary on the first śloka of the *Kiraṇāvalī*.

तत्तत्तामसभूतभोतय इति । तानि तानि तामसानि अज्ञानप्रधानानि भूतानि बौद्धादीनि तेषाम् भयार्थम् । परपराजयमनिच्छतां केवलतर्करसकुतूहलिनां प्रीतिरपि प्रयोजनमित्याह—विद्यावतां प्रीतय इति । कथमतो विशेषदर्शनद्वारा तत्त्वज्ञानं, कथं च बौद्धादिनिरासः, कथं च विदुषां प्रीतिरत आह—

- 5 सत्तर्कतेजोमयीमिति । तर्कश्च व्याघातपर्यवसायी, व्याघातश्च विरोधि-
धर्मोपदर्शनमिति न्यायविदः । किरणावलीति ग्रन्थनाम । उदयन
इत्याचार्य्यनाम । अयं च सूर्येण श्लेषः । सूर्यपक्षे तु, व्यातेने विस्तारयामास
किरणावलीं रश्मिमालाम्, उत् ऊर्ध्वमयनं गमनं यस्यासावुदयनः सूर्यः,
लोकान्तरालवर्त्तिनोऽन्धकारस्य विलयः, ततोऽहिकण्टकाद्यर्थविवेकः, ततः
10 सन्मार्गस्याहिकण्टकादिविधुरमार्गस्य विलोकनं, ततो गतिर्गमनं यात्रार्थिनः
प्रवृत्तिमभिलषतः तानि तानि तमःसंचरणशीलानि भूतानि नक्तंचरादीनि तेषां
भीतये भयार्थं विद्यावताम् आनन्दाय वेदार्थानुष्ठानयोग्यकाललाभात्, सत्तर्कतेजोमयीं
सम्यक्त्वेन तर्क्यमाणतेजोमयीम् ॥३॥

ये तु प्रयोजनप्रमाणादिविधुरार्थप्रतिपादकतया वैशेषिकशास्त्र-

- 15 [3A]मशास्त्रमित्याहुः, तान् प्रत्याह—अतिविरसमित्यादिना । प्रब(ख ?)लाः
परोदीरितदूषणाभिनिविष्टाः, जड़धियः शीघ्रबोधविधुरा उभयेऽप्येवं वदन्ति—
एतत् तन्त्रं वैशेषिकशास्त्रमशास्त्रमेव । तन्त्रग्रन्ते व्युत्पाद्यन्ते प्रमाणप्रयोजनयो-
गिनोऽर्था अनेनेति हि तन्त्रम् । न चैतत् तथेत्यर्थः । न तावदिदं
कुमारसम्भवादिवच्छृङ्गारादिरसपरं परंपरयापि तदुपयोगिनोऽर्थस्यानभि-
20 धानादित्याह—अतिविरसमिति । न च शृङ्गाराद्यपरस्यापि वेदान्तादिवत्
प्रत्यनी(क)दुःखपरिपन्थिसुखमयब्रह्मपरतापीत्याह—असारमिति । सारमानन्दघनं
ब्रह्म न विद्यते प्रतिपाद्यतया यत्र तदसारमित्यर्थः । न च न्यायशास्त्रस्येव
प्रमाणादिनाप्यर्थवत्तेत्याह—मानवार्त्ताविहीनमिति । मानानां वार्त्ता कथा
तया विहीनं विवर्जितं, क्षणगणनादिव्युत्पादनादित्यर्थः । न च कालगणनाप्रक्रिया-
25 प्रतिपादनादपीदमर्थवदित्याह—प्रविततबहुवेलप्रक्रियाजालदुःस्थमिति ।

प्रवितता च(बह्वी) वेला कालगणना यासु द्व्यणुकादिप्रक्रियासु तासां जाले समूहे
विषये दुःस्थं बाधितम् इत्यर्थः । यद् वा, 'अतिविरसमसारमि'त्येताभ्यां

निःप्रयोजनत्वं दर्शितम्, न हि शृङ्गाराद्यपरं दुःखप्रहाणाद्यनुपयोगिनोऽर्थस्य प्रतिपादकं चेदं शास्त्रं प्रयोजनवदिति संभवति । 'मानवात्ताविहीनमि'ति साधकप्रमाणाभावं दर्शयति । न केवलं साधनरहितं बाधितं चेति आह— 'प्रविततबहुवेलप्रक्रियाजालदुःस्थमि'ति । क्वचित् तु 'प्रविततबहुवेलमि'ति पाठः । तस्मिन् पक्षे कथं न शृङ्गारादिपरमित्यन्तायं हेतुरिति व्याख्येयम् । उद्धिपक्षे, 5 अतिविरसं स्वादुरसविधुरं, रस्यते आस्वाद्यत इति स्वादुरस एव रसः विरसमपि क्वाथादि [3B] कथंचिद् दुःखपरिपन्थितया स्वाद्येत । त(न ?) चेदं तथापीत्याह 'असारमि'ति । दुःखापरिपन्थीत्यर्थः । अः विष्णुस्तेन सारमिति तु न युक्तम् । जल- निधिवन्निःप्रयोजनं निःप्रमाणकं चेति नारम्भणीयमिति हि विवक्षितम् । न च विष्णुना सारत्वं तदुपयोगि, प्रत्युत विरुद्धम् । मानमियत्तावद्वात्तारहितम् । तदनेनास्वाद्य- 10 रसादियोगित्वेऽपि जलधेरनारम्भणं लघीयसापि तत्सिद्धेरिति दर्शितम् । प्रवितता बह्व्यो वेला वीच्यस्तासां प्रक्रिया भङ्ग्यः तासां जालानि समूहाः तैः दुःस्थं सञ्चारायोग्यं भीषणं चेत्यर्थः । तदनेन सञ्चरताम् अनर्थहेतुत्वाद् भयहेतुत्वाच्च परं प्रतिकूलमिति दर्शितम् । अतन्त्रम् उक्तेन प्रकारेण निःप्रयोजनम् । प्रखरा सातिशया जले धीः पिपासा येषां ते प्रखरजलधियः, रलयोरभेदात्, डलयोरभेदाच्चेति श्लेषः । 15 ते प्रखला जडधियोऽतु(नु)कम्प्यन्ते कृपास्पदं क्रियन्ते । विपरीताभिसंधानवतां प्रयोजनप्रमाणवत्त्वोपपादनेन पराजयात् कृपास्पदत्वम् । अज्ञास्त्वज्ञत्वादेव कृपास्पद- मिति । तेषां ज्ञानं क्रियते इत्यभिसंधिः ।

लक्ष्म्या जनकमाधारं हरेरपि लुधानिधि ।

येऽपि रत्नाकरं व्यर्थमाहुस्तेऽपि कृपास्पदम् ॥४॥

20

अथातो धर्मं व्याख्यास्याम इत्यादि सूत्रम्, अत्रायमथशब्द आनन्तर्ये । आनन्तर्यं च महेश्वरप्रणामापेक्षयेति प्रदर्शनपरं भाष्यं प्रणम्य हेतुमित्यादि, तदवतारयति—शास्त्रारम्भ इति । अत्र सदाचारशब्देन सदाचारप्रवर्त्तकं ग्रन्थारम्भे ग्रन्थपरिसमाप्तिकामो नमस्कारं कुर्यादिति वेदवाक्यं तत्समानविषयं पित्रादिवाक्यं विवक्षितम् । तस्यैव ग्रन्थारम्भे नमस्कारानुष्ठापकत्वात्, न तु पूर्व- 25 पूर्वशिष्टनमस्कारानुष्ठानं, तस्यैतद्ग्रन्थारम्भे नम[4A]स्कारानुष्ठानप्रापकत्वानिरुक्तेः एवंविधवेदवाक्यसत्त्वे प्रमाणम् । ग्रन्थारम्भे ग्रन्थपरिसमाप्तिकामो नमस्कारं कुर्यादिति वाक्यार्थः । (?) स्वस्वान्यगोचरत्वानधिकरणवेदवाक्यजन्यप्रमाणोचर- मेयत्वात् सम्मतवत् । न च ब्र(ह्म)हत्यादिना व्यभिचारः, तस्य निषेधवाक्यगोचर-

- त्वात् । ग्रन्थपरिसमाप्तिकामो नमस्कारं कुर्याद् इति वाक्यार्था नमस्कारस्य
ग्रन्थपरिसमाप्तिसाधनत्वं तच्चासिद्धमित्याश्रयासिद्धिरित्यपि न । नमस्कारः स्व-
स्वेतरावृत्त्येतद्ग्रन्थपरिसमाप्तिसाधनधर्मवान् मेयत्वात् सम्भव(मत ?)वद् इति तत्-
सिद्धेः । 'प्रणम्ये'ति क्त्वाप्रत्ययः 'संग्रहा'पेक्षया पूर्वकालतां दर्शयति । न चैतत्
5 संभवति । 'प्रणम्ये'ति श्लोकमारभ्य समग्रो हि ग्रन्थः संग्रहः, 'प्रणम्ये'ति च नमस्कारः ।
न च 'प्रणम्ये'त्यस्मादेवैतस्य पूर्वकालता सम्भवति, व्याघातादित्याशङ्क्याह—कर्त्तव्या-
पेक्षयेति । कर्त्तव्यो हि 'प्रणम्ये'त्यादिग्रन्थः, तदपेक्षया पूर्व(का)लत्वं प्रणामस्य काय-
वाङ्मनोभिः कृतस्येति क्त्वाप्रत्ययार्थः, न तु 'प्रणम्ये'त्यस्य 'प्रणम्ये'त्यादिग्रन्थापेक्षया,
न ह्ययं नमस्कारः, अपि तर्हि तत्प्रतिपादनपरः, क्त्वाप्रत्ययस्थाने जातत्वात् 'प्रणम्ये'ति
10 'ल्यप्'प्रत्ययः, 'क्त्वे'ति निर्दिष्टः । ननु 'प्रणम्ये'त्यत्र व्यर्थः 'प्र'शब्दः, नमस्कारस्य धातु-
नैवाभिहितत्वादित्यत आह—भक्तिश्रद्धेति । नमस्कारादेव विघ्नोपशमसिद्धेः किं
प्रकर्षेण इत्यत आह—तथाभूता हीति । ननु भवतु प्रकृष्टो नमस्कारो [4B] मङ्गलं
विघ्नोपशमस्तु नमस्कारेणैव भविष्यति, अत आह—कृतमङ्गलेनेति । न खलु
नमस्कारो 'नमस्कार' इति ग्रन्थारम्भेऽनुष्ठीयते अपि तर्हि ग्रन्थपरिसमाप्तिपरिपन्थि-
15 विघ्ननिवर्त्तकतया, विघ्ननिवृत्तिश्च प्रकृष्टादेव नमस्काराद्, विशिष्टनमस्कारस्य एव
विघ्ननिवृत्तिकामनया शिष्टैरनुष्ठानादित्यर्थः । एतेन नमस्कारस्य विघ्नोपशम एव
फलम्, न तु स्वर्गाय इति कृतमित्यपि प्रत्युक्तम् । भवतु वा नमस्कार-
मात्रादेव ग्रन्थपरिसमाप्तिपरिपन्थिविघ्नोपशमः । तत्प्रचयपरिपन्थिविघ्नोपशमेन तु
नमस्कारगतः प्रकर्षः सफलो भविष्यति इत्याह । प्रचीयते चेति—'निर्विघ्न-
20 मि'त्यत्रापि अनुषज्यते । ननु नमस्कारो (न) विघ्नोपशमहेतुः, सत्त्वेऽपि कादम्बर्यादौ
तददर्शनात् । तथा च नमस्कारो न विघ्नोपशमहेतुः, सहकारिसत्त्वेऽपि तदजनक-
त्वात् संभव(मत ?)वद् इत्याशङ्क्याह—आगममूलत्वाच्चेति । 'तदसत्त्वेऽपी'ति
विशेषणस्यासिद्धत्वं च । सत्त्वे तदजनकत्वादित्यविशिष्टं तु व्यभिचारः, यत्र
क्वापि कारणे सत्त्वात् । व्यभिचार इति । नमस्कारसत्त्वेऽपि विघ्ननाशो न
25 दृश्यत इत्यर्थः । आगममूलत्वं च नमस्कारस्य दर्शितम् । ननु कर्मकर्तृसाधन-
वैगुण्यवतो नमस्कारस्य धर्मित्वे भवतु विशेषणासिद्धिः, यस्तु साद्गुण्येऽपि विघ्न-
हेतूनां प्रचितानां न निवारकः, तस्य धर्मित्वे नायं दोष इत्यत आह—साद्गुण्ये-
ऽपीति । तस्यापि धर्मित्वे विघ्नोपशमहेतुर्न भवतीत्येकैकविघ्नोपशमो न भवति ।

एकैकविघ्नोपशम[5A]सहकारिसम्पत्ताद्यपि तदजनकत्वादित्यर्थः । प्रचितविघ्नोपशम-
हेतुर्न भवति उक्तादेव हेतोः, किं वा प्रचितविघ्नोपशमहेतुर्न भवति प्रचितविघ्नोप-
शमसहकारिसत्त्वेऽपि तदजनकत्वादिति ? आद्येऽसिद्धिः, द्वितीयेऽप्रचितस्य धर्मित्वे
सिद्धसाधनम्, अप्रयोजकता च । 'प्रचिते'(त्य)स्य धर्मित्वे तदजनकत्वादित्यसिद्धो
हेतुः, एवं तृतीयेऽपि सिद्धसाधनमसिद्धो वा हेतुस्त्विति प्रायः । 'विघ्नहेतूनाम्' इत्यनेन 5
बहुत्वं दर्शयति, एकैकनमस्कारानुच्छेद्यत्वाच्च । साद्गुण्येऽपीति । एकैक-
विघ्नोपशमोपयोगिसाद्गुण्येऽपीत्यर्थः । यद्येकैको नमस्कारो न प्रचितविघ्नोपशम-
हेतुः, तर्हि तदर्थं नोपादेयः, तत्रासमर्थत्वादित्याशङ्क्यानुवादपूर्वकमाह—न चैव-
मिति । सजातीयप्रचयसंबलितस्यासमर्थत्वासिद्धेः । केवलस्य असमर्थत्वेऽपि
अप्रयोजकत्वादित्याह—प्रचितस्येत्यनेन । न हि घनविनिर्मुक्तमित्यनेन च 10
तत्सन्देहेऽपि तदुपादानस्य न्यायत्वादिति न युक्तम् । सन्देहे हि यदा विघ्नहेतुसद्भावः,
तदास्तु सफलत्वं न नमस्कारस्य । यदा न विघ्नहेतुसद्भावः, तदा नमस्कारानुष्ठानं
व्यर्थम् । कथं नमस्कारानुष्ठानजन्यधर्मस्य विनाशः, तस्य फलविनाश्यत्वात् ?
प्रकृते च फलाभावादिति तन्न । द्वितीयपक्षेऽपि, प्रारब्धे ग्रन्थप्रचये न
सफलत्वात् स एव नमस्कारजन्यधर्मविनाशकः । न च नमस्कारेण धर्मः 15
क्रियते, आहत्य विघ्नोपशमकत्वात् । हेतुमिति । पुनर्विशेषणोपादानमिति ।
यदि हेतुपदं कारणतामेव दध्यात्, तदा ईश्वरमित्यनेन जगज्जनकाभिध(1)यिना
पुनरुक्तं भवेत्, तस्माद् हेतुमिति हेतुत्वेनानुमितमित्यर्थः । प्रकारान्तरेण पौनरुक्त्यं
परिहरति—ईश्वर[5B]पदेति । अत ईश्वरप्रणामादनु पश्चात् कृणादनामानं
मुनिमिति न युक्तम् । प्रणम्य अनु पश्चात् संग्रहः प्रवक्ष्यते इत्यार्जवेनैवान्वयघटनादिति 20
केचित् । तन्न । प्रणम्येति 'त्वा'प्रत्ययेन संग्रहात् पूर्वकालत्वेऽभिहिते संग्रहस्य
पश्चाद्भावो लभ्यत एव । न खलु प्रणामः संग्रहात् पूर्वभावी, संग्रहस्तु न प्रणामात्
पश्चाद्भावीति संभवति । अतः संग्रहस्य पश्चाद्भावप्रतिपादने व्यर्थमन्वि'ति । अथ
'प्रणम्ये'ति 'त्वा'प्रत्ययः पूर्वकालतामात्रमभिधत्ते प्रणामस्य, न त्वव्यवहितपूर्वकालतां,
शयनादिव्यवहितेऽपि भोजने भुक्त्वा व्रजतीति दर्शनात् । तथा च प्रणामस्य संग्रहात् 25
पूर्वकालत्वात् संग्रहस्योत्तरकालत्वमात्रं लभ्यते, न तु अव्यवहितोत्तरकालत्वमतस्त-
दर्थं सफलमन्वि'ति । तन्न । अन्विति पदेनापि पश्चाद्भावमात्राभिधायिनाऽव्यव-
हितोत्तरकालत्वानभिधानात् । तथा च शयनादिना व्यवहितेऽपि भोजने भोजनं

- कृतम् अनु गत इति प्रयुज्यते । अथानन्तर्यमात्रस्य निःफलत्वाद् अव्यवहित-
 प्रणामानन्तर्यस्य च विवक्षितत्वात् तत्परत्वमेव अन्विति पदस्य, तर्हि व्यवहित-
 पूर्वकालस्य अविवक्षितत्वाद्, अव्यवहितपूर्वकालत्वस्य च संग्रहाङ्गभूतप्रणामे
 विवक्षितत्वात् तत्परत्वमेव 'त्वा'प्रत्ययस्येति । तस्मात् प्रणामानन्तर्यस्य
 5 अन्यथासिद्धेः, तत्परत्वे व्यर्थमन्विति मन्यमानोऽन्यथा व्याख्यातवान् । ईश्वरं
 प्रणम्य अनु पश्चादित्युक्ते ईश्वरप्रणामस्य अवधित्वं लभ्यते, तस्य एव
 प्रस्तुतत्वात्, अतः सदवधित्वप्रतिपादकमतःपदं निःफलमित्यपि नाशङ्कनीय-
 मित्याह—तथा चेति । अत्र हेतुमाह—श्रुतिप्राप्त इति । श्रुत्यर्थो न प्रतीयते[6A]-
 त्वैव प्रकरणादयोऽर्थं समर्पयन्ति, नेतरत्र । यत्र तु शब्दादेवार्थोपलब्धिः, तत्र विरुद्ध-
 10 मविरुद्धं वा प्रकरणादिना बोधकं शीघ्रभाविन्या श्रुत्या बोधितेऽर्थेऽविरोधिनस्तस्य
 वैयर्थ्यात्, विरोधिनस्तु बाधितत्वादिति । तदाह भगवान् जैमिनिः—“श्रुति-
 लिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां समवाये पारदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षादि”[M. S.
 3. 3. 14]ति । संग्रहः प्रवक्ष्यते इत्यत्र 'प्र'शब्दः प्रकरणश्रुति(शुद्धि ?)लक्षण-
 प्रवर्ण(ग्रहण ?)माह । श्रीधराचार्यस्तदनुपपन्नमित्याह—प्रकरणशुद्धेरिति ।
 15 'प्रकरणशुद्धिर्ह्यन्यैरितस्ततः प्रतिपादितानां यथाप्रकरणं संकलय्य प्रतिपादनं तत्तदेव च
 संग्रहेण अभिधीयते' इति श्रीधराचार्यो व्याख्यातवान् । यदि नायं शब्दार्थस्तिह
 व्यर्थः 'प्र'शब्द इत्यत आह—वैशद्यमिति ।

- तत्त्वमनारोपितरूपमित्यत्र तत्त्वं रूपमित्यन्वयः । तदनारोपितं यथा
 भवति तथा साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां विविच्यते व्यावृत्ततया प्रतीयते । तेन साधर्म्य-
 20 वैधर्म्याभ्यां व्यावृत्तपदार्थप्रमा निःश्रेयसहेतुरित्यर्थः । अतः सर्वस्यापि भ्रमविषय-
 त्वेनानारोपितरूपस्यासंभवात् । तत्त्वपदार्थानिरुक्तिरित्यादिखण्डनमनवकाशम् ।
 “साधर्म्यवैधर्म्यतत्त्वज्ञानं निःश्रेयसहेतुरिति भाष्यं साधर्म्यवैधर्म्ययोस्तत्त्वज्ञानस्य
 निःश्रेयसहेतुत्वमाह । तदुपयोगिद्रव्यादिपदार्थज्ञानमिति कश्चित् । तदनुपपन्नम् ।
 न खलु साधर्म्यवैधर्म्ययोस्तत्त्वज्ञानं निःश्रेयसहेतुः, अपि तर्हि आत्मादिपदार्थतत्त्वज्ञान-
 25 मिति । तस्माद् द्रव्यादिज्ञानं निःश्रेयसहेतुरिति वाच्यम् । त एव प्रधानतया उद्दिष्टव्या
 इति तदेतच्चोद्यमस्मद्द्व्याख्यानेन दूरनिरस्तमिति दर्शयति—एतेन पदार्था इति ।
 ननु द्रव्यादिवद्भावः किं नोद्दिष्टः ? न तावदसत्त्वा[6B]त्, प्रत्यक्षसिद्धत्वात् तत्र तत्र

व्युत्पाद्यमानत्वाच्च । नापि द्रव्यादावन्तर्भावाद् विधिनिषेधयोरैक्यताव्याघातात् ।
तस्मान्न पुनो(र)यमुद्देश इत्याशङ्क्य आह—अभावस्तिष्ठति । अभावस्तु स्वरूपवानपि
पृथक् नोद्दिष्टः, प्रमाणवानपि पृथग्भावो नोद्दिष्ट इत्यर्थः । अनुद्देशे हेतुमाह—
प्रतियोगीति । अत्र कश्चिदाह—उद्देशस्य हि फलं प्रकरणशुद्ध्या कथनं यथा
पृथिव्यादीनाम् । न च प्रतियोगिभेदभिन्नस्य प्रागभावादेरेकस्मिन् प्रकरणे निरूपणं 5
संभवति । तदिदं 'प्रतियोगिनिरूपणाधीननिरूपणीयत्वादित्यनेनोक्तमिति । तन्न ।
भवतु प्रतियोगिनिरूपणाधीननिरूपणतया प्रतियोगिबहुत्वेनाभावबहुत्वम् । एकस्मिन्
तु प्रकरणे तदनिरूपणं कुतः ? न तावदानन्त्यात्, पृथिव्यादिव्यक्तीनामानन्त्येऽप्येकैकत्र
प्रकरणे निरूपणात् । नाप्यवान्तरोपसंग्राहकाभावात् प्रतियोगिनिरूपणाधीननिरूपणीय-
स्यैव सत्त्वात् । सूत्रकारोऽपि नवमाध्याये [१।१।१] "गुणक्रियाव्यपदेशाभा(वा)दस्तु 10
कार्यमि"त्यादिनैकत्रैव (निरूपितवान् इति ?) इमं ग्रन्थं कैचिदेवं व्याचक्षते—भावाना-
मेवात्र निरूपणम् अभिप्रेतं स्वातन्त्र्येण, अयं तु प्रतियोगिनिरूपणाधीननिरूपण
इति न निरूप्यते । तदिदमाह—प्रतियोगिनिरूपणाधीननिरूपणत्वादिति ।
तदपि न । निःश्रेयसरूपतया तदुपयोगितया च तस्यापि द्रव्यादिसमानयोगक्षेमत्वात् ,
परतन्त्रतया चानिरूपणे समवायपरत्वापरत्वपृथक्त्वादेरनिरूपणप्रसङ्गः । तस्मादन्यथा 15
व्याख्यायतेऽस्माभिः । अनुद्दिष्टस्याप्यभावस्य उद्देशं शिष्याः कर्तुं समर्था नो वेति
शिष्यपरीक्षार्थं भाष्यकारः पृथग्भूतस्य उद्देशं नाकरोत् . केवलं तत्प्रतियोगि-
भूतानां पदार्थानामेवोद्देशम् । ये हि प्रतियोगिनिरूपणे कृते प्रतियोगिनिरूपणाधीन-
निरूपणमभावं नाभिगच्छन्ति तेषां दूरे शरीरादिविभक्तात्मज्ञानमिति अन[7A]धिकारिण
एव इति ज्ञापयितुम् । न चैवं समवायादेरपि सम्बन्धिनिरूपणाधीननिरूपणस्य 20
संबन्धिनिरूपणेनैव परिज्ञानसम्भवात् पृथगनुद्देशं(ः) शिष्यशक्तिपरीक्षणार्थं किं
नाभूदिति वाच्यम् , अनेनैव शक्तिपरीक्षासिद्धेः । तेनैव शक्तिपरीक्षासिद्धेः तदेव
कर्तव्यमिति न युक्तम् । तथा कृतेऽभावानुद्देशेनैव शक्तिपरीक्षासिद्धेः, स एव नोद्दिष्टव्य
इति चोद्यस्य तदवस्थत्वादिति । ये त्वसत्त्वादेव नाभावस्य उद्देश इति वर्णयन्ति,
तेषां तत्र तत्र अभावव्युत्पादकभाष्यविरोध इत्याह—न तु तुच्छत्वादिति । 25
मुक्तिविशेषलक्षणमाह—निःश्रेयसं पुनरिति । देवदत्तदुःखध्वंसस्यात्यन्तिकत्वं
देवदत्ताधर्मसमानकालीनत्वाभावस्तेन देवदत्ताधर्मसमानकालीनत्वरहितो देवदत्त-
दुःखध्वंसो देवदत्तमुक्तिरित्यादिना प्रत्येकं मुक्तिलक्षणम् । अथाधर्मसमानकालीनत्व-

- रहितो दुःखध्वंसो मुक्तिरिति सामान्यलक्षणमेवास्तु । अन्त्यमुक्तिव्यतिरिक्तमुक्ती-
नामात्मान्तराधर्मसमानकालीनानामव्यापनात् । स्वसमानाधाराधर्मसमानकालत्व-
रहितो दुःखध्वंसो मुक्तिरित्यपि न । स्वशब्देन देवदत्ताद्येकैकगतदुःखध्वंसविवक्षायां
देवदत्ताधर्मसमानकालीन-देवदत्तान्यमुक्तीनामव्याप्तिः, दुःखध्वंसमात्रविवक्षाया-
- 5 मत्यन्तमुक्तिव्यतिरिक्त(मु)क्तीनामव्याप्तिस्तदवस्थैरि(वे)ति । किं तर्हि मुक्तिसामान्य-
लक्षणम् ? न किञ्चित् । सामान्यलक्षणं विना कथं विशेषलक्षणमिति चेत्, उत्पत्ति-
क्षप्त्योस्तदनपेक्षत्वादित्यवेहि । अत एव च पदार्थसामान्यलक्षणाभावेऽपि द्रव्यादि-
विशेषलक्षणप्रवृत्तिरिति । अथानुगतलक्षणाभावे मुक्तिः मुक्तिरिति प्रत्ययप्रयोगौ
कथमिति चेत्, न । तयोरेवासिद्धेः । सिद्धौ वा ताभ्याम् एव सिद्धमनुगतं लक्षणमस्तु ।
- 10 अत्र च वादिनामवि^{7B}वाद एवेति । देवदत्तो देवदत्ताधर्मसमानकालत्व-
रहितदुःखध्वंसाधिकरणमित्यत्रेत्यर्थः, न तु देवदत्ताधर्मसमानकालीनत्वरहित-
देवदत्तदुःखध्वंसस्य देवदत्तमुक्तिनिमित्तत्वम् । तत्र वादिविवादस्य सत्त्वात् । ननु
मा भूदात्यन्तिकदुःखनिवृत्तौ विवादः, सात्त्वात्मनिवृत्तिनान्तरीयकी न वेति विवादस्तु
अस्त्येवेति अत आह—केवलमात्मापि दुःखहेतुत्वादिति । आत्मनो निवृत्ति-
- 15 रिति ज्ञानाश्रयस्य नित्यस्यात्मनो निवृत्तिरिति विवक्षितम्, ज्ञानस्वरूपस्य वा ।
आद्येऽपि तथाविधो नास्ति, अस्ति वा ? यद्यसौ नास्ति तत्राह—यद्यसाविति ।
द्वितीयं दूषयति—अथास्तीति । तृतीयं दूषयति—अथ ज्ञानस्वभाव एवेति ।
भवतु ज्ञानं निवर्त्तनीयमित्यविवादस्तदेवात्मा न वेति विवादस्तदवस्थ एवेत्याह—
तस्मादतिरिक्त इति । सांख्या अपि दुःखमत्यन्तमुच्छिद्यते इत्यत्र न विवदन्त
- 20 एवेत्याह—सांख्यानामपीति । भवतु यः कश्चिदपवर्गः, परमपवर्गे दुःखनिवृत्तिर-
स्तीत्यर्थः । ननु आत्मगतं दुःखमुच्छिद्यत इति न्यायविदः । अन्तस्फुरणाश्रयं
दुःखमुच्छिद्यत इति सांख्याः । अतः कथं न विवाद इति अत्र आह—प्रकृत्या-
श्रयमिति । अयं दुःखस्य आश्रये विवादो, न तु उच्छेदे इत्यर्थः । योगाचाराणाम्
अपि दुःखमुच्छिद्यत इति अत्र न विवाद इत्याह—येऽपीति । अनु(प)प्लवामिति ।
- 25 नीलाद्याकाररहितामित्यर्थः । न हि नीलाद्याकारविधुरता स्वरूपेण पुरुषार्थः, किं तर्हि
दुःखाभावोपयोगित्वादित्यर्थः । भवतु दुःखोच्छेदे अविप्रतिपत्तिः, शरीरादिकमन्तरे-
णापि ज्ञानमस्ति इति तु विवदन्त एव, तत्र का गतिरित्याशङ्क्य परपक्षे साधना-
भावेन पराचष्टे—न च चित्तसंतते(रि)ति । अनुपप्लुतेऽपि ज्ञाने शरीरं कारणं न

वा ? आद्ये, शरीराभावेऽपि अनुपप्लु[8A]तचित्तसन्तानाभ्युपगमस्य शरीरकारणत्वा-
 भ्युपगमविरोधो व्याहतिश्चेति दर्शयति—निमित्तस्येति । द्वितीयम् उत्थापयति—
 अनुपप्लवेति । अनुपप्लुतविज्ञाने शरीरं न जनकमिति वदन्तः प्रथमानुपप्लवज्ञान-
 पूर्वक्षणे शरीरमङ्गीकुर्वन्ति न वा ? प्रथमे, नियतपूर्वक्षणवर्त्ति न कारणमिति
 अभ्युपगमविरोधः, नियतपूर्वक्षणवर्त्ति न वा कारणं चेति व्याघातश्च । 5
 शरीरस्य पूर्वक्षणवर्त्तित्वानभ्युपगमपक्षे योगाभ्यासमनुपप्लुतप्रथमज्ञानजनकम्
 अभ्युपगच्छन्ति न वा ? प्रथमे, योगाभ्यासस्य शरीराविनाभूतत्वाभ्युपगम-
 विरोधः, पूर्वक्षणे शरीरं नास्ति, तदविनाभूतो योगाभ्यासोऽस्तीति व्याघातश्चेति
 दर्शयति—योगाभ्यासेति । द्वितीये पक्षे किं शरीरादिनिवृत्तिरनुपप्लुतज्ञान-
 जनिका अजनिका वा ? अजनिकापि पूर्वक्षणवर्त्तिनी न वा ? जनकत्वपक्षेऽपि तस्या 10
 अनुपप्लुतज्ञानं जनकं न वा ? यदि जनकं तर्हि इतरेतराश्रयः, अथ अजनकं
 तर्हि अभ्युपगमविरोध इत्यभिप्रायवान् आह—अन्यथेति । अजनिकापि अनुपप्लुत-
 ज्ञानपूर्वक्षणवर्त्तिनीति तु पक्षे अनुपप्लुतज्ञानाजनिकापि पूर्वक्षणवर्त्तिनी चेति
 व्याघात इति द्रष्टव्यम् । एवमन्येऽपि ग्रन्थाः प्रमाणतर्कपरत्वासंभवेऽभ्युपगमविरोध-
 व्याघातपरतया समर्थनीयाः । ननु भवतु शरीरज्ञानयोः कार्यकारणभावे व्याघातादि, 15
 स एव तु नेष्यते । बोधबाह्यस्य शरीरादेरनङ्गीकारादिति योगाचारस्य
 शङ्कामनुवदति—अथेति । दुःखमित्यन्तमुच्छिद्यत इत्यत्र वेदान्ति[8B]भिरपि न
 विवाद इति दर्शयति—वेदान्तिनामिति । ते हि वदन्ति—आनन्दमय आत्मा एव
 पुरुषार्थः, तदप्राप्तिश्चाविद्यावशात् । अतः सैव निवर्त्तनीया । तथा च यद्यविद्या निवृत्ता,
 तर्हि निवृत्तमेव तदायत्तं दुःखमिति अविवादः । मा भूद् दुःखनिवृत्तौ विवादः । 20
 सुखरूपतायामात्मनस्तु विवाद एवेत्यत आह—'न वा अरे पुत्राणामिति ।
 सर्वस्यात्मौपाधिकं प्रियत्वमिति सुखस्यापि प्रियत्वमात्मौपाधिकमेव । तर्हि सुखं
 सुखमित्यर्थ्यते किन्तु आत्मने इति अन्यथा वैरिसुखादेरपि अपेक्षणीयत्वप्रसङ्गः ।
 तस्मादात्मौपाधिर्नैव सुखस्यापि प्रियत्वादात्मौपाधिकमेव प्रियत्वम्, स्वभावतस्तु
 आत्मैव प्रिय इति । तथा च प्रयोगः—आत्मा सुखस्वरूपः परप्रेमास्पदत्वात् 25
 संप्रतिपन्नवदिति । तत्रापि वक्ष्यते इति अयमभिसन्धिः । न तावदात्मनः सुख-
 स्वरूपेऽनुभवः प्रमाणं, तदभावात् । न ह्यहं सुखमिति कश्चिदनुभवति, सुखी

I Vādīndra reads न वा अरे पुत्राणाम् etc., for न पुत्रः पुत्राय etc.

- अहमिति भेद एव उल्लिखति । योगिनामनुभवोऽस्तीति चेत्, न ; प्र(मा)णाभावात् । न च परप्रेमास्पदत्वादेव अनुमानमपि (वक्तुं) शक्यते । परप्रेमास्पदत्वं यदि सुखाधिकरणत्वे सति प्रेमास्पदत्वं सुखसाक्षात्काराधिकरणत्वे सति प्रेमास्पदत्वं तदा साधनविकलता दृष्टान्तस्य तवासिद्धिश्च । अथ सुखाजनकत्वे सति प्रेमास्पदत्वं तदापि
- 5 असिद्धिः, दुःखाभावे व्यभिचारश्च । अथ दुःखाभावव्यतिरिक्तत्वे सति प्रेमास्पदत्वं, तदाङ्गादौ व्यभिचारः । अथात्मसुखव्यतिरिक्तत्वानधिकरणत्वे स[9A]ति प्रेमास्पदत्वं तदा विशेष्यवैयर्थ्यम् । अथात्मसुखव्यतिरिक्तत्वानधिकरणत्वं तदापि । यद्यात्मसुखप्रतियोगिकं यदेकं व्यतिरिक्तत्वं तदापि असिद्धिः । उभयप्रतियोगिकैकव्यतिरिक्तत्वानङ्गीकारात् । अथात्मसुखप्रतियोगिकव्यतिरिक्तद्वयानधिकरणत्वं तदापि । न वा
- 10 सिद्धिः, आत्मसुखभेदाभावेन तद्व्यतिरिक्तत्वयोर्भेदाभावात् आत्मदुःखव्यतिरिक्तानधिकरणत्वादिसत्प्रतिपत्तत्वाच्चेति । आगमस्तु प्रत्यक्षविरोधाद् “प्रावृत्तवृत्ति-वाक्यवत् आत्मनः सुखरूपतायामप्रमाणमेवेति । यत् पुनर्न हि सुखं सुखमित्यर्थ्यते अपि त्वात्मने इत्यर्थ्यत इत्युक्तं तदतिमन्दम्, प्रमाणतर्काप्यर्थवसायित्वात् । न हि दुःखं दुःखमिति द्वेषगोचरः, वैरिदुःखेऽपि द्वेषप्रसङ्गात् किन्तु
- 15 आत्मनो दुःखमिति द्वेष्यत इति दुःखस्य आत्मोपाधिनैव द्वेषगोचरत्वादात्मनो निरुपाधिद्वेष्यताप्रसङ्गाच्च । बहुतरदुःखानुविद्धतयेति । कथं सुखदुःखयोरनन्तत्वाविशेषेऽपि दुःखस्य बहुतरत्वम् ? उच्यते—अस्ति तावदिदानीं वर्षाद्युपाधिना सुखदुःखपर्यालोचनया दुःखव्यक्तीनां बहुत्वं तेन अत्रापि अनुमीयते अनादौ व्यवहारे सुखमपि असंख्यमिति चेत् ? असंख्यत्वं सुखस्य यद्यपरिज्ञातसंख्यत्वं, तद्विषयत
- 20 एव । दुःखव्यक्त्यपेक्षया अधिकव्यक्तित्वं चेत्, निःप्रमाणकमिति । प्रायश्चित्तवदिति । यथा प्रायश्चित्तकर्तुः ब्रह्महत्यादिजन्यदुःखनिवृत्तिमभिलषतस्तद्धेतुभूताधर्मोच्छेदे व्यापारः, एवं सांसारिकदुःखनिवृत्तिमभिलषतः तद्धेतुभूतमिथ्याज्ञानादिनिवृत्तावित्यर्थः । ननु मिथ्याज्ञानं न तावदनागतं[9B] निवर्त्तनीयम्, तस्यानुत्पन्नत्वेन विनाशयितुम् अशक्यत्वात् । नापि वर्त्तमानं तस्य विरोधिगुणप्रादुर्भावेनैव विनाशसंभवात् । नाप्यतीतमतीतत्वात् एव । ततस्तदवस्थमेव चोद्यमित्यत आह—
- 25 तच्च तत्त्वज्ञानेनेत्यादिना पुरुषप्रयत्नसाध्यमित्यन्तेन । अयमर्थः—मिथ्याज्ञानस्यापि स्वरूप्यतत्वाज्ञाने निदानं, तच्च तत्त्वज्ञाननिवर्त्तनीयं, तत्वाज्ञाननिवृत्तिस्तु तत्त्वज्ञानमेव, तच्च पुरुषप्रयत्नसाध्यमिति । किं पुनरत्र प्रमाणमिति शिष्यप्रश्नः, वादिनामविवादस्य उपपादितत्वात् । परमतेनोत्तर-

माह--दुःखसन्ततिरिति । आचार्या इति सोपहासम् । परमतत्त्वं(ञ्च)
दर्शयति—परमतत्त्वं(तं) चानुपपन्नत्वात् । तथा हि दुःखसन्ततिर्दुःखगतो धर्मः दुःखमेव
वा ? आद्ये, स किमविनाशी, विनाशी वा ? प्रथमे बाधः, द्वितीयेऽर्थान्तरं, दुःखधर्मा-
त्यन्तोच्छेदसिद्धावपि मोक्षासिद्धेः, दुःखमेवेति पक्षे इदानीन्तनदुःखादौ सिद्धसाधनता,
सन्ततिपदवैयर्थ्यं च । सर्वं दुःखं दुःखसन्ततिरिति न वैयर्थ्यं, नाप्यंशतः सिद्धसाधन- 5
मिति चेत्, न । सर्वदुःखपक्षीकरणे सिद्धसाधनात् । क्रमेण सकलदुःखविनाशाङ्गी-
करणात् । 'अत्यन्तमि'ति सिद्धसाधननिवृत्त्यर्थमिति चेत्, न । 'अत्यन्तमि'ति
'युगपदि'ति यदि, तदा युगपदुच्छिद्यत इति युगपदुत्पन्नध्वंसप्रतियोगीति विवक्षितम् ।
युगपदवस्थितध्वंसप्रतियोगीति वा ? नाद्यः, बाधात् । द्वितीयेऽपि येन केनचिद्
युगपदवस्थितध्वंसप्रतियोगित्वसाधने सिद्धसाधनम् । युगपदवस्थितसर्वदुःखध्वंस- 10
प्रतियोगित्वसाधने च अप्रसिद्धविशेषणत्वं मोक्षानङ्गीकारवादिभिः सर्वदुःखध्वंसस्य
युगपदवस्थानानङ्गीकारात् । [10A]स्वसमा(ना)धिकरणदुःखप्रागभावकालानवस्थायि-
ध्वंसप्रतियोगित्वमत्यन्तोच्छिद्यमानत्वमित्यपि न, इदानीन्तनदुःखेषु बाधात् ।
तेषां भविष्यदुःखप्रागभावसमानकालीनोच्छेदप्रतियोगित्वात् । अन्त्यदुःखपक्षीकरणे
चाश्रयासिद्धिः । यद्दुःखानन्तरं मुक्तिस्तस्यान्त्यदुःखत्वात् । सन्ततित्वं च यदि 15
दुःखत्वं सर्वदुःखत्वं वा, तदा साधनविकलो दीपादिदृष्टान्तः । अथ कार्यत्वं सर्व-
कार्यत्वं वा, तदा साध्यविकलत्वादय इति । संप्रदायविदस्तु दुःखसन्ततिर्दुःख-
जन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानि कार्यकारणभावापन्नानि । अत्यन्तोच्छेदश्च मूलसहिता-
नामुच्छेदः । मूलं च प्रकृतेऽनात्मतत्त्वज्ञानं, सन्ततित्वं कार्यकारणभावापन्नभावार्थत्वम् ।
प्रदीपसन्ततिश्च प्रदीपतदवयवादिद्व्यणुकपर्यन्तेति वर्णयन्ति, तदपि न । मूलमिति कारणं 20
यदि, तदा सिद्धसाधनं, मिथ्याज्ञानकारणस्य इन्द्रियसन्निकर्षादेरुच्छेदाङ्गीकारात् ।
अत एव चरमकारणं मूलमित्यपि निरस्तम् । अथ सर्वं कारणं तदा बाधापसिद्धान्तौ,
ईश्वरादेर्नित्यत्वेनाङ्गीकारात् । अथात्मतत्त्वज्ञानं तदा सिद्धसाधनम्, इदानीन्त-
नात्मतत्त्वसाक्षात्कारप्रागभावोच्छेदाङ्गीकारात् । अथ मोक्षजनकसाक्षात्काराभाव-
स्तदाऽप्रसिद्धविशेषणत्वम् । मिथ्याज्ञानभावकार्यत्वप्रदीपैः पक्षहेतुदृष्टान्तैश्चरितार्थत्वे 25
शेषविशेषणवैयर्थ्यं चेत्यादिदोषग्रहप्राप्तात् । आचार्याभिप्रेतं तु मुक्तौ मानम् ।
देवदत्तो देवदत्ताधर्मसमानकालदेवदत्तगतत्वानधिकरणदुःखध्वंसाधिकरणं दुःखित्वात्
यज्ञदत्तवदिति । देवदत्तो देवदत्ताधर्मसमानकालीनदेवदत्तगतत्वानधिकरणदुःख-
ध्वंसाधिकरणं न देवदत्तान्यदुःखित्वानधिकरणत्वात् [10B] घटवदित्यादिना सत्प्रति-

पक्षत्वमिति चेत्, न । अस्य दुःखित्वानधिकरणत्वेन सोपाधिकत्वादिति । पार्थि-
वेति । पार्थिवपरमाणुगताद् रूपाद् द्व्यणुके रूपम् । ततस्त्र्यणुक इति सन्तानेनेत्यर्थः ।
फलतस्तस्यापीति । फलतः पक्षेऽन्तर्भावः, पक्षतुल्यत्वं, न च पक्षतुल्ये व्यभिचारः,
साध्याभावानिश्चयात् । न च साध्यसन्देहवति वर्तमानत्वेन सन्दिग्धानैकान्तिकत्वं
5 धूमानुमानस्यापि विलयात् इति । सर्वमुक्तेरभावे पक्षतुल्यत्वाभावात् दुर्वारो
व्यभिचार इति शङ्कते—सर्वमुक्तिरिति । समाधत्ते—न असिद्धेति । प्रमितेः
सिद्धिः साधनम्, असिद्धिः साधनाभावः । सिद्धौ वेति । साधने सति वेत्यर्थः ।
'अहमेव यदि तथे'त्यनेन सर्वमुक्त्यभावसाधनस्य प्रतिकूलतर्को दर्शितः, परमतत्वाच्च
अत्र नापादकादिविवेचनाग्रहः । 'एकैकोऽप्यपवृज्यत' इत्यत्र कल्पान्ते ब्रह्मणोऽपवर्ग इति
10 त्वयाप्यङ्गीकारादिति भावः । एकैकस्मिन् कल्प इत्यनेन मुक्त्यविनाभूतैतत्-
कल्पप्राचीनानन्ततत्कल्पातीतत्वेन तावदात्मसंसारातीतत्वमापाद्यते, किं वा सर्व-
कल्पातीतत्वेनेदानीं सर्वसंसारातीतत्वम् ? नाद्यः, इष्टापादनत्वादित्याह—'अनन्ता
एव हि अपवृक्ताः, सत्यम् इति । न द्वितीयः, आपाद्यासिद्धेरित्याह ।
न तु सर्व इति । अपवृक्ता इत्यनुषज्यते । यत एव सर्वसंसारातीतत्वमप्रसिद्धम्,
15 अत एव अनिष्टमित्यापाद्यते इति शङ्कते—ननु एतदेवेति । सत्यमित्यनिष्टं परम-
प्रतीतेन सह आपादकस्य व्याप्तिर्न गृहीतेति न तेन तदापादयितुं शक्यत इत्याह—
न कालेति । अतीतसर्वकल्परूपकालस्य सकलसंसारोच्छेदेन नियमे व्याप्तौ
प्रमाणाभावादित्यर्थः । तन्निमित्तादृष्टभावादन्ति(म)मुक्तिर्न जायेतेत्याशङ्क्याह—
न च सर्वेति ।

20 ननु यदि धर्मात् तत्त्वज्ञानं [11A] न तर्हि संप्रहस्तत्त्वज्ञानहेतुरित्याशङ्क्याह—
अयमर्थ इति । यदि धर्मात् ज्ञानं ज्ञानात् च मोक्ष इति कथं तर्हि ज्ञानकर्मणोर्मोक्षा-
ङ्गत्वम्, अत आह—एतेनेति । सत्त्वशुद्धिद्वारेणान्तःकरणशुद्धिद्वारेण 'आरादुपकारकं'
परंपरोपकारकं, 'सन्निपत्योपकारकं' साक्षादुपकारकम् । यावन्नित्यनैमित्तिक-
क(र्म)समुच्चयस्येति । सकलनित्यनैमित्तिक(कर्म)समुच्चयस्येत्यर्थः । अ[त ?]त
एवेति । चतुर्थाश्रमविधिविरोधादेवेत्यर्थः । न च स्वर्गवदपवर्ग इति । दुःखो-
25 च्छेदो हि मोक्षः । न चाभावे स्वरूपगतं वैधर्म्यं, नापि प्रतियोगिगतमित्यभिप्रायः ।
एतेनेति । "प्रणम्य हेतुमि"त्यारभ्य "तच्चेश्वरचो(नो)दनाभिव्यक्तात् धर्मादेवे"त्यन्ते-

नेत्यर्थः । 'प्रणम्य संग्रहं कियत' इति वदता प्रणामानन्तर्यं, सौत्रस्य 'अथ'-शब्दस्य अर्थ इति दर्शितं, यतश्च शुभ्रवादिशालिन इत्यतः शब्दस्यार्थः इति । 'ईश्वरचो(नो)दनाभिव्यक्तादि'त्यनेन "तद्वचनादाम्नायस्य प्रामाण्यमिति व्याख्यातम् । 'यतोऽभ्युदय' इति तु अभ्युदयो ज्ञानं, तत्र हेतुधर्मः, परंपरयापि मोक्षोपयोगीति व्याख्यातम् । "धर्मादेव तत्त्वज्ञानं, तच्च निःश्रेयसहेतुरिति वदता भाष्यकारेण अभ्युदयजननद्वारा 5 निःश्रेयससिद्धिरभ्युदयनिःश्रेयससिद्धिः । ये तु यतोऽभ्युदयः स्वर्गादि निःश्रेयसं मोक्षः स धर्म इति व्याचक्षते तान् प्रति आह—अन्यथेति । यतोऽभ्युदयसिद्धिः स धर्म इत्यव्यापकं मोक्षसाधके धर्मेऽभावात् । यतो निःश्रेयससिद्धिरित्यपि अव्यापकं स्वर्गादिसाधके धर्मेऽभावात् । अथाभ्युदयरूपकार्यलिङ्गकानुमाने प्रतिपादकतया प्रमाणपरमिदं, ननु (तु) लक्षणपरमतो नाव्याप्तिदोषावकाश इति विवक्षितं, तर्हि अभ्युदय- 10 सिद्धिरित्येतावतैव प्रमाणे सिद्धे व्यर्थं निःश्रेयसग्रहणमित्याशङ्क्य सत्यं प्रमाणपरं सूत्रं यतोऽभ्युदयसिद्धिः स धर्म इत्येतावतैव धर्मे प्रमाणं ज्ञानं, तथापि निःश्रेयसग्रहणं न व्यर्थम्, अभ्युदये [11B] विप्रतिपद्यमानं प्रति तत्कार्यनिःश्रेयसरूपलिङ्गप्रतिपादकत्वादित्याह—'तद् यतोऽभ्युदय इति । लक्ष्यते प्रमीयतेऽर्थोऽनेनेति लक्षणं प्रमाणं तस्मिन् सिद्धे ज्ञाते इत्यर्थः । परम्परया धर्मस्य मोक्षहेतुत्वं, धर्मकार्यस्य अभ्युदयस्य 15 मोक्षजनकत्वम् ।

ननु नवैवेति दशमं प्रतिषिद्धयते, दशमद्रव्यं वा ? नाद्यः, गुणादेरपि सत्त्वात् । न द्वितीयः, दशमद्रव्यस्यान(व)गम(त)त्वेन प्रतिषेधायोगादिति शङ्कते— किं पुनरत्रेति । समाधत्ते—द्रव्यस्य सत्त इति । ननु नवबाह्यत्वं द्रव्ये प्रतिषिध्यमानं पृथिव्यादावेव प्रतिषिध्यते, तदन्यस्मिन् वा ? आद्ये, न न(१) विवादः । 20 द्वितीये, प्रतिषेधाधिकरणाप्रतीतिः । एवं नवबाह्यद्रव्यत्वं प्रतिषिध्यमानं गुणादावेव प्रतिषिध्यते, तदन्यस्मिन् वा ? आद्ये, न विवादः । द्वितीये, धर्मप्रतीतौ कथं तन्निष्ठ- तथा अभावप्रतीतिरित्यत आह—अतः परमिति । यदि नवबाह्यत्वं पृथिव्यादि- द्रव्ये शङ्क्यते, तर्हि मया तत्रैव निषिध्यत इति सुकरप्रतिषेधः ; तदतिरिक्ते द्रव्ये नवबाह्यत्वशङ्का एव दुर्घटा । धर्मिणो बुद्ध्यनारोहादिति किं तन्निवृत्त्यर्थं प्रतिषेधे- 25 नेति ? एवं नवबाह्ये यदि गुणादावेव द्रव्यत्वं शङ्क्यते, तदा तत्रैव सुकरः प्रतिषेधः,

- गुणादिव्यतिरिक्तं तु नवबाह्यमप्रसिद्धमिति न तत्र द्रव्यत्वशङ्का इति मा भूदत्र द्रव्यत्व-
प्रतिषेधः । “द्रव्यस्य सतो नवबाह्यत्वमि”त्यादि विवृणोति—तथा हीति । “इदं
द्रव्यम् एभ्योऽधिकं स्यादि”त्यत्र यदिदमधिकं तद्द्रव्यं स्यादिति विवक्षितम् । “इदम्
एभ्योऽधिकं द्रव्यं स्यादि”त्यत्र यदिदं द्रव्यं तदधिकं स्यादिति विवक्षितम् । अन्यथा
5 “प्रथमे (आधिक्यं निराकरिष्यामः), (द्वितीये) द्रव्यत्वं निराकरिष्याम” इत्याद्युक्त-
ग्रन्थानुपपत्तेः । “इदं द्रव्यमेभ्योऽधिकं स्यादिति वा”, “इदमेभ्योऽधिकं द्रव्यं स्यादिति
(वा)”ग्रन्थौ प्रथमपुस्तकलेखकदोषाद् व्युत्क्रममापन्नाविति त्वपरे । “अतः परमि”ति
विवृणोति—[12 A]अतः परमिति । अथ नवबाह्यत्वं गुणाद्यभावान्तव्यतिरिक्तवृत्ति
गुणाद्यभावान्तवृत्तित्वात् मेयत्ववत् इत्यादिना सिद्धे नवबाह्यादौ द्रव्यत्वादि शङ्केयत,
तदा नवबाह्यत्वं न गुणाद्यभावान्तव्यतिरिक्तवृत्ति आकाशादि अवृत्तित्वात् गुणत्व-
10 षदित्यादिना तत्सिद्धिर्निरुद्धयते । अनिरोधे वा तत्रैव द्रव्यत्वं निषिध्यत इत्याह—
यदि कथञ्चिदिति । “उक्तेष्वेवान्तर्भावयिष्यते” नवबाह्यत्वस्य गुणादिव्यतिरिक्त-
वृत्तित्वनिषेधपरं, यथाश्रुते नवबाह्यत्वाधिकरणं नवस्वन्तर्भूतं चेति व्याघातादिति ।
तेषां व्यञ्जकवैचित्र्येऽपीति । यथा द्रव्यत्वपक्षे किञ्चित् द्रव्यमालोकापेक्ष-
चक्षुर्व्यङ्ग्यं तमोलक्षणं तदनपेक्षचक्षुर्व्यङ्ग्यम्, एवं कानिचित् सामान्यादीन्यालोक-
15 सापेक्षचक्षुर्व्यङ्ग्यानि । तमोलक्षणं तु सामान्याद्यालोकानपेक्षचक्षुर्व्यङ्ग्यमपि
भविष्यतीति व्यञ्जकं वैचित्र्यमुपपद्यते । तथापि व्यक्त्याद्युपलम्भमन्तरेण (त)दुपलम्भो
न घटते व्यक्त्युपलम्भसामग्रीसापेक्षत्वेन जात्युपलम्भस्य सम्बन्धिबोधादिजन्यत्वेन च
समवायाद्युपलम्भस्य तद्भावेऽभावनियमविरोधात् । “संयोगविभागयोरकारणत्वाद्”
इत्यत्रासमवायितयेति शेषः । संयोगाकारणत्वाद् विभागाकारणत्वाच्चेत्यर्थः ।
20 ‘अकारणत्वादि’त्युक्ते असिद्धिः स्यादिति संयोगादिना विशेषितम् । “न गुणः द्रव्या-
समवायादि”त्युक्तम्, असमर्थविशेषणत्वात् । न चेदमसिद्धिपरिहारसमर्थमपि ।
द्रव्यसमवेतत्वं व्याघातसिद्धये प्रदर्श्यते धर्ममात्रं, न तु अयम् हेतुरगुणत्व इत्यदोष
इति चेत्, न । असमवेतत्वमात्रेण व्याघातोपपत्तौ विशेषणवैयर्थ्यतादवस्थ्यात् ।
किं च, न तावत् द्रव्यासमवेतत्वं गुणत्वाभावरूपतया गुणत्वव्या[12B]घातकम्, अनङ्गी-
25 कारात् । गुणत्वाभावव्याप्ततया तु व्याघातकत्वे दुष्परिहरमेव वैयर्थ्यम् । किं च, द्रव्या-
समवेतत्वमपि असिद्धमेव तमोद्रव्यत्ववादिना तमसा स्वावयवसमवेतत्वाङ्गीकारात् ।
परस्य सिद्धमिति चेत्, न । गुणत्ववादिनः सुतरामसिद्धिः, तस्मादनुपपन्न एवार्थ
ग्रन्थः । आचार्येण तु यथा परैः स्वग्रन्थे लिखितं तथैवानूदितमित्यवधेयम् ।

“प्रतीतौ तद्विरोधित्वादि”त्यत्र प्रतीतौ तत्तेजोविरोधि यस्य तत्वात्, तेजोविरोधि-
प्रतीतिविषयत्वादित्यर्थः । अनुकूल(तर्क)माह—गुणिन इति । तत्सहचरित-

गुणान्तरानुपलब्धेद्वेति । यदि हि तमस्तेजोगुणः स्यात्, तर्हि समानयोग-
क्षेमत्वात् तमोगुणान्तरा(ण्यु)पलभ्येदन् इत्यर्थः । किं च, तमस्तेजसो रूपं वा स्याद्
गुणान्तरं वा ? आद्ये, दूषणान्तरमाह—न तावदिति । इन्द्रनीलप्रभावदिति । 5

यथा इन्द्रनीलप्रभा शुक्लभास्वरपि इन्द्रनीलोपाधिवशान्नीलेति प्रतिभाति,
य(त)था शुक्लभास्वरमेव तम उपाधिवशान्नीलतया प्रतीयते इत्यर्थः । गुणान्तरपक्षे
तु, ‘प्रतीतौ तद्विरोधित्वाद्’ इत्युक्तं दूषणमतु(नु ?)सन्धेयमित्याह—तस्मादिति ।

“पार्थिवमेवैवमारोपितम्” इति धर्मान्तरे समारोपितम् इति वा अनियतदेशतया
आरोपितमिति वेत्यर्थः । रूपं हि आरोप्यमाणं स्मर्यमाणं वा आरोप्यते गृह्यमाणं
चारोपात् पूर्वमबुद्धिस्थमेव वा ? न तावत् स्मर्यमाणम् इत्याह—बाह्यालोकेति । 10

यद्यपि स्मर्यमाणमारोप्यते, तथापि रूपारोपश्चात्तुषैवारोपे आलोकस्य अपि हेतु-
तेत्यर्थः । एतदेव विवृणोति—तदेवेत्यादिना । द्वितीये पक्षे दूषणमाह—

न चालोकेति । तृतीयोऽपि पक्षो नेत्याह—न चारोप्येति । ननु रूपारो[13A]पे

तत्रैव चक्षुरालोकमपेक्षते यत्र रूपे व्यापृतं रूपारोपं जनयति । प्रकृते संस्कार एव रूपे 15
व्याप्रियते, न चक्षुस्तस्मादालोकनिरपेक्षमेव रूपारोपं जनयिष्यतीत्याशङ्क्याह—

न चोभयोरिति । ननु मानस एवायमारोपश्चक्षुषस्त्ववर्जनीयतया सन्निधान-

मित्यसिद्धमनन्यथासिद्धमपि नाशङ्कनीयमित्याह—स्वप्नविभ्रमवदिति । तस्मा-

दिति । साधितं सामान्यादिव्यतिरेकं परामर्श(मृश)ति । तेन सामान्यादिव्यति-

रेकित्वात् गुणवत्त्वाच्च तमो द्रव्यमवधेयम् । ‘वस्तुतोऽस्य क्रियावत्त्वे रूपवत्त्वे’ इत्यनेन 20

न तमसो द्रव्यत्वसाधनानां प्रतिकूलता पराहता । क्रियावत्त्वाद् गुणवत्त्वाच्चेति ।

अनयोरपक्षधर्मत्वं दर्शितम् । अपि च तमोऽङ्गीक्रियमाणं द्रव्यानारभ्यमङ्गीक्रियते
द्रव्यारभ्यं वा ? प्रथमे दूषणमाह—न चेदमिति । द्वितीयोऽपि नेत्याह—नाप्यनेकेति ।

“स्पर्शरहितद्रव्यत्वेने”त्यत्र स्पर्शरहितमेव प्रयोजकं द्रव्यग्रहणं तु प्रमादात् । क्वचित्

“स्पर्शरहितत्वेनारब्धत्वादि”त्येव पाठः । “न च रूपवत्तये”त्यारभ्य “साम्प्रतमि”त्येको 25

ग्रन्थः । तस्यार्थः—स्पर्शरहितत्वमसिद्धं रूपवत्तया तदनुमानादिति । अप्रयोजकं

चारब्धत्वेऽपि सुघटत्वात् । न च स्पर्शरहितस्य स्पर्शोपलम्भकृतोपयोगाभावेन

- वैयर्थ्यादनारब्धत्वम् । स्पर्शोपलम्भाभावेऽपि प्रकारान्तरेणाप्युपयोगसिद्धिः । तदिदमाह—तद्रहितस्यापि वा पुरुषार्थहेतुत्वादारब्धत्वं स्यादिति । कथं पुनः प्रकारान्तरेण उपयोग इत्यत आह—अनुभवसिद्धत्वादिति । ‘उपलभ्यमानत्वादुपलभ्यमानधर्मकत्वाच्चेत्यर्थः । ननु यदि स्पर्शरहितस्यापि आरब्धत्वं
- 5 मनसोऽपि किं न स्यादित्यत आह—मनसस्त्विति । [13 B] स्वरूपोपलम्भकृतस्य धर्मोपलम्भस्य चोपयोगस्याभावेन वैयर्थ्यमेव मनस आरब्धत्वबाधकं ननु(तु) स्पर्शराहित्यमित्यर्थः । तदेतदसिद्धमप्रयोजकत्वं च कुतो न वाच्यमित्यत आह—रूपवत्त्वस्येति । तदनेन स्पर्शवत्त्वसाधकं रूपवत्त्वमसिद्धमिति स्पर्शराहित्यं नासिद्धम्, रूपवत्त्वाभावेन चाक्षुषत्वानुपपत्तेरुपलभ्यमानत्वेनोपलभ्यमानधर्मकत्वेन चोपयोगो
- 10 नास्तीति वैयर्थ्यमेव स्पर्शराहित्यानुमानानुग्राहकस्तर्क इति दर्शितम् । तदेवं द्रव्यत्वस्य अपि अनुपपत्तेर्गुणादिना(दि ?)व्यतिरेकस्य परेणैव साधितत्वात् । षट्पदार्थातिरिक्तत्वादभावः । अनालोकाप्रतियोगिकत्वे सति षट्पदार्थव्यतिरिक्तत्वाच्च अभावस्तम इति सिद्धमित्याह—‘अनुभवसिद्धत्वादिति । तमो नाभावः आलोकानपेक्षचक्षुर्ग्राह्यत्वात् प्रतियोगिज्ञानमन्तरेण प्रतीयमानत्वादधिकरणमन्तरेण प्रतीयमानत्वाद्
- 15 विधिमुखेन प्रतीयमानत्वाद् आलोकवदिति शङ्कते—सोऽपि कथमिति । ‘आलोकानपेक्षचक्षुर्ग्राह्यत्वादित्यस्य अनुग्राहको भवन् प्रतियोगिग्रहणसामग्रीसापेक्षं चक्षुस्तदभावे प्रवर्तते प्रतियोगिसामग्र्यां चालोकोऽप्रविष्टः, अतस्तदभावे चाक्षुषत्वं न स्यादिति वोच्यते, आहोस्विदभावग्रहे प्रतियोगीतरप्रतियोगिग्रहणात् साकल्यसापेक्षं चक्षुः, तच्च साकल्यमालोकेनेति तदभावे चाक्षुषग्राह्यत्वं न स्यादिति । द्वितीयेऽपि पक्षे
- 20 किमालोकः स्वग्रहे आलोकान्तरं नापेक्षते, अपेक्षत इति वा ? प्रथमे दूषणमाह—न यद्ग्रहे हि यदपेक्षमिति । आलोकान्तरमन्तरेण प्रतीयमान आलोकस्तदितरसामग्रीसाकल्यार्थमपेक्ष्यत [14 A] इति, द्वितीयो पक्षो विरोधादेव अनुपपन्न इत्याह—एवं तदितरेति । यद्यालोको नापेक्ष्यते तर्ह्येव तदितरसामग्रीसाकल्यं घटते इत्यर्थः । चरमे पक्षे बाधकमाह—तदालोकाभावेति । न केवलम् आलोकनिरपेक्षचक्षुर्ग्राह्यत्वाभावाभाव इति अत्रानुग्राहकतर्काभावः, अपि तु प्रतिकूलतर्कपराहतिरपीत्याह—प्रत्युतेति । तदुपपादयति—तस्मिन् सति इति । तमसि द्रव्यत्वेऽपि आलोकाभावश्चाक्षुषो न स्यादित्यर्थः । ‘प्रतियोगिज्ञानमन्तरेण ज्ञायमानत्वादित्यत्र यदि दिवसच्छायायाः पक्षत्वं तदाऽसिद्धमित्याह—दिवा चेति । अथ रात्रावुप-

तत्रापि असिद्धिरित्याह—अन्यत्रापीति । अथ कदाचिद्
प्रमाणस्य गिरिदरीवर्त्तिनस्तमसो धर्मित्वं तत्रापि आह—

एवकारार्थः । यदि योगिनो गिरिदरीवर्त्तिन एवानु-

गतेः का गतिरिति । तमसि क्रियायाः प्रतीतिः का

द्रव्यत्वप्रसङ्गात् । न द्वितीयः , बाधकाभावादित्यर्थः । 5

छायायां हि क्रिया भवन्ती कुम्भादाविव स्वाभाविकी

प्रभायामिव कुत्रादियोगिद्रव्यतया वा । नाद्य इत्याह—
द्रव्यान्तरसंयोगमन्तरेण जायमानायामित्यर्थः ।

तुल्यत्व इति । छाया दिवसे न स्यादिति ।

यदीन्द्रनीलप्रभायामिव संयोगिद्रव्यत्वेन छायायां गतिः, 10
अधोवर्त्तिन्यामिन्द्रनीलछायायां गतिर्न स्यात् ।

इति [14 B] याया दूरमुत्सारितत्वेन सम्बन्धविच्छेदा-
न्तःप्रभाश्रयेष्विति । इन्द्रनीलप्रभाया प्रमितत्वेन

विच्छेद इति संयोगिद्रव्यत्वेन इन्द्रनीले गच्छति
इति कश्चित् । तदप्युक्तम् । किम् इन्द्र- 15

नान्तरेण वा ? न प्रथम इत्याह—छाययैवेति ।

नान्तरेणेति । यो हि सूर्यालोक इन्द्रनीलवर्त्तिनीं

दृशस्थां छायामपि अपनुदति विरोधित्वात् , ततश्च

न स्यात् । अन्ये होवं व्याचक्षते । स्वाभाविक्या-

न्तःप्रभा तमःप्रभा चेति । तत्र यथा इन्द्रनीलादौ 20

तदनुविधायिनी गच्छति , एवम् आवरकद्रव्ये

छायालक्षणा गच्छति । तेन स्वाभाविकत्वेऽपि

मुपपद्यत इति तदाशङ्क्य परिहरति—प्रभातुल्यत्व

जसः प्रभाया विशेषणात्तमोरूपापि प्रभाऽशङ्कादशायाम्

न्यते । यदि हीन्द्रनीलादेस्तेजसः प्रभावदावरकद्रव्यादेः 25

निलप्रभाया समुत्सारितेन्द्रनीलसन्निधाना सती व्यवहिता

- या दिवसे छाया न स्यात् । न हि तत्सम्बन्धविच्छेदेऽपि तत्प्रभानुवर्तत इत्यर्थः ।
 इन्द्रनीलप्रभाया अभिभूतत्वेन न तच्छायायाः सम्बन्धविच्छेद इत्यपि न युक्तं [15A] तर्हि
 किं प्रभाभिभावकं छायाैवा लोकान्तरं वा ? नाद्य इत्याह—छाययैवेति । नापि द्वितीय
 इत्याह—आलोकान्तरेणेति । उपसंहरति—तस्मादिति । ननु आलोकाभावे-
 5 ऽप्रतीते गतिरारोप्यते, प्रतीते वा ? नाद्यः, निषेधत्वोपलम्भेन किं विशेषानुपलम्भ-
 विरहात् । न द्वितीयः, आरोपविषयाप्रतीतेरित्यभिप्रायेण शङ्कते—कथंभावेति ।
 सारूप्यतत्त्वाग्रहाविति । सामान्यतोऽभावः प्रतीयते न तु भावधर्माधारोप-
 विरोधिना रूपेण । अन्यथा दुःखाभावादौ सुखाद्यारोपादेर्दुर्घटत्वप्रसङ्गादित्यर्थः ।
 ननु निमित्तमस्ति चेदारोपेण भवितव्यम्, अपेक्षणीयान्तराभावादित्यत आह—दृष्टं
 10 चेति । अतो न सहकार्यपेक्षाचोद्यमिति । न ह्यत्र धर्मिग्रहोपयोग्या-
 लोकः । नापि रूपस्मरणोपयोगी । आलोकाभावे चक्षुष आलोकानपेक्षत्वात् ।
 रूपस्मरणे संस्कारस्य आलोकनिरपेक्षत्वात् । नापि तयो वैशिष्ट्यबोधे आलोक-
 निरपेक्षाभ्यां विशेषणविशेष्यप्रवृत्ताभ्यां विशिष्टबोधस्यापि उपपत्तेः । तेन यत्र यत्र
 चक्षुर्विशेषणे विशेष्ये वा आलोकसापेक्षं तत्रैव भ्रमजनने आलोकमपेक्षते, न तु
 15 सर्वत्रानुकूलतर्काभावादिति । न चारीपितेन वास्तवेन नीलिम्नेति ।
 नीलिम-गोचराभ्यां बुद्धिव्यपदेशाभ्याम् इत्यर्थः, न तु आलोकाभावेऽप्रतीयमानेऽपि
 निरधिष्ठानेऽपि कृष्णरूप आरोपितेऽपि तमोबुद्धिव्यपदेशदर्शनात् । न तद्गोचरता-
 ऽनयोरित्यत आह—अवश्यंभावीति । युक्त्यन्तरमाह—न च तमःप्रत्यय इति ।
 इह नीलं तम इति इहप्रत्ययः । न च तम इत्यत्र [15B] प्रातिभासिकम् अस्ति बाधकम् ।
 20 नापि यौक्तिकं नीलमित्यत्र तु बाधकमुक्तं वस्तुतोऽस्य क्रियावच्चेत्यादिना । न च बाधिता-
 बाधितयोरैक्यं घटते तस्मान्न नीलरूपं तम इति ॥*॥ 'कार्यकारणानामिति । ननु
 यदि व्यञ्जकाभावान्नादृष्टत्वं संस्कारत्वमपि न स्यात् । वेगस्थितिस्थापकभावनानामपि
 अनुगतव्यञ्जकाभावात् । न च कारणसमानजातीयारम्भकत्वे व्यञ्जकमिति वाच्यम्,
 तस्य शब्दजन्यशब्दारम्भके मध्यमशब्देऽपि गतत्वात् । अङ्कुरजन्येऽङ्कुरादौ जनके बीजादौ
 25 संयोगजन्ये संयोगारम्भके च कर्मणि यत्किञ्चित्कारणसजातीयारम्भकत्वं च
 सर्वत्रातिव्यापकम् । स्वकारणसजातीयारम्भकत्वं च स्वशब्देन वेगादिविवक्षायाम्

अव्यापकम् अनुगतान्तरविवक्षायां चाप्यसिद्धमिति । उच्यते—व्यवस्थापकं यद्यव्या-
प्यतिश्याप्तिरहितो धर्मः तर्हि संस्कारेऽस्त्येव, वेगत्वभावनात्वस्थितिस्थापकत्वात्य-
न्ताभावानधिकरणत्वस्य वेगादौ सत्त्वात् । अथ व्यवस्थापकं प्रमाणं, तदस्त्येव ,
अयं वेग उक्तधर्मवन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोग्येतद्धर्मत्वानधिकरणोक्तधर्मरहितैतद्वेग-
वृत्तित्वानधिकरणं सत्त्वात् घटवदिति । यदि तु धर्माधर्मयोरप्येको धर्मस्तमुप- 5
जीव्य वादृष्टत्वानुमानं संभाव्यते, ततो न काचन क्षतिः । धर्माधर्मत्वभेदविवक्षायां
गुणवतुर्विंशतित्वनिर्वाहात् । अदृष्टत्वेनैकत्वविवक्षायां तु गुणत्रयोविंशतित्वं
सामान्यविशेषगुणत्वाभ्यां गुणद्वित्वमेव न सिद्धान्तक्षतिमावहतीति । [16A]
“व्यवस्थापकानामभावात्” इत्यत्र भावे वादृष्टत्वमप्यस्तीति शेषः ।

“नित्यमेकमनेकवृत्ति सामान्यमि”त्यत्रैकग्रहणं स्वरूपकथनार्थं नित्यमनेक- 10
समवेतं सामान्यमित्येतावता व्यभिचाराभावात् । अथानेकवर्त्तमानेषु नित्यगुणेष्वति-
व्याप्तिपरिहारार्थमेकग्रहणमित्युच्येत, तन्न । नित्यगुणानामेकवृत्तित्वेनानेकवृत्तित्वा-
भावात् । समुदिता अनेकेषु वर्त्तन्त इति चेत् ? येषां समुदायस्तेऽनेकेषु वर्त्तन्त
इति, तन्न । तेषाम् एकैकनिष्ठत्वादेव । अथ समुदायो वर्त्तत इति किमायातं
गुणानामिति ? . अनेकसमवेतत्वं चेदमनेकसमवेतमिदमनेकसमवेतमिति धीसिद्धिः 15
संयोगद्वित्वादौ रूपादिव्यावृत्तौ धर्मविशेषः, न तु एकत्वानधिकरणसमवेतत्वं
तेनानेकसमवेतत्वमनेकार्थसमवेतत्वं, तच्च रूपादावप्यस्तीति खण्डनमर्पास्तम् ।

द्रव्यगुणकर्मणामपि इति । दण्डादि द्रव्यं, शुक्लादिगुणः, उत्क्षेपणादि कर्म,
स्वगतदण्डत्वादिसामान्यमपेक्ष्यैव द्रव्ये दण्डी, शुक्ल इत्यादिप्रत्ययं जनयतीत्यर्थः ।
“परं” बहुविषयं, तथा च सत्ता परं बहुविषयत्वादिति साभ्याविशिष्टता स्यात् । 20
तदर्थमन्यथा साध्यं निर्दिशति—परमिति । यदि स्वाश्रयमिति । स्वाश्रयं
द्रव्यगुणकर्मलक्षणम् । ततः सामान्यादेर्न व्यावर्त्तयेत् ; व्यावृत्तं न बोधयेत् इत्यर्थः ।
द्रव्यत्वं गुणादिभ्यो द्रव्यं व्यावर्त्तयति । द्रव्ये वर्त्तमानत्वात्, गुणादौ चावर्त्तमान-
त्वादिति । तच्च सत्तायामपि समानमित्यर्थः । परिहरति— न सत्ताया इति ।
सामा[न्या ?]देरपि सत्ताव्यञ्जकत्वात् तत्रापि विशेषणतया प्रतीयमानो न ततो 25
द्रव्यादेर्व्यावृत्तिहेतुः । तर्हि वस्तुस्वरूपमेवेति । यदि व्यक्तिमात्रे[16B] सत्ता-
प्रतीतिरित्यर्थः । ननु यदि सत्तामन्तरेण “सत् सदि”ति प्रत्ययो द्रव्यादौ स्यात्, तर्हि
सामान्यादावपि स्यात् इत्यतिप्रसङ्गनिवृत्तये द्रव्यादौ सत्ताङ्गीकरणीया । यथा शाबले-

- यादौ “गौगौरि”ति प्रत्ययो गोत्वं विनापि स्यात्, तर्हि अश्वेऽपि स्यादित्यतिप्रसङ्ग-
निवृत्तये गोत्वमित्यपि वैशेषिकेण न व्याच्यमित्याह—न च गोत्वाद्यभावे-
ऽपीति । कुत इत्याह—तदनुवृत्तेरिति । सत् सदिति प्रत्ययानुवृत्तेः सामान्या-
समवायिनि सामान्यादौ व्यक्तिमात्रव्यङ्ग्या सत्तेति वदता स्वी(कृ ?)तत्वादित्यर्थः ।
- 5 प्रत्ययानुवृत्तेरिति । न वेयं यदि सत्तामन्तरेण सत् सदिति प्रत्ययः स्यात्, तर्हि
सामान्यादावपि स्यादित्यतिप्रसङ्गबलेन द्रव्यादौ सत्तां साधयामः, अपि तु अनुवृत्तप्रत्ययो
अ(नु)वृत्तिनिमित्तमन्तरेण घटते इत्यर्थः । अत्र कश्चिदाह—अस्ति तावत् सकल-
पदार्थज्ञानं विषयविभावेन सम्बद्धं, षट्पदार्थानां ज्ञेयत्वं साधर्म्यमिति भवद्भिरेवाभि-
धानात् । अतस्तदेव सत् सदिति व्यवहारहेतुर्भविष्यति । न चोपाधिको व्यवहारः
- 10 उपाधिरूपविशेषजन्यः, न च सत् सदिति ज्ञानम् एव विशेषणतया सत् सदिति ज्ञानहेतुः,
आत्माश्रयप्रसङ्गादिति वाच्यं, निर्विकल्पकज्ञानस्य पूर्वमपि सत्त्वात् । न च तदपि
सदित्येवोल्लिखति । न च ततोऽपि पूर्वं ज्ञानान्तरमस्तीति वाच्यं, तस्य स्वरूपमात्र-
प्राहकत्वेन सत्ताविशिष्टतानुल्लेखितया भवद्भिरपि स्वीकारात् । न चोपाधेरनु-
संहितस्यैव व्यवहारहेतुत्वात्, ज्ञानानुसन्धानेऽपि कथं सत् सदिति व्यवहार
- 15 इति वाच्यम्, अस्मन्मते संवेदनस्य प्रकाशतया स्वत एव अनुसंहितत्वात् ।
भवन्मतेऽपि मनसा अध्यवसातुं शक्यत्वात् । न चोपाधिको व्यवहार उपाध्यभाव-
निर्णये निवर्तत एव, यथा दण्डाभावनिश्चये[17A] दण्डीति व्यवहारः । इह तु भूमितल-
निखातवस्तुषु ज्ञानाभावनिश्चयेऽपि सत्ता सन्दिह्यत इति वाच्यं, भूमितलनिखातपदार्थेषु
ज्ञानाभावे तत्र सत्तासंदेहस्य एव अनुदयात्, ज्ञानसत्त्वे चोपाधिविरहनिर्णयायोगात् ।
- 20 स्वरूपसंदेहः कथमिति चेत् (?) दण्डादण्डाभावनिर्णये देवदत्तसन्देहवदिति सन्तोष्यम् ।
ज्ञानस्यैकत्वाद् आसीदस्ति भविष्यतीति त्रैधा प्रयोगः कथमिति तु सत्तावादिपक्षाद्वा
व्यक्तिगतातीतवर्त्तमानानागततत्त्वैः परिहरणीयम् । न च ज्ञानोपाधिकत्वेऽभावेऽपि
सदिति प्रत्ययप्रसङ्ग इति शङ्कनीयम् । अस्माभिस्तदङ्गीकारात् । तदङ्गीकारवादिनाम्
अभावोऽपि अस्ति इति प्रत्ययस्यापि सत्त्वादिति । यदि वा परस्परविलक्षणता एव
द्रव्यादयः सत्तामन्तरेण सदिति प्रत्ययं जनयिष्यन्तीति तदिदं दूषयति—न च
- 25 विशेषा एवेति । अयमर्थः—न तावत् सत् सदिति प्रत्यये विशेष एव निदानं
तेषां व्यावृत्तत्वात् । नापि ज्ञानम्, उपाधितया ज्ञानव्यक्तीनामनेकत्वात् । ज्ञानत्वेनो-
पहिता अनन्ता अप्यनुगतव्यवहारं जनयिष्यन्ति, दण्डव्यक्तय इव दण्डव्यवहारम् इति
चेत्, न । तज्ज्ञातज्ञानत्वादेरेकत्वेऽपि तासां व्यावृत्तत्वादेव । अथ ज्ञानत्वमेव घटादि-

विशेषणभूतज्ञानसमवेततया घटादौ सत् सदिति व्यवहारहेतुरित्युच्येत, तदपि न ।
 घटादिनिष्ठानुगतबोधमन्तरेण घटविषयज्ञानगतज्ञानत्वस्य सन् घट इत्याद्यनुगतप्रत्यये
 विशेषणत्वानुपपत्तेः । अन्यथा सास्नादिगतसास्नात्वादिबलादेव गौर्गौरिति
 प्रत्ययोपपत्तेः गोत्वविलयत्वात् । ज्ञानत्वादिविशिष्टज्ञानव्यक्तीनां च सत् सदिति प्रत्य-
 योपपादकत्वे गौरवं, तच्चैकस्मिन् बाधमन्तरेण नादरणीयम् । अन्यथा सास्नात्वोपहित- 5
 सास्नाव्य[17B]क्तीनामुपाधित्वसम्भवे गोत्वविलयात् । तदनेन शाबलेयादिनिष्ठगोत्वे-
 ऽयं गौरिति प्रत्यक्षवत् शाबलेयादिनिष्ठसत्तायामयं सन्नयं सन्निति प्रत्यक्षं प्रमाणमिति
 दर्शितम् । अनुमानं तु अयं घटः सामान्यवन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोग्येतत्घटधर्मत्वान-
 धिकरणसामान्यवत्सामान्यवत्स्वरहितवृत्तित्वानधिकरणभावाधिकरणं जातिमत्त्वात्
 पटवत् । न च द्रव्यत्वमुपाधिः, सामान्याधारगुणादौ साध्याव्यापकत्वात् । 10
 जातिमद्रव्यावृत्तित्वानधिकरणजातित्वं च सत्तालक्षणम् । किं च, अयं घट एतदन्य-
 द्रव्यत्वानधिकरणैतन्निष्ठजातिमदन्यः मेयत्वात् पटवदिति । घटद्रव्यत्वानधि-
 करणजातित्वं च सत्तालक्षणमिति । सत्तैकार्थेति । सत्तैकार्थसमवायित्वं
 जातिविशेषयोः सत्तारोपे बीजतया सारूप्यं दर्शितम् । समवाये भावत्वं द्रष्टव्यम् ।
 “अभावेऽपि तर्हि स्यादि”त्यत्र प्रमेयत्वादिसारूप्यादिति शेषः । सद्विरुद्धतयेति । 15
 सद्व्यावर्त्तकनिषेधत्वावच्छेदेनैवाभावावगमान्न तत्र सत्तारोपः, व्यावर्त्तकाप्रतीतौ
 तु तत्र सत्तारोपो न वार्यते इति भावः ।

नित्येष्टिविति । ‘आश्रयरहितेषु’ इत्यनेन अवयवसंस्थानादिना सिद्ध-
 साधनत्वं परिहृतम् । ‘समानजातीयेषु’ इत्यनेन परस्परावृत्तिजातिमत्त्वाभावो
 दर्शितः । “समानगुणकर्मसु चे”त्यत्रेदानीम् इति शेषः । समानगुणकर्मत्वं च 20
 परस्परगुणकर्मावृत्तिजातिमत्त्वानधिकरणगुणकर्माश्रयत्वम् परमाण्वन्तरावृत्त्येतद्वृत्ति-
 द्व्यणुकेन सिद्धसाधनपरिहारार्थं च ‘समानद्रव्ये’ति विशेषणमुपादेयम् । ‘भवितव्यं
 व्यावर्त्तकेने’त्यत्रेदानीम् इति शेषः । तस्मादेवं प्रयोगः—अयं परमाणुरेतद्वृत्ति-
 जातिमत्तानधिकरणेदानीत्[18A]नैतद्गुणकर्मावृत्तिजातिमत्त्वानधिकरणेदानीत्तनगुण-
 कर्माधिकरणेदानीन्तनैतद्वृत्तिद्व्यणुकाधिकरणेदानीत्तनव्यावर्त्तकाश्रयः व्यावृत्तत्वात् 25
 घटवदिति । न चैतद् विशेषादिषु अनैकान्तिकं, तत्रापि विशेषत्वादेरेव व्यावर्त्तकस्य
 सत्त्वात् । अथ तद्व्यावर्त्तकस्तद्व्यावृत्त्युत्पादकः, तद्व्यावृत्तिज्ञापको वा, तद्वृ-
 त्तित्वानधिकरणं वा ? नाद्यः, विशेषणाप्रसिद्धेः । न द्वितीयः, पक्षीकृतपरमाणु-
 गतमेयत्वादिनान्वयिना पक्षीकृतपरमाणुमात्रनिष्ठरूपादिना च व्यतिरेकिणाऽभिलक्षित-

- व्यावृत्तिज्ञापकेन सिद्धसाधनात् । अत एव न तृतीयः इति चेत्, न । वृत्ति-
 ज्ञापकस्य साध्यत्वात् । अनुमितौ तु न लिङ्गं जनकमपि तु तत्परामर्श इति न
 रूपादिना सिद्धसाधनम् । व्यावृत्तिसाक्षात्कारजनकाजनको वा व्यावर्त्तकः । न च
 संयुक्तविशेषणत्वं संयोगविशेषणत्वे एवेति योगीन्द्रियसंयुक्तविशेषणत्वजन्यपरमाणु-
 5 निष्ठव्यावृत्तिसाक्षात्कारजनकपरमाणुयोगीन्द्रियसंयोगेन सिद्धसाधनमिति वाच्यम्,
 योगीन्द्रियाणाम् अप्राप्यकारित्वात् । प्राप्यकारित्वेऽपि संयुक्तविशेषणत्वस्य संयोग-
 विशेषणत्वाभ्याम् अन्यत्वात् । अनन्यत्वे वा संयोगान्यत्वेन साध्यविशेषणात् ।
 न च व्यावृत्त्यैव विशेषणतया व्यावृत्तिसाक्षात्कारजनकतया सिद्धसाधनं योगिसाक्षात्-
 कारस्य विषयाजन्यत्वात् । विषयजन्यत्वे वा व्यावृत्त्यन्यत्वेन साध्यविशेषणात्
 10 परमाणुरूपादिव्यावर्त्तकसिद्ध्यापीदं चरितार्थमित्यर्थान्तरमिति चेत्, न । एतत्-
 परमाणुनिष्ठरूपादयः स्वस्वान्यवृत्तित्वानधिकरणोक्तविशेषणविशिष्टव्यावर्त्तकत्वरहित-
 धर्माधिकरणं मेयत्वात् घटवदिति । आदिना रूपादौ प्रतिषिद्धस्य प्रतिबन्धस्य
 तदन्यपर्यवसा[18B]नादिति यथाश्रुतग्रन्थसमर्थनम् । तदनपेक्ष्य तु इयं बुद्धिरेतदन्य-
 गुणत्वानधिकरणैतदबुद्ध्याश्रयमात्रसमवेतान्या मेयत्वात् रूपवदित्यादिविशेषसाधनं
 15 द्रष्टव्यम् । “एकद्रव्याः स्वरूपसन्तः” इत्यत्र ‘द्रव्ये’ति स्वरूपकथनम् । ‘एके’ति
 अनेकनिषेधः विवक्षितः । आश्रितत्वं चात्र समवेतत्वं, तस्मादनेकाश्रितत्वरहितः
 समवेतः सत्त्वारहित इति ।

- समवायः किं न विभज्यते इत्याशङ्क्याह—समवायस्येति । समवायैक-
 त्वेऽनुमानं—विप्रतिपन्नः समवायस्तन्तुपटसमवायाद् भिन्नत्वानधिकरणसमवायलक्षण-
 20 वत्त्वात् तन्तुपटसमवायवद् इति । विभागासंभवाद्भिभागो न कार्यः । समवाय-
 लक्षणाभिधानं तु विभागावसरे न युक्तमिति, अत्र प्रसङ्गात् इत्युत्तरम् । ‘नाप्राप्त’
 इत्यनेन पटादीनां पूर्वक्षणवर्त्तित्वाभावेन तन्तुपटसम्बन्धस्य अजन्यत्वं दर्शयति ।
 अनेनाजः सम्बन्धः समवाय इति लक्षणम् । तथापि अजसंयोगेऽतिव्याप्तिरत
 आह—अजेति । ननु पटसम्बन्धस्य सम्बन्धत्वेनानित्यत्वादतिव्याप्तिरत आह—
 25 समवायस्येति । सम्बन्धत्वमाकाशमहत्त्वसम्बन्धेनैकान्तिकम् । तदन्यत्वेन विशेषणं
 चासिद्धिरिति भावः । इह तन्तुषु पट इत्यादेरयमभिप्रायः । तन्तुषु पट इति
 प्रत्ययः संयोगत्वानधिकरणभावसम्बन्धजन्यः, तन्तुषु पट इति प्रत्ययत्वात्, न यदेवं
 न तदेवं, यथाकाशमिति । न चाप्रसिद्धविशेषणत्वम्, अयं संयोग एतदन्यसंयोगत्वानधि-
 करणभावसम्बन्धान्यः, गुणत्वाद् रूपवदिति । इह गवि गोत्वमिति । आदि-

प्रत्ययानां च पक्षतुल्यत्वेन असंपत्तत्वात् । न तद् व्यावृत्तत्वेनासाधारणत्वं प्रकृतहेतो-
रिति । अथ प्राप्तित्वं संयोगत्वं समवायत्वं वा संयोगसमवा[19A]यान्यत्वं वा ?
नायः, अनुमानद्वयेऽपि प्रतिज्ञापदव्याघातापत्तेः । नोत्तरौ विशेषणाप्रसिद्धेरिति चेत्,
न । महानसादौ वह्निमद् वह्निमदिति प्रतीतिसिद्धवह्निमत्त्ववत् । पदादौ संयोगादौ
प्राप्तिः प्राप्तिरिति प्रतीतिसिद्धस्य सम्बन्धवशापरपर्यायस्य प्राप्तित्वस्य धर्मवि(?)विशेषस्य
स्वीकारात् । यथा च वह्निमत्त्वस्यापर्वतवह्निमत्त्वव्यतिरेकोऽपर्वतवह्निमत्त्वानधिकरण-
निष्ठत्वसाधकपर्वतवह्निमत्त्वानुमानात्, एवं प्राप्तित्वस्यापि संयोगत्वव्यतिरेकः ।
संयोगत्वानधिकरणनिष्ठत्वसाधकप्रकृतानुमानात् पूर्वं तु संयोगत्वात् प्राप्तित्वस्य
अभेदसिद्धवत्पर्वतवह्निमत्त्वाद् वह्निमत्त्वस्य भेदसिद्धवन्नानुमानाङ्गमिति सर्वं
समञ्जसम् । स्वतन्त्र[?]न्तु आकाशम् आकाशान्यजातिसत्त्वानधिकरणजातित्वविशेषण- 10
त्वानधिकरणभावाभ्यन्त द्रव्यत्वात् घटवदिति समवायसाधकं द्रष्टव्यम् । नित्यभावाभ्य-
दिति च साध्यनिर्देशे समवायनित्यत्वसिद्धिरपि द्रष्टव्या । सत्ता जातित्वविशेषत्वा-
नधिकरणनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगिनी जातित्वाद् गोत्ववदिति तु न समवायसाधकं
सद्व्यावृत्तत्वेन सोपाधित्वात् । तन्तुपटौ सम्बद्धौ विशेषणविशेष्यभावापन्नत्वादित्यत्र
संयोगेनैव सिद्धसाधनं परस्परमिति विशेषणोपादानत्वप्रसिद्धविशेषणत्वमित्यलम् । 15

शक्त्यादीनामिति । ननु षडेव पदार्था इति कथमयं नियम इति चेत् ?
अभावस्यापि अङ्गीकारेण षडेव पदार्था इति नियमस्यानङ्गीकारात् । अभावेन सह
सप्तैवेत्यपि नियमः कथमिति चेत्, अ[19 B]ष्टमस्य अप्रतीतत्वेन परैरपि शङ्कितुमपि
अशक्यत्वात् ; तन्निषेधपरस्य सप्तैवेत्यपि नियमस्य अनङ्गीकारात् । अथ कथमपि
अदृष्टतमं बुद्धिस्थीकृत्य आशङ्क्यत इत्युच्यते, तर्हि तयैव रीत्या अस्माभिर्निषेधः 20
क्रियत इति सत्ता द्रष्टव्यम् । भावाः षडेवेति नियमः कथमिति चेत् ? सप्ततया
प्रमितेऽन्धकारादौ भावत्वनिषेधात् भावतया प्रमिते च संख्यादौ सप्तमत्वनिषेधात् ।
सप्तैव पदार्था इत्यत्र त्वयोगव्यवच्छेदोऽन्यत्र द्रष्टव्य इति । शक्तिर्वह्यादिस्वरूपं
प्रतिबन्धाभावो वा । आद्ये, यथायथं द्रव्यादिष्वेवान्तर्भावः । द्वितीयेऽभाव एव । सादृश्यं
पुनरवयवसामान्यमेव । विशिष्टप्रत्ययविषयस्तु वैशिष्ट्यं देवदत्तो दण्डादण्डि व्यावृत्ति- 25
श्चेति यथायथं द्रव्यादावेवान्तर्भावनीयम् । विषयविषयिभावस्तु घटेन सह ज्ञानस्य
स्वरूपम् अभावो वेति । एवम् आधाराधेयत्वादयोऽपि स्वरूपमभावो वेति न द्रव्यादिभ्यो
भिद्यन्ते इति । शब्देन सह सङ्गतिलक्षण इति । शब्देन सह सङ्गतिलक्षण-
सम्बन्धेन द्रव्यादौ अभिधेयव्यवहारं जनयति । दण्ड इव संयोगेन दण्डिव्यवहारं

- देवदत्तादौ । सङ्गतिश्चायं शब्दोऽस्य बोधकं इति ज्ञानमेव । ज्ञेयत्वमिति । ज्ञान-
मेव ज्ञाप्यज्ञापकसम्बन्धेन सकलपदार्थेषु ज्ञेय इति व्यवहारहेतुत्वात् ज्ञेयत्वमिति
प्राश्न । तन्न । अभिधानज्ञातत्वदण्डत्वादेरेकत्वेऽपि अभिधानदण्डव्यक्तीनां
भिन्नत्वेन समानधर्मत्वानुपपत्तेः । तस्माद् यथा दण्डत्वमेव देवदत्तादौ
5 तत्संयुक्तदण्डादिसमवेततया दण्डीति व्यवहारं जन[20A]यतीति दण्डित्वं, तथा
ज्ञानत्वमेव घटादौ तद्विषयज्ञानसमवेततया ज्ञेय इति व्यवहारं जनयतीति
ज्ञेयत्वम्, अभिधानत्वमेव घटाद्यभिधानगततया घटादावभिधेयव्यवहारं
जनयतीत्यभिधेयत्वमित्यवधेयम् । यद्वा, सदन्यत्वं सत्त्वम् अभिधानान्यत्वम् ।
अभिधेयत्वं ज्ञानान्यत्वं ज्ञेयत्वमिति । न च ज्ञानान्यत्वं ज्ञानादावेव नास्तीति,
10 कथं सकल-साधर्म्यमित्यपि वाच्यम् । सर्वस्यापि ज्ञानादेर्ज्ञानाद्यन्यत्वादिति ।
तदेव च 'सङ्गतिलक्षणः सम्बन्धो' "ज्ञाप्यज्ञापकसम्बन्धो"श्चेति आदिपदैरुक्तम् ।
ननु आधेयता संयोगादिस्तत्कार्या वा ? उभयथापि कार्यत्वाद् गुणादौ
घटत इत्यत आह—स्वाभाविकीति । अजेत्यर्थः । समवेतत्वमाधेयत्वं, तच्च
समवायगर्भत्वात् समवायेन सम्भवति इति शङ्कते—नन्विति । समाधत्ते—नेति ।
15 स्वभावत आधारसन्निकृष्टत्वं नित्यद्रव्यत्वाभावो निरवयवद्रव्यत्वाभावो वा, तच्च
समवायेऽपि अस्तीत्यर्थः । "अनेकत्वं संख्याविशेषः," स च कथं गुणादौ अत आह—
स्वरूपभेद इति । स्वरूपं द्रव्यादीनां समवायाद् भिन्नस्तीति व्यावृत्ततया ज्ञापयतीति
व्यावर्तको धर्मः समवायलक्षणात्यन्ताभावः स्वरूपभेदो विवक्षितः, तेन स्वरूपभेदः
स्वरूपमेवेति व्यावृत्ततया साधर्म्यमिति निरस्तम् । गुणाभावविशिष्टत्वमिति ।
20 गुणवत्त्वात्यन्ताभावविशिष्टत्वमिति द्रष्टव्यम् । गुणाभावविशिष्टत्वस्य द्रव्येऽपि
विद्यमानत्वेन तद्रव्यवच्छेदकत्वानुपपत्तेः । क्रियासमवायाभाव इति ।
क्रियाव[20B]त्त्वात्यन्ताभाव इत्यर्थः । किं जात्यादेरात्मादेरिव विनापि भावनाविषयत्व-
मनुमानगम्यं धर्माधर्मजनकत्वम्, उत भावनाविषयतया विधिनिषेधगम्यम्, उत
ज्ञानविषयतया विधिनिषेधगम्यम् ? प्रथमं दूषयति—विहितेति । साधकमाना-
भावादिति शेषः । द्वितीयं दूषयति—न च भावनेति । भावना प्रयत्नस्तदावेशस्तद्-
25 विषयत्वं, तच्च साक्षाद्वापारस्य व्रीहीनवह्न्यादित्यत्र तुषविमोक्ष उक्तणावघातस्येव
व्यापारवतां वा अवघातविषयस्येव व्रीह्यादेर्जात्यादयः पुनरकार्याः । कार्यधर्म-

विधुराश्च तत् कथं प्रयत्नविषयतामापद्येरन् इत्यर्थः । गां पश्येच्चण्डालं न पश्येदित्यादिविधिनिषेधबलात् ज्ञानविषयतया जात्यादीनां धर्माधर्मसाधनत्वमिति तृतीयोऽपि पक्षो न युज्यते इत्याह—न च ज्ञानमात्रेणेति । चण्डालं न पश्येदित्यत्र चण्डालज्ञानं निषिध्यते, न तु तद्विषयभूता चण्डालत्वजातिरपि । यथा ब्राह्मणं च नाभियुञ्ज्यादित्यत्र ब्राह्मणविषयोऽभियोग एव निषिध्यते, न तु अभियोगविषयभूता जातिरपि, तावन्मात्रेण निषेधस्य चरितार्थत्वात् । अन्यथाभियोगवद् ब्राह्मणत्वजातेरपि अधर्मसाधनत्वप्रसङ्गः । “अनिषेधादि”त्युपलक्षणम्, “अविधानादि”त्यपि द्रष्टव्यम् । न हि व्यक्तिमात्रेण चरितार्थोधि(र्थेष्टिः?) जातिमपि स्पृशतीत्यत्र प्रमाणमस्ति । ननु न ता(व)द्व्यक्तिमात्रस्य धर्मसाधनता, अतिप्रसङ्गात्, यागादिजातीय[21A]व्यक्तेस्तु साधनत्वे जातेरपि कारणत्वमायातम् इत्याशङ्क्योपसंहारव्याजेन परिहरति—तस्मादिति । 10

यागादिव्यक्तय एव धर्मसाधनं, तासां तु कारणत्वमानन्त्यव्यभिचाराभ्यामशक्यग्रहणमिति कार्यकारणप्रतिपक्षयेऽवच्छेदकतया जातिः स्वीक्रियते इत्यर्थः ।

यदि भूत्वा भावित्वं सत्तावतो विनाशत्वमनित्यत्वं नेष्यतेऽपि तु विनाशत्वमेवानित्यत्वमुच्येत, तदा कारणरहितस्य प्रागभावस्यापि विनाशित्वलक्षणानित्यत्वसंभवात्—कारणवतामेवेति—भाष्यं न घटते इत्याह—अन्यथेति । यदि सत्तावतो विनाशित्वमनित्यत्वं, तर्हि कार्यत्वस्यानित्यत्वस्य व्याप्त्यभ्युपगमो विरुद्धयते, प्रध्वंसे सत्यपि प्रागभावप्रतियोगित्वलक्षणकार्यत्वव्युत्पादानित्यत्वविरहादित्याशङ्कामपनेतुम् उक्तं “कार्यत्वमभूत्वा भावित्वमिह विवर्तितमिति” । तेन यत् केनचिदुक्तं विशिष्टानित्यत्वस्य व्युत्पादनस्य प्रयोजनवत्त्वेऽपि प्रागसतः सत्तावत्त्वं कार्यत्वमिति विशिष्टकार्यव्युत्पादनमफलमिति तन्निरस्तम् । ‘नित्यद्रव्याणां चे’त्यादि न युक्तम् । 20

अत्र हि किमाकाशव्यावर्त्तकधर्मवत्त्वाभावेन तदन्यत्वाभाव आपाद्यते फलादौ, किं वा आकाशव्यावर्त्तकधर्मविनाशाधिकरणत्वेन ? न तावदाद्यः । विपर्ययापर्यवसानात् । तदन्यत्वे तस्माद् व्यावर्त्तकधर्मवदित्यादेर्विशेषनित्यतायामपर्यवसानात् । अन्यथा यदि पर्वतो न द्रव्यं गुणवान्न स्यादित्यादेरपि पर्वते वह्निमत्त्वापर्यवसितविपर्ययस्यापि पर्वते वह्निमत्त्वोपयोगे तर्कत्वापत्तेः । नापि द्वितीयः । आपाद्यापादकयोर्व्याप्ति- 25

विरहेण मूलशैथिल्यात् । तस्मात् विशेषादिः स्वस्वेतरावृत्तिनित्यधर्मवान् मेयत्वात् घटवदित्यादि विशेषादीनां[21B]नित्यतायाम् अनुसन्धेयम् । समवायोऽपि निःसमवायः समवायवान्वा ? आद्ये, समवायिकारणं विना भावकार्यत्वान्न जायेतेत्याह—

समवायोऽपीति । समवायिकारणं विना चोत्पन्नस्याविनाशित्वनियमात् समवाय-

स्याविनाशित्वप्रसङ्ग इत्याह—**कथं चेति ।** समवायवानिति पक्षे दूषणमाह—

समवायान्तराभ्युपगमे चेति । योऽपि भवांस्तन्तुपटयोरनित्यं समवायम् इच्छति, सोऽपि नित्यसम्बन्धिषु समवायनित्यतामाह ; तथा च तन्तुपटसमवायस्य नित्यसम्बन्धिसमवायादिभिन्नत्वे व्युत्पादिते सिद्धमैव नित्यत्वमित्याह—**नित्यसम्बन्धि-**

5 **ष्विति । अपरसामान्यविरह इति ।** जातित्वविशेषत्वसमवायत्वविरहः ।

यदि हि जातिषु जातित्वं स्यात्, तर्हि जातित्वेऽपि जातित्वं नास्ति, अस्ति वा ? यदि नास्ति, ना(स्ति ?) तर्हि तस्य जातित्वम् । अथास्ति, तर्हि तदेवान्यद्वा ? यदि तदेव, आत्माश्रयः दुर्वारः । अथान्यत्, तर्हि तत्रापि जातित्वान्तरमित्यनवस्था, उत्तरोत्तरास्वीकारे पूर्वपूर्वस्य जातिरित्यनुगतव्यवहारहेतुत्वव्यावृत्तौ जातित्वरूप-

10 तावत्यवृत्तिरिति मूलक्षयकरी चेत्याशयवानाह—**सामान्येष्विति ।** सामान्यविशेषसमवायेषु जातिस्वीकारगुणलक्षणापत्तौ स्वरूपभङ्गादेवेति मूलक्षयकरीत्वमनवस्थायास्तु व्यक्तमैवेति । ‘अकार्यमयी(करी) ?’त्ययमर्थः । न तावत् सामान्यविनाशे कारणविनाशः कारणं, तेषामकार्यत्वेन कारणविरहात् । नापि विरोधिगुणस्तस्य समानाधिकरणस्यैव विनाशकत्वेन गुणकर्मादिवृत्तिसामान्या-
15 दावसंभवात् । ततः सामान्यादेर्निर्हेतुको विनाश इत्यङ्गीकरणीयम् । तथा चायं हेतुमन्तरेण जायमानः [22 A] परमाण्वादावपि दुर्वारः, हेतुमन्तरेण च जायमानः प्रागेव विशेषाभावाज्जायेत । एवं पूर्वमेव परमाण्वादेर्विनाशेऽङ्गीकृतेऽकार्यत्वेन पुनर्जन्मानुपपत्तौ सकलतत्कार्यानुपपत्तौ विश्वादर्शनप्रसङ्गः ।

योगग्रहणं नियमार्थम् । व्यक्तिनियमार्थमेतदेवम् शङ्कापूर्वकं विवृणोति—

20 **अपरिच्छिन्नेत्यादिना ।** सामान्यस्यापरिच्छिन्नदेशत्वं सकलवस्तुसमवायः, समवायस्यापरिच्छिन्नदेशत्वं स्वान्यसकलवस्तुविशेषणत्वम् । नवस्वेव द्रव्यत्वमिति प्रत्ययबलाद् द्रव्यत्वस्य नवमात्रधर्मता, तत्र ‘नवस्वेवे’ति प्रत्ययस्य नवमात्रसंयोगो विषयः, नवमात्रसमवायो वा ? नाद्यः, असंभवात् । न द्वितीयः, समवायस्य पञ्चपदार्थसाधारणत्वादिति चोद्यार्थः । तत्रेदमुच्यते इत्यन्वयः । नवसु द्रव्यत्व-
25 वृत्तिराधारत्वं संयोगसमवायातिरिक्ता, सा च गुणादौ नास्तीति परिहारार्थः । समवायिकारणत्वानुसंधानवतो नास्त्यनुगतः प्रत्यय इत्यत आहान्यथेति । ‘कार्याश्रयत्वं’ समवायिकारणत्वं, कारणत्वं हि नियतपूर्वक्षणवर्तित्वम् । नियमश्च न सामान्यानुपहितव्यक्तिनिष्ठ इत्यर्थः । अनुमानं तु द्रव्यत्वे सत्ता समवायिकारणव्यावृत्त-
त्वानधिकरणसत्तान्यगुणनिष्ठत्वानधिकरणजात्यन्या जातित्वाद् गोत्ववदित्याद्यनु-

संधेयम् । द्रव्यव्यावृत्तत्वानधिकरणत्वे सति गुणवृत्तित्वरहितजातित्वं च द्रव्यत्व-
लक्षणं वेदितव्यम् । द्रव्यत्वं तु द्रव्यव्यवहारनिमित्तमिति कल्प्यं, लाघवात् । उपाधि-
विषये गौरवस्य दर्शितत्वात् । [22B] 'तदभावेऽपी'त्ययमर्थः । परिमाणत्वावान्तर-
मणुह(स्व?)त्वं तद्वान्तरं च परमाणुत्वम्, तत् कथं परिमाणत्वाभावे तद्वान्तरजातिः
परमाणुधर्मं स्यादिति, परिमाणत्वावान्तरं महत्त्वं तद्वान्तरं परममहत्त्वं, तत् कथं 5
परिमाणत्वमन्तरेण गगनादिधर्मं स्यादिति समसमाधिरित्याह—तदभावेऽपीति ।

तच्च नभसोऽवच्छिन्नानवच्छिन्नेति न युक्तम् । न हि कर्णशङ्कुल्यवच्छिन्ने नभसि नभसः
समवायिकारणत्वं, नापि कर्णशङ्कुल्यां, कर्णशङ्कुलीसंयोगे तु यद्यपि गगनस्य समवायि-
कारणत्वं, तथापि न तस्येन्द्रियत्वमिति पूर्वत्रापरितोषात् पक्षान्तरमाह—
प्रकृतिशब्दः स्वभावार्थो वेति ।

10

ननु 'एकैकमित्येकपदावृत्त्या पृथिव्या जलस्य तेजसो वैधर्म्यमुच्यते इति
लभ्यत एव, ततः किमर्थं पौनःपुन्यप्रतिपादकशस्प्रत्ययोपादानं "मैकैकशः" इत्यत आह—
एकैकमित्येतावतैवेति । 'एकैक'प्रहणे पृथिव्या जलस्य तेजसो वैधर्म्यमुच्यते
इति लभ्यते, ननु (तु ?) पृथिव्या अनेकं वैधर्म्यं जलस्यानेकं तेजसश्चानेकम् इति । अतो
वैधर्म्यानेकत्वलाभार्थं वैधर्म्यपौनःपुन्यधर्मित्वं पृथिवीस्वरूपस्यैवेति वचनीयम्, अन्यथा 15
पृथिवीत्वस्य असिद्धत्वप्रसङ्गात् । तथा च पृथिवीस्वरूपं प्रमितं न वा ? प्रमितं
चेद्, व्यर्थं साधनम् इत्याह—ननु पृथिवीस्वरूपेति । द्वितीये पक्षे दूषणमाह—

तदसिद्धाविति । जलादिव्यावृत्तेः साध्यत्वान्न कश्चिदोष इति परिहरति—
न स्वरूपेति । [23A] नन्वितरव्यावृत्तिर्न प्रमिता, प्रमिता वा ? प्रमितत्वपक्षेऽपि किम-

बादावेव, पृथिव्यां वा ? नाद्य इत्याह—तथाप्यप्रसिद्धेति । द्वितीये दूषणमाह— 20

इतरव्यवच्छेदस्येति । "क्वचिदि"त्यबादावित्यर्थः । जलादयो जलादिभ्यो
भिद्यन्त इति व्याघा(ता)त् । पृथिवीत्वसाधारणत्वप्रसङ्गाच्चेति अभिसन्धिः । चरमे पक्षे
दूषणमाह—सिद्धौ वेति । परिहरति—न इतरव्यावृत्तेर्घटादावेवेति ।

नाप्रसिद्धविशेषणत्वम्, इतरव्यवच्छेदस्य प्रमितत्वात् । नापि पृथिवीत्वस्य
असाधारणत्वं व्याघातो वा, घटे तत्सिद्धिस्वीकारात् । नापि वैयर्थ्यम् । सकल- 25
पृथिव्यामितरव्यवच्छेदस्यासिद्धत्वादित्यर्थः । ननु तथापि घटः सपक्षः, पक्षो वा ?
सपक्षत्वपक्षेऽपि पृथिवीत्वमस्ति न वा ? यद्यस्ति, तर्हि हेतुसाध्ययोः सपक्षेऽन्वय-
ग्रहणात् केवलव्यतिरेकिताभङ्गः । अथ नास्ति, तर्हि सपक्षादपि व्यावृत्तेरसाधारणत्वं

- पृथिवीत्वस्य तदवस्थम् । घटस्य पक्षत्वपक्षेऽपि घटांशे साधनवैयर्थ्यं तदवस्थमेवेत्यत आह—**किन्त्वा परमाणोरा च भूगोलकमिति** । एनं ग्रन्थं केचिदेवं वर्णयन्ति । सत्यं, कुम्भे जलादिव्यवच्छेदः प्रतिपन्नः, किन्तु कुम्भत्वोपहिते न पृथिवीत्वोपहिते जलाहरणकारणत्वात्, तेन पृथिवीत्वोपहिते व्यवच्छेदसाधनमर्थवत् । तन्न किं
- 5 पृथिवीत्वस्य इतरव्यवच्छेदो न सिद्धः, तदुपधानस्य वा, पृथिवीत्वोपहिताया व्यक्तेर्वा ? न तावदाद्यौ, तयोरितरव्यवच्छेदस्य भवताप्यसाध्यमानत्वात् । इतरान्तर्भावेण तत्रैतरव्यवच्छेदसाधने व्याघाताच्च । घटव्यक्तेरेव पृथिवीत्वोपहितत्वात् तत्रैवेतरव्यवच्छेदस्य सिद्धत्वाद् व्यर्थमेव साधनमिति । तस्मादयमर्थः । वैयर्थ्यं यदि संप्रतिपन्नार्थगोचरत्वं तन्न दूषणं, पर्वतवह्नि[23B]ज्जात्यादेरुभयसंप्रतिपन्नस्यैव धूमानुमानेऽपि
- 10 स्फुरणात् । अथ संप्रतिपन्नातिरिक्तासाधनत्वं, तदसिद्धं परमाण्वादेरितरव्यवच्छेदस्य संप्रतिपन्नातिरिक्तस्य प्रकृतेऽपि सिद्धेः । तदिदमुक्तं “मा परमाणोरा च भूगोलकमि”ति । यद् वायमर्थः । सत्यं, कुम्भे इतरव्यवच्छेदः प्रत्यक्षसिद्धः, न चैतावतानुमानाप्रवृत्तिः, व्याप्त्यादेः सत्त्वात् प्रत्यक्षतः साध्यसिद्धौ सन्दिग्धसाध्यत्वाभावात् । अपक्षधर्मत्वमित्यपि न, परानभ्युपगतधर्मत्वस्य च पक्षलक्षणत्वात् । न च
- 15 फलाभावात् वैयर्थ्यम्, अन्यथासिद्धानुमितेरेव फलत्वात् । न हि अत्रोपजीव्यमनुमानान्तरं सम्भवति, तदिदम् उक्तम् “आ परमाणोरा च भूगोलकमि”ति । यद्वायमर्थः— सत्यं, कुम्भे इतरव्यवच्छेदः प्रत्यक्षसिद्धः । न चैतावतानुमानाप्रवृत्तिः, व्याप्त्यादेः सत्त्वात् । प्रत्यक्षतः साध्यसिद्धौ सन्दिग्धसाध्यत्वाभावात् । अपक्षधर्मत्वमित्यपि न परानभ्युपगतधर्मत्वस्यैव पक्षलक्षणत्वात् । न च फलाभावाद्
- 20 वैयर्थ्यम्, अन्यथासिद्धानुमितेरेव फलत्वान्न ह्यत्रोपजीव्यमनुमानान्तरं संभवति । तदिदमुक्तं “किन्त्वा परमाणोरा च भूगोलकमि”ति । **पृथिवीत्वनिमित्ताक्रान्त** इति पृथिवीत्वस्य पक्षधर्मतां विवक्षति । “व्याप्त्ये”त्यविनाभावेनेत्यर्थः । तेन व्याप्तिपक्षधर्मताभ्यामनन्यथासिद्धमिति साध्यन्न व्यर्थो व्यतिरेकीति । प्रमाणार्थाधिगतेरनुमानदूषणत्वे सर्वानुमानविप्लवः । सर्वार्थानाम्
- 25 ईश्वरप्रत्यक्षसिद्धत्वात् । तेनैव प्रमाप्रत्यक्षादिप्रमितत्वमनुमानदूषणमित्यपि न, जन्मान्तरे तेनैवाधिगतस्य अनुमितेः प्रमाणत्वेन सर्वैः अङ्गीकारात् । ‘तस्मिन्नेव जन्मनी’त्यपि न युक्तम् । साक्षात्कृतविस्मृतानुमितेरपि प्रामाण्यस्वीकारादिति । यदि वा सिद्ध्यतु घटे जलादिव्यवच्छेदः, सकलपृथिवीव्यापकत्वं तु जलादिव्यवच्छेदस्य न

सिद्धमिति साध्यत इति । तच्च सकलपृथिवीव्यापकत्वं जलादिव्यवच्छेदस्य पक्षधर्म-
 ताबलात् [24A] लभ्यते । तथा हि सर्वपृथिवी इतरेभ्यो भिद्यते इति सर्वपदसामर्थ्या-
 देवेतरव्यवच्छेदस्य सर्वपृथिवीव्यापकत्वं सिद्ध्यति । सर्वः पटो रक्तः इति
 सर्वपदसामर्थ्यादेव सकलपटव्यापकत्वं रागद्रव्यस्य, तेन पक्षधर्मतासिद्धत्वात्
 सकलपृथिवीव्यापकेतरव्यवच्छेदस्य नाप्रसिद्धविशेषणत्वं शङ्कनीयम् । अथ सकल- 5
 पृथिवीव्यापकत्वं जलादिव्यवच्छेदस्य सकलपृथिवीवृत्तिसम्बन्धस्तथा च घटव्यक्ते-
 रितरव्यवच्छेदसम्बन्धे सिद्धे तदवस्थमैवांशे वैयर्थ्यमिति चेत् ? न । पृथिवीत्व-
 वन्निष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वं सकलपृथिवीव्यापकत्वम् । न चेदं मानान्तरतः सिद्धमिति
 कुतो वैयर्थ्यम् ? न चाप्रसिद्धविशेषणत्वं, पक्षधर्मताबलेन तत्सिद्धेः । व्यापकाप्रसिद्धौ
 चाप्रसिद्धविशेषणत्वदोषाङ्गीकारादिति । तस्मान्नांशे वैयर्थ्यमिति । तदिदमाह— 10
 “किं त्वापरमाणोरा च भूगोलकं पृथिवीन्वनिमित्ताक्रान्ते व्याप्त्या¹ व्यावृत्तिर्न सिद्धेति
 साध्यत इति” । ननु लक्षणमप्रमाणं प्रमाणं वा ? आद्ये, कथं व्यतिरेकितयोप-
 पादनम् ? द्वितीये तु, परीक्षालक्षणयोरविशेषप्रसङ्गः । प्रमाणव्युत्पादनस्यैव
 परीक्षात्वादित्यभिप्रायवानाशङ्कते—अथ किमेतदिति । परिहरति—उच्यते
 केवलेति । इतरव्यवच्छेदसाधको व्यतिरेकी लक्षणं, प्रमाणान्तरव्युत्पादनं तु 15
 परीक्षेति न तयोरविशेष इत्यर्थः । किमबादिद्रव्येभ्य एव व्यवच्छेदः साध्यते [24B]
 गुणादिभ्योऽपि वा ? नाद्यः । जलादिव्यवच्छेदवतो गुणादेः सपक्षादपि व्यावृत्तत्वेन
 पृथिवीत्वस्यासाधारणत्वप्रसङ्गात् । नापि द्वितीयः । गुणादिव्यवच्छेदस्य पृथिव्यां
 द्रव्यलक्षणेनैव सिद्धतयांशे वैयर्थ्यतादवस्थादित्याशङ्क्य तदुक्तिच्छलेन परिहरति—
 तथा च आचार्या इति । गुणादेरपि व्यवच्छेदः साध्यते, न च वैयर्थ्यं, तदनुप- 20
 जीव्य पृथिवीलक्षणस्यापि गुणादिव्यवच्छेदसाधकत्वादित्यर्थः । ननु पृथिवीत्वोप-
 हितस्येतरव्यवच्छेदः सकलव्यावर्तको वेतरव्यवच्छेदो न सिद्ध्यत इति मा भूत् साधन-
 वैयर्थ्यं, तथाविधस्यासिद्धत्वेनाप्रसिद्धविशेषणत्वं पुनर्दुर्वारमिति शङ्कते—एवं
 तर्हीति । पक्षसम्बन्धिनो विशेषणस्याप्रसिद्धत्वेनाप्रसिद्धविशेषणत्वेऽन्वयिनोऽप्य-
 प्रसिद्धविशेषणत्वप्रसक्तौ सर्वानुमानभङ्ग इत्याह—न पक्षसम्बन्धिन इति । 25
 अथ कथञ्चिद् अन्वयिनि पक्षसम्बन्धिनो विशेषस्य सिद्धिमिच्छसि, तर्हि केवलव्यति-
 रेकिणि भवतोदीरितसाधनवैयर्थ्यं भवदभिमतमन्वयिनमपि प्रसतीत्याह—प्रसिद्धौ

- हीति । ननु मा भूदप्रसिद्धविशेषणत्वं, मा च भूद् घटादावितरव्यवच्छेदग्राहकप्रत्यक्ष-
बलाद् व्यतिरेकिवैयर्थ्यं, तेन सकलपृथिवीव्यापकतयेतरव्यवच्छेदस्याप्रसिद्धेः ; तथापि
घटादौ चेदितरव्यावृत्तिः प्रमिता, तर्हि पृथिवीत्वस्य तत्रेतरव्यवच्छेदेनान्वयग्रहात्,
घटादिव्यतिरिक्तस्थलेऽन्वयितावत् प्रवर्त्तत एव, तथा च घटसम्बन्ध[25A]स्य प्रत्यक्ष-
5 सिद्धत्वात्, घटव्यतिरिक्तपृथिवीसम्बन्धस्य चान्वयिना सिद्धत्वात्, सकलपृथिवीसम्बन्ध-
सिद्धौ सकलपृथिवीव्यापकेतरव्यवच्छेदः सेतुस्यतीति व्यर्थ एव व्यतिरेकीत्याशङ्कते—
तथापीति । सत्यमेवमन्वयी प्रवर्त्तते, न पुनरन्वयिना सकलपृथिवीव्यापकजलादि-
व्यवच्छेदः पक्षधर्मताबलादपि सिद्धयति, घटव्यतिरिक्तपृथिवीसम्बन्धस्य घटव्यतिरिक्त-
पृथिवीमात्रव्यापकजलादिव्यवच्छेदेनोपपत्तेः । घटादावितरव्यवच्छेदग्राहकं प्रत्यक्षं
10 सकलपृथिवीव्यापकजलादिव्यवच्छेदग्रहणेऽसमर्थमेव, तस्मात् प्रत्यक्षान्वयिभ्याम्
अधिगतात् सकलपृथिवीसम्बन्धात् सकलपृथिवीव्यापकजलादिव्यवच्छेदसिद्धि-
रिति वचनीयम् । न चेयमवश्यं केवलव्यतिरेकिणा प्रतीक्षणीया, एतदनुपजीवक-
तया प्रागेव तत्समानकालं वा तत्प्रवृत्तेरविरोधात् । तस्माद् इतरव्यवच्छेद-
साधकफलः केवलव्यतिरेकीत्यभिप्रायवान् सोल्लुण्ठं परिहरति—आस्तां
15 तावदिति । एवं पृथिवीस्वरूपे सिद्धे व्यवच्छेदो लक्षणप्रयोजनमिति व्युत्पाद्य
प्रयोजनान्तरं व्युत्पादयति—व्यवहारेति । विवादाध्यासितमिति । पृथिवी-
त्वोपहिताः सर्वव्यक्तय इत्यर्थः । पृथिवीति व्यवह्रियते लोकेनेति ।
लौकिकपृथिवीव्यवहारगोचर इत्यर्थः । तेन लोकानपेक्षास्मदादिसंकेताधीनपृथिवी-
व्यवहारगोचरो [25B] जलादिकमपि भवतीति सपक्षादपि व्यावृत्तेरसाधारणत्वं
20 पृथिवीत्वस्येति परिहृतम् । “संमुग्धस्ये”त्यविवेचितनिमित्तस्येत्यर्थः । पक्षे
व्याप्त्या निमित्तविशेषवत् इति । सकलपृथिवीव्यापकतया पृथिवीत्वोप-
हितविषयतया च व्यवहारो न सिद्ध इति साध्यत इत्यर्थः । ननु पृथिवीव्यवहारः
पृथिवीत्वनिमित्तकः तदन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वात् । यो व्यवहारो यदन्वयव्यति-
रेकानुविधायी स तन्निमित्तकः, यथा घटव्यवहारो घटत्वान्वयव्यतिरेकानुविधायी-
25 त्यन्वयिसंभवात् किं व्यतिरेकिणेत्याशङ्कते—यद्यस्येति । किं पृथिवीत्वान्वयव्यति-
रेकानुविधायित्वपृथिवीत्वनिमित्तकत्वयोर्व्याप्यव्यापकभावः ? आहोस्विदन्वयव्यति-
रेकानुविधायित्वतन्निमित्तकत्वयोरिति ? नाद्य इत्याह—पृथिवीत्वनिमित्तकत्वे
इति । पृथिवीत्वान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वपृथिवीत्वनिमित्तकत्वे कस्मिंश्चिदपि
व्यवहारे न स्तः इति कथं तयोरन्वयग्रहणम् ? ये पुनर्घटत्वान्वयव्यतिरेकानुविधायि-

त्वघटत्वनिमित्तकत्वे स्तः, न तयोरेवग्रहणं विवक्षितम् इत्यर्थः। द्वितीये पक्षे
 दूषणमाह—**केवलं सर्वनामेति**। यत्तच्छब्दावेवानुगतौ, न त्वर्थः कश्चिदित्यर्थः।
 कथं [26A] तर्हि यद्यदन्वयव्यतिरेकानुविधायि तत्तद्धेतुकमित्यन्वयिप्रयोगा 5
आचार्याणामत आह—स चेति। यथा घटत्वान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वात्
 घटव्यवहारो घटत्वनिमित्तको व्यतिरेकिबलात् सिद्ध्यति, तथा पृथिवीत्वान्वय-
 व्यतिरेकानुविधायित्वात् पृथिवीव्यवहारोऽपि पृथिवीत्वनिमित्तको व्यतिरेकिबलात्
 साधनीय इति विवक्षितमिति तदाह—**विवक्षाद् भेदादिति**। एकत्र
 घटत्वान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वात् घटत्वनिमित्तकत्वम्, अन्यत्र पृथिवीत्वान्वय- 10
 व्यतिरेकानुविधायित्वात् पृथिवीत्वनिमित्तकत्वं विवक्षितमित्यर्थः। क्वचित् तु
विपक्षव्यावृत्त्यभेदादिति पाठः। तत्रापि व्यतिरेकिनिदानभूतविपक्षव्यावृत्तेरविशे-
 षात्। अयमपि व्यतिरेकीति व्याख्येयम्। **यत् पुनरिति**। अन्वयिनि व्यतिरेकिणि
 वा इतरव्यवच्छेदसाधकत्वोपाधिना लक्षणशब्दः प्रवर्तते, न तु केवलव्यतिरेकिण्येवेति
 लक्षणशब्दः इतरव्यवच्छेदादिसाधकलिङ्गपर्याय इति **भूषणकारस्याभिप्रेतं**, 15
 न तु धूमत्वत्वादित्यपि लक्षणमिति तदेव तद् दूषयति—**तदसदिति**।

यथान्वयी न प्रवर्तते तथा प्रागेवोक्तमित्यर्थः। पृथिवीत्वोपहितं पृथिवीशब्द-
 वाच्यमिति गृहीतसम्बन्धं प्रत्यन्वयी व्यवहारसाधकः प्रयुज्यते अगृहीतसम्बन्धं
 प्रति वा? नाद्य इत्याह—**व्युत्पन्नस्येति**। येन हि पृथिवीत्वं पृथिवीशब्द-
 प्रवृत्तिनिमित्तमिति निर्णीतं स पृथिवीत्वदर्शनादेव सकलपृथिवीव्यक्तिषु 20
 पृथिवीशब्दप्रयोगं करिष्यति किमर्थं तं प्रति पृथिवी पृथिवीशब्दगोचर
 इति साधनीयम्? द्विती[26B]ये दूषणमाह**व्युत्पन्नस्येति**। अव्युत्पन्नं प्रति
 पृथिवीशब्दगोचर इति साधनस्य पृथिव्यां पृथिवीशब्दप्रयोग एव फलम्। न च
 पृथिवीत्वोपहितं पृथिवीशब्दवाच्यमिति सम्बन्धज्ञानमन्तरेण पृथिव्यां पृथिवीशब्द-
 प्रयोगः सम्भवति। तेन व्यतिरेकिपक्ष इवान्वयिना सकलपृथिव्यां पृथिवीव्यवहारः 25
 सिद्ध्यन् पक्षधर्मताबलात् पृथिवीत्वनिमित्तकतामन्तर्भाव्यैव सिद्ध्यति। न ह्यन्य-
 निमित्तकत्वे पृथिवीव्यवहारस्य सकलपृथिवीगोचरता सम्भवति इति वचनीयं,

- स चैष साव्यस्य पक्षसम्बन्धः सपक्षपरिचयादेवान्वयिनि सम्भवति । न च सकल-
 पृथिवीपक्षीकरणे सपक्षोऽस्ति, तस्मादव्युत्पन्नं प्रति सोऽन्वयी व्यर्थ एव । अन्वयिना
 सम्बन्धग्रहणासंभवेन पृथिव्यां पृथिवीशब्दप्रयोगस्य तत्फलस्य असिद्धेरिति
 5 तदिदमाह—सपक्षपरिचयाभावादिति । यदि व्यतिरिक्तो लक्षणं, कथं तर्हि
सूत्रकारः “क्रियावद् द्रव्यं समवायिकारणं द्रव्यमिति द्रव्यलक्षणमि”ति क्रियावत्त्व-
 स्यापि द्रव्यलक्षणतामाह ? न हि क्रियावत्त्वस्य द्रव्यलक्षणता सम्भवति । सकल-
 द्रव्यपक्षीकरणे भागासिद्धत्वात् । मूर्त्तमात्रपक्षीकरणे चासाधारणत्वादिति
 शङ्कते—कथं तर्हि इति । क्रियावत्त्वं गुणवत्त्ववद् द्रव्यस्यैव धर्म इति प्रतिपादने
 10 **सूत्रकारस्य** किं प्रयोजनमत आह—तस्मादिति । द्रव्यत्वं द्रव्यलक्षणमिति
सूत्रकारस्य अभिप्रेतं, तच्च वायुमनसोरसिद्धमिति कश्चित् । अतो वायुमनसो-
 रद्रव्यत्वसिद्धये क्रियावत्त्वं सूत्रकारेणोक्तम् इत्यर्थः । अतो “भ्राता हतः पुत्रो हतः
 ह(तः?) क(श्च)कया पिता । तथापि चैनां गोत्रघ्नीं निन्दामि च पिबामि चे”ति न्यायः । ये तु
रूपरसेत्यादि भाष्यं गन्धसहचरि[27A]तचतुर्दशगुणवत्त्वं जलादिभ्यो व्यावर्त्तक-
 15 मिति प्रतिपादनपरमित्याहुः तान् प्रत्याह—**ननु गन्धसाहचर्यादिति** ।
 पाकजरूपस्य गन्धसहचरिततया इत्यभिप्रायः अयं, पाकजरूपरसगन्धस्पर्शानां प्रागभावा-
 तिरिक्ता समानैव सामग्रीत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यामवसितं कदलीफलादेः पाकाद् रूप-
 विशेषे गन्धविशेषस्यापि दर्शनात् । यदा हि पाकजं रूपं गन्धं व्यभिचरेत्, तर्हि
 गन्धसामग्रीव्यावृत्तौ तत्सामग्र्या अपि व्यावृत्तेरहेतुकमेव स्यात्, तस्मान्मण्यादिभ्यः
 20 पाकजरूपवत्त्वाद् गन्धवन्त इति । एवं रसेऽपि ।

- रूपमनेकप्रकार(क)मिति भाष्यं** पृथिव्या जलादिभेदज्ञापकं रूपं प्रतिपाद-
 यति, तच्चानुपपन्नम् । “अनेकप्रकार(क)मि”ति कोऽर्थः ? किं नीलत्वाद्यनेकजातिमती
 रूपव्यक्तिः पृथिव्यामस्ति इति विवक्षितं, किं वा नीलपीतत्वाद्यनेकजातीया रूपव्यक्तयः
 पृथिव्यामैकव्यक्ताविति, किं वा नीलपीतत्वादिजातीया रूपव्यक्तयो व्यक्तिभेदेन
 25 पृथिव्यामिति ? तदेतत् पक्षत्रयं यद्यपि न घटते, तथापि पक्षान्तरं सम्भवतीति
 दर्शयति—“यद्यपी”त्युपक्रम्य “तथापी”त्यादिना । तत्र प्रथमे पक्षे दूषणमाह—
जातिसमुच्चय इति । विरोधादिति । परस्परपरिहारवतां नीलत्वादीनाम् एकत्र
 समावेशविरोधादित्यर्थः । द्वितीयेऽपि पक्षे किं नीलपीतादिव्यक्तयः पटे व्याप्य

वर्त्ततेऽव्याप्य वा ? आद्ये दूषणमाह—न व्याप्त्येति । द्वितीयं दूषयति—
 नाव्याप्त्येति । रूपादीनां व्याप्यवृत्तिजातीयत्वम् अभ्युपगतं विरुध्यत इत्यर्थः । ननु
 यदि नीलपीतरूपाणि व्याप्यवृत्तीनि, कथं तर्हि चित्रे पटेऽव्याप्यवृत्तित[27B]या प्रत्यक्षतः
 प्रतिभान्तीति शङ्कते—किमेतत् तर्हीति । परिहरति—‘शुभ्रमिति । तृतीये
 पक्षे दूषणमाह—प्रत्येकं च न क्षितीति । एवं पक्षत्रयेऽपि भाष्यस्यानुपपन्नत्वं 5
 यद्यपि, तथापि शुक्लकृष्णपीतादीनि पाकजानि रूपाणि परमाणुलक्षणायां पृथिव्यां
 सम्भाव्यन्त एव, तदनेन अनेकप्रकाराणि रूपाणि पार्थिवपरमाणौ दर्शयता तेषां
 पाकजत्वं दर्शितम् । न हि पाकात् पूर्वरूपानिवृत्तौ रूपान्तरानुत्पत्तौ परमाणोरनेक-
 रूपता घटते, रूपाणां सहावस्थानविरोधात् । तेन पाकजरूपवत्त्वेन मणिपरमाणुषु
 गन्धसिद्धौ वाव्यापकं गन्धवत्त्वमिति भाष्यतात्पर्यम् । इदानीं “रूपमनेक- 10
 प्रकारकम्” इति भाष्यं लक्षणपरत्वेन व्याचष्टे—किं च शुक्लेति । अत्र च रूपत्वावा-
 न्तरानेकजातिमदधिकरणत्वं लक्षणमिति विवक्षितम्, एवं रसेऽपि । ये ह्येकैक एव नित्यः
 शुक्लादिगुण इति वदन्ति तेषामापाकनिक्षिप्तः कुम्भो न नश्यति, नश्यति वा ? प्रथमै दूषण-
 माह—तेषामिति । पावकसंयोगाद्‘श्रयस्थितावि’ति सम्बन्धः, वह्निसंयोगा-
 दाश्रयाविनाश इत्यर्थः । पूर्वरूपनिवृत्तिरिति । पूर्वरूपप्रतीतिनिवृत्तिरित्यर्थः । 15
 उत्तररूपोत्पाद इति । रूपान्तरप्रतीत्युत्पाद इत्यर्थः । यथाश्रुतं त्वनुपपन्नमेव ।
 न हि वह्निसंयोगात् पूर्वरूपनिवृत्तिरुत्तररूपोत्पादश्चेति सिद्धं यन्न स्यादित्युच्येत,
 यदि तु वह्निसंयोगात् पूर्वं कुम्भनिवृत्तिस्तेन पूर्वरूप[28A]स्य अप्रतीतिः कुम्भान्तरो-
 त्पत्तेश्च रूपान्तरस्य प्रतीतिरिति द्वितीयः पक्षः, तत्रापि दूषणान्तरमाहानन्तव्यक्ति²-
 समवेतस्येति । पार्थिवगुणत्वमात्रेणेति । न हि पार्थिवविशेषगुणत्वादिति 20
 शक्यते प्रयोक्तुं पाकजत्वासिद्धावनुष्णाशीतस्पर्शमात्रस्य वायावपि विद्यमानत्वेन
 विशेषगुणत्वासम्भवात् । तथा च पार्थिवगुणत्वमात्रं पाकजत्वे प्रयोजकं वचनीयम् ।
 तथा च परिमाणादेरपि पाकजत्वापत्तिरिति । तथा च “‘शीविषे’त्यादेरयमर्थः ।
 अस्ति तावत् सर्पादिदंशे दुःखविशेषः, तत्र न तावत् सर्पादिदंश्रामांससंयोगः कारणं
 मृतनिर्विषीकृतसर्पादिदंश्रामांसादिसंयोगेऽपि तदनुदयात् । तस्माद् विषजातीय- 25

1 Vādīndra reads शुभ्रम् for शुक्लम्.

2 Vādīndra reads अनन्त- for अनेक-.

- संयोगो दुःखकारणम् इति वचनीयं विषजातेश्च न रूपरसगन्धसंस्थानादयो-
ऽभिव्यञ्जकाः, तेषां तिलतैलादिसाधारणतया तिलतैलादेरपि विषत्वापत्तौ
तैलमांससंयोगादपि तादृशदुःखोदयप्रसङ्गात् । तस्मात् तिलतैलादिव्यावृत्तां
विषजातिमङ्गीकुर्वता स्पर्शविशेषस्तस्या व्यञ्जक इत्यङ्गीकरणीयम् । तथा च
5 दन्दशूकादिदंशादावतिदुःसहस्पर्शः संवेद्यते सर्वजन्तुप्रत्यक्षसाम्प्रतिकः स चायं
स्पर्शविशेषः कार्यद्रव्ये दर्शनात् परमाणुव्यङ्गीकरणीयः । न चायं पार्थिव-
परमाणुषु नित्यः, पाकान्तरेण तदनिवृत्तौ स्पृष्टादपि विषादेस्तादृशदुःखोदयप्रसङ्गात् ।
तस्मात् परमाणुषु तादृशः स्पर्शः पाकज इति । एवं शूकशिम्ब्यादिजातीययोगोऽपि न
दुःखहेतुः संस्थानविशेषव्यङ्ग्यायाः शूकशिम्बिजातेः प्लुष्टत्वेऽपि विद्यमानत्वेन प्लुष्टा-
10 दपि तादृशदुःखोदयप्रसङ्गात् । [28B] न च शूकशिम्बिगता रूपादय एव तादृश-
दुःखकारणं तेषां द्रव्यान्तररूपादिसाधारणत्वात्, तस्मात् स्पर्शविशेष एव कश्चिदङ्गी-
करणीय इति पाकजत्वसिद्धिः । तदेतदनुपपन्नम् । तथा हि यदि पाकजो न
स्यादित्यत्र पाकजत्वाभावेन विशेषाभाव आपाद्यते, तत्र विशेषाभावः किं गुणत्वा-
वान्तरजातिमत्त्वाभावः, उत गुणत्वावान्तरावान्तरजातिमत्त्वाभावः, उत स्पर्शत्वा-
15 वान्तरजातिमत्त्वाभावः, उत स्पर्शत्वावान्तरावान्तरजातिमत्त्वाभावः, उत वृश्चिक-
विषादिस्पर्शमात्रनिष्ठजातिमत्त्वाभावः, उतैतत्परमाणुनिष्ठस्पर्शव्यावृत्तजाति-
मत्त्वाभावः ? न तावत् प्रथमद्वितीयतृतीयाः, आपाद्यविरहवति शीतस्पर्शादावापा-
दकसत्त्वेन मूलव्यातिशैथिल्यात् । शीतस्पर्शादौ गुणत्वस्पर्शत्वावान्तरयोः
स्पर्शत्वशीतत्वयोर्भावात् । न चतुर्थः । शीतशीततरशीततमत्वादिजाति-
20 स्वीकारे तथैव मूलशैथिल्यादस्वीकारे च विपर्ययापर्यवसानात् । स्पर्शत्वा-
वान्तरावान्तरजातिमत्त्वस्य तर्कविपर्ययस्य पाकजत्वे साध्येऽसाधारणत्वात् ।
अत एव न पञ्चमः । आपाद्याप्रसिद्धेश्च । जातिविशेषासिद्धौ तद्वत्त्वाभावस्या-
प्रतीतेः । नापि षष्ठः । पूर्ववन्मूलशैथिल्यात् । विषपरमाणुनिष्ठस्पर्शव्यावृत्त-
विषस्पर्शनिष्ठजातिमत्त्वाभावापादनमित्यपि न । आपाद्यासिद्धेः । अथ वृश्चिकादि-
25 दंशे विषद्रव्यस्य स्पर्शगतं दुःसहस्पर्शत्वं प्रत्यक्षसिद्धमिति कथं तदसिद्ध्या तद्वत्ता-
भावाप्रसिद्धिरिति चेत्, न । अभिमतदुःखदुःसहत्वातिरिक्तस्य स्पर्शदुःसहत्वादेरनु-
पलब्धेः प्रमाणान्तराभावाच्च । वृश्चिकविषत्वादिजातेरतिप्रसङ्गिरूपादिव्य[29A]ञ्ज-
त्वानुपपत्तेर्जातिविशेषावच्छिन्नस्पर्शव्यङ्ग्यत्वसिद्धिरित्यपि न युक्तम्, रूपादि-
व्यङ्ग्यत्वाभावस्य जातिविशेषावच्छिन्नस्पर्शव्यङ्ग्यत्वेनाव्याप्तेः । एतेन विधिसिद्धं

गोस्पर्शस्य धर्मसाधनत्वं निषेधसिद्धं च चण्डालमदिरादिस्पर्शस्याधर्मसाधनत्वं
 स्पर्शगवां जातिविशेषसाधकमित्यपि निरस्तम् । गां स्पृशेदित्यत्र संयोगतज्जन्य-
 ज्ञानव्यतिरिक्ताविधानाच्च मदिरां न स्पृशेदित्यादौ मदिरास्पर्शनसंयोगतज्जन्य-
 ज्ञानव्यतिरिक्तानिषेधाच्च स्पर्शनादिसंयोगतज्जन्यज्ञानविशेषादेव मदिरायाः
 स्पर्शनाघ्राणादौ प्रायश्चित्तविशेषोऽप्युपपन्नः । एवं प्रकारान्तरेण प्रकृते घटना निरा- 5
 कार्या । तस्मात् परमतमेतत् । पाकजत्वाभावेन पार्थिवपरमाणुविशेषगुण-
 त्वाभावापादनपरं चेति । अत एव प्रमाणयति—तस्मात् पार्थिवेति । “पार्थिव-
 स्पर्श” इति पार्थिवपरमाणुस्पर्श इत्यर्थः । पार्थिवविशेषगुणत्वादिति ।
 पार्थिवपरमाणुविशेषगुणत्वादित्यर्थः । तेन घटादिस्पर्शेऽस्य धर्मित्वे बाधः,
 पार्थिवपरमाणुस्पर्शस्य धर्मित्वे घटस्पर्शादिषु व्यभिचार इति निरस्तम् । पाकजत्वे 10
 साध्ये स्पर्शत्वाभाव उपाधिरित्यपि न युक्तम् । अयं स्पर्शः एतदन्यापाकजत्वानधि-
 करणस्पर्शान्यस्पर्शत्वात् अन्यस्पर्शवदिति सिद्धे पाकजस्पर्शे साध्यव्यापकत्व-
 भङ्गादिति । ‘अनित्या पृथिवी’त्यत्र पक्षे किमवयवविनाशावयवसंयोगविनाशाभ्यां
 विनश्यति, उत ताभ्यां विनैव काचिद् विनश्यति ? आद्ये दूषणमाह—तदावय-
 वानवस्थेति । द्वितीयं दूषयति—एकस्येति । ‘अवयवस्ये’त्यवयवित्वाभावं 15
 विवक्षति, विनाशित्वात् ‘कार्ये’ति वक्तव्यं, तेन कार्यद्रव्यं निरवयव[29B]ं चेति
 व्याहतमित्यर्थः । केवलं निहेतुको विनाशः, निहेतुकं च कार्यमिति च-कारार्थः ।
 गन्धवदपि द्रव्यान्तरमापद्येतेति । पृथिवीत्वव्यञ्जकगन्धवदपि न पार्थिव-
 मिति व्याहतमिति दर्शयति—महती हि मही महत्त्वादेव कार्यत्वादिति ।
 क्रियावत्त्वे सति महत्त्वादित्यर्थः । अणुपरिमाणा नोपलभ्यन्ते इति योग्यानु- 20
 पलब्धिबाधमाह । यद्वा, नोपलभ्यत एवेति नात्र प्रत्यक्षं प्रमाणं, नाप्यन्यत्
 किञ्चिदित्यर्थः । परमाणुलक्षणेति । महत्त्वाभावान्नासौ योग्येति दर्शितं
 तदेव विवृणोति—तथा हीति । अवयवावयविप्रसङ्ग इति । अवयवा-
 वयविपरम्परा अवयवोऽप्यवयवीत्येवंरूपा, लोष्ट्रे विनष्टे तदवयवावयविशेष्येते, तौ 25
 चावयविनौ, एवं लोष्ट्रावयवेऽपि क्रियाविभागादिना विभज्यमाने तदवयवावयविशेष्येते,
 तौ चावयविनाविति प्रवाह इति यावत् । अनन्तावयवारब्धत्वाविशेषेणेति ।
 यदा हि सर्षपावयवा अनन्ता एव तदान्योन्यावष्टब्धमूर्त्तानां समानदेशत्वानुपपत्तेः

- यावन्तं देशं महीधरावयवा व्याप्नुवन्ति तावन्तं सर्षपावयवा अपीति कथं
 सर्षपोऽल्पीयान् महीयांश्च मैरुर्तित्यर्थः । ननु यद्यपि सर्षपमहीधरावयवानां
 न संख्याकृतो विशेषः, तथापि सर्षपावयवा अल्पपरिमाणा अप्रचिताश्च,
 मैरोरवयवाः पुनरधिकपरिमाणाः प्रचिताश्चेति मैरुसर्षपयोः परिमाणभेदो
 5 भविष्यति इत्यत आह—न च कारणसंख्याया इति । तयोरिति ।
 परिमाणप्रचययोरित्यर्थः । यदा हि सर्षपावयवावयवा अप्यनन्ता एव, तदा यावन्तं
 देशं महीधरावयवावयवा व्याप्नुवन्ति तावन्तं देशं सर्षपावयवावयवा व्याप्नुवन्ति इति
 कथं सर्षपमहीधरावयवयोरपि परिमाणभेदः ? यदा च महीधरावयवतत्तदवयवा
 अप्यनवधय एव, तदा तत्सन्धिविश्लेषाणां तैरेव व्याप्तिसम्भवात् प्रचयाख्यो विरलः
 10 संयोगो दुर्घट एव । [30A] तेन संख्याविशेषाभावेऽपि परिमाणप्रचयविशेषावपि न
 संभवत एवेति न ताभ्यामपि सर्षपमहीधरपरिमाणभेदघटना । तदनेन सर्षपमहीधरयोः
 परिमाणभेदाभावो आपाद्यः, परिमाणविशेषोपयोगिसंख्याविशेषादेरभाव आपादक इति
 दर्शितम् । वस्तुतस्तु सर्षपावयवपरम्पराया निरवधित्वे मूर्त्तानां समानदेशत्वानुपपत्तौ
 सर्षपावयवैर्जगति व्याप्तेर्विश्वव्यापी सर्षपः स्यादिति मैवादीनामनवकाश एवेति
 15 विश्वमाकुलं स्यादिति द्रष्टव्यम् । ननु भवत्ववयवावयवविप्रसङ्गः सावधिः, प्रलय एव
 त्ववधिर्भविष्यति । तथा हि तावदयं लोष्टदवयवादौ भज्यमानेऽवयवस्यावयवौ
 तदेव यस्याप्यवयवाविति प्रसङ्गः, यावत् किञ्चिदाद्यं कार्यं प्रलीयते निरन्वयं विनश्यति
 तस्मिन् विनष्टे न किञ्चिदवशिष्यत इति कथं परमाण्वोरवधितेत्यपि पक्षो न युज्यत
 इत्याह—नापि प्रलयावधिरिति । लोष्टदवयवतदवयवव्यायेनान्त्यस्य प्रलयो
 20 जायमानो निरवयवस्य वा स्यात् सावयवस्य वा ? नाद्य इत्याह—कस्यचित्
 अन्त्यस्येति । “तदनुपपत्तेरिति”ति प्रलयानुपपत्तेरित्यर्थः । अत्र हेतुमाह—
 द्रव्यस्येति । ‘सावयवस्येति’ति तु पक्षे तदवयवयोरेवावधित्वं न प्रलयस्येति भावः ।
 ननु विभागादिना विना प्रलयानुपपत्तेरस्तु तत्कारणं विभागः, स एव चावधिरस्तु,
 निरवयवयोस्तु कथम् अवयवावयवविप्रसङ्गेऽवधितेत्यपि पक्षो नेत्याह—नापि
 25 विभागावधिरिति । प्रलयजनको विभागो निराश्रयो वा स्यात्, द्विगुणीभूत-
 स्वात्मसंयुक्तैकतन्तुसमारब्धद्वितन्तुकविनाशकैकतन्तुवर्त्तिविभागवद् द्विगु[30B]णी-
 भूय समारब्धप्रलीयमानकार्यैकद्रव्याश्रयो वा, अनेकारम्भकद्रव्याश्रयो वा ? आद्यं
 ष्यति—तस्य विभज्यमानेति । द्वितीये दूषणमाह—न चैकाश्रय एवेति ।

अत्र हेतुमाह—किञ्चिद् हि कुतश्चिदिति । विभागस्य हि द्वयं समवायिकारणम्, अतस्तदभावे भवन् विभागतामैव जह्यादित्यर्थः । अत एव व्याघातादेकतन्तुवर्त्ति- विभागानुपपत्तेर्विनाशहेतोरभावेन कार्यद्रव्यस्यापि नित्यत्वापत्तेः, नैकतन्तुसमवेत- द्वितन्तुकमुत्पाद्यत इति निर्णयः । एवमुभयसमवायिकारणकः संयोगो नैकस्मिन् सम्भवतीति असमवायिकारणाभावादपि नैकतन्तुसमवेतं द्रव्यमुत्पाद्यत इति तु 5 द्रष्टव्यम् । तृतीये तु पक्षे सिद्धं निरवयवयोः प्रतीयमानद्रव्यावयवयोरवधित्वमित्युप- संहारव्याजेन दर्शयति—तस्मादिति । निरवयवोऽवधिर्यस्मिन्नसौ निरवयवा- वधिरिति । ननु तर्कमात्रमिदमुक्तं तस्य मानानुग्राहकत्वान्निरवयवावधित्वे चानु- प्राप्यमानाभावादिति शङ्कते—तर्कितमेतदिति । किमवधिमात्रेण प्रमाणमिति विवक्षितं, त्रसरेणतदवयवतदवयवरूपेऽवधिविशेषे वा ? नाद्यः । तर्कविपर्ययस्यैव 10 प्रमाणत्वात् । द्वितीये, त्रसरेणुग्राहकं प्रत्यक्षमैवेति परमतेनोत्तरमाह— अत्र कश्चिदाहेति । “किमत्र प्रमाणगवेषणये”त्यत्रावधौ किं प्रमाणगवेषणया, तर्कविपर्ययस्यैव सत्त्वादिति शेषः । अवधिविशेषेऽपि किं प्रमाणगवेषणया त्रसरेणोः प्रत्यक्षसिद्धत्वादिति महत्त्वादनेकद्रव्यवत्त्वाच्चेति महत्त्वेनाणुत्वाभावात् परमाणुत्वभङ्गः, अनेकद्रव्यत्वेन च तदवयवानां ततोऽप्यणुत्वात् त्रसरेणोः परमाणुत्वभङ्गः । यद्वा, 15 महत्त्वे सति कम्पवत्त्वात् कार्यत्वं कार्यद्रव्यत्वात् च सावयवत्वमित्यवयवापादनद्वारे- णैव महत्त्वं परमाणु[31A]त्वभङ्गकम् । अत एव महत्त्वासिद्धौ कार्यत्वासिद्ध्या नावयव- कल्पनमिति दर्शयिष्यति । तेषां च कार्यत्वे प्रमाणानवकलत्वात् तदवयवाननुमानादिति । अनेकं द्रव्यम् आश्रयतया यस्यास्तीत्यनेकद्रव्यवत् । अनेकावयवगतत्वा- दित्यर्थः । यद् वानेकद्रव्यमाश्रयो यस्य तदनेकद्रव्यम् अनेकावयववत् तदाश्रयतया 20 यस्यास्तीत्यनेकद्रव्यवत् अनेकावयवगतत्वादित्यर्थः । अत एव वक्ष्यति—उक्तो- त्तरत्वादिति । पूर्वव्याख्याने तूक्तोत्तरत्वादिति पुरोवर्त्तिग्रन्थः समानन्यायेन उक्तो- त्तरत्वादिति व्याख्येयः । चाक्षुषद्रव्यस्य महत्त्वे साध्येऽनुग्राहकं तर्कमाह— यदि हि द्रव्यस्येति । दूरदूरतरादाविति । ईषन्महदूरे चाक्षुषं ततोऽपि महद्दूरतरे चाक्षुषमिति महत्त्वप्रकर्षानुविधानं चाक्षुषत्वप्रकर्षस्य न स्यात् । न 25 ह्यकारणप्रकर्षमकार्यप्रकर्षोऽनुविधत्ते । ‘आदि’ग्रहणाच्च समानदेशस्थितयोरीषन्- महदस्पष्टं चाक्षुषं ततोऽपि महद्विस्पष्टं चाक्षुषमिति महत्त्वोत्कर्षाच्चाक्षुष- त्वोत्कर्षो विवक्षितः । चाक्षुषद्रव्यत्वस्य अनेकद्रव्यवत्त्वे साध्येऽनुकूल(तर्क)माह—

- यदि चेति । सा द्रव्यस्य चालुषता । अनेकद्रव्यवत्तामुभयथा व्याख्यातां
 'नाद्रियेत', व्यभिचारात् । तर्हि महत्त्वमपि 'नाद्रियेत', व्यभिचारात् । "तद्रव्यावृत्तावि"-
 त्यनेकद्रव्यवत्ताव्यावृत्तौ । "तस्यापी"ति महत्त्वस्यापीत्यर्थः । "कारणत्वात्" महत्त्वं
 प्रत्यनेकद्रव्यवत्ताया इति शेषः । कथं महत्त्वं प्रत्यनेकद्रव्यवत्ता कारणम् अत आह—
 5 अन्यथेति । 'तस्य^१ प्रकर्षम्'वयवगतानेकत्वस्य प्रकर्षम्, अवयवावयवगतानेकत्वस्य
 वा प्रकर्षमित्यर्थः । नन्वनेकद्रव्यवत्ताव्यावृत्तौ तत्कार्यं महत्त्वं व्यावर्त्तते त्रसरेणोः,
 न तु नित्यं शरीरव्यावृत्तौ निवृत्तेऽपि तत्कार्यं ज्ञाने नित्यमिव भगवतो ज्ञानमिति
 चेत् ; सत्यं, कार्यं तावत् [31B] महत्त्वं त्रसरेणोरनेकद्रव्यवत्तां विना न घटते
 तत्कार्यत्वात् । न च नित्यमव्याघातात् । न हि त्रसरेणुमहत्त्वस्य नित्यत्वे
 10 त्रसरेणोर्न्यूनपरिमाणद्रव्यकल्पने बीजमस्ति । न च ततो न्यूनपरिमाणद्रव्या-
 सम्भवे त्रसरेणोर्महत्त्वमुपपद्यते किञ्चित् कुतश्चिन्महदिति, वक्ष्यति च
 नित्यत्वे प्रकर्षकाष्ठाप्राप्ताल्पभावस्य च महत्त्वविरोधादिति ।
 केचित् तु निरवयवत्वे त्रसरेणोश्चालुषत्वं नोपपद्यते, द्रव्यस्य चालुषतायां भूयो-
 ऽवयवसन्निकर्षस्यापि कारणत्वादित्याहुः । तन्न । अवयविचालुषतायां हि
 15 भूयोऽवयवसन्निकर्षः कारणम् । नित्यावयवचालुषतायामपि विपक्षे बाधकाभावा-
 दिति । न चेदेवं चालुषतामात्रे भूयोऽवयवसन्निकर्षस्य कारणत्वं दुर्वारमिति
 रूपादावप्यवयवानुमानप्रसङ्गः । एवं प्रत्यक्षतामात्रे भूयोऽवयवसन्निकर्षस्य
 कारणत्वप्राप्तावात्मन्यपि अनुमानप्रसङ्गः । ज्ञानमात्रे चेन्द्रियादीनां हेतुत्वापत्तौ
 भगवति नित्यज्ञानविलोपश्चेति । तस्माद् विवादाध्यासितस्त्रसरेणुरिति ।
 20 "विवादाध्यासिते"त्येका प्रतिज्ञा, "त्रसरेणुरि"ति द्वितीया । अन्यथा वैयर्थ्यादिति ।
 परस्पराश्रयदोषप्रसङ्गादिति । सिद्धे हि परमाणौ द्व्यणुकमणु ततो-
 ऽप्यणुः परमाणुरिति अणुपरिमाणतारतम्यसिद्धिः । परमाणुद्व्यणुकव्यतिरे-
 केणाणुत्वाभावात् । अणुपरिमाणतारतम्यसिद्धौ परमाणुसिद्धिरिति । अन्य-
 थाणुतारतम्यमिति महत्त्वापकर्षतारतम्यं विवक्षितं तत्, तर्हि महत्येव विश्राम्ये-
 25 दिति दूरे परमाणुसिद्धिरिति । अथाणुतारतम्यमिति परिमाणापकर्षतारतम्य-
 मभिमतम्, तन्न । अणोरसिद्धावणुमहत्साधारणपरिमाणासिद्ध्या तदपकर्ष-
 तारतम्यस्याप्यसिद्धेः । अत एव तत्सिद्धा[32A]वितरेतराश्रयप्रसङ्गात् । प्रमाणान्त-

1 Vāḍīndra reads सा for चालुषता ।

2 Vāḍīndra reads 'तस्य प्रकर्षम्' for 'तत्प्रकर्षम्' ।

रतः सिद्धावस्य वैयर्थ्यादिति । पूर्वं त्रसरेणोः परमाणुत्वमुपसंहरति—**नासौ परमाणुरिति** । ‘तस्मादि’ति पूरणीयम् । “घटवदि”ति पूर्वग्रन्थशेष एव “नासौ परमाणुरिति”ति ग्रन्थः प्रथमपुस्तकलेखकदोषाद्व्यवधानमापन्न इत्यपरे **संप्रदाय-विदः** । ननु निरवयवानां त्रसरेणुजनकत्वे कारणमहत्वप्रचययोरपगमात् त्रसरेणोर्महत्त्वं न स्यादत आह—**यद्यपीति** । **निरवयवत्वाच्चेति** । प्रचयो हि 5
महत्वमारभमाणोऽवयवप्रशिथिलसंयोगमपेक्षते, न च निरवयवेऽवयवसंयोगः सम्भवतीत्यर्थः । यद् वा, विरलो हि संयोगः प्रचयः, न च विरलत्वं केनचिदंशेन संयोगः, केनचिदंशेनासंयोग इत्येवंरूपं निरवयवे संभवतीति । उक्तमर्थं प्रयोगारूढीकरोति—**तस्मादिति** । “महद्द्रव्यारम्भकत्वादि”त्यत्र द्रव्यग्रहणं स्वरूप-कथनार्थम्, “महदारम्भकत्वादि”ति हेतुः । तेन परमाणोरसिद्धौ द्रव्यारम्भकत्वस्य 10
व्यभिचारानुमहत्पदवैयर्थ्यं, परमाणुसिद्धौ सकलानुमावैयर्थ्यमिति कु(तु ?) चोद्यमेवेत्यवधेयम् । प्रसङ्गाद् बहूनि द्व्यणुकानि आरभन्त इत्यत्र प्रमाणमाह—**बहवश्चेति** । कार्यमहत्वजनकबहुत्ववन्त इत्यर्थः । तेन न घटादिसाधारणेन बहुत्वेन सिद्धसाधनम् । **परिमाणप्रचयानुपपत्ताविति** । बहुत्वासहकृत-महत्वजनकपरिमाणप्रचयरहितत्वे सतीत्यर्थः । तेन तुल्यपरिमाणप्रचयतन्त्वपेक्षया 15
तदधिकद्रव्यमारभमाणेषु तन्तुषु सूक्ष्मतन्तुत्रयारब्धद्रव्याधिकपरिमाणद्रव्यारम्भकत्वात् कार्यमहत्वजनकपरिमाणप्रचयानुपपत्तौ महदारम्भकत्वादिति साधन-विकलो दृष्टान्त इति निरस्तम् । तत्र परिमाणस्य कार्यमहत्वजनकत्वेऽपि बहुत्वासहकृतत्वाभावात् । अन्यथा [32B] बहुत्वमन्तरेणापि तत्तुल्यपरिमाण-प्रचयाभ्यां तन्तुत्रयारब्धद्रव्यसमानपरिमाणद्रव्योदयप्रसङ्गात् । ननु त्रसरेणो- 20
रवयवाः सावयवा महदारम्भकत्वादित्यत्र भज्यमानद्रव्यत्वमुपाधिरित्याशङ्क्य तस्य साधनव्यापकतां दर्शयति—**ते च [वि ?] भज्यन्त इति** । उक्तस्यार्थस्योपसंहार-व्याजेन भाष्यारूढतां दर्शयति—**तस्मादिति** । यस्मात् कार्यद्रव्यस्य लोष्टादे-र्भज्यमानस्य अवयवा दृश्यन्ते, ‘तस्माद् यत् कार्यद्रव्यं तत् सावयवमिति’ व्याप्तिसिद्धौ कार्यद्रव्यत्वेन महदुपादानत्वादिभिरनुमितेन सावयवत्वं प्रसाध्य त्रसरेणुतदवयवयो- 25
रिति शेषः । **यत एवावयवादिति** । त्रसरेणवयवावयवादित्यर्थः । यदव-चिक्नुने आत्मनि भोगस्तदन्त्यावयवि शरीरमित्यत्र भोगपदेन भुज्यत इति व्युत्पत्त्या

- सुखं दुःखं वा विवक्षितं, न तु सुखदुःखज्ञानं सुखदुःखयोर्व्यभिचाराभावेन ज्ञानेन विशेषणायोगात् । एवं सुखस्य व्यभिचाराभावेन विशेषणमिति । यदवच्छिन्न-
 आत्मनि इति । यत्संयुक्ते आत्मनीत्यर्थः । 'संयुक्त' इति संयोगस्य कारणत्वं
 विवक्षितं, तस्मात् सुखजनकात्मसंयोगाधिकरणमन्त्यावयवि शरीरमिति शरीरलक्षणं ;
 5 तेन "यदवच्छिन्ने"ति निर्वक्तुम् अशक्यमिति निरस्तम् । एवं सुखपदस्थाने
 दुःखादिपदं प्रक्षिप्य लक्षणान्तराणि द्रष्टव्यानि । अत्र च घटादिव्यवच्छेदार्थं
 "सुखजनकात्मसंयोगाधिकरणमिति" पदं, शरीरावयवात्मसंयोगात्ममनःसंयोगा-
 धिकरणव्यवच्छेदार्थम् "अन्त्यावयवि"पदम् । शरीरसंयुक्तमिति । शरीरसंयुक्तं
 सत् साक्षात्प्रतीतिसाधनमिति शरीरसंयोगस्य साक्षात्प्रतीतिजनकत्वं
 10 विवक्षितं, न तु संयोगाधिकरणस्य, अतः शरीरसंयुक्तम्
 साक्षात्प्रतीति^[33A]तिसाधनमिति साक्षात्प्रतीतिजनकशरीरसंयोगाधिकरण-
 मिति अर्थः । तेन दुःखादिजनकशरीरसंयोगाधिकरणं वातादयो व्यवच्छिन्नाः ।
 तथापि साक्षात्प्रतीतिजनकशरीरसंयोगाधिकरणेन शरीरात्मादिनातिव्याप्तिरत
 उक्त"मतीन्द्रियमिति । अतीन्द्रियत्वं चात्र योगजधर्माजन्यजन्यसाक्षात्कारविषय-
 15 त्वाभावोपलक्षकम् । तेनेन्द्रियज्ञानादतीन्द्रियत्वज्ञानमतीन्द्रियत्वज्ञानाच्चेन्द्रियज्ञान-
 मीति तरेतराश्रयता निरस्ता । तथापि, योगिसमवेतपरमाण्वादिविशिष्टसाक्षात्कार-
 जनकशरीरपरमाणुसंयोगाधिकरणपरमाण्वादिनातिव्याप्तिः । न च तन्निवृत्त्यर्थं साक्षात्-
 प्रतीतिसाधनमित्यपि वाच्यं, परमाणोरपि विशेषणत्वेन विषयतया स्वविशिष्टशरीर-
 साक्षात्कारसाधनत्वादिति चेत् ; न । 'साक्षात्प्रतीति'पदेन साक्षात्प्रतीति-
 20 विशेषस्य निर्विकल्पकस्य विवक्षितत्वात्, परमाणुविशिष्टशरीरादिप्रत्ययानां च
 सविकल्पकत्वादिति । वायुशरीरनिवृत्त्यर्थं "शरीरत्वानधिकरणमिति" विशेषण-
 मुपादेयम् । तस्मान्निर्विकल्पकजनकशरीरसंयोगाधिकरणं योगजधर्माजन्यजन्यसाक्षात्-
 कारविषयत्वानधिकरणं शरीरत्वानधिकरणमिन्द्रियमतीन्द्रियलक्षणं द्रष्टव्यम् ।
 नन्वेवमपि चक्षुष्यव्याप्तिः ? तस्य शरीरासंयुक्तस्यैव विषयदेशमनुसरतः साक्षात्-
 25 कारहेतुत्वान्नाधिष्ठानाद् यावद्विषयावच्छिन्नस्यैव नायनरश्मैरपरोक्षधीहेतुत्वात् । अन्यथा,
 विषयदेशं प्राप्तस्य करादिना विच्छिन्नगोलकसंसर्गस्य नायनरश्मैः साक्षात्कारहेतुताप्रसङ्ग
 इति । ननु योनिलक्षणकारणाभावे जायमानं मन्वादेः शरीरं शरीरमैव न स्यात् ।
 शरीरं च तत् । तस्मादस्मदादिशरीरवद् योजिजमनुमीयते इति शङ्कते—[33B]

नन्विति । ननु शरीरत्वस्य व्यभिचारेऽपि द्विभुजद्विनयनत्वादिसंस्थानविशेषो मन्वादि-
 शरीरयोनिजत्वे लिङ्गमस्तु, अत आह—संस्थानविशेषेति । द्विभुजत्वादेरसिद्ध-
 त्वेऽपि भुजादिमत्त्वं लिङ्गमस्तु, अत आह—किञ्चित्संस्थानेति । “जाति”जन्म
 तस्य “भेदो” योनिःसापेक्षत्वात्पक्षेत्वरूपः, तस्य “उपपत्तेः” प्रमितेरित्यर्थः । तदनेन
 यदि मच्छरीरं मदन्ययोनिजत्वाधिकरणभुजादिमत्पार्थिवदेहान्यत(र)देहत्वात् 5
 मदन्यदेहवदिति अनुमानागमाभ्यामयोनिजतयावसितान्यपि शरीराणि पक्षः, तर्हि
 बाधः । तद्व्यतिरिक्तानि चेत्, तथैव व्यभिचारः, यथा गवयो गोजन्यः सास्ना-
 वत्त्वादित्यत्र गोजन्यत्वाधिकरणतया प्रमितगवयपक्षीकरणे बाधः, तदन्यगवय-
 पक्षीकरणे व्यभिचार इति दर्शितम् । ये तु देवादिशरीरं योनिजमित्यत्र द्विमात्र-
 भुजत्वादिसंस्थानमुपाधिरित्याहुस्तान् प्रत्याह—न च संस्थानमपीति । “न्या- 10
 मकं” व्यापकं तेन योनिजत्वरूपसाध्यव्यापकत्वाभावाच्चायमुपाधिरिति भावः ।
 केचित् तु गोगवयादिवदित्यनेनानुकूलविरहमुक्त्वा योनेर्भुजादिमत्त्वोपहिते
 हेतुत्वात् तद्विरहे भुजादिमद्वेशरीरं न स्यात् इत्यनुकूल(तर्क)माशङ्क्य “न च संस्थान-
 मपीत्यनेन परिहरतीत्याहुः, तत् चिन्त्यम् । नन्वदृष्टापरिगृहीतपरमाणूनाम् अविशेषाद्
 योनिजायोनिजशरीरलक्षणः कार्यभेदो न घटत इति योनिजमेव मन्वादेः शरीरमित्या- 15
 शङ्कामपनुदन्नुपसंहरति—तस्मादिति । तथा हि गन्धवत्त्वादिति । ननु
 यथा केवलनीलजन्यं नीलं नीलानीलजन्यं तु विलक्षणजातीयमेवेति न नीलत्वपीत-
 त्वादेः सङ्करश्चित्ररूपे, तथा केवलगन्धवत्पार्थिवं, गन्धसांसिद्धिकद्रवत्ववद्विजातीय-
 मिति न पृथिवीत्वजलत्वादेः सङ्कर इति । न बलवद्वाधकाभावे निर्विशेषगन्धस्यैव
 पृथिवीत्वव्यवस्थापकत्वात् नीलाद्यारभ्यत्वं तु नीलत्वादेः[34A]र्न व्यवस्थापकं तद- 20
 भावेऽपि नीलद्रव्यारम्भकपरमाणुरूपे नीलत्वसद्भावात् । तत्सद्भावे चित्ररूपे नीलत्वा-
 भावस्यानुभवसिद्धत्वादिति । ननु तर्कमात्रमेतदुक्तं किं पुनरस्यानुग्राह्यमत आह—
 तदयमिति । गन्धवन्ति द्रव्यणुकादीनि इति । विप्रतिपन्नद्रव्यणुकोपलक्षणं,
 तेन गन्धवद्द्रव्यणुकपक्षीकरणे दृष्टान्तानुपपत्तिः, ‘विप्रतिपन्न’पदोपादाने तु तेनैवालमिति
 परिहृतम् । “गन्धवद्भिरेवारभ्यन्त” इत्येतावन्मात्रं साध्यम् । “परमाणुभरि”ति 25
 प्रकृतत्वादुक्तम् । तेन “कार्यत्वे सति गन्धवत्त्वादि”ति न घटादिनानैकान्तिकमिति ।

1 Vādīndra reads द्रव्यणुकादीनि for द्रव्यणुकानि ।

“विवादाध्यासिताः परमाणवो गन्धवन्त्येव द्रव्यणुकान्यारभन्ते गन्धवत्त्वादि”त्यत्र
‘परमाणुत्वे सती’ति विशेषणमुपादेयम् । अन्यथा गन्धवत्त्वस्य घटादौ विपक्षेऽपि
वृत्तेर्विरुद्धताप्रसङ्गात् । अथवा ये पार्थिवा एव परमाणवो गन्धवन्त्येव द्रव्यणु-
कान्यारभन्ते तेषां सपक्षत्वान्नायं व्यतिरेकीति । **रूपाद्यव्यञ्जकत्वे [सति]**

- 5 **गन्ध[स्य] व्यञ्जकत्वादिति ।** गन्धव्यञ्जकेन्द्रियत्वादिति द्रष्टव्यम् । अन्यथा
गन्धादिव्यञ्जकतैलादिगततया विरुद्धताप्रसङ्गात् । **क्रियायाः कारणनिष्पाद्य-
त्वनियमादित्यत्र** क्रियात्वं कार्यत्वं, न तु स्पन्दत्वं रूपाद्युपलब्धीनां तदभावेन
हेतोरसिद्ध्यापत्तेरिति । **सर्वप्राणिनामिति । प्राणिभेदेनेति ।** केषाञ्चित्
घ्राणं पृथिवीप्रकृतिकं, केषाञ्चिद्वन्यप्रकृतिकमिति निवारयतीत्यर्थः । गन्धव्यञ्जक-
10 **मिन्द्रियं घ्राणं** रूपाद्यव्यञ्जकत्वे सति गन्धव्यञ्जकत्वादिति साध्याविशिष्टत्वम् ।
रूपाद्यव्यञ्जकत्वे गन्धव्यञ्जकत्वस्यैव घ्राणशब्दार्थत्वादित्याशङ्क्याह—**घ्राणमिति ।**
लोकप्रसिद्धमित्यर्थः इति । तदनेन लौकिकघ्राणव्यवहारविषयत्वं साध्यते ।
अतो न ‘साध्याविशिष्टे’ति दर्शितम् । तथा च परमाणव एव त्रसरेण्ववयवा इति
न युक्तं, महदारम्भकत्वेन त्रसरेण्ववयवानां सावयवत्वस्य साधितत्वादिति चेत्,
15 [34B] न । विपक्षे बाधकाभावात् । अवयवावयवगतानेकत्वस्यापि महत्त्वं प्रति कारण-
त्वात् । त्रसरेण्ववयवानाम् अनवयवत्वे त्रसरेणोर्भहत्वं न स्यादिति चेत्, न ।
अवयवावयवगतानेकत्वं संख्याया महत्त्वकारणत्वे प्रमाणाभावात् । अवयवावयव-
गतानेकत्वसंख्याप्रकर्षात् कार्यं महत्त्वप्रकर्षोऽन्यथा न स्यादिति चेत्,
न । अवयवावयवगतानेकत्वसंख्याप्रकर्षादवयवमहत्त्वप्रकर्षः । तस्मादवयविमहत्त्व-
20 **प्रकर्षः** इत्यन्यथासिद्धत्वात् । अन्यथावयवावयवबहुत्वप्रकर्षेऽवयविनि प्रकर्षो-
पलम्भात् । तस्यापि महत्त्वकारणत्वापत्तौ त्रसरेण्ववयवानां बह्ववयवत्वप्रसङ्गः ।
तदेतदभिसंधाय आह—**तथा च परमाणव एव त्रसरेण्ववयवा इति [तत्]**
कुतो द्रव्यणुकमिति । यो हि महत् कार्यं कार्यद्रव्यारभ्यमिति नियमं न मन्यते,
स किं सर्वस्मिन्नपि महति कार्ये परमाणुजन्यत्वमभ्युपैति, त्रव्यणुक एव वा ?
25 **प्रथमे पक्षेऽपि** किमान्तरालिकानि कार्याणि नोदीयन्ते, उदीयन्ते वा ? सर्वस्मिन्
महति परमाणवो जनकाः, न चान्तरालिककार्योदय इत्यत्र दूषणमाह—**अन्यथेति ।**
आन्तरालिककार्योदयपक्षमुद्गावयति—¹न चावान्तरकार्यमारभ्याप्यार-

म्भका इति । मूर्त्तानां समानदेशत्वानुपपत्तिरित्यस्यार्थः । यस्य हि मते परमाणव एव महतः कार्यस्यारम्भकाः, तस्य मते न तज्जायमानान्यप्यान्तरालिककार्यद्रव्याणि परस्परमवयवावयविभावमापद्यन्ते परमाणवः कारणमिति मतव्याकोपात् । न चान्तरालिककार्याणाम् उत्तरोत्तरारम्भकत्वे परमाणूनां तत्कारणत्वे प्रमाणमस्ति कार्यस्यान्यथासिद्धत्वात् । अवयवावयविभावविधुरमूर्त्तानां च समानदेशत्वं विरुद्धम् । अवयवावयविभावविधुरयोर्मूर्त्तयोर्मिन्नदेशतानियमात् । तेन यथा घटतदवयव[35A]वयोरेकस्मिन् भूतले संयोगिनि देशे वृत्तिस्तथा प्रकृतेऽपि भविष्यतीति निरस्तम् । यदि नारभ्यारम्भकवादस्तर्हि खण्डपटमनारभमाणैरेव तन्तुभिर्महतः पटस्यारम्भ इति तद्विनाशे खण्डपटा नोपलभ्येरन्निति शङ्कते—**कथं तर्हीति ।**

प्रतिबन्धकविगम इति । समानाधिकरणं हि द्रव्यान्तरोदयप्रतिबन्धकम् । अन्यथा मूर्त्तानां समानदेशतापत्तेः यावन्महान् पट आसीत् तावन्न पूर्वसंयोगेभ्यः खण्डपटोदयः तद्विनाशे तु खण्डपटोदय इति । अथ महतः पटस्योदयात् पूर्वसंयोगेभ्यः खण्डपटोदयः स्यादिति चेत् ; सत्यं; जात एव प्रतिबन्धकाभावात् किंतु तन्त्वन्तरागमनसमये वेमाभिघातादिनावयवक्रियाविभा(गा)दिन्यायेन भग्नः, अन्यथा तेनैव प्रतिबन्धादुत्तरपटानुदयप्रसङ्गात् । तस्मात् प्रथमं द्वितन्तुकः पटः ततो वेमाभिघातादिनावयवक्रियाविभा(गा)दिन्यायेन तद्विनाशे त्रिभिस्तन्तुभिस्त्रितन्तुकः, ततः पूर्वन्यायेन तद्विनाशे चतुर्भिस्तन्तुभिश्चतुस्तन्तुक इति यावदन्त्यपटोदयं प्रक्रियायोग्यारब्धखण्डपटैरेव तन्तुभिरन्त्यपटारम्भमाह, तेनापि प्रथमतन्त्वपकर्षणे तदाश्रितसकलपटविनाशादवस्थितसंयोगेभ्यः खण्डपटोदय इत्यादरणीय एव इत्याह—

आद्यादीति । नन्वारब्धकार्याणां तन्तूनां पटारम्भकत्वपक्षे यथा प्रथमद्वितीयतन्तुभ्यां द्वितन्तुकं, प्रथमद्वितीयतृतीयैस्त्रितन्तुकम् इति कार्यपरस्परा प्रथमतन्तुवर्त्तिनी, तथा द्वितीयतृतीयाभ्यां द्वितन्तुकं, द्वितीयतृतीयचतुर्थैस्त्रितन्तुकम् इति कार्यपरस्परा द्वितीयतन्तुवर्त्तिनी, एवं तृतीयादि-तन्तुवर्त्तिन्यः कार्यपरस्परा द्रष्टव्याः । तेन यद्यपि प्रथमतन्त्वपकर्षणे तद्वर्त्ति[35B]नी कार्यपरस्परा नष्टा, तथापि द्वितीयादितन्तुवर्त्तिकार्यपरस्परासदृभावाद् कथमुच्यते न किञ्चिदुपलभ्येतेति ? उच्यते—मूर्त्तत्वसमानप्रदेशत्वयोर्विरोधातिक्रमेऽपि न द्वितीयादितन्तुवर्त्तिकार्यपरस्परास्तु प्रमाणमस्ति प्रतिबन्धकविनिगमेऽवस्थितसंयोगजन्यैकपटकल्पनयैवोत्तरकालभाविपटोपलम्भघटनात् । तेनायमर्थः—प्रथमतन्त्वपकर्षणे तद्वर्त्तिनी तावत् द्वितन्तुकादिपरस्परा-न्त्यपटपर्यन्तं विनष्टा, द्वितीयादितन्तुवर्त्तिन्यश्च कार्यपरस्पराः प्रमाणविधुराः

- अवस्थितसंयोगेभ्यश्च खण्डपटोदयो नेष्यन्ते, तेन तन्त्वतिरिक्तं न किञ्चिदुपलभ्ये-
 तेति । परमाणुभिर्महत्कार्यमारम्भमाणत्रयणुकमैवारभ्यत इति । द्वितीयं पक्षं
 द्व्यणुकप्रतिबन्दिपूर्वकमुपस्थापयति—**नन्वेष विचार** इति । तथावयवसंख्या-
 पकर्षः क्वचिद् विश्राम्यतीत्यत्रावयवशब्देन मूलभूताः परमाणवो विवक्षिताः यत्-
 5 सोत्कर्षापकर्षाभ्यां कार्यं गुरुत्वोत्कर्षापकर्षौ । तेनायमर्थः—अस्ति तावलोष्ट-
 मूलावयवपरमाणुसंख्यापेक्षया लोष्टावयवमूलावयवपरमाणुनां संख्यापकर्षः ।
 अन्यथा लोष्टतदवयवयोगुरुत्वादिसाम्यापत्तेः । एवं तदपेक्षया तदवयवतदवय-
 वानां मूलावयवपरमाणूनां संख्यापकर्षो द्रष्टव्यः । न चायं निरवधिः । एकत्वात्
 परतो न्यूनसंख्याया असंभवात् । तेन परमाणवेकत्वे परमाणुद्वित्वे वा त्रित्वे वा
 10 आरम्भकसंख्यापकर्षो विश्राम्यतीति निश्चयः । ननु परमाणुत्रित्वमारम्भकसंख्या-
 वधिरत आह—**न च त्रित्वमिति** । ननु[36A] यदि त्रित्वात् परतो द्वित्वैकत्वे
 परमाणुषु संभवत इति त्रित्वं नारम्भकसंख्यापकर्षावधिस्तर्हि द्वित्वमपि न स्यादेकत्व-
 स्यारम्भकत्वे बाधाभावेनैकत्वस्यैवारम्भकसंख्यापकर्षावधित्वादित्यत आह—
तत्रैकमिति । तथा च “द्वित्वमपकर्षपर्यन्तम्” इत्यत्र समानजातीययोः संयुक्तयोः
 15 परमाणवोर्वैजात्यादेरारम्भकत्वे बाधकस्याभावादिति शेषः । ननु भवतु द्वयोरारम्भ-
 कत्वं परमाणवोः, द्व्यणुकस्य कुतः सिद्धिः ? परमाणुद्वयेन त्रसरेणोरेवारम्भोपपत्ते-
 रत आह—**तच्चेति** । नन्वारम्भकसंख्यापकर्षविश्रमात् सिद्धयदपि द्व्यणुकं कथं
 त्रसरेणोरारम्भकम् ? अनारम्भकत्वेऽन्यारम्भकत्वे वा बाधकाभावादत आह—**तदपि**
च्चेति । नन्वारम्भकसंख्यापकर्षविश्रामस्य क्वचित् द्वाभ्यामारम्भकत्वमात्रेण चरितार्थ-
 त्वात् अस्तु क्वचिद् द्व्यणुकसिद्धिः । तैश्च बहुभिस्त्रसरेणोरारम्भ इति । ततोऽन्यत्र
 20 तु परमाणव एव बहुत्वसंख्योपेता द्व्यणुकानीव महत्(का ?)र्यारम्भका भविष्यन्ति
 बाधकाभावादिति न सर्वत्र द्व्यणुकसिद्धिरित्याशङ्क्याह—**न च द्व्यणुकवदिति** ।
 अन्यत्र परमाणवो महत्कार्यमारभमाणाः किं घटादिकमप्येत एवारभन्ते त्र्यणुक-
 मेवेति वा नियमः ? न प्रथम इत्याह—**अनियमारम्भस्येति** । द्वितीये दूषणमाह—
 25 **कारणकारणस्येति** । यत्र हि द्वयोरारम्भकत्वं परमाणवोस्तत्र परमाणवोर्द्व्यणुक-
 जातीये कारणत्वमवसितं द्व्यणुकजातीयस्य त्र्यणुकजातीये तत् कथं द्व्यणुक-
 जातीयारम्भकः परमाणुर्द्व्यणुकजातीयारम्भं त्रसरेणुं जनयेत् ? कार्यकारण-
 भावभङ्गादित्यर्थः । **तस्मादिति** । यो ह्यारम्भकसंख्यापकर्षविश्रामबलेन

क्वचिद् द्रव्यणुकजन्यं त्रसरेणुमभ्युपगम्यान्यत्र विप्रतिपद्यते तं प्रति विवा-
 दाध्यासिता इति प्रतिज्ञा । [36B] उभयवादिसिद्धद्रव्यणुकारब्ध-
 'त्रयणुकवदिति दृष्टान्तः । यस्तु त्रसरेणुमात्रस्य सावयवारब्धत्वे विप्रतिपद्यते
 तं प्रति “त्रसरेणव” इति प्रतिज्ञा, “²पटवच्चे”ति दृष्टान्तः । तेन “विवादाध्यासिता-
 स्त्रसरेणव” इति प्रतिज्ञा व्यर्थविशेषणा दृष्टान्ताधिक्यं चेति नाशङ्कनीयम् । “सावयव- 5
 द्रव्यारब्धा” इत्यत्र द्रव्यग्रहणं स्वरूपकथनार्थम् । न च “महत्त्वे सति कार्य्यत्वादि-”
 त्यत्र महदारब्धत्वादिरुपाधिः शक्यशङ्कः, यतो “ऽनुकूलेन तर्केण सनाथे सति
 साधने । साध्यव्यापकताभङ्गात् पक्षे नोपाधिसम्भवः” ॥ विस्तृतं चान्यत्रैवमादे-
 रनुपाधित्वमिति प्राश्नः । नवीनास्तु अयं घटः एतदन्यकार्य्यत्वानधिकरणमूर्त्तान्यः,
 एतदन्यमहत्त्वानधिकरणकार्य्यान्यः, भैयत्वात्, घटवदिति अनुमानद्वयं यथाक्रमं 10
 परमाणुद्वयं कयोराहुरिति ॥*॥ (इति पृथिवीप्रकरणम् ॥*॥)

ननु जले माधुर्यमप्रसिद्धं गुडादिवदप्रतीतेः, प्रसिद्धकटुकादिविलक्षण-
 संवेदनान्मधुरत्वे मधुरगुडादिविलक्षणवेदनात् कटुकत्वस्यापि प्रसङ्ग इत्याशङ्क्याह—
 ईषतस्वभावं तु तदिति । अन्नादिसाधारणं माधुर्यं जलेऽनुभवसिद्धम् ।
 उदके गुडादिवदप्रतीतेरमधुरत्वे क्षीरादेरप्यमधुर(त्व)प्रसङ्ग इति भावः । स्नेहो जल- 15
 विशेषगुण इति वदतो वैशेषिकस्य स्नेहस्य जलधर्मस्य गुणत्वं व्यवच्छेदकत्वं
 पृथिव्यादाववर्त्तमानत्वं चेति चतुष्टयमभिप्रेतम्, तत्र न तावज्जलधर्मत्वमित्याह—
 न स्नेह इति । स्नेहस्य जलधर्मत्वे प्रतिषिद्धेऽपृथिवीविशेषगुणत्वसामान्य-
 गुणत्वे चोभयवाचनमभिप्रेते गुणत्वं विशेषगु(ण)त्वं वा पृथिवीविशेषगुणतयैव 20
 स्यादतः पृथिवीविशेषगुणत्वे प्रतिषिद्धे गुणत्वं विशेष[37A]गुणत्वं चेति द्वयमपि
 प्रतिषिद्धं स्यादिति मन्वानस्तदेव प्रतिषेधति—नापि पृथिव्या इति । पृथिव्या-
 मवर्त्तमानत्वमपि स्नेहस्य न युक्तं, पृथिव्यामुपलम्भादित्याह—तस्मात् पार्थिवेति ।
 सामान्याद्यन्यत्वाद् गुणः स्नेह इत्यपि न वाच्यमिति आह—सामान्यविशेष
 इति । ननु स्निग्धावयवपरम्पराया अपि स्निग्धत्वात् परमाणुष्वपि स्नेहो वाच्यः, 25
 न परमाणुवर्त्तिनी पृथिवीत्वादेरपरजातिरुपलब्धेत्यत आह—गव्यमाहि-
 ष्यादिष्विति । स्नेहो गुणः सातिशयत्वाद् रूपवदित्यसिद्धो हेतुरतिशयस्य

- स्नेहवत् घृतधर्मत्वादित्यत आह—न चेति । “अतिशयस्य गुणैकनिमित्तत्वादि”-
 त्यतिशयस्य द्रव्येऽतिशयप्रत्ययस्य गुणैकनिमित्तत्वादतिशयवद् गुणैकनिमित्तत्वादि-
 त्यर्थः । इतोऽपि भवतु सातिशयः स्नेहो मा भवतु च गुणः, जातित्वे बाधकाभावा-
 दित्ययुक्तमित्याह—**सामान्यविशेषतया चेति** । अपि च स्नेहसामान्य-
 5 वादिनः स्निग्धद्रव्यावयवः स्निग्ध इति नियमं मन्यन्ते परमाणुव्यतिरिक्तस्थले वा
 सङ्कोचयन्ति । प्रथमपक्षं दूषयति—**किंच स्निग्धेति । सर्वपार्थिवेति** ।
 ननु युक्तं सम्भवमात्रेण रूपादीनां क्षीरत्वव्यञ्जकत्वे सर्वपार्थिवपरमाणूनां क्षीरत्वा-
 पादनं तादृशरूपरसादेः सर्वत्र पार्थिवपरमाणौ पाकादुदयसंभवात् सर्वपार्थिव-
 परमाणूनां क्षीरत्वे सर्वपार्थिवकार्याणां क्षीरत्वापत्तिस्तु कुतस्तद्व्यञ्जकानां घटादाव-
 10 भावात् । परमाणुजातिः कार्येऽवश्यम्भवत्येव , पृथिवीत्वमिवेति चेत्, न । न हि
 परमाणुजातिरिति पृथिवीत्वं कुम्भादौ, किन्तु तद्व्यञ्जकगन्धसत्त्वादिति क्षीरत्व-
 व्यञ्जकास्तु रूपरसादयो घटादौ असंभाविता एवेति कुतस्तेषां क्षीरत्वापत्तिरिति ?
 उच्यते—यः परमाणुजातिः कार्ये वर्तत इति नियममभ्युपैति तं प्रति सर्वपार्थिव-
 परमाणूनां क्षीरत्वे घटादेरपि क्षीर[37B]त्वप्रसङ्ग इत्युक्तम् । नियममनङ्गीकुर्वाणं प्रति
 15 तु अनेनैव न्यायेन सर्वपार्थिवपरमाणूनां दधित्वाद्यापत्तौ जातिसङ्करापत्तिरिति ।
 कार्ये परस्परपरिहारवतामपि क्षीरत्वदधित्वादीनां परमाणुषु प्रवेशादिति । स्निग्ध-
 द्रव्यावयवः स्निग्धः इति परमाणुव्यतिरेकेणैव, अतो द्रव्यणुकादावेव स्नेहः क्षीरत्व-
 वदिति द्वितीयं पक्षं शङ्कते—**द्रव्यणुकादाविति । क्षीरत्वादिति** । यथा क्षीरत्वस्य
 द्रव्यणु(का)दौ परमाणुगतरसाधारभ्यो रसविशेषादिः सर्वक्षीरानुवृत्तोऽन्यस्माद् व्यावृत्तो
 20 व्यवस्थापकोऽस्ति, नैवं स्नेहत्वव्यञ्जको घृततैलादावपि सत्त्वात्, घृतादिगन्धादेस्तैलाद्य-
 व्यापकत्वादिति । ननु मा भून्नैमित्तिकः स्नेहः, पृथिव्यां सांसिद्धिकस्तु जलवद्
 भविष्यतीत्याशङ्क्योपसंहारव्याजेन परिहरति—**तस्मादिति** । उपप्लव्यकगत एवायं
 घृतादौ न तु सांसिद्धिकः, घृतादिदाहे भस्मन्यपि स्नेहोपलम्भप्रसंगात्, आरब्धघृतैरेव
 परमाणुभिः भस्मारम्भादिति भावः । **आपः शरीरारम्भिका इति** । आप्याः
 25 परमाणवः परस्परया शरीरारम्भिका इति विवक्षितम् । **द्रव्यारम्भकत्वादिति** ।
 परमाणुत्वे सतीति विशेषणीयम् । **पृथिवीवदिति** । पार्थिवपरमाणुवदित्यर्थः । तेन
 बाधानैकान्तिकसाध्यविकलत्वानि नाशङ्कनीयानीति—**केचित्** । तन्न । “परस्परया
 शरीरारम्भिका इति”—शरीरारम्भकारम्भिका इति विवक्षितम्, शरीरारम्भकारम्भिका-

रम्भका इति वा ? नाद्यः, द्व्यणुकव्यतिरेकेण परमाण नामनारम्भकत्वेन करादौ तदारम्भकत्वसाधने बाधादपसिद्धान्ताच्च । न द्वितीयः, अङ्गुल्यादौ करारम्भकेऽपि परमाण नामनारम्भकत्वादिति । एतेनान्यदपि परस्परयारम्भकत्वं निरसनीयम् । अत एव दृष्टान्तस्य साध्यविकलत्वं गन्ध[38A]वत्त्वेन सोपाधिकत्वं च । तस्माद्“दापः शरीरारम्भिका” इति शरीरारम्भकसमवेतद्रव्यत्वावान्तरजात्यधिकरणं द्रव्यारम्भक- 5 त्वादिति द्रव्यारम्भकनिष्ठद्रव्यत्वावान्तरजात्यधिकरणत्वादित्यर्थः । न च गन्धवत्त्वमुपाधिः, घटः स्वान्यगन्धवत्त्वानधिकरणशरीरारम्भकसमवेतद्रव्यत्वावान्तरजातिमदन्यः; द्रव्यत्वात्, पटवदिति साध्यव्यापकत्वभङ्गेनानुपाधित्वादिति ॥ *आपः* ॥

ननु चक्षुष इतरभेदे तैजसत्वे वा साध्यगोलकस्य धर्मित्वे बाधः, तदतिरिक्तस्य धर्मित्वे त्वाश्रयासिद्धिरित्याशङ्क्याह—तत्सद्भाव इति । यद्गुणोपलब्ध्या करणं 10 सिद्धं तस्य तैजसत्वादि साध्यत इति कश्चिन्न दोष इति भावः । “अप्राप्यकारि-चक्षुरधिष्ठानासंबन्धार्थग्राहित्वादि”त्यत्र मनसः सपक्षस्य सत्त्वात् कथं व्यतिरेकि-तेति चेत्, न । संस्कारलक्षणप्रत्यासत्तिसापेक्षतया मनसोऽपि प्राप्यकारित्वात् । तदाह—कुसुमाञ्जली “संस्कारस्तु प्रत्यासत्तिमात्रेणोपयुज्यत” इति । प्राप्ति- 15 निरपेक्षसाक्षात्कारसाधनत्वं वा अप्राप्यकारित्वं, न चैतन्मनसः संभवति, स्मृतेर-साक्षात्कारित्वात् सुखादिसाक्षात्कारे तु मनसः प्राप्तिसापेक्षत्वात् । बाह्यार्थ-साक्षात्कारे च मनसोऽसाधनत्वादिति । अस्यामेव प्रतिज्ञायां स्वतोऽधिकपरिमाणा-प्राहकत्वात्, सन्निहितदूरस्थितयोस्तुल्यकालमुपलम्भकत्वात् स्फटिकादिव्यवहितो-पलम्भकत्वादिति व्यतिरेकित्रयं क्रमेण आह—पृथुतरेत्यादिना । यद् वा, चक्षुर्न 20 प्रा(प्य ?)बोधकं तद्विरहेऽपि तद्बोधकत्वादिति एव मुख्यो हेतुः । तत्साधकाः पुनः प्रकृतहेतव इति । न च स्वतोऽधिकपरिमाणप्राहकत्वं पर्वतादिग्राहिणि त्व-गिन्द्रिये प्राप्यकारिणे अस्तीति विरुद्धमिति वाच्यं, [38B] त्वगिन्द्रियस्य यावत्सन्नि-कृष्टपर्वतभागमात्रग्राहित्वेन पूर्वपक्षिणोऽभिप्रेतत्वात् । पृथुतरग्राहित्वस्य अनुकूल- (तर्क ?) माह—यदि चेति । समग्रो हि पर्वतादिरुपलभ्यते, न चाल्पपरिमाणस्य 25 चक्षुषः समग्रपर्वतसंयोगः संभवी, न हि नखरञ्जिका परशुरिव शाखाव्यापिनं संयोग-मनुभवति समस्तशाखाच्छेदप्रसङ्गात् । अधिष्ठानासंबन्धार्थेति । गोलक इव चक्षुषस्तैलपात्रं प्रदीपस्याधिष्ठानं तेनासंबद्धं घटादि प्रदीपो गृह्णाति प्राप्यकारी चेति व्यभिचारः । न च व्यतिरेकिणि विरोध एवोद्भाव्यो न व्यभिचार इति वाच्यम्, अधिष्ठानासंबन्धार्थग्राहित्वस्य प्राप्यकारित्वेऽपि बाधाभावे नाप्राप्यकारित्व-

- नियमानिश्चयात् । तेन प्राप्यकारिणि विपक्षे सद्भावमात्रेण अनैकान्तिकत्वमुक्त-
मिति । ननु यदि गत्वा चक्षुश्चन्द्रमसं गृहीयात् तर्हि मासादिव्यवधानेन परि-
च्छिन्नात्, अनेकलक्षणयोजनान्तरितत्वादिति कथं कालसन्निकर्षेणापि शाखा-
चन्द्रोपलम्भयोगपद्याभिमान इति अत आह—अचिन्त्यो हीति । ‘लाघवं’ गुरुत्वा-
5 भावः, ‘तस्यातिशयः’ उपलम्भकादिगतगुरुत्वाभावः ‘संसर्गि[द्रव्य ?]तये’-
त्यन्योन्यमिश्रीभावयोग्यद्रव्यतयेत्यर्थः । ननु नायनरश्मैरपीन्द्रियत्वे गत्वा पृष्ठदेश-
व्यवस्थितार्थोपलम्भप्रसङ्गस्तुल्य इत्यत आह—इन्द्रियप्राप्तये त्वि¹ति । नायनं
तेजः पुरतः स्थितेन संबद्ध्यते, न पृष्ठस्थितेन, शरीरेण प्रतिबन्धादिति भावः । “येषां
त्वित्वादिना अप्राप्यकारित्वे व्यवहितप्रकाशकत्व-प्रसङ्ग इति वदता व्यवहिता-
10 प्रकाशकत्वात् प्रसङ्गविपर्ययात् प्राप्यकारित्वं चक्षुषोऽनुमेयमिति दर्शितम् । ननु
अप्राप्यकारित्वेऽपि विरोधिनः कुड्यादेः सत्त्वान्न व्यवहितोपलम्भ इत्यत आह—
न हि व्यवधायकमिति । न हि कुड्यां स्वरूपेण ज्ञानपरिपन्थि, अव्यवहितेऽपि
ज्ञानानुदयप्रसङ्गात् । [39A] नापि ज्ञानजनकचक्षुःसंयोगविरोधितया प्राप्यकारिता-
पक्षेति भावः । यो हि इन्द्रियविषययोः स्वरूपयोग्यतैवोपलब्धिप्रयोजिका तद्-
15 विरहादेव व्यवहितानुपलम्भो, न तु प्राप्तिविरहादित्याह, स किं कुड्यादिव्यवधान-
कालीनयोर्विषयेन्द्रिययोर्वावद्व्यवधानं स्थितिं मनुते, किं वा योग्ययोरन्ययोरेवा-
व्यवधानदशायामुत्पत्तिम् ? प्रथमे दोषमाह—स्थैर्य इति । तदानीमपीति ।
व्यवधानेऽपीत्यर्थः । “अपरावृत्तेरित्यत्रोपलम्भापत्तिरिति शेषः । द्वितीयं दूषयति
—क्षणिकत्व इति । बौद्धमते हि अयोग्यावेवेन्द्रियविषयौ योग्ययोरेवेन्द्रियविषय-
20 योरन्योन्यसहितौ जनकौ, तद् यदि प्राप्तिनिरपेक्षयोरयोग्येन्द्रियविषययोर्योग्येन्द्रिय-
विषयजनकत्वं, तदा कुड्यव्यवधानेऽपि योग्येन्द्रियविषययोरुदयाद् व्यवहितोपलम्भा-
पत्तिः, प्राप्तिसापेक्षयोरयोग्ययोर्योग्यजनकत्वेऽयोग्यजनकत्वे वापि उपलम्भोपयोगिनी
प्राप्तिरिति सिद्धमिति भावः । ननु प्राप्तिः साध्यमाना गोलकस्य साध्यते, तद्व्यति-
रिक्तस्य वा ? आद्ये, बाधः ; द्वितीये तु आश्रयासिद्धिरत आह—न च कृष्णेति ।
25 रूपोपलब्धिकरणे प्राप्यकारित्वं साध्यते, तच्च सिद्ध्यमानमन्तर्भावितगोलकातिरेक-
मेव सिद्ध्यति, गोलके बाधात् । ननु निरन्तरोत्पादादेव प्राप्तिव्यवहारे घट-
माने संयोगलक्षणप्राप्तिर्दुर्लभेति अत आह—तदेतदिति । “कथं पुनरेतत् तैजसम्”
इत्यत्र “तैजसत्वे पार्थिवत्वे वा प्रमाणसत्त्वादि”ति शेषः । ननु अतैजसत्वे सुवर्णं न
तैजसं गुरुत्वात् पीतत्वाच्चेति । पार्थिवत्वे पीतरूपत्वादित्येव प्रमाणं स्यात्, गुरुत्व-

पीतरूपत्वे च सुवर्णे सन्दिग्धासिद्धे, स्नेहस्येव घृतादौ उपष्टम्भकगतयोरपि संयुक्त-
 समवायेन तयोः सुवर्णे प्रतीतिसंभवादित्यत आह—यद्यपि गुरुत्वादय इति ।
 अत्र च सुवर्णं परमाणूनां धर्मित्वं नावयन्ति, अन्यथा नैमित्तिकद्रवत्वस्य तत्रा-
 भावेनासिद्धताप्रसङ्गात् । तर्हि [39B]“घृतादिद्रवत्ववदत्यन्ताग्निसंयोगादेवास्य
 द्रवत्वं क्षीयेत्”त्यत्र किं, यदि दृष्टान्तद्रष्टाहचर्यबलेन नैमित्तिकं द्रवत्वं पार्थिवत्वं 5
 गमयेत्, तर्हि वह्निसंयोगाद् द्रवत्वक्षयमपि गमयेत् अविशेषादित्यभिमतं, किं वा
 नैमित्तिकं द्रवत्वं दृष्टान्ते घृतादौ वह्निसंयोगविनाश्याद्रवत्ववत्पार्थिवत्वेन सहितम्
 उपलब्धं, पक्षे तु वह्निसंयोगविनाश्याद्रवत्ववत्पार्थिवत्वमभिमतमिति विशेषविरोध
 इति ? किं वा यदि सुवर्णं परमाणुरूपं पार्थिवं, तर्हि वह्निसंयोगसापेक्षक्षयवद्द्रवत्व-
 वदापद्येत । इदं तु वह्निसंयोगसापेक्षक्षयरहितद्रवत्वयुक्तम् । तस्मात्तैजसमिति 10
 सत्प्रतिपक्षत्वमिति । आद्ये दूषणमाह—तथेति । बाध्यद्रवत्वक्षयो न साध्यते,
 बाधविरहात् पार्थिवत्वं तु साध्यत इत्यर्थः । द्वितीयं दूषयति—
 विशेषविरोधस्येति । तृतीयं निराचष्टे—न चेति । “अक्षीयमाणे”त्यत्र ‘वह्नि-
 संयोगादि’ति शेषः । वह्निसंयोगादक्षीयमाणं द्रवत्वं घृतादौ पार्थिवकार्येऽप्य-
 स्तीति ‘परमाणुत्वे सती’ति विशेषणीयम् । एवमपि सुवर्णपरमाणवो न पार्थिवाः 15
 परमाणुत्वे सति वह्निसंयोगादक्षीयमाणद्रवत्वात्, आम्भसपरमाणुवदिति सत्-
 प्रतिपक्षमाशङ्क्य अक्षीयमाणद्रवत्वस्यापार्थिवत्वेन व्यभिचाराभावेन व्याप्त्यंशे
 वह्निसंयोगादिति विशेषणासामर्थ्यात् ; असिद्धिपरिहारार्थं च विशेषणानङ्गीकारात् ।
 तस्मात् सुवर्णपरमाणवस्तैजसा इति साध्यनिर्देशः कर्त्तव्यः । आद्ये परमाणौ
 व्यभिचारपरिहारार्थं च ‘क्षीयमाणद्रवत्वे सती’ति विशेषणमुपादेयम्, तेन सुवर्णपर- 20
 माणवस्तैजसाः परमाणुत्वे सति क्षीयमाणद्रवत्वे सति वह्निसंयोगादक्षीयमाण-
 द्रवत्वादिति व्यतिरेकिणा सत्प्रतिपक्षणीयम् । तथा च विपक्षादिव घृतादि-
 परमाणोः सपक्षादालोकादेर्व्यावृत्तेरसाधारणत्वमिति तदिदमाह—असाधारण-
 त्वादिति । ननु पृथिवीत्वनियतं द्रव[40A]त्वं वायुत्वनियतमिव तिर्यग्गमनं
 पृथिवीविशेषनियतं वा द्रवत्वं तेजोविशेषवह्निनियतमिवोर्ध्वज्वलनं, तेन नियामका- 25
 भावेन भवदात्मानं जह्यादत आह—न चोद्ध्वज्वलनेति । ननु यदि न पृथिवीत्व-
 नियतं वह्निसंयोगजं द्रवत्वं तर्हि वह्निसंयोगादेर्गगनादिसाधारणत्वात् तत्रापि
 द्रवत्वोदयः स्यादत आह—तस्मादिति । अदृष्टविशेषोपगृहीतो वह्निसंयोगो द्रवत्व-
 हेतुः, अदृष्टोपग्रहश्च पार्थिवतैजसाणूनामेवेति भावः । अपि च योऽपि सुवर्ण-

- परमाणु पार्थिवानाह तेनापि सुवर्णरूपं न परावर्तते एवेति वाच्यम् । पार्थिवपरमाणुरूपपरावृत्ति-चरमसामग्रीविनिवेशिनोर्विरोधिद्रव्याभाववह्नि-संयोगयोः सत्त्वेऽपि अपरावर्त्तमानत्वाद् विरोधिद्रव्याभाववह्निसंयोगयोः पार्थिवपरमाणुरूप-परावृत्तिचरमकारणभावोऽन्वयव्यतिरेकबलात् । तस्मात् सुवर्णपरमाणूनाम-
- 5 परावर्त्तमानरूपत्वाद् अपार्थिवत्वमनुमेयमित्याह—किं चेति । “न पूर्वरूपं जहाती”त्यत्र ‘तस्मात् पूर्वरूपं न परावर्त्तते’ इति शेषः । ननु यदि पार्थिव-परमाणुरूपपरावृत्तिरसति विरोध्यन्तरे वह्निसंयोगात् स्यात्, तर्हि सुवर्णं दह्यमाने तदुपष्टम्भकपार्थिववर्त्तिपीतरूपं च भवत्पक्षेऽप्युच्छिद्येतेत्यत आह—तेनैव चेति । ननु सुवर्णरूपस्य परमाणुवर्त्तिनः परमाणुवर्त्तित्वादेव अवयविवर्त्तिनश्चाभिभूतत्वादेवा-
- 10 प्रत्यक्षत्वात् कथं न परावर्त्तते इति निश्चय इति चेत्, न । सुवर्णदर्पणकृपाणादौ भास्वरूपस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वात् । तदनुमितभास्वरपरमाणुरूपस्य परमाणुगतभा-स्वरूपत्वेनापरावर्त्तमानत्वसिद्धेः । सुवर्णरूपाभिभवाभिधानं च द्रव्यान्तरमिश्रीभावाद्-व्यक्तोपलम्भाभिप्रायम् । इदमेवाभिसंधायाह—तत्तन्मिश्रीभूताभिभावक-
- द्रव्यापगमादिति । “अत्यन्ताग्निसंयोगेऽप्यपरावर्त्तमानरूपत्वादि”त्यत्रापरावर्त्त-
- 15 मानरूपत्वा[40B]दित्येतावानेव हेतुः । “अत्यन्ताग्निसंयोग” इति तु पार्थिवरूपमग्नि-संयोगेनासति विरोधिनि न निवृत्तं चेन्न निवृत्तमेवेति सुवर्णपार्थिवत्ववादिनं प्रति हेतुसिद्धयर्थम् । तेनापरावर्त्तमानरूपत्वादित्येतावता व्यभिचाराभावात् । “अत्य-न्ताग्निसंयोगेऽपि” इत्यसमर्थविशेषणमिति परिहृतं सुवर्णपरमाणूनाम् एव पक्षत्वात् न भागासिद्धमपरावर्त्तमानरूपत्वम् । अत्र च सुवर्णदर्पणादावुपलभ्यमानभास्वरूप-
- 20 द्रव्यानुमितपरमाणूनां धर्मित्वं, तेनापीतिमगुरुत्वाधिकरणस्य धर्मित्वे बाधः, तदन्यस्य धर्मित्वे त्वाश्रयासिद्धिरिति निरस्तम् । न च सुवर्णं न पार्थिवमित्यत्र नैमित्तिकद्रवत्वाभाव उपाधिः । तैजसः परमाणुः स्वस्वेतरावृत्तिनैमित्तिकद्रवत्व-धर्मवान् द्रव्यत्वात् पटवदित्यादिना नैमित्तिकद्रवत्ववत्तया सिद्धे तैजसपरमाणौ साध्याव्यापकत्वात् । अत एव “सुवर्णं तैजसमि”ति वक्ष्यमाणानुमाने
- 25 द्रवत्ववत्त्वाभाव उपाधिरिति निरस्तम् । उपाधेः साध्यव्यापकत्वभङ्गस्थल एव उपाधिविपर्ययस्य व्यभिचारान्न तेन सत्प्रतिपक्षत्वं प्रकृतानुमानादावित्यलम् ।

प्रतिनियतेन्द्रियग्राह्यगुणाश्रयतयेति । एकैकेन्द्रियग्राह्या जगति रूपादयः प्रसिद्धाः, तदाश्रयतया च पृथिव्यादयो दिगादिभ्यः प्रसिद्धाः इति तेभ्यः पूर्वं निरूपणीयाः । तत्राप्येकैकेन्द्रियग्राह्यगन्धादिचतुष्टययुतत्वेनातिप्रसिद्धत्वात् प्रथमं पृथिवी, ततो गन्धहासे रूपरसस्पर्शवत्त्वादुदकं, ततो गन्धरसहासे रूपरसस्पर्शवत्त्वात् तेजः, ततो गन्धरूपरसहासे स्पर्शवत्त्वाद् वायुर्निरूप्यते । आकाशादप्येकैकेन्द्रियग्राह्यगुणवतो देहाद्यारम्भकत्वेन सुप्रसिद्धत्वादिति भावः । तदितो व्यावर्त्तमानमिति । तद्विशेषान्तरम्^[41A] इतोऽपार्थिवस्पर्शाद् व्यावर्त्तमानं स्वव्याप्यं पाकजत्वम् उपादाय तद्विरहिणि अपार्थिवस्पर्शत्वविरहिणि पार्थिवे पृथिवीवर्त्तिनि विश्राम्यति । पृथिवीवर्त्तिनो व्याप्यं स्यात् । “स्वव्याप्यम् उपादाये”ति “विश्राम्यती”-त्यनेनापि संबद्ध्यते । तेन पाकजत्वमपि पृथिवीगुणव्याप्यमिति सिद्धेऽपार्थिवः स्पर्शः पाकजो भविष्यतीति शङ्कितुमशक्यत्वादपार्थिवस्पर्शस्यापाकजत्वेन “प्रतिबन्धसिद्धि”-व्याप्तिसिद्धिरिति अर्थः । ¹परत्वापरत्वे इति । परत्वापरत्वविरहे संयुक्तसंयोगाल्पीयस्त्वभूयस्त्वे दुर्घटे, सामग्रीसत्त्वात् परत्वापरत्वयोरवश्यम् उदयापत्तेः । तथा संयुक्तसंयोगभूयस्त्वादिविरहे मूर्त्तत्वं दुर्घटम्, अवच्छिन्नपरिमाणवतः संयुक्तसंयोगभूयस्त्वादेरवश्यमुत्पादप्रसङ्गात् । तस्मात् परत्वादेरभावे संयुक्तसंयोगभूयस्त्वादेरभाव इति वाच्यम् । तदभावे मूर्त्तत्वभङ्गः । एतेनेति । वायुः स्पर्शवान् इति प्रतिपादनेनारूपिष्वचानुष्णानीति अरूपित्वप्रतिपादनेन चेत्यर्थः । तथा चेति । यदा नीरूपत्वमनुष्णाशीतापाकजस्पर्शानुमेयस्य, तदा स वायुर्न तु पृथिवीति सिद्ध्यति । पृथिवीत्वे रूपोपलम्भापत्तेरित्यर्थः । यद् वा, यदानुष्णाशीतत्वं प्रत्यक्षसिद्धं स्पर्शस्यापाकजत्वं चानुमितं, तथा च सति अनुष्णाशीतापाकजस्पर्शो वायुरिति लक्षणं सिद्ध्यतीत्यर्थः । ²“निःप्रमाणकः स्यादि”त्यत्र कार्यस्य वायोः कल्पकस्याभावादिति शेषः । ननु स्पर्शशब्दादयो लिङ्गं भविष्यन्ति इत्यत आह—परमाणुस्पर्शस्येत्यादिना । “रूपादिषु मध्ये स्पर्शस्यैव व्यञ्जकत्वादि”ति हेतुं त्वगिन्द्रियस्पर्शाश्रयसंयोगेन रूपादिषु स्पर्शस्यैव प्रतिपत्तिं जनयता व्यभिचारपरिहाराय द्रव्यत्वेन विशेषयितुं द्रव्यत्वं साधयति—संयोगेति । एवं चक्षुरादावपि द्रव्य^[41B]त्वसाधने तात्पर्यम् । ननु यद्यपि शीतो वायुरुष्णो वायुरिति अत्राभिभूतेन अनुष्णाशीतस्पर्शनं न

1 Vādīndra reads परत्वापरत्वे for परत्वापरत्वाभ्याम्.

2 Vādīndra reads निःप्रमाणकः for निष्प्रमाणकः ।

- वायुसिद्धिः, तथापि शीतोष्णस्पर्शानुमितौ जलज्वलनौ स्पर्शवद्द्रव्योपनीतौ देशान्तरादागतत्वे सति जलज्वलनत्वात् कुम्भोपहतजलज्वलनवदिति जलाद्युपनायक-
तया वायुप्रतीतिरुत्पत्स्यत इति अपि नाशङ्कनीयम् इत्याह—**न** चोति । यदचानुषं
तत् स्पर्शनद्रव्यं न भवतीति अत्र तर्कमाह वैशेषिको—**द्रव्यस्य** हीति । यत्
5 स्पर्शनद्रव्यं तच्चानुषमिति व्याप्यव्यापकभावोऽनुकूलतर्कविरहान्नास्ति, कुतो
व्यापकानुपलम्भ इत्याह—**विपक्ष** इति । नन्वचानुषत्वे स्पर्शनत्वं न स्यात्, चक्षुः-
सहकृताया एव त्वचो द्रव्यग्राहकत्वात् । अचानुषत्वे नीरूपत्वं वाच्यम्, अन्यथा
चानुषत्वस्यापत्तेः । नीरूपत्वे च स्पर्शस्याप्रत्यक्षत्वं रूपैकार्थसमवायिन एव स्पर्शस्य
प्रत्यक्षयोग्यत्वात्, स्पर्शस्य अप्रत्यक्षत्वे च द्रव्यस्य स्पर्शनत्वं दुर्घटं, प्र(त्य)क्षस्पर्शवत्
10 एव द्रव्यस्य स्पर्शनयोग्यत्वात् । तेनैवमप्यचानुषत्वे स्पर्शनत्वानुपपत्तिः, इत्याशङ्क्याह—
न हीति । ननु अनुकूलतर्काभावेऽप्यचानुषद्रव्यत्वास्पर्शनत्वयोर्व्यभिचारानु-
पलम्भमात्रेण लिङ्गलिङ्गिभावो भविष्यति । न च व्यभिचारानुपलम्भमात्रेण गमकत्वे
यदचानुषं द्रव्यं तत्स्पर्शोऽपि न प्रत्यक्ष इत्यत्र व्यभिचारानुपलम्भाद्
वायुस्पर्शस्य अप्रत्यक्षत्वापत्तिरिति वाच्यम् । यदचानुषं तत्स्पर्शोऽपि न प्रत्यक्ष
इत्यस्योष्णं जलम् इत्यादौ व्यभिचारोपलम्भादिति शङ्कते—**उष्णं जलम्** इत्यादिना,
15 **नैवमिति चेत्** इत्यन्तेन । समाधत्ते—**अपार्थिवेति** । अनुकूलतर्कवि[42A]
धुरस्यापि व्यभिचारानुपलम्भमात्रेण गमकत्वे यदपार्थिवं द्रव्यं न तत् स्पर्शनमिति ।
अत्रापि व्यभिचारानुपलम्भाद् उदकतेजसोरपि न स्पर्शनत्वं स्यात्, तयोः सिद्धिस्तु
चक्षुषैव पृथिवीवत् क्वचिदित्यन्धकारादौ द्रव्योपलब्धिः पृथिव्यप्तेजसामित्यर्थः ।
20 **प्रत्यभिज्ञानमिति** । तेन यथा वायोरस्पर्शनत्वेऽपि तस्यैव स्पर्शस्याधिष्ठानत्वात्
'स एवायं वायुरि'ति आनुमानिकी प्रत्यभिज्ञा, एवमस्पर्शनत्वेऽपि जलादेस्तस्यैव स्पर्श-
स्याधिष्ठानत्वात् 'तदेवेदं जलमि'त्यादिप्रत्यभिज्ञा त्वग्व्यापारानन्तरभाविन्यानुमानिकी ।
तेन 'तदेवेदम्' इत्यत्र लिङ्गाभावादस्पर्शनत्वे प्रत्यभिज्ञा न स्यादित्यपि परिहृतम् ।
गुणयोग्यतामिति । यैव स्पर्शरूपादेराश्रयगतं महत्त्वं स्वगतम् उद्भूतत्वं च
25 स्पर्शनत्वे चानुषत्वे च योग्यता, सैव द्रव्यस्य तदाधारस्य स्पर्शनत्वे चानुषत्वे च
योग्यतेत्यर्थः । **द्रव्यग्रहणे योग्यतान्तर्भूतयोग्यता[का]नीति** । द्रव्यग्रहण-

योग्यतान्तर्भूता द्रव्यग्रहणयोग्यतयैकतां गता तद्व्यापिका वा योग्यता संख्यादीना-
मित्यर्थः । अत्र हेतुमाह—एवं हीति । यदि न द्रव्यग्रहणयोग्यतान्तर्भूता संख्यादि-
प्रत्यक्षयोग्यता, तर्हि द्रव्यस्य घ्राणाद्ययोग्यत्वेऽपि तद्वर्त्तिनः संख्यादयो घ्राणादिभिः
प्रतीयेरन्निति सर्वेन्द्रियग्राह्याः स्युः, चक्षुषा प्रतीता अपि स्पर्शनेन वा न प्रतीयेरन्निति
एकैकेन्द्रियग्राह्याः स्युरिति उभयथापि न द्वीन्द्रियग्राह्यत्वममीषां निर्वहेदित्यर्थः । 5

तद् यदि त्वचा वायुरूपलभ्येत इत्यादिना वायुसंख्यादीनामयोग्यत्वं वदता
आश्रयगतमहत्त्वोद्भूतस्पर्शोद्भूतरूपादिलक्षणा या संख्यादिस्पर्शनत्वयोग्यता, सैव
द्रव्यस्य च स्पर्शनत्वे योग्यता, सा च वायौ नास्तीति उक्तं, तेनायोग्यस्य वायोः
प्रत्यक्षत्वसाधनं बाधितमित्यवसेयम् । इतोऽप्युद्भूतरूपादिलक्षणा संख्यादिस्पर्श-
नत्वयोग्यतैव द्रव्यस्पर्श[42B]नत्वे योग्यतेत्याह—अत एवेति । यदि महत्त्वमुद्भूत- 10

स्पर्शश्चेति द्वयमेव द्रव्यस्पर्शनत्वे योग्यता, तर्हि ग्रीष्मोष्मादयः स्पर्शनाः स्युरिति
तद्गतसंख्यादेरप्युपलम्भापत्तिरिति भावः । ‘रूपेणासमानाधिकरणत्वादि’त्ययं शब्दादेः
सपेक्षस्य सत्त्वादन्यव्यतिरेकी द्रष्टव्यः । व्यतिरेकप्रयोगस्तु अन्वयव्याप्तिसिद्धय इति ।
वायो रूपमयोग्यमभिभवादनुद्भवाद् वा ? आद्ये दोषमाह—¹अभिभावकस्येति ।

द्वितीयं दूषयति—पाकजत्वेनेति । य एव पाक उद्भूतस्पर्श हेतुः, स एव उद्भूत- 15
रूपे हेतुरन्वयव्यतिरेकाभ्याम् अवसीयते इत्युद्भूते स्पर्शे रूपमनुद्भूतं न घटत इत्यर्थः ।

“शब्दसन्तान” इत्याद्यशब्दो विवक्षितः । अविभज्यमानावयवद्रव्यसंबन्धि²-
शब्दसन्तानत्वादिति । विभागाजन्यशब्दाजन्यशब्दत्वादित्यर्थः । “अपतनं

धृतिरिति”त्यत्रापतनशब्देन पतनासहचरितो गगनादिनोर्ध्वदेशेन तृणादेः संयोगो
विवक्षितः, न तु पतनप्रागभावस्तेन स्पर्शवद्द्रव्यसंयोगकार्य्या धृतिरिति बाधितं 20

पतनप्रागभावलक्षणाया धृतेरजन्यत्वादित्यपि नाशङ्कनीयम् । धर्मिग्राहकप्रमाणा-

देवेति । धर्मिग्राहकं प्रमाणं प्रत्यक्षस्पर्शादि तेनाश्रयभूतो द्व्यणुकादिकमजन्मा

महान्वायुः सिद्ध्यति । “तथाविधस्पर्शस्य तथाविधाश्रयत्वादेवे”ति । शक्यते चेति ।

वायुर्वायुर्व्यतिरिक्तत्वाधिकरणं स्पर्शवत्त्वात् पृथिवीवदित्यर्थः । शिष्यबुद्धि³-

व्युत्पादनायेति । समूर्च्छनेन नानात्वानुमानप्रपञ्चे दर्शितेऽनेकोपाय- 25

1 Vādindra reads अभिभावकस्य for अभिभावक. 2 Vādindra reads संबन्धिशब्द for संबन्धित्वे सति, 3 Vādindra adds ‘बुद्धि.’

प्रवीणा हि शिष्यबुद्धिरतिशयवती भविष्यतीत्यमुमपि प्रकारमुपदिदेश भाष्यकार
इत्यर्थः । चोद्याभासं च निराकरणं च दर्शयिष्यति—तिर्यग्गमनस्वभावस्य
कथमूढ्गमनमिति [43A] । शेषं सुगमम् ॥ * वायुः * ॥

- कश्चात्रेति । अत्र एषु पक्षेषु को विशेषः, किं व्यावृत्तं दूषणमित्यर्थः ।
5 अचेतनानां चेतनाधिष्ठाननिरपेक्षा प्रवृत्तिर्भवन्ती प्रयत्नादिरूपा वा स्पन्दरूपा वा ?
प्रथमे दूषणमाह—अनधिष्ठितानामेवेति । द्वितीयं दूषयति—प्रवृत्त्यनुप-
पत्तिर्वेति । अचेतनप्रवृत्तेरिति । स्पन्दरूपप्रवृत्तेरित्यर्थः । भगवत
इच्छास्त्वित्येवमाकारेति । अस्तु भवतु कार्यमित्येवमाकारा, न
तु कदाचित् सृष्टिर्भूयादित्याकारा, कदाचित् संहारो भूयादित्येवमाकारा,
10 विरुद्धधर्माध्यासेन भेदापत्तौ नित्यताभङ्गादिति । ननु 'परमाण्वन्तर'
इत्येतादृता परमाणूनामवधित्वे लब्धे किमर्थमाहुः 'प्रयोगोऽत आह—
यद्यपीति । 'अन्त'शब्दोऽवध्यवयवे च वर्तते, तेनान्तशब्दप्रयोगमात्रान्नावधित्व-
लाभ इति तात्पर्यावधारणार्थमाहुः 'प्रयोग' इति । एवं तर्ह्याहुः प्रयोगादेव परमाणूनाम्
अवधित्वलाभाद्व्यर्थमन्तग्रहणमत आह—तेनैतदिति । अवधाविवाभिबिधाव-
15 प्याडोऽनुशिष्टत्वादापरमाणुविनाश" इत्युक्ते परमाणूनभिव्याप्येत्यपि भ्रमः स्यात्-
तन्नवृत्त्यर्थ'मन्त'शब्दः प्रयुक्त इति भावः । ननु यथा दशान्तः पट इति दशावयवः
पट इत्यर्थः, कार्यविनाशस्य परमाणून् प्रत्युपादानत्वाभावात् 'ततः परमाणवो-
ऽवतिष्ठन्त' इति पञ्चमीसमानार्थस्य तस्यैः प्रयोगोऽनुपपन्न इति मन्वानो नार्य पञ्च-
म्य(र्थे) तसिः, किन्तु सार्वविभक्तिकः सप्तम्यर्थ इति व्याचष्टे—तदेत्यर्थ इति ।
20 प्रचयाख्यसंयोगेति । प्रचीयते कार्यमुदीयते यस्मादिति प्रचयः सजातीयानां
परमाणूनां संयोगस्तेन रहिताः ; अन्यथा कार्यद्रव्योत्पत्तौ प्रलयत्व-व्याघातादिति ।
"अण्डस्य हिरण्यमयत्वं विवक्षितम्" इत्यत्र; तेन हिरण्यगर्भप्रतिपादका आगमाः
समाहिता इति शेषः । ननु यदा ईश्वर एव ब्रह्मेति पक्षस्तदेश्वरो ब्रह्माणं
प्रजासर्गे विनियुङ्क्त इति न घटते, नियोगस्य भेदाधिष्ठानत्वादित्यत आह—
25 यदा त्विति । ब्रह्माणं विनियुङ्क्त इति । ब्रह्मशरीरं प्रेरयतीत्यर्थः । ननु

मुखबाहूरूपा^[43B]दतश्चतुरो वर्णानिति न युक्तं, मुखादेर्ब्राह्मणजातीयं प्रति हेतुत्वे इदानीं ब्राह्मणानुदय-प्रसङ्गात्, जातिभेदे च कल्पकाभावात्, अत आह—
 मुखेत्यादिनेति। शेषं सुगमम्। संहारे च प्रमाणमियं क्रिया स्वान्यावयविकालीनत्वानधिकरणकिञ्चित्कालीनक्रियान्या क्रियात्वादन्यक्रियावदिति। सृष्टौ त्वयं द्रव्यारम्भकसंयोगजनिका क्रिया स्वान्यावयविकालीनत्वानधिकरण-किञ्चित्कालीनद्रव्यारम्भकसंयोगजनकक्रियान्या क्रियात्वात् संप्रतिपन्नवदिति। न च विमतः कालः कार्यद्रव्यवान् कालत्वादिदानींतनकालवदिति। विमता ब्राह्मणाः ब्राह्मणप्रभवाः ब्राह्मणत्वाद्धुनातनब्राह्मणवदिति। अर्थात् सत्प्रतिपत्तत्ववदिति वाच्यम्। कालविशेषब्राह्मणविशेषादेरसिद्धावाश्रयासिद्धिः। प्रकृतानुमानागमादिना सिद्धौ धर्मिग्राहकप्रमाणबाधात् कालमात्रधर्मित्वे चेदानींतनब्राह्मणादिभिः सिद्ध- 10 साधनात्। प्रकृतानुमानव्यापकाभावव्याप्यत्वाभावाच्च नैवमादेः प्रतिपत्तत्वमिति। तद्वहुत्वेऽपीति। विवादपदं विवादपदविवादपदेतरावृत्ति सकर्तृक-धर्मवन्मेयत्वात् पटवत्। अयं घटः एतदन्यानित्यज्ञानवज्जन्यत्वानधिकरणज्ञानवज्जन्यान्यः द्रव्यत्वात् पटवत्। आकाशमाकाशविषयानित्यज्ञानत्वानधिकरणात्म-समवेतज्ञानगोचरः सत्त्वात् पटवदित्यादीनाम् ईश्वरसाधकमानानां 'बहुत्वेऽपी'त्यर्थः। 15 न च विवादपदं विवादपदविवादपदेतरावृत्त्यकर्तृक-धर्मवन्मेयत्वात् पटवदित्यादिना सत्प्रतिपत्तत्वमिति वाच्यम्। प्रकृतहेतुव्यापकत्वाभिमतताभावव्याप्यत्वाभावात्। अनेकविधस्याप्रतिपत्तत्वात्। व्युत्पादितं चेदमन्यत्र। उपाधिश्च केवलान्वयिनि दुरुपपाद एव। न चोपाधिविधुरे व्यभिचारशङ्केति तन्निवृत्त्यर्थ-मनुकूलतर्कव्युत्पादनप्रयासोऽपि। [44A] न च केवलान्वयिनि साध्याभावाप्रमितेः 20 साध्याभाववद्वृत्तित्वाभावरूपव्याप्यत्वासिद्धेः व्याप्यत्वासिद्धिरिति वाच्यम्। साध्याभाववद्वृत्तित्वाभावव्यतिरिक्तस्य व्याप्यत्वस्याग्रे वक्ष्यमाणत्वात्। तत्र महाविद्याबलेन वक्ष्यमाणानुमाने उपाधेः साध्याव्यापकत्वं वक्तव्यम्। ननु यदि शरीरानपेक्षोत्पत्तिकाः पर्वतादयस्तर्हि कारणवन्त एव, अन्यथोत्पत्तिव्याघातात्। अथ न शरीरानपेक्षोत्पत्तिकास्तर्हि न पत्तजिज्ञिताः, उभयथापि न भागासिद्धिस्तत् कथम् 25 अनुपलब्धपूर्वकोटि¹ ष्वित्यादि। उच्यते—यदि निरपेक्षोत्पत्तिकमिति यथा-श्रुतं न तर्हि प्रकृतविवादपदस्य पर्वतादेरलाभः। अथ शरीरानपेक्षोत्पत्तिकपदं

- संदिग्धबुद्धिमत्पूर्वकोपलक्षकं तर्हि कारणवत्त्वं भागासिद्धमिति ग्रन्थरीतिः । कथायां पुनरेवंविधस्थले भागासिद्धिरनुद्भाव्यैष, निरनुयोज्यानुयोगप्रसङ्गादिति । सावयवत्वेनेति । समवेतद्रव्यत्वेनेत्यर्थः, तेन सावयवत्वं यद्यवयवारब्धत्वं तर्हि तदप्यसिद्धम् । अथावयवसमवेतत्वम् अवयवसंयोगित्वं वा, तर्हि तन्तुत्वादिभिर्गणनादि-
- 5 मिश्र व्यभिचार इत्यादि निरस्तम् । किं कारणवत्त्वम् असर्वज्ञेन सहचरितत्वात् सर्वज्ञ- विरुद्धमसर्वज्ञेनाविनाभूतत्वाद्वा ? नाद्य इत्याह—न साहचर्येति । कार्यत्वे- नानित्यत्वानुमाने रूपसाहचर्यवदरूपस्यापी¹ति । अरूपस्यापि शब्दादेर- नित्यत्वे साध्ये 'कार्यत्वादि'त्यस्य रूपवदनित्यत्वसाहचर्यं घटादौ दृष्टं यथा न विरोध- बीजमित्यर्थः । द्वितीये दूषणमाह—अविनाभावाभ्युपगम इति । नन्वेवमिति ।
- 10 यद्यसर्वज्ञः शरीरी च क्षित्यादौ बाधितः, तर्हि कारणवत्त्वं तत्रैवासर्वज्ञं शरीरिणं व्यभिचरतीत्यर्थः । किं च कारणवत्त्वं सर्वज्ञेन विरुद्धमिति वदता सर्वज्ञो न प्रतीतः, प्रतीतो वा ? आद्यं पक्षं दूषयितुम् उपस्थापयति[44B]—तथाविधस्येति । उपस्थाप्य दूषयति—सुतरामिति । परस्परपरिहारानुपलम्भस्तावत् पक्षान्तर- वदिहाप्यस्ति स्वरूपानुपलम्भश्चातिरिक्त इति 'सुतरामि'त्युक्तम् । द्वितीये दूषणमाह—
- 15 प्रतीतौ त्वि²ति । सर्वज्ञो हि कर्त्ता प्रतीयमानः कारणत्वेन प्रत्येतव्यः कर्त्तुः कारणविशेषत्वात् । तेन कारणवत्त्वसर्वज्ञकर्त्रोरेकत्रोपलम्भान्न विरोध इत्यर्थः । दर्शनस्पर्शनाभ्यामुपलब्धेऽपि इति । दर्शनस्पर्शनाभ्यामप्युपलब्ध इत्यन्वयः । तेन रूपस्पर्शयोर्वरं प्रतीतिभेदादेकधर्मिसमावेशः । सर्वज्ञस्य कर्त्तुः कारणवत्त्वस्य चैकप्रतीतिसिद्ध एव कर्त्तुः कारणविशेषत्वादित्यभिसंहितम् । ननु न साध्य- विशेषहेत्वोर्विरोधे विशेषविरोधः हेत्वाभासो विवक्षितः, किन्तु साध्यस्य कर्त्तुः
- 20 विशेषयोः सर्वज्ञासर्वज्ञयोः शरीर्यशरीरिणोश्च परस्परविरोधो विशेषविरोधो व्याघातलक्षणो विवक्षित इति शङ्कते—स्यादेतदि[त्यादि]ना । किञ्चिदूज्ञेना- नित्येति । परमाण्वादिज्ञानविरहे कार्यज्ञानत्वे वा सर्गादिभवद्व्यगुणकेषु न कर्तृत्वमित्यर्थः । सर्वज्ञासर्वज्ञयोः शरीर्यशरीरिणोश्च किमेकत्रानुपसंहारेऽपि स्वरूपेणैव विरोधो घटतत्प्रध्वंसवत् ? किं वा एकत्रोपसंहार्यमाणयोः शीतोष्ण-
- 25

1 Vādīndra adds अपि also.

2 Vādīndra reads तु for वा.

स्पर्शवन्नाद्य इत्याह—स्वरूपेणेति । द्वितीयेऽपि किमन्योन्यनिरपेक्षाभ्यां व्याप्तिपक्ष-
 धर्मताभ्याम् एकत्रोपसंहार्यमाणयोरन्योन्यसापेक्षाभ्यां वा ? नाद्य इत्याह—
 परस्परेति । तदेतद्ब्रूमानुमानसमानयोगक्षेमतया व्युत्पादयति—न हीति ।
 धूमे व्युत्पाद्य प्रकृते योजयति—तथा चेति । द्वितीयं दूषयति—सापेक्ष[ता]-
 दशायामिति । धूमवानित्यनयेति । धूमवानित्यनयेवेत्यर्थः । ¹ विशेष- 5
 स्येति । सर्वज्ञत्वादिशालिन इत्यर्थः । ‘विशेषस्ये’ति एकवचनेन द्वितीयोऽसर्वज्ञ-
 त्वादि[45A]विशेषो व्याप्त्या नोपस्थाप्यते । अङ्कुरादौ कारणवत्त्वासर्वज्ञपूर्वकत्व-
 योर्व्याप्तिभङ्गस्योभयवासिद्धत्वादिति विवक्षति । ननु यद्यप्यसर्वज्ञेन शरीरिणा
 न व्याप्तिरिति न व्याप्त्युपनीतेनासर्वज्ञादिविशेषेण पक्षधर्मतोपनीतस्य सर्वज्ञादि-
 विशेषस्य विरोधस्तथापि व्याप्त्या स्मर्यमाणया यत्संनिधौ यो दृष्ट इति न्यायेन 10
 स्मारितेनासर्वज्ञादिविशेषेण पक्षधर्मतोपस्थापितस्य विशेषस्य विरोधो विशेष-
 विरोधोऽस्तीति शङ्कते—नन्वलौकिकमिति । ततः किमिति । अनयोर्वि-
 रोधात् किं व्याप्त्यनुस्मारितस्य पक्षेऽसिद्धिविवक्षिता पक्षधर्मताबलेनोपलभ्यमानस्य
 वेत्यर्थः । परः प्रथमं पक्षम् उत्थापयति—स न सिद्धेयदिति । “स” इति
 व्याप्त्यनुस्मारित इत्यर्थः । नेदमनिष्टमित्याशयवान् समाधत्ते—को न्विति । 15
 द्वितीयं पक्षमुत्थापयति—अनेनैवेति । सोल्लुण्ठं समाधत्ते—तदिदमिति । यथा
 द्व्यणुके कार्य्यत्वं व्याप्तिपक्षधर्मताबलेन नित्योपादानत्वं गमयन्नव्याप्त्यनुस्मारि-
 तेन कार्य्यणोपादानेन विरुद्धयते, तथा क्षित्यादौ कार्य्यत्वं शरीरादिरहितकर्त्तारं
 गमयन्नव्याप्त्यनुस्मारितेन शरीरादिमता, अन्यथा द्व्यणुकानुमानमपि भज्येतेति ।
 न च द्व्यणुकानुमानमपि नेष्यत एव भाट्टैरिति वक्तव्यम् । व्याप्त्यनुस्मारित- 20
 पर्वतवर्त्तित्वानधिकरणविशेषबलेन धूमात् पर्वतवर्त्तिवद्ब्रह्मणुमानस्य सर्वाभिमत-
 स्यापि विलयप्रसङ्गादिति । विशेषविरोधान्तरं शङ्कते—स्यादेतदित्यादिना ।
 साध्यांशविशेषयोरेव² विरोधमिति । साध्यो ज्ञानादिमान् तस्यांशो ज्ञानं
 तस्य विशेषो ज्ञानत्वनित्यत्वे तयोर्विरोधो विशेषविरोधस्तथा साध्यः कर्त्ता
 तस्यां[45B]शः अशरीरिकर्त्ता तस्य विशेषो कर्त्तृत्वाशरीरित्वे तयोर्विरोधो 25

1 Vādīndra reads विशेषस्यानुप- for विशेषानुप.

2 Vādīndra adds ‘एव’ also.

विशेषविरोधः, स चायम् उभयविरोधो विशेषविरोधो व्याघातापरपर्यायः प्रतिज्ञादोष-
 एव । ज्ञानत्वनित्यत्वयोः शरीरित्वकर्तृत्वयोश्च किमप्रतीयमान इवैश्वरज्ञाने ईश्वरे
 चोपसंहियमाणयोर्विरोधः, किं वैकत्रानुपसंहियमाणयोरेव, किं वास्मदादिज्ञाने
 गगनादौ च मुक्तात्मसु कुलालादौ चोपसंहियमाणयोः, किं वा प्रमित एव भगवद्-
 5 ज्ञाने भगवति चोपसंहियमाणयोरिति ? प्रथमं दूषयति—उपसंहारेति । द्वितीयं
 दूषयति—न हि उष्णत्वशीतत्वे इति । तृतीयं निराचष्टे—यद्यस्मदादि-
 बुद्धाविति । चतुर्थमपनुदति—अथेश्वरात्मनीति । अनुमानविशेषेण
 व्यापकानुपलब्धिनाम्ना विरोधो विशेषविरोध इत्यस्तु । बाधप्रभेद एवायमिति
 शङ्कते—स्यादेतद्व्यापकेति । “आहोस्वित्”इत्यत्र सकर्तृकत्वस्य कार्यत्वं
 10 व्यापकमिति पूरणीयम् । तेन शरीरादिमत्कर्तृव्यावृत्त्या कार्यत्वव्यावृत्तिः, कार्यत्व-
 व्यावृत्त्या च सकर्तृकत्वव्यावृत्तिरिति व्यापकानुपलब्धिबाधः फलतीति ।
 ईश्वरो न प्रमितः प्रमितो वा ? नाद्य इत्याह—तथा चाश्रयासिद्धिरिति ।
 न द्वितीय इत्याह—धर्मिग्राहकप्रमाणबाधो वेति । “अग्निमद्धिममि”त्यत्र
 व्यापकानुपलब्धेर्बाधकत्वं दूषणान्तरविरहादनभिमतहिमवह्निमत्त्वापत्तेर्वा, अग्निमद्धि-
 15 मानुमानतोऽधिकबलाद् वा, विपरीतार्थोपदर्शकत्वमात्रेण वा ? पक्षत्रयेऽपि व्यापकानु-
 पलब्धेर्बाधकत्वानुपपत्तेरनुपपन्नो दृष्टान्त इत्याह—दृष्टान्तस्तु सर्वथा²ऽनुपपन्न-
 इति । तत्र न तावद् व्यापकानुपलब्धेरबाधकत्वेऽनभिमतवह्निमत्त्वापत्तिरित्युपपा-
 दयितुं “मग्निमद्धिमं तृणादिविकार³कारित्वादि”त्यत्र किं तृणादिरूपादिपरावृत्त्या
 तेजोमात्रं साध्यते, किं वा तृणादिभस्मीभावेन तेजोमात्रं साध्यते, किं वा तृणादि-
 20 रूपादिपरावृत्त्या योग्यो दहनः साध्यते, किं वा तृणादिरू[46A]पादिपरावृत्त्यैव
 योग्यायोग्यसाधारणं वह्निमात्रं साध्यत इति चतुर्धा विकल्प्य प्रथमं पक्षं दूषयति—
 तृणादीति । “रूपादिपरावृत्तिमात्रं हेतुरिति”त्यत्र तेजोमात्रं साध्यत इति शेषः ।
 द्वितीयं दूषयति—अथ विकार इति । तृतीयम् अनूद्य दूषयति—अथ
 रूपादीति । चतुर्थं निराचष्टेऽतादृशस्येति । अशक्यत्वाच्च⁴ति । रूपादि-

परावृत्त्या कार्यतया वह्निमात्रसाधने कार्यकारणभावभङ्गप्रसङ्गस्य विपक्षे बाधकस्य सत्त्वादित्यर्थः । अधिकबलादपि न व्यापकानुपलब्धिर्बाधिकेत्याह—तस्माद् व्यापकानुपलब्ध्येति । “अशक्यत्वादि”त्यनेनोक्तं रूपादिपरावृत्तेरनुकूलतर्कवत्त्वं “तस्मादि”त्यनेन परामृश्यते, तेन यथा व्यापकानुपलब्धिव्यापकानुपलब्धित्वादेवानुकूलतर्कवती, तथा रूपादिपरावृत्तिरपि वह्निकार्यत्वादनुकूलतर्कवतीति तुल्यबलत्वान्न बाध्यबाधकभाव इति भावः । नापि विरोधित्वमात्रेण व्यापकानुपलब्ध्या बाध्यस्तृणादिकारित्वादिति हेतुरित्याह—सत्प्रतिपक्षस्त्विति । कथंचिदनधिकबलत्वेऽपि विरोधित्वेनेत्यर्थः । “शरीराजन्यत्वादि”त्यत्र शरीरविशेषणं व्यभिचारपरिहारार्थम्, असिद्धिपरिहारार्थं वा ? आद्यं दूषयति—शरीरादनुत्पत्तेश्चेति । असमर्थविशेषणत्वादिति । व्यभिचारानिवारकविशेषणत्वादित्यर्थः । द्वितीयं दूषयति—सपक्ष इति । “एव”कारेण शरीराजन्यत्वस्य व्याप्यत्वं निवारयति । अजन्यत्वेन सोपाधित्वादिति विवक्षितम् । अन्यथेति । सोपाधित्वं कस्यापि गमकत्वे इत्यर्थः । असिद्धिपरिहारार्थं न विशेषणमित्येवंपरत्वेनैतदग्रन्थव्याख्यानं तु निःप्रमाणकत्वादुपेक्षणीयम् । व्यभिचारपरिहारवदपक्षधर्मत्वपरिहारस्याप्यपेक्षितत्वात् । न च विशेषणप्रक्षेपेण पक्षधर्मत्वासिद्धिं परिहरतो व्याप्यत्वासिद्धिः व्यभिचारोपाध्योरभावादिति । तर्कापरिशुद्धिरिति । इत्यादिका तर्कापरिशुद्धिरित्यर्थः । ईश्वरमधिकृत्य तर्कानामाश्रयासिद्धयसिद्धिभ्याम् इति । आश्रयो व्यापकारोपस्थलं, स यदि सिद्धो भगवानीश्वरः, तर्हि तत्रैव कर्तृशरीरित्वादेर्व्याप्यव्यापकभावभङ्गान्न कर्तृत्वादिना शरीरित्वादिप्रसङ्गानामवसरः । अथ भगवान्न प्रसिद्धः, तथापि तत्र कर्तृत्वादेरारोपयितुमशक्यत्वात्तन्मूलकानां शरीरित्वादिप्रसङ्गानां नावसरः । व्याप्यारोपेण व्यापकापादनं हि प्रसङ्गस्तर्क इति । ‘न च प्रयत्नेन बुद्धिः साध्यते, बुद्ध्या वा प्रयत्नः, इतरव्यावृत्त्या वेतरव्यावृत्तिर्येन तत्संबन्धोपाधिकत्वं चोद्यमि’ति । यदि प्रयत्नवत्त्वाद् बुद्धिमानित्यनुमीयेत, तदान्वये कार्यप्रयत्नवत्त्वमुपाधिः शङ्क्येत । अथ बुद्धिरहितत्वात् प्रयत्नरहित इत्यनुमीयेत, तदा व्यतिरेके कार्यप्रयत्नवत्त्वमुपाधिः शङ्क्येत । बुद्ध्या वा प्रयत्न इति दृष्टान्तोपदर्शनं ‘दहनार्द्रेन्यनयोरिव सोपाधिरपि संबन्धो न हेतु’ दूषयतीति सोपाधितया प्रतीयमानोऽपीत्यर्थः । वस्तुतस्तु प्रयत्नबुद्ध्योः संबन्धे प्रयत्नगतकार्यत्वस्योपाधित्वे कार्यप्रयत्नव्यावृत्तौ बुद्धिव्यावृत्तेरावश्यकत्वात् कार्यत्वादिको

- हेतुर्नित्यप्रयत्नज्ञानवन्तं न गमयेदेव । दहनार्द्रेन्धनयोस्तु संबन्धो यद्यपि
सोपाधिकस्तथापि पर्वतादुपाधेरव्यावृत्तेर्न तत्र दहनार्द्रेन्धनसाधकस्य धूमस्या-
हेतुत्वमिति । ननु कार्यत्वदर्शनादेव तत्तद्बुद्धिरुत्पद्यते, न च कार्यत्वमैव
कार्यत्व उपाधेर्घटत इत्यत आह—**अदूरविप्रकर्षणेति** । ‘यद्दृष्टेरि’त्यादिचोद्यग्रन्थेषु
5 यत्तच्छब्दौ कार्यत्वावान्तरे शरीरायत्ते विशेषेऽभिप्रेताविति भावः । **विशेषस्येति** ।
[47A] ‘विशेषस्य’ शरीरायत्तविशेषस्य ‘विशेषं प्रत्येव’ शरीरिणं कर्तारं प्रत्येव,
‘प्रयोजकत्वे’न¹ व्यापकत्वेन । ‘एव’कारेण कर्तृमात्रं प्रत्यव्यापकत्वं दर्शितम्, तथा चायं
घट एतदन्यशरीरायत्तविशेषवत्त्वानधिकरणसकर्तृकान्यः घटत्वादिति न साध्य-
व्यापकत्वं शरीरजन्यमात्रनिष्ठजातेश्चानङ्गीकारात्, ध्वंसेऽपि तदापत्तेः । शरीरजन्यत्वा-
10 देश्च पक्षातिरिक्तव्यावर्त्यरहितविशेषणत्वेन पक्षेतरत्वात् । यत् सकर्तृकं तच्छरीरायत्त-
विशेषवदित्यत्र तर्काभावेन साध्यव्यापकत्वानिश्चयान्नैवमादेरुपाधित्वमिति **प्राश्नः** ।
तद् यथा कथञ्चिदस्तु । तेन साध्यव्यापकत्यागान्न कार्यसामान्यं प्रति
कार्यविशेष उपाधिरित्यवधेयम् । यदि तु साध्यव्यापकत्वाभावेऽपि कार्यत्वा-
दित्यत्र कार्यविशेष उपाधिः स्यात्, तर्हि कार्यविशेषेऽपि शरीरायत्ते तद्वान्तरविशेषाद्
15 घटत्वादय उपाधयः स्युरिति शरीरायत्तकार्यविशेषस्य कर्तृमात्रं प्रति व्यापकत्व-
मपि न स्यादिति साधु संपादितमुपाधित्वमित्याह—**अन्यथेति** । **अन्ये** तु
विशेषस्य विशेषं प्रत्येव ‘प्रयोजकत्वेने’ति विशेषं प्रत्येव व्याप्यत्वेन साध्यव्याप्यत्व-
भङ्गात् ‘कार्यत्वादि’त्यत्र न शरीरायत्तविशेषस्योपाधित्वमिति व्याचक्षते, उपपादयन्ति
च । न हि शरीर्यशरीरिसाधारणकर्तृविरहे भवतः शरीरायत्तविशेषस्य शरीरि-
20 विरह इव भवतोऽव्याहतिरस्ति कर्तृविशेषशरीरिप्रयोज्यतया कर्तृमात्राप्रयोज्य-
त्वात्तस्येति । तन्न, कर्तृमात्रव्यभिचारे शरीरिकर्तृव्याप्यत्वभङ्गात् । न हि
सकर्तृकं न भवति शरीरिकर्तृकं च भवति किञ्चिच्छरीरायत्तकार्यमित्यतोऽन्यद्-
व्याहतेः प्रथममुदाहरणम् । ननु यद्यपि यत् सकर्तृकं तच्छरीरायत्तविशेष[47B]-
वदित्यनुग्राहकतर्काभावान्न शरीरायत्तविशेषस्य साध्यव्यापकत्वनिश्चयः, तथापि
25 शरीरायत्तविशेषविरहिणि कार्ये कर्त्रा भवितव्यमित्यत्रानुग्राहकतर्काभावात्
साध्यव्यापकत्वसन्देहोऽस्त्येव, तेनायं सन्दिग्धश्च उपाधिर्भविष्यति, साध्यव्याप-
कत्वसन्देहादनुकूलतर्कविरहादुपाध्यन्तरं वा कार्यत्वादित्यत्राशङ्क्यतामत आह—

तकस्त्विति । कृतं तर्हीति । यदि क्षित्यादिकर्त्तरसर्वज्ञादस्मदादेर्व्यतिरेको-
 ऽन्वयिनैव सिद्ध्यति तर्हीत्यर्थः । अन्वयिनैवेति । इच्छादयः क्वचिदाश्रिताः गुणत्वा-
 दित्यादिनैवेत्यर्थः । 'आकाङ्क्षानुपपत्तिभ्यां विशेषव्यवस्थापनादुपपादनादि'ति ।
 आकाङ्क्षानुपपत्तिभ्यां सहकारिविशेषाभ्यां विशेषस्यान्वयिव्यतिरेकिणोर्भेदस्य व्यव-
 स्थापनादुपपादनादित्यर्थः । यद्वाकाङ्क्षया विशेषव्यवस्थापनमन्वयिन्यनुपपत्त्या विशेष- 5
 व्यवस्थापनं विशेषसिद्धिर्व्यतिरेकिणि, तेनानयोर्भेद इति भावः । प्रतीतेरपर्य-
 वसानमिति । प्रतीतेरनुदय इत्यर्थः । अष्टद्रव्यव्यतिरिक्तपारतन्त्र्यमिति ।
 अष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्याश्रितत्वमित्यर्थः । प्रमाणान्तरबाधपर्यालोचनादिति ।
 इच्छादयो न स्पर्शवद्विशेषगुणाः, 'तदव्यापकत्वादि'त्यादि-वक्ष्यमाणपर्यालोचना-
 दित्यर्थः । 'अन्यदेतदि'त्यत्र 'अन्वयिन' इति शेषः । तदनेनेच्छादयः क्वचिदाश्रिताः गुण- 10
 त्वादित्ययमेवाश्रयान्तरानुपपत्त्यपरपर्यायं व्यतिरेकं सहकारितयोपजीव्य प्रवर्त्तमानो
 व्यापकांशनिविष्टमैवाष्टद्रव्यातिरिक्तं द्रव्यं साधयन् व्यतिरेकीत्याचार्यस्य संमतमित्य-
 वधेयम् । तेन नाप्रसिद्धविशेषणत्वं व्यापकस्य द्रव्याश्रितत्वस्य प्रसिद्धेः । अत्र सिद्ध-
 स्यानुपपत्तिलभ्यविशेषस्य चाव्यापकत्वात् सहकारि(बलाय ?)त्वला[भा ?]य,
 अतो व्यापकीभूतविशेषापेक्षयाप्यप्रसिद्धविशेषणत्वे आकाङ्क्षायातविशेषापेक्षयाप्यप्रसि- 15
 [48A]द्धविशेषणत्वस्यान्वयिन्यपि दुर्वारत्वात् । यस्त्विच्छादयोऽष्टद्रव्यव्यतिरिक्त-
 द्रव्याश्रिता इत्यादिसाध्यप्रयोगः शास्त्रे, सोऽनुपपत्तिफलिताष्टद्रव्यातिरेकाभिप्रायेण ।
 योऽपि तद्वृत्तौ बाधकोपपन्नत्वे सतीत्यनुपपत्तेर्व्याप्यगुणत्वविशेषणतया प्रयोगः,
 सोऽपि सहकारिमात्रत्वमनुपपत्तेराविष्कर्त्तुम्, न तु व्याप्यांशनिवेशाभिप्रायेण ।
 अनुपपत्तेः सत्तयैव कारणत्वोपपत्तौ तद्व्याप्यत्वानुसन्धानादेरपि हेतुत्वे प्रमाण- 20
 विरहात् । अन्वयव्याप्तिरेव जगत्यनुमानबीजमिति रहस्यम् ।

‘प्रयतन्ते जगन्नाथ सनाथा निरुपद्रवाः ।

महाविद्यादिविन्यासा मयि शङ्करकिङ्करे’ ॥

॥ * ईश्वरसिद्धिः * ॥

- शब्दाश्रयत्वस्योपलक्षणतयेति । शब्दाश्रयत्वमाकाशशब्दप्रवृत्तौ निमित्त-
 भूतां व्यक्तिमुपलक्षयति—‘गन्धवती पृथिवी’त्यत्र गन्धवत्वमिव पृथिवीत्वम् । ननु
 तदेव प्रवृत्तिनिमित्तं व्यक्तिमात्र एव संकेतोपपत्तौ विशिष्टस्य संकेतप्रतियोगितायां
 गौरवादिति । नन्विह पत्नी’ति इहप्रत्ययश्चाक्षुषः, अनन्यथासिद्धतदन्वयव्यतिरे-
 5 कानुविधानात् पक्षिप्रत्ययवदितोहप्रत्ययविषयस्याकाशस्य प्रत्यक्षत्वसिद्धिरित्यभि-
 प्रायवानाशङ्कते—कथं तर्हीति । इहप्रत्ययस्यास्तु चाक्षुषत्वं, स त्वालोकविषय
 एवेति नाशङ्केऽस्य प्रत्यक्षत्वसिद्धिरित्यभिप्रायवान् समाधत्ते—आलोकमण्डल-
 माश्रित्येति । नन्विहालोकत्रसरेणव इति इहप्रत्ययो न तदवयवा[ना]श्रित्य द्व्यणु-
 कानामप्रत्यक्षत्वादिति इहप्रत्यये गगनमालम्बनं ; तथा च चाक्षुषत्वमङ्गीकरणीय-
 10 मित्यपि न युक्तमिहालोकत्रसरेणव इति प्रत्ययस्यालोकमण्डलमनुमितं स्मृतं वा
 गगनमाश्रित्योपपत्तेरिति । ननु शब्दो न स्पर्शवद्विशेषगुण इति प्रतिषेधः
 स्प[48B]र्शवद्वृत्तित्वेऽपि शब्दस्य विशेषगुणाप्रतिषेधादुपपद्यमानः कथं शब्दस्य
 स्पर्शवद्वृत्तित्वप्रतिषेधे पर्यवस्येदित्याशङ्क्योपपादयति—योऽपि हीत्यादिना प्रति-
 ज्ञायत इत्यन्तेन । विशेषगुणत्वमुभयवादिसिद्धं स्पर्शवद्वृत्तित्वं प्रति शब्दस्य
 15 तत्प्रतिषेधः प्रतिज्ञायत इत्यन्वयः । तेन प्रमितविशेषगुणभावे स्पर्शवद्विशेषगुणत्व-
 प्रतिषेधः स्पर्शवद्वृत्तित्वप्रतिषेध एव पर्यवस्यतीत्यर्थः । ननु यद्यपि स्पर्शवद्वृ-
 विशेषगुणं शब्दं वदता विशेषगुणत्वं शब्देऽभ्युपगतं, तथापि भवतां कुतः प्रमाणात्
 तत्सिद्धिः, भवन्मतेऽपि शङ्खाद्याश्रयत्वमात्रस्य प्रतीतिसिद्धत्वात् कुतो विशेषगुणत्व-
 सिद्धिरित्याशङ्क्य स्थलाश्रयत्वेन कार्यद्वारा विशेषगुणत्वमुपपादयितुं स्थूलाश्रयत्वं
 20 प्रतिवादिसिद्धमित्याह—योऽपि हीति । सोऽपि हीति । न केवलं वैशेषिकः
 स्थूलगुणत्वमिच्छति, किन्तु सोऽपीत्यर्थः । स्थूलाश्रयस्येति । अणुपरिमाण-
 व्यतिरिक्तपरिमाणवदाश्रयस्येत्यर्थः । तेन स्थूलाश्रयत्वं बह्ववयवारब्धाश्रयत्वं
 तन्न वैशेषिकस्य शब्दे सिद्धमिति नाशङ्कनीयम् । ‘स्थूलाश्रयस्य सामान्यवत्’
 इत्यत्रैकत्वैकपृथक्त्वपरिमाणेश्वरविशेषगुणान्यस्येति शेषः । तेन न नित्यैर्विभु-
 गुणैर्ग्यभिचारः । यद्वा, ‘स्थूलाश्रयस्य सामान्य[व ?]तः’ कार्यत्वेनेति हेतुत्रय-
 25 मन्योन्यनिरपेक्षं सामान्यादित्यवयवच्छेदसाधकं, तथा च ‘स्थूलाश्रयस्येति
 स्थूलकाश्रयस्येति द्रष्टव्यम् । ‘स्पर्शरहिततया चे’ति चकारः पूर्वोक्तकार्यत्वमा-
 कर्षति । तेन कार्यत्वे सति स्पर्शरहितत्वान्न द्रव्यं शब्द इत्यर्थः । ‘प्रतिनियतेन्द्रिय-

प्राह्यतया चेति चकारः कर्मत्वानुपपत्तावित्यस्यानन्तरं द्रष्टव्यः । तेनानुक्तसामान्य-
 गुणत्वानुपपत्तिसमुच्चयार्थं चकारं प्रयुञ्जता प्रतिनियतेन्द्रियग्राह्यतया सामान्यगुणत्व-
 मपि प्रतिषिद्धमिति विशेषगुणत्वमेव परिशिष्यते इति । [49A] ननु 'न स्पर्शवद्-
 विशेषगुण' इति साध्यसामान्यगुणाः सर्व एव सपक्षा अस्पर्शवद्वृत्तयश्च गुणास्तत्
 कथं 'केवलव्यतिरेकी'ति ? उच्यते—विशेषगुणो भवति । न च स्पर्शवद्विशेष- 5
 गुण इति साध्यमानत्वाददोषः । नन्वेवं तर्ह्यकारणगुणपूर्वकत्वं भवदभिमतं साध्या-
 भाव एव सामान्यगुणे संयोगादौ दृष्टमिति विरुद्धमिति चेत्, न । अकारणगुण-
 पूर्वकत्वस्य विशेषगुणत्वेन विशेषणात् । तस्मात् सुष्ठूक्तं 'केवलव्यतिरेकी'ति । यदा
 तु न स्पर्शवद्विशेषगुणः शब्द इत्येतावन्मात्रं साध्यम्, अकारणगुणपूर्वकत्वमात्रं हेतु-
 स्तदा 'संयोगवदि'त्यन्वयोऽपि द्रष्टव्यः । व्यक्तं चैतदात्मवाद इति । ननु यद्य- 10
 प्ययावद्द्रव्यभावित्वम् आकाशगुणः शब्द इति वदतो वैशेषिकस्य शब्दे सिद्धं,
 तथापि स्पर्शवद्गुणः शब्द इति वदतः परस्यासिद्धमत आह—सत्स्वेव शङ्खा-
 दिष्विति । ननु शब्दो न स्पर्शवद्विशेषगुणो विशेषगुणश्चेत्यपि साध्ये सुखादेः
 सपक्षस्य सत्त्वात् कथमुक्तहेतोः केवलव्यतिरेकित्वमत आह—सुखादीना-
 मिति । ननु यद्यपि न शङ्खश्रवसोः प्राप्तिस्तथापि शब्दश्रवसोः कथमप्राप्तत्वमत 15
 आह—न चाश्रयेति । आश्रयानपेक्षा इति । आश्रयमप्राप्येत्यर्थः । अन्यथा-
 पीति । आकाशगुणस्य संतानन्यायेन कर्णशङ्कुलीसमवेतस्योपलब्धिपक्षे-
 ऽपीत्यर्थः । द्वितीयादिशब्देषु च पवनस्य कारणत्वं शब्दमात्रस्योत्तरशब्दारम्भकत्वे
 शब्दसन्तानाविच्छेदप्रसङ्गादवसेयम् । [49B] 'पवनो निमित्तीभवती'त्यभ्युपगम
 इत्यत्र, तेन कर्णशङ्कुलोसंयुक्तपवनवर्त्तिनः शब्दस्य संयुक्तसमवायादुपलब्धिरुप- 20
 पन्नेति शेषः । प्रतिनियतार्थग्राहकत्वेनेति । असर्वविषयत्वेनेत्यर्थः ।
 अन्यथेति । प्राह्यजातीयविशेषगुणवत्त्वस्यानियामकत्व इत्यर्थः । बहिरिन्द्रियाणां
 गुणत्वावान्तरजात्या प्राह्यजातीयविशेषगुणविरहे नियामकाभावेन सर्वाणि वा सर्व-
 ग्राहकाणि स्युरेकमेव वा सर्वग्राहकम् ? प्रथमे दूषणम्—सर्वस्य सर्वार्थत्व इति ।
 द्वितीये दूषणम्—एकस्य सर्वार्थत्व इति । गुणान्तरानुपलब्धिप्रसङ्गादित्य- 25
 स्योपरि, तथा च श्रोत्रस्य शब्दग्राहकत्वेन शब्दत्वस्थितौ शब्दस्य च विशेषगुणत्वे
 पवनापवनसाधारणत्वानुपपत्तौ श्रोत्रस्यावायवीयत्वे शब्दस्य वायवीयत्वानुपपत्ति-

- रिति पूरणीयम् । क्वचित् पुनरेवमर्थप्रतिपादकग्रन्थोऽप्यस्तीति संप्रदायविदः ।
 तेन 'तथाचे'त्युत्तरग्रन्थः समाहित इति । **बाह्यानुसारेणेति** । बाह्यानां दीपतैला-
 दीनां तैजसपार्थिवादिभिन्नप्रकृतीनां रूपगन्धाभिग्यञ्जकत्वदर्शनानुसारेण चक्षुरादिषु
 5 भिन्नप्रकृतिकत्वं कल्प्यत इत्यर्थः । यद्वा, बाह्यानां रूपगन्धादीनां भिन्नप्रकृतिक-
 व्यङ्ग्यत्वानुसारेणैवेन्द्रियाण्यपि तथैव कल्पनीयानीति व्याख्येयम् । **समः समा-**
धिरिति । यत् रूपादिषु मध्ये भिन्नजातीयविशेषगुणग्राहकं तन्नैकजातीयप्रकृतिक-
 मिति दर्शनानुसारेण त्वक्श्रो[50A]त्रयोरपि नैकजातीयप्रकृतिकत्वमित्यर्थः । पूर्व-
 पक्षद्वितीयव्याख्याने तु शब्दस्पर्शयोर्भिन्नजातीयत्वाद् ग्राहकेन्द्रिययोरपि भिन्न-
 जातीयप्रकृतिकत्वमेवेति समः समाधिरित्यस्यार्थो द्रष्टव्यः । **आत्मगुणानामिति** ।
 अनात्मवृत्तित्वे सति [मह?]महद्वृत्तित्वमुद्भूतत्वं च बाह्येन्द्रियग्राह्यत्वे गुणानां योग्यता,
 10 सा चात्मगुणत्वे शब्देऽपि दुर्लभेत्यर्थः । **अहंकारेण व्यधिकरणस्यापीति** ।
 यद्यहंप्रत्ययो यत्र तत्रैव विषये शब्दः स्यात्, तर्हि ग्राहके मनसाध्यवसीयमाने तद्गत-
 तया शब्दोऽपि सुखादिवन्मनसाध्यवसीयेत गुणस्य मानसप्रत्यक्ष उद्भूतत्वे सति
 ग्राहकवृत्तित्वस्यैव योग्यतारूपत्वात् । न चैवं, तस्माद् यत्राहंप्रत्ययस्ततोऽन्य-
 त्रानात्मनि शब्दो वाच्यस्तथा चानात्मवृत्तिनोऽपि शब्दस्यात्मवृत्तित्वे व्याकृते सुखे
 15 आशङ्क्यमाने गन्धादेरप्यात्मवृत्तित्वप्रसङ्गो दुर्वार इत्यर्थः । **सन्दिग्धासिद्ध**
इति । य केन श्रूयते स एवान्यत्र श्रूयते इत्यत्र साधकबाधकाभावादिति शेषः ।
आत्मसमवेतत्व इति । शब्दस्यात्मगुणत्वपक्षे कर्णशकुल्यवच्छिन्नस्यात्मन
 एकांशस्यैव श्रोत्रत्वाभ्युपगमादात्मश्रोत्रयोः संबन्धानुपपत्तौ कथमात्मगुणत्वे
 शब्दोपलब्धिरिति सुपरिहरमिति भावः । **श्रोत्रसाङ्ख्येति** । [50B] ग्राहक-
 20 समवेतत्वे सति उद्भूतत्वं गुणानां मनोग्राह्यत्वे योग्यता, सा चात्मगुणे शब्दे
 दुर्वारेति मनसः श्रोत्रविषयत्वे स्वातन्त्र्यलक्षणः संकरः, तथा च बधिरस्यापि
 शब्दोपलब्धिरिति भावः । तद्वाकाशं पृथिव्यादिभ्यो भिद्यते शब्दाश्रयत्वादिति न युक्तम्
 इतरव्यावृत्तेः पक्षादन्यत्राप्रसिद्धे पक्ष एव तत्सिद्धौ साधनवैयर्थ्यात् ।
 न च पृथिवीतरेभ्यो भिद्यत इतिवत् पक्षैकदेशे साध्यप्रसिद्धिः ।
 25 **आकाशस्यैकत्वादिति** । न चाप्रसिद्धविशेषणस्य व्यतिरेकिणो गमकत्व-
 मुचितमिति साहसमुचितं, विशेषणस्यासिद्धौ तदभावस्याप्रसिद्धेर्व्यतिरेकव्याप्तेर-

ग्रहादिति न । इतरव्यावृत्तेरप्रसिद्धत्वेऽपि तद्व्यतिरेकस्य भावरूपतया शब्दाश्रय-
 त्वव्यतिरेकेण व्याप्तिप्रमितेरविरोधात् । न च साध्याप्रमितौ साध्यसंदेहविरहात्
 संदिग्धसाध्यत्वलक्षणपक्षत्वभङ्गादपक्षधर्मत्वं व्यतिरेकि इति वाच्यम्, अष्टद्रव्याद्
 भिद्यते न वा, अष्टद्रव्याद् भिद्यते न वा इति एकैकसंदेहे समाहारसंदेहस्यापि फलतः
 उपपत्तेः । न च व्याप्तिपक्षधर्मत्वप्रमितावप्यप्रसिद्धविशेषणत्वं दोषाय । यत्र साध्यं 5
 भावरूपं तत्र साध्याप्रसिद्धावन्वयव्याप्तेर्व्यतिरेकव्याप्तेर्दुर्बधारणत्वादप्रसिद्ध-
 विशेषणत्वं दोष एवेति संक्षेपः । एतेनान्येऽपि लक्षणरूपकेष्व[51A]लव्यतिरेकिणो
 व्याख्याताः । तच्च वैभवे सति इति । यदा वक्ष्यमाणबलाद्विभुराकाशस्तदा
 विभुनैकेन दिवि भुवि चोत्पन्नानां घटनादेक एवेति । ‘अपरिमितस्ये’ति परिमाणं
 संयोगव्यापकम् उपाधिविरहात् । परिमाणं गगनेऽभ्युपगम्यमानं परममहत्त्व- 10
 मेवाभ्युपेयम् । अल्पपरिमाणत्वे सकलमूर्त्तसंयोगव्याघा[ता]दित्यतस्तद्व्यावृत्तौ
 संयोगो दुर्घट इति भावः । भावप्रधाननिर्देश इति । परममहत्त्वं परि-
 माणमिति । ‘परममहत् परिमाणमिति भाष्ये ‘परममहद्’त्येकं पदं ‘परिमाण-
 मिति द्वितीयमित्यर्थः । सामानाधिकरण्य इति । परममहच्च तत् परिमाणं चेति
 कर्मधारयपक्षे “आन्महत” (Pāṇ. VI. 3. 46) इत्यनुशासनात् परममहापरिमाण- 15
 मित्यापद्येतेत्यर्थः ।

॥ *आकाशम्* ॥

ननु परापरप्रत्यययोर्युवस्थविरगोचरयोः काललिङ्गत्वं न स्वरूपत
 इन्द्रियादेरेवोपपत्तेः । नापि यौगपद्यादिप्रत्ययवद्विशिष्टप्रत्ययतया विशेषण-
 विशेष्यसंबन्धापादकद्रव्यलिङ्गत्वमनयोः परत्वापरत्वयोः साक्षादेव पिण्डसंबन्धात् । 20
 नापि परापरप्रत्ययविषययोरलिङ्गत्वाभिप्रायेण परापरप्रत्यययोरलिङ्गत्वाभिधानं परापर-
 प्रत्ययविषययोर्व्यावृत्तिविशिष्टपिण्डयोः काललिङ्गत्वाभावात् । तत् कथं ‘परापर-
 व्यतिकरे’त्यादिभाष्यं परापरप्रत्यययोः काललिङ्गतोपपादकमित्याशङ्क्यान्यथा
 व्याचष्टे—अत्र परापरेति । ननु परापरत्वयोः समवायिकारणतयाऽसमवायि-
 कारणतया निमित्ततया वा न कालकल्पनं पिण्डतत्संयोगापेक्षाबुद्धीनामेव तथाभावा- 25
 दित्यभिप्रायवान् शङ्कते—कथमिति । [51B] परत्वमसमवायिकारणतया संयोगं
 साधयत् पिण्डव्यतिरिक्तद्वितीयं संयोगिनं कालमन्तर्भाव्यैव साधयतीति समाधत्ते—
 बहुतरति । ‘बहुतरतपनपरिस्पन्दान्तरितजन्मनी’त्यनेन बहुतरतपनपरिस्पन्दान्तरितो-

- ऽयमिति परत्वकारणापेक्षाबुद्धिसंपादकतया विभुद्रव्यसंयोगस्यावधृतसामर्थ्यत्वं सूचयति । तेन यद्यपि रूपाद्यभावेऽपि पवनादौ परत्वोदयान्न रूपादेः परत्वासमवायिकारणत्वं, तथापि परिमाणादेर्भविष्यतीति नाशङ्कनीयम् । 'तपनपरिस्पन्दे'ति स्पन्दस्यासमवायिकारणत्वं सामानाधिकरणस्यैव वक्तव्यम् । सामानाधिकरण्यं च
- 5 तपनसमवेतस्पन्दस्थविरसमवेतपरत्वयोरशक्यमित्यर्थः । तद्वच्छिन्नद्रव्येति । सूर्याद्यवच्छिन्नसूर्यादिसंयुक्तद्रव्येत्यर्थः । नन्वस्तु तर्हि सूर्यालोकस्य सूर्यस्थविरसंयुक्तस्य संयोगः परत्वासमवायिकारणमत आह—न चाविभुन इति । व्यभिचारादिति । रात्रावपि प्रदीपावसिते स्थविरे परत्वोदयादिति शेषः । न चाकाशात्मानौ¹ तथेति । परत्वासमवायिकारणसंयोगाधारौ इत्यर्थः ।
- 10 शङ्कते—अत्रैवमालोचनीयमिति । पृथिव्यादीनां संयोगस्यातद्धेतुत्व इति । पृथिव्यादीनां तद्धेतुसंयोगानाधारत्व इत्यर्थः । ननु न सूर्यगतिप्राप्तिविरह उपाधिः, सूर्यपिण्डसंबन्धिनि सूर्यालोके यथोक्तसाध्यसत्त्वेऽपि तदभावे न साध्यव्यापकत्वात् विशेषगुणत्वस्य चाप्रयोजकत्वे पृथिव्यादावपि विशेषगुणवति यथोक्तसाध्यं न स्यादिति शङ्कां परिहरति—उपाधिसत्त्वात्² । सपक्षे साध्यसत्त्वमुपाधिव्यावृ[52A]त्या च पक्षात् साध्यव्यावृत्तिमाह—विशेषगुणेति । 'सूर्यगतिप्राप्तिविरह' इत्युपाधितयाऽव्यापकत्वं विवक्षितं, तच्च साध्यव्यापकम् इति भावः ।
- 15 समाधत्ते—विप्रकृष्टबुद्धिमिति । अयमर्थः—समवायिकारणप्रत्यासन्नमवधृतसामर्थ्यमसमवायिकारणं द्रव्यान्तरसंयोगस्य च तपनपरिस्पन्दपिण्डसंबन्धापादकस्वभावद्रव्यसम्बन्धतया सामर्थ्यमवधारणीयम् । तथाभूतसंबन्धस्य स्वोत्पादकविप्रकृष्टबुद्धिजनकतया परत्वेनावश्यापेक्षणीयत्वात् । न हि संबन्धापादकद्रव्यविरहे तपनपरिस्पन्दानां पिण्डविशेषणतया प्रतीतिः संभवति संयोगसमवायिविरहात् परम्परासम्बन्धे बाधविरहेणाभावादिवत् स्वभावप्रत्यासत्तेरप्यनुपपत्तेः । न च पृथिव्यादिः सूर्यगत्युपसंक्रामकस्वभावत्वं तस्य सूर्यासम्बन्धत्वादिनानेवंस्वभावतानिर्णयात् ।
- 20 न चात्माकाशयोरप्येवंस्वभावता विशेषगुणवत्त्वेन पृथिव्यादिवत् प्रतिक्षेपात् । तेन सामर्थ्यानवधारणाच्चैतदीयः संयोगोऽसमवायिकारणमिति । ननु गगनादिसंयोगस्यासमवायिकारणत्वविरहे भवेद् विशेषगुणवत्त्वं प्रयोजकं, यदि गगनादेस्तपनपरिस्पन्दा-
- 25

1 Vādindra reads चाकाशात्मानौ for चात्माकाशी.

2 Vādindra reads उपाधिसत्त्वात् for उपाधिः सत्त्वात्.

नुपसंक्रामकत्वेऽपि विशेषगुणत्वं साधनं स्यात् । तदेव तु न । परत्वासमवायि-
कारणसंयोगानाधारत्वे इव तपनपरिस्पन्दानुपसंक्रामकत्वे पूर्वोपाधिबलेनैव विशेष-
गुणवत्त्वस्याप्रयोजकत्वादिति शङ्कते—‘ननु प्रयोजकमेतदित्यादिना । तर्कपराहत्या
गगनादौ अनुपसंक्रामकत्वस्थितौ [52 B] पक्षवत् साध्यव्यापकत्वभङ्गाच्च व्यापकत्व-
मुपाधेरित्याह—नाकाशस्येति । ‘सर्वभेरीषु शब्दोत्पत्तिप्रसङ्गादित्यत्र शब्दशब्देन 5
तत्कारणमभिघातो विवक्षितः, उत्पत्तिशब्देन च प्रतीतिस्तेनैकस्यां भेरीयामभिघातायां
सर्वभेरीष्वभिघातप्रतीतिप्रसङ्गादित्यर्थः संपद्यते, यथाश्रुतं त्वनुपपन्नमेव । न ह्येकस्यां
भेरीयामभिघातः स एव भेरीयन्तरेषूपसंक्रान्त इत्येतावन्मात्रेण सर्वभेरीषु शब्दोदयः
शक्यापादनः, अभिघातस्य सर्वभेरीष्वसमवेतत्वात् । उपसंक्रान्तत्वमात्रेणाभिघाता-
च्छब्दोदयापादने तपनपरिस्पन्दात् स्थविरवर्तिसंयोगविभागापत्तेरपि दुर्वारत्वादिति । 10
कालस्य तु तत्स्वभावत्वादिति । सूरक्रियामात्रोपसंक्रामकस्वभावत्वादित्यर्थः ।
अयमदोष इति । सर्वभेरीषु अभिघातोपसंक्रान्तिलक्षण इति भावः । क्वचित्तु
‘कालस्य तत्समवायिकारणत्वादयमदोष’ इति पाठः । तत्र ‘समवायिकारणत्वादिति
परत्वासमवायिकारणसंयोगसमवायिकारणत्वादित्यर्थः । ननु सति प्रसङ्गे कालस्य
तत्स्वभाव्यं दुर्लभमेवान्यथा गगनस्यापि तत्स्वभाव्यं किं न स्यादत आह— 15
असिद्धिदशायामिति । कालासिद्धौ कुत्राश्रये व्याप्यं संयुक्तसमवायिधर्मोप-
संक्रामकत्वमारोप्य सर्वभेरीषु अभिघातसंक्रामकत्वमापद्येतेत्याश्रयासिद्धिः, प्रसङ्गेऽपि
दोष इति भावः । ‘सिद्धिदशायां च बाधितत्वादित्यत्र प्रसङ्गमूलभूतव्याप्तेरिति
शेषः । ननु प्रसङ्गस्य बाधितत्वं दोषाय प्रमिताभावापादनस्यैव प्रसङ्गत्वादिति ।
आत्मनोऽपीति । आत्मा नीलस्फटिक इत्यादौ नीलद्रव्य[53A]नीलिम्ना 20
स्फटिकमवच्छिन्द्यनीलद्रव्यस्फटिकसंयोगमपेक्षते । ननु स्वसंयुक्तसमवायिमात्रेण
नीलिमानं स्वसंयुक्तस्फटिके भासयतीत्यर्थः । ‘स्थविरादौ परत्वमिति प्रथमानुमानं
परत्वं प्रति तपनपरिस्पन्दे बुद्धेः कारणत्वं तदुपपादकतयावधृतसामर्थ्यस्य विभुद्रव्य-
संयोगस्य परत्वं प्रत्यसमवायिकारणत्वमाविष्कर्तुम् । द्रव्येतरतत्कृतप्रत्यासत्ति-
विरहे विशिष्टबुद्ध्यनुपपत्तौ तत्कारणपरत्वानुपपत्तौ परव्यवहारविलोप इति वक्ष्य-
माणानुमानानुकूलतर्कव्युत्पादनार्थं च द्रष्टव्यम् । ‘पशुकुबिन्द’ इति व्यतिरेकेणोदा- 25
हरणद्वयम् । पटे तपनपरिस्पन्दप्रकर्षबुद्धिजन्यत्वेन तदनुविधायित्वस्यान्वयानुपपत्तेः ।
महारजनरागवदिति । स्थविरशरीरावच्छेदकमहारजनरागवदित्यर्थः । तेन
न साध्यसाधनविकलत्वं शङ्कनीयम् । पटावच्छेदकमहारजनरागादेरदृशान्तत्वादित

- स्वभावतोऽप्रत्यासन्नत्वं स्वरूपातिरेकिणि संबन्धे बाधाभावादवसेयम् । तेन 'स्वभाव-
तोऽप्रत्यासन्नत्वे सती'ति ऋतुविशेषणमसिद्धमिति नाशङ्कनीयम् । विशिष्टपरत्वा-
[च]नुमेयत्वादिति । पिण्डव्यतिरिक्तविशिष्टपरत्वासमवायिकारणाश्रयत्वोपलक्षणं,
तेन पिण्डव्यतिरिक्तविशिष्टपरत्वासमवायिकारणाधारत्वादित्यर्थः । तेन विशिष्ट-
5 परत्वानुमेयत्वं तत्कारणान्तरेष्वप्यस्ति । न च तानीतरेभ्यो भिद्यन्ते इति विरुद्धमेतत् ।
पिण्डव्यतिरिक्तविशिष्टपरत्वासमवायिकारणाश्रयत्वेनानुमेयत्वात् इति तु व्यर्थं
विशेष्यमिति निरस्तम् । 'विषयतया वे'ति विकल्पोऽनुपपन्नः, प्रमितेः स्वविषये
प्रमितित्वेन प्रमितिसाधनविशेषलिङ्गत्वाशङ्कानुपपत्तेरिति चेत् ? न । सत्यं, प्रतीतिः
स्वविषये प्रतीतिः, [53-B] किन्तु इयमेतद्विषया नेति मन्वानं प्रतीयमेतद्व्यतिरिक्त-
10 विषया एतत्प्रतीतार्थजायमानप्रतीतित्वादिति लिङ्गत्वमपि कथञ्चिद्भवति । तेन
विकल्पावकाश इति । विलक्षणत्वेन निश्चितानामिति । सूर्यगत्यवच्छिन्न-
द्रव्यग्राहकत्वेन निश्चितानामित्यर्थः । 'अन्यस्य निमित्तस्ये'त्यत्र सूर्यगतिपिण्डयोः
संबन्धमापाद्यते इति शेषः । ननु अप्राप्ता एव सूर्यगतयो घटादीनवच्छेत्स्यन्ति
समवायाभावाविवेत्यत आह—न च स्वरूपेणेति । स्वरूपातिरिक्तप्रत्यासत्तौ
15 बाधाभावादिति भावः । 'संबन्धस्य प्रतीतौ विशिष्टप्रत्यय' इत्यत्र संबन्धस्य विशिष्ट-
ज्ञानकारणत्वं स्वज्ञानकारणत्वेन व्याप्तं यत इति शेषः । किं संबन्धो विशेषणमिति
संबन्धस्य कारणत्वं स्वज्ञानकारणत्वेन व्याप्तं, किं वा विशेषणविशेष्यसंबन्ध इत्येता-
वतैव । नाद्य इत्याह—न हि संबन्ध इति । द्वितीयं दूषयति—विशेषणसंबन्ध
इति । अदृष्टस्य नियामकस्येति संबन्धस्येत्यर्थः । अदृष्टं ह्यात्मसम्भवेततया शरीरहेतुतया
20 बोधयत्र दत्तपदमिति संयोगवत्सम्बन्ध इत्यर्थः । एतानि च कालसाधनानि
प्राचाम् । नवीनास्त्वयं भुवि तदन्यमूर्त्तत्वानधिकरणशब्दात्मत्वानधिकरण-
मनोनिष्ठपरत्वासमवायिकारणानाधारद्रव्यान्यो द्रव्यत्वात् पदवदिति कालसाधन-
परतया सकलं ग्रन्थं व्याख्यातवन्तः । व्यापक¹व्यावृत्तेरिति । एकत्वं प्रति
पृथक्त्वं व्यापकं, यदेकं तत् पृथगिति । अत्रोपाधिविरहात् सकलद्रव्यवृत्तेः
52 साधनव्यापकत्वान्मूर्त्तमात्रवृत्तेश्च जातिरूपस्य भूतत्वादिना सङ्करापत्तेरसंभवात्
क्रियावेगयोश्चानुत्प[54A]न्नक्रियावेग एव विनष्टे साध्याव्यापकत्वभङ्गात् । औपाधिक-
सामान्यस्य मूर्त्तत्वस्येयत्तावच्छिन्नपरिमाणलक्षणस्य पक्षातिरिक्तव्यवच्छेद्याभावेन

पक्षेतरत्वादनुपाधित्वव्यवस्थितेः । एवं द्रव्यारम्भकत्वासर्वगतत्वादयो निरसनीयाः ।
 कतिपयमूर्त्तावृत्तेश्च मूर्त्तान्तर एव साध्यव्यापकत्वमङ्गादनुपाधित्वमिति , एवं
 गगनादावपि पृथक्त्वसिद्धिरिति । असमवायिनिमित्तयोरभावादिति ।
 कालपिण्डसंयोगो हि परत्वासमवायिकारणं कालपिण्डसंयोगजनिता बहुतरतपन-
 परिस्पन्दविशिष्टपिण्डबुद्धिश्च निमित्तकारणं तयोरभावादित्यर्थः । किन्तु त एव 5
 भावा इति । ते कुम्भादयो भावा एव सन्तीत्यर्थः । तेन काले चौपाधिकभेदासंभवे
 कथमेकत्वे घटो वर्त्तत इत्यादि त्रेधा व्यवहार इति ? सन्निकृष्टं प्रागभावमाहेति ।
 धर्मिणो धर्मस्य वेति शेषः । 'क्रियेति व्यापार' इत्यत्र धर्म्युत्पादकं धर्म्युत्पाद्यं
 वेति शेषः । तेनोत्पद्यते घट इत्यत्र घटासत्त्वेऽप्युत्पादकव्यापारसत्त्वात् वर्त्तमान-
 व्यवहार उपपन्नः । अभिनिवृत्तिरिति । फलसिद्धिम् इति । धर्म्युत्पादक- 10
 धर्म्युत्पाद्यव्यापारयोः फलं धर्मी कार्यान्तरं च तयोः सिद्धिमित्यर्थः ।
 तदनेन फलसिद्धिं दर्शयता व्यापारयोरभावे धर्मिणः स्वरूपं दर्शितम् । तेन
 कदाचिदुभयविधव्यापाराभावे धर्मिसत्तैव वर्त्तमानव्यवहारोपाधिरिति । 'निरोध
 इति विनाशमि'त्यत्र व्यापारस्य धर्मिणो वेति शेषः । धर्मधर्मिभेदादिति ।
 उक्तरूपव्यापा[54B]रो धर्मिभेदादित्यर्थः । 'घटं¹ भावयिष्यती'त्यादौ वैयाकरणमते 15
 कर्तुराख्याताभिहितत्वात् । अस्मन्मते तु आख्याताभिहितसंख्याक्षितत्वात्तेनैवा-
 ख्याताभिहितो भविष्यदादिकालसंनिधिः संबध्यते इति 'कुबिन्दस्य भविष्यत्ते'त्युक्तम् ।
 'एवमभूत् पटोऽकार्षीत् पटमित्यादावपि धर्म्यवस्थान' इत्यनेन धर्मिध्वंसो नातीत-
 व्यवहारोपाधिरिति दर्शयति । 'फलसिद्धावि'त्यनेनोत्पाद्योत्पादकव्यापारफल-
 सिद्ध्या तयोः प्रध्वंसं विवक्षति । तेन 'अभूत् पट' इत्यत्र पटोत्पादकव्यापारध्वंस- 20
 स्थितिरतीतत्वम् । 'अकार्षीत् पटम्' इत्यत्र कुबिन्दोत्पाद्यपटविषयव्यापारप्रध्वंस-
 स्थितिरतीतत्वमिति विवेचनीयम् । 'अतीताद्युपाधिस्वीकारे कृतं कालेने'ति यदुक्तं
 तत् परिहरति—घटोऽस्तीत्यादिवर्त्तमानव्यवहारः कालजन्यः वर्त्तमानव्यवहारत्वात् ,
 इदानीं भारतवर्षे मध्याह्न इतिवत् । दृष्टान्तमुपपादयति—यदा तु भारतवर्षे मध्याह्न
 इति वर्त्तत इत्यर्थः । मध्याह्नशब्दवाच्याः कियन्तस्तपनपरिस्पन्दाः स्वरूपेण वर्त्तमानो- 25
 पाधयो देशविशेषावच्छेदेनैव मध्याह्नवर्त्तमानताव्यवहारं प्रवर्त्तयन्ति । न च तपन-
 परिस्पन्दानां देशविशेषेण स्वरूपप्रत्यासत्तिरस्ति । तेन तपनपरिस्पन्दानां देशविशेष-

- संबन्धापादकः कालोऽवश्याभ्युपेतव्य इत्यर्थः । ननु विशिष्टबुद्धिरेव विशेषण-
विशेष्ययोर्दत्तपदत्वाद् विशिष्टव्यवहारहेतुः [55A] संबन्धोऽस्तु, कृतं कालकृत-
संबन्धेनेति शङ्कते—**बौद्धः संबन्ध इति** । सत्यं, विशिष्टबुद्धेर्व्यवहारो घटते,
विशिष्टबुद्धिरेव तु विशेषणविशेष्ययोः संबन्धान्तरमन्तरेण दुर्घटेति संबन्धान्तरं
5 कालकृतम् आदरणीयम् इति कालसिद्धिरिति समाधत्ते—**सत्यं तदर्थमेवेति** ।

॥ * कालः * ॥

- ननु पूर्वादेः कारणत्वाद्यभावात् 'पूर्वेण' 'दक्षिणेने'ति तृतीया भाष्ये
अनुपपन्ना इत्यत आह—**पूर्वेण दक्षिणेनेत्यादाविति** । 'प्रकृत्यादिभ्य' इति
प्रकृत्यादिशब्देभ्य इत्यर्थः । तथा च प्रयोगः 'प्रकृत्या शूर' इति । 'प्रकृत्यादिभ्य
10 उपसंख्यानम्' इति न सूत्रं, किन्तु सूत्रव्याख्यातृवचनम् । नन्विति ।
प्रत्ययेन पूर्वापरादिप्रत्ययेन 'निमित्तं' विशेषणं सिध्यति, ननु [तु ?] प्रथमचरमादित्य-
संयोगरूपम् । तेन कथं सूर्यमैरुसंयोगपिण्डसंबन्धापादकतया दिशः सिद्धिरित्यर्थः ।
अन्यनिमित्तासंभवादिति । अन्यविशेषणासंभवादित्यर्थः । तत्र हेतुमाह—
अन्येषामिति । ननु मा भूदन्यनिमित्तं, सूर्यसंयोगास्तु कुतो निमित्तमित्यत
15 आह—**प्रथमचरमेति** ।

- परिशेषादिति शेषः । भवतु मैरुं प्रदक्षिणयतः सूर्यस्य प्रथमचरमादयः संयोगा
यथासंभवं पूर्वदक्षिणादिप्रत्ययेषु विशेषणं, ते तु संबन्धा एवाव्यापकद्रव्योपहित-
संबन्धा वा आत्माकाशापादितसंब[55B]न्धा वा घटादीनवच्छेदस्यन्ति, कथं दिशः
सिद्धिरत आह—**न च तेऽपीत्यादिना पूर्वकादेव न्यायादित्यन्तेन** । 'पूर्व-
20 कादेव न्यायादि'ति हेतुः सर्वत्र संबध्यते । 'कालस्ये'त्यत्रान्यधर्मोपाधिनिबन्धन-
मन्यत्र व्यवहारं जनयते इति शेषः । ननु कालः क्रियामात्रोपाधिनिबन्धनव्यवहार-
हेतुरिति ग्राह्यं, वर्तमानादिव्यवहाराणामतथाभूतानामपि कालेन जननात्, तेन
कालश्चेदन्यधर्मोपाधिकमन्यत्र व्यवहारं जनयति, तर्हि क्रियानिबन्धनमैव पूर्वादिव्य-
वहारोऽस्तु, संयोगनिबन्धनास्तेन न कालसंपाद्या इत्यर्थः । किञ्च कालः किं
25 सकलप्रमातृसाधारणव्यवहारजनकस्वभावः, प्रमातृनियमेन व्यवहारजनकस्वभावो
वा ? प्रथमे दूषणमाह—**अन्यथेति** । कालस्य पूर्वापरादिव्यवहारहेतुत्वपक्ष
इत्यर्थः । **वर्तमानैकत्ववदिति** । वर्तमानव्यवहारसाधारणत्ववदित्यर्थः ।

प्राच्यादेरेकत्वप्रसङ्गादिति । प्राच्यादिव्यवहाराणां साधारणत्वप्रसङ्गादित्यर्थः ।
 कालस्य सकलप्रमातृसाधारणव्यवहारजननस्वाभाव्यादिति भावः । भवतु प्राच्यादि-
 व्यवहारः साधारणः, किं नः क्षिप्रमित्यत आह—अस्माकमिति । द्वितीये दूषण-
 माह—न चैवं कालोऽपीति । कालः कालव्यवहारो वर्त्तमानादिः, सोऽपि
 चैवं साधारणो न स्यात् । कालस्य प्रमातृ[56A]नियममपेक्ष्य व्यवहारजननस्वाभा- 5
 व्यादित्यर्थः । ननु यत्रान्यधर्ममन्यत्रानुपसंक्रामयन् कालो व्यवहारं जनयति तत्र
 साधारणम् । यत्र त्वन्यधर्ममन्यत्रोपसंक्रामयन् व्यवहारं जनयति, तत्र दिग्वद-
 साधारणम् इति प्राच्यादिव्यवहारस्य साधारणत्वं न प्रसज्यत इत्याशङ्क्याह—न
 चैवमिति । 'एवमिति' दिग्वदित्यर्थः । यौगपद्यादिव्यवहाराणाम् असाधारणत्व-
 प्रसङ्गादिति भावः । ननु कालस्य साधारणव्यवहारवदसाधारणव्यवहारेऽपि जनक- 10
 त्वोपलम्भादुभयस्वभावत्वस्थितौ प्राच्याद्यसाधारणव्यवहारजनकत्वमुपपद्यते इति
 शङ्कते—नन्वपेक्षत एवेति । 'अत्रे'ति भारतवर्षे । 'अन्यत्रे'ति उत्तरेषु कुरुष्विति
 अर्थः । समाधत्ते—सत्यं दिग्व्यवहारमन्तर्भाष्येति । सत्यमयं व्यवहारः
 कालजन्यः प्रमातृनियमापेक्षश्च किं त्वन्तर्भूतदिग्व्यवहारः, यदात्र दिवसः, तदान्यत्र
 रात्रिरिति देशावच्छेदेनोदयात् । तेनात्राप्यसाधारणांशे कालः प्रयोजको दिग् वेत्य- 15
 निर्णयात् । न तद्वलेन कालस्य प्राच्याद्यसाधारणव्यवहारजनकत्वमित्यवधेय-
 मित्यर्थः । ननु वर्त्तमानादिव्यवहारोऽपि प्रमातृनियमापेक्ष एवास्मदपेक्षयावद्वर्त्त-
 मानस्यैवातीतपुरुषापेक्षयानागतत्वात्, भविष्यत्पुरुषापेक्षया चातीतत्वादित्यत
 आह—ननु [तु] व[56B]र्त्तमानादिस्तथेति । यथा प्राच्यादिरेककालीनपुरुषा-
 पेक्षयाऽसाधारणो न तथा वर्त्तमानादिरित्यर्थः । ननु यदि भिन्नकालीनपुरुषा- 20
 पेक्षयाऽसाधारणस्यापि समानकाले भिन्नदेशस्थितपुरुषापेक्षयाऽसाधारणस्यापि
 प्राच्यादेरेकदिग्वस्थितपुरुषापेक्षया साधारणत्वमेवेत्यत आह—नन्व[नु] प्राच्या
 इति । 'सर्वान् प्रति' एककालीनभिन्नदेशस्थितान् प्रतीत्यर्थः । तदनेन यद्यपि
 कयाचिद् विवक्षया वर्त्तमानादेरसाधारणत्वं कयाचिद् विवक्षया प्राच्यादिव्यवहार-
 स्यापि साधारणत्वं, तथाप्येककालीनभिन्नदेशस्थितपुरुषापेक्षया साधारणा- 25
 साधारणत्ववैलक्षण्याद् व्यवहारवैलक्षण्यं विवक्षितमिति दर्शितम् । नन्वस्तु प्रथम-
 चरमादित्यसंयोगानामेव प्रमातृनियमैर्न पूर्वादिव्यवहारजनकत्वं स्वभावः, तेन
 कालादिनोपार्जितसंबन्धानां कंचिदेव प्रति पूर्वप्रत्ययविषयत्वं नान्यमिति शङ्कते—

- उपाधिरेवेति । समाधत्ते—न सूर्यसंयोगस्येति । साधारणत्वादिति ।
 भिन्नदिगवस्थितेरप्यनुसन्धीयमानत्वादित्यर्थः । न च विशेषणं के[57A]नचिदे-
 वानुसन्धीयमानं विशिष्टव्यवहारं जनयति, नान्येनेत्यस्ति नियमः, दण्डादौ विपर्यय-
 कल्पतेः । तेन भिन्नदिगवस्थितेरपि प्रथमचरमादित्यसंयोगानामनुसन्धीयमानत्वात्
 5 मध्यस्थिते पदार्थे सर्वेषामपि सर्वव्यवहारप्रसङ्ग इत्यर्थः । कथं तर्हि इति ।
 विशेषणीभूतसूर्यसंयोगानां भिन्नदेशस्थितेरप्यनुसन्धानात् । कालवत् दिशोऽपि
 विशेषणसंबन्धमात्रचरितार्थत्वात् कश्चिदेव प्रति पूर्वादिग्रहव्यवहारो दिक्पक्षेऽप्यनुप-
 पन्न इत्यर्थः । उपनायकस्वभाववैलक्षण्ये[ने]ति । यद्यपि सूर्यसंयोगाः
 सर्वैरनुसन्धीयन्ते दिशापादितसंबन्धाश्च, तथापि तेषां विशिष्टव्यवहारजनने दिक्
 10 सहकारिणी, सा च देशविशेषस्थितं प्रत्येव पूर्वादिग्रहव्यवहारज[न]कानेकस्वभावतया
 धर्मिग्राहकप्रमाणसिद्धेति नातिप्रसङ्ग इत्यर्थः । तेन दिक् न पुरुषभेदेन परधर्मोप-
 संक्रामिका संक्रामकत्वात् कालवत् इति दिक्सिद्धौ धर्मिग्राहकबाधितम्, असिद्धौ
 चाश्रयासिद्धम् इत्यवधेयम् । कालस्येति । एष¹ स्वभावभेद इति । प्रमातृ-
 नियममपेक्ष्य परधर्मोपसंक्रामकत्वरूप इत्यर्थः । लाघवादिति भावः । समाधत्ते—
 15 न क्रियां प्रति अन्यथा दर्शनादिति । अन्यथेति । प्रमातृनियममन-
 पेक्ष्य परधर्मोपसंक्रामकत्वदर्शनादित्यर्थः । तेन प्रमातृनियममपेक्ष्य परधर्मोप-
 संक्रामकस्वभावत्वं [57B] बाधकात् कालस्य दुर्लभमित्यर्थः । विकल्प्य युक्त्यन्तर-
 माह—अपि चेति । ‘आदित्यधर्ममात्रमन्यत्रोपदध्यादि’ति पक्षोऽन्यधर्ममन्य-
 त्रोपदध्यादित्यनेनातिप्रसङ्गारोपस्य समानत्वात् न पृथगाशङ्कितः । ‘संयोगमात्रं
 20 चे’ति पक्षस्त्वसंभावित एव । कालस्य क्रियोपसंक्रामकत्वेनैव सिद्धत्वात् क्रिया-
 संयोगमात्रसाधारणरूपोपसंक्रामकत्वपक्षं त्वग्रे दूषयिष्यति—न च क्रिया-
 संयोगयोरित्यादिना । तेन युक्तं विकल्प्य द्वयं करणं क्रियोपसंक्रामकत्वं संयोग-
 मात्रोपसंक्रामकत्वं चेति स्वभाव इति तु न युक्तम् । स्वभावभेदेन धर्मिद्वयसिद्धे-
 दुर्वारत्वात् । न चैवं प्रथमादित्यसंयोगोपसंक्रामकस्वभावाया दिशश्चरमादित्य-
 25 संयोगोपसंक्रामकस्वभावं द्रव्यान्तरमापद्यत इति वाच्यम् । प्रथमचरमादित्य-
 संयोगानां तपनमैरुगतसंयोगत्वेनैकरूपत्वादेकेनैव द्रव्येण संयोगोपसंक्रामोप-
 पत्तेः । भाष्यस्यार्थान्तरं विवक्षन् उक्तार्थं योजयति—साधूक्तमन्यनिमित्ता-

संभवादिति । पूर्वं सूर्यसंयोगादन्यस्य पूर्वादिप्रत्ययेषु विशेषणस्यासंभवात्
 'त एव विशेषणमि'ति व्याख्यातम् । इदानीन्तु दिशमन्तरेणान्यस्य संक्रामकस्य
 निमित्तस्यासंभवादिति विवेकः । यदि वा तत्रैवार्थद्वयं विवक्षितम्, इह
 चार्थद्वयस्योपसंहार इति [58 A] प्राचां दिक्समर्थनं, नवीनानां
 तु एतन्मनःस्वान्यमूर्त्तत्वानधिकरणशब्दात्मत्वानधिकरणस्वनिष्ठपरत्वासमवायि- 5
 कारणाधारान्यत् द्रव्यत्वात् पटवत् इति । 'भगवतः सवितुर्ये' ¹संयोगा
 लोकपालपरिगृहीतदिक्प्रदेशानामिति भाष्यं यथाश्रुतमसंगतं, सवितुर्दिक्प्रदेशैः सह
 संयोगविवक्षायां दिक्प्रदेशैरिति स्यात्, न तु दिक्प्रदेशानामिति । एवं दिक्-
 प्रदेशानां सवित्रा सह संयोगविवक्षायां सवित्वेति स्यात्, न तु सवितुरिति । तेन
 'भगवतः सवितुर्ये संयोगा' इति पृथक्कृत्य 'तेषामि'ति अध्याहृत्य व्याचष्टे—'भगवतः 10
 सवितुर्ये संयोगविशेषास्तेषामि'ति । तदनेन सूर्यसंयोगसंज्ञात्वम् उत्तरग्रन्थे, न च
 दिक्प्रदेशसंज्ञात्वं प्राच्यादिसंज्ञानां दर्शयता सूर्यसंयोगविशिष्टदिक्संज्ञात्वं दर्शितम् ।

॥ *दिक्* ॥

'श्रोत्रादीनी'त्यत्र परदेहसंबन्धीनीति शेषः । तेन न स्वात्मना
 सिद्धसाधनम् । 'कर्त्तृव्यापार्याणी'ति चेतनप्रयत्नविषयाणीत्यर्थः । तेन न व्यापार- 15
 पदार्थानिरुक्तिः । 'करणत्वादित्यत्र करणत्वं कारणत्वं, न तु साधकतमत्वादि,
 अनिरुक्तेः व्यर्थविशेषणत्वं च, ईश्वरप्रयत्नोऽपि ईश्वरप्रयत्नविषय एवेति, तेन न
 व्यभिचारः । यथानवस्थारूपप्रतिकूलतर्कपराहतेः करणप्रयोज्यं करणमिति
 नियमाभावः, एवमनुकूल[58B]तर्काभावात् कर्त्तृप्रयोज्यं करणमिति नियमाभावः,
 प्रतिकूलतर्कवदनुकूलतर्काभावस्यापि व्याप्त्यभावलिङ्गत्वादिति शङ्कते—नन्विति । 20
 समाधत्ते—²सजातीयकारकापेक्षानियम इति । करणं करणप्रयोज्यमिति
 नियमः । अन्यथा लक्षणव्याघातादिति । यत् किञ्चिदपि करणलक्षणं भवदन्तर्भूत-
 कारणत्वं भवेत् । कारणत्वं चाचेतनस्य साक्षात् परम्परया वा चेतनानधिष्ठितस्य
 दुर्घटम् । अन्वयव्यतिरेकाभ्यामचेतनस्य साक्षात् परम्परया वा चेतनाधिष्ठितस्यैव
 हेतुत्वनियमादिति तर्कान्तरमाह—चक्षुरादीनामिति । यदि चक्षुरादीन्येव चेत- 25
 नानि, न तु चेतनाधिष्ठितानि, तर्हि चक्षुःसाध्या रूपप्रतीतिः चक्षुष्येव, रसनसाध्या

1 Vādīndra reads संयोगाः for संयोगविशेषाः.

2 Vādīndra reads सजातीय for समानजातीय.

- रसप्रतीतिः रसन एव, तयोर्नियतविषयत्वात् । न च परसमवेता प्रतीतिः परेणानु-
सन्धातुं शक्या । देवदत्तेनापि यद्वदत्तप्रतीतिरेनुसन्धानप्रसङ्गात् । तेन य एव
रूपमद्राक्षं स एव रसं रसयामि इत्यनुसन्धानं न स्यात् इत्यर्थः । ननु कार्यत्वं
जन्यत्वं तच्चाश्रितत्वसमवेतरूपं विनापि प्रभवंसेऽस्तीत्याह—कार्यत्वमिति । भवतु
5 शरीरं कार्यं भूतं च मा भवतु चाचेतनमिति शङ्क्यानी यः स पृथिव्यादिविशेष-
गुणो यावद्द्रव्यभावी यावत्पृथिव्यादिव्यक्तिभावी चेति नियममभ्युपैति नो
वेति मनसि विकल्प्य प्रथमे[मं] भाष्यमु[59A] उत्तरयावतारयति—
अत आहृति । यावद्द्रव्यभावि भवेदिति । अत्र यावद्द्रव्यभावित्वम्
आपाद्यमाश्रयविनाशजन्यविनाशप्रतियोगित्वाभावः यावत्पृथिव्यादिव्यक्ति भवेदित्यत्र
10 सकलपृथिव्यादिव्यक्तिवृत्तित्वं घटादिनिष्ठगुणत्वावान्तरजातिमत्वमापाद्यं विवक्षितम् ।
तेन घटादिरूपादीनाम् एकैकमात्रवृत्तित्वाच्च तत्र पृथिव्यादिविशेषगुणत्वसकलपृथिवी-
वृत्तित्वयोरापाद्यापादकयोर्नियम इति मूलशैथिल्यात् तर्काभासोऽयमिति परिहृतम् ।
न चान्नेष्टापादनं, घटादौ ज्ञानानङ्गीकारात् । ज्ञाने घटादिनिष्ठगुणत्वावान्तरजातेर-
नङ्गीकर्तुंमशक्यत्वादिति भाष्यकाराभिप्रेतं तर्कान्तरमभिसन्धातुं द्वितीयं
15 कल्पमुत्थापयति—अत्राप्यनियम इति । 'शरीरस्ये'त्यत्र शरीरस्य स्मृतिमत्त्वे
संस्कारवत्त्वापाद्यम् । संस्कारवत्त्वाभ्युपगमे च तेनैवानुभववत्त्वापाद्यम् । अनुभव-
वत्त्वाभ्युपगमे च किमुत्पत्तेरनन्तरम् आद्यस्मृतेः प्राक् शरीरे तदभ्युपगम्यते, शरीरोत्-
पत्तेः प्राग् वा ? नाद्यः, आद्यस्मृतेः प्राक् शरीरोत्पत्त्यनन्तरम् अनुभवाभावस्या-
ध्यक्षसिद्धत्वात् । न द्वितीयः, व्याघातात् । न 'ह्यनुत्पन्न'माश्रयश्चे'ति घटते ।
20 अत्र 'चोत्पत्तेः प्रागनुभवाभावेने'ति व्याघातप्रदर्शनम् । उत्पत्तेरनन्तरम् आद्यस्मृतेश्च
'प्रागनुभवाभावेने'ति बाधाविष्करणार्थं पूरणीयम् । 'संस्काराभावादि'ति स्मृत्या
संस्कारवत्त्वापादनम् नेष्टापादनमिति दर्शयितुम् । 'स्मृत्यनु'बन्धानुपपत्तिरिति
तर्कविपर्ययसाध्यं निर्दिष्टम् । तदिहानुभवाभावेने'त्युपक्रम्य 'स्मृत्यनुबन्धा-
नु[59B]पपत्तिरिति एतत्पर्यन्तं तर्कस्य विपर्यये पर्यवसानोपपादनम् । तेनानु-
25 भववत्त्वाभावेन संस्कारवत्त्वाभावापादनम् । तेन च स्मृतिमत्त्वाभावापादनमिष्टापादन-
मेवेति निरस्तम् । यद्वा, संस्काराभाववति शरीरे स्मृतिर्व्याहता अनुभवाभाववति
संस्काराभ्युपगमो व्याहत इति व्याघातप्रदर्शनपरो ग्रन्थः । एवमग्रिमग्रन्था अपि
व्याख्येयाः । 'करणभावादि'त्यत्र करणत्वं कार्यत्वं विवक्षितम्, लक्षणया अन्यथा

निरुक्ता दोषबाहुल्यात् इति। अनुभवानुविधायितयेति। अनुभवानु-
विधायित्वं मेयत्वोपलक्षकम्, अनुभवकार्यत्वं च अनुभवजन्यत्वानुभवजन्यजन्यत्वयो-
रन्यतरत्वम्, तेनानुभवानुविधायित्वं यद्यनुभवजन्यत्वं तर्हि साध्य(१)विशिष्टत्वम् ;
अथानुभवव्यवहितोत्तरकालीनत्वं तदाऽसिद्धिः। अथानुभवानन्तरकालीनत्वमात्रं 5
तर्हि अनुभवाजन्यैरनागतैरनैकान्तिकम् इति। अनुभवकार्यत्वं च यद्यनुभवाव्य-
वहितोत्तरकालीनत्वनिष्पत्तिस्तदा बाधः। अथानुभवोत्तरकालीनत्वमात्रं तदा
सिद्धसाधनमिति च निरस्तम्। प्रयोगस्तु—स्मृतिः स्मृतितदितरावृत्तयानुभवजन्या
अनुभवजन्यजन्यान्यतरधर्मवती मेयत्वात् संप्रतिपन्नवत् इति। 'सोऽपी'त्यत्रापि
अनुभवः स्वस्वेतरावृत्तिस्मृतिजनकधर्मवान् मेयत्वात् संप्रतिपन्नवदिति [60A] एवं 10
विवक्षितम्। अन्यथा खण्डनावतारादिति। जीवनविरह इति। मनःसंयोग-
विशेषविरह इत्यर्थः। आध्यात्मिको वायुः प्राणः बाह्यधातूपग्रहः दुग्धादेस्तृप्त्यादि-
हेतोरुपादानम्। तृप्त्यादेरभावः कथमित्यत्र 'कार्यत्वादि'त्युत्तरम्। अत्र च
प्रकरणे कार्यत्वादित्येव प्रयोजकम्, शेषमभ्युच्चयः। यो हि मनोज्ञानाश्रय इति
मन्यते, स किं मनसो युगपत् सकलेन्द्रियासंयुक्तत्वं युगपद्वरसादिज्ञानोत्पत्तिविरुद्धं
करणत्वं मन्यते न वा? नाद्य इत्याह—'ज्ञानाश्रये'ति। कर्त्तुं स्यादिति। 15
धर्माधर्माश्रयः स्यादित्यर्थः। न तु 'करणमिति। न तु सकलेन्द्रियासंयुक्तमित्यर्थः।
द्वितीयेऽपि किं कर्त्तुं युगपत् सकलेन्द्रियासंयुक्तं सहकार्यन्तरमिष्यते न वा?
द्वितीयं दूषयति—तथा चेति। यदि धर्माद्याश्रयः, न च सकलेन्द्रियासंयुक्तं सह-
कार्यन्तरमपेक्षते, तथा च सतीत्यर्थः। धर्माद्याश्रयस्य सर्वगतत्वमावश्यकमित्यभिप्रायः। 20
युगपदनेकविषयसन्निधाविति। सर्वेन्द्रियाणां सर्वविषयसन्निधावित्यर्थः।
न हि करणवदिति। सकलेन्द्रियासंयुक्तवदित्यर्थः। 'कर्त्तुः' सर्वगतस्येत्यर्थः।
ननु भवन्तु युगपदनेकान्यालोचनानीत्यत आह—तथात्वे चेति। 'व्यासङ्गो'
रूपोपलब्धिसमये रसाद्यनुपलब्धिः। आद्ये भाष्याभिप्रेतं दूषणमाह—
कारणान्तरेति। ननु भवतु ज्ञानाश्रयस्य मनसो धर्माश्रयताङ्गीकारे सर्वगत[60B]-
तथा सकलेन्द्रियसंबन्धापौत्त युगपत् सकलज्ञानोत्पत्तिप्रसङ्गः धर्माद्यनङ्गीकारे तु 25
सर्वगतत्वाभावाद् युगपत् सकलेन्द्रियसंबन्धाभावे कथं युगपत् सकलज्ञानप्रसङ्ग
इत्याशङ्क्य परिहारत्वेन 'स्वयं करणभावादि'ति भाष्यम् अवतारयति—अथेति।

- करणतयैचेति । 'एव'कारेण कर्तृत्वं धर्माद्याश्रयत्वलक्षणं निवारयति । सर्वगतत्व-
 व्युदासार्थम् **सिद्धे हि चैतन्याश्रये कर्तरीति** । चैतन्याश्रयस्य धर्माद्या-
 श्रयत्वं कर्तृत्वं बलवत्प्रमाणसिद्धम् । तथा च तस्य सर्वगतत्वस्थितौ ततोऽन्यद्
 युगपत्सकलेन्द्रियासंबद्धमनोऽनुमैयम् इति । तस्य ज्ञानाश्रयत्वे बाध इत्यर्थः,
 5 कर्तृत्वकरणत्वयोर्विशेषाङ्गीकारवादिनं प्रति अभिधानात् । यस्तु कर्तृत्वकरणत्वयो-
 र्विरोधं नेच्छति तं प्रति 'साधारणविग्रहवत्त्वप्रसङ्गात्' इति **भाष्यम्** उत्तरतयावता-
 रयिष्यति । ज्ञानं पृथिव्यादिव्यतिरिक्तद्रव्याश्रितमिति पृथिव्यतिरिक्ताश्रितत्वं चेति
 द्वयं साध्यम् । तच्च द्वयं प्रसिद्धमिति नास्ति अप्रसिद्धविशेषणत्वलेशोऽपि ।
 विस्तरः पुनरन्यत्रेति । **प्रयत्नवानिति** । ज्ञानेच्छाप्रयत्नवानिति अभिप्रेतम् ।
 10 तथापि नाधिष्ठातेत्यतद्विवरणत्वं प्रयत्नादिमतः संयोगिनोऽधिष्ठातृशब्दार्थत्वा-
 दित्याशङ्क्य पूरयति—**संयोगीति** । [वि?]शेष इति । तदनेन प्रयत्नज्ञाना-
 श्रयतया परात्मानमनुमिन्वतार्थात् पूर्वापेक्षितपरज्ञानसिद्धिरिति दर्शितम् । तर्हि
 हिताहितप्राप्तिपरिहारफलक्रियावत्त्वस्य व्यभिचाराभावात् व्यर्थं 'योग्य'ग्रहण-
 मित्यत आह—**योग्यग्रहणं क्वचिदन्तरायेति** । हिताहितप्राप्तिप[61A]-
 15 रिहारफलवत्त्वं क्वचिदन्तरायेण हिताहितप्राप्तिपरिहारयोरसिद्धस्थले पक्षत्वेन
 विवक्षिते, असिद्धमिति वस्तुत्वेन विवक्षितम्, अपि तर्हि हिताहितप्राप्तिपरिहार-
 योग्यत्वं चेष्टात्वापरपर्यायं भोक्तृप्रयत्नजन्यक्रियासु वर्तमानो जातिविशेषः, स च
 सकलविप्रतिपन्नपरशरीरक्रियासु चेष्टते इत्यध्यक्षसिद्ध इति नभसः सिद्धिरित्यर्थः ।
 20 निमेषोन्मेषक्रिययोः शरीरावयवसमवेततयैव शरीरावच्छेदकत्वात्, न निमेषोन्मेष-
 क्रियावत्त्वादिति हेतुरपक्षधर्मेति । **वृद्धिरवयवोपचय इति** । अत्र अवयवोपचयशब्देन
 अवयवविशेषो वृद्धित्वाधिकरणं विवक्षितम् । वृद्धित्वं चायं वृद्धिमानयं वृद्धिमानिति
 प्रतीतिसिद्धः सामान्यविशेषः, स चासति संङ्करादौ जातिः, सति तु उपाधिरिति ।
 एवं संरोहणमपि संरोहणत्वाधिकरणमवयवविशेषः, संरोहणत्वं च जातिरुपाधिर्वेति ।
 वृद्धिरवयवोपचयो बद्ध(ह्व)वयवत्वमिति तु न युक्तम् । तथा सति भोक्तृनधिष्ठितकु-
 25 म्मादौ व्यभिचारात् । 'प्रयत्नवन्निमित्तके' इत्यत्र भोक्तृपदमनुसन्धेयम् । ननु
 मनसि कर्मासिद्धं, किन्तु (?) आह—**अयम् आशय इति** । 'मनः प्रयत्नवदधिष्ठितं
 गुरुत्वद्रवत्वादिकारणान्तराभावे सति गतिमत्त्वादि'त्यत्र परं मनसो धर्मित्वे-
 नोपादानान्न स्वात्मना सिद्धसाधनं, परात्ममात्रविप्रतिपत्तेः नेश्वरेऽपि सिद्धसाधनम् ।

ईश्वरातिरिक्तपरात्मविप्रतिपत्तौ प्रयत्नशब्देनानित्यः प्रयत्नो विवक्षित इति द्रष्टव्यम् ।

[61B] अदृष्टोपग्रहादेवेति । मनसि तावदुपसर्पणादि कर्म प्रयत्नाद्यभावे जायमानं पवनादौ तिर्यग्गमनादि कर्म दृष्टादेवेति वैशेषिकैरभ्युपेतम् । तेनाभिमत-
विषयग्राहकेन्द्रियसंयोगहेतुरपि मनःकर्म तथैव किं न स्यादित्यर्थः ।
तदिहोपसर्पणाद्यवस्थमनोधर्मित्वे बाधापर(सि)द्धान्तौ । इच्छानुविधायिकर्मवतश्च
धर्मित्वपक्षेऽपि यदि 'गुरुत्वा'दिकारणान्तराभावे सति' इत्यादिशब्देन अदृष्टमपि
विवक्षितं तदापक्षधर्मतानुकूलतर्कविरहो । अथादिशब्देन वेगाद्य एव
विवक्षिताः, तदा व्यभिचारानुकूलतर्कविरहाविति परस्याभिसंहितम् । समाधत्ते—
क्वचिदेवमपीति । 'क्वचिदि'ति शरीरादिना संयुज्यमाने मनसि पवनादौ
चेत्यर्थः । ननु तथाविधं मनो धर्मित्वेन विवक्षितम् , किन्तु इच्छानुविधायेतत्-
कर्मजनकम् । 'प्रयत्नवदधिष्ठितम्' इत्येतत्कर्माव्यवहितपूर्वक्षण इति विशेषणीयम् ।
गतिमत्त्वादिति । इदानीन्तनगतिमत्त्वादिति भावः । तेनान्यदा क्रियावद्भिर्न
व्यभिचार इति भावः । तथाप्यनुकूलतर्कविरहादेः का गतिरत आह—
यद्यपि चैवमि^१ति । अयमर्थः—यद्यदृष्टादेव क्रियास्त्वित्यभिधानं प्रत्यदृष्टा-
श्रयतयैव परात्मा सिद्ध इति किमयं तर्हि इच्छानुविधायिनि कर्मणि प्रयत्न-
वतोऽन्वयव्यतिरेकाभ्यामवधृतसामर्थ्यात्तदभावे कर्मानुदय एवेत्यनुकूलः
समर्थनीयः । इच्छानुविधायित्वं हेतुभूतस्य कर्मणो दर्शयता [62A] नात्र दृष्टानु-
सारेणादृष्टे हेतुः । यत्त्वदृष्टं दृष्टानुसारेण हेतुः, तद् गुरुत्वद्रवत्वादिकारणान्तरा-
भावे सतीत्यादिपदेन व्यवच्छिद्यते । तेन नासिद्धिर्व्यभिचारो वेति दर्शितम् । न
त्वच्छानुविधायित्वं हेतुविशेषणम् इति भ्रान्तिः कार्य्या, तस्यैव समर्थत्वेन 'गुरुत्व-
द्रवत्वादिकारणान्तराभावे 'सती'त्यस्य वैयर्थ्यापत्तेरिति ।

अदूरविप्रकर्षेण तदपि व्याप्नुत इति । अयमर्थः—सत्यं मनो-
विषयोऽनुपपन्नः, मनोबहनाडीविषयस्तु घटते एव । अन्यविषयोऽपि चान्यत्र
संबन्धिनि कर्महेतुः करणविषय इव तत्सम्बन्धिपरमाण्वादौ, स च तदविषयोऽपि
तत्कर्मजनकतया उपचारात् तद्गोचर इति व्यपदिश्यते । तदनेन साक्षात् परं-
परया वा मनः प्रयत्नवदधिष्ठितमिति साध्यनिर्देशो विवेचितः । ननु यदि शरीरान्त-
र्वाचिनीषु मनोबहनाडीषु स्पर्शनप्रत्यक्षत्वम् उपपद्यते, तर्हि तद्देशस्थेष्वर्थान्तरेष्वपि

1 Add द्रवत्व after गुरुत्व.

2 Vādīndra adds एवम् after यद्यपि च.

किं न स्यात्, तास्वपि च सर्वदा किं न भवेदत आह—“अदृष्टस्य नियामकत्वाच्च” ।
 तत्रैव तदा तत्प्रत्यक्षमिति । ‘एव’-कारस्तदेत्यत्रानुषज्यते । तत्-
 प्रत्यक्षमिति । स्पर्शनप्रत्यक्षमित्यर्थः । उक्तमर्थं सत्प्रतिबन्दिग्रहम् उपपादयति
 5 —“न हि जलाद्यभ्यवहरणे”त्यादिना । नयनादीति । नयनमचेतनं रसाग्राहकत्वात्
 गवाक्षवत् । एवं रसनमचेतनं रूपप्रतीत्यजनकत्वादित्यर्थः । ‘चेतन’ इत्ययं चेतनो
 विवक्षितः । नियतविषयेभ्य इति । चक्षुरादिभ्य इति विवक्षितम् । अत्र
 “प्राक्प्रत्यग्वाक्षवदि”ति प्रतिसन्धानन्तरवदिति द्रष्टव्यम् । तेन न कथञ्चन
 खण्डनावतार इति । अन्यथेति । यद्रूपविशे[62B]षवत्तद्रसवदिति व्याप्तिदर्शनं
 10 चक्षुषो वक्तव्यं, तस्यैव व्याप्यरूपविषयत्वात् । स्मृतव्याप्तिपक्षधर्मतावत्तया रूप-
 प्रतिसन्धानं रसनस्याभिधेयम्, इच्छाजनकरसविशेषानुमानस्य तत्रैव वक्तव्यत्वात् ।
 न चैतत् संभवति, व्याप्तिदर्शनतत्स्मरणप्रतिसन्धानानां सामानाधिकरण्यनियमात् ।
 अन्यथा चैतद्दृष्ट्या व्याप्त्यौ मैत्रादेर्व्याप्तिस्मरणलिङ्गप्रतिसन्धानाद्यापत्तेरिति ।
 कारणाभावादिति । रसाद्यनुमानस्येच्छाकारणस्याभावादित्यर्थः । तर्हि
 15 ‘विग्रह एव प्रयत्नवानस्त्वित्यत्र बाधकाभावादिति शेषः । प्रतिसन्धातु-
 स्तद्भावादिति । यो हीष्टसाधनताविनाभूततया गृहीतलिङ्गपक्षधर्मतावत्तया
 प्रतिसंधत्ते, स एव इष्टसाधनतामनुमाय प्रयतते, तेन प्रतिसंधानाभावाच्च विग्रहः
 प्रयत्नवानिति । ¹तद्भावादिति । अधिष्ठातृभावादित्यर्थः । प्रतिसन्धानमपि
 तर्हि देहस्यास्तु, अत आह—शरीरस्य चेति । “कार्यत्वे सति अव्यापकत्वे सति वा
 20 एकेन्द्रियग्राह्यत्वादि”त्यत्र कार्यत्वे सत्येकेन्द्रियग्राह्यत्वात् अव्यापकत्वे सत्येकेन्द्रिय-
 ग्राह्यत्वादिति हेतुद्वयम् । कार्यत्वं च प्रागसतः सत्तासम्बन्ध इति न रूपादिप्रध्वंसे
 व्यभिचारः । व्यक्तिगतसर्वगतत्वेऽपि वा जातिव्यापिकेति न रूपत्वादिभिर्द्वितीयस्य
 व्यभिचारः । प्रध्वंसव्यवच्छेदार्थं ‘भावत्वे सती’ति विशेषणमुपादेयमिति ।
 सामानाधिकरण्येति । यत्राहंकारो समेदं हितसाधनमिति अनुभवः, तत्रैव
 सुखादयो घटन्ते, प्रमाणबलान्नान्यत्वेत्यर्थः । अहंकारेण सुखादीनां सामानाधिकरण्ये-
 25 ऽनुसन्धानं प्रमाणयति—योऽहमिति । ननु भि[63A]न्नाश्रयाणां व्यञ्जकाश्रयतयानु-
 सन्धानमस्तु, को विरोध इत्याशङ्क्य भिन्नाश्रयत्वम् अप्रतिसन्धाननियतं मन्यसे न
 वेति विकल्प्य प्रथमे दूषणमाह—इदं च प्रतिसन्धीयमानत्वमिति । नन्वभिन्ना-

अथ चाप्रतिसन्धानत्वयोनियमः, प्रकृते शरीरादेरेकत्वेन भिन्नाश्रयत्वस्यापवादकस्या-
भावाच्चा निष्ठापस्तिरिति अत आह—तथा च शरीरेति । द्वितीयमुत्थापयति—

ननु शरीरगुणा अपि इति । न वयं भिन्नाधिकरणयोरैकाधिकरण्यप्रतिसन्धान-
मात्रं न घटत इति ब्रूमः, किन्त्वभ्रान्तमैकाधिकरण्यानुसंधानम् । इदन्तु भ्रान्तमिति
समाधत्ते—न तस्य भ्रान्तत्वादिति । शङ्कते—प्रकृतमपीति । इष्टसाधन- 5

ताद्यनुभवेन सुखादेः सामानाधिकरण्यानुसन्धानमित्यर्थः । किमिष्टसाधनतानुभवो
यत्र तस्य पूर्वोत्तरकालयोरैक्यं भ्रान्तमिति विवक्षितम्, आहोस्वित् सुखादेस्तदा-
श्रयत्वमिति ? न-प्रथमः, य एवान्वभूवं स एवाहं स्मरामीति अभ्रान्तमत आह—अन्येन
दृष्टस्य चेति । इदमपि कुतस्तत्राह—अन्यथेति । द्वितीयं पक्षमुत्थापयति—

स्यादेतदिति । स्मृतिबुद्ध्योरिति । स्मृत्यनुभवयोरित्यर्थः । अथावद्द्रव्य- 10
भावित्वादिति । अत्र “प्रत्यक्षत्वे सती”ति विशेषणमुपादेयम् । अन्यथा पार्थिव-

परमाणुरूपादिभिर्व्यभिचारात् । यदि स्पर्शवदिति । सुखादयो यदि शरीरादि-
गुणाः, न तु बुद्धिसमानाधिकरणाः, तदा वैयधिकरण्याविशेषे चैत्रबुद्धेरेव चैत्रदेहे
सुखादीन् जनयति, न मैत्रदेहे इति नियमो न स्या[63B]दित्यर्थः । ननु ममैवं हित-
साधनम् इति चैत्रबुद्धिश्चैत्रदेहं प्रति हितसाधनत्वं अभ्यवस्यतीति तत्रैव सुखं जनयति 15
तद्विषयत्वात्, न मैत्रदेहे तद्विषयत्वादित्याशङ्क्याह—विषयविषयिभावस्येति ।

चौत्र(स्थ) बुद्ध्येति । चैत्र-समवायिन्या बुद्ध्येत्यर्थः । मैत्रविषयिण्येति ।

मैत्रशरीरविषयिण्या ‘मैत्र’शरीरस्येति चैत्रदं हितसाधनम् इत्येवंरूपयेत्यर्थः । ‘न
यावद्द्रव्यभावी’त्यत्र हेतुः—निमित्ताभिमुख्येनेति । निमित्तोत्तरकालमित्यर्थः ।

‘न व्याप्यवृत्तिरिति’त्यत्र हेतुः—²निमित्तसन्निधिमिति । यावति गगने 20

पवनसन्निधिः, तावत्येव शब्दो जन्यते, शब्देन नान्यत्रातिप्रसङ्गात् । एतेन कर्णशङ्कुल्यव-
च्छिन्नमाकाशमिन्द्रियम् । श्रूयमाणश्च शब्दस्तद्विव्याप्य वर्त्तते, तेन सुखादयो नेन्द्रिय-
विशेषगुणाः तद्व्याप्यवृत्तित्वादिति हेतोर्न शब्देन व्यभिचार इति श्रीधराचार्योऽपि
प्रत्युक्तः । कर्णशङ्कुलीनभोभागमव्याप्नुवतोऽपि शब्दस्योपलम्भाविरोधात् ,

1 Vādindra reads शरीरस्य for समवेतस्य.

2 Vādindra reads निमित्त-सन्निधिम् for तत्सन्निधिम्.

क्रियति कर्णविबरे मूर्त्तान्तरावरुद्धे पवनप्रवेशासम्भवेन तदवच्छेदेन शब्दोदयाच्चेति
“प्राच्यां शब्द” इत्यादिदेशावच्छेदः. ‘इदानीमिति कालावच्छेदोऽपि द्रष्टव्यः ।
बाह्येन्द्रियाप्रत्यक्षत्वं परमाणुरूपादौ व्यभिचरतीति अन्यथा व्याचष्टे—मानसेति ।

ज्ञानवैयधिकरण्य इति । गुणानां ज्ञानसंप्रत्यक्षत्वे चेति न समवायित्वे सत्युद्भूतत्वं

- 5 योग्यतेत्यर्थः । इतोऽपि न शरीरादिगुणत्वमित्याह—**शरीरादिगुणाना-
मिति** । तथा ‘प्रत्यक्षतोऽपी’त्यत्र प[64A]रमेश्वरात्मैत्यर्थः ।

- ‘यत् सत्तत् क्षणिकम्’ इत्यस्यान्वयित्वपक्षे ‘यथा घट’ इत्यत्र ‘यथान्त्यशब्द’
इति द्रष्टव्यम् । ‘संश्च विवादाध्यासितः शब्दादिरिति’त्यत्र ‘घटादिरिति’ति द्रष्टव्यम् । व्यत्या-
सादि तु लेखकादिदोषादिति । यद्वा, ‘यत् सत्तत् क्षणिकम्’ इति व्यतिरेकमुखः प्रयोगः ।
10 अत एव वक्ष्यत्यन्वयेनेति । यथा च व्यतिरेकबलादन्वयसिद्धिस्तथा वैशेषिकै-
रप्युपपादनीयम् । अन्यथा साध्यसाधनयोरव्याप्तौ व्यतिरेकिणो गमकत्वभङ्गादिति ।
तेन यदुक्तं वैशेषिकंमन्यैः “तदभावात् सपक्षे न न पक्षे सिद्धसाधनात् । अन्वयो
व्यतिरेकित्वे राद्धान्तविरहः स्फुटः” ॥ इति तदुभयसिद्धान्तान्ध्यासविजृम्भितमित्य-
वधेयम् । यौगपद्येनार्थक्रियाकारित्वं स्थिरे परैरप्यनङ्गीकृतमिति न दूषणमुपेक्ष्य
15 क्रमपक्षं दूषयितुं किमक्षणिको वर्त्तमानार्थक्रियाकरणकालेऽतीतानागतयोरर्थक्रिययोः
समर्थो नो वेति विकल्प्य प्रथमं दूषयति—**वर्त्तमानेति** । द्वितीयं दूषयति—
असमर्थत्वे इति । ननु बीजादीनां सहकारिसापेक्षत्वे भवत्ययं दोषः, यदा तु
कार्यमेवाङ्कुरादि बीजादि उत्पवनादीन् अपेक्षते तदा न कश्चिद्दोष इति
शङ्कते—**अनेक¹ कारणाधीनस्वभावतयेति** । अङ्कुरादिकार्यं बीजादौ सति
20 भवितव्यमित्येवंस्वभावं न वा ? प्रथमं दूषयति—**तस्यास्वतन्त्रत्वादिति** ।
अस्वातन्त्र्यं तस्मिन् सति भवितव्यमिति भावः । केवलाद्वीजादङ्कुरोदयप्रसङ्गादिति
शेषः । द्वितीयं दूषयति—**स्वातन्त्र्ये** वेति । स्वातन्त्र्यं तस्मि[64B]न् सति
भवितव्यमिति स्वभावविरहः । तद्वीति । यस्मिन् सति भवितव्यमिति नियमा-
भावः, तस्य सलिलादेः साकल्येऽप्यङ्कुरादेरनुदयादिति । बीजादेः सहकारिसापेक्षत्वे
25 दोषान्तरमाह—**अथ कैयमिति** । स्वभावभेद इति । स्वरूपमित्यर्थः । सहकारिभिः
सहकरोतीति स्वभावो बीजस्य (स)हकारिसत्त्वाविनाभाव्यन्तर्भूतसहकारिस्वभावो

वेति विवक्षितं न वा ? तृतीये दूषणमाह—स्वभावस्य तादवस्थयादिति । अत्र
यावद्वीजं कार्योदयप्रसङ्ग इति शेषः । प्रथमद्वितीयावुत्थापयति—ननु यत
एवेति । सहकारिव्यावृत्ताविति । यावत्सत्त्वमिति विवक्षितम् इति न
व्याहति । एवमुत्थाप्य दूषयति—स 'हो'त्यादिना । सहकारिविरहे न करोतीति
स्वभावः, सहकारिविरहाविनाभूतान्तर्भूतसहकारिविरहो वेति विवक्षितं नो वा ? 5
न तावदन्तिम इत्याह—अकर्तृस्वभावापरावृत्तेरिति । सहकारिसत्त्वेऽपि
कार्यं न स्यादिति शेषः । [65A] अथ तद्विरहादकर्तृस्वभाव इति ।
'तद्विरहादि'ति सहकारिविरहपर्यालोचनयेत्यर्थः । उत्थाप्य दूषयति—
कालान्तरेऽपीत्यादिना । ननु सामर्थ्यासामर्थ्ययोः कालभेदेन विरोध-
परिहारोऽस्तु देशभेदेनेव घटतदभावयोरत आह—न चायमिति । सामर्थ्या- 10
सामर्थ्यं धर्मिणोऽव्यतिरिक्ते व्यतिरिक्ते वा ? प्रथमे एकस्यैव धर्मिणः
कालभेदेन सामर्थ्यासामर्थ्यं दुर्घटे, सामर्थ्यासामर्थ्ययोः कालभेदेन भेदे
तदभिन्नस्य धर्मिणोऽपि भेदस्य दुर्वारत्वादित्याह—धर्मिणोऽनतिरेकादिति ।
द्वितीये दूषणमाहातिरेके चेति । “औदासीन्यापत्तेरि”त्यहेतुत्वापत्तेरित्यर्थः । “न
किञ्चिदेव स्यादि”त्यर्थक्रियाविरहादसन्नेव भवेदित्यर्थः । उपकारेऽपि कर्तव्ये 15
सहकार्यन्तरापेक्षायामुपकारपरम्परापात इत्येकेति । अयमर्थः—सहकारि-
भिरतिशय आधीयमाने बीजस्य बीजम् उत्पादकम्, अन्यथा तदभावेऽपि तदुदयापत्तेः,
बीजं चातिशयमाद्धानं सहकारिणोऽपेक्षतेऽन्यथा सर्वदोषकारापत्तावद्भुरस्यापि
सर्वदोदयप्रसङ्गात् । तस्मादतिशयार्थमपि सहकारिभिरपेक्ष्यमाणे अतिशयान्तरमाधेयं
बीजे तस्मिन्नप्युपकारे पूर्वन्यायेन[65B] बीजं सहकारिसापेक्षं जनकमित्युपकार-
जनकोपकारजननार्थमपेक्ष्यमाणैः सहकारिभिरुपकारान्तरं बीजे जनयितव्यमिति 20
तत्तदतिशयार्थमपेक्ष्यमाणसहकारिसंपाद्यबीजवत्यतिशयानवस्थेति । यद्वा, बीज-
वृत्तिनि सहकारिभिरतिशये क्रियमाणे बीजमपि सहकारिभिरपेक्षणीयमिति
बीजेन सहकारिष्वतिशय आधेयः । एवं बीजेन सहकारिष्वतिशय आधीयमाने
सहकारिणोऽपेक्षणीया इति तैर्बीजे पूर्वमतिशयान्तरमाधेयं, तस्मिन्नप्यतिशये
सहकारिभिर्बीजस्य क्रियमाणे बीजमपेक्षणीयमिति बीजेन पूर्व- 25

- सहकारिष्यति शयान्तरमाधेयमित्यनवस्थेति । उपकारे[ना ?]प्युपकर्त्तव्य-
मिति तत्[उपकार ?]परंपरापात इत्यपरेत्ययमर्थः—उपकारः कार्यार्थम-
पेक्षमाणो बीजादिनिरपेक्षः कार्यं जनयति, सापेक्षो वा ? आद्ये, बीजादेर-
हेतुत्वापत्तिः । द्वितीये, बीजादिनापेक्ष्यमाणेनोपकारे अतिशय आधेयः । एवमाहि-
5 तोऽप्यतिशयः कार्यार्थं बीजादीन् अपेक्षत इति बीजादिनाप्यतिशयान्तरमाधेय
मित्यनवस्थेति । तृतीयानवस्था त्वपेक्ष्यमाणेन उपकारेण बीजादौ धर्मिण्युप-
कारान्तरमाधेयमित्येवंरूपा सुगमैवेति सामर्थ्यासामर्थ्ययोः कालभेदेन विरोधापरिहारे
कार्यभेदेनापि विरोधस्य दुःपरिहरत्वादेकस्मिन्नपि क्षणे बीजभेदादित्याह—तथेति ।
क्षणिकोऽपि भावः सापेक्षो निरपेक्षो वेति विकल्पयतः काऽपेक्षाऽभिप्रेता, किं तैः
10 सहकरोतीति, तदभावदशायां न करोतीति वा, तैरुपकृतः करोतीति वा ? प्रथमे
उत्तरमाह—साहित्यकरणेति । द्वितीयतृतीययोरुत्तरमाह—अन्यथा त्वन-
पेक्षत्वमिति । ननु यदि तदभावदशायां न करोतीति नेष्यते, तर्हि कुशूलस्थादपि
बीजादङ्कुरः स्यादत आह—तैर्दिना ²तस्यासत्त्वादिति । *तस्येति ।
[66A]समर्थबीजस्येति अर्थः । तृतीयानङ्गीकारे हेतुमाह—सहकारीति । ननु स्थिर-
15 पक्षेऽपि साहित्यकरणलक्षणापेक्षोपपत्तेः सहकारिसदसद्भावाभ्याम् एकस्य कारणा-
कारणयोरुपपत्तेर्गतं क्षणभङ्गेनेत्यत आह—³स्थिरस्त्विति । सहकारिविरहदशायां
यदि समर्थः, तर्हि कुर्यादन्यथा विरुद्धधर्माभ्यास इति दुःपरिहरमित्यर्थः । द्वितीयं चोद्यं
परिहरति—एकस्येति । येनैव स्वभावेन बीजमङ्कुरं करोति तेनैव पवनादीनपि ।
स तु स्वभावः परस्परविभिन्नपवनादिव्यक्तिजनक इति न पवनादिव्यक्तीनामैकत्वा-
20 पत्तिरित्यर्थः । ननु स्थिरोऽपि भावः क्रमवदनेककार्यजननसमर्थकस्वभाववानेवेति न
विरुद्धधर्माभ्यास इत्यत आह—न च स्थैर्येऽपीति । अतीतानागतवर्त्तमान-
कार्येषु समर्थत्वादेकदैव तानि कुर्यादङ्कुराणो वा न समर्थ इति विरुद्धधर्माभ्यासमाव-

1 Vādīndra reads अनपेक्षत्वम् for निरपेक्षत्वम्.

2 Vādīndra reads तस्य for अस्य.

* Read तस्य to the end of fol. 65B instead of 64B. Fol. 65 is altogether misplaced.

3 Vādīndra reads स्थिरसु भावः for स्थिरस्वभावः, it seems.

हेदित्यर्थः । एतेनैकजातीयतैकदेशताप्रसङ्गावपि निरस्तौ वेदितव्याविति । यदि
 बीजं येनैव स्वभावेन बीजान्तरमारभते नैव पवनादीनपि, तर्हि पवनादयोऽपि
 बीजजातीयास्तत्समानदेशाश्च भवेयुरिति तस्य स्वभावस्य बीजजातीयं
 तत्समानदेशं च प्रति समर्थत्वादन्वया बीजमपि बीजजातीयं बीजसमानदेशं न च
 भवेदित्येकजातीयतैकदेशताप्रसङ्गौ । तौ च बी[66B]जस्य भिन्नजातीयभिन्नदेशबीज-
 पवनादिजनकैकस्वभावाभ्युपगमेन परिहृतौ द्रष्टव्यौ इत्यर्थः । ननु क्रमयौगपद्य-
 व्यावृत्त्या चेदक्षणीकाद्गनकुसुमादेरर्थक्रिया व्यावृत्ता, तर्हि यत् क्षणिकं न भवति तदर्थ-
 क्रियाकारित्वलक्षणसत्त्वं च न भवतीति व्यतिरेकनियमोऽस्तु । 'यत् सत् तत् क्षणि-
 कमि'त्यन्वयनियमस्तु कथमत आह—तस्मात् क्रमयौगपद्ययोरिति । व्यतिरेक-
 नियमोऽन्वयनियमोऽप्रमाणे प्रमाणमित्यर्थः । तत्र वर्तमानार्थक्रियाकरणकालेऽतीता-
 नागतार्थक्रिये प्रत्यसामर्थ्यसाधकौ प्रसङ्गविपर्ययौ व्युत्पादयति—तथाहीत्यादिना ।
 सामर्थ्यसाधकौ तु ग्रन्थाद्वहिरेव द्रष्टव्यौ । तथा हि यद्यदा यज्जननासमर्थं तत्तदा तन्न
 करोति ; यथा शिलाशकलमङ्कुरम्, असमर्थश्चातीतानागतकालेऽपि अतीतानागत-
 योरर्थक्रिययोर्भाव इति प्रसङ्गः । यद् यदा यत् करोति तत् तदा तत्र समर्थं, यथा
 सामग्री स्वकार्यं करोति चातीतानागतकालयोरतीतानागतेऽर्थक्रिये । भाव इति ।
 प्रसङ्गविपर्यय इति ।

सत्त्वन्तावदसिद्धव्याप्तिकतया व्याप्यत्वासिद्धमिति । सत्-
 त्वन्तावद्व्याप्यत्वासिद्धं विरुद्धधर्माभ्यासस्तु स्वरूपासिद्ध इति तावच्छब्दार्थः ।
 व्यतिरेकव्याप्तिर्हि सत्त्वक्षणीकत्वयोर्व्याप्तिबीजं, तत्र च क्रमयौगपद्यव्यावृत्तिः ।
 तत्रापि प्रसङ्गविपर्ययौ, तौ चानवकाशाविति व्याप्यत्वासिद्धं सत्त्वमि-
 त्यर्थः । तथा हि "समर्थश्चेत् कुर्यादेवे"ति अत्र प्रसङ्गे आपादकं सामर्थ्यं किमन्वय[67A]-
 व्यतिरेकगोचरं बीजजातीयत्वमैव, किं बोत्पत्यनन्तरकारित्वादिशब्दवाच्यम् ?
 नाद्य इत्याह—न हि कुर्वद्भूतेति । बीजजातीयत्वेन यत् किञ्चिज्जनकत्वापादन-
 स्पेष्टापादनत्वाद्बीजोत्पत्यनन्तरक्षणवर्त्ति किञ्चिज्जनकत्वापादनस्यापीष्टापादनत्वात् ।
 एतद्बीजोत्पत्यनन्तरक्षणवर्त्ति किञ्चिज्जनकतापादनस्यापीष्टापादनत्वात् । अनागत-
 बीजादौ मुख्यव्याप्तिभङ्गेन मूलशैथिल्याच्च । अङ्कुर-जनकत्वापादनस्याप्यङ्कुर-
 मनुत्पाद्य विनष्टे बीजे मूलव्याप्तिभङ्गेन प्रशिथिलमूलत्वात् । तद्बीजानन्तरक्षण-
 वर्त्यङ्कुरजनकत्वापादनस्याप्यनागतबीजादौ मूलव्याप्तिभङ्गेन मूलशैथिल्यात् ।

- द्वितीयं दूषयति—तथाभूतं चेति । तथाभूतं कुर्वद्रूपत्वं, तेन यत्किञ्चिज्जन-
कत्वम् आपाद्यत इति विवक्षितं, तथेष्टापादनम् । अथ यत्किञ्चिज्जनकत्वेनाङ्कुरा-
जनकत्वमापाद्यं तदा गगनादौ मूलव्याप्तिभङ्गेन मूलशैथिल्यम् । अथ कुर्वद्रूपत्व-
5 मङ्कुरजनकस्वभावत्वम्, अङ्कुरजनकत्वं चापाद्यन्तदापाद्यापादकयोरभेदः, इष्टापाद-
नञ्चाङ्कुरमनुत्पाद्य विनष्टे बीजे मूलव्याप्तिभङ्गश्च । अथैतद्वीजाव्यवहितानन्तरक्षण-
वर्त्यङ्कुरजनकत्वमापाद्यं तदानागतबीजादौ मूलव्याप्तिभङ्गः । तस्मादङ्कुरकुर्व-
द्रूपत्वं नाम कतिपयबीजनिष्ठो धर्मस्त्वया वक्तव्यः । तथा चापादकासिद्धिः ।
'संदिह्यत' इति कोमलोक्तिः, 'नास्त्येवे'ति रहस्यम् । नन्वस्मदभिप्रेतकुर्वद्रूप[67B]प-
10 समर्थत्ववत् भवदभिमतमपि । सहकारिविरहेऽङ्कुराजनकत्वे सति पवनादिसह-
कारिसत्त्वेऽङ्कुराजनकत्वमपि समर्थत्वं सन्दिग्धमेव, निश्चितत्वे वास्तु तदेव
सहकारिविरहेऽप्यङ्कुरजनकत्वापादकं बीजस्येत्याशङ्क्याह—सहकारि ष्विति ।
दर्शनानतिक्रमेणेति । प्रत्यक्षं प्रमाणयति—अविरोधादिति । बाधका-
भावमाह—अन्यथेति । सहकारिषु सत्सु जनकत्वम्, असत्सु चाजनकत्वमिति
स्वभावभेदेन पूर्वोत्तरक्षणयोर्बीजभेद इति उक्तापरिहारत्वेन व्याचक्षते । सहकारिषु
15 सत्स्विति । जनकस्वभावं बीजं तस्य च सहकारिसाकल्यासाकल्ये कुर्वद्रूपत्वा-
कुर्वद्रूपत्वे, न तु स्वभावभेद इति न विरुद्धधर्माध्यास इत्यर्थः । तर्हि सहकारि-
सदसत्स्वरूपानेकस्वभावविरोधोऽस्तु, अत आह—विरोधादिति । उभयवादि-
सिद्धतामुपपादयति—त्वयाऽप्ये(ह्ये)तदिति । अथ तैः¹ सहैव करोतीति ।
तैः सह करोति इत्येवकारात्तदभावे न करोतीत्युभयरूपस्वभाव इत्यर्थः ।
20 सहकारिविरहे बीजमङ्कुरं करोतीति नियमाभ्युप(ग)मेऽपि बीजं सहकारिविरहा-
विनाभावि सहकारिविरहान्तर्भूतस्वरूपं चेत्यनभ्युपगमान्न सहकारिनिवारकं
बीजमिति शङ्कते—स्यादेतदिति । सह कुर्वतो भावस्य तद्राहित्येन करोतीति
स्वभावोऽस्ति न वेति विकल्पस्य स्वभा[68A]वोऽस्ति तद्राहित्यं नास्तीति परि-
हारोऽस्त्विति शङ्कते—स्वरूपमस्त्येवेति । विना-भावो राहित्यम् । ननु च
25 क्षणिक-पक्षे एकस्यैव कालभेदेन सामर्थ्यासामर्थ्यं व्याघातात्, तत् कथमुच्यते
“क्षणिकपक्ष इवे”ति शङ्कते—कथमिति । सिद्धान्ती स्वाभिप्रायमुद्घाटयति—

यदापि¹ हि क्षणिक इति । वर्तमानार्थक्रियां प्रति वर्तमानकालावच्छेदेन
 समर्थः, कालान्तरावच्छेदेन चासमर्थ इति क्षणभङ्गादिनाऽप्यादरणीय इति भावः ।
 ननु न तदा सत्त्वमात्रप्रयुक्तं करणं, किन्तु तदा तत्र देशे सत्त्वप्रयुक्तमतः कथं
 देशान्तरेऽर्थक्रियाप्रसङ्ग इत्याशङ्क्योपसंहारव्याजेन परिहरति—तस्मात् तत्रेति ।
 तत्कालत्वे एतद्देशत्वेऽपि न करणप्रयोजके स्वकालदेशावस्थितात् शिलाशकला- 5
 दङ्कुरोदयप्रसङ्गात् ज्ञानसामर्थ्यमेव प्रयोजकमित्यर्थः । किमिदं सामर्थ्यम् ?
 भावस्य स्वभावो सत्त्वं वा ? प्रथमे न कालभेदमन्तरेण विरोधपरिहार इत्याह—
 तर्हि तामेवेति । द्वितीयमुत्थापयति—असत्त्वमेवेति । उक्तोत्तरत्वं दर्शयितुं
 तदानीमसन्नपि भावो यदास्ति तदा समर्थो नो वेति विकल्प्य प्रथमे दूषणमाह—
 सामर्थ्यं स्वकालस्थ एवेति । द्वितीयं दूषयति—असामर्थ्य इति । किन्तु 10
 स एव भाव इति । घटादावघटस्यानिवृत्तिर्न ततोऽन्या प्रामाणिकीति
 पराभिप्रेतम् इत्यर्थः । ननु यदि नाम सामर्थ्यासामर्थ्ये कालभेदेन परेणाभ्युपगम्येते
 इति न तयोर्विरोधः, त[68B]थापि कारणाकारणयोर्विरोधो भविष्यतीत्याशङ्क्य
 करणाकरणयोरप्युक्तन्यायेनैवाविरोधः सिद्ध इति दर्शयति—तस्मात् सार्थ-
 क्रियेति । ननु यदि करणाकरणे सामर्थ्यासामर्थ्ये वा काल-भेदेन मतद्वयेऽप्य- 15
 विरुद्धे, कथं तर्हि विरुद्धधर्माध्यासं परो व्युत्पादयति भावांश्च दूषयति, इत्याशङ्क्याह
 —अन्यदा तु न कर्त्तव्यैवेति क्षणिकपक्षे, अन्यदैव कर्त्तव्येति स्थिर-
 पक्ष इति । न करणाकरणे विरुद्धतया परस्याभिप्रेते, किन्तु तदा तत्करणेऽन्यदान्य-
 करणे; तेन विरुद्धे इति स्थिरवादिना व्युत्पाद्यत इत्यर्थः । एवं न सामर्थ्यासामर्थ्ये
 विरुद्धे, किन्तु तदा तत्र सामर्थ्येऽन्यदान्यत्वं सामर्थ्ये विरुद्धतया परस्याभिप्रेते, ते च 20
 न विरुद्धे इति स्थिरवादिना व्युत्पाद्यत इत्यर्थे द्रष्टव्यम् । क्वचित्त्वन्यदा तु न
 कर्त्तव्येति पाठः । तत्र चान्येति पूरणीयम् । क्वचित्त्वन्या तु न कर्त्तव्यैवेति पाठः ।
 तत्र 'अन्यदै'ति पूरणीयम् । 'अन्यदैव कर्त्तव्ये'त्यत्राप्यन्येति सम्बन्धनीयम् । नन्वेवम्भूतो
 विरोधो दुःपरिहर एवेत्यत आह—न चान्यदान्य²करणतदातत्करणयो-

1 Vādīndra adds अपि.

2 Vādīndra adds अन्य.

- रिति । देशभेदेनेति । यथा भवतो मम च मते एकमेव बीजमैकस्मिन् देशे तमेवाङ्कुरं करोति, देशान्तरे च न करोतीति देशभेदो विरोधपरिहारकः तथा कार्यभेदोऽपीत्यर्थः । “देशकालविषयभेदेने”त्यत्र विषयशब्देन कार्यमभिमतम् । ननु यदि नाम विरुद्धधर्माध्यासादेरसिद्धे क्ष-
- 5 [69A]णभङ्गे साधनाभावः, तथापि स्थैर्यं किं प्रमाणमत आह—स यत्र नास्ति तत्र क्षणवदिति । विरुद्धधर्मविरहे प्रत्यभिज्ञानमेवैक्यसाधकं, विरुद्धधर्मविरहलिङ्गकमनुमानं वेत्यर्थः । यद्वेदानीमुत्पन्नो घट एतद्द्रव्यतिरिक्त-क्षणवत्ती घटत्वात् संप्रतिपन्नघटवदिति स्थैर्यसाधकं प्रमाणं द्रष्टव्यम् । क्षण-भङ्गित्वेनाश्रयाश्रयिभावाभावात् सुखाद्याश्रयतयात्मानुमानं दुस्थमिति यदुक्तं
- 10 तदेव सम्प्रति परिहृतम् इत्युपसंहरति—एवं स्थैर्येति । ‘एवं स्थैर्यसिद्धावि’त्यस्य अप्रवर्त्तिना ‘सुस्थमि’त्यनेनान्वयः । यत् पुनरुक्तं बुद्ध्युपादानतयात्मानुमाने बुद्ध्यन्तरेण सिद्धसाधनमिति तत्राह—न च बुद्धिबुद्धेरुपादानमिति । ननु गुणगुणिनोरभेद आत्मनि बाधकं भविष्यति, अभेदे हि बुद्ध्युपादिमात्रं स्यादात्ममात्रं वा ? प्रथमे, शब्दत्व एवात्मनोऽभावः । द्वितीये, बुद्ध्युपादेर्लिङ्गस्याभावादात्मनोऽभाव
- 15 इत्यत आह—न च गुणगुणिनोरिति । आत्मनो बाह्यविशेषत्वाद् बाह्यार्थभावः तत्र बाधकमिति तु बाह्यार्थस्य प्रत्यक्षादिप्रमापकत्वात् तुच्छमित्युपेक्षितमिति । बहु विप्लवे[ते]ति । अगुणत्वे पदार्थान्तरत्वप्रसङ्गात्, अन्यगुणत्वे द्रव्यान्तर-प्रसङ्गादित्यर्थः । ननु धर्माधर्मयोरन्यसमवेतत्वेऽपि धर्माधर्मसम्पादक-कर्मानुष्ठान-कर्तृत्वात् तत्रैव फलमित्यपिना शङ्कनीयमित्याह—न चान्य[69B]—समवेतत्वेऽपीति । ननु दृष्टदक्षिणाद्युपाधिनर्त्विगादेः कर्मणि प्रवृत्तस्य न
- 20 स्वातन्त्र्यलक्षणं कर्तृत्वम्, अत आह—दृष्टप्रयोजनापेक्षितत्वेऽपीति । ज्ञानेच्छाप्रयत्नशालित्वं कर्तृत्वं दृष्टप्रयोजनत्वेऽपि दुर्वारमित्यर्थः । ननु तद्गम्ये दृष्टविरहे तत्र फलं न स्यादिति तर्कस्य किमु प्राह्यमत आह—तदयं प्रमाणार्थ इति । क्षरोरादय इति । उभयसिद्धदेवदत्तविशेषगुणप्रेरितभूतकार्यव्यतिरिक्त-
- 25 कार्यदेवदत्तभोगसाधनपरिग्रहः । तेन मनसः पक्षबहिर्भावादेवदत्तविशेषगुणप्रेरित-भूतकार्या इति साध्ये नांशे बाधः । अत्र च देवदत्तविशेषगुणजन्या इति विवक्षितं,

तेन न वैयर्थ्यं शङ्कनीयम् । एतस्मिंश्च साध्यनिर्देशे मनसि साध्यव्यभिचारपरिहारार्थं
 'कार्यत्वे सती'ति विशेषणीयम् । यद्वा तु तदुपगृहीतास्तत्सहकृता इति
 साध्यनिर्देशः, तदा यज्ञादिजनकशरीरादेर्धर्मित्वात् न ज्ञानेच्छादिना सिद्धसाधनम् ।
 तद्भोगसाधनत्वादिति । तद्विशेषगुणसाधनत्वादित्यर्थः । एतस्मिंश्च साध्ये
 मनसः श्रोत्रादेरपि पक्षे निवेशान्न तत्परिहारार्थं "कार्यत्वे सती"ति विशेषणम् 5
 उपादेयम् । अत्र च सिद्धसाधनं दुर्वारम् । आद्यज्ञानादिजनकशरीरादेरपि कदाचि-
 देवदत्तविशेषगुणसद्विशेषस्य तद्भोगसाधनत्वात् । 'तदानीमि'ति साध्यविशेषणे-
 प्रसिद्धविशेषणत्वात् । [70A] तस्मादेवदत्तादिभोगो देवदत्तविशेषगुणजन्यः तद्भो-
 गत्वादिति प्रयोक्तव्यम् । अनुकूलतर्क आत्मविशेषगुणसहितस्यैव शरीरादेरात्मगुण-
 कत्वात्, तदभावे प्रथमज्ञानानुत्पत्तिरिति । गृहादिवदिति । यथाक्रमं 10
 ज्ञानादिसम्पाद्यदेवदत्त-ज्ञानाद्युपगृहीतगृहादिवदित्यर्थः । ननु पित्रानुष्ठितजाते-
 नतं पितृसमवेतमपूर्वं पुत्रफलं प्रसूते, पुत्रानुष्ठितपितृयज्ञजनितं पुत्रसमवेतापूर्वं
 फलं जनयति, तत् कथम् अदृशदेरात्मान्तरे नारम्भकत्वनियम इत्यत आह—
 इति । तदाश्रयापूर्वजननद्वारे[णे]ति । पुत्रपितृसमवेतापूर्वजनन-
 15 नन्वन्यकृतं कर्मान्यत्रापूर्वा(ना)रम्भकमिति नियमात् पुत्रादिकृतपितृ-
 पुत्रादेवेवापूर्वं जनयितव्यं, तद्व्यपित्रादिसमवेतसुखजनकमिति
 नारम्भकत्वनियमभङ्गो दुर्वार इत्यत आह—अन्यकृतेनेति । नानात्वं
 पृथक्त्वतादात्म्याभावविरुद्धधर्माध्यासान्यतम इति कथं नानात्मा-
 इति सूत्रेण संख्याविशेषलाभ इत्यत आह—नानात्वे
 त्तरीयकतयेति, "न ह्यनादौ संसारे यन्न वृत्तमि"ति न युक्तम् । 20
 स्यैव घटादेरिदानीमुदयात् । भवतामन्तमुक्तेश्च यन्निवृत्तमिति
 न, न । मुक्तेर्दुःख-प्रध्वंसरूपतया जातेर्विरहात् । उपाधिक-
 "यज्जातीयमि"ति व्यपदिश्यते इति चेत्, न । ऐकात्म्यवादिनं
 सिद्धौ औपाधिकमुक्तिसामान्यासिद्धेः । एतदुत्तरकालीन-
 रागसंवृत्तस्यैवेदानीमुदयाच्चेति । उच्यते—न तावन्मुक्ति- 25
 चं मुक्तेरनुदयः, याज्ञवल्क्यजनकादीनां भवभिदुरसाक्षात्-
 पतेः । तदनादौ संसारे सत्यपि प्रसिद्धसकलसाधनानु-
 साधनत्वं गमयति, न च साधनान्तराणि संभवन्ति,

- तदग्रेऽपि न मोक्षः संभवति इति । “न ह्यनादौ संसारे यन्न वृत्तमि”त्यत्र
 ‘सत्यामपि साधनसम्पत्ताविवे’ति शेषः । तत्र संस्कारस्येति । तत्र जन्मान्तर-
 सुखादौ । असत्त्वादिति । विनाशादित्यर्थः । अभिभवादिति । अभिभवो
 विद्यमानस्यापि बलवता प्रतिबन्धः, यथातीतानागतमनुष्यजन्मान्तराले लब्ध-
 5 जन्मान्तरे भाविमनुष्यजन्म प्रथमवृत्तिहेतुसमाहितसाधनता, स्मृतिहेतोः
 संस्कारस्यानुद्भवस्तु विशेषस्मरणोपयुक्तः जातिविरहः । ननु भावभूताज्ञान-
 बलादात्मसुखादेरजात्मन्यारोपेणात्मगततया यज्ञदत्ते नाप्रतीतिः, शुक्तावध्यस्य-
 मानस्येव रजतत्वस्य रजतगततयेति शङ्कते—ऽविद्यावशादिति । समाधत्ते—
 न यज्ञदत्तवदिति । तदनेनात्मैक्ये प्रतिसन्धानं प्रसज्यता तद्विपर्ययो भेदे प्रमाण-
 10 मिति दर्शितम् । प्रयोगस्तु—यज्ञदत्तो देवदत्ताद्विन्नः, अविकलसंस्काराद्यनु-
 वृत्तावपि तद्गतसुखाप्रतिसंधावृत्त्वात् यद्वदिति [71A] ननु जीवानां भेदः साध्यते
 परमात्मनो वा ? नाद्यः, तेषाम् अन्तःकरण-रूपाणां तद्वच्छिन्नात्मप्रदेशरूपाणां वा
 भेदस्य परैरप्यङ्गीकारात् । न द्वितीयः, सुखाद्यनाश्रयस्य परमात्मन एकतयैव
 सिद्धेरित्यपि सुखाद्यनधिकरणात्मपक्षीकरणे निरस्तम् इत्याह—एतेनेति ।
 15 आत्मनो हि भेदः साध्यः, सुखाद्यधिकरणमैवात्मैत्यर्थः । स तु सुखाद्याश्रयस्य भेदो
 ब्रह्मैक्यं दुर्वारमित्याशङ्क्याह—परब्रह्मणि चेति । ब्रह्म यदीश्वरः, तर्हि तदेकत्वेन
 विवादः, अथ तदन्यभूतस्तथापि तदेकत्वेन विवादः, मानाभावे धर्मिणो बुद्ध्य-
 नारोहादिति भावः । “एकमैवाद्वितीयमि”त्यादिश्रुत्या बाधः, सत्प्रतिपक्षत्वं वा
 भेदानुमानस्येत्यत आह—ऐकात्म्य इति । यज्ञदत्तो देवदत्तान्न भिद्यते
 20 आत्मत्वाद्देवदत्तवदिति सत्प्रतिपक्षत्वमिति चेत्, न । यज्ञदत्तादिस्वरूपस्य हेतुत्वे-
 नानुमानात् । आत्मत्वसामान्यस्य चासिद्धेः, सिद्धौ वा तत (आ)त्मभेद-
 सिद्धेर्बाधापत्तेः । सुखाद्यधिकरणत्वमात्मत्वं तद्वानुगतमुभयसिद्धं चेति चेत्,
 न । तन्मते आत्मनः सुखाद्यनधिकरणत्वात् सुखाद्यधिकरणस्य चान्तःकरणस्य
 भेदेनैक्यसाधनतानुपपत्तेः देवदत्तसुखविषयप्रतिसन्धानवत्त्वेन सोपाधिकत्वात् । न च
 25 प्रतिसन्धानवत्त्वव्यतिरिक्तविशेषणानां पक्षमात्रव्यावृत्तिफलकत्वात् पक्षेतरत्वं वाच्यं,
 देवदत्तसुखप्रतिसन्धान[71B]विशेषवशाद् व्यक्तेरेवोपस्थापनात्, प्रतिकूलतर्कपराहते-
 श्चेति । एतेन विप्रतिपक्षाः सुखादयो देवदत्तसमवायिनः सुखादित्वात् संप्रतिपक्ष-
 देवदत्तसुखवदिति (नि)रस्तम् । विवादाध्यासितानि शरीराणि मदधिष्ठितानि

शरीरन्तु संप्रतिपन्नमदधिष्ठितशरीरवत् इत्यत्र च मदधिष्ठितत्वं मया प्रयत्नादिमता संयोगः । तथा च मच्छब्देनात्माभिधाने भवद्भिस्तस्य प्रयत्नाङ्गीकारात् मदधिष्ठितपदयोर्व्याघातः । मच्छब्देनान्तःकरणाभिधाने तु तस्य च मच्छरीरमात्र-वृत्तित्वात् मच्छरीरातिरिक्तानि शरीराणि मयाधिष्ठितानीति साध्ये बाध इत्यलम् ।

॥ *आत्मा* ॥

5

ननु युगपदिन्द्रियसन्निकर्षं युगपदुपलभ्यन्ते रूपरसादयस्तदसिद्धम् । सत्यपि चात्मेन्द्रियार्थसन्निकर्षं कदाचिदज्ञानसुखा[देर्भवनमत] दिकं भवति अत आह—व्यासङ्गे (न) चैतदिति । तदितरेति । यदि दृष्ट-कारणसाकल्येऽप्यदृष्टवैकल्यात् कार्यानुदयः स्यात्, तर्हि दृष्टसामग्रीतः कार्यानुमानमुच्छिद्येत, अतीन्द्रियकारणानुमानं च न स्यात् । अदृष्टादेव 10 कार्यघटनादित्यर्थः । “साक्षात्कारित्वादि”त्यत्र हि ईश्वरसाक्षात्कारनिवृत्तये कार्यत्वविशेषणमप्यादेयं स्वसंवेद्यज्ञानरूपत्वात् सुखादीनां तद्विषयसाक्षात्कारासिद्धे-राश्रयासिद्धः यतो हेतुरत आह—सुखादीनामि । नियतकार्यतयेति । सुखादिसाक्षात्कारं [72A] प्रति यज्जात्युपग्रहेण भिन्नानामपि मनोव्यक्तीनां साधनत्वं तन्मनस्त्वमित्यर्थः । प्रयत्नज्ञानायौगपद्यादिति । अस्ति तावद्व्यासङ्गे 15 चक्षुरादीनां स्वीयाधिष्ठानसम्बन्धे रूपादिभिर्युगपदेव सन्निकर्षः । आत्मादृष्टादि च मनोऽपि चेत् युगपदेव सर्वेन्द्रियैः सन्निकृष्टं, तर्हि मनःसंयोगस्यापि संपन्नत्वात् संपन्नैव सामग्रीति रूपादिव्यासक्तोऽपि पश्येदित्यर्थः । न च बुभुत्सा-भावादेवरसादि वेदनाभावः । उन्मीलितचक्षुषो बुभुत्सिते पुरोवर्त्तिनि वेदना-भावप्रसङ्गात् । रसाद्युपलम्भोपयुक्तमनोव्यापारविरहात् तदनुपलम्भ इति चेत्, न । मनोव्यापारस्याजन्यत्वात् । जन्यत्वे बहिरिन्द्रियसन्निकृष्टमनोजन्यत्वे तद्विरहानु- 20 पपत्तेः । मनोव्यापारान्तरापेक्षत्वे च पूर्वन्यायेनैव तद्विरहानुपपत्तेर्दृष्टसम्पत्तौ चादृष्टवैगुण्यं दुर्घटमित्युक्तम् । त्वगिन्द्रियस्य शरीरव्यापितया रसनाऽव्यापके-नापि मनसाधिष्ठानं शक्यत्वात् भवतामपि रसस्पर्शज्ञानयौगपद्यात्तुल्य इति चेत्, न । मूर्त्ततया रसनत्वगिन्द्रियादीनां भिन्नदेशस्थितेः परामा (?) युगपद-नधिष्ठानात् ; तथापि त्वक्श्रोत्रयोरमूर्त्तत्वेनैकदेशस्थितेरस्तु (?) न सम्भवात् 25 कर्णसंलग्नस्पर्शशब्दयोर्युगपदुपलम्भप्रसङ्ग इति चेत्, न । [72B] कर्णशङ्कुली-नभसः श्रोत्रतया त्वचमधितिष्ठताप्यनधिष्ठानात् । अनेकघटा...करणे स्वभावतया

- युगपदनेकज्ञानाजनकं मन इति चेत्, न। युगपदनेक...रूप-रसादि, रूप...
 रसाद्यनेकविषयैकतानस्य दुर्वारत्वात्। तदनेन रूपव्या...संयुक्तरसनादिभ्यो
 युगपदेव रसादिज्ञानप्रसङ्ग इति वदता तद्विपर्यये रूप...इन्द्रियार्थसन्निकर्षाति-
 रिक्तापेक्षं तत्सत्त्वेऽपि कदाचिदेव जायमानत्वादिति...अनुमानमेव तद्वैभवे
 5 प्रमाणमिति दर्शितम्। मनो विभु सर्वदा स्पर्शरहितत्वादा...णरहितत्वात्
 ज्ञानासमवायिकारणाधारत्वादित्यादिना सत्प्रतिपक्षत्वमित्यर्थः। एतेनैव धर्मि-
 प्राहकत्वाद् विनेत्यर्थः। सुखसाक्षात्कार इन्द्रियजन्यः साक्षात्कारत्वात्...
 साक्षात्कारवदित्यादिना सिद्धस्य मनसो धर्मित्वात् न धर्मिप्राहकमानबाध
 इति चेत्, नानुत्पत्तिमनुपजीव्यैव रसादीनां मनस्यपर्यवसानात्। कालादिनैव
 10 गतार्थत्वाद्गुणत्वेऽपि पार्थिवपरमाण्वादिना गतार्थत्वमिति चेत्, न। पार्थिवा-
 दीन्द्रिया...दैन्द्रियकत्वनियमादन्यथा तत्तदिन्द्रियवैजात्यकल्पनाविलयात् मनसः
 स्वातन्त्र्यं...व्यञ्जकत्वाङ्गीकारे च घ्राणादिवैकल्येऽपि गन्धाद्युपलब्धिप्रसङ्गात्¹ ॥